Slovenski slavistični kongres
Novo mesto 2019

SLOVENSKI JEZIK IN NJEGOVI SOSEDJE

Uredila Matej Šekli in Lidija Rezoničnik
Izdala Zveza društev Slavistično društvo Slovenije

Slovenski slavistični kongres
Novo mesto 2019

Zbornik Slavističnega društva Slovenije 29

SLOVENSKI JEZIK IN NJEGOVI SOSEDJE

Uredila
Matej Šekli in Lidija Rezoničnik

Zveza društev Slavistično društvo Slovenije

Ljubljana 2019

Zbornik Slavističnega društva Slovenije 29
Slovenski slavistični kongres, Novo mesto, 3.–5. oktober 2019

Slovenski jezik in njegovi sosedje

Urednika: Matej Šekli, Lidija Rezoničnik
Recenzenti: Andrej Bartol, Kasilda Bedenk, Aleksander Bjelčevič, Milena Mileva Blažić, Ljudmil Dimitrov, Helena Dobrovoljc, Rok Dovjak, Nataša Gliha Komac, Jožica Jožef Beg, Miha Javornik, Nikolaj Jež, Janoš Ježovnik, Marta Kocjan Barle, Tina Lengar Verovnik, Irena Novak Popov, Mateja Pezdirc Bartol, Luka Repanšek, Đurđa Strsoglavec, Primož Sturman, Matej Šekli, Dejan Valentinčič

Tehnično uredništvo in prelom: Rok Mrvič
Oblikovanje ovitka: Daša Gaberšek

Izdala Zveza društev Slavistično društvo Slovenije, Ljubljana, oktober 2019

Tisk: Birografika Bori, d. o. o., Ljubljana
Naklada: 250 izvodov
Cena: 25,00 EUR

Imetnik materialnih pravic na tem delu je Zveza društev Slavistično društvo Slovenije. Vsa vsebina v tej publikaciji je objavljena pod licenco Creative Commons Priznanje avtorstva–Deljenje pod enakimi pogoji 2.5 Slovenija (CC BY–SA 2.5 SI) in dovoljuje prosto širjenje vsebine za kakršne koli, tudi tržne, namene. Dovoljena sta tako deljenje (reproduciranje, distribuiranje, dajanje v najem in priobčevanje dela javnosti) kot predelava, in to pod naslednjimi pogoji: priznanje avtorstva – pri uporabi dela morate navesti izvirne avtorje, kot so navedeni v tej publikaciji, prvotnega založnika (Zveza društev Slavistično društvo Slovenije) in izvirno mesto objave, kot je navedeno v kataložnem zapisu o publikaciji (CIP); deljenje pod enakimi pogoji – če spremenite, pretvorite ali gradite na tem delu, lahko takšno predelavo dela širite samo pod isto, podobno ali kompatibilno licenco. Več informacij: http://creativecommons.org/licenses/by-sa/2.5/si/.

Besedilo je bilo pripravljeno z vnašalnim sistemom ZRCola (http://zrcola.zrc-sazu.si), ki ga je na Znanstveno-raziskovalnem centru SAZU v Ljubljani (http://www.zrc-sazu.si) razvil Peter Weiss.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

811.163.6'27(082)

SLOVENSKI slavistični kongres (2019 ; Novo mesto)
Slovenski jezik in njegovi sosedje / [Slovenski slavistični kongres, Novo mesto, 3.-5. oktober 2019] ; uredila Matej Šekli in Lidija Rezoničnik. - Ljubljana : Zveza društev Slavistično društvo Slovenije, 2019. - (Zbornik Slavističnega društva Slovenije, ISSN 1408-3043 ; 29)

ISBN 978-961-6715-29-4
1. Gl. stv. nasl. 2. Šekli, Matej
COBISS.SI-ID 301766144

KAZALO

Matej ŠEKLI: Spoznaj svoj jezik in jezik svojega soseda 9

Marko SNOJ: Kako smo Slovenci dobili svoje sosede? 13
Tatjana BALAŽIC BULC: Jezikovna raznovrstnost in medkulturni dialog pri pouku slovenščine 20

Sosedski jeziki slovenskega jezika
Uršula KREVS BIRK: Nemški jezik: prostor, zgodovina, značilnosti in jezikovna stičnost 30
KOLLÁTH Anna / Anna KOLLÁTH: A szlovén nyelv keleti szomszédja: a magyar nyelv / Madžarski jezik: vzhodni sosed slovenskega jezika 40
Martina OŽBOT: Italijanski jezik – zahodno od slovenščine 57
Vesna POŽGAJ HADŽI: Hrvatski jezik: sve što želite znati o najbližem susjedu 66

Pravopisno podomačevanje tujih lastnih imen
Tina LENGAR VEROVNIK: Pogledi na prevzemanje lastnih imen ter načrtovane novosti in spremembe v prenovljenem pravopisnem poglavju o prevzemanju 78
Helena DOBROVOLJC: Kategorizacija prevzetih lastnih imen ob prenovi pravopisa in prikaz prevzemanja imen iz hrvaškega jezika 86
Marta KOCJAN BARLE: Prevzemanje občnih poimenovanj in lastnih imen iz italijanščine 99
Urška VRANJEK OŠLAK: Prevzemanje imen iz madžarskega jezika 108
Peter WEISS: Umeščanje nemških imen v slovenski jezikovni sistem: pravopisni pogled 115
Rok DOVJAK: Kako nadgraditi pravopisno poglavje o prevzemanju iz nelatiničnih pisav 120

Slovenski jezik v zamejstvu: Gorica in Trst, Gorski kotar
Nina PAHOR: Slovenski jezik na Goriškem 134
Rok MRVIČ: Slovenski jezik na Tržaškem 143
Dejan VALENTINČIČ: Slovenski jezik na Hrvaškem med zamejstvom in izseljenstvom: pravni vidik 153
Januška GOSTENČNIK: Slovenski jezik ob Čabranki, zgornji Kolpi in v Gorskem kotarju 165

Manj poznani zgodovinsko prisotni jeziki in njihova narečja v Sloveniji
Vida JESENŠEK: Nemščina v Mariboru: preplet kulturnozgodovinskih in jezikovnih danosti 178
Helena JAKLITSCH: Kočevarščina oz. kočevska nemščina, jezik Kočevarjev oz. kočevskih Nemcev 186
Ivana ETEROVIĆ: Pregled dosadašnjih istraživanja čakavskih govora na području Ćićarije u Republici Sloveniji 195
Tanja PETROVIĆ: Jezikovna in kulturna identiteta etnolingvistične skupnosti Srbov v Beli krajini 204

Razvoj in tipi pisav

Simona Klemenčič: Srednješolski učbeniki za slovenščino o nastanku in razvoju pisave ... 214
Jerneja Kavčič: Grška pisava ... 222
Luka Repanšek: Venetska pisava in njen vzhodni areal ... 232
Matej Hriberšek: Kratek očrt razvoja latinske pisave ... 239
Vanda Babič: Glagolica in cirilica: prvi slovanski pisavi ... 249

Cankarjeva dramatika na splošni maturi iz slovenščine 2020

Nina Žavbi: Jezikovni (govorni) pristop k šolski obravnavi besedila *Za narodov blagor* ... 264
Blaž Lukan: Kantorjev kompleks ... 272
Mateja Pezdirc Bartol: Inovativnost dramske forme v Cankarjevem *Pohujšanju* ... 282
Rok Andres: Izhodišča za ogled uprizoritve *Hlapcev* v sklopu priprave na maturitetni esej ... 289
Irena Novak Popov: Cankarjevi premisleki kulture, umetnosti in politike ... 297

Lirika slovenske moderne

Jožica Jožef Beg: Novomeški leti Dragotina Ketteja ... 306
Vita Žerjal Pavlin: Pesemski cikli Ljudmile Poljanec in Vide Jeraj ... 311
Marijan Dović: Župančič – mojster besede: razstava v pesnikovi spominski hiši v Vinici ... 321
Milena Mileva Blažić: Otroške pesmi Otona Župančiča ... 328

Slovanske književnosti pri pouku slovenščine: učna ura z literarnimi besedili

Namita Subiotto: Kraljevič Marko v makedonski poeziji: od epskega junaka do lirskega subjekta ... 342
Lidija Rezoničnik: Jan Kochanowski – poljska renesansa pri pouku književnosti v gimnaziji ... 349
Blaž Podlesnik: Poskus revizije z *Revizorjem*: zakaj, kam, kdo in kaj? ... 356
Špela Sevšek Šramel, Jana Šnytová: Mitološka vodna bitja v češki in slovaški baladi 19. stoletja ... 367

Pravljice in pravljičarke: pravljice v vzgojno-izobraževalnem procesu

Kasilda Bedenk, Milena Mileva Blažić: Primerjalna analiza pravljic in pravljičark s poudarkom na Tini Wajtawi, rožici iz Rezije ... 376
Mira Delavec Touhami: *Njena povest* – sodobna slovenska pravljica zamejske Slovenke Brede Ščck ... 387
Veronica Muskheli: Russian Cinderella: Glimpsing the Female Storyteller from her Text ... 394
Angelika Zimmerman: Ljudske pravljice v narečni podobi pri pouku slovenščine: na primeru pravljice *Zacopranə piskrč bl Mojci pad Ojstrnkan*, sodobne ziljske različice Mojce Pokrajculje ... 400
Danila Zuljan Kumar: Pripovedni svet terskih dolin ... 407

Posodobitev učnega načrta za predmet slovenščina v srednji šoli
Kozma Ahačič: Prihodnost jezikovnega pouka slovenščine: učni načrt in slovnica ... 418
Martina Križaj: Vprašanja pred posodabljanjem učnega načrta za jezikovni pouk v srednji šoli ... 422
Jerca Vogel: (Ne)zadostnost učnega načrta za pouk slovenskega jezika v gimnazijah ... 424
Drago Meglič: O posodobitvi učnega načrta za slovenščino v gimnazijah ... 427
Igor Saksida: Ali je za prenovo mature nujna prenova učnega načrta? ... 430
Boža Krakar Vogel: Učni načrt za književni pouk v gimnazijah kot prenova prenovljene prenove ... 432

Slovenščina kot drugi jezik in jezik okolja v javni šoli v Sloveniji
Mihaela Knez: Priseljenci v slovenskih šolah – od prvih korakov do sistemskih rešitev ... 438
Marijanca Ajša Vižintin: Spremembe v Sloveniji na področju vključevanja otrok priseljencev v 21. stoletju in izzivi za naprej ... 441
Ana Podvršnik: Delo z otroki priseljenci v okviru projekta *Izzivi medkulturnega sobivanja* ... 444
Janja Florjančič: Strah pred novim in drugačnim ... 446
Nataša Pirih Svetina: Slovenščina za tujce na slovenski javni univerzi ... 448

Slovenski jezik v visokem šolstvu ob 100. obletnici Univerze v Ljubljani
Zoran Božič: Bomo s samostojno državo izgubili svoj učni jezik? (pobuda za oceno ustavnosti 8. člena Zakona o visokem šolstvu) ... 454
Silvija Borovnik: Slovenščina iz »ognjišča znanosti« – v gnojišče? ... 457
Marko Jesenšek: Harakiri po slovensko: jezikovna politika slovenskih univerz ... 463
Vladka Tucovič Sturman: *Predavanje začne* ali kako pomesti pred svojim pragom ... 468
Miran Košuta: Sto pet polokroglih let: univerzitetna slovenistika pri italijanskem sosedu ... 470
Dean Komel: Kje so meje slovenskega jezika in kdo jih postavlja? ... 473

Sprehod po Novem mestu in sprehod po Reki
Tomaž Koncilija: Sprehod po dolenjskem Rimu: kulturnozgodovinska pot po Novem mestu ... 480
Andrej Bandelj: Reka – pred sprehodom po »mestu, ki teče« ... 485

Štiri hiše v slovenskem zamejstvu
Luigia Negro: Plocova hiša na Solbici v Reziji (Italija) / Plocawa hïša ta-na Solbici tu-w Reziji tu-w Läškin ... 494
Marko Smole: Etnološka zbirka Palčava šiša v Plešcah v Gorskem kotarju (Hrvaška) ... 498
Susanne Weitlaner: Pavlova hiša v Potrni v Radgonskem kotu (Avstrija) ... 500
Dušan Mukič: Küharjeva spominska hiša na Gornjem Seniku v Porabju (Madžarska) / Küharova spominska iža na Gorenjon Siniki v Porabji na Vogrskon ... 502

Kratke predstavitve knjig, spletnih aplikacij, razstav, projektov, dejavnosti

Aleksandra Derganc: Znanstvena monografija *Rajko Nahtigal in 100 let slavistike na Univerzi v Ljubljani* 506
Vera Smole: 52. knjiga iz zbirke Glasovi *Naruobe prav* 508
Éva Schwetter, Miha Sušnik, Blaž Božič: *Učbenik madžarščine za Slovence 1* 510
Irena Stramljič Breznik, Darinka Koderman Patačko: Spletna aplikacija za tvorbo svojilnih pridevnikov iz tujih priimkov 513
Helena Janežič: Razstava *Sosedje Slovenci – Slovenci na Hrvaškem / Susjedi Slovenci – Slovenci u Hrvatskoj* v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani 516
Marinka Cerinšek, Suzana Krvavica, Darja Peperko Golob, Vasilija Rupnik: Razstava *Jezikoslovci na Dolenjskem* v Knjižnici Mirana Jarca Novo mesto 518
Maridi Tscherne: Projekt *Govorimo kočevarsko* 521
William Cisilino: Agjenzie Regjonâl pe Lenghe Furlane / Deželna agencija za furlanski jezik 524
Simona Klemenčič: Mednarodna lingvistična olimpijada 526

Utemeljitvi priznanj

Natalija Petakovič: Utemeljitev podelitve priznanja Suzani Krvavica za posebno uspešno pedagoško delo na področju osnovnošolskega in srednješolskega izobraževanja 530
Jakob Müller: Utemeljitev podelitve priznanja Slavku Malnarju za posebno uspešno strokovno delo v slavistiki 532

In memoriam

Marko Jesenšek: In memoriam Zinka Zorko (24. februar 1936 – 22. marec 2019) 536
Marija Pirjevec: In memoriam Lojzka Bratuž (19. junij 1934 – 4. maj 2019) 540

Spoznaj svoj jezik in jezik svojega soseda

Živé naj vsi naródi,
što dočekati žele dan,
che, là ch'al va il soreli,
die Welt dem alten Streit entsag!
Mennyi rab
lesz szabad,
amico, non ostile il vicino!

Tako sedma kitica Prešernove *Zdravljice* iz leta 1844 zveni kot lepljenka iz slovenskega jezika in njegovih *mejakov*. Slovenski jezik je zgodovinsko prisoten na Slovenskem, na slovenskem jezikovnem prostoru v Sloveniji in zamejstvu. Na tem kulturno enkratnem koščku Evrope se srečujejo romanska, slovanska in germanska jezikovna skupina indoevropske jezikovne družine ter ugrska podveja ugrofinske veje uralske jezikovne družine. Današnje jezikovno stanje je rezultat dinamičnega, več kot tisoč tristo let trajajočega jezikovnega in kulturnozgodovinskega razvoja tega in bližnjih jezikovnih prostorov.

Potem ko so se Slovani približno po letu 500 razselili iz svoje pradomovine severno od Karpatov, je njihov praslovanski jezik v drugi polovici 6. stoletja v vzhodnih Alpah in zahodnem delu Panonske nižine ter v začetku 7. stoletja še ob vzhodni jadranski obali naletel na tam staroselski romanski jezik, ki se je bil iz ljudske latinščine že izoblikoval v dve osnovni staroromanski narečji, severozahodno in jugovzhodno. Na tem prostoru sta bili to alpska (severozahodna) in balkanska (jugovzhodna) romanščina, meja med njima pa je na vzhodu potekala približno po današnji črti Koper/Capodistria–Solkan–Beljak/Villach. Iz dela prve se je postopno izoblikoval furlanski, iz dela druge pa istriotski jezik. Prvi je najbolj razširjeni jezik ustnega sporazumevanja v sosednji Furlaniji, drugi pa je v ostankih prisoten v jugozahodni Istri.

Bavarci oz. Franki so si od srede 8. stoletja dalje politično podrejali slovanske kneževine v vzhodnoalpskem in zahodnem panonskem prostoru – Karantanijo v letih 743–745 in Karniolo v letih 795–796, pod frankovskim vplivom je bila ves čas svojega obstoja tudi Spodnja Panonija (833–874). S posledičnim bavarskim poseljevanjem vzhodnih Alp je tamkajšnji slovanski jezik prišel v stik s tedanjo zemljepisno in časovno različico (visoko)nemškega jezika, namreč z bavarskim narečjem stare visoke nemščine. Nemščina je bila do prve svetovne vojne tudi v osrednjeslovenskem prostoru tisti jezik, s katerim je bila slovenščina v najtesnejšem zemljepisnem in družbenem stiku, ki nepretrgan ostaja na avstrijskem Koroškem in Štajerskem.

Z naselitvijo Madžarov v Panonski nižini konec 9. stoletja – navadno se navaja letnica 896 – je tedanja alpska slovanščina prišla v stik z madžarskim jezikom. S postopnim širjenjem svojega vpliva v priobalni pas Furlanije (in nato v furlanska mesta na celini) ter na vzhodno jadransko obalo (pogodbo o zaščiti in zvestobi z Benetkami je Koper sklenil leta 932, ostala istrska mesta od 11. do 13. stoletja) pa so predvsem na prostor ob morju, ki so ga poselili in kulturno zaznamovali, Benečani prinesli tudi svoj govor – beneško narečje italijanskega jezika.

Praslovanski jezik se je od okrog leta 800 dalje na različnih delih slovanskega poselitvenega prostora – ta se je takrat razprostiral približno od Kielskega zaliva na severu, Peloponeza na jugu in zgornjega toka reke Don na vzhodu – začel pospešeno divergentno spreminjati. Na območju na črti Donava–Alpe–Jadransko–Egejsko–Črno morje se je izoblikovala južna slovanščina z različnimi starojužnoslovanskimi narečji; med njimi so bila alpsko, panonsko, primorsko, dinarsko in raško na zahodu ter vzhodno južnoslovansko narečje na vzhodu. Od 10. stoletja dalje pa na posameznih območjih južne slovanščine lahko zasledujemo nekatere konvergentne težnje jezikovnega spreminjanja, posledica katerih so t. i. lingvogeneze geolektov, ki jih danes imenujemo južnoslovanski jeziki. Na severozahodu zahodnojužnoslovanskega areala se je tako v obdobju od konca 10. do konca 12. stoletja iz alpske v odnosu do sosednje panonske (poznejše kajkavščine) in primorske (poznejše čakavščine) južne slovanščine s svojimi jezikovnimi inovacijami izločil slovenski jezik.

Judje, tradicionalno imenovani *Židje*, so se na slovenski jezikovni prostor začeli naseljevati v visokem srednjem veku; najprej so ustanavljali t. i. judovske vasi, od okrog leta 1100 pa so se naseljevali v trgih in mestih. Iz osrednjeslovenskih dežel – ne s Primorskega in iz Prekmurja – so bili izgnani konec srednjega veka (iz vojvodin Koroške in Štajerske leta 1496, iz vojvodine Kranjske leta 1515). Množični pogrom v času druge svetovne vojne so preživeli le maloštevilni.

Kolonizacija nemških kmetov sredi strnjenega slovenskega poselitvenega prostora (pred tem že Dravsko polje v 10. stoletju, Sorško polje v 11. stoletju) v 13. in 14. stoletju je privedla do nastanka nemških jezikovnih otokov znotraj slovenskega jezika (Baška grapa ok. 1250, Sorica/Zarz ok. 1283, Kočevje/Gottschee v 30. letih 14. stoletja), od katerih se je (do let 1941–1942 v celoti) ohranil kočevarski oz. kočevski nemški jezikovni otok.

Posledica turških upadov po propadu bizantinskega cesarstva leta 1453 je bila, da so se ob koncu srednjega in v začetku novega veka na slovenski jezikovni prostor priselile še nekatere druge jezikovne skupnosti. Z juga so se tako na območje Čičarije pomaknili govorci srednječakavskega oz. ekavsko-ikavskega čakavskega narečja, ki svoj narečni govor ohranjajo v krajih kot Skadanščina, Obrov, Golac, Poljane, Podgrad, Podbeže, Račice in Starod (t. i. čiško narečje na Logar-Riglerjevi *Karti slovenskih narečij* iz leta 1983). Podobno so v južni Beli krajini v krajih Bojanci ter Marindol, Miliči/Milići in Paunoviči/Paunovići pojavljajo z daljnega juga priseljeni štokavski govori, katerih govorci se identificirajo kot Srbi. Prisotnost govorcev romskega jezika, tradicionalno imenovanih *Cigani*, je na Slovenskem dokumentirana zlasti od 15. in 16. stoletja dalje, posledica treh smeri njihovega naseljevanja pa je, da se pojavljajo na treh ločenih območjih: Romi na Dolenjskem izvirajo z osrednjejužnoslovanskega prostora, Romi v Prekmurju iz Karpatskega bazena, Sinti na Gorenjskem pa z nemškega govornega območja.

Povzetek zgodovinskega dogajanja torej naslika postopno nastajanje pestrega jezikovnega mozaika na Slovenskem. Furlanski jezik je romanski jezik, ki ima na svojem zgodovinskem prostoru kontinuiteto iz antike. Časovne (in zemljepisne) različice slovenskega jezika, ki so bile v vzhodnih Alpah in zahodni Panonski nižini ter ob severni jadranski obali prisotne od konca 6. oz. začetka 7. stoletja, pa so z neslovanskimi jezikovnimi sosedi v stik prišle, potem ko so se ti začeli priseljevati na svoj sedanji jezikovni prostor, in sicer nemški jezik po naseljevanju Bavarcev v vzhodne Alpe od konca 8. stoletja, madžarski jezik z madžarsko naselitvijo Panonske nižine konec 9. stoletja, italijanski jezik s širjenjem vpliva Benetk v priobalno Furlanijo in na vzhodno jadransko obalo od 10. stoletja. Na severozahodu samega južnoslovanskega jezikovnega kontinuuma je do nastanka zemljepisne jezikovne meje med slovenskim in hrvaškim jezikom prišlo v obdobju od konca 10. do konca 12. stoletja. Srednji vek je zaznamovalo še priseljevanje Judov in njihovo preganjanje. Tudi jezikovni otoki sredi slovenskega jezika ali na njegovem obrobju so posledica poznosrednjeveških in novoveških preseljevanj: nemški jezikovni otoki, med katerimi je bil največji kočevski, so v večini nastali s kolonizacijo nemških kmetov v 13. in 14. stoletju, posledica bežanja pred Turki pa

so hrvaška čakavščina v Čičariji in srbska štokavščina v južni Beli krajini kot tudi Romi na Dolenjskem in v Prekmurju ter Sinti na Gorenjskem.

Prikazani mozaik »tradicionalne«, zgodovinsko prisotne jezikovne raznolikosti zemljepisno stičnih jezikov in narečij na Slovenskem, ki je bilo v zgodovini vezano na politične in kulturne centre zlasti v nemškem, a tudi (beneško) italijanskem ter madžarsko-hrvaškem govornem območju, se je po razpadu avstro-ogrske monarhije leta 1918 in z integracijo večjega dela slovenskega jezikovnega prostora v južnoslovansko politično tvorbo na ozemlju današnje Slovenije obogatil tudi z jeziki narodov z območja nekdanje Jugoslavije, v najnovejšem času pa še z jeziki priseljencev iz bolj oddaljenih dežel in drugih celin.

V času po drugi svetovni vojni predvsem zaradi naraščanja svetovnega vpliva Združenih držav Amerike nikakor ne moremo mimo vse bolj uveljavljajočega se kot družbeno stičnega angleškega jezika, ki ima danes razsežnost jezika globalne komunikacije. V najnovejšem času smo praviloma na mednarodni ravni, včasih pa celo znotraj posameznih neangleško govorečih jezikovnih okolij zaradi mednarodnosti dogajanja ponekod priča redukciji sporazumevanja izključno v globalnem jeziku. Velika nevarnost tega početja ni samo zmanjševanje jezikovne in posledično kulturne raznolikosti sveta, ki jo humanistično občutljivi posameznik mora doživljati kot nezamenljivo kulturno vrednoto, temveč ob uzurpaciji globalnega diskurza v virtualnem globalnem imperiju tudi v miselnem kolonializmu predstavnega sveta nosilcev *globalščine*. Pri tem se diskurzivno šibkejšim jezikovnim skupnostim lahko celo zgodi, da skozi ponotranjeno optiko globalnega diskurza začnejo sami nase gledati tako, kot jih vidi globalni diskurz – navadno kot neko nepomembno obrobje globalnega imperija brez političnega, gospodarskega in kulturnega pomena.

V znanosti pa prevlada enojezičnega diskurza v globalnem jeziku lahko pomeni tudi drastično zmanjšanje metodološkega pluralizma. V jezikoslovju npr. agresivni modni teoretični modeli in metodološki pristopi z neznansko lahkotnostjo površinskosti pogosto ob skoraj popolni odsotnosti poznavanja jezikovnega gradiva naznanjajo »najnovejša« odkritja – kratkega diha. Ponekod so že skoraj popolnoma izpodrinili poglobljeno znanstvenoraziskovalno delo, temelječe na natančnem poznavanju predmeta preučevanja ter v odgovorni in samokritični uporabi takih teorij in metodologije, ki izkazujejo relevantne znanstvene dosežke daljšega diha.

Nobenega dvoma ni, da moramo angleščino, ta čudoviti jezik, v katerem so svoja književna dela ustvarjali mojstri besede kot William Shakespeare, George Noel Gordon Byron, Charles Dickens, Oscar Wilde, James Joyce, Virginia Woolf in mnogi drugi, še kako zelo dobro poznati! Toda ne zato, da se v enojezičnosti in enokulturnosti ter jezikovni in kulturni omejenosti globalnega jezika, temelječega na angleščini, utopimo, temveč da v globalni diskurz vnašamo svoj pogled ter s tem prispevamo k njegovi pluralnosti in predvsem humanistični občutljivosti. Ta lahko in mora prispevati k dejanskemu udejanjanju enakovrednosti in enakopravnosti vseh jezikov sveta ne glede na njihovo genealoško, sociološko in tipološko klasifikacijo ter k medsebojnemu spoštovanju in prijateljskemu sobivanju njihovih nosilcev, samoumevna posledica česar so splošno zagotovljene jezikovne pravice posameznika in skupnosti ter polnofunkcionalnost vseh jezikov v dobi digitalne pismenosti in globalne večjezičnosti.

Osnova za vse to pa je poglobljeno poznavanje najprej svojega jezika in kulture, tj. njunega pojavljanja v času, prostoru in družbi, ki nam med drugim odkrije tudi ozmotsko prepletanje z zemljepisno in družbeno stičnimi jeziki in kulturami. Samó poznavanje palete jezikov (seveda na različnih zahtevnostnih stopnjah) – sosedskih, drugih »nesvetovnih« in »svetovnih«, klasičnih in drugih starih ter globalnega – nam da miselno širino in nas lahko reši pred pastjo zoženosti pogleda zaradi omejenosti samo na lastni jezik na eni strani ali redukcije samo na globalni jezik ob nekem umišljenem svetovljanstvu na drugi. Kaj si lahko mislimo o nekom, ki na primer v Evropi ob vsej jezikovni in kulturni raznolikosti v posameznih zemljepisno-kulturnozgodovinskih regijah poleg svojega maternega jezika od drugih jezikov

pozna samo globalni jezik? – Da je podpovprečno jezikovno izobražen in kulturno razgledan ter se po definiciji ne more šteti za svetovljana. Lokalno, nacionalno, regionalno in globalno gredo z roko v roki!

Odnosi med sosedi so lahko zelo kompleksni ... Naloga stroke pri preučevanju sosedskih jezikov in kultur ni, da slednje idealizira ali demonizira, temveč da se o njih (čim bolj objektivno) informira. Naloga jezikoslovne in literarnovedne znanosti je, da svoj predmet preučevanja teoretično in metodološko relevantno raziskuje ter s tem prihaja do relevantnih raziskovalnih dosežkov, naloga predmetne didaktike pa, da ta spoznanja kot sistematizirano, strukturirano znanje občutljivo prenese v šolsko prakso. Oboroženost z ideološko čim bolj sterilnim znanjem pa je najboljša zaščita in obramba pred miselnim kolonializmom vseh vrst.

K vsemu temu skuša vsaj delno prispevati tudi naslovna tema Slovenskega slavističnega kongresa 2019 v Novem mestu. S spoznavanjem sosedskih jezikov, ki odpirajo vrata v svoje kulture, pa poleg tega uresničujemo tudi Prešernove želje, da *mejaki* ne bodo *vragi*, temveč *sosedje*. Če znani izrek v delfskem preročišču – starogrško Γνῶθι σεαυτόν, prevedeno latinsko *Nosce te ipsum* ‘Spoznaj samega sebe!’ –, katerega avtor naj bi bil eden od sedmih modrecev, preoblikujemo po svoje, bi moto našega letošnjega strokovnega srečanja lahko bil: *Spoznaj svoj jezik in jezik svojega soseda!*

Matej Šekli,
predsednik Zveze društev Slavistično društvo Slovenije

Viri

Depangher, Gorgio, 1998: Brindisi. Ponatis v *Zdravljica* 2014. 89–91.

Detlef Olof, Klaus, 1995: Trinklied. Ponatis v *Zdravljica* 2014. 77–79.

Finco, Franco, 2017: Prevod sedme kitice *Zdravljice* Franceta Prešerna v furlanski jezik. Rokopis.

Paljetak, Luko, 1982: Zdravica. Ponatis v *Zdravljica* 2014. 65–67.

Tandori, Dezső, 1975: Pohárköszöntő. Ponatis v *Zdravljica* 2014. 45–57.

Tosi, Renzo, 1997 (1991): 347. Γνῶθι σεαυτόν Conosci te stesso. *Dizionario della sentenze latine e greche*. Biblioteca Universale Rizzoli. Milano: Rizzoli. 160–161.

Zdravljica, 2014: *Zdravljica in njena pot v svet / Zdravljica and its journey into the wider world*. Zbrala in uredila Polona Kus. Vrba: Medium Žirovnica, Zavod za turizem in kulturo Žirovnica.

Marko Snoj
Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša
marko.snoj@zrc-sazu.si

Kako smo Slovenci dobili svoje sosede?

Prispevek oriše jezikovno stanje v vzhodnih Alpah in zahodni Panoniji, kakršno je bilo v času prihoda Slovanov na to ozemlje. Nadaljuje se z orisom tukajšnjega jezikovnega stanja v naslednjih stoletjih in prikazom delovanja jezikovnih razvojev, ki so izoblikovali našo južno jezikovno mejo. Zaključi se s pogledom na današnje razmere, tudi v luči globalizacije.

1 Ob prihodu v vzhodne Alpe in Panonsko nižino: Avari, Romani in Germani

Ko so Slovani v drugi polovici 6. stoletja prišli v vzhodne Alpe in zahodni del Panonske nižine in začeli asimilirati staroselsko prebivalstvo, so bili njihovi sosedje na zahodu Romani in germanski Langobardi, na severozahodu germanski Bavarci, na vzhodu pa nomadski turški Avari, po slovensko Obri.[1] Slovani v Karantaniji so bili v drugi tretjini 7. stoletja domnevno del dokaj ohlapne Samove plemenske zveze z jedrom na današnjem Češkem, ki se je uprla avarski nadoblasti. Po Samovi smrti leta 659 so Avari obnovili oblast nad velikim delom Srednje Evrope, vendar je Karantanija ohranila svojo samostojnost tako do Avarov kakor tudi Frankov, Bavarcev in Langobardov. Bila je najstarejša politična tvorba zgodnjega srednjega veka v vzhodnih Alpah in najstarejše slovanska državna tvorba sploh. Karantanci so bili domnevno polietnična skupnost. Poleg Slovanov so jo verjetno sestavljali še neasimilirani romanizirani staroselci in Avari, ki so jih s Slovani povezovali tradicija, skupni običaji in pravne norme (Kosi 2011: 51). Koliko časa so romansko govoreči staroselci in Avari še uporabljali svoj jezik, ne vemo. Vemo pa, da so se asimilirali in postali Slovani, saj so imeli sodobniki Karantance za Slovane (Kosi 2011: 51). Njihova etnogeneza z lastno identiteto, tudi s svojim imenom **Korǫtane*,[2] je bila dokončana najkasneje v začetku 8. stoletja. V dogodkih okoli leta 740 so se pojavili kot etnično in politično izoblikovana skupnost z lastnim knezom. Knez Borut se je tedaj za pomoč proti pritisku Avarov obrnil na sosednje Bavarce, kar je prineslo formalno podreditev Karantanije Bavarski, tj. politični tvorbi sosednjih germanskih prebivalcev z ozemljem severno od glavnega alpskega grebena, na današnjem Salzburškem in Bavarskem. Prineslo je tudi pokristjanjevanje, najprej knežje rodbine že sredi 8. stoletja, nato kljub uporom poganske opozicije (763, 765, 772) vedno večjega števila prebivalstva (Kosi 2011: 51). Pokristjanjevanje Slovanov se je začelo prav v naših krajih in ob severnem Jadranu, preostali Slovani pa so se očitno zgledovali po nas, kot lahko sklepamo iz najstarejših romanskih izposojenk, krščanskih terminov *križ* in *Rim*. Prednika teh dveh besed sta bila v 8. stoletju prevzeta iz romanskih refleksov **krōdźe* in *Rōma*, pri čemer je slovanski zadnjenebni *y*, ki se je razvil iz dolgega ozkega *ō*, v ustih naših prednikov proti koncu prvega tisočletja postal mehki, prednjenebni *i*. Besedi sta se z mehkim *i* razširili k drugim Slovanom:

1 K tem je treba verjetno prišteti še ostanke drugih germanskih plemen, o katerih danes ne vemo dosti, če sploh kaj.

2 Najstarejša znana omemba Karantancev je v delu anonimnega geografa iz Ravene iz okrog leta 700, ki se v grškem izvirniku ni ohranilo, ohranil pa se je njegov prevod v latinščino iz 9. stoletja. Omemba Karantancev v latinskem prevodu se glasi *inter Carantanos et Italiam* (Ravenat 1860: IV, 37). V starocerkvenoslovanskih spomenikih se omenjajo kot *Korǫštane*, v najstarejšem staroruskem letopisu, Nestorjevi *Pripovedi o minulih letih*, napisanem konec 11. in v začetku 12. stoletja, pa kot *Horutane*. Staroruski vzglasni *h-* namesto *k-* kaže na to, da je ime prišlo v staro ruščino z bavarskim posredovanjem (Vasmer 1958: 266).

češko *kříž*, *Řím*, poljsko *krzyż*, *Rzym* (Bezlaj 1995: 180). Če bi zahodni Slovani ti dve besedi prevzeli samostojno iz romanščine ali nemščine in ne prek severozahodne južne slovanščine, bi se v češčini glasili ****kryž* in **Rým*, v poljščini pa ****kryż* in ****Rym*. S pokristjanjenjem je bila Karantanija tudi politično integrirana v zahodno krščansko občestvo (Kosi 2011: 51). V tem času je bil frankovski majordom Karel Martel (686–741), ki je desetletje poprej zaustavil muslimansko, tj. mavrsko prodiranje z Iberskega polotoka v Zahodno Evropo in ustanovil po njem imenovano Karolinško kraljestvo, znotraj katerega se je v Srednji in Zahodni Evropi uveljavil fevdalni sistem. Ime njegovega vnuka Karla Velikega (rojenega 742/748, vladal 768–814) je bilo v slovanščino prevzeto kot **karl'i* in je postalo občno ime s pomenom 'kralj' (Snoj 2016: 343). Karel Veliki[3] je bil namreč prvi kralj, s katerim so Slovani prišli v stik, zato so njegovo krstno ime poobčnoimenili. Ta stik se je zgodil leta 788 v Karantaniji, ki je med slovanskimi ozemlji prva postala del frankovske države s kraljem na čelu. Takrat se je namreč Bavarska podredila frankovski državi Karla Velikega, skupaj z njo pa tudi Karantanija. Južno od Karantanije je bila tisti čas kneževina Karniola s središčem v Karniumu, današnjem Kranju, še v vplivnem območju avarskega kaganata. Ko je leta 803 Karel Veliki dokončno premagal Avare, se je skoraj celoten slovenski državno-upravni prostor vse do leta 1918 navezal na sever, v 9. stoletju v okvir Vzhodnofrankovske države (Kosi 2011: 51).

2 Na prelomu prvega tisočletja: vzhodni in zahodni Romani, Bavarci in Ogri

S poselitvijo vzhodnih Alp in zahodne Panonije so si naši predniki izbrali svoje prve tukajšnje sosede. Iz tistih Romanov, ki jih Slovani nismo asimilirali, so se zahodno od črte Solkan–Beljak razvili zahodni Romani, pozneje imenovani Furlani, vzhodno od nje (vključno z mesti Beljak, Solkan in Koper) pa vzhodni Romani, katerih jezik, ki ga imenujemo istriotski, je bilo vse do 20. stoletja slišati tudi v Piranu.[4] Beneška italijanščina je v naši soseščini kolonialni jezik, ki je začela zlasti v obalnih mestih (razen Trsta in Milj) izpodrivati tako furlanščino kot istriotščino šele v 14. stoletju. Langobardi so se zlili z lokalnim romanskim prebivalstvom – nanje spominja poleg izposojenk[5] še ime italijanske dežele *Lombardija*, ki je nastalo iz *Langobardia* (Room 1995: 313). Bavarci, ki so ob prihod Slovanov v 6. stoletju prebivali severno od Visokih Tur, so počasi a vztrajno zavzemali vedno večji del slovanskega ozemlja v vzhodnih Alpah in asimilirali tamkajšnje slovanske prebivalce. Po propadu avarskega cesarstva na prehodu iz 8. v 9. stoletje so nad s Slovani poseljeno Panonijo zavladali germanski Franki, a ne za dolgo. V prvi polovici 10. stoletja so Madžari, ki smo jim rekli *Ogri*, začeli z roparskimi vpadi ogrožati tudi Vzhodnofrankovsko kraljestvo. Po bitki pri Augsburgu, kjer jih je leta 955 porazil Oton I., se Ogri ustalijo v Panonski nižini in postanejo naši sosedje.

Jezikovna meja med Slovani v vzhodnih Alpah in zahodni Panoniji na eni strani in neslovanskimi prebivalci sosednjih prostorov na drugi je bila od vsega začetka jasna. Ti jeziki so se medsebojno razlikovali v taki meri, da se njihovi govorci med sabo niso mogli sporazumevati, če so govorili vsak v svojem jeziku. Poznavajoč etimološke razlage avstrijskih, furlanskih in madžarskih zemljepisnih imen približno poznamo zemljepisne lege teh meja v posameznih obdobjih. Nekdanjo slovenskost mnogih danes ponemčenih ali romaniziranih krajev vidimo tudi, če obiščemo tamkajšnja pokopališča in na nagrobnikih prebiramo priimke, kot so *Petschnig*, *Jaklitsch*, *Comaz*, *Scozzir*. Seveda se ob tem zavedamo, da srednjeveške jezikovne meje niso bile ostre, da so v mejnih območjih prebivali tako eni kot drugi.

3 Manj verjetno že Karel Martel.

4 Do danes se ohranja v istrskih krajih Rovinj, Fažana, Vodnjan, Bale, Galižana in Šišan na Hrvaškem (Skubic 2002: 46; Repanšek in Šekli 2017: 250)

5 Langobardskega izvora so domnevno besede *brajda*, *pica*, *štuk* v pomenu 'zmes drobnega peska, apna in mavca' (od tod *štukatura*), ki smo jih mi prevzeli prek italijanščine oz. nemščine.

In vemo tudi, da so predvsem bavarski sosedje ped za pedjo širili področje svojega jezika z asimilacijo in kolonizacijo.

3 Na prelomu prvega tisočletja: slovanski sosedje

Na območja južno in severovzhodno od naših krajev so se v drugi polovici 6. stoletja priselila tudi slovanska plemena, ki so v naslednjih stoletjih razvila hrvaško, slovaško, moravsko oz. češko identiteto. Slovanski prebivalci Karantanije, Karniole, Hrvaške, Kneževine med Dravo in Savo, Spodnje Panonije, Savarije, Vzhodne marke, Moravske in Češke, če se izrazim z imeni političnih entitet 9. stoletja, so vse do tedaj govorili domala isti jezik, tj. splošno slovanščino, kakršna se je razvila iz 300 let starejše praslovanščine. Diferenciacija med bodočo slovenščino in kajkavščino oziroma čakavščino na našem jugu se začne najkasneje v 10. stoletju. Brižinski spomeniki namreč že izkazujejo ekskluzivne jezikovne inovacije, zaradi katerih je treba prebivalce obravnavanega prostora in časa pojmovati kot identitetno skupnost, katere jezik se je od jezika sosednjih slovanskih identitetnih skupnosti že razlikoval po tankem snopu izoglos, ki se je v naslednjih stoletjih krepil, tako da je bil v času oblikovanja knjižnih standardov upravičeno razumljen kot jezikovna meja slovenskega jezika. Povedano preprosteje: iz jezika Brižinskih spomenikov se ni mogla razviti niti hrvaška kajkavščina ali čakavščina niti slovaščina (ki je bila tedaj že fizično ločena od alpske in našega dela panonske slovanščine z ogrskimi naseljenci), temveč samo slovenščina. Najočitnejši dokaz tej trditvi je začetek poenostavitve soglasniškega sklopa *stv-*, ki ga zasledimo v glagolu *stvoriti*. V Brižinskih spomenikih stoji zapisano *toie mosem ztoriti* (II 107) in *ise zuori nebo i zemlo* (v III 10). Ko iz *stvoriti* nastane *storiti*, iz tega ne more več nastati niti kajkavski *stvoriti* niti slovaški *stvorit'*, temveč samo slovenski *storiti*.[6] Druga zelo očitna lastnost je ohranitev zadnjega nosnika, npr. v *poronso* (I 29) 'izročim, zaupam', in začetek njegove denazalizacije v *o*, npr. v zapisu prihodnjika *bodo* (III 42) 'bom', velelnika *bodi* (II 81) 'naj bo' ali samostalnika *moku* (I 27) 'muko'.[7] Naši karantanski (in karniolski) predniki so torej uveljavljali meje svoje identitetne skupnosti tako, da so znotraj teh nastajale specifične jezikovne spremembe (**stvoriti* > *storiti*) in da jezikovne spremembe, ki so nastajale zunaj te skupnosti niso prodrle vanjo (*bǫdǫ* > čakavsko *budu*, vendar v Karantaniji in Karnioli *bodo*). Zavest o pripadnosti identitetni skupnosti resda ni bila taka kot v narodnem preporodu s konca 18. in začetka 19. stoletja (prav uzaveščanje narodove in jezikovne samobitnosti je bilo bistvo preporoda), a bila je dejanska. Ljudje so pripadnost skupnosti udejanjali s sprejemanjem jezikovnih sprememb, ki so nastajale znotraj njihove identitetne skupnosti, in zavračanjem onih, ki so vznikale zunaj nje. To pa je bilo mogoče samo ob prisotnosti kolektivne zavesti, kateri skupnosti so pripadali in kateri ne.

Prvotne sosede, tj. tiste, na katere so naši predniki mejili v drugi polovici 6. stoletja, smo si izbrali sami. To so bili Romani in germanski Langobardi na zahodu, germanski Bavarci na severozahodu in turški Avari na vzhodu. Preostali sosedje so prišli ali so se razširili kasneje (Ogri, Benečani), razlikovanje do Hrvatov pa smo oblikovali tako, da smo razvili svojo identitetno skupnost, ki se je v jezikovnih inovacijah od 10. stoletja dalje razlikovala od inovacij identitetnih skupnosti kajkavskega in čakavskega jezikovnega prostora.

---

6 Snoj in Greenberg 2012: 276–305, zlasti 292. Današnjega knjižnega glagola *tvóriti* s predponskimi *stvóriti*, *pretvóriti*, *potvóriti* ipd. starejši jezik in narečja ne poznajo, saj je v 19. stoletju prevzet iz drugih slovanskih jezikov.

7 Približno sto let mlajši hrvaški čakavski pisani dokument Baška plošča ima na mestu zadnjega nosnika *u*, tako kot vsa današnja čakavščina in štokavščina, ne pa tudi kajkavščina, kjer je iz zadnjega nosnega samoglasnika tako kot v slovenščini nastal ozki dolgi *o*, a je drugače kot v slovenščini v isti *o* sovpadel tudi zložni *l* (Šekli 2018: 352), prim. danes v Murskem Središču *rouka* 'roka' tako kot *vouk* 'volk', v slovenščini pa *roka* in *volk*, ki se je s trdim *l* izgovarjal še v 16. stoletju. V nekaj primerih tudi Brižinski spomeniki izkazujejo *u* na mestu nosnega samoglasnika, kar pa ne pomeni, da gre za enak razvoj kot v čakavščini, temveč je to domnevno zapis ozkega *o*, ki je prevladujoči refleks zadnjega nosnika tako v Brižinski spomenikih kakor tudi slovenskih narečjih.

4 Vpliv in asimilacija

Kakšen vpliv imajo sosedje drug na drugega? Bolj ko so kulturno privlačni (po starem bi rekli, da so »na višji kulturni stopnji«), večji je njihov vpliv na stvarni in miselni svet sosedov, ki od teh prevzemajo pojme, miselne koncepte, običaje, stvari in besede za vse to, pa tudi slovnične konstrukcije. Ko je naš prednik pri bavarskem sosedu videl rasti *peteršilj* in od njega dobil seme, je hkrati prevzel tudi poimenovanje zanj. Naš *peteršilj* je namreč prevzet iz bavarskega *Petersil*, ta pa nekaj stoletij prej iz romanskega refleksa latinske besede *petroselinum*, ki je prevzeta iz grške *petrosélinon*. Beseda je nastala pri Grkih, ki so prvi v Evropi spoznali to začimbnico. In sicer je nastala kot zloženka iz grških samostalnikov *pétros* v pomenu ‘kamen, skala’ in *sélinon* ‘zêlena’. Za Grke je bil peteršilj torej ‘kamena zelena’. V naši besedi *pust*, ki je skrajšana iz *mesopust*, se ne skriva samo srednjeevropski običaj preganjanja zime, temveč tudi romanska navezava na začetek 40-dnevnega posta, namreč starejše italijansko *carnelevare* (danes *carnevale*) z etimološkim pomenom ‘opustitev mesa’.

Vse kaže, da so bili Slovani po prihodu vzhodne Alpe in zahodno Panonsko nižino kulturno tako privlačni, da so asimilirali tukajšnje romansko in morda še kako drugače govoreče staroselce. Karantansko in karniolsko identiteto so sodobniki zato pojmovali kot slovansko in ne morda romansko ali avarsko. A v naslednjih stoletjih so germanski, romanski in ogrski sosedje izkazali svojo asimilacijsko moč, tako da je našega etničnega ozemlja danes manj kot polovica onega s konca prvega tisočletja. Ne zato, ker bi se slovensko govoreči od tam izselili ali ker bi jim kdo kaj žalega storil, temveč zato, ker so oni sami opustili svoj jezik in ga zamenjali z jezikom soseda, pa naj je bila to furlanščina, beneška italijanščina, bavarska nemščina ali madžarščina. Smo pa Slovenci asimilirali skoraj vse nemške kolonije znotraj slovenskega etničnega ozemlja. Donedavna izjema so bili kočevski Nemci, za katere je bila usodna šele Hitlerjeva politika.[8] Danes naj bi sožitje med nacionalnimi državami v okviru Evropske unije in nedotakljivost političnih meja jamčila tudi za relativno trdnost jezikovnih – a nisem prepričan, da je res tako. Slovenske jezikovne skupnosti v vseh štirih nam sosednjih državah podlegajo asimilaciji, razlog za to pa je bržkone v naši neprivlačnosti, ki se kaže tudi in morda predvsem v neprimernosti jezikovne politike naše države. Oblastem Republike Slovenije kljub občasnim drugačnim besedam žal ni mar za usodo slovenskega nacionalnega prostora, ki bi moral biti za nas vrednota. Neprecenljiva vrednota, ki tako kot vse druge neprecenljivosti, npr. življenje, ljubezen, strpnost, nekaj stanejo. Tega se dobro zavedajo italijanske lokalne oblasti, zato slovenskim jezikovnim skupnostim v Italiji ponujajo finančne podpore za njihove dejavnosti, tudi jezikovne in celo jezikoslovne, a le pod pogojem, da se odrečejo slovenskosti svoje govorice, da jo deklarativno osamosvojijo in zatrdijo, da npr. rezijanščina in terščina nista slovenski narečji, temveč posebna slovanska jezika. Ta metoda, ki sloni na starem rimskem načelu *deli in vladaj*, se je že izkazala za uspešno prav v Reziji in Teru. Germanizacija avstrijske Koroške, ki se je po slovenski osamosvojitvi nekoliko upočasnila, je spet v polnem zamahu. V Porabju je pri najmlajši generaciji slovenščine le še za vzorec,[9] prebivalci Gorskega kotarja na Hrvaškem, ki govorijo krajevne govore dolenjske narečne skupine (Hrvati jim pravijo *goranski govori*), pa se imajo za Hrvate. Tako stanje žal ni samo posledica nasilne asimilacije polpretekle zgodovine, temveč zavestna izbira tamkajšnjih govorcev slovenskega jezika, ki v brezperspektivnosti jezikovne in gospodarske politike tega prostora posegajo po boljši sedanjosti in prihodnosti zase in za svoje potomstvo.

8 Ekspanzionistična politika, ki skuša pod eno oblast zajeti vse pripadnike naroda, tudi tiste v eksklavah, ki ne živijo na z matico povezanem ozemlju, se neredko konča z eksodusom v eksklavah živečih manjšin.

9 Lainšček 2019 navaja raziskavo o jeziku malčkov v monoštrskih vrtcih, ki so jo izpeljali leta 2016. Samo slovenščina je materni jezik le trem odstotkom malčkov, dodatnim trem sta materni jezik porabska slovenščina in madžarščina, devetim madžarščina in slovenščina, preostalim (75 %) le madžarščina.

5 Globalizacija in tujeljubstvo

Vedno večja ovira razvoju slovenskega jezika je tudi anglo-ameriška kulturna kolonializacija,[10] ki je s svojimi tehničnimi, umetniškimi in drugimi kulturnimi pridobitvami privlačna skoraj za vse, za mnoge celo nujna. Posledica te kolonializacije ni samo neogibno povečan vpliv angleškega jezika na slovenščino, s čimer bi se dalo živeti, kakor smo v preteklosti živeli z močnim vplivom nemščine in kasneje srbohrvaščine, temveč predvsem pričakovanje dela domače elite, da se lokalni jezik v čim več položajih, zlasti gospodarsko in kulturno pomembnih ter prestižnih, zamenja z globalno, imperialno angleščino. Pa čeprav je ta okrnjena, uboga in s stališča sodobne angleške in ameriške norme napačna, ko npr. v Beli krajini smerokaz kaže na *River Kolpa*, čez lužo pa je na primerljivem znaku zapisano drugačno zaporedje občnega in lastnega imena: *Missouri River*. Na področju slovenske jezikovne usmeritve in jezikovne politike gre danes marsikaj v napačno smer. Ta smer je pri veliki večini nezavedna, kar dogaja se, iz provincialne frustracije, vseenosti ali nemarščine, pri peščici pa je to zavestna protidržavotvorna drža. Če se zgodovina ne bo obrnila pred točko nepovrata, bo slovenščina prvič v svoji tisočletni zgodovini lahko resno ogrožena. Dogaja se nam to, kar je Dušan Pirjevec napovedal pred več kot pol stoletja, da bo namreč slovenščina na resni preizkušnji takrat, ko ne bo ogrožena od zunaj in bo odvisna od nas samih. Vsakemu poskusu jezikovne okupacije smo se doslej uprli. Danes smo priča okupaciji slovenščine s strani globalne angleščine, ki se pri nas razvija bolj v svojevrstno kreolsko različico kot v *linguo franco*, namenjeno trgovanju in najosnovnejši komunikaciji.

Res je, da sedanje zaničevanje lastnega jezika ni izvirno. Podoben odnos do slovenščine so imeli mnogi izobraženci že v 18. in 19. stoletju. Marko Pohlin je v uvodu k svoji slovnici iz leta 1763 zapisal: »S svojim jezikom smo prišli že tako daleč, da se zdi, kot bi ga hoteli med učenjaki docela opustiti in zatreti. Bog ne zadeni!«[11]

6 Kaj se lahko naučimo iz več kot tisočletne zgodovine slovenskega jezika?

1. Identitete skupnosti ljudi, ki jim danes rečemo narodi, so na stičišču srednje in vzhodne Evrope ter Balkana nastale po jezikih in so zato vezane na jezik. To pomeni, da je dejanski član slovenske narodne skupnosti bil in je še vedno vsak, komur je prvi jezik slovenščina. Kdor torej misli, čuti in sanja v slovenščini, ne glede na to, kakšna je ta slovenščina in v katerem jeziku so mislili, čutili in sanjali njegovi starši. [12] Slovenci živimo na prepišnem koščku sveta, zato so naši geni od vsepovsod. Od svojih sosedov in vseh drugih ljudi na svetu pa se razlikujemo samo po svojem jeziku.

2. Stičišče srednje in vzhodne Evrope ter Balkana, na katerem naš jezik živi že poldrugo tisočletje, ni naklonjen miroljubnemu sobivanju več jezikov. V vsej znani zgodovini se je tu vršila asimilacija, katere namen je bil pridobivanje ljudi ne glede na njihovo gensko poreklo, da bodo mislili, čutili, sanjali in seveda ustvarjali ter plačevali davke v jeziku tistega, ki jih asimilira. Asimilacija je tek na dolge proge, ki za svoj uspeh potrebuje najmanj dve generaciji, pogosto pa še več. Lahko poteka frontalno, domačija za domačijo, 30 km na sto let (avstrijska Koroška in Štajerska), z večjo ali manjšo uporabo nasilja ali finančnih inštrumentov, torej palice in korenčka (Madžarska, Italija) ali preprosto s preimenovanjem (Italija,[13]

10 Razlika med klasično kolonizacijo in predvsem kulturno kolonializacijo je v tem, da se pri kolonizaciji vzpostavi dvosmerni odnos, da torej tudi kolonist, ki se fizično priseli, vsaj v omejenem obsegu pozna staroselsko prebivalstvo, njegove običaje in jezik, kolonializacija pa poteka brezosebno in je njen vpliv zato izrazito enosmeren.

11 Navedeno v prevodu Jožeta Stabeja, objavljenega v Pohlin 2003: 205. Ali Slovenci res potrebujemo lovska letala nad svojimi hišami in tanke na cesti, da se za nekaj mesecev zedinimo okrog svojega jezika in povemo vesoljnemu svetu, predvsem pa sebi, kako bi radi živeli?

12 *Mutatis mutandis* velja enako za vse naše sosede.

13 Rezijanščina in terščina sta za nekatere lokalne italijanske politike v Furlaniji - Julijski krajini dve posebni slovanski entiteti in ne slovenski narečji.

Hrvaška,[14] Avstrija[15] in Madžarska[16]).[17] Samo upamo lahko, da so tovrstni poskusi potujčevanja v 21. stoletju preteklost, njihovi obrobni ostanki pa epigonstvo nekdanje raznarodovalne politike, ki ne spada v kulturni krog sodobne zahodnoevropske humanističnega občutljivosti.

3. Jezik zahodnega neoliberalnega imperija je globalna angleščina, ki predvsem skozi tehnologijo in (popularno) umetnost postaja del vsakdana celotnega vplivnega območja. Pri nas (pa tudi drugje) obstajajo krogi, ki izkoriščajo prestižnost imperialnega jezika in ga zato ponujajo ali celo vsiljujejo tudi tam, kjer res ni potreben.[18] Vsakih nekaj let se pojavi predlog zakonske novele, ki skuša vpeljati angleščino kot jezik visokega šolstva na slovenskih univerzah. In Zakonu o javni rabi slovenščine navkljub videvamo v naših mestih napise tipa *Speed Queen Laundry* ali *Robin Food*, ki niso tuje blagovne znamke tipa *McDonald's*, temveč izdelki domačega, slovenskega uma. Kršitev zakona je v teh primerih dvojna. Najprej ga je prekršil uradnik, ki je izpeljal registracijo podjetja s protizakonitim imenom, kršitev pa nadaljuje tržni inšpektorat, ki bi moral odrediti odstranitev nezakonitih javnih napisov.

4. Kdor si pred temi dejstvi zatiska oči, ga v nekaj generacijah ne bo več. Kdor oblastnikom prigovarja, da stvar ni tako resna, ima najverjetneje svoje namene, bržkone finančne.

7 Tukaj, zdaj in v prihodnje

Univerzalna resnica pravi, da je tisti, ki ne pozna zgodovine, obsojen na to, da jo bo ponavljal.

Če bomo morali Slovenci ponoviti svojo lastno zgodovino, nas v času pospešenega razvoja v nekaj generacijah ne bo več. Seveda bodo tu in v širnem svetu živeli naši genski potomci in genski potomci zdajšnjih priseljencev, tako kot se v nas poleg slovanske pretaka tudi bavarska, beneška, avarska, keltska in še kaka druga kri ter celo tri odstotke neandertalske, a če ne bodo govorili slovensko, če njihov materni jezik ne bo naravni naslednik tega, ki ga govorimo in pišemo danes,[19] ne bodo Slovenci v tistem pomenu besede, ki ga pojmujemo vsaj od Trubarja dalje in ki ga udejanjamo od karantanskih in karniolskih časov. Njihov jezik ne bo več prinašal duha, ki ga je prinesel *pust*; kralji, pa čeprav le v pravljicah, ne bodo več izvirali iz Karla Velikega, pač pa bo v naših mitih živel sherwoodski tolovaj in dobrotnik *Robin Hood*, prali pa bomo v pralnicah, imenovanih po angleški kraljici.

Ker je naš jezik naša identiteta, bomo torej preživeli le, če preživi naš jezik. Vsak drug potek dogodkov[20] pelje v kulturni genocid, tudi če je kulturni suigenocid – narodov samomor. Bolj ko se bomo tega zavedali in več ko nas bo takih, manjša je verjetnost, da se

14 Dolenjski govori v Gorskem kotarju so za Hrvate goranski govori hrvaškega jezika.

15 Vindišarska teorija pravi, da slovenska narečja v Avstriji niso del slovenskega jezika, temveč mešanica posebnega slovanskega jezika in nemščine.

16 Madžari dolgo niso dovoljevali izraza *prekmurski* ali *slovenski jezik*. Namesto tega so uveljavljali vendsko teorijo, po kateri ja bi bila *vendščina*, madžarsko *vend nyelv*, poseben slovanski jezik in ne del slovenščine.

17 Vsem štirim prizadevanjem, ki s političnimi prijemi skušajo prikazati slovenska obrobna narečja kot od slovenščine neodvisne entitete, je skupno to, da se ne ozirajo na dognanja zgodovinske in primerjalne slovnice, ki vsaj od Ramovševih del iz prvih let po prvi svetovni vojni nedvoumno dokazujejo, da so ta narečja, gledano linvogenetsko, del istega sistema kot vsa preostala slovenska narečja. Edino za narečja v Gorskem kotarju so bili dovolj trdni dokazi in argumentacija podani kasneje (Gostenčnik 2018; Šekli 2018).

18 Npr. v dvojezičnem obrazcu Energetike Ljubljana za vzpostavitev direktne obremenitve osebnega računa za plačilo porabe plina, na avtocestnih izvozih na ljubljanski obvoznici, ko pod napisom *Izhod* piše tudi *Exit*, kar je po mojem mnenju podcenjevanje kognitivnih sposobnosti tujcev, kakršno v Evropi najdemo le še v Severni Makedoniji in na Kosovu. Na nemških in avstrijskih avtocestah beremo samo *Ausfahrt*, na italijanskih *Uscita*, francoskih *Sortie*, španskih *Salida*, nizozemskih *Uit*, hrvaških *Izlaz*, grških Έξοδος itd., kar situacijsko razumemo celo, če ne poznamo niti črkopisa.

19 Tudi če bosta izumrla dvojina in rodilnik zanikanja in tudi če bo slovenščina spet vzpostavila trdi ł.

20 Da bi se npr. identificirali z dosežki svojih športnikov, kot nas skušajo dnevno prepričati v televizijskih oddajah. Ti dosežki namreč niso stalni. Nekaj let je v ospredju smučanje, potem kak košarkar, ki veliko zasluži v tujini, temu sledi kolesarstvo itd.

črni scenarij uresniči. Morda je v času neoliberalnega protirazsvetljenstva težko pričakovati tako držo posameznika, ki mora tako v mnogih posameznostih kakor tudi pri usodnih odločitvah tehtati med lastnim ugodjem in pokončno držo, a ljudje našega prostora so že večkrat pokazali, da to zmorejo. Prvič z ustanovitvijo najstarejše slovanske državne tvorbe Karantanije in zadnjič doslej z osamosvojitvijo leta 1991, ki je bila prva uspešna politična osamosvojitev kakega evropskega naroda po drugi svetovni vojni. In obakrat se je to zgodilo predvsem zaradi našega jezika.

Viri in literatura

Bezlaj, France, 1995: *Etimološki slovar slovenskega jezika*. Tretja knjiga P–S. Dopolnila in uredila Marko Snoj in Metka Furlan. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Gostenčnik, Januška, 2018: *Krajevni govori ob Čabranki in zgornji Kolpi*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU.

Kosi, Miha, 2011: Podonavje in severnojadranski prostor v 7. in 8. stoletju. V: *Slovenski zgodovinski atlas*. Ljubljana: Nova revija.

Lainšček, Feri, 2019: Usoda mrtvice ali tiha smrt materinščine v slovenskem Porabju na Madžarskem. V tisku. <http://www.sazu.si/uploads/files/57ee1d95c23371144545f64a/Feri%20Lain%C5%A1%C4%8Dek.pdf> (29. 6. 2019).

Pohlin, Marko, 2003: *Kraynska grammatika, Bibliotheca Carnioliae*. Ljubljana: Fundacija dr. Bruno Breschi in ZRC SAZU.

Ravenat, 1860: *Ravennatis anonymi Cosmographia et guidonis geographica.* Ex libris manu scriptis ediderunt P. Pinder et G. Parthey. Berolini: in aedibus Friderici Nicolai.

Repanšek, Luka, Šekli, Matej, 2017: Kratek pregled jezikovne zgodovine Istre: ekskurziji na pot. Luka Repanšek, Matej Šekli (ur.): *12. letno srečanje Združenja za slovansko jezikoslovje: Povzetki prispevkov*. Ljubljana: Slavic Linguistic Society, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.

Room, Adrian, 1995: *Brewer's Dictionary of Names*. Oxford: Helicon Publishing.

Skubic, Mitja, ^{2}2002 (^{1}1988): *Romanski jeziki*. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za romanske jezike in književnosti.

Snoj, Marko, Greenberg, Marc, 2012: O jeziku slovanskih prebivalcev med Donavo in Jadranom v srednjem veku (pogled jezikoslovcev). *Zgodovinski časopis* 66/3–4. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije. 276–305.

Snoj, Marko, 2016: *Slovenski etimološki slovar*. Tretja izdaja. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU.

Šekli, Matej, 2018: *Tipologija lingvogenez slovanskih jezikov*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU.

Vasmer, Max, 1958: *Russisches etymologisches Wörterbuch*. Dritter Band. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.

Tatjana Balažic Bulc
Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slavistiko
tatjana.balazicbulc@ff.uni-lj.si

Jezikovna raznovrstnost in medkulturni dialog pri pouku slovenščine

Zaradi pestrosti slovenske jezikovne in kulturne krajine je že vsak šolski razred zase večjezično oz. večkulturno mikrookolje, ki od učitelja zahteva zelo dobro medkulturno ozaveščenost. Na drugi strani se slovenski jezik razvija na stičišču različnih evropskih kultur in je jezikovni stik s sosedskimi jeziki hrvaščino, furlanščino, italijanščino, madžarščino in nemščino močno vplival na razvoj posameznih jezikovnih elementov v slovenščini, tako na ravni narečij kot na ravni urbanih govorov ter včasih tudi knjižnega jezika. Sodobni didaktični pristopi omogočajo povezovanje vseh teh znanj v smiselno celoto tudi pri pouku slovenščine.

1 Uvod

Družbene spremembe, kot so globalizacija in tehnološki razvoj ter vse intenzivnejše preseljevanje v razvitejše dele sveta, ki smo jim priča v zadnjih desetletjih, vplivajo tudi na razvoj jezikovne politike in jezikovnega načrtovanja v okviru Evropske unije. Ta se intenzivno zavzema za zaščito kulturne raznolikosti in številnih jezikov, ki soobstajajo na teh prostorih, njene ideje pa se najbolj eksplicitno udejanjajo ravno v izobraževanju. Saj, kot pravi Spolsky (2010: 3), ravno dejanja izobraževalne jezikovne politike vodijo k spremembam jezikovne prakse in družbenih prepričanj. Tako se vse več pozornosti posveča poučevanju jezikov, kar se odraža v večjem obsegu ur jezikovnih predmetov in vse bolj raznoliki ponudbi tujih jezikov (vsaj na papirju),[1] med katerimi imajo poseben status jeziki jezikovnih skupnosti, ki živijo na določenem območju, sosedski jeziki ipd. Pri učenju jezikov postaja vse bolj pomembno tudi zavedanje, zakaj se učimo jezikov, ki se jih učimo. Vse to se odraža v aktualni izobraževalni jezikovni politiki, ki se zavzema za jezikovno občutljivo poučevanje.[2]

Začetna ideja o znanju vsaj dveh tujih jezikov oz. večjezičnosti je zaradi vse večjih družbenih potreb po znanju tujih jezikov, predvsem pa potreb po medkulturnem sodelovanju, v zadnjih desetletjih prerasla v idejo o znanju čim večjega števila jezikov na različnih stopnjah jezikovnega znanja oz. v idejo o raznojezičnosti, ki je bila natančneje opredeljena že leta 2007 v *Smernicah za razvoj izobraževalne jezikovne politike v Evropi*, s pomenljivim nadnaslovom *Od jezikovne raznolikosti do raznojezičnega izobraževanja* oz. v angleškem izvirniku *From Linguistic Diversity to Plurilingual Education: Guide for the Development of Language Education Policies in Europe* (Beacco, Byram 2007). Lenz in Bertheles (2010: 5–6) opredelita raznojezičnost v ožjem smislu kot zmožnost aktiviranja celotnega jezikovnega repertoarja ter povezovanja obstoječega jezikovnega znanja in spretnosti v katerem koli jeziku, da se lahko ustrezno odzovemo potrebam večjezičnega okolja. Pri tem uporabimo različno razvite spretnosti v različnih jezikih, npr. izvrstno razvite spretnosti v jeziku A, zelo razvite receptivne spretnosti v jeziku B, zelo razvite govorne spretnosti (receptivne

1 Kljub pestri ponudbi jezikov v učnih načrtih raziskave kažejo, da v slovenskem izobraževalnem sistemu med tujimi jeziki prevladuje angleški jezik, kot drugi tuji jezik pa nemščina (prim. npr. Balažic Bulc in Požgaj Hadži 2018).

2 Več o tem v okviru projekta JOP (Jezikovno občutljivo poučevanje v vseh razredih) oz. v ang. LISTiac (<https://www.jeziki-stejejo.si/jezikovno-obcutljivo-poucevanje-v-vseh-razredih>), ki se osredotoča predvsem na preoblikovanje programov začetnega izobraževanja in profesionalnega razvoja učiteljev.

in produktivne) v jeziku C, dobro razvite bralne spretnosti v jeziku D, potencialne bralne spretnosti v različnih sorodnih jezikih (npr. razumevanje med romanskimi, slovanskimi, germanskimi jeziki) itd. Glede na to, da ima vsak posameznik svoj jezikovni repertoar, ki naj bi mu omogočal uspešno krmarjenje v neki večjezični družbi oz. vzpostavljanje uspešnega medkulturnega dialoga, je pred oblikovalci jezikovnih politik nov izziv, poiskati morajo namreč ravnotežje med večjezičnostjo okolja in raznojezičnostjo posameznika. V tem smislu Stabej (2019: 282) vpelje termin sojezičje, pri čemer meni, da:

> mora biti cilj jezikovne politike in jezikovnega izobraževanja v sodobni evropski družbi sojezičje kot harmonična oblika sobivanja več jezikov v posameznikovem in posamezničinem jezikovnem repertoarju ter v njegovih in njenih komunikacijskih praksah. Harmonična oblika sobivanja jezikov seveda ne pomeni odsotnosti slehernega konflikta; pomeni pa, da so govorke in govorci zmožni nasprotujoča si mnenja o jezikovnih praksah z mediacijo preseči in se v vsaki situaciji dogovoriti za najmanjši potrebni skupni jezikovni imenovalec.

Da bi dosegli harmonično sobivanje jezikov v družbi, pa moramo najprej imeti vpogled v jezikovno podobo družbe, ki bi temeljila na analizi stanja in potreb, vključno z javnim mnenjem in družbenimi predstavami (pogosto tudi predsodki) o posameznih jezikih. Tako bi lažje našli ravnotežje med jeziki, ki so po prevladujočem mnenju javnosti »uporabni«, ter jeziki, ki so družbeno pomembni zaradi različnih geopolitičnih, ekonomskih, migracijskih ali kulturoloških trendov. Byram (2009: 19) meni, da bi bilo najprej treba diagnosticirati vse jezike v posamezni izobraževalni instituciji, potem pa na temelju teh raziskav razvijati izobraževalno jezikovno politiko – za celotno državo, za posamezno regijo in nenazadnje za posamezno institucijo. Pri tem je pomembno, da se v izobraževanje na lokalni ravni vključi: 1. jezike vseh jezikovnih skupnosti, ki sobivajo na določenem območju; 2. jezike, ki so prisotni v šolskem okolju; 3. sosedske jezike; 4. jezike, ki so z družbo simbolno povezani in so rezultat različnih zgodovinskih ali aktualnih odnosov; 5. jezike, ki so prisotni v medijih. Na ta način bi zaščitili jezikovno in kulturno raznolikost, obenem pa tudi spodbudili učitelje in učence, da cenijo vse jezike, s katerimi se srečujejo v svojem okolju, »kar je ključni pogoj za otrokovo samopodobo, oblikovanje identitete, razumevanja tega, kdo sploh je, in njegovo učno uspešnost« (Rutar 2014: 30–31). Dejstvo je, namreč, da je v vsaki družbi prisotno ideološko vrednotenje jezikov na temelju različnih (etnocentričnih ali osebnostnih) predsodkov, bodisi z namenom povzdigovanja lastnega jezika in skupine, ki ima v določeni družbi politično moč, bodisi zaradi različnih, pogosto stereotipnih predstav o različnih tujih jezikih oz. njihovih govorcih.

Za razvijanje raznojezičnosti in medkulturnega dialoga v izobraževanju se uporabljajo novi didaktični pristopi, natančneje opisani v *Referenčnem okviru za pluralistične pristope k jezikom in kulturam* (Candelier idr. 2017), ki vključujejo vsaj dva jezika oz. kulturi. Najbolj znan med njimi in danes skoraj že nepogrešljiv pri učenju/poučevanju jezikov je **medkulturni pristop**, pri katerem neki pojav v eni kulturi služi kot podlaga za razumevanje pojava v drugi kulturi. Veliko pozornosti se namenja tudi razmisleku o stikih med posamezniki iz različnih okolij. Za razliko od tega pristopa so drugi trije bolj jezikovno naravnani. Med njimi se danes najpogosteje uporablja **integrirani didaktični pristopi k različnim jezikom**, ki učencem omogoča vzpostavljanje povezav med omejenim številom jezikov, tj. med jeziki, ki se jih učijo v šoli. Pri tem je prvi jezik (ali jezik izobraževanja) podlaga za učenje prvega tujega jezika, ta dva pa sta potem podlaga za nadaljnje učenje tujih jezikov. To pomeni, da se vzpostavlja medsebojna podpora med jeziki. Pri **medjezikovnem razumevanju med sorodnimi jeziki** učenci vzporedno obravnavajo dva ali več jezikov iz iste jezikovne skupine (slovanske, romanske, germanske), od katerih je eden od jezikov učenčev prvi jezik ali jezik izobraževanja ali drug predhodno naučeni jezik. Pri tem pristopu je v ospredju razvijanje

receptivnih spretnosti, tj. razumevanje govorjenih in zapisanih besedil.[3] Četrti pluralistični pristop **jezikovno prebujanje** zajema učne dejavnosti, ki vključujejo najširšo paleto jezikov, ne le tistih, ki se jih učenci učijo v šoli. Na začetku je bil pristop namenjen predstavljanju jezikovne raznolikosti v šolskem okolju predvsem v začetnih razredih osnovne šole, danes pa se uporablja v celotni šolski vertikali za spoznavanje najrazličnejših jezikov.[4]

Iz povedanega lahko sklenemo, da gre pri raznojezičnosti za sočasno rabo več jezikov na različnih stopnjah znanja, pri čemer imajo ob globalnem jeziku prednost jeziki lokalnih jezikovnih skupnosti ter sosedski jeziki, temelj vsem jezikom pa je prvi jezik. Zato si bomo v nadaljevanju ogledali, v kolikšni meri so ideje raznojezičnosti in medkulturnega sodelovanja zastopane v dokumentih slovenske jezikovne politike in kako se odražajo pri pouku slovenščine, natančneje v osnovnošolskem in gimnazijskem učnem načrtu za slovenščino.

2 Raznojezičnost in medkulturnost v dokumentih slovenske jezikovne politike

Iz dokumentov, ki določajo smernice slovenske izobraževalne jezikovne politike, kot sta npr. *Bela knjige o vzgoji in izobraževanju v RS* (Krek, Metljak 2011) in *Resolucija o nacionalnem programu za slovensko jezikovno politiko 2014–2018* (v nadaljevanju Resolucija 2014–2018),[5] je razvidno, da slovenska jezikovna politika vključuje tudi vprašanja večjezičnosti slovenskega okolja in spodbuja medkulturni dialog. V *Resoluciji 2014–2018* piše:

> V skladu s tradicijo pozitivnega vrednotenja znanja različnih tujih jezikov in glede na sodobne potrebe po konkurenčnosti, odprtosti in demokratičnosti Slovenije je ena prednostnih usmeritev slovenske jezikovne politike upoštevanje jezikovne raznolikosti in spodbujanje funkcionalne večjezičnosti. Cilj je, da bi bili govorci slovenščine kot prvega jezika jezikovno kompetentni in ozaveščeni in da bi razvili zmožnost učinkovitega, samozavestnega in kvalitetnega sporazumevanja v slovenščini in po možnosti vsaj še v dveh jezikih, tako na področju splošne kot poklicne rabe. /…/ Skladno s spoštovanjem temeljnih človekovih pravic in načel Evropske unije se Slovenija zavezuje k spodbujanju medsebojnega razumevanja, solidarnosti in družbene kohezije. Javnost se mora zavedati, da imajo vsi pravico vključevati se v javno življenje, da mora biti srečevanje z različnostjo strpno in naklonjeno ter da imajo različne skupine govorcev slovenščine in drugih jezikov različne sporazumevalne potrebe in različno stopnjo jezikovne zmožnosti.

Podobno piše tudi v *Beli knjigi*, kjer je posebej poudarjeno, da je večjezičnost temelj za delovanje sodobne družbe in strpnosti med različnimi jezikovnimi skupnostmi ter najbolj zanesljiva pot k uresničevanju medkulturnosti (Krek, Metljak 2011: 34). Sodobne smernice v izobraževanju, kot sta spodbujanje jezikovne raznolikosti, zagotavljanje medkulturnega dialoga in solidarnost z drugimi in drugačnimi, zahtevajo od učiteljev posebna znanja in veščine. To je zapisano tudi v *Resoluciji 2014–2018*:

> Jezikovno izobraževanje ima ključno vlogo pri uresničevanju navedenih usmeritev. V tem okviru je bistvena razširitev razumevanja vloge učiteljev slovenščine in drugih jezikov. Ti niso le posredovalci jezikovnega, ampak tudi kulturnocivilizacijskega znanja ter so vezni člen med različnimi jeziki, kulturami in identitetami. Da bi učitelji to vlogo v resnici lahko opravljali, jih je treba dodatno usposabljati in jim dati čim večjo avtonomijo, ki med

3 Več o medjezikovnem razumevanju med sorodnimi jeziki gl. npr. v Pirih Svetina idr. 2016 in Mertelj 2017.

4 Različne metode pluralnih pristopov pri jezikovnem poučevanju se preizkušajo tudi v okviru projekta Zavoda RS za šolstvo, Ministrstva RS za izobraževanje, znanost in šport ter Evropskega socialnega sklada Jeziki štejejo <https://www.jeziki-stejejo.si/category/raziskovanje/>.

5 Trenutno poteka razprava o jezikovni politiki za naslednje petletno obdobje, prispevki s posveta so dostopni na spletni strani Ministrstva za kulturo RS: <http://www.mk.gov.si/fileadmin/mk.gov.si/pageuploads/Ministrstvo/slovenski_jezik/2018/Zbornik-posvet_o_novem_NPJP.pdf>.

drugim vključuje tudi prožno uporabo in udejanjanje učnih načrtov glede na različne potrebe tistih, ki jih učijo. Samo tako bodo lahko postali jezikovno samozavestnejši.

Kot pravi Troyan (2014: 86–87), morajo biti učitelji sami jezikovno ozaveščeni, hkrati pa tudi usposobljeni za poučevanje v jezikovno raznolikem razredu. Učencem morajo predvsem pomagati, da prikličejo v spomin lastne sporazumevalne kontekste in da s pomočjo lastnih izkušenj usvajajo raznojezično zmožnost. Pogosto se namreč dogaja, da učitelj prenaša na učence svoja prepričanja o posameznih jezikih (gl. npr. Griva idr. 2016).

Za ohranjanje jezikovne raznolikosti in doseganje medkulturnega dialoga je v *Resoluciji 2014–2018* posebej poudarjena promocija jezikov avtohtonih narodnih skupnosti, romske skupnosti ter ostalih jezikovnih skupnosti, predvideni pa so tudi različni ukrepi. Tako je npr. na področju razvijanja in izpopolnjevanja jezikovne zmožnosti govorcev slovenščine kot prvega jezika in njihovega usposabljanja za učinkovito sporazumevanje med drugim predvideno:

— izpopolnjevanje učnih načrtov, učnih gradiv in učnih pristopov;
— spodbujanje uvajanja inovativnih pristopov k učenju in poučevanju slovenščine kot prvega jezika;
— usposabljanje učiteljev tujih jezikov na področju slovenščine in učiteljev slovenščine na področju tujih jezikov[6] ter
— organiziranje in izvajanje ustreznega jezikovnega usposabljanja glede na sporazumevalne potrebe različnih ciljnih skupin na vseh stopnjah izobraževanja.

Na področju večjezikovne in medkulturne zmožnosti zasledimo dva ukrepa:

— priprava dodatnih učnih vsebin in gradiv s področja večjezičnosti in medkulturne komunikacije ter
— medkulturno opismenjevanje učiteljev in vzgojiteljev.

Pri tujem jeziku pa je navedeno tudi:

— spodbujanje povezovanja učiteljev tujih jezikov in učiteljev materinščine na ravni šole in oblikovanje skupnega šolskega jezikovnega kurikula;
— vključevanje vsebin v učbenike slovenščine, ki bodo krepile zavedanje o pomenu znanja prvega jezika za dobro razumevanje drugih jezikov ter s tem navajanje na razmišljanje o jezikovni raznolikosti kot vrednoti.

Seveda se pri tem poraja vprašanje, ali so učiteljice in učitelji slovenščine pripravljeni na novo vlogo, ki jo imajo v učnem procesu, in koliko so jim pri teh vprašanjih v pomoč učni načrt, učbeniki in druga didaktična gradiva.

3 Raznojezičnost in medkulturnost pri pouku slovenščine

Kot je bilo že rečeno, sodobno poučevanje jezikov temelji na pluralističnih pristopih k jezikom in kulturam, ki v učnem procesu predvidevajo sočasno rabo več jezikov ali kultur, pri čemer je prvi jezik temelj za usvajanje vseh nadaljnjih jezikov. Slovenščina je kot jezik izobraževanja v našem izobraževalnem sistemu dominantni jezik,[7] hkrati pa je kot konstitutivni element slovenskega naroda nosilka nacionalne identitete, zato ima tudi slovenščina kot šolski predmet drugačen status kot ostali jeziki. Pouk slovenščine je namreč zastavljen precej širše kot pouk drugih jezikovnih predmetov. Poleg razvijanja jezikovne zmožnosti, funkcionalne in digitalne pismenosti ter pisnega in ustnega sporazumevanja je pouk slovenščine namenjen usvajanju najrazličnejših besedilnih žanrov in jezikovnih zvrsti, metajezika, spoznavanju različnih literarnih del itd. in nenazadnje tudi izobraževanju za aktivno udeležbo v družbenem, političnem in kulturnem življenju. Na drugi strani pa z razvijanjem samorefleksije o lastnem jeziku oz. jeziku izobraževanja (lahko) odpira pot tudi drugim jezikom in spodbuja medkulturni dialog.

6 V kontekstu medpredmetnega povezovanja med jezikovnimi predmeti je nastal priročnik o rabi jezikoslovnih izrazov v slovenščini in različnih tujih jezikih (Ahačič 2017).

7 Več o pojmu dominanti jezik v izobraževanju gl. npr. v Thürmann idr. 2010.

Glede na to, da sta slovenska jezikovna in kulturna krajina zelo pestri, je že vsak šolski razred zase večjezično oz. večkulturno mikrookolje, ki od učitelja zahteva zelo dobro medkulturno ozaveščenost. Na drugi strani pa se tudi slovenščina razvija na stičišču različnih evropskih kultur in je jezikovni stik s sosedskimi jeziki hrvaščino, furlanščino, italijanščino, madžarščino in nemščino močno vplival na razvoj posameznih jezikovnih elementov v slovenščini, tako na ravni narečij kot na ravni urbanih govorov ter delno tudi knjižnega jezika. Spoznavanje osnovnih značilnosti teh jezikov ter primerjava z lastnim jezikom učencem omogoča spoznavanje in tudi razumevanje Drugega ter prispeva k uspešnejšemu medkulturnemu sporazumevanju.

Če podrobneje pogledamo učni načrt za gimnazijo, potrjen leta 2008 (v nadaljevanju UN 2008), vidimo, da o jezikovni raznolikosti in medkulturnem dialogu ni dosti govora. Kot je zapisano v uvodu, bodo dijakinje in dijaki medkulturno zmožnost razvijali z umeščanjem »reprezentativnih del iz slovenske književne ustvarjalnosti v evropske kulturne okvire« (UN 2008: 5), pri jezikovnem pouku pa je med splošnimi cilji zapisano, da dijakinje in dijaki poznajo položaj italijanskega in madžarskega jezika ter drugih jezikov v Sloveniji (UN 2008: 7). Ob koncu izobraževalnega cikla dijakinje in dijaki dokažejo pričakovane dosežke, ki so povezani z raznojezičnostjo in medkulturno kompetenco, tako, da poimenujejo svoj prvi/materni jezik ter predstavijo njegove prednosti pred drugimi jeziki in njegov položaj v Republiki Sloveniji; predstavijo vlogo slovenskega jezika v svojem življenju (tj. prvi/materni jezik, drugi jezik/jezik okolja, tuji jezik), v Republiki Sloveniji, v delu slovenske Istre in Prekmurja, v organih EU ter v zamejstvu in izseljenstvu; predstavijo vlogo drugih jezikov v Republiki Sloveniji ter vlogo madžarščine v delu Prekmurja in italijanščine v delu slovenske Istre; naštejejo osnovne jezikovne družine v Evropi in njihove značilne predstavnike (UN 2008: 34). Poudarjeno je medpredmetno povezovanje z vsemi predmeti, predvsem pri obravnavi različnih besedilnih vrst.

V prenovljenem učnem načrtu za osnovno šolo, potrjenem leta 2018 (v nadaljevanju UN 2018), je slika nekoliko drugačna. V uvodu je pri pouku književnosti omenjena medkulturna zmožnost, medtem ko se pri pouku jezika nekoliko več pozornosti namenja raznojezičnim in medkulturnim vsebinam. V uvodu piše, da učenke in učenci med drugim razvijajo zavest o pomenu materinščine in slovenščine, kar je podrobneje opisano v splošnih ciljih. Z oblikovanjem pozitivnega razmerja do slovenskega jezika in do svojega prvega jezika (če ta ni slovenščina) učenke in učenci »razvijajo svojo jezikovno, narodno in državljansko zavest, spoštovanje in naklonjenost do drugih jezikov in narodov ter medkulturno in socialno zmožnost. Imajo jasno predstavo o razmerjih med jeziki ter o vlogi prvega jezika in tujih jezikov« (UN 2018: 7), značilnosti slovenskega knjižnega jezika pa »primerjajo z značilnostmi jezikov, ki se jih učijo ali s katerimi so v stiku (nekateri jih seveda primerjajo tudi s svojim prvim jezikom)« (UN 2018: 8). Pri medpredmetnem povezovanju je posebej izpostavljeno povezovanje s poukom tujih jezikov, tako pri strategijah sprejemanja in tvorjenja besedil kot pri rabi jezikoslovnega znanja, pridobljenega pri pouku slovenščine (UN 2018: 74).

Iz zgornjih opisov je razvidno, da učni načrti niso ravno v pomoč učiteljicam in učiteljem slovenščine pri podajanju medkulturnih vsebin in spodbujanju jezikovne raznolikosti, čeprav se v prenovljenem učnem načrtu za osnovno šolo že kažejo obrisi aktualne jezikovne politike. Tako je vključevanje jezikovne raznolikosti v učbenike v precejšnji meri prepuščeno senzibilnosti avtorjev učbenikov za medkulturna vprašanja oziroma recenzentov, založnikov in ne nazadnje strokovnega sveta, pristojnega za potrjevanje učbenikov (gl. npr. Balažic Bulc 2019). Res, da je bilo v zadnjem času precej pozornosti usmerjene tudi v slovenščino kot drugi jezik za čim lažje vključevanje otrok priseljencev v izobraževanje (gl. npr. Bešter in Medvešek 2010, Knez 2012, Vižintin 2017), vendar, kot pravi Skubic Ermenc (2010: 277), bi se morali malo več ukvarjati tudi z »ustvarjanjem, oblikovanjem medkulturnih odnosov med ljudmi, ki živijo v konkretnih okoljih in imajo konkretne vsakodnevne stike in želje, da bi se razumeli«.

4 Zaključek

Slovenščina se razvija v jezikovnem in kulturnem stiku s sosedskimi jeziki, pa tudi v slovenskem okolju sobivajo različne jezikovne skupnosti in kulture, nekatere bolj znane, druge manj. Če želimo v naši družbi zagotoviti družbeno vključenost in medsebojno spoštovanje, moramo zavedanje o jezikovni raznolikosti in spodbujanje medkulturnega dialoga vključiti v celotno izobraževanje. Tu ima slovenščina pomembno vlogo, saj kot jezik izobraževanja povezuje vse učence, hkrati pa je vezni člen med vsemi predmeti. To pomeni, da ni le nosilka nacionalne identitete, temveč je kot dominanti jezik v naši družbi tudi nosilka medkulturnega dialoga. V rokah oblikovalcev izobraževalne jezikovne politike pa je, da učiteljice in učitelje slovenščine opremijo z ustreznim znanjem, pristopi in metodami, da bodo lahko zagotovili jezikovno občutljivo poučevanje.

Viri in literatura

Ahačič, Kozma (ur.), 2017: *Primerjalni prikaz rabe jezikoslovnih izrazov pri pouku tujih jezikov v osnovnih in srednjih šolah. Delovno gradivo za pripravljavce učnih načrtov, učbenikov in drugih učnih gradiv*. Ljubljana: Zavod RS za šolstvo in šport.

Balažic Bulc, Tatjana, 2019: Kaj nam govorijo učbeniki? Vesna Požgaj Hadži, Marko Ljubešić, Jerica Ziherl (ur.): *Ususret dijalogu: zbornik u čast Mirjani Benjak*. Novigrad-Cittanova: Muzej − Museo Lapidarium; Pulj: Filozofska fakulteta Univerze Jurja Dobrile; Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 80–87.

Balažic Bulc, Tatjana, Požgaj Hadži, Vesna, 2018: Južnoslovanski jeziki v slovenskem izobraževanju – kaj preostane majhnim? *Slavistična revija* 66/2. 91–105.

Beacco, Jean-Claude, Byram, Michael, 2007: *From linguistic diversity to plurilingual education: Guide for the development of language education policies in Europe*. Strasbourg: Council of Europe.

Bešter, Romana, Medvešek, Mojca, 2010: Vključevanje migrantskih otrok v vzgojnoizobraževalni sistem. Mojca Medvešek, Romana Bešter (ur.): *Državljani tretjih držav ali tretjerazredni državljani*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja. 205–269.

Byram, Michael, 2009: Plurilingualism, education for plurilingualism and the languages in and of education. Milena Ivšek (ur.): *Jeziki v izobraževanju*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo. 19–26.

Candelier, Michel, Camilleri-Grima, Antoinette, Castellotti, Véronique, de Pietro Jean-François, Lőrincz, Ildikó, Meissner, Franz-Joseph, Noguerol, Artur, Schröder-Sura, Anna, 2017: *ROPP Referenčni okvir za pluralistične pristope k jezikom in kulturam: Zmožnosti in viri*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.

Griva, Eleni, Panteli, Panayiotis, Nihoritou, Ioanna, 2016: Policies for plurilingual education and FL teaching in three European countries: a comparative account of teachers' views. *International Journal of Languages' Education and Teaching* 4/2. 37–58.

Knez, Mihaela, 2012: Za koliko slovenščin(e) je prostora v naši šoli? *Jezik in slovstvo* 57/3–4. 47–62.

Krek, Janez, Metljak, Mira (ur.), 2011: *Bela knjiga o vzgoji in izobraževanju v Republiki Sloveniji*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo. <http://pefprints.pef.uni-lj.si/1195/1/bela_knjiga_2011.pdf>.

Lenz, Peter, Berthele, Raphael, 2010: Assessment in Plurilingual and Intercultural Education. *Guide for the development and implementation of curricula for plurilingual and intercultural education. Satellite study n° 2*. Strasbourg: Council of Europe.

Mertelj, Darja, 2017: Raznojezičnost in medjezikovno razumevanje ter njuno vključevanje v učenje tujih jezikov. *Vestnik za tuje jezike* 9/1. 201–217.

Pirih Svetina, Nataša, Schlamberger Brezar, Mojca, Perko, Gregor, Pognan, Patrice, 2016: Ko vsak uporablja svoj lastni jezik in razume svojega sogovorca. *Vestnik za tuje jezike* 8/1. 99–11.

Resolucija o nacionalnem programu za slovensko jezikovno politiko 2014–2018. *Uradni list RS* 62/2013 (22. 7. 2013).

Rutar, Sonja, 2014: Večjezično učenje in poučevanje kot načelo inkluzivne prakse. *Sodobna pedagogika* 2014/1. 22–37.

Skubic Ermenc, Klara, 2010: Slovenska strategija vključevanja učencev migrantov v izobraževanje v kontekstu evropske izobraževalne politike. Nives Ličen (ur.): *Kulture v dialogu. Pedagoško-andragoški dnevi*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 79–89.

Spolsky, Bernard, 2010: Introduction. What is Educational Linguistics? Bernard Spolsky, Francis M. Hult (ur.): *The handbook of educational linguistics*. Oxford: Wiley–Blackwell. 1–9.

Stabej, Marko, 2019: Sojezičje: utopija ali resnična možnost? Vesna Požgaj Hadži, Marko Ljubešić, Jerica Ziherl (ur.): *Ususret dijalogu: zbornik u čast Mirjani Benjak*. Novigrad-Cittanova: Muzej − Museo Lapidarium; Pulj: Filozofska fakulteta Univerze Jurja Dobrile; Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 281–290.

Thürmann, Eike, Vollmer, Helmut, Pieper, Irene, 2010: Language(s) of Schooling: Focusing on vulnerable learners. *The linguistic and educational integration of children and adolescents from migrant backgrounds*. Strasbourg: Council of Europe. <https://rm.coe.int/16805a1caf>.

Troyan, Francis John, 2014: Preparing Teachers for Plurilingualism through Language Awareness. *Tréma* 42. *Plurilinguisme à l'école et formation des enseignants: enjeux didactiques et pédagogiques*. 86–101. <https://journals.openedition.org/trema/3219>.

Učni načrt. Slovenščina [Elektronski vir]: gimnazija – splošna, klasična, strokovna gimnazija. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport, Zavod RS za šolstvo. 2008. <http://eportal.mss.edus.si/msswww/programi2019/programi/media/pdf/un_gimnazija/un_slovenscina_gimn.pdf>.

Učni načrt Slovenščina. Program osnovna šola (posodobljena izdaja). Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport, Zavod RS za šolstvo. 2018. <http://www.mizs.gov.si/fileadmin/mizs.gov.si/pageuploads/podrocje/os/prenovljeni_UN/UN_slovenscina.pdf>.

Vižintin, Marijanca Ajša, 2017: *Medkulturna vzgoja in izobraževanje: vključevanje otrok priseljencev*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.

Sosedski jeziki slovenskega jezika[1]

1 Uredniku za poglavje *Sosedski jeziki slovenskega jezika* ni uspelo pridobiti načrtovanega prispevka z delovnim naslovom *Furlanski jezik*. M. Š.

Uršula Krevs Birk
Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za germanistiko z nederlandistiko in skandinavistiko
ursula.krevsbirk@ff.uni-lj.si

Nemški jezik: prostor, zgodovina, značilnosti in jezikovna stičnost

V prispevku je nemščina obravnavana z diatopičnega, diastratskega, diahronega, jezikovnostičnostnega in kontrastivnega vidika. Predstavljen je strnjeni nemški govorni prostor in razširjenost nemških jezikovnih manjšin, genealoška uvrstitev nemščine, narečja, zgodovinske različice visoke nemščine, izoblikovanje knjižnega jezika pa tudi pestra jezikovna stičnost nemščine. Kot posledice nemško-slovenskih jezikovnih stikov so obravnavane izposojenke, na tesno zgodovinsko prepletanje kažejo tudi nemški in slovenski toponimi. Izpostavljene so tudi nekatere razlike med obema jezikovnima sistemoma.

1 Strnjeni in nestrnjeni nemški jezikovni prostor

Osrednji jezikovni prostor nemščine kot maternega jezika leži v Srednji Evropi. Tam se nahaja t. i. strnjeni nemški jezikovni prostor (nem. geschlossener deutscher Sprachraum), ki ne zajema le Nemčije, Avstrije, Švice, Luksemburga in Lihtenštajna, temveč tudi območja nemških manjšin ob državnih mejah (Ammon 2015: 156): na jugu Danske, v vzhodni Belgiji (v krajih Eupen, St. Vith in Arlon), Loreni (zgodovinsko Lotringija, nem. Lothringen, frc. Lorraine) in Alzaciji (nem. Elsass, frc. Alsace) v Franciji, na Južnem Tirolskem (nem. Südtirol, it. Alto Adige), v Šopronu (nem. Ödenburg, madž. Sopron) na Madžarskem. Sem spada tudi manjšina v Apačah ob avstrijsko-slovenski meji. Nemščina kot avtohtoni jezik je prisotna še v jezikovnih otokih v Bratislavi in okolici, na zahodu in severu Češke, na (jugo) zahodu Poljske na Pomorjanskem (nem. Pommern) in v Šleziji (nem. Schlesien), v Galiciji (Lvov, nem. Lemberg) in Bukovini (Černivci, nem. Czernowicz), v Banatu ter na Sedmograškem (nem. Siebenbürgen, romun. Transilvania) oz. na Erdeljskem v Romuniji.

Nemške manjšine so zunaj strnjenega nemškega jezikovnega prostora prisotne zaradi preseljevanj iz različnih razlogov, med drugim zaradi osvajanja ozemelj in političnih širitev ter vzpodbujanja gospodarskega napredka – (vzhodne) kolonizacije (nem. deutsche Ostkolonisation), vojnih migracij v srednjem ali novem veku oz. preganjanja iz verskih razlogov. Nemščina je pridobivala jezikovni prostor predvsem s širitvijo habsburške monarhije. Strnjeni nemški jezikovni prostor, kjer so danes nemške manjšine močno okrnjene, je nekoč segal še dlje na vzhod, v Prusijo, na Poljsko, Češko, Madžarsko, na severovzhodu do Litve, prav tako pa so manjšine živele tudi v Rusiji, Belorusiji, Ukrajini, Kazahstanu, Latviji, Srbiji, na Hrvaškem, v Sloveniji, do leta 1918 pa tudi v Bosni.

Po vsem svetu govori nemščino kot materni (ali drugi) jezik okrog 105 milijonov ljudi, na strnjenem nemškem govornem območju okrog 95 milijonov, vendar je število vseh govorcev težko oceniti.

2 Genealoška uvrstitev med germanske jezike

Skupina germanskih jezikov spada v indoevropsko jezikovno družino ter se deli na zahodno-, vzhodno- in severnogermanske jezike, nemščina je zahodnogermanski jezik. Od severnogermanskih jezikov, ki so se razvili iz gornje oz. stare nordijščine (nem. Früh- oz. Altnordisch), so sodobni skandinavski jeziki švedščina, norveščina, danščina ter otoška

jezika islandščina in ferščina. Zahodnogermanske jezike sestavlja več podskupin: angleščina in frizijščina kot severnomorska podskupina, nizozemščina s svojo različico afrikanščino, nemščina, ki se deli na spodnjo oz. nizko nemščino ter visoko nemščino. K različicam visoke nemščine pa štejejo tudi izumrlo langobardščino ter jidiš, ki temelji na srednji visoki nemščini.

Sodobna nemščina je nastala v večtisočletnem razvoju iz pragermanščine, in sicer iz kronolektov jezikov, ki so jih v 1. polovici 1. tisočletja še govorila zahodna germanska plemena: Franki, Bavarci, Alemani, Sasi. Diahroni pogled pokaže, da sta v tem razvoju za nastanek sodobne nemščine in tudi njenih narečij ključna dva mejnika.

Prvi mejnik je prehod praindoevropščine v pragermanščino, ki je najverjetneje potekal v času med 2. tisočletjem pred n. št. do začetka prvega tisočletja n. št. Med drugim ga zaznamuje t. i. prvi, pragermanski glasovni premik (nem. erste, urgermanische Lautverschiebung, t. i. Grimmov in Vernerejv zakon), za katerega je npr. značilen prehod praindoevropskih nezvenečih zapornikov v pragermanske nezveneče pripornike, če naglasno mesto ni bilo na neposredno predhodnem zlogu – pie. **p*, **t*, **k* > pgerm. **f*, **þ*, **x* (sln. *peš* : ang. *foot*, nem. *Fuß*; sln. *trije* : ang. *three*, nem. *drei* (tu je pozneje prišlo do drugega, starovisokonemškega glasovnega premika); sln. *kri* : stang. *hræw* > ang. *raw*, stvnem. *hrō* > nem. *roh*) (Šekli 2016: 107–109).

Izdvojitev (stare) visoke nemščine v okviru drugih (staro)zahodnogermanskih jezikov pa pomeni diferenciacijo iz pozne faze germanščine v (zgodnjo) nemščino, ki jo zaznamuje t. i. drugi, starovisokonemški glasovni premik (nem. zweite, althochdeutsche Lautverschiebung), s katerim se je že prva zgodovinska različica nemščine ločila od ostalih zahodnogermanskih jezikov.

3 Zgodovinski razvoj od stare do nove visoke nemščine

3.1 Stara visoka nemščina

Začetki nemščine segajo torej v čas med 6. in 8. stoletjem n. št., ko se je odvil drugi, starovisokonemški glasovni premik. Pragermanski nezveneči zaporniki **p*, **t*, **k* so se npr. na vzglasju in v položaju za soglasnikom spremenili v homoorgani zlitnik – pgerm. **p*, **t*, **k* > stvnem. **pf*, **ts*, **kx* (ang. *pound* : nem. *Pfund*, ang. *ten* : nem. *zehn*, ang. *come* : nem. *kommen*), v položaju za samoglasnikom pa v homoorgani dvojni pripornik, ki se v položaju za dolgim samoglasnikom poenostavi v enojnega – pgerm. **p*, **t*, **k* > stvnem. **ff*, **ss*, **xx* > **f*, **s*, **x* (ang. *open* : nem. *offen*, ang. *up* : nem. *auf*, ang. *salt* : nem. *Salz*, ang. *make* : nem. *machen*).

Vendar pa se drugi premik glasov ni zgodil na celotnem nemškem jezikovnem prostoru z enako intenzivnostjo in dosledno. Popolnoma je bil premik izvršen na jugu nemško govorečega ozemlja. Kot meja med nizko (nem. Niederdeutsch oz. Plattdeutsch) in visoko nemščino (nem. Hochdeutsch) velja t. i. **benrathska** črta (nem. Benrather Linie) oz. izoglosa *maken/machen*, ki se na zahodu začne nad Aachnom, poteka naprej do Düsseldorfa, kjer v Benrathu (del mesta Düsseldorf) prečka reko Ren, ter se nadaljuje naprej preko Kassla, Berlina in Frankfurta na Odri.

Benrathska črta ločuje ozemlje spodnjenemških narečij od ozemlja z narečji visoke nemščine, ki se delijo na srednje- in južnonemška narečja.[1] Južnonemška narečja so drugi premik glasov izpeljala dosledno. Če se po drugem premiku glasov torej ustreznice za besede, ki pomenijo ‘čas’, ‘voda’, ‘kaj’, ‘spati’, ‘delati’, ‘vas’, ‘jaz’ na območju visoke nemščine, torej južno od benrathske črte, glasijo *Zeit*, *Wasser*, *was*, *schlafen*, *machen*, *dorf, ich*, se na ozemlju spodnje oz. nizke nemščine glasijo *Tid*, *Water*, *wat*, *schlapen*, *maken*, *Dorp*, *ik*.

1 Srednjenemška in južnonemška narečja ločuje speyerska črta (nem. Speyer Linie) oz. izoglosa *appel/apfel*.

Starovisokonemška narečja so južnonemška (bavarsko, alemansko, vzhodnofrankovsko, južnofrankovsko) in srednjenemška (osrednjefrankovsko in porenskofrankovsko).[2]

3.2 Prvi zapisi in začetki knjižnega jezika

Zapisi v nemškem jeziku oz. eni od različic takratnega kronolekta, stare visoke nemščine (750–1050), segajo v sredino 8. stoletja, spodbudil pa jih je duh časa, v katerem je najprej vladal cesar Karel Veliki, kasneje pa njegovi potomci. Namenjeni so bili pokristjanjevanju germanskih plemen pa tudi poveličevanju njihove junaškosti in morale. Stara visoka nemščina v zapisih, ki so nastali v različnih krajih, zlasti v samostanih, seveda ni enotna.

Večinoma gre za zapise posameznih besed ali kratkih stavkov, t. i. (interlinearne) glose (nem. Glossen) med vrsticami ali ob robu latinskih rokopisov. Za prvo knjigo v nemščini velja poznoantični latinsko-nemški slovar, poimenovan *Abrogans*. Leta 830 je v Fuldi nastal tudi povzetek vseh štirih evangelijev v enem samem vezanem besedilu, na osnovi katerega je neznani avtor napisal evangeljsko epsko pesnitev *Heliand* s skoraj 6000 aliteracijskimi verzi (nem. Stabreim), značilnimi za germansko pesništvo. Okrog leta 870 pa je Otfrid Weißenburški, prvi znani nemški pesnik, napisal evangeljsko knjigo *Liber evangeliorum*, prevod Tacijanove *Evangelijske harmonije*. V prvi polovici 9. stoletja je bila zapisana tudi *Pesem o Hildebrandu* s staro germansko vsebino. Med prve zapise spadata še *Merseburška uroka* (*Merserburger Zaubersprüche*), ki sta prav tako nastala bistveno prej, kot sta bila zapisana, torej v 10. stoletju. Pomembno besedilo je še prevod Boetijevega filozofskega dela *De Consolatione Philosophiae*, ki ga je zapisal benediktinski menih Notker Nemški iz Sankt Gallna.

Konec stare visoke nemščine in začetek srednje visoke nemščine (1050–1350) sovpadata z začetkom visokega srednjega veka in s ponovnim vzponom latinščine, potem ko dinastija Karolingov iz plemena Frankov ni imela več potomcev in so jo nadomestili saški cesarji, Otonci (Oton I., Oton II. in Oton III.). V tem času je dosegla vrhunec kolonizacija na vzhod, tako da se je srednja visoka nemščina razširila v nove geografske prostore vse do baltskih ozemelj.

V času srednje visoke nemščine se začnejo pojavljati posvetna literarna besedila, predvsem minezang, vrsta viteškega ljubezenskega pesništva.[3] Najbolj znani nemški ep v srednji visoki nemščini je starogermanska saga *Pesem o Nibelungih*.

V uradnih dokumentih se srednja visoka nemščina začne spet pojavljati v 13. in 14. stoletju. Kljub narečni neenotnosti je današnjemu nemškemu govorcu že bolj razumljiva. Njena narečja se delijo na zgornjenemško (nem. Oberdeutsch) in srednjenemško (nem. Mitteldeutsch) skupino. Razvoj iz stare v srednjo visoko nemščino se kaže predvsem v spremembi samoglasnikov: delna redukcija nenaglašenih samoglasnikov, nastanek (drugotnega) preglasa (*mochte – möchte*) in začetek diftongizacije dolgih samoglasnikov ī in ū (stvnem. *zīt* > srvnem. *zeit* ‘čas’).

Nova visoka nemščina (1350–) je zgodovinsko obdobje, ki se je začelo v sredini 14. stoletja in traja do danes, zanj pa je najbolj značilen razvoj knjižnega jezika od zametkov do uveljavitve in njegovih današnjih različic.

Najprej nastopi prva faza, t. i. zgodnja nova visoka nemščina (1350–1650), za katero sta značilni poenotenje oblik preteklega časa krepkih glagolov (preteklik glagola *helfen*

2 Poimenovanji nizka in visoka nemščina se primarno nanašata na dva geografska govorna prostora, sekundarno pa se je poimenovanje visoka nemščina uveljavilo za govorno različico pisne nemščine, saj je na visokonemški različici temeljil jezik Luthrovega nemškega prevoda Svetega pisma, kar je poleg zgodovinske izgube pomena Hanse, reformacije ter naraščajočega pomena rimskega prava in s tem povezano kulturno in politično orientacijo severnonemškega meščanstva proti jugu botrovalo temu, da se nizka nemščina ni razvila v samostojen knjižni jezik, ampak je osnova knjižnega jezika postala visoka nemščina.

3 Tu je treba izpostaviti pomen najstarejšega znanega nemškega pesnika Waltherja von der Vogelweideja (okrog 1200) kot lirskega in pa Wolframa von Eschenbacha (pesnitev *Parzival*) ter Gottfrieda iz Strassburga (*Tristan in Izolda*) kot epskih ustvarjalcev.

'pomagati': srvnem. 3. os. ed. *half*, 3. os. mn. *hulfen*, nem. 3. os. ed. *half*, 3. os. mn. *halfen*) ter monoftongizacija srvnem. *ie*, *uo* > nem. ī, ū (srvnem. *lieb*, *bluome*, *guot*, *brüeder* > nem. *lieb* 'ljub, drag', *Blume* 'cvetlica', *gut* 'dober', *Brüder* 'bratje') in diftongizacija srvnem. *ī*, *ū* > nem. *ai* (zapisano *ei*), *au* (srvnem. *mīn*, *mūs* > nem. *mein* 'moj', *Maus* 'miš').

3.3 Izoblikovanje knjižnega jezika

Prevod Luthrovega Novega testamenta (zaključen septembra 1522) je bil prvi korak k nemškemu knjižnemu jeziku. Prizadevanja za nadnarečni jezik[4] dosežejo torej svoj vrh v protestantizmu, ko Martin Luther za prevod celotne Biblije uporabi visoko nemščino,[5] ki se je dokaj hitro uveljavila tudi nadregionalno, v prostoru nizke nemščine. Jezik njegovega prevoda pa temelji na meissenskem oz. saškem uradovalnem (kanclijskem) jeziku (nem. Meißner oz. sächsische Kanzleisprache). Po meissenski zgornji saščini so se zgledovali tudi kasneje. V 16. stoletju se začnejo pojavljati tudi prva jezikoslovna dela o nemščini: leta 1531 izide Orthographia Fabiana Frangka, 1534 nemška slovnica Ein Teutsche Grammatica Valentina Ickelsamerja, kmalu zatem pa več nemško-latinskih slovarjev, npr. Dictionarium latino-germanicum protestantskega duhovnika Petrusa Dasypodiusa (1535).

V 17. stoletju je imela pomembno vlogo pri oblikovanju knjižnega jezika (tudi v spodnjenemškem prostoru) jezikovna akademija (po vzoru italijanskih) *Fruchtbringende Gesellschaft oder Palmenorden* (lat. *Societas fructifera*), ustanovljena leta 1617 v Weimarju, ki se je zavzemala za normiranje nemškega knjižnega jezika. Najpomembnejše delo tega obdobja je Schotteliusova *Teutsche Sprachkunst*. Kasneje so za oblikovanje knjižnega jezika pomembna dela leipziškega profesorja Johanna Christopha Gottscheda (1700–1766) (*Grundlegung der deutschen Sprachkunst*, 1748) in znanega slovničarja Johanna Christopha Adelunga (1732–1806) (*Grammatisch-kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen Mundart*, 1774–1786), ki so s šolsko rabo utrjevala na meissenski saščini osnovano normo. Ta se je začela uveljavljati tudi na območju gornje/južne nemščine na Avstrijskem, ko je bila s terezijansko-jožefinsko reformo uvedena splošna šolska obveznost.

V 19. stoletju se je nemški knjižni jezik dokončno utrdil z deli bratov Grimm.[6] Poleg nemške slovnice Jacoba Grimma – prvi del je izšel leta 1819 in v njej se je z jezikom ukvarjal predvsem z diahronega vidika – sta brata začela leta 1854 izdajati veliki nemški slovar *Deutsches Wörterbuch*. Za poenotenje nemškega pravopisa pa ima največje zasluge Konrad Duden. Leta 1880 je izšel njegov pravopis s slovarjem (*Vollständiges Orthographisches Wörterbuch der deutschen Sprache* z 28.000 gesli), na osnovi katerega so na drugi pravopisni konferenci leta 1902 določili enoten pravopis za vse nemško govoreče dežele. Duden še danes velja za najbolj razširjen in uporabljan pravopisni priročnik. Leta 2004 je prespkriptivno vlogo za pravopis prevzel meddržavni Svet za nemški pravopis (nem. Rat für deutsche Rechtschreibung).

3.4 Moderni knjižni jezik – sociolingvistični položaj

Nemški knjižni oz. standardni jezik obstaja v več enakovrednih standardnih različicah, ki jih oblikujejo jezikovne skupnosti nemško govorečih držav in regij. Večsrediščnost nemškega standarda sestavljajo: nacionalna polna središča (nem. Vollzentren), to so Avstrija, Nemčija, nemško govoreča Švica; nacionalna polsredišča (nem. Halbzentren): Lihtenštajn, Luksemburg, Južna Tirolska, vzhodna Belgija; četrtcentri (nem. Viertelzentren): Namibija,

4 Razporeditev narečij je bila podobna kot v srednjevisokonemškem obdobju, z vestfalsko mirovno pogodbo ob koncu tridesetletne vojne pa se nizkofrankovsko narečje začne samostojno razvijati kot nizozemščina.

5 Da bi protestantska besedila lahko razumeli tudi na severu, npr. v Hamburgu ali Lübecku, so visokonemška besedila (tudi Luthrovo Biblijo) sprva še prevajali v nizko nemščino.

6 Brata Grimm sta najprej izdala zbirko pravljic *Kinder- und Hausmärchen* (1815), zatem *Deutsche Sagen* (1816 in 1818), Jacob Grimm pa je že leta 1816 v nemščino prevedel tudi srbsko slovnico Vuka Stefanovića Karadžića.

Romunija, menonitske kolonije. Razlike med standardnimi različicami so opazne v izgovoru, delu besedišča[7] in slovnici.[8]

Deloma se različice nemškega standardnega jezika prekrivajo s statusom nemškega jezika v posamezni deželi, vendar ne popolnoma. Nemščina je: edini uradni jezik na državni ravni v Nemčiji, Avstriji in Lihtenštajnu; uradni jezik poleg drugih uradnih jezikov na državni ravni v Luksemburgu in Švici; uradni jezik v regiji v Belgiji (tj. nemško govoreča skupnost v vzhodni Belgiji) ter Italiji (avtonomna pokrajina Bolzano/Bozen – Južna Tirolska); do leta 1989 je bila nemščina uradni jezik na državni ravni tudi v Namibiji.[9]

4 Nemška narečja kot odraz zgodovinskega narečnega kontinuuma

S sinhronega vidika – gledano prostorsko oz. diatopično – se strnjeno nemško govorno območje deli na ozemlje z visokonemškimi narečji (v osrednjem delu področja in na jugu) ter na ozemlje z nizkonemškimi narečji na severu. Nemška narečja se torej delijo na tri velike nemške narečne skupine: spodnje- oz. nizkonemško, srednjenemško in zgornje- oz. južnonemško narečno skupino.

Areali posameznih narečij so relativno veliki, tako da se posamezna narečja lahko delijo še naprej. Bavarsko narečje tako npr. pokriva skorajda celotno Avstrijo (z izjemo Predarlskega in dela severne Tirolske – Routte) in sega preko vzhodne polovice Bavarske vse do Regensburga. Deli se na južno, srednjo in severno bavarščino, južna bavarščina pa je narečje, s katerim so (bili) slovenska narečja oz. njihovi kronolekti v sosedskem stiku ali pa v sobivanju že od časov Karantanije in Karniole.

5 Nemščina in raznovrstnost njene jezikovne stičnosti

5.1 Stičnost nemščine z avtohtonimi jeziki

Strnjeni nemški jezikovni prostor (Nemčija, Avstrija, Švica, Lihtenštajn, Luksemburg in mejne manjšine) zavzema osrednji del Srednje Evrope in ima – z geografskega vidika – najdaljšo jezikovno mejo v Evropi. Jezikovnostičnostno je najbogatejši evropski jezik, saj je v Evropi v stiku z največjim številom različnih jezikov: s slovenščino, gradiščansko hrvaščino, madžarščino, slovaščino, češčino, poljščino, kašubščino, dolnjo in gornjo lužiško srbščino, danščino, frizijščino, nizozemščino, francoščino, retoromanščino, italijanščino, ladinščino, furlanščino.

Stičnost nemščine pa pomnožuje tudi sobivanje z manjšinskimi jeziki. Avtohtoni so: slovenščina na avstrijskem Koroškem in Štajerskem, hrvaščina in madžarščina na Gradiščanskem, slovaščina in češčina na Dunaju in okolici, danščina na severu v zvezni deželi Schleswig-Holstein, severna in vzhodna frizijščina na severozahodu Schleswig-Holsteina ter dolnja lužiška srbščina v Dolnji Lužici na jugu Brandenburga in gornja lužiška srbščina v Gornji Lužici na vzhodu Saške, romščina (v Nemčiji in Avstriji), jidiš, v Švici, kjer nemščina obsega 68 % ozemlja, 32 % pa francoščina, italijanščina in retoromanščina. Poleg tega je v nemškem govornem prostoru prisotnih veliko jezikov priseljencev.

7 Tako se v arealu nemškonemškega standarda pojavlja več tevtonizmov, v avstrijski nemščini več avstrijacizmov in v švicarski nemščini več helvetizmov (tevtonizmi *Brötchen*, *pusten*, *Tschüss*, avstrijacizmi *Semmel*, *blasen*, *Servus* za ‘žemlja’, ‘pihati’, ‘adijo’).

8 Gl. *Variantenwörterbuch* (Ammon idr. 2016) in *Variantengrammatik des Deutschen* <http://www.variantengrammatik.net/index.html>.

9 Kot manjšinski pokrajinski knjižni jeziki (nem. regionale Schriftsprachen), ki so se razvili iz nemških narečij, se štejejo tudi spodnja nemščina na severu Nemčije, bavarščina na jugu Nemčije, luksemburščina v Luksemburgu ter alzaščina v Alzaciji in na severovzhodu Lorene.

5.2. Nemške manjšine na Slovenskem

Nemščina pa ni le sosedski jezik, je tudi jezik, s katerim je slovenščina v osrednjeslovenskem prostoru do leta 1918 sobivala, saj so bila slovenska ozemlja pod oblastjo nemško govorečih vladarjev ter posvetnih in cerkvenih gospodov. Na slovenskem ozemlju se je nemščina uradno uporabljala tudi v času nemške okupacije (1941–1945). Danes sobivata jezika na dvojezičnem ozemlju avstrijske Koroške in Štajerske.

V slovenskem jezikovnem prostoru so bile naseljene tudi nemške manjšine, katerih priseljevanje je bilo zelo različno (Ferenc 2016: 82). Prvi Nemci so prišli s kolonizacijo, torej preselitvijo nemških kmečkih družin iz današnjega nemškega oz. avstrijskega okolja v slovensko. Tako so nastali nemški jezikovni otoki (Nemški) Rut (nem. Deutschruth) v Baški grapi, Sorica (nem. Zarz), Sorško polje (nem. Zaierfeld) in Kočevsko (nem. die Gottschee). Rut in Sorica sta bila manjša jezikovna otoka (iz 12. stoletja) (Javor Briški 2012: 590), ki sta se do začetka 20. stoletja že asimilirala. Grofje Ortenburški pa so od 30. let 14. stoletja naseljevali nemško govoreče kmete na Kočevsko. Zaradi geografske odmaknjenosti, homogenosti kolektiva in etnične pripadnosti je kočevarski jezikovni otok v šestih stoletjih razvil svojo jezikovno in kulturno identiteto ter ohranil svoje narečje – kočevarščino; jezikovno homogen je ostal vse do let 1941–1942, ko se je znašel v italijanski okupacijski coni, tako da je večina optirala za preselitev v Nemčijo. S Kočevskega se je odselilo 95 % (ok. 12.000) kočevskih Nemcev, najprej v brežiški kot, ob koncu vojne pa so emigrirali v Avstrijo in od tam naprej po vsem svetu. Razselitev je bila za kočevarščino usodna, na zgodovinskem poselitvenem prostoru jo govorijo le še redki rojeni govorci in njihovi potomci.

Nemška manjšina je prišla na Slovensko tudi s plemstvom in nemško duhovščino (Škofja Loka), kasneje z meščanstvom (Maribor, Celje, Ptuj) ter industrializacijo (Idrija, Kropa, Trbovlje). S postavitvijo državne meje leta 1918 je prišlo pod Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev tudi nemško govoreče prebivalstvo v Apačah oz. na Apaškem polju (nem. Abstaller Feld) v vzhodni Sloveniji.[10]

5.3 Nemško-slovenski jezikovni vplivi: izposojanje, zemljepisna imena

Z diahronega vidika je bila slovenščina že od zgodnjih začetkov v stiku s kronolekti visoke nemščine. Nemščina in slovenščina sta v stiku že vsaj trinajst stoletij. Nemški vpliv na slovensko kulturo in s tem tudi na slovenščino se je začel v drugi polovici 8. stoletja, namreč od politične priključitve alpskoslovanskih kneževin političnim tvorbam s središči na nemškem jezikovnem prostoru, in sicer Karantanije severno od Karavank Bavarski v letih 743–745 in Karniole južno od Karavank frankovski državi v času od 791 do 795–796. S sociolingvističnega vidika je slovenščina v stiku z južnim bavarskim narečjem (oz. pozneje s posameznimi narečji južne bavarščine: koroščino in štajerščino), s pogovornim oz. nadnarečnim jezikom koroške in štajerske regije, od časov zgodnje nove visoke nemščine pa tudi s knjižnim jezikom (tj. z dvema standardnima različicama: avstrijsko in nemško oz. zvezno nemščino).

Če se osredinimo na leksiko (Striedter-Temps 1963; Šekli 2015: 38–41), je slovenščina prevzela veliko besed že iz stare visoke nemščine (oz. njenih južnih bavarskih narečij) – nemščina je bila pri tem jezik dajalec ali jezik posrednik – tako krščansko terminologijo (*opat*, *boter*, *škof*) kot tudi splošne besede (v*oščiti*, *vreden*, *žaga*), nato iz srednje visoke nemščine (*fara*, *farovž*, *pridiga*, *viža*, *britof*, *šola*) ter nazadnje tudi iz nove visoke nemščine (*pild*, *taler*, *peglati*).

10 Po osamosvojitvi Slovenije so potomci nemške manjšine na Slovenskem začeli obujati kulturno tradicijo ter se truditi za manjšinske pravice (gl. npr. dvojezični časopis *Laibacher Zeitung*, ki izhaja od l. 2017).

Nemške oz. visokonemške izposojenke v slovenščini so – z diastratskega vidika – treh vrst:

1. Nemške prevzete besede, ki so del knjižnega besedišča – gre za veliko večino izposojenk iz stare visoke nemščine, ki jih govorec sodobne slovenščine več ne prepozna kot prevzete iz nemščine (*škarje*, *ropati*, *žaga*).

2. Nemške prevzete besede, ki so prešle v neknjižne zvrsti (pogovorni jezik, narečja, sociolekti) – ti pogovorni germanizmi so večinoma izposojenke iz srednje in nove visoke nemščine. Za njih je značilno, da je možno prepoznati (tujejezično) nemško izvorno besedo (*luft* ← *Luft*, *cajt* ← *Zeit*, *fovš* ← *falsch*, *tišler* ← *Tischler*, *ksiht* ← *Gesicht*, *afna* ← *Affe*), hkrati pa so kljub obstoju knjižnih sinonimov v pogovornih zvrsteh zelo obstojni in frekventni. Ob tem so (tudi zaradi protigermanskega purizma) nastajali kalki – nemške besede so prevajali po morfoloških sestavinah oz. jih nadomeščali s slovanskim jezikovnim materialom (*kolodvor* za *Bahnhof*, *zastopiti* za v*erstehen*).[11]

3. Zlasti knjižni internacionalizmi kot prevzete besede iz nove visoke nemščine, pri čemer je imela nemščina tudi vlogo jezika dajalca (*puč*, *naci*, *vermaht*, *lajtmotiv*, *lied*, *kancler*, *bundestag*) (Krevs Birk 2014: 365), a pogosteje vlogo posrednika oz. vzornika (*arhitekt*, *arhiv*, *aristokracija*, *aritmetika*, *aroganca*, *aspekt*) (Snoj 2016: passim).

Izpostaviti je treba tudi geografsko oz. diatopično dimenzijo prevzemanja: slovenščina je pogosteje prevzemala nemške besede iz jezikovnih zvrsti, s katerimi je bila v najtesnejšem stiku – torej iz visokonemških narečij bavarskega govornega prostora – intenzivnost pa je stopnjevala tudi skupna država, nazadnje Avstro-Ogrska. Avstrijska nemščina je zato s svojo centralno pozicijo vplivala na sosedske jezike, tako da so **avstrijacizmi** prisotni v češčini, madžarščini, poljščini, slovaščini in slovenščini ter deloma tudi hrvaščini (*Matura* oz. *matura*) in tvorijo v Srednji Evropi t. i. **staroavstrijski kontaktni areal** (nem. Kontaktareal Altösterreich (Newerkla 2017: 20)),[12] torej geografski prostor rabe leksemov avstrijske nemščine in njenih sosedskih jezikov; ta se tako jasno razlikuje od prostora, kjer avstrijske monarhije ni bilo (nemško v Nemčiji: *Abitur*). V tem arealu pa je avstrijska nemščina tudi jezik sprejemnik, saj je tudi ta prevzela nekaj slovenskih besed (*Pogatscherl* ← *pogača*, *Sasaka* ← *zaseka*, *Jause* ← *južina*). Regionalne zvrsti avstrijske nemščine torej kažejo, da je bil nemško-slovenski jezikovni stik vzajemen. Pohl (2009: 127–129) navaja, da je bilo v koroških govorih pa tudi nadregionalno v zadnjih dveh stoletjih prisotnih 180 slovenskih izposojenk, približno šestina jih je v rabi še danes (*Keusche* 'koča', *Kraxe* 'kraca', *Munggen* 'vrsta močnika', *Talggen* 'vrsta ovsene kaše', *Strankerl* 'strok', *Koper* 'koperc', *Potizzen* 'potica').[13]

Intenziven jezikovni nemško-slovenski stik se kaže tudi pri nemških in slovenskih toponimih. Med drugim zgodovinsko prepletanje sobivajočih jezikov zrcalijo npr. zemljepisna imena dvojezične Koroške: tako kot so mnogi slovenski toponimi nastali na osnovi nemških (*Pliberk*, *Žihpolje*), so tudi mnogi nemški nastali na osnovi slovenskih (*Globasnitz*, *Klagenfurt*) (Pohl 2005: 153–154), zemljepisna imena slovenskega izvora pa se nahajajo tudi zunaj današnjega nemškega jezikovnega prostora na avstrijskem Koroškem in Štajerskem (*Friesach*; *Graz*, *Leoben*, *Feistritz* na Zgornjem Štajerskem).

Slovenska zemljepisna imena so imela do leta 1918 zaradi nemščine v državni upravi tudi svojo nemško različico: vsak kraj je imel nemško in slovensko ime (*Adelsberg – Postojna*, *Oberlaibach – Vrhnika*, *Stein – Kamnik*, *Treffen – Trebnje*, *Möttling – Metlika*, *Bischofslack*

11 Kalke iz nemščine obravnava npr. Bezlaj (1960: 140–143) (*vlak – Zug*, *prestaviti – übersetzen*, *kurje oko – Hühnerauge*, *odnesti zmago – den Sieg davon tragen*). Gl. tudi Merše 2013.

12 Newerkla (2017: 21) navaja številne germanizme, značilne za staroavstrijski areal, med katere šteje tako kalke kot izposojenke (za domeno kulinarike npr. *čajno maslo – Teebutter*, *kajzerica – Kaisersemmel*, *Biskotte – piškot*, *buhtelj – Buchtel*, *faširano (meso) – Faschiertes*, *karfijola – Karfiol*).

13 Pohl je raziskoval tudi interference iz slovenščine na skladenjski ravnini. Med najbolj značilnimi izpostavi izpust osebka *es* pri neosebnih glagolih (*Heute regnet – Danes dežuje*), ki je v nemškem stavku obvezen (*Heute regnet es / Es regnet heute*).

– Škofja Loka, *Wippach – Vipava, Krainburg – Kranj, Rudolfswerth/Neustädl – Rudolfovo/ Novo mesto, Treffen – Trebnje, Hönigstein – Mirna Peč*).[14]

Prav tako so mnogi slovenski toponimi na Slovenskem nastali na osnovi nemških jezikovnih sestavin (*Žužemberk* ← *Seisenberg*, *Krumperk* ← *Krummberg*, *Boršt* ← *Forst*). Znano je, da so ilirci v 19. stoletju skušali slovenske toponime, ki so temeljili na nemških imenih, sloveniti (tako je npr. *Marburg* postal *Maribor*, po zgledu *Branibor* za *Brandenburg*, podobno je iz *Traberg* nastal *Dravograd* in iz *Luttenberg/Lotmerk Ljutomer*).[15]

Z uveljavljanjem knjižne slovenščine v 19. stoletju so nastajali in se uporabljali slovenski eksonimi tudi za kraje, dežele, regije, reke zunaj slovenskega prostora, še posebej za tiste dele nemškega govornega prostora, s katerimi so bili slovenski govorci v stiku (Krevs Birk 2018: 81). Pri tem so se oprli na slovanske jezike, predvsem na češčino in poljščino. Z izjemo nekaterih eksonimov, ki so nastali že bistveno prej (*Dunaj*, *Cahen* za *Aachen*, *Kelmorajn* za *Köln*), so se v 19. stoletju pojavila denimo imena *Turingija – Thüringen*, *Vestfalija – Westfalen*, *Hesija – Hessen*, *Badensko – Baden*, *Draždani – Dresden* (češ. *Drážďani*)), *Norimberg – Nürnberg*[16] ali pa kalki *Frankobrod – Frankfurt* (luž. *Frankobrod*), *Solnograd – Salzburg*, *Sedmograško – Siebenbürgen*. Večina teh eksonimov je arhaičnih, v rabi pa so se ohranili nekateri eksonimi za zvezne dežele, pokrajine in reke (*Severno Porenje-Vestfalija*, *Turingija*, *Saška*, *Prusija*, ne pa za *Baden-Württemberg*, *Hessen* ali *Württemberg*).

6 Nemščina in slovenščina: nekaj tipoloških in kontrastivnih značilnosti

V nadaljevanju bodo predstavljene nekatere izbrane značilne podobnosti in razlike med jezikoma, relevantne bodisi s tipološkega bodisi s kontrastivnega vidika. Najbolj so opazne razlike na oblikovni ravnini:[17] nemški samostalnik, ki ima štiri sklone (imenovalnik, rodilnik, dajalnik, tožilnik) in dve števili (ednino, množino), spremlja člen. Nedoločni in določni člen (*der die das*) se deloma razlikujeta po izražanju slovničnih kategorij ter predvsem po besedilnopomenskih vlogah. Nemščina ima manj zaimenskih oblik kot slovenščina in ne tvori svojilnega pridevnika, temveč svojino izraža z rodilnikom (*Peters Buch* 'Petrova knjiga') oz. desnim rodilniškim prilastkom (*das Buch meiner Studentin* 'knjiga moje študentke'). Glagol nima kategorije glagolskega vida, glagolskih časov pa je šest: sedanjik (Präsens), sestavljeni preteklik (Perfekt), nesestavljeni preteklik (Präteritum), predpreteklik (Plusquamperfekt) ter prihodnjik (Futur I) in predprihodnjik (Futur II). Za izražanje sestavljenih oblik uporablja tri pomožne glagole *sein* 'biti', *haben* 'imeti' in *werden* 'postati'. Značilna nemška glagolska oblika je tudi sedanji vezni naklon (Konjunktiv I), ki se uporablja v poročanem govoru, pretekli vezni naklon (Konjunktiv II) (*hätte* 'bi imel', *gäbe* 'bi dal', *käme* 'bi prišel') pa je oblika za izražanje irealnosti. Nemščina pozna kar dva trpnika, in sicer trpnik stanja (Zustandspassiv), ki ga tvori z glagolom *sein* (*Der Text ist übersetzt* 'Besedilo je prevedeno') in trpnik dogajanja (Vorganspassiv), ki ga tvori s pomožnim glagolom *werden* (*Der Text wird übersetzt* 'Besedilo je prevajano / se prevaja').

Nemško besedotvorje pozna različne besedotvorne vzorce (zlaganje, izpeljava, konverzija, krnjenje, skrajševanje, križanje). Za samostalnik in pridevnik sta značilna predvsem zlaganje (*Kindergarten* 'otroški vrtec', *kindergerecht* 'primerno otrokom') ter eksplicitna

14 Poznavanje tovrstnih krajevnih imen parov ni pomembno le z vidika politične in kulturne zgodovine ter historične in aktualne dvojezičnosti, temveč tudi s prevajalskega vidika (prim. Krevs Birk 2011: 94).

15 Snoj (2009: 252): »Tudi v slov. knjiž. jeziku se je še v prvi polovici 19. stol. pisalo skoraj izključno *Marburg*. Ime Maribor prvi zapiše Stanko Vraz v pismu Ljudevitu Gaju 10. novembra 1836. Današnje standardizirano ime Maribor dokončno prevlada nad nem. Marburg l. 1861.«

16 Za mnoga slovenska poimenovanja je zaslužen Matej Cigale, avtor *Nemško-slovenskega slovarja* (*Deutsch-slovenisches* Wörterbuch,1860), v katerem je navedel tudi seznam dvojezičnih imen, geografska imena pa je slovenil tudi kot avtor prvega slovenskega atlasa (1869–1877).

17 Po jezikovni tipologiji Wilhema von Humboldta in Augusta Wilhelma Schlegla je nemščina tako kot slovenščina fleksijski jezik.

(*wohnen* ‘stanovati’ : *Wohnung* ‘stanovanje’) in implicitna izpeljava (*vorwerfen* ‘očitati’ : *Vorwurf* ‘očitek’), pri glagolskih tvorjenkah pa je pogostejše sestavljanje (*abnehmen*, *zunehmen*, *vornehmen*, *benehmen*, *teilnehmen*). Posebnost nemščine so večdelne zloženke, ki se tvorijo zelo enostavno, zato so zelo produktivne. Najpogostejše so dvo- in trodelne (*Kindergarten* ‘otroški vrtec’, *Kindergartengruppe* ‘vrtčevska skupina’), pogoste so tudi štiridelne zloženke (*Kindergartengruppenkarte* ‘skupinska vstopnica (za skupino otroškega vrtca)’ = *Kindergarten* + *Gruppenkarte* = *Kinder* + *Garten* + *Gruppen* + *Karte*), priložnostno se lahko zlagajo še naprej.

Nemški stavek je dvodelen, osebek je obvezno izražen, stavčno zgradbo oblikujejo vezljivostne lastnosti leksema v povedku. Enodelnih stavkov z neosebnimi glagoli nemščina ne pozna. Najpomembnejša tipološka lastnost nemškega stavka je njegov stavčni okvir, ki natančno določa položaj glagolskih oblik in s tem tudi stavčna polja s predvidljivostjo besednih vrst. Glede na razvrstitev teh oblik ločimo tri stavčne tipe. V pripovednem stavku se osebna glagolska oblika nahaja na drugem mestu, neosebna glagolska oblika pa zaseda zadnje mesto (*Die Studentin ist in den Vorlesungsraum gekommen* ‘Študentka je prišla v predavalnico’), šele nato se besedni red ostalih besed v stavku razporedi po načelu členitve po aktualnosti.

7 Zaključek

Pogled na sosedski jezik je skušal nemščino pokazati v njeni zgodovinski in aktualni dimenziji.

Zgodovinska večjezičnost z nemščino je odraz pestrih in intenzivnih jezikovnih stikov in ima tudi danes, a drugače kot nekoč, v večjezični Evropi pomembno vlogo. Sosedska in sobivajoča jezika je treba gledati v luči zgodovinskega prepletanja in pripadnosti govornemu arealu, večjezičnost z nemščino velja videti v širšem kontekstu kot potencial za poglabljanje demokratičnih procesov in pluralnosti ter za internacionalizacijo, odrazi zgodovinskih jezikovnih stikov pa so del skupne kulturne dediščine.

Viri in literatura

Ammon, Ulrich, 2015: *Die Stellung der deutschen Sprache in der Welt.* Berlin/München/Boston: DeGruyter.

Ammon, Ulrich, Bickel, Hans, Lenz, Alexandra (ur.), 2016: *Variantenwörterbuch des Deutschen*. *Die Standardsprache in Österreich, der Schweiz und Deutschland, Liechtenstein, Luxemburg, Ostbelgien sowie Rumänien, Namibia und Mennonitensiedlungen*. Berlin/Boston: DeGruyter.

Besch, Werner, 2001: Territoriale Differenzierung. Wolfgang Fleischer, Gerhard Helbig, Gotthard Lerchner (ur.): *Kleine Enzyklopädie Deutsche Sprache*. Frankfurt am Main: Peter Lang. 383–423.

Braune Wilhelm, [14]1987: *Althochdeutsche Grammatik*. Bearbeitet von Hans Eggers. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

Cigale, Matej, 1860: *Deutsch-slovenisches Wörtebuch*. Laibach: J. Blasnik.

Crnkovič, Jana, 2018: Slovenščina in nemščina kontrastivno: besedni red na osnovi kontrastivnega modela. *Jezik in slovstvo* 63/2–3. 345–355.

Ferenc, Mitja, 2016: Das Schicksal der deutschen Minderheit in Slowenien nach dem Zweiten Weltkrieg. Christian Glass idr. (ur.): *Vom »Verschwinden« der deutschsprachigen Minderheiten: ein schwieriges Kapitel in der Geschichte Jugoslawiens 1941–1955*. Berlin: Stiftung Fluch. 82–95.

Javor Briški, Marija, 2012: Slowenien. Albrecht Greule, Jörg Meier, Arne Ziegler (ur.): *Kanzleisprachenforschung: ein internationales Handbuch*. Berlin/New York: De Gruyter. 589–598.

Kluge, Friedrich, [23]1999: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Berlin – New York: Walter de Gruyter.

König, Werner, 2001: *DTV-Atlas Deutsche Sprache*. München: Deutscher Taschebuch-Verlag.

Krevs Birk, Uršula, 2011: Zweisprachige Toponymika als Inhalt der interkulturellen Sprachwissenschaft: Beispiel Sprachenpaar Deutsch–Slowenisch. *Muttersprache* 121/2. 81–96.

Krevs Birk, Uršula, 2014: Deutsche und slowenische sprachliche Beziehungen und interkulturelle Linguistik: Beispiel Internationalismen. *Linguistica* 54. 363–374.

Krevs Birk, Uršula, 2016: *Einführung in die germanistische Linguistik: Eine Propädeutik für Germanistikstudierende mit interkulturellem Ansatz*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Krevs Birk, Uršula, 2018: Dunaj – Wien. Zu einigen Fragen der deutsch-slowenischen Endonymie und Exonymie. *Österreichische Namenforschung*. Beiheft 6. 73–89.

Leweizkij, Viktor, Pohl, Heinz-Dieter, 2010: *Geschichte der deutschen Sprache. Aus dem Ukrainischen übersetzt und mit Ergänzungen versehen von Heinz-Dieter Pohl*. Winnyzja: Nowa Knyha.

Merše, Majda, 2013: *Slovenski knjižni jezik 16. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC.

Müller, Jakob, 2014: *Kočevar ima samo eno dvomovino / Göttscheabar hot lai oin Hoimöt*. Grosuplje: KD sv. Mihaela.

Newerkla, Stefan Michael, 2017: Kontaktareale in Mitteleuropa am Beispiel Altösterreich. Christoph Mauerer (ur.): *Mehrsprachigkeit in Mittel-, Ost, und Südosteuropa. Gewachsene historische Vielfalt oder belastendens Erbe der Vergangenheit*. Regensburg: Pustet. 17–32.

Nübling, Damaris, Dammel, Antje, 2006: *Historische Sprachwissenschaft des Deutschen. Eine Einführung in die Prinzipien des Sprachwandels*. Tübingen: Narr.

Pohl, Heinz-Dieter, 2005: Toponyme in gemischtsprachigen Gebieten als verbindendes Element und gemeinsames Kulturgut. Andrea Brandler, Silvio Brandler (ur.): *Namenforschung morgen – Ideen, Perspektiven, Visionen.* Hamburg: Baar. 153–160.

Pohl, Heinz-Dieter, 2009: Sprachkontakt in Kärnten. Michael Elmentaler (ur.): *Deutsch und seine Nachbarn*. Frankfurt am Main: Peter Lang. 117–132.

Pohl, Heinz-Dieter, 2011–2012: Österreichisches Deutsch. Überlegungen zur Diskussion um die deutsche Sprache in Österreich. *Klagenfurter Beiträge zur Sprachwissenschaft* 37–38. 64–124.

Snoj, Marko, [3]2016 ([2]2003, [1]1997): *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Modrijan.

Striedter-Temps, Hildegard, 1963: *Deutsche Lehnwörter im Slowenischen*. Berlin: Osteuropa-Institut, Wiesbaden: Kommission bei O. Harrassowitz.

Šekli, Matej, 2015: Pomenska polja nemških izposojenk. *Jezikoslovni zapiski* 21/2. 31–44.

Šekli, Matej, 2016 (2014): *Primerjalno glasoslovje slovanskih jezikov 1: Od praindoevropščine do praslovanščine*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Zehenter, Ludwig, 2005*: Bairisches Deutsch: Lexikon der deutschen Sprache in Altbayern.* Regensburg: Edition Vulpes.

Kolláth Anna
Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za madžarski jezik in književnost /
Maribori Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
anna.kollath@um.si

A szlovén nyelv keleti szomszédja: a magyar nyelv

A tanulmány a szlovén nyelv keleti nyelvszomszédjának, a magyar nyelvnek vázlatos bemutatására vállalkozik a megadott szempontok alapján. Arról a finnugor eredetű, agglutináló típusú nyelvről és annak használatáról szól, amely specifikus helyzetű napjaink Közép-Európájában, a Kárpát-medence soknyelvű, multikulturális térségében. De az Szlovéniában is, hiszen nemcsak a szomszédság teszi közelivé a szlovén anyanyelvűek számára, hanem az a tény is, hogy a magyar nyelv Szlovéniában – a kb. hétezer fős muravidéki magyar nemzeti közösség anyanyelveként, az átlagon felüli kisebbségpolitika eredményeként – regionális hivatalos nyelv.

1 A magyar nyelvterület

A magyarság a 896-ben kezdődött és 900 körülre lezajlott honfoglalás óta, tehát több mint ezeregyszáz éve él Közép-Európában, a Kárpát-medence soknyelvű, multikulturális térségében. A Vereckei-hágón keresztül (Ukrajnában, a magyarok lakta Kárpátalján található) érkezett a magyar törzsek többsége a Kárpát-medencébe a korábbi szálláshelyekről, az akkori Kazár-Birodalom területén, a Don és az Azovi-tenger között elterülő Levédiából (750 körül érhettek oda) és a Dnyeper és a Dnyeszter folyók közötti Etelközből, ahova 830 körül érkezhettek (Kósa szerk.1993: 168). Ezekre a területekre a népvándorlás vihara űzte őket az uráli őshazából, amelyet a magyar őstörténet kutatói vagy az Urál hegység térségére, vagy Közép-Azsiába, az Aral-tó vidékére, illetve Nyugat-Szibériába tesznek. Köztudomású, hogy a népek etnogenezisének kezdetei elég homályosak (ez alól a magyarság sem kivétel), megbízható adatokat csak a nyelvészet és a régészet tud szolgáltatni. A nyelvtudomány egyértelműen bizonyítja, hogy a magyar nyelv finnugor eredetű, az uráli nyelvcsalád tagja, a régészek szerint pedig őseink nagyobb részben az europid emberfajtához tartoznak.

1.1 A magyar nyelv a Kárpát-medencében

Fontos hangsúlyoznunk, hogy a magyar nyelv Közép-Európában, a Kárpát-medencében speciális helyzetű. Ennek oka elsősorban az első világháborút lezáró trianoni békekonferencia (1920) döntéseiben keresendő. A magyar nyelvet és nemzetet egyaránt negatívan érintett sorsesemény következményeként ma a Kárpát-medencében nyolc országban van beszélőközössége. A többség Magyarországon, azaz az anyaországban él, de ezen kívül még hét szomszédos országban: Erdélyben (Románia), a Felvidéken (Szlovákia), a Vajdaságban (Szerbia), Kárpátalján (Ukrajna),[1] valamint a Muravidéken (Szlovénia), a Drávaszögben (Horvátország) és az Őrvidéken (Ausztria),[2] az ottani államnyelv árnyékában, különböző társadalmi és gazdasági körülmények között, más-más státuszban (Szilágyi N. 2002). Az összmagyar nyelv léte, létezése és ennek megfelelően tudományos kutatása csak a rendszerváltás után (1989-től kezdve) indulhatott meg igazán – a Magyar Tudományos

1 Ezt a négy magyarlakta területet ún. nagyrégióként tartja számon a magyar (társas)nyelvészet, hiszen ezekben viszonylag nagy (összefüggő) területen nagy létszámú magyar beszélőközösség él.

2 Ezek a kisrégiók, amelyek mind területükben, mind pedig a beszélőközösség létszámában sokkal kisebbek a nagyrégióknál.

Akadémia Nyelvtudományi Intézetében a nyolcvanas évek közepétől kezdődő élőnyelvi kutatásokból kinőve, a korábbi szemlélet gyökeres megváltozásával. Kimondható ténnyé és kutatási gyakorlattá vált a valóság, miszerint a magyar nyelv határai nem esnek egybe az országhatárokkal, s a magyar nyelv nem csak a magyarországi magyar nyelvet jelenti.

1.2 A magyar nyelv Szlovéniában

A magyar nyelv a szlovénok számára nemcsak a szomszéd nyelve, hanem az egyik autochton kisebbség, a kb. hétezer főt számláló magyar nemzeti közösség anyanyelve is. A muravidéki magyar nemzeti közösség territoriális kisebbség, a Szlovén Köztársaság Alkotmánya (1991) által[3] biztosított külön jogok az ún. nemzetiségileg vegyesen lakott területen[4] a magyar lakosság számarányától függetlenül érvényesek. A magas fokú jogvédelem alapja a *pozitív diszkrimináció* (kisebbségi többletjog). A közösség az oktatás, a kultúra és a tájékoztatás terén, illetve az anyaországgal ápolt kapcsolataiban külön lehetőségekkel rendelkezik, s ezt az állam a költségvetésből támogatja (Göncz 2006: 17–18, Kolláth 2005: 14–26). A közösségnek saját képviselője van a Szlovén Parlamentben, a képviselőnek a kisebbséget érintő kérdésekben *vétójoga* van.

Kétnyelvű közoktatási modelljében a magyar nyelv tantárgy és tannyelv is egyben: a Muravidék kétnyelvű óvodáiban, négy általános (Lendava/Lendva, Dobrovnik/Dobronak, Genterovci/Göntérháza és Prosenjakovci/Pártosfalva) és egy középiskolájában (Lendava/Lendva) többség és kisebbség – kötelező jelleggel – egyaránt tanulja anyanyelvét és a másik nyelvét, illetve tanul anyanyelvén és a másik nyelvén is. Egynyelvű oktatási intézmények nincsenek a kétnyelvű területen.

2 Genealógiai osztályozás

A genealógiai osztályozás a nyelvrokonságon alapul. A rokon nyelvek közös eredetűek, egy alapnyelvből származnak, nyelvcsaládokat alkotnak, és valamikor egy őshazában éltek együtt.

A magyar nyelv az uráli alapnyelvből származik, a finnugor ág ugor csoportjából. Legközelebbi rokonai a manysik (vogulok) és a hantik (osztjákok), ez a két »kis« nyelv (beszélőik száma alig hússzezerre tehető) – több, még élő finnugor nyelvvel együtt – a mai Oroszország területén él.[5] A protofinnugor nyelv rekonstruálható, kb. 1000–1200 szavunk maradt meg az együttélésből. Ezek a szavak alapvető foglmakat, dolgokat, tárgyakat, cselekvéseket jelölnek (testrészek, rokonsági elnevezések, tő- és sorszámnevek, településformák, táplálékok, természeti jelenségek stb.), nagy családdal rendelkeznek, és ezért számuk – a lehetséges összes derivátumokkal és kompozítumokkal együtt – sokkal többnek tűnik a mindennapok gakorlatában (pl. a *szem* 'oko' szavunk „családtagjai" közül csupán néhány: képzett szavak: *szemész, szemes, szemez, szemel, szemcse;* összetett szavak, a szem az előtag: *szembaj, szembajos, szembetegség, szembogár, szemcsepp, szemárpa, szemfedél, szemfesték, szemforgatás, szemgolyó, szemlencse, szemmérték, szemüveg, szemhunyás, szemtanú, szempont* stb.; összetett szavak, a szem az utótag: *ablakszem, gyöngyszem, láncszem, üvegszem, zabszem*, *ökörszem*, *tyúkszem*, *varázsszem* stb.

Európa szívében más, elsősorban indogermán nyelvek gyűrűjében élve – a távolabbi rokon finnek messze vannak – a magyar nyelv egyedül van (autonóm nyelv). Nincs hozzá

3 Az 1991-es Alkotmány Jugoszlávia 1974. évi Alkotmányára épül.

4 Ennek kiterjedését a kétnyelvű települések statútumai pontosan rögzítik.

5 Az ELDIA című FP 7-es nemzetközi kutatási projekt (2010–2013) a veszélyeztetett finnugor nyelvek helyzetét, vitalitását vizsgálta (az ELDIA nyelvei: a kven és az északi számi Norvégiában, a meänkieli Svédországban, a svédországi finn nyelv, a karjalai nyelv Finnországban és Oroszországban, az észt Finnországban és Németországban), kontrollcsoportknt szerepelt a szlovéniai (muravidéki) és az ausztriai (burgenlandi) magyar nyelv (Kolláth 2012: 69–70).

hasonló, könnyebben érthető rokon nyelv a közelében, a finnugor nyelvi örökséget a magyartól eltérő nyelvek gyűrűjében kellett megőriznie; ezzel is magyarázható egyfajta elszigeteltsége, és az a téves nézet, hogy a magyart megtanulni nehéz, szinte lehetetlen.

3 Nyelvjárások, nyelvjárási régiók

Köztudomású, hogy minden nyelv változatokban (dialektusok) él, és legfontosabb jellemzője az állandó változás, azaz a társadalom szükségleteinek megfelelő állandó nyelvi alkalmazkodás (Kiss – Pusztai (ur.) 2018: 21). Az egyes standardizált nyelvek többféle szempontból tagolódnak, ezek egyike a területi (földrajzi) megoszlás, amelynek eredményei a nyelvjárások (diatopikus vagy földrajzi dialektusok).

3. 1 Nyelvjárási régiók a magyar nyelvterületen

A magyar nyelv és használata – ahogy ez az 1.1 számú fejezetben már megfogalmazódott – túlnyúlik Magyarország határain. A legújabb dialektológiai szakirodalom tíz nyelvjárási régiót (nagy területű nyelvjárások) határoz meg a magyar nyelvterületen (Kiss ur. 2003: 264): 1) nyugat-dunántúli, 2) közép-dunántúli–kisalföldi, 3) dél-dunántúli, 4) dél-alföldi, 5) palóc, 6) Tisza–Körös-vidéki, 7) északkeleti, 8) mezőségi, 9) székely, 10) moldvai. A magyar nyelvjárások elsősorban hangtani, hangalaktani és alaktani jelenségeikben térnek el egymástól, illetve szókészletükben, hiszen jócskán találhatunk bennük ún. tájszókat, azaz csak az adott régióban – tehát sem a köznyelvben, sem más nyelvjárásokban nem meglévő – ismert és használt lexémákat, alakváltozatokat. Az egyes nyelvjárások egymástól való eltérése azonban nem olyan nagy arányú, hogy ne értenék meg egymást a különböző nyelvjárásban beszélők (kivétel a már említett moldvai csángó nyelvjárás, illetve viszonylag archaikusabb a székely nyelvjárás is, pontosan a nagyobb fokú elszigeteltség, a nyelvszigetszerű helyzet miatt). Fontos megemlítenünk még azt a tényt, hogy Magyarországon a nyelvjárások (és így a nyelvjárási beszélők) megítélése még mindig nem megfelelő: nagyon sokszor az iskolázatlanság, az igénytelenség képzete társul hozzá. A társadalom tudatában nem a lokalitás a dialektusok lényege, hanem a beszélők társdalmi hierarchiában elfoglalt helye. Ezen a negatív attitűdön az iskolai oktatás igyekszik változtatni, az óvodától az egyetemig, hangsúlyozva, hogy az egyes nyelvváltozatok nyelvi szempontból azonos rangúak és értékűek, a társadalom által rájuk rakott stigmát pedig mindenképpen le kell törölnünk.

3.2 Néhány nyelvjárási jelenség

Az egyes nyelvjárási régiók nyelvjáráscsoportokra (közepes területű nyelvjárások), azok pedig helyi nyelvjárásokra (egy-egy településhez köthető nyelvváltozatok) bonthatók. A nyelvjárási régiók közül csak kettőt emelek ki, megemlítve néhány sajátosságukat: a nyugat-dunántúlit azért, mert a muravidéki magyar nyelvjárás ebbe a típusba tartozik, illetve a palócot, amely talán a legmarkánsabb jegyekkel rendelkezik a többi régió összehasonlításában.

A palóc nyelvjárási régió nagyon tagolt, Salgótarján és Eger környékén, a Hernád és az Ipoly folyók mentén (Észak-Magyarország) honos. Különlegessége a rövid illabiális *å* a köznyelvi *a* helyén, a köznyelvi á párjaként, illetve a hosszú *ā* a köznyelvi *a* fonetikai rendszerbeli párjaként, a köznyelvi á helyén (pl. *kåpå* : *kapa*; *jārkāltunk* : *járkáltunk* stb.). Megőrzött régiségnek számít a középső és a nyugati palócban az ly (alveopalatális laterális) fonéma megléte (a köznyelvben a j és az ly betűk már azonos beszédhangot jelölnek).

3.3 A muravidéki magyar kontaktusnyelvjárási változatok

A muravidéki magyarok anyanyelvváltozata az őrségi, a hetési és a zalai nyelvjárás, vernakuláris anyanyelvváltozatuk tehát nem egységes. Legfontosabb jellemzője a magyarországi nyelvjárásokkal összevetve archaikussága, amely a közel százéves nyelvjárásba zártság következménye: pl. nagyon erős nyitódó diftongusait az anyanyelvi kettős- vagy többesnyelvű

beszélők is megőrzik. Még él az *-l*-ezés (*ollik*, *ollan* : *olyan*, *hel* : *hely*), következetesen érvényesül a *-j* palatalizációja (pl. *aptya* : *apja*, *borgyu* : *borjú*, *raktya* : *rakja*), erős a rövidüléses zártabbá válás a szóvégi helyzetben (*naplu* : *napló*, *borsu* : *borsó*, *mezzü* : mező). 16. századi állapotokra engednek következtetni az analógiás hatásra létrejött feltételes módú, tárgyas ragozású *várnája* (*várná*), *néznéje* (*néz*) típusú igealakok, vagy a *gyerekeimek* (*gyerekeim*), *házaimak* (*házaim*) típusú birtokos személyjeles főnévi szóalakok (erről bővebben lásd Bokor 2009: 31–38).

4 A magyar nyelv története – dióhéjban

A magyar nyelv önálló élete az ugoroktól való elválással kezdődött, i. e. 500 körül, tehát kb. 2500 évvel ezelőtt. Története sokáig a nyelvjárások története volt. Hivatalos nyelvvé csak 1844-ben vált, addig a francia, az olasz, a német és a latin töltötte be a különböző időkben a különböző nyelvhasználati színterek hivatalos (beszélt és írott) nyelvének szerepét.

A magyar nyelv történetét a történeti nyelvészek különböző korszakokra osztották. A korszakolás elsősorban gyakorlati célokat szolgál, ugyanakkor meghatározott elveken nyugszik. Célja az, hogy a lehető leghívebben tükrözze a nyelv belső életét. Nincs egyszerű dolga, hisz a nyelv állandóan változik, részrendszeri folytonos mozgásban vannak, éppen ezért az egyes korszakhatárok megállapítása alapos megfontolást igényel.

A magyar nyelvtörténet első korszakaként az ún. előmagyar kort tartjuk (a kezdetektől kb. i. e. 1000-ig), benne az uráli, majd a finnugor, végül pedig az ugor egység kora különül el. Ezt követi az ősmagyar kor, amelyet nyelvemléktelen magyar kornak is nevezhetünk: az Urál vidéki őshaza korszakától (kb. az időszámítás kezdetéig tart) a honfoglalásig (896) tart, amelyet elsősorban a vándorlások jellemeznek. A nyelvemlékes kor rögzítése, kutatása a legmegbízhatóbb, pontosan az írásos emlékek fennmaradása miatt. Három korszakot különített el itt is a nyelvtudomány egészen az ezredfordulóig: az ómagyar (896–1526), a középmagyar (1526–1772) és az újmagyar (1772–) korszakot. A legújabb (szociolingvisztikai) kutatások azonban meggyőzően bizonyítják, hogy Trianon a maga nyelvi következményeivel új korszak határát jelenti: a nyelvemlékes kor tehát négy korszakra bomlik, azaz az újmagyar kor 1920-szal lezárul, és kezdetét veszi az újabb magyar kor (Kiss 2017: 131).

A magyar nyelvtörténet szórványemlékeket[6] és szövegemlékeket tart számon. Legfontosabb szórványemlékünk *A tihanyi apátság alapítólevele* (1055). A latin adománylevél szövegében több olyan magyar nyelvű helynév jelenik meg, amely a 11. századi magyar nyelvállapotokat tükrözi. A tulajdonneveken kívül közneveket, szószerkezeteket és egy magyar mondattöredéket is tartalmaz: *feheruuaru rea meneh hodu utu rea*, mai olvasatban: *Fehérvárra* (ma *Székesfehérvár*) *menő hadi útra*. *A Tihanyi Alapítólevélben* – ez az első eredeti formában (vagy egykorú másolatban) fennmaradt magyarországi oklevél – összesen 58 magyar szó található.

Első összefüggő szövegemlékünk a *Pray-kódexben* fennmaradt, 32 sorból álló *Halotti Beszéd és Könyörgés*, keletkezését 1192 és 1195 közé teszik. 1300 körül keletkezhetett a második szövegemlék, az *Ómagyar Mária-siralom*. 1922-ben találták meg Leuven (Belgium) könyvtárában. Ez a szöveg egy latin vers művészi fordítása; azt írja le, ahogy Mária siratja keresztre feszített fiát.

A legrégibb magyar nyelvű könyv a *Jókai-kódex*; eredetije 1372 és 1400 között keletkezhetett, a fennmaradt másolat 1448-ból való, Assisi Szent Ferenc életéről, legendáiról szól. Az első magyar bibliafordítás a huszitizmus szellemében íródott a 15. században. A Huszita Biblia három kódexből áll.

Az első Magyarországon nyomtatott könyv 1473-ban jelent meg Budán, Hess András nyomdájában. A *Chronica Hungarorum* (*A magyarok krónikája*) Budai krónikaként is ismert latin nyelvű mű, a magyarok történetét dolgozza fel a kezdetektől a megjelenés koráig, tehát világi témájú.

6 Általában egy nyelv első emléke. Olyan nyelvtörténeti forrás, amelyben idegen nyelvi szövegbe ágyazva találhatók meg magyar szavak, szerkezetek (többnyire tulajdonnevek).

5 Az irodalmi nyelv kialakulása – „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem." Bessenyei György, 1778

A soknemzetiségű országban a nemzeti nyelv írott változatának, azaz az irodalmi nyelvnek (nyelvi sztenderd vagy standard) a kialakulásához több tényező együttes előfordulására volt szükség. A nyelvi eszmény mintaképét megtestesítő nyelvváltozat a nyelv belső tagolódásának eredménye. Megállapítható, hogy a magyar irodalmi nyelv kialakulásában több nyelvjárás jelenségei szintetizálódtak, hiszen a nyelvjárási tagolódás viszonylag kicsi a magyar nyelvterületen. A magyar nyelvű írásbeliség megeremtésében és implementációjában a humanizmus és a reneszánsz eszmeáramlata játszotta a legfontosabb szerepet. A 16. században egyre erősebbé válhattak a nyelvi egységesülés, a nyelvi normák kialakulása irányába mutató folyamatok. Ezt a folyamatot elsősorban a bibliafordítások (Sylvester János, Károlyi Gáspár; 1529–1592), a különböző nyelvtanok, az ellenreformáció hitvitázó iratai (Pázmány Péter; 1570–1637) fémjelzik, hogy aztán hamarosan megindulhasson a világi szépirodalom is a históriás énekekkel, széphistóriákkal, prózai és verses elbeszélésekkel, iskoladrámákkal. A 17. század közepén megjelennek a magyar nyelvű tudományos irodalom első darabjai is: Geleji Katona István (1589–1649) Magyar Grammatikácskája az első, magyar nyelven írt helyesírási és nyelvhelyességi munka (egy prédikációgyűjteményhez csatolva). Ilyen előzmények után a felvilágosodás és a reformkor tovább finomította, árnyalta, alakította az eszményi nyelvváltozatot, hiszen eszmerendszerében a nyelv és a nemzet ügye szorosan összekapcsolódott. A széphalmi irodalmi vezér, az író, költő Kazinczy Ferenc (1759–1831) volt a központi alakja az ún. nyelvújításnak (1772–1867), a nyelv életébe való tudatos beavatkozásnak, amelynek célja egy egységes magyar nyelv megteremtése volt, azért, hogy a polgári fejlődés eredményei magyar nyelven is hozzáférhetők legyenek. Kazinczy és társai az egységesítést elsősorban a szókészlet bővítésével, az idegen szavak magyarításával és stílusfejlesztéssel kívánták elérni. Nyelvfejlesztő és írói társaságok jöttek létre, hírlapok, folyóiratok indultak, és 1825-ben megalakult a Magyar Tudós Társaság[7], azaz a Magyar Tudományos Akadémia elődje, 1844-ben pedig végre hivatalos nyelvvé vált Magyarországon a magyar. 1872-ben Szarvas Gábor (1832–1895) elindította a Magyar Nyelvőr című folyóiratot, amely ma is az Akadémia egyik legnívósabb (alkalmazott) nyelvészeti folyóirata. A 19. század végére tehát kialakult az egységes magyar irodalmi nyelv, amely a nagyon gazdag és sokrétű magyar kultúra méltó hordozója mind a mai napig.

6 Néhány tipológiai jellemző

A nyelveket elsősorban alaktani aspektusból sorolja típusokba a nyelvtipológia (a fonetikai és a szintaktiaki szempontokról most nem beszélünk). A csoportosítás a domináns jegyek alapján történik, mert egyetlen tiszta típusú nyelv sem létezik. A magyar nyelv – ahogy a finnugor nyelveken kívül pl. a japán, a török vagy a koreai nyelv is – alapvetően agglutináló (toldalékoló, ragozó, hozzáragasztó) típusú, de vannak flektáló és izolásó jellemzői is. A szlovén nyelv viszont flektáló (hajlító), akárcsak az indoeurópai nyelvcsalád legtöbb nyelve.

Az agglutináció azt jelenti, hogy a grammatikai viszonyok kifejezésére nagyon gazdag toldalékrendszer áll rendelkezésünkre, ezek a kötött morfémák három típusba sorolhatók: vagy képzők, vagy jelek, vagy ragok. Képzőből és jelből több is lehet egy szóalakban, többmorfémás, hosszú szóalakok is alkothatók, minden toldalék egy-egy funkciót lát el. Nagyon fontos jellemzője az agglutináló magyar nyelvnek, hogy nincsenek benne nyelvtani nemek, tehát ebből a szempontból nincsenek különböző névszóragozási és egyeztetési szabályok, viszont a természetes nemeket lexikai formában jelülni tudja, szóösszetétellel vagy külön lexémával (pl. *tanár* : *tanárnő*; *kakas* : *tyúk*). Megkülönbözteti viszont a tranzitív igék körében a határozott és a határozatlan ragozást (pl. *levelet írok*; *a levelet írom*), ezekben az

7 Gróf Széchenyi István (1791–1860) birtokainak egyéves jövedelmét ajánlotta fel a Magyar Tudós Társaság megalapításához.

esetekben az igei személyrag szintetikus, amennyiben legalább három funkciót tölt be (szám, személy, ragozás megjelölése). Agglutináló tulajdonság a névszói állítmány megléte (igaz, hogy érvényesülése szűkebb – csak egyes és többes szám harmadik személyben, kijelentő módban és jelen időben létezik, ez pedig inkább flektáló tulajdonság). A magyarban kevés az egyeztetés, pl. a jelzőt nem egyeztetjük a jelzett szóval (pl. *okos lány*, *okos lányokkal*), kivétel a mutató névmási jelző (pl. *ezt a házat*, *azokban az emberekben*); a számnevek után a főnév egyes számban áll (*egy virág*, *két virág*, *sok virág*). Ritka a kötött szórend, de pl. a határozott és a határozatlan névelő megelőzi a főnevet (*a könyv*, *az élet*, *egy virág*), a jelző megelőzi a jelzett szót (*szép könyv*, *sok virág*).

7 Szociolingvisztiaki aspektusok

A magyar nyelv nem tartozik a veszélyeztetett nyelvek közé (a generációközi átadás folyamatos)[8], nem számít kis nyelvnek sem: közel 14 millió beszélőjével a világ nyelvei közt a 62. helyen, míg Európában az előkelő 14. helyen áll. Az Európai Unió 24 hivatalos nyelvének egyike, Magyarországon kívül hivatalos nyelv még a Vajdaság Autonóm Tartományban, illetve regionális hivatalos nyelv Szlovéniában és Ausztriában. Kisebbségben, szórványban és a diaszpórában is beszélik, nemcsak Európában, a külső régiók magyarul beszélőinek száma közel négymillió. Van magyar beszélőközösség Izraelben, az USA-ban, Kanadában, Németországban és Mexikóban is.

Az összmagyar nyelv léte, létezése és ennek megfelelően tudományos kutatása csak a rendszerváltás után (1989-től kezdve) indulhatott meg igazán. A fiatal magyar szociolingvistáknak köszönhetően – elsősorban a Kontra Miklós nevével fémjelzett *Élőnyelvi Konferenciák* hatására – megindult a külső régiók magyar nyelvhasználatának szociolingvisztikai elemzése (lásd a Kontra Miklós szerkesztette *A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén* című sorozat darabjait). A magyar nyelv különböző állami változatainak tudományos rendszerességgel való leírását napjainkban az MTA kiemelt támogatását élvező, 2013-ban alakult *Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat* végzi (http://termini.nytud.hu), amelyben ma már mind a nyolc régió nyelvészei, szociolingvistái részt vesznek, s különböző témákban dolgoznak *a magyar nyelv határtalanításának* folyamatában[9]. Ennek a gyökeres szemléletváltásnak a következménye a magyar nyelv *többközpontúsága* gondolatának felvetődése is. Lanstyák István 1995-ös tanulmánya valósággal berobbant a magyar nyelvtudományba, hatalmas port kavarva szinte mind a mai napig (Lanstyák 1995a). Az új »elmélet« szerint minden olyan nyelv *több központú (pluricentrikus)*, amely egynél több országban használatos a fergusoni (E) funkcióban (az államigazgatás, az oktatás, az egyes szakmák, a tömegtájékoztatás, az egyházi szertartások, a kulturális élet, a tudományos kutatás területén). A több központú nyelveknek *teljes (complete), részleges (partial)* és *kezdetleges (rudimental)* központjai vannak. Ennek alapján a magyar is több központú nyelv (Lanstyák 1996; Muhr 1997; Kolláth 2005 és passim).

8 Nyelvi kontaktusban

Szociolingvisztikai közhely ma már, hogy a kétnyelvű nyelvi létben – a nyelvi kontaktushelyzet természetes velejárójaként – az államnyelvi (többségi nyelvi) szókészleti egységek átvétele, a helyi (kisebbségi) anyanyelvváltozatokba való bekerülése, azaz a szó- és

8 Egyedül a csángómagyar nyelvjárás van a veszélyeztett nyelvek között (*Veszélyeztetett nyelvek világatlasza*); e nyelvváltozat problematikája nagyon sokrétű, kifejtéséhez külön tanulmányra lenne szükség.

9 *Határtalanításon (detrianonizáció)* azokat az elsősorban lexikológiai, lexikográfiai és korpusznyelvészeti munkálatokat értjük, amelyeknek az a céljuk, hogy a magyar nyelv szótárai, nyelvtanai, kézikönyvei ne csak a magyarországi magyar nyelvvel foglalkozzanak, hanem váljanak összmagyarrá. A magyar nyelvtudomány egyetemessége (összmagyarsága) azt jelenti, hogy az egyetemes magyar nyelvet tekinti kutatása tárgyának és leírása céljának, ebbe pedig szervesen beletartozik a határon túli magyar beszélőközösségek nyelvhasználata is. A témának ma már könvtárnyi szakirodalma van (lásd bővebben: Kolláth 2005: 98–143).

szerkezetkölcsönzés természetes nyelvi folyamat. Így van ez a muravidéki szlovén–magyar kétnyelvűségben is. A Magyar Tudományos Akadémia Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózatának ún. szóhatártalanítási kutatási programjában létrejött a magyar–magyar online szótár/adatbázis, amely mind a hét külső régió államnyelvi eredetű kölcsönszavait dolgozza fel, azokat a lexémákat, szószerkezeteket tehát, amelyek a magyar nyelvváltozatok legitim elemeivé váltak az együttélés során. A szótárba kerülés egyik legfontosabb objektív kritériuma a kölcsönszó használati gyakorisága, az, hogy minél többen, illetve minél több, elsősorban koiné jellegű dialektusban használják az adott lexémát (Lanstyák 2006: 61). A muravidéki szójegyzék 741 szócikket tartalmaz, folyamatosan bővül és mélyül a kidolgozott egységes szempontok szerint. Az államnyelvi eredetű közvetlen kölcsönszókat – magyar mondatba kerülve – magához idomítja a magyar kontaktusnyelvjárási változat (pl. *bolnisku* : *bolnisko*), a szlovén szavak magyarul jelezve és ragozva kerülnek be a magyar mondatokba (pl. *Tegnap a festán dizelt ittunk. A kórházban a nővérek mind coklát hordanak. Öten voltunk a kocsmában, mindenki fizetett egy rundát. Legszívesebben kavbojkát hordok. Már megettem három kepica fagylaltot. El akarom adni a prikolicánkat.* stb.) (erről bővebben Kolláth 2005). A magyar beszélőközösség elfogadja, használja, vernakuláris normája szerves részének tartja az egyes kölcsönzéstermékeket.

9 Összegzés

Tanulmányomban igyekeztem vázlatos képet nyújtani a magyar nyelvről, amely Szlovéniában nemcsak a keleti szomszéd nyelve, de anyanyelve annak az autochton magyar nemzeti közösségnek is, amely a Muravidék nemzetiségileg vegyesen lakott területén él két (vagy akár több) nyelv és két (vagy akár több) kultúra vonzásában. Kétnyelvű közoktatásában mind az államnyelv, mind a kisebbségi anyanyelv tantárgy és tannyelv is egyben. A magyar nyelvnek a Maribori Egyetem Bölcsészettudományi Karán tanszéke és lektorátusa van, a Ljubljanai Egyetemen magyar nyelvi lektorátus működik. A Maribori Magyar Tanszéken – alapszakon – magyar nyelv és irodalom, illetve hungarológia szakos diploma, magiszteri képzésben pedig magyar szakos tanári, illetve hungrológus végzettség szerezhető. Törvény adta lehetőség Szlovéniában, hogy a magyar nyelv – a kétnyelvű területen kívül is – tanítható az általános iskolákban, második idegen nyelvként, amennyiben igény és érdeklődés van rá. Bízom benne, hogy az érdeklődés felkeltéséhez, a magyar nyelvhez és kultúrához való közelítéshez ez az írás is hozzájárult valamelyest.

Források és irodalom

Bokor, József, 2009: *Nyelviség és magyarság a Muravidéken*. Lendva: Magyar Nemzetiségi Művelődási Intézet.

Göncz, László, 2006: A muravidéki magyarság tegnap és ma. *Pro Minoritate Nyár – Ősz*. 5–19.

Havas, Ferenc (2011): Nyelvtipológia. Balázs Géza (ur.): *Nyelvészetről mindenkinek*. Budapest: Inter. 257–262.

Kiss, Jenő (ur.), 2001: *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris Kiadó.

Kiss, Jenő (2017): A magyar nyelvtörténet korszakolásának kérdésköréhez. *Magyar Nyelv* 113/2. 129–145.

Kiss, Jenő in Pusztal Ferenc (szerk.), 2018: *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest: Tinta Könvkiadó.

Kolláth, Anna, 2005: *Magyarul a Muravidéken*. Zbirka Zora, 39. Maribor: Slavistično društvo Maribor.

Kósa, László (szerk.), 1993: *A magyarságtudomány kézikönyve*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Lanystvák, István, 1995: A magyar nyelv központjai. *Magyar Tudomány* 10. 1170–1185.

Lanystvák, István, 1996: Gondolatok a nyelvek többközpontúságáról (Különös tekintettel a magyar nyelv Kárpát-medencei sorsára). Új Forrás 28/$_{L}$.

Lanystvák, István, 2006: *Nyelvből nyelvbe.* Pozsony: Kalligram Kiadó.

Muhr, Rudolf, 1997: Zur Terminologie und Methode der Beschreibung plurizentrischen Sprachen und deren Varietäten am Beispiel des Deutschen. Rudolf Muhr, Richard Schrodt (eds.): *Österreichisches Deutsch und andere nationale Varietäten plurizentrischer Sprachen in Europa*. Wien: Verlag Hölder-Pichler-Tempsky. 40–66.

Szilágyi, N. Sándor, 2002: *A magyar nyelv a Magyarországgal szomszédos országokban*. Előadás a Magyar Tudományos Akadémia 2002. évi közgyűlésén. <www.mta.hu>.

<https://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/2011_0001_536_MagyarNyelv/ch18s02.html>.

<https://cultura.hu/szub-kultura/540-eves-az-elso-magyar-nyomtatott-konyv/>.

<https://www.eldia-project.org/>.

<https://hirmagazin.sulinet.hu/hu/nyelvek/erettsegi-tetelek-2014-a-kazinczyfele-nyelvujitasi-mozgalom-jelentosege-es-modszerei>.

<http://termini.nytud.hu/htonline/htlista.php?action=savesuggestion>.

<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/pannon-pannon-enciklopedia-1/magyar-nyelv-es-irodalom-31D6/a-nyelv-alapjai-3249/a-nyelvek-tipusai-havas-ferenc-32CE/a-magyar-nyelv-morfologiai-tipusa-32D8/>.

<https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop412b2/2013-0002_a_szakmai_nyelvmuveles_alapjai/SN/ssnjs423g.htm>.

Anna Kolláth
Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za madžarski jezik in književnost
anna.kollath@um.si

Madžarski jezik: vzhodni sosed slovenskega jezika

V pričujočem prispevku je podan pregledni opis madžarskega jezika, jezika v vzhodni soseščini slovenščine. Z izbranih vidikov prikazuje značilnosti tega ugrofinskega aglutinacijskega jezika ter specifične okoliščine njegove rabe v sodobnem srednjeevropskem prostoru in v večjezičnem, večkulturnem okolju Panonske nižine. Položaj madžarščine je specifičen tudi v Sloveniji; govorcem slovenščine madžarščina namreč ni blizu samo zaradi tega, ker gre za jezik sosednjega jezikovnega območja, temveč tudi zato, ker v Sloveniji predstavlja materni jezik okoli sedem tisoč pripadnikom prekmurske madžarske narodne skupnosti in je – kot rezultat nadpovprečno dobre manjšinske politike – priznana tudi kot uradni jezik.

1 Madžarski jezikovni prostor

Madžari sedanje območje v Srednji Evropi – večkulturno in večjezično območje Panonske nižine – naseljujejo od prihoda na ta prostor, naseljevanje se je začelo leta 896 in potekalo do okoli leta 900. Večina madžarskih plemen je na to območje prišla preko prelaza Verecke (v Zakarpatju v današnji Ukrajini, kjer madžarsko prebivalstvo živi še danes). Pred tem so naseljevali območja na ozemlju takratnega Hazarskega kaganata, od koder so krenili proti pokrajini Levedija, ki leži med Donom in Azovskim morjem (tja so prišli okoli leta 750), in proti pokrajini Etelkez med Dneprom in Dnestrom, kamor naj bi prispeli okoli leta 830 (Kósa 1993: 168). Za njihovo pradomovino, od koder so jih na ta območja pregnali valovi selitve narodov, raziskovalci madžarske prazgodovine postavljajo bodisi območje uralskega gorovja bodisi območje Aralskega jezera v srednji Aziji bodisi zahodno Sibirijo. Znano je, da so procesi etnogeneze precej nejasni (etnogeneza Madžarov tu ni nobena izjema). Zanesljive ugotovitve lahko podasta zgolj jezikoslovje in arheologija. V jezikoslovnih krogih je splošno sprejeto, da je madžarski jezik ugrofinskega izvora, del uralske jezikovne družine, po mnenju arheologov pa so predniki Madžarov povečini pripadali belski rasi.

1.1 Madžarski jezik v Panonski nižini

Poudariti je treba, da je današnji položaj madžarščine v Srednji Evropi in v Panonski nižini specifičen. Razloge za to gre v prvi vrsti iskati v odredbah, ki jih je Madžarski naložila Trianonska mirovna pogodba, sklenjena po prvi svetovni vojni leta 1920. Po spletu za madžarski narod in madžarski jezik neugodnih okoliščin so skupnosti govorcev madžarščina danes razkropljene po osmih državah. Večina jih živi v matični državi, poleg tega pa jih najdemo še v sedmih drugih državah: v Transilvaniji (madž. Erdély, romun. Transilvania) oz. na Sedmograškem oz. Erdeljskem v Romuniji; v pokrajini Gornja zemlja (madž. Felvidék, slš. Horná zem) na Slovaškem; v Vojvodini (madž. Vajdaság, srb. Vojvodina) v Srbiji; v Zakarpatju (madž. Kárpátalja, ukr. Закарпаття) v Ukrajini;[1] v Prekmurju (madž. Muravidék) v Sloveniji, v Baranji (madž. Baranya, hrv. Baranja) na Hrvaškem in na Gradiščanskem

1 Zaradi velikega števila govorcev madžarščine, ki jih naseljujejo, madžarsko (družbenostno) jezikoslovje ta štiri relativno velika in sklenjena območja opredeljuje za t. i. »velike regije« (madž. *nagyrégió*).

(madž. Őrvidék, nem. Burgenland) v Avstriji.[2] Madžarščina je v teh državah v odnosu do državnega jezika jezik manjšine; njen status se od države do države razlikuje, in sicer glede na vsakokratne družbene in gospodarske okoliščine (Szilágyi: 2002). O »skupnem madžarskem jeziku« oz. »vsemadžarskem jeziku« (madž. összmagyar *nyelv*) in raziskavah »bitja in žitja« tega širše pojmovanega jezika lahko zares govorimo šele po padcu komunizma in menjavi družbenega sistema (torej od leta 1989 dalje); te so izšle iz raziskav živega, govorjenega jezika, ki so jih od sredine 80. let 20. stoletja dalje opravljali na Jezikoslovnem inštitutu Madžarske akademije znanosti (Magyar Tudományos Akadémia, Nyelvtudományi Intézet). To je pomenilo korenito spremembo v pristopu. Danes velja za dejstvo, da meje madžarskega jezika ne sovpadajo z madžarskimi državnimi mejami in da madžarski jezik ni samo tisti jezik, ki se govori na Madžarskem. Hkrati je takšno izhodišče postalo tudi glavno vodilo jezikoslovnih raziskav.

1.2 Madžarski jezik v Sloveniji

Madžarski jezik v Sloveniji ne predstavljala samo jezika sosednjega govornega območja, temveč tudi materni jezik ene od avtohtonih narodnih manjšin, namreč madžarske narodne skupnosti, ki šteje okoli sedem tisoč prebivalcev. Madžarska narodna skupnost v Prekmurju je teritorialna manjšina, katere status ureja Ustava Republike Slovenije iz leta 1991 (kot nadaljevanje Ustave SFRJ iz leta 1974). Zagotavlja ji posebne pravice na t. i. narodnostno mešanem območju,[3] in sicer neodvisno od števila madžarskega prebivalstva. Visoka raven zakonske zaščite temelji na *pozitivni diskriminaciji* (dodatne pravice za manjšine). Skupnost razpolaga s posebnimi pravicami na področju izobraževanja, kulture in informiranja, kakor tudi glede povezav z matično državo. Država Slovenija to krije iz svojega proračuna (Göncz 2006: 17–18; Kolláth 2005: 14–26). Skupnost ima tudi svojega predstavnika v slovenskem parlamentu; ta ima v zadevah, ki se tičejo narodnostne manjšine, pravico do *veta*.

Znotraj modela dvojezičnega javnega šolstva je madžarščina učni predmet in učni jezik obenem: v prekmurskih dvojezičnih vrtcih, na štirih prekmurskih osnovnih (v krajih Lendava/Lendva, Dobrovnik/Dobronak, Genterovci/Göntérháza in Prosenjakovci/Pártosfalva) in na eni srednji šoli v Lendavi se tako večinsko kot manjšinsko prebivalstvo obvezno uči obeh jezikov, torej maternega in drugega (manjšinskega oz. večinskega) oz. sodeluje v učnem procesu, ki poteka v maternem jeziku in v drugem jeziku. Na dvojezičnem območju enojezične izobraževalne ustanove ne obstajajo.

2 Genealoška klasifikacija

Genealoška klasifikacija temelji na ugotavljanju sorodstvenih razmerij med jeziki. Sorodni jeziki imajo isti izvor, tj. skupnega jezikovnega prednika, in tako tvorijo jezikovno družino. Na neki točki v preteklosti so govorci sorodnih jezikov živeli skupaj. Madžarski jezik izvira iz prauralščine, je del ugrofinske jezikovne družine in ugrske veje znotraj nje. Najbližja jezikovna sorodnika madžarščine sta mansijski in hantijski jezik. Gre za dva »mala« jezika (jezika imata komajda dvajset tisoč govorcev), ki se skupaj z mnogimi drugimi, še živimi ugrofinskimi jeziki, govorita na območju današnje Rusije.[4] Skupni, praugrofinski jezik je mogoče rekonstruirati; skupno besedje šteje približno 1000 do 1200 besed. Prevladujejo izrazi za osnovne realije, predmete in dejavnosti (deli telesa, sorodstveni izrazi, glavni

2 Ta območja pa se štejejo za t. i. »majhne regije« (madž. *kisrégió*), ki so tako po velikosti ozemlja kot po številu govorcev veliko manjše od velikih regij.

3 Obseg tega območja natančno določajo statuti dvojezičnih krajev.

4 V sklopu mednarodnega raziskovalnega projekta ELDIA FP 7 (2010–2013) so preučili stanje in vitalnost ogroženih ugrofinskih jezikov (poučevani jeziki projekta ELDIA: kvenski in severnosamijski na Norveškem, meänkielijski jezik na Švedskem, finski na Švedskem, karelski na Finskem in v Rusiji, estonski na Finskem in v Nemčiji), v vlogi kontrolne skupine sta bili vključeni (prekmurska) madžarščina v Sloveniji in (gradiščanska) madžarščina v Avstriji (Kolláth 2012: 69–70).

in vrstilni števniki, naselbinski izrazi, izrazi za hrano, naravne pojave itd.). Ob upoštevanju dejstva, da ravno te besede tvorijo velike besedne družine, in ob zavedanju vseh besedotvornih zmožnostih jezika se njihovo število v vsakdanji rabi lahko zazdi večje (za primer vzemimo besedno družino samostalnika *szem* 'oko', ki izkazuje precejšnje število takšnih zloženk in izpeljank, prim. izpeljanke *szemész* 'okulist', *szemes* 'očesen', *szemez* 'buljiti', *szemel* 'nabirati, brati', *szemcse* 'pega, zrno' in zloženke, v katerih je *szem* prvi člen, *szembaj* 'očesna bolezen', *szembajos* 'tak, ki je v zvezi z očesno boleznijo', *szembetegség* 'očesna bolezen', *szembogár* 'zenica', *szemcsepp* 'kapljice za oči', *szemárpa* 'hordeol', *szemfedél* 'mrtvaški prt', *szemfesték* 'senčilo za veke', *szemforgatás* 'svetohlinstvo', *szemgolyó* 'zrklo', *szemlencse* 'očesna leča', *szemmérték* 'približna izmera, izmera na oko', *szemüveg* 'očala', *szemhunyás* 'pomežik', *szemtanú* 'očividec', *szempont* 'vidik' itd. in zloženke, v katerih je *szem* drugi člen, *ablakszem* 'del okenske šipe', *gyöngyszem* 'biser', *láncszem* 'verižni člen', *üvegszem* 'stekleno oko', *zabszem* 'ovseno zrno', *ökörszem* 'stržek', *tyúkszem* 'kurje oko', *varázsszem* 'magično oko' itd.

Madžarščina je jezik osamelec, saj je na območju, kjer se govori – tj. v osrčju Evrope – obkrožena z jeziki indoevropske jezikovne družine. V neposredni bližini ni nobenega sorodnega jezika, ki bi bil govorcem madžarščine lažje razumljiv. Svojo ugrofinsko jezikovno dediščino so morali govorci madžarščine tako ohranjati v neposredni soseščini jezikov, zelo različnih od svojega lastnega. To dejstvo pojasnjuje tudi določeno jezikovno izoliranost in napačno predstavo, da se je madžarščine težko, celo nemogoče naučiti.

3 Narečja in narečne skupine

Znano je, da v vsakem jeziku obstajajo različice in da je ena poglavitnih značilnosti jezika stalno spreminjanje oz. neprestano prilagajanje jezika potrebam družbe (Kiss, Pusztai 2018: 21). Vsak jezik je členjen na različnih ravneh. Ena od teh ravni je zemljepisna jezikovna členjenost, narečna členitev (diatopične oz. zemljepisne jezikovne različice, narečja, geolekti).

3.1 Narečna členitev madžarskega jezikovnega prostora

Kot smo omenili v razdelku 1.1., madžarski jezik in njegovo govorno območje segata onkraj državnih mej Madžarske. V najnovejši dialektološki literaturi se madžarski jezikovni prostor deli na deset velikih narečnih skupin (Kiss 2003: 264): 1) zahodnoprekodonavska narečja (nyugat-dunántúli), 2) osrednjeprekodonavsko-maloniżinska narečja narečja (közép-dunántúli–kisalföldi), 3) južnoprekodonavska narečja (dél-dunántúli), 4) južnovelikoniżinska narečja (dél-alföldi), 5) paloška (palóc), 6) obtiško-köröška narečja (Tisza–Körös-vidéki), 7) severnovzhodna narečja (északkeleti), 8) narečja Transilvanske ravnine (mezőségi), 9) sekeljska narečja (székely), 10) moldavska (moldvai). Madžarska narečja se med seboj v prvi vrsti razlikujejo po glasovnih in oblikovnih značilnostih oz. na ravni besedja; obstajajo številni leksemi oz. oblikovne variante leksemov, ki se uporabljajo samo v narečju določene narečne skupine, v drugih narečjih in v knjižnem oz. standardnem jeziku pa niso poznani. Kljub temu razlike med narečji niso tako velike, da se govorci različnih narečij med seboj ne bi mogli sporazumevati (izjemo predstavljata zgoraj omenjena moldavska (čangomadžarska) narečna skupina in še razmeroma bolj arhaična sekeljska narečna skupina, to pa ravno zaradi visoke stopnje jezikovne izolacije).

Pri tem gre izpostaviti dejstvo, da je na Madžarskem dojemanje narečij (in posledično govorcev narečij) še vedno negativno zaznamovano: narečja so povezana s predstavami o neizobraženosti in preprostosti govorca. V družbeni percepciji tisto bistveno, kar se odraža v narečju, ni regionalna pripadnost govorca, ampak njegov hierarhični položaj na družbeni lestvici. Poskusi spreminjanja teh splošno razširjenih predstav potekajo v sklopu šolskega izobraževanja, in sicer vse od vrtca do univerze; eden glavnih poudarkov v tem procesu je ozaveščanje, da so narečja s stališča jezika popolnoma enakovredna in da je treba stigme, ki jih na narečja projicira družba, nujno izbrisati.

3.2 Nekaj narečnih značilnosti

Posamezne narečne skupine (nyelvjárási régiók) se delijo na narečja (nyelvjáráscsoportok) (srednje veliki narečni prostor), te pa na krajevne govore (helyi nyelvjárások) (narečne različice, vezane ožje na en kraj ali več krajev). V nadaljevanju naj bosta na izpostavljeni samo dve narečni skupini in nekaj njunih jezikovnih posebnosti: zahodna prekodonavska – v to narečno skupino uvrščamo tudi narečje, ki se govori v Prekmurju – in paloška, ker v primerjavi z ostalimi v tej narečni skupini najdemo najbolj izstopajoče posebnosti.

Paloška narečna skupina je močno notranje razčlenjena; gre za regijo na severu Madžarske, ki se razteza na območju mest Salgótárja in Eger, vzdolž rek Hernád in Ipoly. Posebnosti te narečne skupine sta kratki nezaokroženi *å*, ki se pojavlja na mestu knjižnega/standardnega *a*, in dolgi *ā*, ki se pojavlja na mestu knjižnega/standardnega *á* (fonemsko razmerje *å* : *a* torej ustreza knjižnemu/standardnemu fonemskemu razmerju *a* : *á*, prim. *kåpå* : *kapa* ‘motika’ in *jārkāltunk* : *járkáltunk* ‘potikali smo se’). V osrednjih in zahodnih narečnih različicah je kot arhaizem ohranjen fonem trdonebni/palatalni [ľ], v pisavi *ly*, ki je v knjižni/standardni madžarščini sovpadel z [j].

3.3 Narečne različice madžarščine v Prekmurju

Materni jezik prekmurskih Madžarov so narečja pokrajin Őrség, Hetés in Zala. Gre torej za narečne različice madžarščine, ki ni enotna. V primerjavi z narečji znotraj Madžarske je najopaznejša posebnost te narečne različice madžarščine arhaičnost, ki je posledica skoraj stoletne izolacije oz. odrezanosti od knjižnega/standarnega jezika. Govorci (tudi dvojezični in večjezični) tako ohranjajo zelo široke dvoglasnike (*iës* : és ‘in’, *kiëp* : *kép* ‘slika’, *vuot* : *volt* ‘bil je’, *füöd* : *föld* ‘zemlja’). Še vedno živo je t. i. elkanje (prim. *ollik*, *ollan* : *olyan* [ojan] ‘takšen’, *hel* : *hely* [xej] ‘mesto, kraj’), dosledno prevladuje palatalizacija (prim. *aptya* : *apja* ‘njegov/njen oče’, *borgyu* : *borjú* ‘tele’, *raktya* : *rakja* ‘on/ona postavlja’), v izglasju je samoglasnik pogosto kratek in zaprt (*naplu* : *napló* ‘dnevnik’, *borsu* : *borsó* ‘poper’, *mezzü* : *mező* ‘polje’). Analoške glagolske oblike (v povednem naklonu določne spregatve) tipa *várnája* (knjižno/standardno *várná* ‘(on) bi čakal’) in *néznéje* (standarno *nézné* ‘(on) bi gledal’) ter svojilne oblike samostalnikov tipa *gyerekeimek* (knjižno/standardno *gyerekeim* ‘moji otroci’) in *házaimak* (knjižno/standardno *házaim* ‘moje hiše’) izvirajo iz 16. stoletja in nam kažejo takratno podobo madžarščine oz. njene današnje narečne različice (o tem obširneje Bokor 2009: 31–38).

4 Kratek pregled zgodovine madžarskega jezika

Madžarščina velja za samostojen jezik od odcepitve od ugrske skupine dalje. Do tega je prišlo okoli leta 500 pr. n. št., torej pred približno 2500 leti. Zgodovina madžarskega jezika je dolgo časa pomenila zgodovino njegovih narečij, saj je uradni jezik postal šele leta 1844; pred tem so mesto uradnega (pisnega in govorjenega) jezika v različnih časovnih obdobjih in na različnih področjih rabe jezika zasedali francoski, italijanski, nemški in latinski jezik.

Jezikoslovci zgodovino madžarščine delijo na različna časovna obdobja. Kronološka delitev na obdobja v prvi vrsti služi praktičnim namenom, kljub temu pa je utemeljena na določenih principih. Cilj te delitve je karseda zvesta odslikava notranje zgodovine jezika.

Časovna periodizacija seveda nikoli ni lahka, saj se jezik neprestano spreminja, elementi jezikovnega sistema so v konstantnem spreminjanju, in ravno zato je za določitev ločnic med časovnimi obdobji v zgodovini jezika potrebna tehtna presoja.

Prvo obdobje v zgodovini madžarščine je t. i. predmadžarsko obdobje (od začetkov do okoli leta 1000 pr. n. št.). To obdobje nadalje delimo na uralsko, ugrofinsko in ugrsko podobdobje. Sledi obdobje t. i. pramadžarščine, ki ga lahko imenujemo tudi predpisno obdobje madžarščine, tj. v času pred pisnimi spomeniki. Začetek tega obdobja postavljamo v čas, ko so Madžari živeli v pradomovini na območju Urala (približno do začetka našega štetja),

konec pa predstavlja poselitev Panonske nižine (896). Za to obdobje so v prvi vrsti značilne migracije. Raziskava in datacija sta najzanesljivejši v obdobju pisnih spomenikov, in sicer ravno zaradi jezikovnih virov, ki so nam na voljo. Jezikoslovci to obdobje, ki traja do današnjih dni, delijo na tri nadaljnja podobdobja: staromadžarsko (896–1526), srednjemadžarsko (1526–1772) in novomadžarsko (1772–). V najnovejših (sociolingvističnih) raziskavah pa nekateri raziskovalci po drugi strani prepričljivo argumentirajo, da je Trianonska pogodba tako korenito spremenila jezikovno sliko madžarščine, da je upravičeno govoriti o novem obdobju v zgodovini jezika. Upoštevaje to dejstvo lahko obdobje pisnih spomenikov razdelimo na štiri podobdobja, pri čemer za konec novomadžarskega obdobja postavimo letnico 1920; zatem se začne obdobje novejše madžarščine (Kiss 2017: 131).

Pri najzgodnejših spomenikih madžarščine gre bodisi za madžarsko jezikovno gradivo, ki je navedeno v tujejezičnem viru,[5] bodisi gre sklenjena besedila v madžarščini. Najpomembnejši vir prvega tipa je *Ustanovna listina tihanyskega samostana* (*A tihanyi apátság alapítólevele*) (1055). Gre za darovnico, v kateri se v pretežno latinskem besedilu pojavi tudi več madžarskih krajevnih imen, ki zrcalijo jezikovno stanje madžarščine v 11. stoletju. Poleg lastnih imen vsebuje tudi obča imena, besedne zveze in fragment stavka v madžarščini: *feheruuaru rea meneh hodu utu rea*, v sodobni madžarščini *Fehérvárra* (danes *Székesfehérvár*) *menő hadi útra* 'na vojaško cesto, ki vodi v Fehérvár'. V *Ustanovni listini tihanyskega samostana*, ki šteje za prvo ohranjeno madžarsko listino v izvirni obliki (oz. v sočasnem prepisu), je skupaj ohranjenih 58 madžarskih besed.

Prvi madžarski pisni spomenik s sklenjenim besedilom je *Pogrebni govor in molitev* (*Halotti beszéd és könyörögés*), ki je ohranjen v *Prayevem kodeksu* in obsega 32 vrstic. Nastanek tega besedila se postavlja v čas med letoma 1192 in 1195. Okoli leta 1300 je nastal naslednji pisni spomenik, in sicer *Staromadžarska Marijina žalostinka* (*Ómagyar Mária-siralom*). Besedilo je bilo odkrito leta 1922 v knjižnici mesta Leuven v Belgiji in je del Leuvenskega kodeksa. Gre za prevod latinske pesmi, ki opisuje Marijino objokovanje svojega križanega sina.

Najstarejša knjiga v madžarščini je *Kodeks Jókai* (*Jókai-kódex*). Nastanek izvirnika se postavlja v obdobje med letoma 1372 in 1400, ohranjeni prepis pa je iz leta 1448. Besedilo govori o življenju svetega Frančiška Asiškega in o njegovih čudežih. Prvi prevod Biblije v madžarščino je nastal v 15. stoletju v duhu husitizma. Husitska Biblija obsega tri kodekse.

Prva tiskana knjiga na Madžarskem je izšla leta 1473 v Budimu, v tiskarni Andrása Hessa. *Madžarska kronika* (*Chronica Hungaricum*), poznana tudi kot *Budimska kronika* (*Budai krónika*), je napisana v madžarščini in obravnava zgodovino Madžarov od začetkov do časa nastanka dela. Tematika knjige je torej posvetna.

5 Nastanek madžarskega knjižnega jezika: »Vsak narod je učenjak postal v svojem lastnem jeziku, nikoli v tujem« (Bessenyei György, 1778)

Za oblikovanje pisane različice jezika nekega naroda (tj. knjižnega oz. standardnega jezika) v večnarodni državi je moralo biti izpolnjenih več pogojev. Jezikovna različica, ki utelešа jezikovni ideal, je rezultat notranje členjenosti jezika. Zatrdimo lahko, da je pri nastanku madžarskega knjižnega jezika prišlo do sinteze več različnih narečnih prvin, saj je narečna členjenost madžarskega jezikovnega prostora relativno majhna. Osrednjo vlogo pri nastanku in uvajanju pisne kulture sta imeli kulturni gibanji humanizma in renesanse. V 16. stoletju so procesi standardizacije in oblikovanja jezikovne norme postajali vse močnejši. Te procese so zaznamovali predvsem prevodi Biblije (János Sylvester, Gáspár Károlyi) in izidi različnih slovnic ter polemičnih spisov protireformatorjev (Péter Pázmányi). Kmalu zatem se je začela nastajati posvetna literatura – nastajale so zgodovinske pesnitve, zgodovinske pripovedi v

5 Navadno je to prvi pisni spomenik nekega jezika. Tu gre za tujejezični vir, v katerem se pojavljajo tudi madžarske besede (večinoma so to lastna imena).

verzih, prozne in verzne kratke zgodbe ter dramska besedila za šolsko rabo. Sredi 17. stoletja se pojavijo tudi prva znanstvena dela v madžarščini: István Geleji Katona je napisal *Malo madžarsko slovnico*. Slednja je del neke postile in je prvo v madžarščini pisano delo, ki se ukvarja s pravopisom in jezikovno normo. Tem začetkom je v razsvetljenstvu in v dobi reform (v 19. stoletju) sledilo še več izpopolnjevanja, spreminjanja in oblikovanja jezikovnega ideala, saj je v ideologiji teh obdobij veljalo, da sta narod in jezik tesno povezana. Széphalomski pesnik Ferenc Kazinczy (1759–1831), ki je v veliki meri krojil literarno življenje svojega časa, je bil osrednja osebnost t. i. jezikovne reforme (1772–1867). Ta je pomenila zavesten poseg v jezik z namenom oblikovanja enotnega madžarskega knjižnega jezika, preko katerega bi bili družbeni in kulturni dosežki, ki jih je prinesel vzpon meščanstva, ljudstvu dosegljivi tudi v madžarskem jeziku.

Kazinczy in njegov krog sta enotnost jezika skušala doseči predvsem z bogatenjem besedja, kovanjem domačih ustreznic za tuje besede in preko stilistike. Ustanavljala so se društva za razvoj jezika in pisateljska društva, začela se je časopisna in revijalna dejavnost. Leta 1825 se je oblikovalo Madžarsko znanstveno društvo (Magyar Tudós Társaság),[6] predhodnik Madžarske akademije znanosti, leta 1844 pa je na Madžarskem uradni jezik naposled postala madžarščina. 1872 je Gábor Szarvas (1832–1895) ustanovil revijo *Magyar Nylevőr* 'Madžarski jezikovni stražar', ki je še danes ena najbolj priznanih jezikoslovnih revij Madžarske akademije znanosti. Tako se je ob koncu 19. stoletja izoblikoval enotni madžarski knjižni jezik, ki je do današnjih dni častivreden nosilec bogate in raznolike madžarske kulture.

6 Tipološke značilnosti

S stališča jezikovne tipologije se jeziki v različne tipe uvrščajo predvsem na podlagi oblikovnih značilnosti (na tem mestu ne bo govora o glasovnih in skladenjskih značilnostih). Razvrščamo jih na podlagi prevladujočih značilnosti, saj jezikov, ki bi imeli popolnoma enotne tipološke značilnosti, ni. Kot tudi ostali ugrofinski jeziki (poleg njih pa še npr. japonski, turški in korejski jezik) je madžarski jezik v osnovi aglutinacijski jezik (vezani morfemi se zaporedoma dodajajo na osnovo), vendar izkazuje tudi značilnosti fleksijskih in analitičnih jezikov. Slovenščina je v nasprotju z madžarščino fleksijski jezik, tako kot večina indoevropskih jezikov. Aglutinacijski jeziki imajo zelo razvejan oblikovni sistem za izražanje slovničnih razmerij. Prevladujejo vezani morfemi, ki so treh vrst (besedotvorni morfemi, oblikotvorni morfemi in končnice). Pomembna značilnost aglutinacijskega madžarskega jezika je, da ne pozna slovničnega spola, in zato s tega stališča ni posebnih pravil glede pregibanja in ujemanja. Naravni spol je izražen besedotvorno, (npr. z zloženko, prim. *tanár* 'učitelj' : *tanárnő* 'učiteljica') ali leksikalno, tj. z besedo (prim. *kakas* 'petelin' : *tyúk* 'kokoš'). V kontekstu prehodnih oz. neprehodnih glagolov madžarščina razlikuje določno in nedoločno spregatev, in sicer glede na določnost oz. nedoločnost premega predmeta (prim. *levelet írok* 'berem (eno) pismo' : *a levelet írom* 'berem (to) pismo', kjer je *a* določni člen). V tem primeru je osebilo sintetično, saj vsebuje vsaj tri informacije (oseba, število, spregatev). Aglutinacijska značilnost je tudi obstoj imenskega povedka brez glagola vezi, kopule (prim. *a barátom okos* 'moj prijatelj je pameten', *a barátom tanár* 'moj prijatelj je učitelj'). Njegova distribucija je omejena, pojavlja se namreč le v 3. osebi ednine in množine sedanjika v povednem naklonu, kar je bolj značilnost fleksijskih jezikov. Ujemanja je v madžarščini na splošno malo: prim. neujemanje pridevnika v vlogi prilastka in samostalnika v sklonu in številu (prim. imenovalnik ednine *okos lány* 'pametno dekle' : orodnik množine *okos lányokkal* 's pametnimi dekleti'); toda v nasprotju s tem prim. pridevniški kazalni zaimek, ki se ujema s samostalnikom (prim. tožilnik ednine *ezt a házat* 'to hišo', notranjostni mestnik množine *azokban az emberekben* 'med temi ljudmi', dobesedno 'v teh ljudeh'); v zvezi količinskega

6 István Széchenyi (1791–1860) je za ustanovitev Madžarskega znanstvenega društva namenil enoleten prihodek svojih posestev.

izraza in samostalnika samostalnik ostaja v ednini (prim. *egy virág* 'ena roža', *két virág* 'dve roži', *sok virág* 'veliko rož'). Stalen besedni red je v madžarščini redek, čeprav npr. v zvezi določnega oz. nedoločnega člena in samostalnika člen obvezno stoji pred samostalnikom (prim. *a könyv* 'knjiga', *az élet* 'življenje', *egy virág* 'roža'), pridevnik v vlogi prilastka pa nujno stoji pred samostalnikom, ki ga pomensko določa (prim. *szép könyv* 'lepa knjiga').

7 Sociolingvistični položaj

Madžarski jezik ne spada med ogrožene jezike (jezik se kontinuirano predaja z roda v rod),[7] prav tako se ne uvršča med male jezike: s svojimi 14 milijoni govorcev se med svetovnimi jeziki uvršča na 62. mesto, medtem ko se v Evropi uvršča na prestižno 14. mesto. Je eden izmed štiriindvajsetih uradnih jezikov Evropske unije; poleg tega, da je uradni jezik na Madžarskem, je uradni jezik še v Avtonomni pokrajini Vojvodini in teritorialni manjšinski jezik v Sloveniji in Avstriji. Med narodnostnimi manjšinami in diasporo se govori tudi izven Evrope; število teh govorcev je okoli 4 milijone. Madžarske jezikovne skupnosti obstajajo tudi v Češkem, v ZDA, Kanadi, Nemčiji in Mehiki. O »skupnem madžarskem jeziku« oz. »vsemadžarskem jeziku« in raziskavah »bitja in žitja« tega širše pojmovanega jezika lahko zares govorimo šele po menjavi prejšnjega sistema (torej od leta 1989 dalje). Z delom mladih madžarskih sociolingvistov – v prvi vrsti pod vplivom niza konferenc *Élőnyelvi Konferencia* 'Konferenca za živ jezik', ki jih je zaznamoval jezikoslovec Miklós Kontra – so se začele sociolingvistične analize rabe madžarskega jezika v zamejskih pokrajinah (prim. tudi zbornike *A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén* 'Madžarski jezik v Panonski nižini ob koncu 20. stoletja', ki jih ureja Miklós Kontra). Danes se z znanstveno utemeljenim opisovanjem različic madžarščine, ki se uporabljajo v različnih državah, ukvarja mreža *Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat* (http://termini.nytud.hu), ki uživa prestižno podporo Madžarske akademije znanosti. V tej mreži danes sodelujejo sociolingvisti in drugi jezikoslovci vseh osmih regij, ki se ukvarjajo z različnimi temami v kontekstu koncepta *a magyar nyelv határtalanítás*.[8] Posledica teh korenitih sprememb v pristopu je med drugim tudi ideja o *policentričnosti* madžarskega jezika (*többközpontúság*). Leta 1995 je madžarsko jezikoslovje pretresla študija Istvána Lanstyáka (Lanstyák 1995a), ki še danes dviguje veliko prahu. Po tej novi »teoriji« je *policentričen* vsak jezik, ki se v funkciji (H) po Fergusonu (državna uprava, izobraževanje, poklicno življenje, mediji množičnega obveščanja, versko obredje, kulturno življenje, znanost) uporablja v več državah. Policentrični jeziki imajo lahko popolne (ang. *complete*), delne (ang. *partial*) in rudimentarne (ang. *rudimental*) centre. Na podlagi teh meril tudi madžarščino lahko opredelimo za policentrični jezik (Lanstyák 1996; Muhr 1997; Kolláth 2005: passim).

8 Jezikovni stiki s slovenščino

Da je v dvojezičnem jezikovnem okolju – kot naravna posledica obstoja prostora, kjer prihaja do stika med jeziki – naravni proces prevzemanje leksikalnih enot državnega (večinskega) jezika v lokalni (manjšinski) jezik, torej prevzemanje besed in besednih zvez, v sociolingvistiki dandanes velja za kliše. Takšna je situacija tudi na slovensko-madžarskem dvojezičnem območju v Prekmurju. V okviru t. i. programa *szóhatártalanítás* (prosto

7 Med ogrožene idiome (*Atlas ogroženih jezikov*) sodi le moldavsko/čangomadžarsko narečje; problematika te jezikovne različice madžarščine je zelo kompleksna in bi zahtevala posebno študijo.

8 Pod pojmom *Határtalanítás* (prosto prevedeno kot »brezmejnost« ali »brisanje mej«, tudi *detrianonizáció* »detrianonizacija«) razumemo delo na področju leksikologije, leksikografije in korpusnega jezikoslovja, ki si prizadeva, da se madžarski slovarji, slovnice in priročniki ne bi ukvarjali samo z madžarščino, ki se govori na območju Madžarske, temveč bi veljali za t. i. »skupni madžarski jezik« (ki torej vključuje tudi različice, ki se uporabljajo onkraj državnih mej). Univerzalnost madžarskega jezikoslovja pomeni, da je predmet znanstvenega ukvarjanja z madžarščino (univerzalni) skupni madžarski jezik, katerega del so tudi različice madžarščine, ki se uporabljajo onkraj državnih mej. O tej temi je bilo napisano že veliko strokovne literature (obširneje v Kolláth 2005: 98–143).

prevedeno kot »brezmejnost besede«) mreže Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat (Madžarska jezikovna raziskovalna mreža Termini). Madžarske akademije znanosti je nastal madžarsko-madžarski spletni slovar oz. baza podatkov, v kateri so posebej obravnavane besede iz vseh sedmih zamejskih pokrajin, ki so prevzete iz vsakokratnega državnega (večinskega) jezika, torej leksemi in sintagme, ki so v teku soobstoja jezikov na istem območju postali legitimni elementi različic madžarskega jezika. Eno glavnih objektivnih meril za vključitev v slovar je pogostost uporabe leksema, tj. da leksem uporablja čim večje število ljudi oz. da je leksem v uporabi v čim večjem številu narečij (ki imajo v prvi vrsti značaj skupnega narečja – narečne »koine«) (Lanstyák 2006: 61). Glosar za prekmursko madžarščino vsebuje 741 slovarskih gesel in se stalno širi ter poglablja, podobno kot velja za gradivo iz drugih pokrajin; v skladu z jezikovnimi, leksikografskimi vidiki in vidiki rabe jezika. Besede, prevzete neposredno iz večinskega jezika, se ob uporabi v madžarskih povedih prilagodijo sistemu narečne različice madžarščine, ki je v stiku s slovenščino (prim. *bolnisku* : *bolniško*); slovenske besede se v madžarskih povedih pregibajo po madžarskem sistemu (prim. *Tegnap a festán dizelt ittunk* 'Včeraj smo na fešti pili dizel', *A kórházban a nővérek mind coklát hordanak* 'Sestre v bolnišnici vedno nosijo cokle', Öten *voltunk a kocsmában, mindenki fizetett egy rundát* 'V gostilni nas je bilo pet, vsak je plačal rundo', *Legszívesebben kavbojkát hordok* 'Najraje nosim kavbojke', *Már megettem három kepica fagylaltot* 'Pojedel/pojedla sem že tri kepice sladoleda', *El akarom adni a prikolicánkat* 'Želim prodati našo prikolico' itd.) (o tem obširneje Kollath 2005). Prevzeto jezikovno gradivo madžarsko govoreča skupnost sprejema, uporablja in šteje za del jezikovne norme v svoji narečni, govorjeni različici jezika.

9 Zaključek

V svojem prispevku sem skušala podati shematičen oris madžarskega jezika, ki v Sloveniji ne predstavlja le sosedskega jezika, ampak tudi materni jezik avtohtone madžarske narodne skupnosti, ki živi v narodnostno mešani pokrajini Prekmurja, med dvema (ali celo več) jezikoma in dvema (ali celo več) kulturama. V dvojezičnih javnih izobraževalnih ustanovah sta tako večinski kot manjšinski jezik obenem učni jezik in učni predmet. Madžarščina se na univerzitetni ravni poučuje na Oddelku za madžarski jezik in književnost na Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru kot študijski predmet, prav tako pa tam deluje tudi lektorat madžarskega jezika. Drugi lektorat madžarščine deluje na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Na prvi stopnji študija je na Oddelku za madžarski jezik in književnost Univerze v Mariboru možno študirati na programu Madžarski jezik s književnostjo oz. Hungaristika, na drugi stopnji študija pa na dvopredmetnem pedagoškem programu Madžarski jezik s književnostjo oz. Hungaristika (nepedagoški program). Po zakonu je v Sloveniji možno madžarščino kot drugi tuji jezik poučevati tudi na osnovnih šolah izven dvojezičnega območja, če se za to izkaže potreba in zanimanje. Prepričana sem, da je pričujoči prispevek bralcu zbudil zanimanje in mu do neke mere uspel približati madžarski jezik in kulturo.

Viri in literatura

Bokor, József, 2009: *Nyelviség és magyarság a Muravidéken*. Lendva: Magyar Nemzetiségi Művelődási Intézet.

Göncz, László, 2006: A muravidéki magyarság tegnap és ma. *Pro Minoritate Nyár – Ősz*. 5–19.

Havas, Ferenc (2011): Nyelvtipológia. Balázs Géza (ur.): *Nyelvészetről mindenkinek*. Budapest: Inter. 257–262.

Kiss, Jenő (ur.), 2001: *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris Kiadó.

Kiss, Jenő (2017): A magyar nyelvtörténet korszakolásának kérdésköréhez. *Magyar Nyelv* 113/2. 129–145.

Kiss, Jenő in Pusztal Ferenc (szerk.), 2018: *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest: Tinta Könvkiadó.

Kolláth, Anna, 2005: *Magyarul a Muravidéken*. Zbirka Zora, 39. Maribor: Slavistično društvo Maribor.

Kósa, László (szerk.), 1993: *A magyarságtudomány kézikönyve*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Lanystvák, István, 1995: A magyar nyelv központjai. *Magyar Tudomány* 10. 1170–1185.

Lanystvák, István, 1996: Gondolatok a nyelvek többközpontúságáról (Különös tekintettel a magyar nyelv Kárpát-medencei sorsára). Új Forrás $28/_{L}$.

Lanystvák, István, 2006: *Nyelvből nyelvbe.* Pozsony: Kalligram Kiadó.

Muhr, Rudolf, 1997: Zur Terminologie und Methode der Beschreibung plurizentrischen Sprachen und deren Varietäten am Beispiel des Deutschen. Rudolf Muhr, Richard Schrodt (eds.): *Österreichisches Deutsch und andere nationale Varietäten plurizentrischer Sprachen in Europa*. Wien: Verlag Hölder-Pichler-Tempsky. 40–66.

Szilágyi, N. Sándor, 2002: *A magyar nyelv a Magyarországgal szomszédos országokban*. Előadás a Magyar Tudományos Akadémia 2002. évi közgyűlésén. <www.mta.hu>.

<https://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/2011_0001_536_MagyarNyelv/ch18s02.html>.

<https://cultura.hu/szub-kultura/540-eves-az-elso-magyar-nyomtatott-konyv/>.

<https://www.eldia-project.org/>.

<https://hirmagazin.sulinet.hu/hu/nyelvek/erettsegi-tetelek-2014-a-kazinczyfele-nyelvujitasi-mozgalom-jelentosege-es-modszerei>.

<http://termini.nytud.hu/htonline/htlista.php?action=savesuggestion>.

<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/pannon-pannon-enciklopedia-1/magyar-nyelv-es-irodalom-31D6/a-nyelv-alapjai-3249/a-nyelvek-tipusai-havas-ferenc-32CE/a-magyar-nyelv-morfologiai-tipusa-32D8/>.

<https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop412b2/2013-0002_a_szakmai_nyelvmuveles_alapjai/SN/ssnjs423g.htm>.

Iz madžarskega v slovenski jezik prevedel Blaž Božič.

Martina Ožbot
Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za romanske jezike in književnosti
martina.ozbot@ff.uni-lj.si

Italijanski jezik – zahodno od slovenščine

Prispevek predstavlja temeljne značilnosti italijanščine, romanskega jezika, ki je prek svojih severovzhodnih različic s slovenščino že stoletja v neposrednem stiku. Besedilo skuša v osnovnih potezah očrtati tako zunanjo zgodovino italijanskega jezika kot nekatere lastnosti njegovega funkcioniranja in ustroja. Članek omenja tudi italijansko narečno vitalnost in raznolikost ter podaja klasifikacijo italijanskih narečij. Nadalje je prikazana zastopanost manjšinskih jezikov na ozemlju današnje Italije, nato pa narava italijansko-slovenskega jezikovnega stika.

1 Italijanski jezikovni prostor

Italijanski jezik (*lingua italiana*, *l'italiano*) je v Evropi eden večjih jezikov. Je uradni jezik v Italiji, Vatikanu, San Marinu, Švici, delu Hrvaške ter v slovenskih obalnih občinah Koper, Izola in Piran. Obenem je, tako kot slovenščina, eden uradnih jezikov Evropske unije. V Italiji govori italijansko okrog 57 milijonov ljudi, kar predstavlja približno 95 % vsega prebivalstva te države. Zunaj Italije naj bi živelo še nadaljnjih 4–5 milijonov italijanskih državljanov, ki so se iz Italije izselili in imajo kot prvi jezik italijanščino, vsaj milijon pa je potomcev italijanskih emigrantov iz različnih obdobij, ki imajo prav tako v svojem jezikovnem repertoarju (še vedno) tudi italijanščino. Ti govorci so običajno povsem integrirani v družbo, v kateri živijo, vsaj do neke mere pa so ohranili italijanščino kot družinski jezik. Še bistveno več pa je ljudi, ki živijo zunaj Italije, a kot pripadniki neprve generacije izseljencev jezika niso ohranili. Italijanske emigrantske skupnosti najdemo v različnih evropskih državah, posebej številčne pa so v Južni in v Severni Ameriki ter v Avstraliji.

Če pustimo ob strani širitev italijanščine zaradi (pretežno ekonomskih) migracij, ki so postale zlasti intenzivne v drugi polovici 19. stoletja in so se v močnejši ali blažji obliki nadaljevale vse do današnjih dni, lahko opazimo, da so govorci italijanščine kot prvega jezika naseljeni še v nekaterih drugih državah, katerih posamezni deli predstavljajo območja izvorne italijanske etnične poselitve: v Švici, skupaj okrog 600.000 ljudi, od tega več kot pol v kantonu Ticino, ki je v etničnem pogledu zgodovinsko italijanski; na Hrvaškem, predvsem v zahodni in južni Istri (okrog 2.300 pripadnikov italijanske narodne skupnosti), in v Sloveniji, v omenjenih treh obalnih občinah, kjer živi nekaj več kot 2.000 prebivalcev, ki se po nacionalnosti prištevajo med Italijane. Italijanščina je pomembna tudi na Malti, kjer je v preteklosti imela status jezika kulture; na tem sredozemskem otoku prisotnost italijanščine ni pogojena niti z emigrantskimi okoliščinami niti s tem, da bi bila Malta del starega italijanskega naselitvenega območja, temveč je posledica geografskega položaja otoka in zgodovinskih dogodkov, zaradi katerih je ta postal del prostora, ki je pod močnim vplivom italijanske kulture.

Skozi čas se italijanski jezikovni prostor ni bistveno spreminjal. Razlike so opazne predvsem na obrobju italijanskega etničnega ozemlja. Tako je na primer italijanščina nekoč bila precej bolj razširjena na Korziki, ki je spadala pod Genovsko republiko, ter v Savoji in na območju Nice, ki sta bila del Sardinskega kraljestva. Vsa ta ozemlja so v 18. in 19. stoletju prešla pod francosko državo. Podobno je bila italijanščina skoz stoletja izjemno močna v obalnih mestih, ki so danes slovenska, in v hrvaški Istri.

Spremembo je prinesel čas po drugi svetovni vojni, ko se je večji del tamkajšnjega italijanskega prebivalstva iz političnih razlogov izselil v Italijo.

Danes je italijanščina za slovenščino pomemben sosedski jezik, ni pa bilo zmeraj tako. Stoletja dolgo, vsaj do sredine 19. stoletja, je slovenščina na zahodu prihajala v govorni stik predvsem z drugimi, italijanščini sorodnimi romanskimi različicami, kot so beneška narečja in posamezne variante furlanščine. Knjižna italijanščina se je vse do zadnjih desetletij 19. stoletja – ko so se začele čutiti posledice politične združitve Italije, med njimi tudi poskusi jezikovne unifikacije – uporabljala v zelo omejenem obsegu. Glavnina prebivalstva ozemlja današnje Italije je uporabljala narečja, italijanščino pa je znalo le razmeroma malo ljudi, večinoma izobražencev, ki so bili v stiku tudi s pisnim sporočanjem, pri katerem je italijanščina imela bistveno važnejšo vlogo.

2 Genealoška klasifikacija italijanskega jezika

Italijanščina spada med romanske jezike (it. *lingue romanze*). Tako kot med drugim slovanski, germanski in keltski jeziki so tudi romanski jeziki del indoevropske jezikovne družine. Romanski jeziki predstavljajo neposredno nadaljevanje latinščine, ki spada v

italsko skupino indoevropskih jezikov. Ta se nadalje člení na osko-umbrijsko in latino-faliskiško podskupino. Izmed okrogkot deset italskih jezikov, kolikor je znanih, je latinščina tista, ki je doživela daleč največji razmah; vsi ostali so izumrli, nekateri tako da so popustili pred močjo latinščine, nekateri pa so se vanjo absorbirali.

V osnovi pridevnika *romanzo*, ki izhaja iz starofrancoskega *romanz*, je krajevno ime *Roma* ‘Rim’ kot ime središča države, katere jezik je bila latinščina, predhodnica vseh romanskih jezikov. Latinščina kot jezik mogočnega cesarstva se je razširil na ogromen del v antiki znanega sveta: *Románija* kot latinsko jezikovno območje je obsegalo velik del zahodne, srednje in južne Evrope in Britansko otočje, severno Afriko ter Bližnji vzhod. Na več koncih imperija so se razvili romanski jeziki kot novi, samostojni jeziki in hkrati nadaljevalci latinščine, latinščina pa je pustila večinoma močne sledi tudi v neromanskih jezikih, ki so se s spremembami oblastnikov uveljavili v posameznih delih nekdanjega cesarstva kot npr. v angleščini ali v slovanskih jezikih, vključno s slovenščino (prim. Šega 2008). Latinščino najbrž lahko imamo za najvplivnejši jezik vseh časov, ki na najbolj neposreden način živi v sodobnih romanskih jezikih: portugalščini (z galicijščino), španščini, katalonščini, francoščini, okcitanščini, frankoprovansalščini, sardščini, italijanščini, furlanščini, retoromanščini,(-dolomitski) ladinščini in romunščini (z moldavščino)..

Romanski jeziki se v tipološkem pogledu členijo na dve skupini: vzhodno in zahodno. V vzhodno spadata italijanščina (brez severnih variant) in romunščina, ostali jeziki in njihove različice so del zahodne skupine. Merili za uvrstitev v eno ali drugo skupino sta dve: sonorizacija medvokalnih nezvenečih zapornikov (ki s svojo asimiliacijsko naravo lahko privede celo do izginotja zapornika kot v spodnjem zgledu iz francoščine: *ami*) in ohranjanje končnega *-s* kot samostalniškega in glagolskega obrazila. Italijanska narečja sicer tako skoz zgodovino kot danes kažejo tudi v teh dveh pogledih veliko raznolikost, toda na toskanščini temelječ standardni jezik se prepričljivo uvršča v vzhodno skupino. V ponazoritev naj služita naslednja zgleda:

A. Sonorizacija: lat. AMĪ**C**US ‘prijatelj’, it. *ami**c**o,* romun. *ami**c**,* špan. *ami**g**o,* franc. *ami*.
B. Končni *-s*: lat. SŌL ‘sonce’, mn. SŌLĒS, it. *sole*, mn. *sol**i***, romun. *soare,* mn. *sor**i***, špan. *sol,* mn. *sole**s***, franc. *soleil,* mn. *soleil**s***.

3 Italijanske narečne skupine in narečja

V grobem se italijanska narečja delijo v tri skupine: severna, srednja in južna. Za mejo med severnimi in srednjimi narečji velja črta, ki poteka od La Spezie ob Ligurskem morju do Riminija na jadranski obali, medtem ko srednja in južna narečja razmejuje črta, ki teče

od Rima na zahodu do Ancone na vzhodu. Skoraj celotno toskansko ozemlje (z izjemo severnega dela) spada v skupino srednjih narečij, kar pomeni, da so slednja tudi osnova standardne italijanščine. Italijanska narečja se drugo od drugega močno razlikujejo – pogosto do te mere, da so med seboj nerazumljiva. Velike razlike so opazne ne le med tremi glavnimi skupinami, temveč pogosto tudi znotraj njih.

Ena najbolj prepoznavnih značilnosti **severnih** narečij, med njimi tudi beneških, s katerimi so bili skoz stoletja v močnem stiku nekateri zahodni slovenski govori, je poenostavljanje italijanskih dvojnih soglasnikov, ki imajo v standardni italijanščini razlikovalno vrednost, npr. *sete* 'žeja' in *sette* 'sedem', *caro* 'drag' in *carro* 'voz'. V severnih narečjih je v takšnih glasovnih okoljih razširjena težnja k degeminaciji oz. poenostavljanju – v nasprotju z južnimi narečji, ki poznajo tendenco k posplošenemu podvajanju soglasnikov. Za številna severna narečja je značilna tudi sonorizacija, ki smo jo omenili v razdelku 3. Med posebnostmi **srednjih** narečij, ki jih ne najdemo v standardni italijanščini, velja omeniti pojav pridišnega (spirantiziranega) oz. priporniškega izgovora nezvenečih zapornikov *-p-*, *-t-* in *-k-* v medsamoglasniškem položaju. Pojav je znan kot *gorgia*. Tako se npr. beseda *casa* v sintagmi *la casa* 'hiša' izgovori z začetnim /h/ namesto standardnega /k/. Spirantizacija v nekaterih govorih zadeva tudi zlitnika *č* in *dž* v medsamoglasniškem položaju, ki se izgovarjata kot *š* in *ž*. Npr. za *facile* 'enostaven' najdemo ponekod izgovorjavo /ˈfaʃile/. Izmed številnih zanimivosti, tipičnih za heterogeno skupino **južnih** narečij, omenimo naslednje tri: rabo glagola *tenere* namesto siceršnjega *avere* v pomenu 'imeti'; okrnjeno rabo nedoločnika, namesto katerega se uporabljajo osebne glagolske oblike; posplošeno rabo enostavnega perfekta za izražanje preteklih dejanj, namesto komplementarne rabe sestavljenega (*passato prossimo*) in enostavnega perfekta (*passato remoto*), značilne za toskanske govore, in namesto generalizacije sestavljenega perfekta, značilne za severne govore.

Heterogenost italijanskih narečij ne preseneča, saj je bila tudi zgodovina posameznih območij, kjer so se narečja razvila, izjemno raznolika, med drugim zaradi jezikovnega vpliva drugih etničnih skupin, s katerimi so posamezne italijanske populacije prihajale v stik, včasih pa pravzaprav zaradi pomanjkanja močnega stika z zunanjim svetom, kar je privedlo do razmeroma izoliranega jezikovnega razvoja. To se je denimo zgodilo s sardščino (it. *il sardo*, sardsko *limba sarda*), ki sicer ni italijansko narečje, ampak arhaičen in z italijanščino tesno povezan romanski jezik, ki se govori na Sardiniji. Ta je kot otok imela samosvoj razvoj, kar se kaže tudi na jezikovni ravni. Sardščina je namreč v marsičem zelo konservativna, saj značilnosti latinščine v nekaterih pogledih nadaljuje nespremenjene ali bistveno manj spremenjene kot iz latinščine izhajajoče jezikovne različice na Apeninskem polotoku. Tako ima npr. zgolj pet samoglasnikov v primerjavi z desetimi v klasični latinščini (vsak od petih latinskih samoglasnikov je namreč poznal dolgo in kratko varianto) in s sedmimi v standardni italijanščini. Sardski samoglasniki predstavljajo nadaljevanje latinskih, le da je zaradi izgube razlikovanja po dolžini njihovo število za polovico manjše kot v latinščini. Prav tako sta latinska *C* in *G* ob palatalnih samoglasnikih *E* in *I* ohranila velarno izgovorjavo (/k/ in /g/), medtem ko je v italijanščini v takšnih glasovnih okoljih izgovorjava zapornikov *C* in *G* palatalna, se pravi /tʃ/ in /dž/, npr. lat. CĒNA 'večerja', ital. *cena* /ˈtʃena/, sard. (logudorska različica) *chena* /ˈkɛːna/; lat. GENER 'zet', ital. *genero* /ˈʤenero/, sard. *gheneru* /ˈgeneru/.

4 Zgodovina jezika

Glede na to, da italijanščina (tako kot tudi ostali romanski jeziki) predstavlja neposredno nadaljevanje latinščine, ne preseneča, da je italijanska pisna tradicija dolga in da se besedila, ki jih lahko imamo za italijanska, pojavijo razmeroma zgodaj. Pričakovali bi, da bo težava v tem, kako z gotovostjo določiti, ali je neko besedilo iz zgodnjega obdobja italijanske pismenosti zares italijansko ali pa v bistvu še zmeraj latinsko, saj je bil razvoj iz enega jezika v drugega postopen, odločitev o tem, kdaj se latinščina »konča« in iz nje »nastanejo« romanski

jeziki, pa je vsaj do neke mere arbitrarna. Kot običajno v tovrstnih situacijah je kriterij morfosintaktičen: če besedilo pretežno kaže oblikoskladenjske značilnosti novega, ljudskega jezika, ga seveda kljub latinskim elementom imamo za italijanskega.

Prvo besedilo v italijanščini naj bi bila t. i. *Veronska uganka* (*Indovinello veronese*), ki izhaja domnevno iz obdobja med 8. in 9. stoletjem, odkrita pa je bila pred slabimi sto leti na robu latinskega kodeksa v kapiteljski knjižnici v Veroni. Sestoji iz štirih kratkih verzov, ki štejejo vsega skupaj okrog 15 besed. Skoz prispodobo oranja njive govori o aktu pisanja: tako kot po njivi volovi vlečejo (bel) plug in sejejo (črno) seme, tako se po pergamentu oz. podlogi za pisanje premika pero in za sabo pušča sled črnila. Kmalu za *Veronsko uganko* je nastalo več prisežnih besedil, od katerih je najbolj znana *Carta capuana* 'Dokument iz Capue' iz leta 960, v kateri latinščine nevešč človek v lastniškem sporu priča v dobro benediktinskega samostana v Montecassinu južno od Rima. Tudi tukaj se v italijanskem besedilu, vloženem v latinski pravni tekst, jasno kažejo še neokrnjeni elementi latinščine. Sledi še nekaj besedil, v katerih se na zanimive načine prepletata latinščina in novi ljudski jezik. Med njimi je vreden omembe *Napis svetega Klemena* (*Iscrizione di San Clemente*) s konca 11. stoletja, ki je pravzaprav kombinacija stenske slikarije in spremljajočega besedila. Gre za upodobitev epizode iz življenja tega svetnika iz 1. stoletja n. š., za katerega dva poganska služabnika skupaj s svojim gospodarjem mislita, da ga vlečeta v zapor, v resnici pa se je Klemen rešil, namesto z njim pa se pogana mučita s težkim stebrom. Besede svetnika so v latinščini, medtem ko pogani govorijo italijansko.

Na književna dela trajne vrednosti je bilo treba čakati še dobro stoletje, ko je z umbrijskimi religioznimi avtorji in s pesniki sicilijanske šole prišlo do prvega literarnega preboja v italijanščini.

5 Narečna podstava knjižnega jezika

Temelji italijanskega knjižnega oz. standardnega jezika so bili postavljeni razmeroma zgodaj, in sicer v obdobju od konca 13. stoletja do zadnjih desetletij 14. stoletja. Takrat so svoja dela ustvarili Dante Alighieri (1265–1321), Francesco Petrarka (1304–1374) in Giovanni Boccaccio (1313–1375), ki so bili vsi po izvoru iz Toskane in so toskansko različico italijanščine tudi uporabljali v svojih književnih besedilih. Toskanščino (italijanščino) so kot ljudski jezik (*lingua volgare*, iz lat. VULGUS 'ljudstvo') namesto latinščine izbrali iz različnih razlogov – Dante zagotovo tudi v demokratičnem duhu in z željo, da pripomore k opismenjevanju širokih množic v jeziku, ki so ga edinega poznale, in da prispeva h kar največjemu pretoku vsebin, informacij, besedil, o čemer obširno govori v latinski razpravi *De vulgari eloquentia* 'O ljudskem jeziku', jedrnato, a nadvse slikovito pa tudi v italijanskem spisu *Convivio* 'Pojedina'. Svoj jezik je programsko želel dvigniti, med drugim s tem, da se je v njem, na sledi žlahtne latinske tradicije z Vergilom za čelu, namenil napisati epsko pesnitev, *Božansko komedijo* (*Divina commedia*), ki je bila takoj sprejeta kot mojstrovina. Boccaccio svojih jezikovnih pogledov sicer eksplicitno ne razgrinja, sklepamo pa lahko, da mu zavest o nuji, da se ljudski jezik krepi in razvija, ni bila tuja. Navsezadnje je njegova zbirka novel *Dekameron* zasnovana tako, da je lahko v zabavo in v razmislek sleherniku, če le želi prisluhniti. Precej drugačen od obeh je tretji član znamenite trojice, Petrarka: svojo zbirko poezij, v italijanščini znano kot *Canzoniere*, je napisal v ljudskem jeziku (čeprav ji je dal latinski naslov: *Rerum vulgarium fragmenta* 'Drobci del v ljudskem jeziku'), njegova motivacija pa je bila prej osebna in pesniško profesionalna kot programska v družbenojezikovnem smislu. S tem, ko je napisal zbirko večinoma ljubezenskih pesmi, se je kot pomemben člen vključil v takrat že močno in cenjeno tradicijo lirskega pesnjenja v novih, ljudskih romanskih jezikih, predvsem v stari provansalščini in sicilijanščini, ki sta pomembno vplivali na dotedanji razvoj italijanskega pesništva, vključno z Dantejevim.

Vsi trije avtorji, Dante, Petrarka in Boccaccio, so obvladali tudi latinščino, v kateri so se kot pisatelji prav tako preskusili, toda, kot rečeno, so iz različnih nagibov obenem ustvarjali tudi v ljudskem jeziku in s svojimi žanrsko, besedilno, leksikalno, skladenjsko in zvrstno različnimi deli zgradili temelje italijanščine kot novega knjižnega jezika. To je sicer italijanščini omogočilo, da je med vsemi romanskimi jeziki kot jezik književnosti najprej dozorela in dosegla svoj vrh, kar se kaže tudi v dolgotrajnem in izjemnem vplivu, ki ga je italijanska literatura imela na številne druge evropske literature, vključno s slovensko, če pomislimo npr. zgolj na Prešernovo navezovanje na Petrarkov vzor. Hkrati pa je zgodnja vzpostavitev jezikovnega standarda na osnovi književnih besedil treh avtorjev, ki so dolgo veljali za nepresežen vzor, imela za jezikovni razvoj tudi negativne posledice. Pisna italijanščina je bila vse bolj nedotakljivo zakoličena, medtem ko se je njena živa, govorjena različica v vsej svoji narečni in socialni raznolikosti razvijala, spreminjala in krepila. Posledica tovrstnega dogajanja je, da je bil za italijanščino stoletja dolgo značilen ogromen razkorak med pisnim in govorjenim jezikom, ki se je začel zmanjševati šele v 20. stoletju, ko je pisna italijanščina glede na zahteve vsakokratne komunikacijske situacije s sprejemanjem prvin govorjenega jezika postala gibkejša in dejansko učinkovita kot sredstvo književnega in neknjiževnega izražanja.

Poleg toskanščine so se kot jezik književnosti v različnih obdobjih uveljavila tudi druga italijanska narečja, ki torej v genealoškem smislu toskanščini niso podrejena, temveč z njo vzporedna. Če bi bile zunanje okoliščine za njihov preboj ustrezne, kot so bile ustrezne v kulturno izjemno razvitih toskanskih mestih, še posebej v Firencah, in če bi v njih ob pravem času nastala prvovrstna literarna dela, bi bila knjižna oz. standardna italijanščina danes lahko precej drugačna. Že pred toskanščino je namreč doživela razcvet sicilijanščina, ko so uslužbenci dvora cesarja Friderika II. v Palermu v štirih desetletjih med približno 1225 in 1265, združeni v sicilijansko pesniško šolo, ustvarjali odlično poezijo, deloma po provansalskih vzorih, deloma s prvinami arabske pesniške kulture. Kot jezik besedil, ki jih imamo danes tudi za književna, čeprav je bil njihov izvorni namen verski, je bila še pred sicilijanščino Friderikove pesniške šole pomembna umbrijščina, srednjeitalijanska jezikovna različica, ki so jo v svojih hvalnicah (*laude*) in drugih besedilih uporabljali avtorji, kot sta sveti Frančišek Asiški, ki je sestavil znamenito *Sončno pesem* oz. *Hvalnico stvarstva* (*Cantico di frate Sole* oz. *Cantico delle creature*), in Jacopone da Todi, eden najvažnejših ustvarjalcev italijanske religiozne lirike.

Zavest o veliki narečni raznolikosti je v italijanski jezikoslovni (in tudi predjezikoslovni) refleksiji prisotna nenavadno dolgo. Že Dante v zgoraj omenjeni razpravi *De vulgari eloquentia*, napisani na začetku 14. stoletja, predstavlja posamezna italijanska narečja (mednje šteje tudi furlanščino in sardščino, ki ju večina jezikoslovcev danes ima za samostojne jezike, ter sicilijanščino, ki bi jo glede na njeno posebno kulturno vlogo in močno književno tradicijo prav tako lahko šteli za samostojen jezik). Dante je narečja večinoma poznal neposredno, s svojih popotovanj po polotoku v obdobju, ko je bil izgnan iz domačih Firenc. Četudi je bil do njih v večji ali manjši meri kritičen, pa kaže v svojih opažanjih izjemno intuicijo. Med drugim se zaveda pomembnosti literarne tradicije za oblikovanje skupnega jezika; tako spričo teže književnih stvaritev sicilijanske šole ceni sicilijanščino – vendar tudi to jezikovno različico zavrne kot morebitni temelj skupnega italijanskega jezika –, kljub izrecno negativnemu mnenju o domači toskanščini pa nekatere tamkajšnje avtorje (ki jih sicer noče priznati kot toskanske), implicitno vključno s seboj, postavi za zgled knjižnega jezika. Obenem v *De vulgari* kot Florentinec poudarja vrednost urbanih različic pred ruralnimi.

6 Tipološke značilnosti

Italijanščina je kot indoevropski jezik slovenščini tipološko v marsičem blizu, kljub temu pa med jezikoma obstaja nekaj pomembnih tipoloških razlik. Ena temeljnih zadeva kategorijo analitičnosti in sintetičnosti. Italijanščina velja za analitični jezik, medtem ko je

slovenščina sintetični jezik, podobno kot je sintetični jezik tudi latinščina. To pomeni, da latinščina, tako kot slovenščina, temeljna morfosintaktična razmerja v veliki meri izraža s pomočjo vezanih morfemov, recimo v obliki sklonskih in spregatvenih morfemov, tj. sklonil in osebil, medtem ko je ta možnost v italijanščini vsaj pri sklonilih močno okrnjena (medtem ko so spregatveni morfemi večinoma ohranjeni). Analitičnost in sintetičnost sta sicer relativna pojma, saj je italijanščina v določenih pogledih sintetična, latinščina in slovenščina pa sta do neke mere analitični, saj uporabljata npr. tudi predloge – včasih poljubno, včasih obvezno. Italijanščina seveda skupaj z ostalimi romanskimi jeziki predstavlja naravno nadaljevanje latinščine; zanje poleg poimenovanja *lingue romanze* uporablja tudi sopomensko različico *lingue neolatine*, ki nazorno kaže na tesen odnos med latinščino in njenimi nasledniki. Toda kljub neposredni genealoški povezavi med latinščino in italijanščino (oz. romanskimi jeziki nasploh) obstaja med njima temeljna tipološka razlika, ki zadeva ravno odnos med sintetičnostjo in analitičnostjo. Temeljni tipološki ustroj, ki je bil pri latinščini pretežno sintetičen, se je v obdobju vulgarne latinščine polagoma razrahljal do te mere, da je o njem v zvezi z italijanščino mogoče govoriti v veliko bolj omejenem obsegu in zgolj pri nekaterih pojavih, npr. pri nenaglašenih osebnih zaimkih, ki v dajalniški obliki ob sebi nimajo predloga, medtem ko ga dajalniški naglašeni osebni zaimki zahtevajo. Oglejmo si nekaj zgledov:

latinsko	italijansko	slovensko
a. LIBER PAT**RIS**	*il libro **del** padre*	*očet**ova** knjiga*
b. PECUNIA NERVUS BELL**I**	*Il denaro è il nervo **della** guerra.*	*Denar je bistvo vojn**e.***
c. CORRUPTIO OPTIM**I** PESSIMA	*La corruzione **dei** migliori è la peggiore.*	*Izprijenost najboljš**ih** je najslabša.*

d. Nenaglašeni osebni zaimki: *Paolo **mi** ha regalato un dizionario.* ‘Paolo **mi** je podaril slovar.’
Prim. nenaglašeni osebni zaimki: *Paolo ha regalato un dizionario **a me**.* ‘Paolo je slovar podaril **meni**.’

Vsi štirje zgledi kažejo še eno tipološko razliko med italijanščino na eni strani ter latinščino in slovenščino na drugi strani: italijanščina – kot tudi ostali romanski jeziki – kategorijo določnosti in nedoločnosti izraža s členom, ki ga latinščina in slovenščina nimata oz. vsaj ne kot polno razvito obvezno sistemsko prvino.

7 Sociolingvistični položaj

Če se ozremo na italijansko sociolingvistično situacijo, velja opozoriti predvsem na dvoje: na še zmeraj izjemno moč in razširjenost narečij in na razmeroma veliko število drugih jezikov, ki na Apeninskem polotoku že dolgo soobstajajo skupaj z italijanščino.

V današnji Evropi je dejansko malo okolij, kjer bi se narečja tako močno obdržala kot v Italiji. Razlogov za njihovo ohranjanje je zagotovo več, med najglobljimi pa je izrazita politična razdrobljenost italijanskega ozemlja skoz zgodovino, ki je onemogočala tako kulturno kot jezikovno enotnost. Marsikje v Italiji je še danes izjemno živa zavest o pripadnosti lokalnemu okolju, ki kot pomembno obeležje identitete vključuje tudi jezikovno specifičnost. Čeprav je raba narečja izrazitejša pri starejših govorcih, je še zmeraj zelo prisotna tudi med mladimi, in to tako v družinskem kot v širšem socialnem okolju, pogosto tudi v komunikacijsko zelo različnih situacijah. Po podatkih italijanskega statističnega urada je raba narečij še posebej močna na severovzhodu in na jugu države (ISTAT 2015). Na osnovi opazovanja posebnosti italijanskega jezikovnega okolja je italijanski sociolingvist Gaetano Berruto uvedel

termin *dilalila*, ki se mu zdi za italijansko situacijo primernejši od *diglosije* (*diglossia*), saj se slednji nanaša na položaje, v katerih sta »visoka« in »nizka« jezikovna različica komplementarni, ne pa zamenljivi, kar je dejansko značilnost odnosa med rabo italijanskih narečij in standardnega jezika (Berruto 1987). Trdoživost narečij je bilo še v ne zelo davni preteklosti mogoče deloma razložiti tudi s tem, da je bila na ozemlju današnje Italije stopnja nepismenosti dolgo precej nizka – v času združitve Italije leta 1861 naj bi znašala nekaj manj kot 80 %, sedemdeset let pozneje, v začetku 30. let 20. stoletja pa še vedno več kot 20 % (De Mauro 1991: 36–37, 58–59). V takšnih okoliščinah je bilo za mnogo govorcev narečje torej edini jezikovni kod.

Poleg izjemne vitalnosti narečij je za današnjo jezikovno situacijo v Italiji značilna velika jezikovna raznolikost, torej prisotnost številnih drugih jezikov. Med njimi so seveda razni jeziki evropskih in predvsem zunajevropskih migrantov, ki so se v zadnjih desetletjih in še posebej v zadnjih letih namenoma ali po spletu usode ustalili v Italiji, toda na tem mestu velja opozoriti predvsem na jezike, ki jih v Italiji najdemo že dolgo in ki v italijanskem jezikovnem mozaiku predstavljajo posebno bogastvo. Med temi jeziki so tako romanski kot neromanski, na Apeninskem polotoku pa so prisotni že stoletja, vsaj eden, grščina, morda še iz časov pred razcvetom latinščine. Jezikov, ki imajo v Italiji status t. i. »zgodovinskih manjšin« (*minoranze storiche*), tj. manjšin, katerih prisotnost na ozemlju današnje Italije sega daleč v zgodovino, je dvanajst, in sicer: albanščina, katalonščina, grščina, hrvaščina, francoščina, okcitanščina, frankoprovansalščina, (dolomitska) ladinščina, furlanščina, nemščina, slovenščina, in sardščina. Vsak od teh jezikov oz. njegovih različic je v italijanskem kontekstu ustvaril svojo zgodbo, ki bi tudi za osnovno predstavitev zahtevala dolgo obravnavo. Zato naj tu omenimo le nekaj drobcev: nekatere na italijanskem ozemlju prisotne jezikovne skupnosti predstavljajo nadaljevanje njihove poselitve z druge strani meje; to velja npr. za frankoprovansalske skupnosti v Piemontu in v dolini Aoste, kjer se njihovo ozemlje stika s frankoprovansalskim prostorom v Franciji in v Švici. Isto velja tudi za slovenska jezikovna območja, ki predstavljajo nadaljevanje »matičnega« slovenskega kulturnega prostora proti zahodu. Drugačna je bila npr. usoda okcitanščine v Kalabriji, kamor so govorci tega jezika, ki so pripadali verski ločini valdenzov, pribežali zaradi verskega preganjanja. Podobno so se Hrvatje v 15. stoletju zatekli čez Jadran v srednjo Italijo na begu pred Turki. Njihove skupnosti so še zmeraj žive v deželi Molise, dobrih sto kilometrov severno od Barija. Spet drugačni naj bi bili razlogi za naselitev nemških skupnosti na raznih območjih italijanskih Alp, kamor naj bi začeli prihajati predvsem iz ekonomskih razlogov, in sicer zgodaj, morda že 12. stoletju ali celo prej. Gospodarski, deloma pa tudi politični razlogi naj bi stali za albanskim naseljevanjem raznih predelov južne Italije, in sicer v obdobju od 15. do 18. stoletja. Samosvoja je zgodba katalonske skupnosti na Sardiniji, ki predstavlja ostalino iz časov, ko je otoku vladala aragonska krona. Zanimiva, čeprav ne docela znana, je tudi zgodovina grških skupnosti na polotoku Salento in v Kalabriji, ki po mnenju znamenitega nemškega romanista Gerharda Rohlfsa izhajajo iz antičnih časov, ko se je v južni Italiji razprostirala grška kolonija *Magna Graecia*. Domneva, ki jo je Rohlfs postavil v 20. letih prejšnjega stoletja, nasprotuje drugi hipotezi o izvoru grščine v Italiji, po kateri naj bi grška naselitev izhajala iz bizantinskih časov.

8 Jezikovni stik italijanščine s slovenščino

Jezikovni italijanščine stik s slovenščino je dolgotrajen, intenziven in zelo opazen, in sicer tako v zahodnih slovenskih narečjih kot tudi v knjižnem jeziku. Pri Slovencih v italijanskem zamejstvu, kjer je vpliv italijanskega jezikovnega okolja zelo občuten, sledi italijanščine najdemo tudi v pisni kultivirani rabi. Kot velja za razne variante drugih jezikov, ki so se razvijale v dvo- ali večjezičnih okoljih, ima tudi slovenščina v Italiji svoje posebnosti, ki se kažejo ne le v produkciji govorcev, ki so jezika manj vešči, temveč tudi v književnih besedilih, med katerimi so številna dela, ki jih prištevamo v kanon slovenske književnosti (Ožbot 2015).

Toda tudi v knjižni slovenščini najdemo mnogo elementov, ki izhajajo iz italijanščine oz. njenih posameznih narečnih različic. Zastopani so prav v vseh besednih vrstah. Kot je mogoče pričakovati, del prevzetega besedja predstavljajo skupni evropski italijanizmi (Stammerjohann 2008, 2013), predvsem na področju glasbe (npr. *sopran – soprano*, *kvartet – quartetto*, *mandolina – mandolino*), umetnosti in arhitekture (npr. *akvarel – acquerello*, *štuk – stucco*), mode in oblačenja (npr. *damast – damasco*, *kostum – costume*, *krinolina – krinolina*), trgovine in gospodarstva (npr. *kredit – credito*, *dukat – ducato*, *neto/netto – netto*), kulinarike (npr. *brodet – brodetto*, *marinirati - marinare*, *pica/pizza – pizza*, *špageti – spaghetti*), botanike (npr. *oleander – oleandro*, *špinača – spinacio*, *tartuf – tartufo*) itd. Tovrstne izvorno italijanske besede najdeno v vseh evropskih in številnih neevropskih jezikih, pri njihovem sprejemanju v slovenščino je kot posredniški jezik pogosto imela pomembno vlogo nemščina. Poleg mednarodnih italijanizmov jih najdemo v slovenščini tudi nekaj takšnih, katerih prodor v druge jezike je bistveno bolj omejen, nekateri od njih pa so zelo verjetno značilni le za slovenščino. Med tovrstnimi nesplošnoevropskimi italijanizmi jih je nekaj danes nekoliko arhaičnih (npr. *peza – peso*, *briga – briga*), nekaj izrazito pogovornih (npr. *fešta – festa*, *kapirati – capire*), nekaj narečnih oz. regionalnih (*šagra – sagra*, *mulo – mulo*), nekaj nevtralnih (npr. *orada – orata*, *romar – romero*, arhaično), nekaj pa zaznamovanih (npr. *goljuf – gaglioffo*). Tudi pogovorna prislov *magari – magari* in veznik *ma – ma* izhajata iz italijanščine.

Italijanizmi v slovenščini kažejo na tesno sobivanje govorcev slovenščine in italijanščine skoz zgodovino, ki sicer ni bilo brez vpliva tudi v nasprotni smeri, iz slovenščine v italijanščino oz. v romanske govore ob zahodni slovenski meji (Skubic 1997: 200).

9 Primer italijanskega besedila

Za konec si kot primer italijanskega besedila oglejmo znamenitih prvih šest verzov Dantejeve *Božanske komedije* v izvirniku in v slovenskem prevodu Andreja Capudra*,* kjer pripovedovalec, ki je obenem subjekt dogajanja, govori o svoji izgubljenosti v temnem gozdu:

Nel mezzo del cammin di nostra vita mi ritrovai per una selva oscura, ché la diritta via era smarrita.	Na sredi našega življenja póta sem gozdu črnemu zašel v globine, ker me na stranpot je zavedla zmota.
Ahi quanto a dir qual era è cosa dura esta selva selvaggia e aspra e forte che nel pensier rinova la paura!	Kako povem naj, kaj sem bolečine prestal v tej hosti, mračni in zakleti, ko strah me je, če se ozrem v spomine.

Čeprav se je italijanščina skoz stoletja spremenila, pa spremembe večinoma niso takšne, da bi bilo Dantejevo besedilo za sodobnega bralca, ki je pripravljen v zameno za nekaj literarnega užitka in čudenja nad sedemstoletno brezhibno funkcionalnostjo jezika vložiti malenkost truda, nerazumljivo. V resnici tovrstni trud verjetno ni nič večji, kot je potreben za to, da sodobni slovenski bralec dojame Prešerna. Kljub temu, da Danteja sodobni Italijan načeloma lahko bere in razume, pa se zdi za šolsko rabo pogosto pretežaven. V upanju, da nove generacije ne bodo ostale brez stika s pesnikom, je bilo izoblikovanih (in preizkušenih) nekaj predlogov za znotrajjezikovne prevode tega klasičnega besedila v moderno italijanščino, ki pa niso naleteli na splošno odobravanje, vsaj ne kot nadomestek za izvirnik (prim. Loporcaro 2010). Skratka, Danteja in njegove sodobnike velja dejansko brati v avtentičnih besedilih iz časov, v katerih so nastali. Na ta način tovrstna dela ne bodo le literarni kuriozum, temveč dokumenti književne, kulturne in seveda jezikovne zgodovine, skoz katere se italijanščina prepričljivo kaže kot jezik, ki ga velja spoznati pobliže.

Viri in literatura

Avolio, Francesco, 2009: *Lingue e dialetti d'Italia.* Roma: Carocci.

Berruto, Gaetano, 1987: *Sociolinguistica dell'italiano contemporaneo.* Roma: Carocci.

De Blasi, Nicola, 2019: *Il dialetto nell'Italia unita: Storia, fortune e luoghi comuni.* Roma: Carocci.

De Mauro, Tullio, 1991 [1963]: *Storia linguistica dell'Italia Unita.* Roma/Bari: Laterza.

Grassi, Corrado, Sobrero, Alberto A., Telmon, Tullio, 2003: *Introduzine alla dialettologia italiana.* Roma/Bari: Laterza.

Loporcaro, Michele, 2009: *Profilo linguistico dei dialetti italani.* Roma/Bari: Laterza.

Loporcaro, Michele, 2010: Tradurre i classici italiani? Ovvero Gramsci contro Rousseau. *Belfagor* 65/389. 3–32.

ISTAT 2015 = Anno 2015: L'uso della lingua italiana, dei dialetti e delle lingue straniere. Roma: ISTAT. <http://www.istat.it/it/archivio/207961> (27. 12. 2017).

Marazzini, Claudio, 1999: *Da Dante alla lingua selvaggia.* Roma: Carocci.

Ožbot, Martina, 2008: Alcuni cenni sugli italianismi in sloveno. *Linguistica* 48. 159–166.

Ožbot, Martina, 2015: Alojz Rebula in tržaška književnost: na prepihu jezika. Marija Pirjevec (ur.): *Rebulov zbornik 2: ob pisateljevi devetdesetletnici*. Trst, Gorica, Videm: Mladika, Slavistično društvo. 77–96.

Ožbot, Martina, 2016: 'La questione della lingua' in kanonizacija nekaterih italijanskih klasikov. Marijan Dović (ur.): *Kulturni svetniki in kanonizacija*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 105–117.

Skubic, Mitja, 1997: *Romanske jezikovne prvine na zahodni slovenski jezikovni meji.* Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Skubic, Mitja, 2006: *Slovenske prvine v obsoški furlanščini.* Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete.

Stammerjohann, Haro idr. (ur.), 2008: *Dizionario di italianismi in francese, inglese e tedesco.* Firenze: Accademia della Crusca.

Stammerjohann, Harro, 2013: *La lingua degli angeli: Italianismo, italianismi e giudizi sulla lingua italiana.* Firenze: Accademia della Crusca.

Šega, Agata, 2008: Nekaj ugotovitev o razširjenosti starejših latinizmov oziroma romanizmov v slovenščini in drugih slovanskih jezikih. *Keria* 10/1. 77–87.

Vesna Požgaj Hadži
Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slavistiko
vesna.hadzi@guest.arnes.si

Hrvatski jezik: sve što želite znati o najbližem susjedu

Rad donosi pregled povijesti hrvatskoga književnog jezika od srednjovjekovnoga razdoblja do danas s najvažnijim obilježjima pojedinoga razdoblja. Posebna se pozornost posvećuje burnim 1990-im godinama kada se u hrvatskome standardnom jeziku događaju jezične promjene naročito na leksičkoj i pravopisnoj razini. Predstavljaju se sastavnice hrvatskog jezičnog identiteta: tronarječnost i regionalizam, tropismenost, purizam, odnos prema drugim jezicima i dr. kao i dosadašnja kontrastivna proučavanja hrvatskoga i slovenskoga jezika.

1. Uvod

Po genetskoj pripadnosti hrvatski je jedan od južnoslavenskih jezika, zapadnojužnoslavenske podskupine u slavenskoj grani indoevropske jezične porodice koji se, kao i drugi slavenski jezici, razvio iz praslavenskoga. Iako Hrvatska proglašava neovisnost 1991., a 1992. postaje međunarodno priznatom državom, hrvatski je u službenoj upotrebi u Republici Hrvatskoj od 1990. (Ustav RH, čl. 12). Prema popisu stanovništva Republike Hrvatske iz 2011.[1] za hrvatski kao materinski jezik izjasnilo se 95,60% stanovnika od ukupnog broja stanovnika (4.284.889).[2] Hrvatskim se služe i pripadnici hrvatske jezične zajednice u okolnim zemljama (Sloveniji, Srbiji, Crnoj Gori, Mađarskoj, Italiji, Austriji, Rumunjskoj i Slovačkoj) u kojima uglavnom imaju status nacionalnih manjina[3], a u Bosni i Hercegovini Hrvati su jedan od konstitutivnih naroda pa je hrvatski jedan od triju službenih jezika (uz bosanski i srpski). Velik broj Hrvata živi i u iseljeništvu; osim u evropskim zemljama i na drugim kontinentima: Sjevernoj i Južnoj Americi, Australiji, Novom Zelandu i Južnoafričkoj Republici. Hrvatski je 2008. godine dobio međunarodnu bibliotekarsku klasifikaciju ISO 639-2 od međunarodnog tijela za norme ISO Registration Authority u Washingtonu, a priključenjem Republike Hrvatske Evropskoj uniji (EU) 2013. postao je 24. službenim jezikom Evropske unije.

2. Hrvatski jezik kroz povijest

Kratak pregled povijesti hrvatskoga književnog jezika predstavljamo uzimajući u obzir periodizaciju koja slijedi stoljeća i navodeći najvažnija obilježja svakoga od razdoblja.[4]

Srednjovjekovno razdoblje − od prvih pisanih spomenika do kraja 15. st. − obilježavaju različiti zapisi i natpisi u kamenu, uglavnom pisani glagoljicom. Među njima najpoznatija je *Bašćanska ploča* (prijelaz iz 11. u 12. st.) koja se smatra simboličkim početkom hrvatskog

1 V. <https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2012/SI-1469.pdf> (25. 4. 2019).

2 Drugi jezici za koje su se izjasnili stanovnici Republike Hrvatske jesu: srpski (1,23%), talijanski (0,43%), albanski (0,40%), bosanski (0,39%), romski (0,34%), mađarski (0,24%), slovenski (0,22%) itd.

3 Taj status Hrvati nemaju u Sloveniji usprkos činjenici da ga slovenska nacionalna manjina u Hrvatskoj ima. Naime, status manjine u Sloveniji imaju samo dvije autohtone manjine uz granicu, mađarska i talijanska, a nemaju ga tzv. „nove" manjine. Riječ je zapravo o konstitutivnim narodima s područja bivše Jugoslavije koji su njezinim raspadom „preko noći" u samostalnoj Sloveniji postali manjine.

4 Kritički osvrt na periodizacije povijesti hrvatskoga književnog jezika različitih autora, npr. Dalibora Brozovića (1978), Milana Moguša (1995), Dragice Malić (1995), Barbare Oczkowe (2010) i dr. vidi u članku Branke Tafre i Petre Košutar (2011).

književnog jezika, tj. hrvatskostaroslavenskog jezika (Tafra, Košutar 2011: 190). Riječ je o darovnici hrvatskoga kralja Zvonimira (1075–1089) opatiji sv. Lucije u Jurandvoru kod Baške na otoku Krku koja predstavlja i arheološki i jezični spomenik (prijelazno razdoblje iz oble u uglatu glagoljicu uz nekoliko latiničkih i ćiriličkih slova). Original ploče danas se nalazi u atriju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, a u crkvi sv. Lucije u Jurandvoru stoji replika. U tituli kralja Zvonimira – „kralj hrvatski" – na Bašćanskoj ploči prvi se put pojavljuje pridjev hrvatski[5], dok se naziv „jezika hrvackoga" pojavljuje kasnije, i to u *Istarskom razvodu* (1325[6]), glagoljičkom povijesno-pravnom spomeniku. U njemu se opisuje razgraničavanje posjeda između pojedinih istarskih seoskih općina (komuna), njihovih feudalnih gospodara i Mletačke Republike. Opisuje se 21 dan *„razvođenja"*, tj. utvrđivanja međa na terenu u kojem, osim zainteresiranih strana, sudjeluje i narod (čak i djeca koja će zapamtiti međe) te tri notara koji „pisaše listi jezikom latinskim i hrvackim, a gospoda sebi shraniše jezikom nemškim" (Bratulić 1978: 223).[7] Od niza glagoljskih spomenika (navodi se oko tisuću epigrafa od 11. do 18. st.) spomenimo glagoljički *Misal po zakonu Rimskoga dvora* (1483) koji se smatra najstarijom knjigom tiskanom na slavenskom pismu. Iako se točno ne zna gdje je tiskan, zna se, po zapisu Jurija Žakna iz Roča, da su ga priredili istarski glagoljaši (Protrka Štimec 2017: 167). Osim glagoljice, koja svoju dominaciju gubi početkom 16. st., u srednjem vijeku na ograničenome prostoru (npr. u Bosni, Hercegovini, Poljicima, zaleđu Splita, nekim dalmatinskim otocima, npr. Braču) koristila se i ćirilica (tzv. bosančica), i to sve do 18. st. (Žagar 2007: 4). Najstarija ćirilička slova nalaze se na glagoljičkim spomenicima: *Supetarskom ulomku* (središte Istre) iz 12. st. i spomenutoj *Bašćanskoj ploči*. Od spomenika pisanih hrvatskom ćirilicom spomenimo poznatu *Povaljsku listinu* (1250) koja se danas čuva u Župnom uredu u Pučišćima na Braču i *Poljički statut* (1444). Uz glagoljicu i ćirilicu treće pismo koje se upotrebljavalo u srednjem vijeku bila je latinica koja je posljednjih dvjestotinjak godina i jedino službeno hrvatsko pismo (više o tropismenosti u poglavlju 3.2.).

U 16. stoljeću sva tri narječja (štokavsko, čakavsko i kajkavsko) postaju medijem književnoga izražavanja pa to stoljeće obilježava „zlatno književno doba" dalmatinsko-dubrovačke književnosti, ali i (neuspješan) protestantski pokušaj stvaranja naddijalektalnog idioma, tj. *općeg jezika* (Tafra, Košutar 2011: 198). Bogata književnost nastaje u sklopu različitih književnih krugova, i to splitski: Marko Marulić (1450–1524); hvarski: Hanibal Lucić (1485–1553), Petar Hektorović (1487–1572) i dr.; dubrovački: Džore Držić (1461–1501), Šiško Menčetić (1457–1527), Marin Držić (1508–1567) i dr. te zadarski: Petar Zoranić (1508–? prije 1569), Brne Karnarutić (1515.? –1573) i dr. Krajem stoljeća (1595) u Veneciji je objavljen prvi veći hrvatski rječnik Fausta Vrančića (1551–1617) *Dictionarium* u kojem se vidi međudijalekatsko prožimanje u književnom jeziku (rječnik čakavštine uz nešto kajkavskih i štokavskih riječi). Autor svoj jezik naziva *dalmatinskim* smatrajući ga „najljepšim među slavenskim jezicima" (Malić 1995: 21).

Sedamnaesto se stoljeće smatra početcima hrvatskoga jezikoslovlja i standardizacije. Tada se mijenja odnos među narječjima: štokavština postaje sve proširenija i dobiva status prestižnoga jezika; za razliku od toga čakavština gubi na svom statusu, a kajkavština je tek na početku svoga razvoja. Početkom stoljeća u Rimu je objavljena prva gramatika dotadašnje hrvatske pismenosti i književnosti *Institutionum linguae illyricae libri duo* (1604) Bartola Kašića kojoj je osnova čakavska, ali ima i primjera štokavske stilizacije. Kasnije Kašić,

5 V. <http://info.hazu.hr/hr/o-akademiji/osnutak_akademije/bascanska> (26. 8. 2019).

6 Neki izdavači čitaju glagoljičku kraticu kao 1275.

7 Zanimljiv pristup *Istarskom razvodu* kao spomeniku značajnom za istarsku kulturu u sklopu projektne nastave v. u radu Mirjane Benjak i Marka Ljubešića (2011).

zahvaljujući svojim putovanjima u krajeve pod Turcima i u Dubrovnik, spoznaje da je štokavština najrasprostranjenija i upravo je to bilo razlogom da se on, iako čakavac, odlučuje za štokavštinu (Tafra, Košutar 2011: 219).

Osamnaesto stoljeće obilježeno je standardizacijom kajkavskoga književnog jezika koji dobiva svoje rječnike i gramatike, a s druge strane širenjem polifunkcionalnosti i nadregionalnosti, a time i prestižnosti štokavštine (Tafra, Košutar 2011: 199). U razdoblju od 15-ak godina objavljena su značajna leksikografska djela među kojima izdvajamo rječnik kajkavca Ivana Belostenca (1594–1675) s naslovom *Gazophylacium*[8] *illyrico-latinum* (1740). Iako je on u osnovi kajkavski, „namijenjen [je] govornicima svih triju narječja i usmjeren stvaranju jedinstvenoga književnog jezika" utemeljenoga na svim trima narječjima. Širenju novoštokavštine pridonijeli su i prosvjetiteljski pisci (npr. Andrija Kačić Miošić i Antun Reljković) čija književna djela imaju pučko obilježje i stječu veliku popularnost u narodu šireći pritom štokavsko narječje na kojem su pisana (Malić 1995: 24–25).

Devetnaesto stoljeće smatra se važnim razdobljem u razvoju hrvatskoga jezika jer se Hrvati ujedinjuju u književnom (standardnom) jeziku na osnovi štokavskoga narječja. Prvu polovicu obilježava djelovanje iliraca na čelu s Ljudevitom Gajem koji su težili stvaranju zajedničkog književnog jezika i pravopisa za sve južne Slavene (što je bilo nerealno), a drugu polovicu obilježava borba među filološkim školama (zagrebačkom, riječkom i zadarskom) koje su imale različite poglede o tome koje narječje odabrati za osnovu standardnoga jezika. Kako su polovicom 19. st. ilirci shvatili da je ostala jedina realna mogućnost stvaranje zajedničkoga književnog jezika za Hrvate i Srbe, kojima je djelomično zajedničko štokavsko narječje i ijekavski izgovor, godine 1850. hrvatski i srpski filolozi i književnici, usprkos različitim jezičnim tradicijama, u Beču potpisuju *Bečki književni dogovor*. U njemu se, između ostaloga, odlučuje da će osnova budućem zajedničkom jeziku biti hercegovačka novoštokavština, čime su se Hrvati „odrekli" i kajkavskoga i čakavskoga narječja. Zanimljivo je da se u *Bečkom književnom dogovoru* ime ujedinjenoga književnog jezika uopće ne spominje, iako je već ranije u upotrebi artificijelan termin *srpskohrvatski*[9] napravljen za administrativne potrebe Austro-Ugarske.

Dvadeseto je stoljeće obilježeno konvergencijom (udruživanjem) i divergencijom (razdruživanjem)[10]. O udruživanju se može govoriti u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevini Jugoslaviji, 1929.) kada se ime jezika proširuje u *srpsko-hrvatsko-slovenački* koji doduše nikada nije formiran jer je slovenski već imao zasebnu tradiciju standardizacije i bio najvažnijim simbolom slovenskog nacionalnog identiteta. S druge strane, razdruživanje karakterizira razdoblje Nezavisne Države Hrvatske (NDH) (1941−1945) koja je provodila direktivnu jezičnu politiku reguliranu državnim uredbama i zakonima. Takvom politikom željela je stvoriti jedinstvenu hrvatsku naciju u smislu „jedan narod (Hrvati) i jedan jezik (hrvatski)" (Samardžija 2008: 94–95) i „čisti" hrvatski jezik utemeljen na štokavskom narječju i bez primjesa kajkavskoga i čakavskoga. Pedesete godine 20. st. obilježene su ponovno udruživanjem. U *Novosadskom dogovoru* (1954) naglašava se da je jezik Hrvata, Srba i Crnogoraca[11] zajednički i da su oba izgovora (ekavski i ijekavski) i oba pisma (latinica i ćirilica) ravnopravna. Budući da je naziv jezika odražavao dvojni identitet (što je od samoga početka bilo kamen spoticanja), u službenom nazivu jezika uvijek se moraju upotrebljavati oba njegova sastavna dijela sa svim varijantama pisanja: *srpskohrvatski/hrvatskosrpski*; *srpski ili*

8 Riječ *gazophylacium* Belostenec je sam objasnio u rječniku na str. 598. kao »kinčena komora, hiža, ali mesto gde je spravljen kinč«, odnosno kutija u kojoj se sprema nakit.

9 Taj naziv prvi put spominje 1824. njemački filolog Jacob Grimm, a godine 1836. i Jernej Kopitar (Okuka 1998, cit. prema Mønnesland, 2013: 317).

10 One su se kroz povijest stalno ispreplitale; opširnije v. npr. Mønnesland (2013).

11 Crnogorcima, koji se eksplicitno spominju u *Novosadskom dogovoru*, kasnije su se pridružili Muslimani, narodnost kreirana u Jugoslaviji za koju se od osnivanja Bosne i Hercegovine (1992) koristi termin Bošnjaci.

hrvatski, srpsko-hrvatski.[12] Ubrzo nakon potpisivanja *Novosadskog dogovora* vidjelo se da je *srpskohrvatski zajednički*, ali ne i *jedinstven* jezik, pa se već 1960-ih godina počelo govoriti o varijantama: istočnoj (srpskoj) i zapadnoj (hrvatskoj). Nezadovoljstvo ondašnjom jezičnom politikom Hrvati su izrazili u *Deklaraciji o položaju i nazivu hrvatskoga književnog jezika* (1967) kojom su tražili da svoj jezik nazivaju vlastitim imenom − *hrvatski književni jezik*, kao i njegovu ravnopravnu zastupljenost u komunikacijskom prostoru zajedničke države. *Deklaracija* je doživjela političku osudu, a njezini potpisnici i sudionici kulturnog pokreta Hrvatsko proljeće bili su optuženi za nacionalizam i rušenje bratstva i jedinstva.

Raspadom Jugoslavije 1992. godine *srpskohrvatski* kao jedan od triju službenih jezika (uz slovenski i makedonski) prestaje postojati, a njegove bivše varijante postaju standardnim jezicima: bosanski, hrvatski, srpski (1990–1993) i crnogorski (2007), godinu dana nakon odcjepljenja od državne zajednice Srbije i Crne Gore te osnivanja samostalne države Republike Crne Gore. Zbog različitih razloga (promjene društveno-političkog uređenja, promjene odnosa među pojedinim jezicima tj. bivšim varijantama, politizacije jezičnih pitanja, radikalizacije jezične politike itd.) prvo dolazi do promjene imena jezika, a nakon toga do različitih, uglavnom, nasilnih jezičnih promjena poznatih pod terminom „jezični inženjering".[13] U hrvatskom jeziku „novine" su zahvatile prije svega leksičku i pravopisnu razinu. Što se leksičke razine tiče, akteri hrvatske jezične politike propisuju „čisti" hrvatski jezik bez ikakvih stranih riječi, a pogotovo srbizama, pa se zato objavljuje niz razlikovnih rječnika, jezičnih priručnika, rječnika suvišnih riječi u hrvatskome jeziku i sl. (neki od njih upitne stručne vrijednosti). Nadalje, nameću se ideologizmi, forsira se hrvatski novogovor (*zrakomlat* umj. *helikopter*, *nadnevak* umj. *datum*, *djelatnik* umj. *radnik*, *mamutnjak* umj. *džambodžet* itd.), favoriziraju se određene riječi i oblici riječi koji se smatraju jedino ispravnima i boljima od drugih, iako za to nema lingvističkih razloga, osim što su oni „hrvatskiji" i „samo naši" (npr. *izvješće* umj. *izvještaj*, *nazočnost* umj. *prisutnost* itd.) (Balažic Bulc, Požgaj Hadži 2015: 71−75). Problem je bio u tome što se hrvatski jezični identitet razlikovno rekonstruirao u odnosu na srpski. Nakon obračuna sa srbizmima 1990-ih godina počeli su obračuni među pojedinim skupinama pravopisaca. Objavljeno je nekoliko pravopisnih knjiga s neusklađenim pravopisnim rješenjima, kao i nejasnim stajalištem mjerodavnog ministarstva koje odobrava pravopise. Žustre polemike proširene su ne samo na medije, nego i na političku razinu, pri čemu je svaka politička opcija nudila svoj pravopis. Supostojanje više pravopisa ostavilo je traga u javnoj upotrebi, a naročito u odgojno-obrazovnom sustavu (više o tome u Požgaj Hadži, Balažic Bulc 2017: 271−286).

3. Hrvatski jezični identitet

Od niza različitih identiteta (nacionalni, jezični, vjerski, kulturni, socijalni, politički, profesionalni itd.) posebno mjesto pripada jezičnome identitetu koji je bitna sastavnica etničkoga (nacionalnoga), kao i kulturnoga identiteta. Pritom sami određujemo koji su nam identiteti važniji neprestano postavljajući pitanja tipa kako vidimo druge, kako vidimo sebe, kao drugi vide nas itd. Za mene osobno manje su važni etnički, nacionalni i vjerski identitet; nasuprot tome jako su mi važni: jezični identitet (višejezičan: uz hrvatski, kao prvi jezik, slijede slovenski, ruski, engleski i drugi jezici), kulturni (multikulturalan), teritorijalni (evropski, svjetski, pogotovo azijski), profesionalni (lingvistica i profesorica) itd. (usp. Bugarski 2010: 17–18).

Govoreći o hrvatskom jezičnom identitetu, Pranjković (2007) navodi ove njegove sastavnice: trojezičnost i regionalizam, tropismenost, purizam, odnos prema drugim jezicima,

12 Spomenimo da je u stranoj filologiji raširen naziv *srpskohrvatski* (rijetko *hrvatskosrpki*), a u hrvatskoj se filološkoj tradiciji korisito naziv *hrvatskosrpski* ili *hrvatski ili srpski*.

13 Neki autori govore o restandardizaciji (npr. Anita Peti-Stantić, Lada Badurina itd.), a neki o nacionaliziranju jezika, npr. Svein Mønnesland), više o tome u Balažic Bulc, Požgaj Hadži (2015).

politizacija i mitologizacija jezičnih pitanja, hrvatski materinski („regionalni“) idiomi izvan Republike Hrvatske. O prvim dvjema sastavnicama progovorit ćemo detaljnije, a na ostale ćemo se samo ukratko osvrnuti.

3.1. Tronarječnost i regionalizam

Jedna od važnih sastavnica hrvatskoga jezičnoga identiteta jest tronarječnost i s njim povezani regionalizam na koju se može gledati dijakronijski i sinkronijski. U povijesti je tronarječnost bila dijelom etničkoga identiteta (ako se tada uopće i moglo govoriti o identitetu), a danas je tronarječnost činjenica (samo) regionalnoga identiteta (Pranjković 2007: 490).

Srednjojužnoslavenski prostor obilježavaju ova narječja: štokavsko, kajkavsko, čakavsko i torlačko.[14] Posljednjih nekoliko stotina godina štokavsko se narječje proširilo na račun kajkavskoga i čakavskoga, a razlog tome bila su preseljavanja zbog turskih najezda u 15. i 16. st. Štokavskim su se služili pripadnici četiriju naroda u Jugoslaviji (Hrvati, Srbi, Crnogorci i Muslimani) koji se kao govornici štokavskoga međusobno razumiju. S druge strane, kajkavskim i čakavskim narječjem govore samo Hrvati, pa su oni i čakavci, i kajkavci, i štokavci, pa tek onda govornici standardnoga jezika. Njihov regionalni identitet obilježavaju različiti jezični varijeteti, a etnički im je identitet obilježen hrvatskim standardnim jezikom (Pranjković 2007: 489).

Naziv za štokavsko narječje potječe od upitno-odnosne zamjenica *što/šta*. Jedno je od najrasprostranjenijih narječja kojim se govori u Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini te Crnoj Gori. Budući da se ono proteže na tako širokom području, unutar njega nastalo je mnogo različitih dijalekata.[15] Čakavsko narječje potječe od upitno-odnosne zamjenice *ča* odnosno *ca* (tzv. cakavizam). Današnje područje čakavštine znatno je manje nego je bilo nekada; prostire se u dijelu Istre i Like, Hrvatskom primorju, na otocima do Lastova, a izvan granica Hrvatske čakavštinom govore gradišćanski Hrvati u austrijskome i mađarskome dijelu Gradišća. Dijakronijski gledano čakavski i kajkavski bili su književnim jezicima. Vidjeli smo da su uz čakavštinu vezani počeci hrvatske pismenosti već od 11. st. da bi u 16. st. čakavski književni jezik doživio svoj procvat. U 20. st. razvila se bogata čakavska dijalektalna književnost, naročito pjesništvo koje je aktualno i danas. Kajkavsko narječje potječe od upitno-odnosne zamjenice *kaj*. Zauzima najveći dio sjeverozapadne Hrvatske i Gorski kotar. Kajkavski se govori i izvan granica Hrvatske, i to u Mađarskoj i Rumunjskoj. Kajkavsko narječje ima mnogo zajedničkih osobina sa slovenskim jezikom i zato se u prošlosti smatralo da su kajkavski dijalekti slovenskoga podrijetla. Na kajkavskom književnom jeziku od 16. do 18. st. nastala su mnoga književna djela, gramatike i rječnici. Starija rječnička baština kajkavske književnosti obrađuje se u rječniku hrvatskoga kajkavskog književnog jezika koji je počeo izlaziti 1984.[16] Kajkavskim su, kao i čakavskim pisali, a i danas pišu brojni pjesnici i književnici.

Kao zanimljivost spomenimo da se nekoliko mjesnih govora i dijalekata nalazi na Listi zaštićenih nematerijalnih kulturnih dobara Republike Hrvatske, npr. govori Bednje, Čabra, Dubravice, Huma na Sutli, Žminja, otoka Suska, Visa itd. Bednjanski se govor npr. ubraja među najstarije, najmelodičnije i najkompliciranije govore kajkavskoga narječja zbog bogatstva vokala, zanimljivih glasovnih promjena, akcenata i drugih osobina. Da bi se on

14 Torlačkim se govori na krajnjem jugoistoku između kosovsko-resavskoga dijalekta štokavskog narječja te bugarskog i makedonskog jezika. Torlačkim govorima uglavnom komuniciraju Srbi; Hrvati govore torlački u Karaševu u Rumunjskoj, Janjevu, Letnici, Vrnavokolu i još ponegdje na Kosovu (više o tome u Lisac 2003: 143−153).

15 Upozoravamo na najnoviji pregled hrvatskih narječja, dijalekata i govora u 20. st. s kartama narječja i dijalekata autorica Silvane Vranić i Sanje Zubčić (2018).

16 *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*, sv. 12, knj. IV, glavni redaktor Nada Vajs, HAZU – Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2011.

očuvao, uz potporu općine Bednja, postoji nekoliko projekata, npr. izrada zavičajnog rječnika i gramatike bednjanskog govora, u Osnovnoj školi Franje Serta uveden je izborni predmet bednjanski govor itd.[17]

3.2. Tropismenost

Hrvatski se jezik bilježi hrvatskom latinicom ili gajicom (prema Ljudevitu Gaju, koji je u 19. st. postavio temelje današnje latinice kakva se koristi i u slovenskom jeziku). Grafemi latiničke grafije imaju svoj ustaljen redoslijed koji se prema nazivima prvih triju grafema u latinici naziva abeceda, a sastoji se od 27 jednoslova i 3 dvoslova (*dž*, *lj*, *nj*).

Spomenuli smo da je hrvatski jezik u svojoj povijesti uz latinicu imao još dva slavenska pisma: glagoljicu i ćirilicu. Glagoljica je slavensko pismo koje je sastavio Konstantin Filozof uoči polaska među Slavene 863. godine i koje se do kraja 9. st. proširilo među većinom slavenskih naroda i najviše obilježilo hrvatsku kulturu. Isprva se njome pisalo, kao i latinicom latinski, samo staroslavenski, koji se koristio za sve kulturne potrebe, no od 13. do 15. st. pišu se glagoljicom i tekstovi čistog narodnog jezika, ponajviše čakavskoga (Žagar 2007: 3). Ćirilica ima poseban redoslijed slova, koji se po nazivu prvih dvaju slova u glagoljici i staroj ćirilici (*az*, *buky*) naziva azbuka. Sastoji se od 30 jednoslova i za razliku od latinice ima drukčiji raspored slova: *a*, *be*, *ve*, *ge*… (u latinici se npr. *ve* nalazi pri kraju).

Što se pisama tiče, zanimljivo je da u ranoj fazi standardizacije nije bilo dogovora o upotrebi jedinstvenog pisma za zajednički jezik. Tako u *Bečkom književnom dogovoru* (1850) nije bilo eksplicitne odredbe o pismu, impliciralo se da će se koristiti oba pisma, i latiničko i ćiriličko. Za razliku od toga u *Novosadskom dogovoru* (1954) eksplicitno se naglašava ravnopravnost oba pisma, za što se i zalagala jugoslavenska jezična politika, ali treba reći da je jezična stvarnost ipak bila drukčija. Ćirilica je bila dominantno pismo u Srbiji, kao što je latinica bila u Hrvatskoj, dok su se u Bosni i Hercegovini koristila oba pisma, što pokazuje primjer sarajevskog časopisa *Oslobođenje* (počelo je izlaziti 1943. a izlazi i danas) u kojem je naizmjenično jedna stranica bila tiskana latinicom, a druga ćirilicom[18]. Burnih 1990-ih godina i pismo postaje simbolom i povezuje se s nacijom. Tako ćirilica u Hrvatskoj dobiva status „nehrvatskoga“ ili „poluhrvatskoga“ identiteta (Pranjković 2007: 490) i dobiva izrazito obilježje srpskoga identiteta i obrnuto, u Srbiji latinica postaje obilježjem „nesrpskoga“ identiteta.[19]

3.3. O drugim sastavnicama hrvatskoga jezičnog identiteta

Osvrnimo se ukratko i na druge sastavnice hrvatskog jezičnog identiteta: odnos prema purizmu i drugim jezicima, politizacija i mitologizacija jezičnih pitanja te hrvatski idiomi izvan Republike Hrvatske.

Što se purizma tiče, hrvatski je jezik tradicionalno sklon purizmu (slično kao i slovenski), i to ne samo kao tipu normiranja jezika i vođenja jezične politike, već kao i sredstvu političke borbe za očuvanje identiteta (Pranjković 2007: 490). Kada je riječ o odnosu prema drugim jezicima, Hrvati su imali izrazito pozitivan odnos prema staroslavenskom i latinskom, za razliku od odnosa prema njemačkom, mađarskom ili talijanskom za koje je karakterističan

17 O projektu Rječnik Bednje v. <http://ihjj.hr/projekt/rjecnik-bednje/84>, o projektu Josipa Genca Bednjanska svadba v. //www.youtube.com/watch?v=qkyEffwBYGg (12. 5. 2019).

18 Svoje iskustvo u čitanju *Oslobođenja* Miljenko Jergović (http://www.jergovic.com) opisuje ovako: „Nekoliko godina kasnije svaki je dan za *Oslobođenje* postao praznik, svaki dan se crvenilo i uveden je običaj da se jedna stranica objavljuje ćirilicom, druga latinicom, treća ćirilicom, četvrta latinicom... i tako naizmjenično do posljednje stranice, na kojoj je pisalo da je list odlikovan Ordenom zasluga za narod. U to vrijeme već sam aktivno čitao novine. “ (M. Jergović: *Historijska čitanka 1*, V. B. Z., Zagreb, 2006, 11–12)

19 Ustavom Republike Srbije 2006. godine (10. član) u Srbiji se ukida stoljetna dvopismena tradicija i u službenu se upotrebu uvodi samo ćirilica. Otada ćirilica postaje „nacionalnom svetinjom” koju ugrožava (hrvatska) latinica i koju štite različita udruženja za očuvanje ćirilice (više o tome u Balažic Bulc, Požgaj Hadži 2015).

negativni tip jezičnoga identiteta. Zanimljiv je i odnos prema srpskom jeziku koji je u 19. st. uglavnom bio pozitivan, za razliku od razdoblja prve i druge Jugoslavije, kada je taj odnos, prije svega zbog srpske unitarističke jezične politike, bio negativan. Kao što smo već rekli, izrazito negativan odnos prema srpskom jeziku došao je do izražaja 1990-ih godina u vrijeme „progona" srpskih riječi iz hrvatskoga jezika, čak i na račun sinonimije, a posljedica toga bila je poplava niza razlikovnih rječnika i priručnika jezičnosavjetničkog tipa. Poznato je da se jezik na srednjojužnoslavenskom prostoru oduvijek povezivao s nacijom, a jezična su pitanja često bila ispolitizirana, kao uostalom i različiti dogovori ili deklaracije, pa je i to jedna od sastavnica negativnoga hrvatskog jezičnog identiteta. Osim politizacije jezičnih pitanja prisutna je i sklonost njihovoj mitologizaciji. Tako je npr. jedna od teza „popriličnо prisutna u hrvatskoj politici i (kvazi)znanosti" teza da je „hrvatski jezik u svakom pogledu različit od srpskoga" (Pranjković 2007: 492). Posljednja sastavnica hrvatskoga jezičnoga identiteta o kojoj govori Pranjković (2007) jesu hrvatski materinski („regionalni") idiomi izvan Republike Hrvatske, kojima govore gradišćanski Hrvati (u austrijskoj pokrajini Gradišće /Burgenland/, zapadnoj Mađarskoj i južnoj Slovačkoj), moliški Hrvati (Molise u južnoj Italiji) te Hrvati koji žive u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori; svi oni, naravno, govore drukčijim idiomima nego Hrvati u Hrvatskoj.

4. Hrvatski i slovenski

Kontrastivna proučavanja hrvatskoga (srpskohrvatskoga) i slovenskoga jezika započela su 1970-ih godina i sve do sredine 1980-ih obuhvaćala su kontrastivne analize, tj. utvrđivanje sličnosti i razlika jezičnih sustava i upozoravala na eventualne pogreške (radovi Vatroslava Kalenića, Janeza Dulara, Janeza Rotara itd.). Od sredine 1980-ih proširuju se i na analizu pogrešaka te izradu nastavnih materijala: udžbenika, vježbenica i sl. (Vesna Požgaj Hadži), a od 1990-ih godina nadalje primjenjuje se sociolingvistički i korpusni pristup kontrastivnim proučavanjima (Vesna Požgaj Hadži i Tatjana Balažic Bulc). Pritom se vodi računa o primjeni kontrastivno-sociolingvističko-korpusnih proučavanja hrvatskoga i slovenskoga jezika na osnovnoškolskoj i fakultetskoj razini (udžbenici, vježbenice, priručnici itd.) te u slovenskom društvu (više o tome u Požgaj Hadži i sur. 2012).

Poznato je da se kod govornika stranih jezika jednostavno prepoznaje njihov prvi jezik, pogotovo na izgovornoj razini. Tako ćemo kod Slovenaca koji govore hrvatski (*vice versa* bi bilo kod Hrvata) odmah primijetiti neke tipične pogreške: umjesto srednjeg *e* i *o* govorit će usko i široko *e* i *o*, problemi s izgovorom slogotvornog *r*, te sonanata *l* i *lj* te *n* i *nj*, zatim nerazlikovanje afrikata *č* i *ć* te *dž* i *đ*, problemi s mjestom naglaska (za razliku od slovenskog jezika naglasak u standardnom hrvatskom ne može biti na zadnjem slogu); nadalje će biti problema kod pojedinih padeža, roda imenica, glagolskih oblika, reda riječi, homonima, pisanju zareza itd. Kako je navedene pogreške zbog srodnosti jezika teže ispravljati, čini se primjerenim komunikacijsko-kontrastivni pristup učenju hrvatskoga jezika u kojem se i jezičnim djelatnostima i jezičnome gradivu pristupa kontrastivno[20]; taj smo pristup koristili i pri izradi nastavnih programa, različitih udžbenika i priručnika i sl. (više o tome v. Požgaj Hadži i sur. 2012). Na kraju spomenimo da je hrvatski jedan od izbornih predmeta u slovenskim osnovnim školama, zasad doduše samo u desetak škola (više o tome v. Balažic Bulc, Požgaj Hadži 2018), no nadamo se da će u budućnosti dobiti svoje mjesto i u srednjoj školi čime bi se upotpunila vertikala njegova učenja/poučavanja u Sloveniji (od osnovnoškolske do fakultetske razine).

20 Kontrastivni tabelarni prikaz razlika po pojedinim jezičnim razinama s primjerima v. u Požgaj Hadži, Balažic Bulc 2004: 13−23.

5. Zaključak

Ovogodišnja tema Slovenskog slavističkog kongresa *Slovenski jezik in njegovi sosedje* upravo promiče interkulturalni odgoj i obrazovanje koji znači moći komunicirati, ali i znati slušati druge, uzajamno se razumjeti i poštovati. U tom se smislu nadamo da će generacije koje dolaze uvidjeti važnost interkulturalnoga dijaloga koji će im omogućiti bolje poznavanje susjednih jezika i kultura. Kada je pak riječ o hrvatskome jeziku, nadamo se da će komunikacija među vršnjacima biti na našim srodnim i susjednim jezicima, a ne engleskom jeziku, kao što se već, nažalost, događa.

Prilog

Kao primjer navodimo odlomak iz teksta Ivane Vidović Bolt (2009) u kojem se govori o novoj ustaljenoj glagolskoj svezi *biti kao vegeta* koja (još) nije uvrštena ni u jedan frazeološki rječnik. Ta ustaljena sveza može imati negativno značenje (koje je češće): „*kao Vegeta...* jer se miješa u sve“[21] (miješati se u tuđe živote i poslove), ali i pozitivno značenje: „Marino Bilić novi hrvatski brand! Ima ga u svakom sportu! *K'o vegeta je!*“ (biti svestran, biti uspješan u različitim poslovima).

Ivana Vidović Bolt: Biti ili ne biti kao vegeta? O jednoj novoj ustaljenoj svezi u hrvatskom jeziku

Hrvatski jezik odnedavna bilježi jednu novu ustaljenu svezu riječi motiviranu brandom, koja se pojavljuje kao svojevrsna modernija, gotovo trendovska inačica frazema *zabadati (gurati) nos*. Riječ je o ustaljenoj svezi riječi *biti kao vegeta*. Ovo je zasad, kako pokazuju istraživanja, prvi primjer ustaljene sveze u kojoj istupa naziv nekog proizvoda, odnosno branda. Semantički talog sadrži svojstva Vegete, dodatka jelima, koji je pripravljen od povrća i začinskoga bilja. Vegeta je originalni proizvod koprivničke tvornice Podravka i već desetljećima najjača hrvatska izvozna robna marka. Zaslužna za izum ovoga pripravka je profesorica Zlata Bartl koja je, zajedno sa svojim timom u Podravkinom istraživačkom laboratoriju 1958. godine, mješavinom različitih sastojaka stvorila dugovječnu Vegetu. Nekoć je Vegeta svakoga četvrtka ulazila u hrvatske domove, kako se to ustalilo govoriti, putem malih ekrana, jer se emitirala emisija „Male tajne velikih majstora kuhinje“ u kojoj je tadašnji šef kuhinje zagrebačkoga hotela „Esplanade“, Stevo Karapandža, u društvu televizijskoga voditelja Olivera Mlakara, pripremao jela koristeći Vegetu. Danas je ovaj glavni hrvatski izvozni proizvod, prisutan na tržištima četrdesetak zemalja i dobitnik statusa Superbranda u nekoliko europskih zemalja.

Izvori i literatura

Barić, Eugenija i dr., 1995: *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.

Brozović, Dalibor, 1978: Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti. Aleksandar Flaker, Krunoslav Pranjić (ur.): *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. 9–83.

Bugarski, Ranko, 2010: *Jezik i identitet*. Biblioteka XX vek. Beograd: Čigoja štampa.

Balažic Bulc, Tatjana, Požgaj Hadži, Vesna, 2015: (Re)standardizacija v primežu nacionalne identitete (na primeru hrvaškega, srbskega, bosanskega in črnogorskega jezika). *Slovenščina 2.0* 3/2. 64–94.

21 Navedene primjere citira autorica s napomenom da su pronađeni pomoću mrežnog pretraživača Google.

Balažic Bulc, Tatjana, Požgaj Hadži, Vesna, 2018. Južnoslovanski jeziki v slovenskem izobraževanju – kaj preostane majhnim? *Slavistična revija* 66/2. 92–105.

Benjak, Mirjana, Ljubešić Marko, 2011: Istarski razvod bez „kunfina“ (povijesni, društvenopovijesni i književni aspekti spomenika u nastavi). Simona Kranjc (ur.): *Meddisciplinarnost v slovenistiki. Obdobja 30.* Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 489–495.

Bratulić, Josip. 1978. *Istarski razvod, Studija i tekst*. Pula: Čakavski sabor.

Lisac, Josip, 2003: *Hrvatska dijalektologija 1*. Zagreb: Golden Marketing – Tehnička knjiga.

Moguš, Milan, 1995: *Povijest hrvatskoga književnoga jezika.* Drugo prošireno izdanje. Zagreb: Globus.

Malić, Dragica, 1995: Uvod. Povijesne jezične promjene. Eugenija Barić i dr.: *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.

Mønnesland, Svein, 2013: *National Symbols in Multinational States: The Yugoslav Case.* Oslo: Sypress Forlag.

Okuka, Miloš, 1998: *Eine Sprache – viele Erben: Sprachpolitik als Nationalisierungsinstrument in Ex-Jugoslawien*. Klagenfurt: Wieser.

Oczkowa, Barbara, 2010: *Hrvati i njihov jezik: Iz povijesti kodificiranja književnojezične norme.* Prevela Neda Pintarić. Zagreb: Školska knjiga.

Požgaj Hadži, Vesna, Balažic Bulc, Tatjana, 2004: *Hrvatski jezik, Srpski jezik*. Ljubljana: Oddelek za slavistiko Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

Požgaj Hadži, Vesna i sur., 2012: *Izazovi kontrastivne lingvistike / Izzivi kontrastivne lingvistike*. Razprave FF. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Požgaj Hadži, Vesna, Balažic Bulc, Tatjana, 2017: Jezična restandardizacija i politika (na primjeru pravopisnih previranja u Hrvatskoj). Tatjana Đurišić Bečanović (ur.): *Njegoševi dani 6*: *zbornik radova*. Nikšić: Filološki fakultet. 271–286.

Pranjković, Ivo: 2007: Glavne sastavnice hrvatskoga jezičnog identiteta. Jagoda Granić (ur.): *Jezik i identiteti*. Split: HDPL. 487–495.

Protrka Štimec, Marina, 2017: Hrvatska književnost: autori i razdoblja. Sanda Lucia Udier (ur.): *Hrvatski na prvi pogled*. Zagreb: FF Press. 166–197.

Samardžija, Marko, 2008: *Hrvatski jezik i pravopis u NDH*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Tafra, Branka, Košutar, Petra, 2011. Nova periodizacija povijesti hrvatskoga književnoga jezika. *Filologija* 57. 185–204.

Vidović Bolt, Ivana, 2009: Biti ili ne biti kao vegeta? O jednoj novoj ustaljenoj svezi u hrvatskom jeziku. <https://www.hrvatskiplus.org/article.php?id=1831&naslov=biti-ili-ne-biti-kao-vegeta> (31. 5. 2019).

Vranić Silvana, Zubčić, Sanja, 2018: Hrvatska narječja, dijalekti i govori u 20. st. Ante Bičanić (gl. ur.), Ivo Pranjković, Marko Samardžija (ur.): *Povijest hrvatskoga jezika*, 5. knjiga. Zagreb: Croatica. 525–579.

Žagar, Mateo, 2007: Glagoljica i ćirilica – povijesna hrvatska pisma. <http://www.hrvatskiplus.org/article.php?id=1848&naslov=glagoljica-i-cirilica-povijesna-hrvatska-pisma> (31. 5. 2019).

Pravopisno podomačevanje tujih lastnih imen

Tina Lengar Verovnik
Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede
Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša
tina.verovnik@fdv.uni-lj.si, tina.verovnik@zrc-sazu.si

Pogledi na prevzemanje lastnih imen ter načrtovane novosti in spremembe v prenovljenem pravopisnem poglavju o prevzemanju

V prispevku so primerjalno glede na Slovenski pravopis 2001 predstavljene načrtovane novosti in spremembe v predlogu prenovljenega poglavja o prevzemanju, ki temeljijo na analizah gradiva in novejših strokovnih spoznanjih. Prevzete besede in besedne zveze v slovenščino danes prihajajo s povečano dinamiko, in čeprav osnovna načela izraznega prilagajanja ostajajo nespremenjena, so se oblikovale nove skupine besedja, pri že obstoječih pa je prišlo do nekaterih sprememb v razumevanju in tudi rabi.

1 Prevzemanje v dosedanjih slovenskih pravopisih

Slovenski pravopis 2001 v pravilih v ločenih poglavjih obravnava načela t. i. leksikalnega prevzemanja, tj. določila »glede izrazne prilagojenosti v slovenščino prevzetega besedja« (Bizjak Končar 2013: 64), ter načela prilagajanja slovenskemu zapisovalnemu sistemu ob pregibanju (sklanjanju, spreganju) prevzetih besed in zvez ter pri tvorjenju novih besed iz njih (besedotvorju). Takšno ločevanje je ohranjeno tudi v predlogu prenovljenih pravopisnih pravil, ni pa bil takšen pristop značilen za vse dosedanje pravopise. Preden predstavimo novosti in spremembe v predlogu novega poglavja o prevzemanju besed in besednih zvez, bomo zato na kratko predstavili, kako so pravopisci k prevzemanju pristopali v preteklosti.

Prevzemanje lastnoimenske leksike in njeno prilagajanje slovenščini je med zahtevnejšimi področji slovnice in pravopisa. Še pred izidom prvega pravopisa (Levec 1899) so vprašanje prevzemanja razreševale slovnice (npr. Janežičeva leta 1854), kasneje pa je bila osredinjenost slovnice na pravopisna vprašanja odvisna zlasti od osebnih in konceptualnih odločitev piscev obeh temeljnih jezikovnih priročnikov. Zato ob primerjavi pravopisov in slovnic lahko zasledujemo opazna nihanja pri slovnični obravnavi lastnih imen, v pravopisnih priročnikih pa je problematika prevzemanja v 120 letih doživela nekaj korenitih konceptualnih zasukov.

Najbolj se je od predhodnih slovničnih obravnav prevzemanja lastnih imen odmaknil Levec, ki je tudi konceptualno zasnoval prvi pravopis, glede na slovničarje pred njim pa je lastnoimensko problematiko precej razširil. Poleg poglavja o rabi začetnice, v katerem so obravnavali lastna imena tudi vsi nadaljnji pravopisi, je prevzemanje lastnih imen iz drugih jezikov obravnaval tudi pri besedotvorju (»Debloslovje«). Levec tu ne obravnava le besedotvorja, temveč tudi posebnosti glasovja in oblik pri rabi tujih lastnih imen po različnih jezikih: najizčrpneje pri grških in latinskih imenih, podrobneje tudi pri nemških in madžarskih (delo je izšlo v obdobju Avstro-Ogrske), italijanskih, francoskih, portugalskih, španskih in angleških ter na koncu še slovanskih imenih. Načelom prevzemanja Levec nameni odstavek na začetku obsežnega poglavja o pisnem in oblikoslovnem prilagajanju prevzetih besed: »Z mnogovrstnimi znanstvi, s trgovino, s cerkvenimi in državnimi uredbami smo sprejeli v naš jezik z novimi pojmi tudi mnogo tujih besed, ki jih ne kaže vselej sloveniti, tudi ko bi nam bilo to mogoče, ker tuja beseda večkrat določneje zaznamenjuje dotični pojem, nego bi ga

mogla domača« (61–62). Vendar pa takoj nato ugotavlja, da »slovenščina tujim besedam ni naklonjena«, zato jih poskušamo domačiti tako v osnovi kot končnici, tako da jih »uravnavamo po glasovnih pravilih slovenskega jezika« (n. m.). V nadaljevanju poglavja zaradi tega zelo izčrpno predstavi zapisovalne prilagoditve, in sicer po posameznih jezikih ter zlasti za lastna imena.

Breznik se je v obdobju, ko je kot vodilni jezikoslovec »obvladoval« pravopisno-slovnično področje v slovenskem prostoru (slovnica – 1916, pravopis – 1920), odmaknil od problemov lastnoimenskega prevzemanja in se posvetil dokaj puristični obravnavi le občnoimenske leksike.[1] V njegovem pravopisu iz leta 1920 o prevzemanju v pravilih ne izvemo ničesar – ne s konceptualnega vidika ne z vidika oblikoslovja ali besedotvorja.

Lastna imena so postala vidnejša šele v izdaji Breznik-Ramovševega pravopisa leta 1935 z novim poglavjem »O pisavi in sklanji tujih lastnih imen« (XII–XIV). V začetnem odstavku avtorja določata, da se tuja imena v slovenščini pišejo »na dva načina: v tuji ali domači obliki. S slovenskim pravopisom (po izreki) jih pišemo v knjigah, ki so namenjene preprostemu ljudstvu« (čl. 15). Tudi v tem pravopisu avtorja obravnavata večinoma zapisovalne posebnosti pri sklanjanju, ponovno se vzpostavi Levčevo razlikovanje med tujimi imeni glede na jezik, iz katerega prihajajo (slovanska imena, staroklasična imena in imena iz drugih jezikov). SP 1935 je pomemben mejnik, saj se v izhodišče obravnave tuje lastnoimenske leksike postavi besedno izglasje, zato so napotki za pregibanje lahko usmerjeni k vzporednicam iz slovenskega jezika. To izhodišče je bilo prevzeto tudi v naslednji pravopis (SP 1950: 22–31), skrajšano pa tudi v *Slovensko slovnico* 1956 (106–109).

Največ prekrivnosti med slovnico in pravopisi je mogoče zaslediti v obdobju po drugi svetovni vojni: pravopisna dejavnost je postala kolektivna, obe deli pa je pripravljala skupina avtorjev pod okriljem SAZU.

Slovenski pravopis 1950 je ohranil načela iz Breznik-Ramovševega, ki pravijo, da besede v tuji obliki pišemo, »če so omejene le na ozek krog strokovnjakov ali družbe« (čl. 28); iz zgledov je razvidno, da je pri tem mišljeno občno besedje (npr. *genre*, *leader*). Po domačem izgovoru naj bi se pisale besede, ki so v splošni rabi: »V takem primeru si jezik tujko v izgovarjavi in pisavi prilagodi, pri čemer pa ni dosleden, ker sprejema tujke iz različnih virov« (čl. 28).Ta pravopis je hkrati prvi, ki je prevzemanje že predstavil na bolj načelni in shematski ravni. V veliki meri je sicer ohranil in nadgradil koncept prvih pravopisov (torej prikaz posebnosti po posameznih jezikih), vendar mu je pridružil še pregled načel za prevzemanje in podomačevanje tujih lastnih imen po posameznih skupinah. Tako v čl. 29 npr. določa, katera imena oz. njihove sestavine pišemo v domači obliki (imena pokrajin, držav in narodov; občne pojme v lastnih imenih; nekatera lastna imena za reke, gorovja in kraje).

Še bolj je ta koncept razdelan v *Slovenskem pravopisu* 1962. Izhodišče je sicer še vedno zapisovalno prilagajanje, pri katerem pravopis ločuje strogo znanstveni zapis, ki sledi izvirnemu, ter poljudni delno prilagojen zapis (z osnovnimi črkami in brez diakritičnih znamenj) in zapis, ki se prilagaja izgovoru. Vendar pa so v posebnem podpoglavju »Podomačena imena« hkrati izčrpneje kot prej tudi popisane skupine besed, ki jih pišemo »v domači, dostikrat prevedeni obliki« (čl. 60): npr. imena držav, pokrajin in otokov; imena prebivalcev; imena nekaterih vladarjev; imena večjih rek, gorovij – gre torej za koncept, ki je bil izhodišče za poglavje o prevzemanju tudi v aktualnem pravopisu. Ob pravopisu iz leta 1962 je bila sprejeta tudi odločitev o obravnavi tuje lastnoimenske leksike z vidika tipa izvirne pisave (latinica, cirilica, druge pisave), in sicer glede na namen pisanja – znanstveno ali poljudno (55–56). Tudi v tem pravopisu je pozornost prednostno namenjena grškim in latinskim imenom, narašča pa tudi skupina imen iz t. i. »modernih jezikov« (1962: 56).

Z nastopom Toporišiča se je lastnoimenskost vrnila v slovnico (SS 1976), toda – podobno kot v prvih slovnicah – integrirana v poglavja o glasovju, oblikoslovju in besedotvorju. Ta

1 Breznikova *Slovenska slovnica* iz leta 1916 sicer prinaša poglavje o prevzemanju imen iz »klasičnih jezikov«.

premik je avtor sam pojasnil z načelom (Toporišič 1965: 210), izraženim ob kritiki *Slovenske slovnice* 1964: »Vsa sklonljiva ženska imena gredo v I. sklanjatev: vseeno je, ali gre za Julko ali Klio, za Melpomeno ali Lenčko.« Tako je načelu, da se »besede iste sklanjatve – potem ko postanejo del slovenskega jezikovnega sistema – vedejo enako, […] podrejen oblikoslovni prikaz v vseh izdajah Toporišičeve slovnice« (Dobrovoljc, Lengar Verovnik 2015: 140). Za slovničarja povsem razumljivo načelo je bilo v zasnovi pravopisa, danes SP 2001, spremenjeno. Pravopisna komisija, sestavljena iz slovarnikov (Rigler, Suhadolnik) in slovničarjev dveh generacij (Bajec, Toporišič), je – upoštevajoč metode strukturalnega jezikoslovja – z novim konceptom pravopisne obravnave tujega besedja presegla tradicionalno delitev tujega imenskega leksikalnega fonda na klasične in moderne jezike s tem, da je v poglavju »Prevzete besede in besedne zveze« (2001) podala splošna načela, v posebnem novem poglavju »Preglednice za posamezne jezike« pa za vsak jezik predstavila črkovne zapise in njihovo fonetično realizacijo. Nezadostnost tega pravopisa je pomanjkanje splošnih napotkov o podomačevanju, ki naj ne bi bili vezani zgolj na konkretna razmerja črka – glas v posameznih jezikih, temveč naj bi podajali tudi opisna načela prevzemanja slovničnih kategorij, glasovja in pa pojasnila, kako prilagajanje tujih besed slovenščini tudi dejansko izpeljati.

Po izidu zadnje prenovljene izdaje pravopisnih pravil leta 2001 so bile kritike usmerjene zlasti v posamezne rešitve pri prevzemanju (Lenarčič 2004), več je bilo predlogov za spremembo koncepta ali dopolnitev pravil (prevzemanje tujih moških imen – Kocjan Barle 2012; o nemem *e* – Ilc in Stopar 2012; prevzemanje ženskih imen – Dobrovoljc in Lengar Verovnik 2015), le redki predlogi pa so se orientirali na kompleksen zasuk pravil, npr. predlog za upoštevanje mednarodnih prečrkovalnih sistemov iz jezikov z nelatiničnimi pisavami (Pogačnik 2012) ali predlog za terminološko spremembo in uvedbo pojma polcitatnosti (Snoj 2015).

2 Prenovljeno poglavje o prevzemanju: spremembe v zasnovi in novosti

V okviru Pravopisne komisije pri SAZU in ZRC SAZU od leta 2013 poteka prenova pravopisnih pravil, in sicer v več korakih. Pri oblikovanju prenovljenih poglavij poleg strokovnjakov za pravopisje sodelujejo tudi drugi jezikoslovci in strokovnjaki s področij, ki so bistvena za prenovo (pri poglavju o prevzemanju besed in besednih zvez je taka npr. geografija). Člani komisije, ki so hkrati sodelavci Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša pri ZRC SAZU,[2] pripravijo osnutek poglavja, ki je nato v redakcijskem postopku dokončno oblikovano v okviru ožjega sestava komisije[3] ter poslano še v recenzentsko obravnavo članom širšega sestava komisije[4] (po potrebi tudi večkrat). Delo tudi vsebinsko poteka večstopenjsko: izhodišče predstavljajo aktualna pravopisna pravila, katerih vsebina, dikcija in obsegovna ustreznost se preverjajo ob novejših strokovnih spoznanjih in aktualnem gradivu (zlasti korpusnem), pomemben vir podatkov pa so tudi kritike aktualnih pravil, vprašanja uporabnikov v Jezikovni svetovalnici in odgovori strokovnjakov jezikoslovcev nanje.[5]

2.1 Uvodne opredelitve

Uvodni del poglavja »Prevzete besede in besedne zveze« je v SP 2001 zelo obsežen in raznoroden. Dejansko je celotno problematiko prevzemanja zelo težko spraviti na skupni imenovalec, zato je umeščanje splošnih opozoril, kot je naslednje, v uvod poglavja vsaj vprašljivo: »Preden se pri oblikovanju besedila odločimo za prevzem kake besede, se najprej vprašamo, ali jo sploh potrebujemo, ali ni mogoče istega povedati s katero že znano domačo

2 Helena Dobrovoljc (predsednica komisije), Aleksandra Bizjak Končar, Nataša Jakop, Peter Weiss in Tina Lengar Verovnik.

3 Poleg že naštetih so v njem še Marta Kocjan Barle, Janez Orešnik, Hotimir Tivadar in Andrej E. Skubic.

4 Mojca Žagar Karer, Andreja Žele, Irena Stramljič Breznik, Drago Kladnik, Peter Holozan, Marko Snoj in Maro Jesenšek.

5 Svetovalnica deluje prek spleta <https://svetovalnica.zrc-sazu.si>.

besedo ali z novo domačo tvorjenko« (čl. 161). Opozorilo se nanaša le na občnoimenska poimenovanja oz. pogojno še na občnoimenske dele lastnih imen, zato bo v prenovljenih pravilih v poglavju o prevzemanju umeščeno ob ustreznih podpoglavjih, npr. pri občnoimenskih poimenovanjih. Tam bo uporabnik opozorjen, da v procesu prevzemanja prevzeto občnoimensko poimenovanje ali zvezo prevedemo, če najdemo ustrezen prevod, oziroma tvorimo novo poimenovanje (*bypass – obvod*).

Tudi razlogi za ohranjanje izvirnega zapisa so različni: kaže se, da najpogosteje ohranjajo zapis besede ali zveze, ki jih zaradi glasovnih ali zapisovalnih posebnosti izvornega jezika **težje pisno podomačimo** (*underground*). Pomembno je tudi, ali so družbene okoliščine rabe teh enot bolj naklonjene nepodomačenemu zapisu, npr. v posameznih znanstvenih panogah (*management* proti *menedžment*). Nepodomačeni zapisi pa se danes ohranjajo tudi pri nekaterih občnih poimenovanjih, npr. **športnih disciplin** (*futsal*), živalskih **pasem**, rastlinskih **vrst** oziroma **vinskih sort** (*beagle*, *mutsu*, *beaujolais*) in pri nekaterih uveljavljenih **strokovnih izrazih** (*commedia dell'arte*).

Splošni uvodni razdelek v prenovljenem poglavju bo treba zaradi že omenjenih težav z iskanjem stičnih točk podomačevanja pri izjemno raznorodnih skupinah besed (osnovna ločnica je sicer lastnoimensko proti občnemu, a ni edina) nadomestiti z obsežnejšim razdelkom »Prevzemanje glede na stopnjo podomačitve«. Ugotovljeno je namreč bilo, da lahko na podomačevanje pri vseh skupinah besed gledamo stopenjsko in da je zavedanje prevzetosti različno: odvisno je (tudi) od **jezika**, iz katerega smo izraz prevzeli, od časa, ki je pretekel od prevzema, lahko še od **družbenih okoliščin**, saj besede in zveze prevzemamo posamično, redkeje v parih ali večjih skupinah. Vse prevzete besede in besedne zveze podomačujemo na več ravneh: izgovorno, pri pregibanju in besedotvorno in v njihovi skladenjski rabi. Večino občnih poimenovanj pa poleg tega podomačujemo tudi pisno, nekatere delno ali v celoti prevajamo.

2.2 Občna poimenovanja

V podpoglavju o občnih poimenovanjih so poleg razvidnejše obravnave izposojenk in tujk (tj. ločeno, ne skupaj, kot je v aktualnih pravilih) predvidene tudi nekatere novosti. Eno od teh je opozorilo, da se proces pisnega prilagajanja – ki je prevzeti občnoimenski leksiki imanenten – pri **izposojenkah** ne zaustavi nujno in da v njem lahko nastajajo pisne dvojnice, ki so še bližje dejanskemu izgovoru danih besed (*cocktail* > *koktajl*, *koktejl*).

Pri **tujkah** je treba poleg že uveljavljene posebnosti, da pisno ne podomačujemo mednarodnih glasbenih izrazov, dodatno pojasniti: da gre predvsem za oznake za način izvajanja oz. navodila (*adagio*, *crescendo*, *piano*, *staccato*) ter da v povezavi z glasbo redkeje ne podomačujemo nekaterih vrst glasbe ali plesa (*a cappella*, *soul*; *bossa nova*, *breakdance*). Predvidena je tudi posebnost, da se nekatere tujke pojavljajo kot nepregibne enote v pridevniški vlogi ob slovenskih oz. podomačenih besedah (*all inclusive počitnice*, *mailing lista*, *vintage slog*).

Citatnost zahteva samostojno obravnavo, saj se nekateri nekoč citatni izrazi danes v večji meri prilagajajo slovenščini.

2.3 Lastna imena

Ugotovljeno je bilo, da obstaja mnogo stičnih oz. skupnih točk vseh skupin lastnih imen, zato v prenovljenem poglavju komisija predlaga njihovo uvodno skupno obravnavo glede na **stopnjo podomačitve** (polcitatna oz. pisno nespremenjena imena, podomačena imena in prečrkovana imena), šele nato bo sledila obravnava glede na vrsto lastnega imena. Izraza »prevedena imena« v prenovljenem poglavju ne bo, saj je podrobna analiza pokazala, da popolnoma prevedenih lastnih imen nimamo. Prevajanje je mogoče razumeti le kot princip podomačevanja v večbesednih imenih, ki so lahko tudi delno (*Novi Južni Wales*) ali v celoti prevedena (*Skalno gorovje*, *Evropska komisija*).

Pri **prečrkovanih lastnih imenih** mora pravopisna stroka svoja spoznanja povezovati tudi s spoznanji v drugih strokah (npr. v geografski stroki Kladnik (2007) ali za tuje pisave Petrovčič (2009)) in deloma s premiki v rabi (gl. vprašanja in odgovore v Jezikovni svetovalnici na to temo): pri imenih, prepisanih **iz nelatiničnih pisav ali iz ideogramov** se v sodobnosti vedno bolj ravnamo po pravilih mednarodnih latiničnih prečrkovanj (torej jih za razliko od občnih poimenovanj ne zapisujemo več fonetično). Izjemo predstavljajo uveljavljena imena, katerih zapis, skladen s fonetično uresničitvijo, se je že ustalil (*Hirošima*, *Ganeša*, *Kjoto*), in imena, prepisana iz slovanskih ciriličnih pisav (srbska, makedonska, ruska idr.), pri katerih še vedno sledimo slovenskim pravilom za prečrkovanje iz cirilice (*Svetlana Aleksijevič*). Poskusno poglavje s preglednicami za jezik z nelatinično pisavo je bilo pripravljeno za korejščino ob zimskih olimpijskih igrah v Južni Koreji. Dokument je objavljen na spletišču Pravopisne komisije pri SAZU in ZRC SAZU.[6]

Pri imenih bitij osnovno pravilo ostaja nespremenjeno: pisno podobo prevzetih osebnih lastnih imen načeloma ohranjamo polcitatno, torej gre za prilagajanje le v izgovoru ter pri skladenjskem prilagajanju in tvorjenju novih oblik. Podomačujemo pa posamezne skupine lastnih imen, od katerih bodo glede na aktualna pravila nekatere ohranjene, druge nekoliko spremenjene oziroma prilagojene dejanskemu stanju in tretje dodane.

Tako rekoč nespremenjene ostajajo tri skupine:

— **prebivalska imena** (tj. imena pripadnikov narodov, narodnosti, plemen ter prebivalcev držav, pokrajin in naselij, katerih imena so pri nas podomačena) (*Bask*, *Apač*);
— **imena iz starogrško-rimskega sveta** oz. imena, prevzeta prek stare grščine in latinščine (*Ezop*, *Cezar*, *Kolumb*);
— **imena** nekaterih **vladarskih** in plemiških rodbin (*Burboni*, *Jagelonci*).
— Ob pregledu gradiva se je izkazalo, da je treba nekoliko drugače obravnavati dve skupini:
— **svetniška** imena, ki jim je treba dodati še imena mučencev in papežev (*Pij VI.*, *Hema Krška*), ter
— imena **vladarjev**,[7] kjer so taka zlasti zgodovinska, med temi pa večbesedna s stalnimi pridevki, ki jih prevajamo (*Karel Veliki*, *Ivan Brez dežele*).

Na novo bosta oblikovani še dve skupini imen:

— **religijska imena** ter **svetopisemska** in (nekatera) **mitološka** imena (*Višnu*, *Mojzes*, *Leviatan*), medtem ko bodo imena zgodovinskih osebnosti predvidoma umaknjena iz osnovnega pravila med posebnosti. Čeprav so bila v preteklosti imena zgodovinskih osebnosti pogosteje slovenjena, danes namreč obstajajo podomačene različice predvsem kot dvojnice ob izvirnih (*Luther* ob prevladujočem *Luter*).

Zemljepisna lastna imena aktualni pravopis deli na enobesedna in večbesedna imena (znotraj teh pa še podrobneje – na podomačena oz. neprevedena in prevedena; pri enobesednih so posebej obravnavana še slovenska imena namesto neslovenskih). Pri pregledu gradiva se je pokazalo, da je bolj smiselno obravnavati posebej **naselbinska** in **nenaselbinska** imena, znotraj teh pa slediti skupinam iz (prenovljenega) poglavja o veliki in mali začetnici. Naselbinska zemljepisna imena namreč praviloma ohranjajo izvirno podobo, ne glede na to, ali so eno- ali večbesedna (*Köln*, *Los Angeles*), in ne glede na to, ali vsebujejo občna poimenovanja, ki bi jih lahko prevajali (*New York*). Pri nenaselbinskih imenih pa velja ravno obratno: podomačujemo jih (*Bangladeš*, *Jangcekjang*) oziroma prvotno občne sestavine v večbesednih imenih prevajamo (*Marijanski jarek*).

6 Dostopno prek spleta: <http://pravopisna-komisija.sazu.si/>.

7 Podomačevanje imen vladarjev je v sodobnem času nedosledno (nizozemska kraljica *Beatrix*); sodobna raba in tudi diskusije v Jezikovni svetovalnici na to temo pa kažejo, da se izvorni zapis ohranja tudi pri imenih, kjer imamo v slovenščini nedvoumne ustreznice (španski kralj *Juan Carlos*, ne *Janez Karel*). O tem več v Jezikovni svetovalnici v odgovoru P. Weissa in H. Dobrovoljc, »Ime španskega kralja Felipeja« (2014) <https://svetovalnica.zrc-sazu.si/topic/542/ime-španskega-kralja-felipeja>.

Poglavje o slovenskih zemljepisnih imenih namesto neslovenskih iz SP 2001 bo ohranjeno; dopolnjeno bo s spoznanjem, da je raba nekaterih zgodovinskih slovenskih zemljepisnih imen, ki so v osrednjem prostoru stilno zaznamovana, v zamejskem prostoru odvisna od lokalne rabe (Slovenci v Italiji na primer uporabljajo podomačeni različici *Turin* in *Milan* namesto *Torino* in *Milano*).

Tudi pri naselbinskih in nenaselbinskih imenih v sodobnem gradivu ostaja nekaj že uveljavljenih posebnosti, npr. da v podomačeni obliki uporabljamo **bolj znana mesta** oz. naselbine, katerih imena smo zaradi kulturne ali zgodovinske povezanosti v preteklosti že poslovenili (*Firence*, Ženeva). Novost pa je opažanje, da se lahko proces podomačevanja tudi obrne, torej se že podomačeno zemljepisno ime začne ponovno pisati v izvirni obliki (*Chicago* > Čikago > *Chicago*). Večjo konservativnost raba izkazuje pri imenih mest, ki so bila nedavno prilagojena nacionalnim jezikom in so drugačna od zgodovinsko uveljavljenih; pri teh navadno upoštevamo že uveljavljeno različico slovenskega zemljepisnega imena (*Kalkuta* namesto *Kolkata*, *Vilna* namesto *Vilnius*).

Tudi **stvarna lastna imena** je namesto v treh skupinah, kot ima aktualni pravopis (podomačena, nepodomačena, prevedena imena), bolj smiselno obravnavati v zgolj dveh skupinah: **nepodomačeno zapisana imena** (poudarek je na zapisu, saj je izgovor vedno podomačen) in **podomačena imena**. Za oboje danes velja skupna ugotovitev, da jih pogosteje prevajamo v leposlovnih besedilih, v drugih vrstah besedil (npr. v uradnih besedilih, obvestilih, turističnih besedilih ipd.) pa uporabljamo tudi neprevedena imena ali pa eno od variant zapišemo v oklepaju.

Stvarna imena so zaradi tesne povezanosti z družbenimi dogajanji najbolj izpostavljena spremembam, zato bo treba tudi skupine **nepodomačeno zapisanih** prevzetih imen skladno s sodobno rabo dopolniti. Imenom »glasil in podjetij« iz aktualnega pravopisa (čl. 211) bo tako treba pridružiti imena posameznih vozil (*Prince of Venice*, *EuroCity*), športnih klubov (*Manchester United*), industrijskih izdelkov ter zaščitenih blagovnih in storitvenih znamk (*Aspirin*, *Booking*, *Microsoft Windows*). Znamke bodo torej v prenovljenem poglavju brez izjeme pripoznane kot stvarna lastna imena, njihov morebitni (podomačeni) zapis z malo začetnico (*Coca-Cola* > *kokakola*, *kola*) pa je lahko le rezultat procesa apelativizacije – gre za spoznanje, utemeljeno že v znanstvenih prispevkih (gl. npr. Dobrovoljc 2012) in pogosto ilustrirano ob konkretnih zagatah v Jezikovni svetovalnici.

Tudi pri **podomačenih** stvarnih lastnih imenih je mogoče glede na aktualna pravila prepoznati oziroma oblikovati več skupin: imena družbenih in političnih organizacij, ustanov ipd. (*Univerza Stanford*, *Svet Evropske unije*); imena verskih skupnosti (*Katoliška cerkev*, *Jehovove priče*); imena kulturnih, športnih in drugih prireditev (*Frankfurtski knjižni sejem*, *Newyorški maraton*); naslove oz. imena knjig, filmov, predstav, slik, kipov in drugih umetniških stvaritev (*Sen kresne noči*, *Čarobna piščal*); imena zakonov, listin, pogodb ipd. (*Kjotski protokol*).

2.4 Načela za prevzemanje besed

Po izidu aktualnih pravopisnih pravil je bil pogosto kritiziran (gl. Kladnik 2007: 79 in dalje) sklop določil o **tipografskih zamenjavah**, npr. »kadar prevzetih besed ne domačimo, ohranjamo latinične pisave povsem nedotaknjene, tj. pišemo in tiskamo jih z vsemi ločevalnimi znamenji in v obliki, kakor jo imajo« (čl. 216), vendar si lahko »tipografske težave« (čl. 217) olajšamo tudi z vpisovanjem na roke, opuščanjem ločevalnih znamenj ali zamenjevanjem oz. razvezovanjem posameznih tujih črk, kadar »pisalni ali stavni stroj nima katere črke tujih pisav« (čl. 218). Ker so s sodobnimi urejevalniki besedil tovrstne omejitve večinoma presežene, bo prenovljeno poglavje predvidoma dopuščalo odmike od izvornega zapisa le v nestrokovni rabi in pri tvorjenkah iz tako zapisanih besed (*Ampère*, vendar *Amperov zakon*, enota *amper*).

Nekoliko obsežnejšo obravnavo v primerjavi z aktualnimi pravili zahtevajo **prilagoditve tujih glasov in naglasa**. Pri snovanju koncepta pravil se je komisija sicer zavezala, da bo v prenovljenem pravopisu podrobnejše podatke mogoče najti pri obravnavi posameznih jezikov v dodatku ob koncu priročnika. Obsežnost je delno posledica večje nazornosti, tj. ilustriranja pravil z zgledi, deloma pa večje natančnosti opredeljevanja posameznih pojavov, ki so v SP 2001 zgolj našteti.

Predvidena novost bo tudi **obravnava izgovora imen glede na narečne oz. regionalne glasovne posebnosti**, kjer bo pri imenih in priimkih posameznikov povzeto sicer v praksi že uveljavljano pravilo, da če posameznik želi ohraniti naglas in izgovor imena, kot ga je vajen iz svojega okolja, je v bolj dialoških komunikacijskih situacijah (npr. intervjujih) tudi to ustrezno (*Mártin* nam. *Martín*). V poglavju je načrtovan še razdelek o prilagoditvah in spremembah slovničnih kategorij, ki ga aktualni pravopis nima, so se pa opažanja te vrste pojavljala v nekaterih predhodnih pravopisih. Gre za ugotovitev, da pri prevzemanju iz drugih jezikov samostalniki, tudi imena, lahko izgubijo prvotne slovnične lastnosti: pogosto naglas, redkeje tudi spol in število (fin. *Helsinki* (ed.) – sln. *Helsinki* (mn.)).

3 Sklep

Čeprav vsebuje poglavje o prevzemanju besed in besednih zvez le načelna izhodišča za leksikalno prevzemanje v slovenski pisni jezik, pa je potreba po čim natančnejših in čim bolj smiselno razporejenih napotkih glede na izkušnje iz Jezikovne svetovalnice zelo velika. Končna podoba poglavja bo sicer oblikovana šele po zaključenem poglavju, ki je delovno naslovljeno kot slovnični dodatek k pravopisu in ki bo vsebovalo glasoslovne, oblikoslovne in besedotvorne posebnosti pri zapisovanju oblik, tvorjenih (tudi) iz prevzetih besed in zvez; vendar pa že trenutna vsebina ponuja dobra izhodišča za pripravo še enega pomembnega dodatka k priročniku, in sicer preglednic za prevzemanje iz posameznih jezikov, ki bodo zaokrožile pravopisni oris te zelo obsežne problematike.

Viri in literatura[8]

Bajec, Anton, Rupel, Mirko, Kolarič, Rudolf, 1956: *Slovenska slovnica*. Ljubljana: SAZU.

Bizjak Končar, Aleksandra, 2013: Pisno podomačevanje novejših prevzetih besed v slovenščini. Nataša Jakop, Helena Dobrovoljc (ur.): *Pravopisna stikanja*. Ljubljana: Založba ZRC. 63–71.

Breznik, Anton, 1920: *Slovenski pravopis*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna.

Breznik, Anton, 1916: *Slovenska slovnica*. Ljubljana.

Breznik, Anton, Ramovš, Fran, 1935: *Slovenski pravopis*. Ljubljana: Znanstveno društvo.

Dobrovoljc, Helena, 2012: Pisanje imen izdelkov in znamk. Nataša Jakop, Helena Dobrovoljc (ur.): *Pravopisna stikanja*. Ljubljana: Založba ZRC. 27–39.

Dobrovoljc, Helena, Lengar Verovnik, Tina, 2015: Unikatna, tuja in večbesedna ženska rojstna imena v slovenščini ter z njimi povezana pravopisna problematika. Helena Dobrovoljc, Tina Lengar Verovnik (ur.): *Pravopisna razpotja*. Ljubljana: Založba ZRC. 137–150.

Ilc, Gašper, Stopar, Andrej, 2012: Pravopisna obravnava angleškega nemega *-e*. Helena Dobrovoljc, Nataša Jakop (ur.): *Pravopisna stikanja*. Ljubljana: Založba ZRC. 101–111.

Levec, Fran, 1899: *Slovenski pravopis*. Dunaj: Cesarska kraljeva zaloga šolskih knjig.

Lenarčič, Simon, 2004: *Popravopis: kaj je narobe in kaj manjka v novem Slovenskem pravopisu?* Ljubljana: samozaložba.

Janežič, Anton, 1863: *Slovenska slovnica*. Celovec.

Kladnik, Drago, 2007: *Pogledi na podomačevanje tujih zemljepisnih imen*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

8 Prispevek je nastal v okviru programa P6-0038, ki ga financira ARRS.

Kocjan Barle, Marta, 2012: Končaj v tujih moških lastnih imenih iz evropskih jezikov, zapisanih v latiničnih pisavah. Helena Dobrovoljc, Nataša Jakop (ur.): *Pravopisna stikanja*. Ljubljana: Založba ZRC. 85–100.

Petrovčič, Mateja, 2009: Pregled paragrafov Slovenskega pravopisa s primeri iz kitajskega jezika. *Azijske in afriške študije* 13/2. 103–113.

Pogačnik, Aleš, 2012: Glasovno domačenje lastnih imen iz nelatiničnih pisav. Helena Dobrovoljc, Nataša Jakop (ur.): *Pravopisna stikanja*. Ljubljana: Založba ZRC. 73–84.

Slovenski pravopis, 1950. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, DZS.

Slovenski pravopis, 1962. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, DZS.

Slovenski pravopis, 2001. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Toporišič, Jože, 1965: Popravljena slovenska slovnica. *Jezik in slovstvo* 10/6–7. 209–217.

Toporišič, Jože, 1976. *Slovenska slovnica*. Maribor: Založba Obzorja.

Helena Dobrovoljc
Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša
Fakulteta za humanistiko, Univerza v Novi Gorici
hd@zrc-sazu.si

Kategorizacija prevzetih lastnih imen ob prenovi pravopisa in prikaz prevzemanja imen iz hrvaškega jezika

Prispevek predstavlja nove poglede na pravopisna pravila o prevzemanju, v problemskem delu pa obravnava vprašanje podomačevanja oz. ohranjanja imen in iz njih izpeljanih občnih besed iz hrvaškega jezika v slovenščini. Predstavljene so temeljne usmeritve, mesta, pri katerih jezikovni uporabniki omahujejo, in tudi rešitve, ki so v slovenščini najbolje sprejete.

Uvod

Obravnava prevzemanja iz drugih jezikov se je skozi celotno 20. stoletje spreminjala: medtem ko je bila občnoimenska leksika podrejena tudi skrajnemu purizmu, je bilo prevzemanje lastnih imen odrinjeno, obravnavano kot slovnično manj zanimivo, pogosto prepuščeno pozornosti piscev enciklopedij in leksikonov. Ne le zavedanje, da sodobno evropsko jezikoslovje že od sredine 90. let prejšnjega stoletja lastna imena umešča med svoje raziskovalne izzive kot univerzalno jezikoslovno kategorijo (Van der Velde idr. 2011; Van Langendonck 2007), tudi veliko število novih, drugačnih … iz različnih jezikov prevzetih imen, ki vplivajo na vedênje lastnih imen v slovenščini, jih je tudi v slovenskem jezikoslovju postavilo na vidnejše mesto v raziskavah.

1 Kategorizacije lastnih imen v pravopisu

Dejstvo, da funkcija lastnih imen tem zagotavlja nekoliko drugačno življenje kot občnim besedam, je ob prenovi pravopisnih pravil in koncipiranju pravopisnega slovarja še bolj očitno kot pri pripravi drugih priročnikov. Pravopisna pravila v **poglavju o rabi velike in male začetnice** lastna imena kategorizirajo po različnih pomenskih skupinah, npr.:

(1) **imena bitij** ali antroponimi so ***osebna*** (rojstna imena, priimki, vzdevki, psevdonimi, umetniška imena, imena s predimki), ***domišljijska***, ***religijska*** in ***mitološka***, ***prebivalska***, živalska;

(2) **zemljepisna imena** ali toponimi so ***naselbinska*** (naselja, zaselki) in ***nenaselbinska*** (imena planetov, celin, držav, pokrajin; podmorskih in otoških reliefnih oblik; oronimov (gore, hribi, planote, gorovja, gričevja); kopenskih in morskih hidronimov (oceani, reke, slapovi, jezera ...), gl. Kladnik (2001));

(3) **stvarna imena** ali hrematonimi so imena stvari in izdelkov, imena ustanov, družbenih pojavov.

Pravopisni slovar imena primerljivo z občnimi poimenovanji umešča v jezikovni sistem, ob čemer so za uporabnike zanimive razlike na izrazni in pomenski ravni, npr. enakozvočnice[1] z občnimi poimenovanji (*Tolminec* ‘prebivalec’ – *tolminec* ‘sir’; *Graham* ‘priimek’ – *graham* ‘polnozrnat’; *Abraham* ‘ime’ – *abraham* ‘petdesetletnik’), nekatere pa tudi na oblikoslovni (*Sever*, rod. ed. *Severja* ‘priimek’ – *sever*, rod. ed. *severa* ‘stran neba’) in besedotvorni ravni

1 Prim. *Pravopisne kategorije ePravopisa*, pravopisna kategorija »Enakozvočnice« <https://fran.si/spt-kategorije?tab=Enakozvocnice>.

(*Cambridge*, preb. i. *Cambridgean*; prid. *cambriški*). Tudi zato je treba v sklopu poglavja o prevzemanju lastnih imen obravnavati tudi oblikoslovno in besedotvorno vedênje tujih imen.

V pravopisnem poglavju o prevzetih besedah pa se lastnoimenska problematika še nadalje diferencira, saj je način obravnave prevzetega lastnega imena in prevzemanja odvisen od:

— **vrste** lastnega imena (imena bitij, stvarno ime, zemljepisno ime);
— **pomenske skupine** (npr. zemljepisno ime: na distinkciji naselbinsko ali nenaselbinsko ime temeljijo pravila o rabi začetnice);
— časovne determiniranosti (sodobno ali zgodovinsko osebno ime: medtem ko sodobna imena ohranjamo v izvirni obliki, zgodovinska imena pogosto nadomeščamo s slovenskimi);
— **zgradbe** lastnega imena (enobesedno, večbesedno, predložno, dvojno);
— načina **izvirnega zapisa** (latinica, cirilica, arabica, ideografska pisava …).

Priprava prenovljenega poglavja o prevzetih besedah in imenih v Pravopisni komisiji (dalje PK) SAZU in ZRC SAZU (gl. Spletišče PK, zavihek »Delovanje komisije«) je pokazala, da je za iskalca informacij o prevzemanju imen bistveno pridobiti ne le iskani podatek, temveč tudi celovit pogled na področje prevzemanja v slovenščini. Pravopisci si moramo pri tem prizadevati, da podajamo odgovore na naslednja vprašanja:

1. Na katere načine prevzemamo tuja imena v slovenščini?
2. Kako na prevzemanje vpliva dejstvo, ali je ime osebno, zemljepisno ali stvarno?
3. Kako na prevzemanje vpliva eno- oz. večbesednost imena?
4. Ali na prevzemanje vpliva vrsta pisave v izvornem jeziku?
5. Kako prevzemanje vpliva na slovnične lastnosti besed?

Sprejetost pravopisnega priročnika pri uporabnikih je odvisna tudi od tega, ali je pri opisu jezikovnega vedênja prevzetih imen razumljiv in zato uspešen ter ali posledično lahko učinkovito vpliva na pisne navade uporabnikov.

V nadaljevanju bo ponazorjeno, kako lahko na zastavljena vprašanja odgovorimo, če izhajamo iz (1) analize prevladujoče **jezikovne prakse**, ki jo narekuje tudi veljavni ***Slovenski pravopis* 2001**, (2) rešitev, ki smo jih predlagali v **Jezikovni svetovalnici** Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša,[2] in (3) razprav **v Pravopisni komisiji** pri SAZU in ZRC SAZU. V nadaljnjem poglavju pa bo prikazani teoretski okvir apliciran na prevzemanje hrvaških imen.

2 Načini prevzemanja glede na vrsto lastnega imena in njegovo zgradbo

V nasprotju z občnimi besedami, pri katerih se v zapisu želimo v največji meri približati govorni uresničitvi (*džins* < *jeans*), je pri lastnih imenih v ospredju težnja po ohranitvi pisne podobe imena, saj se s tem v večji meri zagotavlja njegova inherentna funkcija – identifikacija s poimenovanim, navadno s posameznim denotatom.

Tuja imena v slovenščini so lahko imena bitij, zemljepisna imena in hitro naraščajoča skupina stvarnih imen. Najbolj sistematičen pregled tujih zemljepisnih imen v slovenščini je podan v delu *Slovenski eksonimi* (Kladnik idr. 2013) s 5000 zemljepisnimi imeni, ki se najpogosteje pojavljajo v slovenščini, njihova stopnja prilagoditve našemu jeziku pa je različna. Podobno izčrpnih tipoloških pregledov za prevzeta imena bitij in stvarna imena nimamo. Na osnovi analize že prevzetih in prilagojenih imen je že mogoče napraviti grobo tipologijo načinov slovenjenja imen.

2.1 Pisno nepodomačena imena

Sledeč težnji, da bi se tuja imena čim manj krnila, je v slovenščini največ takih, ki so pisno nepodomačena in pri katerih prihaja do morfemskih prilagoditev v besednih izglasjih,

2 Jezikovna svetovalnica (dalje JS) je spletno mesto, na katerem raziskovalci Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU odgovarjajo na jezikovna vprašanja, ki jih s priročniki na Fran.si <http://www.fran.si/> ni mogoče v celoti razrešiti. Dosegljiva je na spletnem naslovu <https://svetovalnica.zrc-sazu.si>.

in sicer v taki meri, ki omogoča njihovo rabo v povedi, v kateri delujejo skladenjska pravila, značilna za slovenščino, npr.: prilagajanje oblik (*knjiga Winstona Churchilla*) in v besedotvorju (*Churchillova nagrada*). Pri skladenjski rabi slovenščina sledi izreki imena, hkrati pa ne krni njenega zapisa (*festival v Cannesu* [festivál v kánu]).

Med pisno nepodomačena se uvrščajo domala vsa **osebna imena**, tj. rojstna imena (*Bernie*, rod. *Bernieja*, svoj. prid. *Berniejev*) in priimki (*Higgs*, rod. *Higgsa*, svoj. prid. *Higgsov*), **naselbinska imena**, največkrat imena mest (*Sydney*, rod. *Sydneya*, vrst. prid. *sydnejski*; *Cape Town*, rod. *Cape Towna*, vrst. prid. *capetownski*) in imena v slovenščini redkeje omenjenih zemljepisnih danosti (*Massachusetts*). V tej skupini je tudi največ **stvarnih lastnih** imen – imen podjetij, znamk, časopisov, organizacij in storitev (*Microsoft*, *Aspirin*, *Spiegel*, *Greenpeace*, *Lufthansa*, *Gmail*) ipd. Čeprav ugotavljamo, da na ohranjanje pisne podobe ne vpliva dejstvo, ali je prevzeto ime eno- ali večbesedno, je največ pisno nepodomačenih imen enobesednih.

2.2 Pisno podomačena imena

Pisno popolnoma podomačena (zapisana tako, kot jih izgovorimo) so imena, ki so bila zaradi zgodovinskih ali kakih drugih razlogov (npr. frekventnosti rabe, emocionalnih ali religioznih razlogov) v slovenščini rabljena že v zgodnjih obdobjih knjižnega jezika in so zato popolnoma prilagojena slovenščini.

Med **imeni bitij** so v tej skupini redka imena, zlasti religijska in imena iz antike (*Krišna*, *Sofoklej*). Vse bolj se v položaj pisnih dvojnic umikajo tudi v preteklosti pisno podomačena imena, ki so kot podstavna zaživela tudi v izpeljankah (*Calvin > Kalvin – kalvinist*; *Luther > Luter – luteranstvo*).[3]

Od **zemljepisnih** imen so pisno podomačena in tudi standardizirana imena držav (*Alžirija*) ter iz njih nastala bodisi prebivalska imena (*Alžirec*) bodisi pridevniki (*alžirski*, *senski*). V to skupino uvrščamo tudi imena rek (*Sena*, *Misuri*), nekaterih pokrajin in redka imena zelo znanih mest (*Bruselj*, *Lozana*). Spletna revolucija, spremenjene družbene razmere in stiki z globalnimi mediji vplivajo tudi na porast pisno nepodomačenih imen (*Čikago – Chicago*).

2.2.1 Slovenska imena namesto tujih

Kadar se pisna podomačitev (zapis, prekriven s slovenskim izgovorom) zelo približa že obstoječemu slovenskemu imenu in je to ime pogosto rabljeno, tuje ime pogosto zamenjamo z domačim.

Pojav je mogoče opaziti pri **osebnih imenih**, npr. svetopisemskih (*Peter*, *Sara*, *Jona*), svetniških (*sv. Klara*), imenih nekaterih zgodovinskih osebnosti (*Marko Polo*), vladarskih zgodovinskih imenih (*Filip*, *Jurij*) … Pri imenih zgodovinskih osebnosti, ki sestojijo iz imena in stalnega identifikacijskega pridevka, je ta morfemsko prilagojen slovenščini (*Erazem Rotterdamski*) ali preveden (*Elizabeta Druga*, *Ernest Železni*).

Domača imena namesto mednarodnih uporabljamo tudi pri nekaterih **zemljepisnih naselbinskih** imenih, ki so zgodovinska ali tesno povezana s slovensko preteklostjo ali kulturo (*Carigrad*, *Dunaj*, *Rim*), in seveda na vseh zamejskih območjih, kjer živijo Slovenci kot avtohtona manjšina (*Celovec*, *Trst*, *Gorica*, *Borovlje*, *Lipalja vas*).

2.2.2 Prevajanje tujih imen

V procesu podomačevanja je prevajanje skrajna stopnja podomačitve; izvajamo ga najpogosteje pri tistih večbesednih lastnih imenih, ki imajo tudi občnoimenske sestavine, redkeje pa prevajamo enobesedna imena.

3 O prevzemanju imen *Luther*, *Calvin* ... gl.odgovor H. Dobrovoljc v JS »Luthrovo« ali »Lutrovo« leto? (2017). < https://svetovalnica.zrc-sazu.si/topic/1892/luthrovo-ali-lutrovo-leto>.

V sklop prevedenih **osebnih imen** se uvrščajo večbesedna imena zgodovinskih oseb, in sicer stalni pridevki ob imenu: pridevki po krajih (*Hema Krška*) ali osebnostnih lastnostih (*Pipin Mali*), tudi v samostalniški (*Friderik Rdečebradec*) in predložni obliki (*Ivan Brez dežele*), ter pridevki v obliki vrstilnih številnikov (*Ludvik Štirinajsti*).[4]

Načeloma se prevajajo vse občnoimenske sestavine v **zemljepisnih nenaselbinskih imenih** (npr. *Sveti Tomaž in princ*,[5] *Bližnji vzhod*, *Katinski gozd*, *Sueški prekop*), pa tudi v imenih objektov (*Bela hiša*), ki so lahko tudi **stvarna imena**. Pri slednjih se ravnamo po enakih merilih kot pri zemljepisnih imenih: z veliko začetnico pišemo lastna imena in prvo sestavino (*Dunajski filharmoniki*, *Liga prvakov*, *Trpljenje mladega Wertherja*).

V leposlovju je prevajanje vseh tipov imen lahko povsem prepuščeno prevajalski odločitvi in svobodi ob zavezi po čim bolj korektnem poustvarjanju izvirnika.

2.3 Prečrkovana imena

Pri imenih, izvorno zapisanih v nelatiničnih pisavah, se ravnamo v skladu s prečrkovalnimi napotki za sporazumevanje v mednarodni skupnosti, ki so jih vzpostavile jezikovne skupnosti oz. države, v katerih se ta pisava uporablja. Čeprav je bilo prečrkovanje iz nelatiničnih pisav vse od konca druge svetovne vojne obravnavano v skladu s pravopisnim pravilom, ki je obvezovalo k fonetični uresničitvi, se je jezikovna praksa po letu 2000 razmahnila v smer mednarodnega prečrkovanja,[6] zlasti za azijske pisave (Pogačnik 2012). V skladu s tem premikom se v Pravopisni komisiji vzpostavljajo nova pravila, pri katerih igra odločilno vlogo vrsta pisave in ne vrsta lastnega imena. Predlagano je, da bi se ohranilo pravilo glasovnega domačenja za cirilične pisave in za arabico,[7] medtem ko je pri azijskih imenih, izvorno zapisanih v nelatiničnih pisavah, predlagano, da se pravilo spremeni in se sprejme mednarodne načine zapisa, razen če je fonetično zapisano ime že ustaljeno v slovenščini (*Hirošima*, *Murasaki Šikibu*, *Šanghaj*).

Ob fonetičnem prečrkovanju imen iz ciriličnih pisav v Bolgariji in Ukrajini se zaradi želje mnogih pripadnikov po mednarodnem oz. neslovanskem zapisu imen vse pogosteje sprašujemo, do katere mere nas obvezuje želja posameznika po zapisu v skladu z njegovo voljo oz prepričanjem.[8]

3 Umeščanje hrvaških imen v slovenski jezikovni sistem

Prikazana kratka tipologija bo v nadaljevanju uporabljena za predstavitev težav slovenjenja imen s hrvaškega jezikovnega prostora, kakor so jih zaznali že slovničarsko-pravopisni priročniki v preteklosti in kakor jih zaznavajo uporabniki Jezikovne svetovalnice. Pri tem bodo predstavljena vsa področja prevzemanja, razen prečrkovanja, ki pri hrvaških imenih ni aktualno.

4 Podrobneje o tipih imen s stalnim pridevkom v *Pravopisnih kategorijah ePravopisa* na portalu *Fran*. <https://fran.si/spt-kategorije?tab=StalniPridevki>.

5 Nekatera imena držav so bila še pred desetletjem neposlovenjena oz. deloma poslovenjena: tako portugalsko ime države *São Tomé e Príncipe* še v SP 2001 podomačijo le v prevedenem vezniku *in* (*São Tomé in Principe*), v Kladnik in Perko (2013) pa je ime že poslovenjeno v *Sveti Tomaž in Princ*.

6 Še zlasti to velja za zemljepisna imena, pri katerih se je (v nasprotju z osebnimi imeni) mednarodna transkripcija pojavljala že v leksikonskih delih (npr. v Knaurovem *Velikem splošnem leksikonu*, ki je izšel pri DZS leta 1997, e-izdaja 2005), saj so sledili napotkom UNGEGN o zmanjšanju števila eksonimov v posameznih jezikih. Prim. predgovor Orožna Adamiča v Kladnik in drugi (2013: 9).

7 O ustreznem zapisu imena *Džamal Hašokdži* gl. odgovor P. Weissa v JS (2019). <https://svetovalnica.zrc-sazu.si/topic/3528/džamal-hašokdži>.

8 Gl. odgovor Pravopisne komisije glede imena *Andrej Makin* v JS (2019). <https://svetovalnica.zrc-sazu.si/topic/3703/kako-pisati-ime-avtorja-z-dvojno-jezikovno-identiteto-andrej-makin-in-andreï-makine>.

3.1 Imena bitij

Sodobna hrvaška osebna imena ohranjamo v slovenščini kot pisno nepodomačena (*Ivana Brlić-Mažuranić*, *Luko Paljetak*, *Tito Brezovački*).

3.1.1 Zgodovinske osebnosti

Drugače obravnavamo zgodovinske osebnosti, poimenovane s karakterističnimi stalnimi pridevki, ki jih prevajamo (sln. *Andrej III. Benečan* – hrv. *Andrija III. Mlečanin*)[9] ali morfemsko prilagajamo (sln. *Ladislav Neapeljski* – hrv. *Ladislav Napuljski*).

Pri prevajanju imen zgodovinskih osebnosti je treba biti pozoren tudi na morebitna neskladja med slovenskimi in hrvaškimi zgodovinskimi imeni, npr. ogrsko-hrvaški kralj *Bela II. Slijepi* je na Slovenskem pogosteje imenovan *Bela II. Ogrski*, srednjeveški učenjak *Herman iz Karintije* oz. *Herman Koroški* pa ima tudi hrvaško ime *Herman Dalmatin* (v SP 2001 celo *Herman Dalmata*).[10]

Tudi pri prevajanju imen božanstev, vladarjev, papežev in svetnikov se je v različnih jezikih oblikovalo načelo, da se imena zamenjajo z najbližjo domačo vzporednico oz. da vsak jezik oblikuje ime po navadah, ki so bliže obstoječemu imenskemu sistemu oz. njihovi kulturni in zgodovinski tradiciji, npr. *Janez Pavel II.* (hrv. *Ivan Pavao II.*), *Franc Jožef* (hrv. *Josip Franjo*), *Nikolaj Kopernik* (hrv. *Nikola Kopernik*), *Katarina iz Genove* (hrv. *Katarina Đenovska*).

3.2 Zemljepisna imena

3.2.1 Naselbinska imena

Naselbinska zemljepisna imena večinoma sprejemamo tako, kot so zapisana v izvirniku, tj. v **nepodomačeni** obliki (*Dugopolje*, *Veli Lošinj*, *Lički Osik*), ki je lahko tudi povsem prekrivna s morebitno poslovenjeno slovensko obliko imena (*Zagreb*, *Osijek*, *Posavina*). Občnoimenskih in nepolnopomenskih delov imen ne prevajamo in tudi ne slovenimo, hkrati pa pri rabi začetnice sledimo pravopisnim pravilom (SP 2001: 71). Ta pravijo, da se v slovenskem jeziku neprve sestavine naselbinskih imen (*vas*, *mesto*, *trg*, *selo*, *selce*) pišejo z malo začetnico, enako velja za tuja imena, a le če jih podomačimo (*Carsko selo*, *Devinska Nova vas*, *Dunajsko Novo mesto*). Ker je podomačevanje naselbinskih imen le izjema, že od Breznik-Ramovševih pravopisov (1935: XII) omejena na tradicionalno uveljavljena slovenska imena za hrvaške kraje, takih primerov v praksi skorajda ne srečamo, saj hvarskega mesta *Stari Grad* ne slovenimo v *Staro mesto* in tudi zagrebškega *Dugega Sela* ne v *Dolgo vas*, zato v začetnici sledimo izvirnemu zapisu.

Podobnost jezikov v procesu prevzemanja zahteva dodaten premislek. Na to opozarjajo tudi uporabniška vprašanja (JS), npr. Ali sta turistični jadranski mesti *Sveti Filip i Jakov*, *Biograd na Moru* dovolj pogosto rabljeni v slovenskem knjižnem jeziku, da bi ju podomačili kot npr. *Dunajsko Novo mesto*? Slovenski različici imena bi se glasili *Sveta Filip in Jakov*, *Biograd na morju*,[11] a pregled rabe kaže bolj na neenotnost nepodomačenih zapisov kot pa na težnjo po slovenjenju. Ob tem naj opozorimo, da se iz rabe največkrat zaradi inercije in slabe jezikovne »ozaveščenosti slovenskih govorcev in piscev, povezane tudi s čedalje pogostejšimi obiski sosednje države« (Kladnik idr. 2013: 58), umikajo tudi nekatera slovenska imena

9 V članku bodo zaradi preglednosti slovenske različice oz. prilagoditve zapisane v besedilu, hrvaške pa v oklepaju za podomačeno.

10 Ker je tudi latinska predloga obeh imen različna (*Hermanus de Carinthia*, *Hermanus Dalmata*), ne moremo govoriti o slovenjenju, temveč o dveh imenih.

11 O slovenjenju obeh imen gl. odgovor *Ali slovenimo ime krajev »Biograd na Moru«* in »Filip i Jakov«? več avtorjev v JS. (2016). < https://svetovalnica.zrc-sazu.si/topic/1621/ali-slovenimo-ime-krajev-biograd-na-moru-in-filip-i-jakov>.

za večje ali obmejne hrvaške kraje, npr. *Pulj* (34 %) namesto hrv. *Pula* (66 %),[12] ne pa tudi večbesedna imena, npr. *Brod na Kolpi* (86 %) namesto hrv. *Brod na Kupi* (14 %). Sicer še vedno obstaja možnost slovenjenja pri tistih hrvaških mestih, do katerih gojimo v zgodovinskem spominu posebno naklonjenost in so v slovenščini pogosteje rabljena.

Posebno skupino hrvaških imen predstavljajo imena s priponskimi obrazili *-ac*, *-ak*, za katera so zlasti v starejših obdobjih slovničarji in pravopisci priporočali slovenska obrazila *-ec*, *-ek* (*Karlovec*, *Sisek*, *Čaček*; Levec 1899), da bi v slovenčini lažje upoštevali neobstojnost glasu jih zato ustrezno sklanjali (*Karlovec*, rod. *Karlovca*), deloma tudi zaradi upoštevanja kajkavske narečne osnove (*Čakovec*). Tudi ta imena vse pogosteje uporabljamo v standardni hrvaški obliki (Tabela 1), ne glede na pravopisno priporočilo.

V SP 2001	**Slovensko ime**	**Pogostnost** (po GF)	**Hrvaško ime**	**Pogostnost** (po GF)
+	*Karlovec*	12 %	*Karlovac*	88 %
+	*Sisek*	3,5 %	*Sisak*	96,5 %
–	*Jasenovec*	2,4 %	*Jasenovac*	97,5 %
–	*Obrovec*	1 %	*Obrovac*	99 %

Tabela 1: Vpliv pravopisnih priporočil na izbiro slovenskih imen z obrazilom *-ec*: pregled pogostnosti v korpusu Gigafida.

3.2.2 Nenaselbinska imena

Podomačevanje nenaselbinskih imen v slovenščini poteka tako, da občnoimenske prvine prevajamo, lastnoimenske pa prilagajamo slovenskemu besedotvornemu sistemu, npr. namesto *Riješki zaljev* uporabljamo *Reški zaliv*, namesto *Brijuni* pa *Brioni*. Raba je pri tej skupini precej bolj neenotna kot pri naselbinskih imenih, saj se pogosto ne zavedamo potreb po obrazilni prilagoditvi hrvaških prvin v lastnoimenskih sestavinah imena.

Enobesedna nenaselbinska hrvaška imena se v slovenščini pogosto podomačijo, mnoga so povsem enaka slovenskim (*Istra*, *Velebit*, *Zagorje*, *Posavina*, *Dalmacija*, *Hvar*, *Šipan*), druga pa slovenimo morfemsko, npr. *Podonavje* (hrv. *Podunavlje*), *Brioni* (hrv. *Brijuni*). Za obmejna območja, na katerih živijo tudi Slovenci, so v veljavi slovenska imena (*Kolpa*, *Sotla*, *Čeber*, *Trstje*).

Za pravopisno ustrezen zapis podomačenega **nenaselbinskega večbesednega** imena moramo upoštevati splošno načelo – prevesti občne besede in podomačiti lastna imena. Nekatere občne besede so v slovenščini in hrvaščini na pisni izrazni ravni povsem enake (*jezero*, *polje*, *most*, *kanal*, *trg*) ali zelo podobne (hrv. *otoci*, *zaljev*, *pećine*, *rat* – sln. *otoki*, *zaliv*, *pečine*, *rt*), pri drugih pa moramo za ustrezen prevod poznati **geografsko terminologijo** in predvsem predmetnost, ki jo ime poimenuje, npr. *Modra špilja* prevedemo kot *Modra jama*, *Drakonova špilja* pa kot *Zmajeva votlina*; znamenite *Cerovačke špilje* prevedemo kot *Cerovški jami*[13] (v dvojini). Nekatera imena so sestavljena v celoti iz občnoimenskih sestavin (*Zlatni rat*), ki jih prevajamo (*Zlati rt*).

12 Pogostnost po Gigafidi.

13 V besedilnem korpusu Gigafida ne najdemo nobene ustreznice niti izvirnega imena (*Cerovačke špilje*), enako ne v korpusih KAS in slWaC. Na turistični spletni strani <https://feeds.croatia.hr/sl/> najdemo turistični katalog z naslovom *Jamarstvo*, v katerem so *Cerovačke špilje* prevedene kot *Cerovške jame*. V *Slovenskem velikem leksikonu* Mladinske knjige (2007) je ime rabljeno v dvojini, saj sta jami dve (*Cerovški jami*). Pri prevajanju je torej treba biti pozoren na opis predmetnosti v izvirnem jeziku, ne zgolj na ime.

Pozorni moramo biti na **kulturno specifične izraze** (Schlamberger Brezar 2009: 336), ki jih prepoznamo v neprevedljivih občnoimenskih sestavinah imen, npr. *Skradinski buk* (brzice na reki Krki), *Hajdučki kukovi*[14] (kraško področje na Velebitu), *Kopački rit* (mokrišče pri Osijeku). Prilagajamo jih tudi fonetično, v oblikah in besedotvorno: *Kopaški rit* (hrv. *Kopački rit*), *Hajduški kuki* (hrv. *Hajdučki kukovi*).

Prilagajanje **lastnoimenske** sestavine imena je odvisno od vrste lastnega imena, ki ga prilagodimo v obrazilu,[15] npr. hrv. *-čki -a -o* (*Plitvička jezera*) nadomestimo s sln. *-ški/-ski -a -o* (*Plitviška jezera*), pozorni pa smo tudi na neobstojni samoglasnik, ki ga izgovorimo kot *a*, a ga v pregibanju in pri tvorbi vrstnega pridevnika izpuščamo (hrv. *Bakar*, rod. *Bakra*, prid. *bakarski* – sln. *Bakar*, rod. *Bakra*, prid. *bakrski*).[16] Zaradi kompleksnosti prilagoditev je raba pri tej skupini imen izredno neenotna, saj se pogosto ne zavedamo neslovenskosti oz. potencialne prilagodljivosti morfemskih sestavin lastnega imena, zato procesa podomačitve ne izpeljemo v celoti – npr. *Bakrski zaliv* (Tabela 2).

V SP 2001	**Slovensko ime**	**Pogostnost** (po GF)	**Nepopolno podomačeno**	**Pogostnost** (po GF)	**Hrvaško ime**	**Pogostnost** (po GF)
–	*Reški zaliv*	96 %			*Riječki zaljev*	4 %
–	*Bakrski zaliv*	0 %	*Bakarski zaliv*	100 %	*Bakarski zaljev*	0 %
+	*Plitviška jezera*	43,5 %			*Plitvička jezera*	56,5 %
–	*Zlati rt*	14 %	*Zlatni rt, Zlati rat*	17 %	*Zlatni rat*	69 %

Tabela 2: Nedosledno podomačevanje nenaselbinskih lastnih imen.

Posebno skupino imen na področju Severne in Srednje Dalmacije, katere zgradbo hrvaški onomastiki (Skračić 1996: 361) povezujejo z romanskim (beneško italijanskim) vplivom, predstavljajo imena z lastnoimenskim ali občnoimenskim pridevnikom za samostalnikom v samostalniški imenski zvezi, npr. *Drvenik Mali*, *Drvenik Veli*.[17] Glede na to, da gre za kalkirano prevajanje italijanske stave, pri poknjiženju nekatera imena dobijo običajno distribucijo, pri prevzemanju v slovenščino pa občnoimenski del tudi prevajamo (Tabela 3), tako kot pri drugih imenih otokov.

V SP 2001	**Slovensko ime**	**Pogostnost** (po GF)	**Hrvaško ime**	**Pogostnost** (po GF)	**Hrvaško ime**	**Pogostnost** (po GF)
–	*Veliki Drvenik*	38,5 %	*Veli Drvenik*	7,6 %	*Drvenik Veli*	53,8 %
–	*Veliki Lošinj*	32,6 %	*Veli Lošinj*	67,4 %		
–	*Mali Drvenik*	75 %	=		*Drvenik Mali*	25 %

Tabela 3: Podomačevanje dvobesednih imen otokov ob različnih skladenjskih položajih.

V primerih imen tega tipa, ko se pojavlja tudi na prvem mestu občnoimenski pojem, npr. *Uvala Duboka*, bi ime lahko izvajali iz prvotnega poimenovanja *uvala Duboka*, v katerem

14 V turističnem priročniku z naslovom *Turistične informacije s karto Hrvatske* (2015) <https://issuu.com/croatia.hr/docs/turisticne-informacije-s-karto-hrva/45> najdemo celo povsem neustrezen prevod *Hajduški kolki*, saj pomeni *kuk* v hrvaščini dvoje: bodisi ‘vrsta sklepa, kolk’ bodisi ‘kamnit zaobljen vrh’.

15 Gl. poglavje o prilagoditvah v oblikoslovju in besedotvorju.

16 Tako tudi *Zadar* (*zadarski* → *zadrski*) in *Cerovac* (*cerovački* → *cerovški*) ipd.

17 Pojavljajo se tudi kot naselbinska imena, npr. *Okrug Donji*, *Okrug Gornji* na Šolti.

nastopa pridevnik v posamostaljeni funkciji in je jedro mogoče tudi izpustiti (uvala po imenu 'Duboka'). Takih izpridevniških tvorb, ki nastopajo v funkciji imenovalnega prilastka, zaradi imenske vloge torej ne slovenimo in ne prevajamo.

Nekaterih hrvaških imen ne prevajamo, temveč uporabljamo slovenska imena, npr. *Piranski zaliv* (hrv. *Savudrijska vala*),[18] *Trdinov vrh* in *Sveta Jera* (hrv. *Sveta Gera*), *Gorjanci* (hrv. *Žumberak*) ipd.

3.3 Stvarna imena

3.3.1 Pisno nepodomačena stvarna imena

Pisno nepodomačena so navadno »izmišljena«, nemotivirana imena, ki nimajo opisnega značaja in ki pogosto nastopajo kot registrirane znamke, lastniška imena ali avtorsko zaščitena imena. To so imena **časopisov**, revij in glasil (*Slobodna Dalmacija*, *Jutarnji list*), imena **podjetij** ter blagovnih in storitvenih **znamk** (*Vegeta*, *Ožujsko pivo*, *Životinjsko carstvo*, *505 sa crtom*; *Gastal*, *Andol*), imena **športnih klubov** (*Budućnost*, *Vatrogasac*) ter **glasbenih** in **kulturno-umetniških** skupin (*Prljavo kazalište*, *Atomsko sklonište*, *Zlatni dukati*).

3.3.2 Pisno podomačena stvarna imena

Stvarna imena pisno podomačujemo, občnoimenske sestavine prevajamo, pri čemer ravnamo enako kot pri zemljepisnih nenaselbinskih imenih: lastnoimenske sestavine prilagodimo slovenščini, občnoimenske sestavine pa prevajamo. Prevajamo imena iz naslednjih kategorij:[19]

1. imena **družbenih**, **političnih** in **kulturnih organizacij**, **ustanov**, njihovih enot ter podjetij in združenj, npr. *Matični urad Varaždin* (hrv. *Matični ured Varaždin*), *Hrvaška narodna banka* (hrv. *Hrvatska narodna banka*), *Hrvaška vojna mornarica* (hrv. *Hrvatska ratna mornarica*), *Urad predsednika Republike Hrvaške* (hrv. *Ured predsjednika Republike Hrvatske*), *Univerza Josipa Jurija Strossmayerja v Osijeku* (hrv. *Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku*), *Inštitut za hrvaški jezik in jezikoslovje* (hrv. *Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje*), *Knjižnice mesta Zagreb* (hrv. *Knjižnice grada Zagreba*), *Turistično društvo mesta Cres* (hrv. *Turistička zajednica grada Cresa*), *Zavod za teoretično fiziko Inštituta Ruđer Bošković* (hrv. *Zavod za teorijsku fiziku Instituta Ruđer Bošković*), *Univerzitetna knjižnica Reka* (hrv. *Sveučilišna knjižnica Rijeka*); pri tem ohranjamo v izvirnem jeziku kulturno specifične izraze kot npr. *Hrvaški sabor* (hrv. *Hrvatski sabor*);

2. imena **verskih skupnosti** in **organizacij**, npr. *Zadrska nadškofija* (hrv. *Zadarska nadbiskupija*), *Župnija svetega Nikolaja škofa* (hrv. *Župa sv. Nikole biskupa*), *Provinca frančiškanov tretjerednikov glagoljašev* (hrv. *Provincijalat franjevaca trećoredaca glagoljaša*);

3. imena kulturnih, športnih in drugih **prireditev** ali **tekmovanj**, npr. *Dubrovniške poletne igre* (hrv. *Dubrovačke ljetne igre*), *Goranova pomlad* (hrv. *Goranovo proljeće*), *Kolesarsko tekmovanje mesta Koprivnica* (hrv. *Biciklistička utrka grada Koprivnice*), *Reški filološki dnevi* (hrv. *Riječki filološki dani*), *Srečanje ribičev Hrvaške obrtne zbornice* (hrv. *Susret ribara Hrvatske obrtničke komore*), *Zagrebški lingvistični krožek* (hrv. *Zagrebački lingvistički krug*), *Skokovi dnevi* (hrv. *Skokovi dani*);

4. imena književnih, filmskih, umetniških in arhitekturnih **stvaritev**, npr. *Vrnitev Filipa Latinovicza* (hrv. *Povratak Filipa Latinovicza*), *Grenlandski metulji* (hrv. *Grenlandski leptiri*), *Kakšna država je to* (hrv. *Koja je ovo država*), *Vodnjak življenja* (hrv. *Vrelo života*), *Ura angleščine* (hrv. *Sat engleskog*), *Ero z onega sveta* (hrv. *Ero s onoga svijeta*);

18 O problematičnosti neustrezne prakse ravnanja z zemljepisnimi imeni gl. Kladnik in Pipan (2008).

19 Za izhodišče pregleda hrvaških imen je uporabljena kategorizacija stvarnih lastnih imen v Dobrovoljc in Jakop (2012: 100 id.) ter v *Hrvaškem pravopisu* (2013: 28 id.).

5. imena **upravnih enot**, pri čemer obravnavamo izraze županija, župa kot kulturno specifične pojme in jih ne prevajamo, npr. *Mesto Zagreb* (hrv. *Grad Zagreb*), *Občina Brod Moravice* (hrv. *Općina Brod Moravice*), *Dubrovniško-neretvanska županija* (hrv. *Dubrovačko-neretvanska županija*), *Osiješko-baranjska županija* (hrv. *Osječko-baranjska županija*);

6. imena javnih zgradb, umetniških, zgodovinskih in kulturnih znamenitosti ter **spomenikov**, npr. *grad Garić* (hrv. *Garić-grad*), *Trsatska trdnjava* (hrv. *Trsatski kaštel/tvrđava*); *Baščanska plošča* (hrv. *Bašćanska ploča*), *Popov stolp* (hrv. *Popov toranj*), *Pomorski in zgodovinski muzej na Reki* (hrv. *Pomorski i povijesni muzej u Rijeci*);

7. imena uradnih **dokumentov**, pogodb, listin, npr. *Karlovški mir* (hrv. *Karlovački mir*), če ne pomenijo zgodovinskih dogodkov (gl. 2.3.3); *Daytonski sporazum* (hrv. *Dejtonski sporazum*), *Poslovnik Hrvaškega sabora* (hrv. *Poslovnik Hrvatskoga sabora*).

8. Med stvarnimi imeni so tudi **imena svetišč oz. cerkva**, ki jih pogosto uporabljamo brez občnoimenskega jedra *cerkev*, *kapela*, *bazilika*, *katedrala* ipd. Navadno nosijo ime po svetniku oz. predmetu češčenja, npr. *Svetišče Matere Božje na Trsatu*, občnoimensko jedro pa se pogosto izpušča, npr. *Mati Božja Trsatska* (hrv. *Majka Božja Trsatska*). Ta imena prevajamo, kot prevajamo tudi religijska imena: *Srce Jezusovo* (hrv. *Srce Isusovo*), *Marijino vnebovzetje* (hrv. *Uznesenje Blažene Djevice Marije*), ali pa najdemo ustrezno slovensko ime, npr. *Marija Zdravje bolnikov*[20] (hrv. *Gospa od Zdravlja*).

3.3.3 Konverzija stvarnih imen s prevajanjem

Odločitev o zapisu začetnice pri lastnih imenih je pogosto dogovorna: slovenska pravopisna tradicija se nagiba k zapisu z malo začetnico, četudi ima beseda lastnoimenski značaj, npr. *podeliti zlato areno* ‘filmsko nagrado v Pulju’, *preložitev brexita* ‘odhoda Velike Britanije iz EU’ …, kar se je že v preteklosti povezovalo z značajem slovanskega pisanja ter odklonom od angleščine in nemščine (SP 1945: 8–10).

Hrvaški pravopis obravnava med imeni večje število kategorij kot slovenski. Med lastna imena uvrščajo tudi (1) poimenovanja praznikov in (2) zgodovinskih dogodkov ter (3) nagrad, zato jih pišejo z veliko začetnico. Pri slovenjenju upoštevamo pravila slovenskega pravopisa, zato jih prevajamo in pišemo z **malo začetnico**, izjema so neprve lastnoimenske sestavine:

1. poimenovanja **praznikov in posebnih dnevov**, npr. *božič* (hrv. *Božić*), *cvetna nedelja* (hrv. *Cvjetnica* / *Cvjetna nedjelja*), *velika noč* (hrv. *Uskrs*); *novo leto* (hrv. *Nova godina*), *dan zmage in domovinske hvaležnosti* (hrv. *Dan pobjede* i *domovinske zahvalnosti*), *mednarodni dan pismenosti* (hrv. *Međunarodni dan pismenosti*);

2. poimenovanja **zgodovinskih dogodkov**, npr. *dan D* (hrv. *dan D*), *hrvaško-slovenski kmečki upor* (hrv. *Hrvatsko-slovenska Seljačka buna*), *bitka pri Sisku* (hrv. *Bitka kod Siska*), operaciji *Blisk* in *Nevihta* (hrv. *Blijesak*, *Oluja*);

3. poimenovanja **nagrad, odlikovanj, priznanj**, npr. *red kralja Tomislava* (hrv. *Orden kralja Tomislava*), *red hrvaške zaobljube* (hrv. *Orden hrvatskoga zavjeta*), *spomenica domovinske vojne* (hrv. *Spomenica Domovinskog rata*); *nagrada Mesta Dubrovnik* (hrv. *Nagrada Grada Dubrovnika*); *zlata arena* (hrv. *Zlatna arena*).

3.4 Posebnosti podomačevanja po jezikovnih ravninah

3.4.1 Pisno podomačevanje

Največja zadrega pri podomačevanju na pisni ravni je omahovanje pri upoštevanju pravil za rabo **velike oz. male začetnice**: tako pri zemljepisnih kot pri stvarnih imenih v slovenščini je ta odvisna od dojemanja lastno- ali občnoimenskosti posameznih neprvih sestavin imena,

20 Slovenska imena Marije pogosto izhajajo iz lavretanskih litanij, npr. *Marija Zdravje bolnikov*, *Marija Pomoč kristjanov*, *Marija Tolažnica žalostnih* ...

kar pa se od jezika do jezika lahko razlikuje.[21] Táko je npr. ime *Gorski kotar*; sestavina *kotar* je namreč v hrvaščini[22] opredeljena kot upravna enota, večja od občine oz. manjša od mestne občine, govorci slovenščine pa je ne prepoznajo več v pomenu, ki ga pozna Pleteršnik (*kotár*), saj je iz slovenskega občnoimenskega fonda že izginila, zato večina uporabnikov *kotar* piše z veliko začetnico (*Gorski Kotar*).

3.4.2 Glasovno podomačevanje

Vsa imena iz hrvaškega jezika v slovenščini podomačujemo **glasovno**, tako slovenščini tuje glasove izgovarjamo z njimi najbližjimi domačimi ustrezniki. Iz hrvaščine ne prevzemamo mehkih *ć* in *đ*, četudi ju zapisujemo, npr.[23] *Držić*: sln. [dŕžič] – hrv. [dŕžić]; *Tuđman*: sln. [túdžman] – hrv. [túđman].

Več težav pa imajo jezikovni uporabniki pri **naglaševanju**, saj tudi v slovenski knjižni normi opažamo vedno več odmikov od osrednje slovenščine in sprejemanje regionalnih različic ipd., kar ustvarja vtis večje raznolikosti govorjene knjižne slovenščine. Pri prevzemanju hrvaških imen opažamo posledice vedno večjega vpliva izvirnega jezika, ki je prisoten v vizualnih in slušnih medijih. Take premike ponazarjamo ob imenih *Hajduk*, *Labin*, *Trogir*, za katere prevladujoča pogovorna raba[24] izpričuje drugačen naglas od pravopisnega, prevzet po imenovalniški obliki tujega imena (Tabela 4), ne upošteva pa knjižnega hrvaškega premičnega naglasa.

Naglas po SP 2001	**Hrvaški naglas**	**Rezultati ankete**			
Hajdúk -a	*Hájduk -úka*	*Hájduk -a*	70 %	*Hajdúk -a*	30 %
Labín -a	*Lábin -ína*	*Lábin -a*	70 %	*Labín -a*	30 %
Trogír -ja	*Trógir -íra*	*Trógir -ja*	65 %	*Trogír -ja*	35 %

Tabela 4: Razhajanje med izvirnim in slovenskim predpisanim ter pogovorno razširjenim naglasom.

3.4.3 Podomačevanje pri sklanjanju

Najpogostejše probleme pri podomačevanju, ki povzročajo normativne zadrege pri jezikovnih uporabnikih, lahko razdelimo v štiri skupine. Neobstojni samoglasnik, daljšanje osnove in preglaševanje, ki jih sicer obravnavamo pri glasoslovju oz. sodita na področje glasovnega domačenja, se kot problematična izkazujeta predvsem pri sklanjanju, zato ju predstavljamo v tem poglavju.

Neobstojni samoglasnik oz. izgubljanje samoglasnika *a*, nastalega iz polglasnika, pri pregibanju imen na *-ak* (*Paljetak Paljetka …*), *-ac* (*Pelješac Pelješca …*) skozi celotno paradigmo je analoško paradigmi slovenskih imen na *-ek* (*Petek Petka*) in *-ec* (*Godec Godca …*). Enako velja za imena z obrazilom *-ec* oz. *-ek* (*Maček Mačka*), tj. imena s kajkavskega območja, ki ohranjajo tak zapis tudi v standardni hrvaščini. Pravopisno pravilo, ki narekuje tako ravnanje (SP 2001, člen 715), pravi: »[Č]e tuje besede prevzamemo s polglasnikom, z njimi praviloma ravnamo kot v slovenščini.« Težave povroča zlasti dejstvo, da se v slovenščini pri nekaterih lastnih imenih iz hrvaškega jezikovnega okolja občutek za neobstojnost samoglasnika *a* izgublja.

21 Tudi v okviru raziskav enega jezika opažamo spremembe, npr. *Makekova kočna – Makekova Kočna, Polhograjski dolomiti – Polhograjski Dolomiti*. Prim. odgovor H. Dobrovoljc na vprašanje *Mislim, da slovenski pravopis napačno piše »Hrvaško Zagorje«* (2018). <https://svetovalnica.zrc-sazu.si/topic/2690/mislim-da-slovenski-pravopis-napačno-piše-hrvaško-zagorje>.

22 Hrvatski jezični portal. <http://hjp.znanje.hr>.

23 Pravopisna pravila SP 2001 za podomačevanje iz hrvaščine so izredno skromna, omejena na prilagoditve glasov.

24 Anketa je bila izvedena med 20 uporabniki slovenščine. Tudi pri imenu, ki je nastalo iz občne besede, naglašene *hajdúk* (SSKJ), se naglas približuje hrvaškemu.

Daljšanje osnove pri moških samostalnikih na *r* (če ne izgubljajo polglasnika, tip *Peter Petra*, ali tip *Maribor Maribora*) se uresničuje le v slovenščini, v hrvaščini pa ne, kar jezikoslovci utemeljujejo z otrditvijo končnega *r* (*Hrvatski jezični savjetnik* 1999). V slovenskih besedilih zato pogosto pri imenih iz hrvaščine zasledimo omahovanje, npr. *Damir*, rod. *Damirja* (hrv. *Damira*); *Nazor*, rod. *Nazorja* (hrv. *Nazora*); *Vrsar*, rod. *Vrsarja* (hrv. *Vrsara*), kar povezujemo z dejstvom, da se tudi v slovenščini nekatera imena pregibajo na dva načina, npr. ime *Črtomir* je pri Prešernu vedno pregibano z nepodaljšano osnovo, sodobna praksa pa vsa imena na *-mir* (*Vladimir*, *Ljubomir* …) pregiba z *j*.

Preglaševanje samoglasnika *o* v *e* v samostalnikih moškega spola v orodniku ednine, rodilniku dvojine in množine, pri osnovah, ki se končajo na govorjene *c j č ž š dž*, se v hrvaščini ne pojavlja dosledno, če je pred tem glasom samoglasnik *e* (Hudeček, Mihaljević 2017), npr. *Poreč*, or. *s Porečem* (hrv. *Porečom*), toda *Gospić*, or. *z Gospićem* (hrv. *Gospićem*).[25]

Prevzemanje spola in števila ter umeščanje prevzetih imen v ustrezno slovensko sklanjatev, torej določanje spola in števila, je bilo v starejših pravopisih uravnavano s pravilom,[26] da zemljepisna imena prevzemamo kot edninske samostalnike. Pravilo je bilo v SP 2001 opuščeno, slovarski primeri pa kažejo, da se je uveljavilo pravilo analogije, tj. v svojem jeziku poiščemo glasovno podobne besede in pregibanje uravnamo po njih (ž. mn. *Atene*, v *Atenah*; m. mn. *Helsinki*, *v Helsinkih*). Pravopisni slovar narekuje, naj hrvaška in srbska imena zaradi jezikovne bližine in skupne državne preteklosti ter s tem povezanih vezi in poznavanja jezika po pravopisnih določilih pregibamo v skladu s slovničnimi kategorijami, ki veljajo v izvirnem jeziku (m *Užice*, *v Užicu*). Pregled aktualne prakse (Tabela 5) pa kaže, da se zavest o prvotnih slovničnih lastnostih nekaterih imen v slovenščini izgublja.

V SP 2001	Ime	Pogostnost mestniških oblik (Gigafida – Google)			
		Ohranjanje izvirne oblike		Prevzeta oblika	
+	*Užice* (Srbija)	*v Užicu*	80 – 548	*v Užicah*	54 – 1090
–	*Brela* (Makarska)	*v Brelah*	2 – 317	*v Breli*	15 – 1500
–	*Pučišče* (Brač)	*v Pučiščih*	0 – 179	*v Pučišču*	2 – 1370
–	*Pljevlja* (Črna gora)	*v Pljevljah*	9 – 159	*v Pljevlji*	5 – 88

Tabela 5: Odmikanje od slovničnih lastnostih izvirnega jezika.

3.4.4 Besedotvorno podomačevanje

Kadar so v besedotvornih podstavah pridevniških tvorjenk hrvaška imena, opažamo omahovanje pri dveh tipih zadreg ob tvorbi slovenskih pridevnikov.

Tvorjenje svojilnih pridevnikov iz samostalnikov moškega spola na *-a* je v slovenščini mogoče le s priponskim obrazilom *-ov* (*Šenoa*, svoj. prid. *Šenoov*) oz. njegovo varianto *-ev*, če je pred končnico osnova na *c j č ž š dž* (*Krleža*, svoj. prid. *Krležev*), medtem ko je v hrvaščini tvorba z obrazilom *-in* standardna (hrv. *Šenoin*, *Krležin*). Pridevniške tvorjenke iz samostalnikov moškega spola z obrazilom *-in* so v knjižni slovenščini obravnavane kot napačne.

Tvorjenje vrstnih pridevnikov iz lastnih imen, pri katerih se pri sklanjanju izgublja samoglasnik *a* (gl. neobstojni samoglasnik v poglavju 3.4.1), npr. *Bakar*, rod. *Bakra – Bakrski zaliv*, je pri redkeje rabljenih imenih pogosto napačno, saj opažamo pojavljanje neustreznih

25 Če ima samostalnik pred končnim mehkim glasom v osnovi samoglasnik *e*, je v orodniku najpogosteje končnica *-om* (*Beč – Bečom*, *padež – padežom*). Prim. Hudeček, Mihaljević (2017) <http://gramatika.hr/>.

26 »Zemljepisna imena na splošno jemljemo kot edninske samostalnike; izjema so samo nekatera krajevna (predvsem slovanska) imena in imena gorovij in otočij, ki jim ohranjamo množinsko obliko: *Karlovy vary -ih -ov*, *Pompeji -ev*, *Apenini -ov*, *Aleuti -ov*.« (SP 1962, člen 61)

oblik kot npr. *bakarski*, *zadarski*, *cerovaški*, *žumberaški*, *jasenovaški*, *vinkovaški*, *karlovaški* ipd., namesto *bakrski*, *zadrski*, *cerovški*, *žumberški*, *jasenovški*, *vinkovški*, *karlovški*. Visoka pogostnost nekaterih pridevnikov v imenskih stalnih zvezah kaže na odmike od knjižne norme v taki meri, da se zastavlja tudi vprašanje o ohranjanju sistemskega načina tvorbe.

Sklep

Iz zgodovine prevzemanja tujih imen v pravopisih in slovnicah vemo, da je vsak pravopisni priročnik prinesel nekoliko podrobnejša navodila za prevzemanje, specializirana za izvorni jezik. Prvotna dvojna merila (težnja po čim večji prilagoditvi tujih imen, s katerimi se srečuje jezikoslovno manj specializirana javnost, in po upoštevanju izvirnih zapisov v besedilih za izobražence) so se z vsakim priročnikom bolj umaknila konkretnim napotkom za uporabnika vseh starostnih in izobrazbenih skupin, ki izhajajo iz težnje, da se tuje ime v zapisu čim manj krni, slovnično pa ga integriramo v slovensko besedilo na osnovi fonetične realizacije.

Predlog novih pravopisnih pravil združuje dvoje: specifike posameznih načinov prevzemanja povezuje s tipi lastnih imen, kar je za uporabnika lahko zelo uporabno, še zlasti če ima osnovno znanje o imenih.

Pri hrvaških imenih ugotavljamo, da se uporabniki skorajda ne zavedajo prevzetosti imena, zato jih pogosto uporabljajo v nepodomačeni obliki. Pri tem velja tudi, da ima tuje ime, če se redko pojavlja v slovenskih besedilih, manj možnosti za uveljavitev prevedene različice; enako vpliva na podomačitev večja zemljepisna oddaljenost poimenovane predmetnosti. Medtem ko je pri občnoimenskih samostalnikih in njihovem prevajanju treba prepoznati geografsko terminologijo in kulturno specifične izraze, pa pri podomačitvi lastnih imen in izlastnoimenskih pridevnikov opažamo neseznanjenost z obveznimi slovničnimi prilagoditvami, ki izvirajo tudi iz nepoznavanja jezikovnih razlik med jezikoma.

Viri in literatura[27]

Dobrovoljc, Helena, Jakop, Nataša, 2012: *Sodobni pravopisni priročnik med normo in predpisom.* Ljubljana: Založba ZRC.

Gigafida: Korpus slovenskega jezika. <http://www.gigafida.net>.

Hrvatski jezični portal. <http://hjp.znanje.hr>.

Hrvatski jezični savjetnik. Zagreb: Instutut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 1999.

Hrvatski pravopis, 2013. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

Hudeček, Lana, Mihaljević, Milica, 2017: *Hrvatska školska gramatika*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

Jezikovna svetovalnica. <https://svetovalnica.zrc-sazu.si>.

Kladnik, Drago, Ciglič, Rok, Hrvatin, Mauro, Perko, Drago, Repolusk, Peter, Vovk, Manca, 2016: *Slovenski eksonimi*. Ljubljana: Založba ZRC.

Kladnik, Drago, Perko, Drago, 2013: *Slovenska imena držav*. Ljubljana. Založba ZRC.

Kladnik, Drago, Pipan, Primož, 2008: Bay of Piran or Bay of Savudrija? An example of problematic treatment of geographical names. *Acta geographica Slovenica* 48/1. 57–91.

Pravopisne kategorije ePravopisa, 2017. <https://fran.si/spt-kategorije>.

Schlamberger Brezar, Mojca, 2009: Odgovori sodobnih slovenskih jezikovnih virov na vprašanja prevajanja francoskih lastnih imen in kulturno-specifičnih izrazov v slovenščino. Marko Stabej (ur.). *Infrastruktura slovenščine in slovenistike*. Obdobja 28. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 335–340.

Skračić, Vladimir, 1996. *Toponimija vanjskog i srednjeg niza zadrskih otoka*. Split: Književni krug.

27 Prispevek je nastal v okviru programa P6-0038, ki ga financira ARRS.

Slovenski pravopis, 1945. Osnutek pravopisnih pravil. Črnomelj.

Slovenski pravopis, 2001. Ljubljana: SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, Založba ZRC.

Slovenski pravopis, 1962. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, DZS.

VAN DER VELDE, Mark, AMBOUROUE, Odette, 2011: The grammar of Orungu proper names. *Journal of African Languages and Linguistics* 23. 1–37.

VAN LANGENDONCK, Willy, 2007: *Theory and Typology of Proper Names*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.

Marta Kocjan Barle
Ljubljana
marta.barle@gmail.com

Prevzemanje občnih poimenovanj in lastnih imen iz italijanskega jezika

Prispevek obravnava kategorije prevzetih besed in besednih zvez ter stopnje prevzemanja, kot bodo prikazane v novih pravopisnih pravilih. Osredotoča se predvsem na tiste, ki so prevzete iz italijanščine, v nekaterih primerih pa opozarja tudi na poglavitna pravopisna načela o zapisovanju začetnice, še posebej v primerih dvojnic in dosedanje pravopisne nedorečenosti, saj se enake zagate kot pri začetnici v domačih lastnih imenih in občnih poimenovanjih pojavljajo tudi pri prevzemanju, tu še zaradi pravopisnih pravil v italijanščini.

1 Zapisovanje in oblikoslovna podoba italijanskih lastnih imen in občnih poimenovanj v slovenščini

Pri pisno nepodomačenih lastnih imenih ohranjamo izvirni zapis, tudi diakritična (ločevalna) znamenja[1] (npr. *Niccolò*, *Salò*, *Cefalù*) in ločila, npr. opuščaj (*d'Este*, *Giro d'Italia*) in vezaj (npr. v priimku *Wolf-Ferrari*); izjema so knjige za otroke ter spletno in elektronsko komuniciranje, npr. *Niccolo*, *Cefalu*.

Prevzete občne besede se v slovenski slovnični spol uvrščajo po podobnosti oblik.[2] Večinoma se uvrščajo v moški spol, npr. *finale*, *pesto*, nekatere na *-a* pa tudi v ženskega, npr. *pica*, *pietà*.

Včasih se prevzete besede tudi prilagajajo v oblikah ali živijo v različnih pisnih in sklonskih oblikah. Samostalnik *paparazzo* je v slovenščino večinsko prevzet kot *paparac*[3] (tudi uveljavljena knjižna oblika), ob njem pa je poleg izvirne oblike v rabi še *paparaco*, medtem ko besedo *kapitan* (*capitano*) uporabljamo samo v tej obliki, saj med domačimi občnimi besedami moškega spola izrazito prevladujejo imena na soglasnik (ničto končnico); izjema so pomanjševalnice in ljubkovalnice, npr. *sinko*, in otroški izraz *medo*.[4] Vse druge občne besede na *-o* so prevzete iz različnih jezikov.

Prevzete besede lahko izgubijo prvotne slovnične lastnosti in spremenijo spol in število: italijanski samostalnik *biennale* je ženskega, slovenski *bienale* pa moškega spola; italijansko zemljepisno ime *Firenze*[5] je ženskega spola, slovensko ime *Firence* je množinski samostalnik ženskega spola (tako kot npr. *Atene*), ime *Fernetti* je v italijanščini ženskega spola, v slovenščini *Fernetiči* pa množinski samostalnik moškega spola (tako kot npr. *Helsinki*).

1 Diakritična oz. ločevalna znamenja, ki se uporabljajo v latiničnih pisavah nad črko (npr. *ȍ*, *ȁ*, *å*, *ř*), pod njo (npr. *ç*) ali na njej (npr. *ł*, *ø*) za določanje fonemske ali glasovne vrednosti različnih jezikov, se po funkciji razlikujejo od slovenskih ločevalnih znamenj (jakostnih naglasnih znamenj), ostrivca, krativca in strešice.

2 Nekdanji poskusi prevzemanja spola, da bi npr. iz francoske besede *la chanson* tvorili *šansona*, niso bili uspešni. Uspešnejši so bili poskusi pri »prevajanju« števila, npr. ang. *Beatles* so v slovenščini postali *Beatli* in *Beatlesi*.

3 Končni *-o* je izpuščen, podobno kot je to v zemljepisnih imenih *Turin* in *Milan*, ki ju namesto v Sloveniji uveljavljenih imen *Torino* in *Milano* uporabljajo Slovenci v Italiji.

4 Samostalniki *gibalo*, *grebenalo*, *pecivo*, *pismenstvo*, *počelo* so v eSP 2003 po pomoti moškega spola.

5 Včasih *Florenca* (*Fiorenza*) v pesniškem jeziku.

2 Pisno nepodomačene besede in besedne zveze

V to kategorijo sodijo občna poimenovanja, predvsem novejša, in večina lastnih imen.

2.1 Občna poimenovanja

V izvirni pisni obliki ohranjamo izraze za poimenovanje umetnostnih zvrsti, tehnik in slogov, npr. *commedia dell'arte*, *sgrafitto*, vendar tudi kakih lokalnih posebnosti, kakršna je npr. beseda ***trullo*** za značilno hišo v Alberobelli v Apuliji. Takšni izrazi se poslovenijo le izgovorno (*trullo* [trúlo]), v oblikah (*trullo,* rod. *trulla*), besedotvorno (v naštetih zgledih ne) in skladenjsko (v *dvonadstropnem trullu*).

2.1.1 Raba

Da proces prevzemanja ni vedno preprost, dokazuje raba izrazov za skrivni kriminalni združbi *camorra* v Kampanji (Neaplju) in *'ndrangheta* v Kalabriji.[6] eSP 2003 in eSSKJ 2000 od *camorre* usmerjata h *kamori*, v SVL 2003–05 je geslo *kamora*, manj znane *'ndranghete* (poslovenjene *ndrangete*) v teh priročnikih ni. V rabi izrazito prevladujeta ne samo izvirna zapisa,[7] ampak tudi velika začetnica pred pravilno malo. V italijanskem leksikonu sta *camorra* in *'ndrangheta* (EZ 1999: 312) pisani z malo, v Wikipediji pa z veliko začetnico le v imenu organizacij *Nuova Camorra Organizzata (N.C.O.)* in *Nuova Camorra Pugliese* poleg *Nuova camorra pugliese*,[8] podobno kot je lastno ime mafijske organizacije, ki je delovala v ZDA, *Cosa nostra* ('Naša stvar') (EZ 1999: 482). Večina pišočih Slovencev ima tudi *kamoro* in *ndrangeto* za lastni imeni, zato ju, ne oziraje se na normativne priročnike, napačno piše v izvirni obliki in z veliko začetnico.

2.2 Imena bitij in zemljepisna imena

Večina je pisno nepodomačenih, npr. *Giovanni*, *Anna*, *Tomizza*; *Bologna*, *Peruggia*, *Forlì*.[9]

2.3 Stvarna imena

V izvirni obliki ohranjamo imena časopisov (npr. *Corriere della Sera*), revij (npr. *Donna Moderna*), tiskovnih agencij (npr. *Ansa/ANSA < Agenzia Nazionale Stampa Associata*), medijskih hiš (*Rai/RAI < Radiotelevisione Italiana*), vozil, npr. za hitri vlak *Le Frecce*, podjetij in industrijskih izdelkov ter zaščitenih blagovnih in storitvenih znamk (npr. *Barilla*, *Fiat*, *Lamborghini*),[10] športnih klubov (npr. *AC Milan* oz. *Milan*); slovenščini je prilagojen le zapis kratice *A.C.* (< *Associazione Calcio*).

2.3.1 Imena nagrad

Imena tujih nagrad so občna poimenovanja: dogovorno jih ohranjamo v izvirni podobi, a zapisane z malo začetnico, četudi se nahajajo v značilnih imenskih skladenjskih položajih, npr. *strega* in *nagrada strega* (*Premio Strega*),[11] in v skrajšanem zapisu, npr. *nagrada manzoni* (*Premio Letterario Internazionale Alessandro Manzoni*).[12]

6 V eVSL 2005 sta za neapeljsko skrivno teroristično zvezo pomotoma enaki geselski besedili z različno pisano iztočnico, to sta *kamora* in *Camorra*.

7 V Gigafidi samo 16-krat *kamora* in 3-krat *Ndrangeta* z veliko začetnico, poleg 3-krat napačnega zapisa *'Ndrageta*.

8 Gl. <https://it.wikipedia.org/wiki/Nuova_camorra_pugliese> (21. 4. 2019).

9 V eSP 2003 je ime napačno zapisano *Forlí*.

10 Ime lahko dobi vrstni pomen in ga kot vrsto avtomobila pišemo z malo (npr. *vozil je le fiata*) in tudi v podomačeni (npr. *voznik v lamborginiju*) ali celo na novo tvorimo obliko (npr. *moj prvi fičo*).

11 Gl. <https://www.dobreknjige.si/Nagrajene-knjige.aspx?nagrada=53> (20. 4. 2019). Beseda *strega* pomeni čarovnico, poimenovala pa sta jo proizvajalca likerja z istim imenom.

12 Gl. <http://www.premiomanzonilecco.it/>. V intervjuju z italijansko pisateljico Cristiono Battocletti so nagrade zapisane takole: »nagrada latisana, nagrada manzoni, nagrada martoglio, nagrada comisso« [...] za nagrado *bergamo*, *rapallo*, *asti*« (*Delo*, *Sobotna priloga*).

3 Pisno podomačene besede in besedne zveze

Pisno podomačujemo predvsem občna poimenovanja, imena bitij in zemljepisna imena le redko, stvarnih imen iz latiničnih pisav pa načeloma ne (prim. 2.3).

3.1 Občna poimenovanja

Med pisno podomačenimi najdemo veliko izrazov iz vsakdanjega življenja, npr. *mafija* (*mafia*), *gorgonzola* (po mestu *Gorgonzola* [gorgonˈdzɔːla] in s podomačenim izgovorom), *bazilika* (*basilica*) ... Včasih v rabi ob podomačenem zapisu soobstaja izvirni zapis, npr. ob ustreznih *lazanja*, *pica* in *karpačo* še vedno tudi *lasagna*, *pizza* in *carpaccio* ter poleg *kapučino* in *kapučin* (SSKJ[2]) tudi izvirni *cappuccino*.[13]

3.2 Imena bitij in zemljepisna imena

Zgodovinska imena vladarjev ter imena papežev, svetnikov in mučencev pisno podomačujemo, npr. kralj Sardinije in Italije *Viktor Emanuel* (*Vittorio Emmanuele*), svetnica *Konstanca* (*Constanza*). To velja tudi za stalne pridevke ob osebnih imenih, npr. *Viktor Emanuel III. Savojski* (*Vittorio Emmanule III di Savoia*).[14]

Redka zemljepisna imena so pisno (in tudi izgovorno) podomačena, npr. *Firence* (*Firenze*), *Ravena* (*Ravenna*), *Toskana* (*Toscana*), *Umbrija* (*Umbria*), *Kalabrija* (*Calabria*). V to kategorijo sodijo tudi tista imena, ki se pri nas izgovarjajo tako, kakor se pišejo, npr. *Padova*, *Mantova*, *Bari*, *Palermo*, *Milano*, *Torino*.

3.2.1 Raba

Prevzemanje stalnih pridevkov in priimkov rodbin v slovenščini ni enotno. Imena italijanskih plemiških družin ostajajo večinoma v izvirni obliki, npr. *Borghese*, *Chigi*, *Piccolomini*, redki pogosto rabljen priimki, npr. *Medici*, pa slovenimo v *Medičejski*. Neenotnost je opazna pri rojstnih imenih družinskih članov. Na eni strani imamo podomačeni obliki *Katarino Medičejsko* (*Caterina de' Medici*) in *Aleksandra Medičejskega* (*Alessandro de' Medici*), na drugi pa npr. imeni *Lorenzo Medičejski* (*Lorenzo de' Medici*) in *Cosimo Medičejski Starejši* (*Cosimo di Giovanni de' Medici detto Il Vecchio*); na slovenskih spletnih straneh celo v celoti v nepodomačeni obliki *Cosimo de' Medici Starejši* in *Cosimo Starejši*,[15] kar povezujemo predvsem z nepoučenostjo jezikovnih uporabnikov o podomačitvah.

4 Prevedene besede in besedne zveze

Prevajamo predvsem občna poimenovanja, večbesedna nenaselbinska zemljepisna imena in stvarna imena, imena bitij pa le v prevodih umetniških oz. literarnih del, npr. *Ostržek* (*Pinocchio*).

4.1 Raba

Pri prevajanju moramo biti pozorni na večpomenke. Tako ima npr. italijanski *palazzo* (eVISS 2007) v slovenščini različne prevodne ustreznice: 'gosposki dvorec', 'kraljeva, plemiška palača', 'palača (sedež vladnih, upravnih ustanov)' ipd. Če se beseda *palazzo* nahaja v večbesednem imenu, se moramo glede prevoda posvetovati tudi z zgodovinskimi in

13 Beseda *kapučino* ima sicer zanimiv normativni razvoj: najprej je bila za knjižni jezik sprejemljiva le oblika *kapučino* (eSP 2003), ki so jo evidentirali tudi v SNBSJ, v SSKJ2 so sprejeli obe, in sicer sledeč pojavitvam v korpusu Gigafida: *kapučino* (1363-krat v Gigafidi) in *kapučin* (71-krat) ter *cappuccino* (96-krat).

14 Pri imenih sodobnih vladarjev podomačevanja rojstnih imen tako rekoč ni več, npr. princ *Emanuele Filiberto Savojski*, pravnuk *Viktorja Emanuela III. Savojskega*.

15 Gl. <https://sl.wikipedia.org/wiki/Cosimo_de%27_Medici_Starejši> in <https://www.bled.tv/pec-events/ure-zgodovine-medicejci> (24. 4. 2019).

kulturnimi okoliščinami imena: npr. pridevnik *ducale* ('vojvodski') v imenu *Palazzo Ducale* v Mantovi ali Urbinu prevajamo kot *Vojvodska palača*, beneški *Palazzo Ducale* pa je v slovenščini preveden kot *Doževa palača* (v njej je nekoč bival dož).

Nekateri izrazi, ki živijo v slovenščini v citatni obliki, so v zadnjih desetletjih dobili domače ustreznice, tako npr. izraz *al dente*, ki je v slovenščino preveden *na zob*, čaka na sprejem v normativne slovarje.[16]

4.2 Nenaselbinska zemljepisna imena

Pogosto prevajamo občne besede, npr. *trg*, *ulica*, *park*, *jezero*, lastna imena pa prilagajamo slovenščini. Začetnica in morebitno ločilo se ravnata po siceršnjih pravopisnih pravilih, npr. *Ribja ulica* (*Via del Pesce*), *Ulica svetega Nikolaja* (*Via San Niccolò*), *Sončna avtocesta* (*Autostrada del Sole*), *Borzni trg* (*Piazza della Borsa*).

4.2.1 Raba

V rabi in priročnikih so opazna omahovanja pri slovenjenju. Tako imamo celo v pravopisu neenotne rešitve: na eni strani podomačeno *Gardsko jezero* (*Lago di Garda*), na drugi pa nepodomačeno *Lago di Como*, ki ga Kladnik in Perko (2013) prevajata kot *Komsko jezero*, ali *Lago Maggiore*, ki ima v rabi in na Wikipediji že ustreznico *Jezero Maggiore*.[17]

Slavni beneški trg poznamo večinoma v prevodu kot *Trg svetega Marka* ali *Trg sv. Marka* (*Piazza San Marco*), vendar je v besedilih mogoče najti tudi neustrezne pravopisne različice tega imena (*trg svetega Marka*, *trg Svetega Marka*).

Pogosto lastnoimenska sestavin ostaja ne samo v izvirni obliki, ampak tudi v imenovalniški, npr. *Trg Oberdan* (tudi naslov romana Borisa Pahorja). Ker je *Oberdan* priimek, bi bil ustreznejši prevedek *Oberdanov trg*. Vendar uradnemu imenu trga *Piazza Guglielmo Oberdan* ustreza *Trg Guglielma Oberdana* (v Trstu in Milanu). *Guglielmo Oberdan* je poitalijančeno ime *Wilhelma Oberdanka*, italijanskega iredentista slovenskega rodu.[18] Tudi v kratki prozi *Na sipini* Borisa Pahorja (Nova beseda) in v Wikipediji lahko najdemo pridevniško obliko, ki sledi slovenskemu priimku *Oberdank*,[19] torej *Oberdankov trg*.

V rabi je opaziti križance med prevedeno in izvirno sestavino v imenu, saj se pogosto ne zavedamo, da je ob prevedeni jedrni sestavini večbesednega imena treba podomačiti tudi nejedrni občnoimenski ali imenski del. Tako je npr. *Trg zedinjenja Italije*[20] (*Piazza Unità d'Italia*) najpogosteje, kot je razvidno tudi iz Gigafide, imenovan kar *Trg Unità* ali *trg Unità*, *Via dei Lavoratori* pa kot *Ulica dei Lavoratori*,[21] čeprav bi jo zlahka prevedli v *Delavsko ulico*.

Dvojnično rabo začetnice je opaziti predvsem takrat, kadar je prva sestavina nenaselbinskega imena občna beseda, npr. *vrt*, *park*, *trg*. Poiščemo uradno ime v italijanščini, npr. *Giardino di Boboli*, *Giardini Vaticani*, in jo ustrezno prevedemo, npr. *Vrt Boboli* ali *Park Boboli*, *Vatikanski vrtovi*.[22] Velika začetnica je običajna predvsem na zemljevidih in v strokovnih besedilih, v slednjih predvsem takrat, ko sta drug ob drugem navedena prevedek in izvirno ime, v splošni rabi pa ne, npr. *park Boboli* (Gigafida), *trg svetega Petra* (*Piazza San Pietro*).

16 V Gigafidi zabeležen 716-krat nasproti *na zob* s pogostnostjo 414-krat.

17 Gl. <https://sl.wikipedia.org/wiki/Jezero_Maggiore> (25. 4. 2019) in <https://slo-link.si/novice-cipra/> (30. 4. 2019).

18 Gl. <https://sl.wikipedia.org/wiki/Wilhelm_Oberdank> (30. 4. 2019).

19 Gl. <https://sl.wikipedia.org/wiki/Trst> in <https://sl.wikipedia.org/wiki/Openski_tramvaj> (30. 4. 2019).

20 V eVISS 2007 je *Unità d'Italia* prevedena kot *Zedinjenje Italije*, velika začetnica v prevedku pa ne ustreza pravopisnim pravilom. V Wikipediji je *Trg Unità* (slovensko Edinost) <https://sl.wikipedia.org/wiki/Trg_Unità,_Trst> 30. 4. 2019).

21 Gl. <https://www.triestetrasporti.it/sl/vozni-redi-in-potek-linij/seznam-ulic/> (30. 4. 2019).

22 V eSSKJ 2000 so v geslih vátikanski in vŕt *vatikanski vrtovi*.

4.3 Stvarna imena

Prevajamo vsa mogoča imena besedil, naslove knjig, filmov, skladb, imena ustanov, spomenikov in različne umetniške stvaritve, tudi arhitekturne (npr. stavbe, zgradbe, prostori znotraj njih).[23] Za večino naštetih kategorij je to že običajno, medtem ko imena arhitekturnih stvaritev v celoti ali delno ostajajo v izvirniku; prevedki se pojavljajo v nekaterih priročnikih, npr. strokovnih knjigah, leksikonih, turističnih vodnikih, v katerih sta zaradi lažje identifikacije marsikdaj navedeni obe imeni – prevedeno in izvirno.

4.3.1 Zgradba stvarnih imen in začetnica

Poimenovanja zgradb so lahko nastala iz občne besede (npr. *Nebotičnik*, *Šahovnica*, *Močerad*). Največ je stalnih besednih zvez iz občnoimenske sestavine in imena v imenovalniku (npr. *grad Kostanjevica*, *kartuzija Žiče*, *vila Šubic*)[24] ali rodilniku (npr. *cerkev sv. Jožefa*, *kapela Matere Božje*, */cistercijanski/ samostan Stična*), iz svojilnega pridevnika iz lastnega imena in občne besede (npr. *Dukičevi bloki*, *Slavkov dom*)[25] ter vrstnega pridevnika in občne besede (npr. *stiški samostan*, *kobariška kostnica*).

4.3.2 Raba

Bolj znana italijanska imena zgradb poznamo predvsem v prevodu, npr. *Španske stopnice* (*Scalinata di Trinità dei Monti*),[26] *Angelski grad* (*Castel Sant'Angelo*), *Devinski grad* (*Castello di Duino*).

Nekatere stalne besedne zveze preidejo kot stvaritve v lastna imena v enaki obliki, npr. *Vila Šubic*, druge se lahko spremenijo, npr. *Sv. Jožef*, *Kostanjeviški grad*,[27] *Žička kartuzija*. Prehod v lastno ime se najpogosteje dogaja, če je zgradba ali njena notranjost predstavljena kot umetnostni spomenik, npr. *Vila Šubic* kot arhitekturna stvaritev arhitekta Vladimirja Šubica, *Italijanska kostnica pri Kobaridu*[28] kot arhitekturna stvaritev kiparjev Giannina Castiglionija in arhitekta Giovannija Grappija[29] v nasprotju s poljudnim poimenovanjem *kobariška kostnica*.

Prevajanje stvarnih imen iz italijanščine terja od piscev kar nekaj védenja in raziskovanja. Lažje je najti ustrezen prevedek, če imamo v slovenščini enake ali podobne zglede, npr. *bazilika sv. Marije Vnebovzete* ali, če izpustimo jedro imena, *Sv. Marija Vnebovzeta* (*Basilica S. Maria Assunta*). Ime *katedrala (mučenca) sv. Justa* (*Cattedrale di San Giusto Martire*), *grad sv. Justa* (*Castello di San Giusto*);[30] *Kapitolski muzeji* (*Musei Capitolini*)[31] so pravilnejši kot *Muzej Capitolini* (Gigafida), *cerkev Jezusovega imena* (*Chiesa del Gesù*)[32] je bližje slovenskim ustreznicam kot *cerkev Il Gesù*.[33] Če neposrednih povezav ni, je treba iskati ustrezno poimenovanje v slovenščini, npr. *Kristus Zveličar* ali *cerkev Kristusa Zveličarja* (*Il*

23 V veljavnem pravopisu (eSP 2003: § 68) so poslopja in drugi samostojni objekti uvrščeni med zemljepisna imena.

24 Imenovalniško obliko si razlagamo kot 'z imenom', npr. *vila Šubic* ('vila z imenom Šubic').

25 Rodilniško obliko si razlagamo kot 'imenovan po', npr. *Slavkov dom* ('dom, imenovan po Slavku').

26 V slovenščini in tudi v nekaterih drugih jezikih imenovane po trgu (*Piazza di Spagna*), v italijanščini pa po cerkvi na vrhu stopnic (*Trinità dei Monti*).

27 Domačini mu pravijo tudi *Klošter* <https://kostanjevicanakrki.e-obcina.si/objava/59775> (27. 4. 2019).

28 Na ljubljanskih Žalah je *Kostnica žrtev 1. svetovne vojne*, imenovana tudi *Kostnica kranjskih Janezov* (<https://sl.wikipedia.org/wiki/Kostnica_žrtev_1._svetovne_vojne,_Ljubljana> (4. 5. 2019).

29 Gl. <https://kraji.eu/slovenija/italijanska_kostnica_kobarid/slo)> (28. 4. 2019).

30 Mučenec *Just Tržaški* je sozavetnik Trsta (Štavbar 2013: 112). Gl. <https://sl.wikipedia.org/wiki/Sveti_Just,_Trst> (24. 4. 2019).

31 Gl. <https://sl.wikipedia.org/wiki/Muzejska_palača,_Rim> (3. 5. 2019).

32 Gl. <https://sl.wikipedia.org/wiki/Il_Gesù> (5. 5. 2019).

33 Gl. <https://www.mozaweb.com/sl/Extra-Slike-Kupola_cerkve_Il_Gesu-40861> (2. 5. 2019).

Redentore), *Sv. Peter v verigah* ali *cerkev sv. Petra v verigah* (*San Pietro in Vincoli*).

Imen nekaterih cerkva ni preprosto prevesti. Tako v italijanščini *Salvatore* pomeni *Odrešenika* ali pa mučenca *Salvatorja* (Schauber, Schindler 1995: 602). Ustrezen prevod za *Chiesa di San Salvador*[34] v Benetkah je *cerkev Kristusa Odrešenika* ali *Kristus Odrešenik*, za cerkev v Spoletu *Chiesa di San Salvatore* pa *cerkev sv. Salvatorja* ali *Sv. Salvator*.[35]

Lastnoimensko sestavino ohranjamo nespremenjeno, če je npr. večbesedno lastno ime, npr. ime mesta *Castel Gandolfo* v imenu *Palazzo Apostolico di Castel Gandolfo* je *papeška palača Castel Gandolfo* ali *apostolska palača Castel Gandolfo*;[36] prva občnoimenska zveza je v rabi pogosteje pisana z malo začetnico.

Imena vil in palač v prevodih navadno ohranjajo lastnoimensko sestavino nespremenjeno, npr. *vila/Vila Borghese* (*Villa Borghese*), *kapela/Kapela Pazzi* (*Capella Pazzi*). V strokovnih besedilih je prva občna sestavina pisana z veliko začetnico, npr. *Palača Antonini* (*Palazzo Antonini*, *Palaç Antonini*) (Della Vedova 2018: 388). Čeprav imamo v slovenščini v imenih vil ime ali priimek v imenovalniku (v pomenu 'vila z imenom'), bi nam rodilniška oblika družinskega imena ('vila, imenovana po družini') sporočala več, npr. *Vila Borghesejev*, *Palača Antoninijev, Kapela Pazzijev*.

Včasih je zaradi prekrivnosti občnega poimenovanja in lastnega imena težko izbrati ustrezno začetnico. Z veliko zapisani *Grad* v besedni zvezi *cerkev sv. Marije na Gradu* (*Chiesa di Santa Maria di Castello*,[37] *Glesie di Sante Marie sul Cjistiel*) (Della Vedova 2018: 387), kaže na lastno ime, ki ga nosi grič, na katerem stoji cerkev; z veliko zapisana *Univerza* v *Palača Univerze* (*Palazzo del'Università*, *Palaç de Universitât*) postane jasna šele iz sobesedila (Della Vedova 2018: 388), v katerem sta navedeni uradni imeni: *Univerza v Vidmu* oz. *Univerza v Furlaniji*, *Univerza* pa je v imenu palače skrajšano ime.

Nekatera imena ostajajo v izvirni obliki, čeprav bi jih lahko prevedli. Razlogi so različni: ime je lahko postalo splošno znano, npr. *Ponte Vecchio* ('Stari most') za most v Firencah; prevedki niso zaživeli v rabi, npr. *Ponte Rosso* je bil preveden kot *Rusi most*[38] – tako ga imenuje tudi Boris Pahor v *Kresu v pristanu* (Nova beseda), najti pa je mogoče tudi *trg Rdeči most* (Gigafida).[39] Za prevajanje se je treba precej potruditi, npr. *Ponte alle Grazie*[40] v Firencah bi lahko prevedli *Most k Milosti – Milost* je skrajšano ime za *Mater milosti Božje* (Štavbar 2013: 67), v italijanščini *Santa Maria delle Grazie*, kot se je imenoval eden od starih stebrov.

5 Slovenska imena namesto neslovenskih

5.1 Imena bitij

Med imeni svetnikov, mučencev in svetopisemskih oseb, za katera uporabljamo slovenska imena namesto neslovenskih,[41] so nekatera italijanska lahko prepoznavna, npr. *Maria*,

34 Beneška različica imena *Salvatore* je *Salvador* (Wikipedia). Gl. <https://it.wikipedia.org/wiki/Chiesa_di_San_Salvador> (3. 5. 2019).

35 Gl. <https://it.wikipedia.org/wiki/Chiesa_di_San_Salvatore_(Spoleto)> (3. 5. 2019).

36 Gl. <https://sl.wikipedia.org/wiki/Papeška_palača_Castel_Gandolfo> (6. 5. 2019).

37 Enako ime *Santa Maria di Castello* ima cerkev v Genovi. V Wikipedii je mogoče videti, da v tujih jezikih večinoma ohranjajo celotno ime nespremenjeno; Poljaki so iz izvirnika ohranili le končni del, tj. ime grajskega griča *Castello*: *kościół Najświętszej Maryi Panny na Castello.* <https://pl.wikipedia.org/wiki/Kościół_Santa_Maria_di_Castello_w_Genui> (5. 5. 2019).

38 V eSSKJ 2000 ima pridevnik *rus* 'rdeč, rjavkasto rdeč' oznako starinski.

39 Zaradi svoje razvpitosti po prodaji manjvrednega in poceni blaga je ime prešlo v občno poimenovanje, npr. *ljubljanski ponte rosso*.

40 Gl. <https://it.wikipedia.org/wiki/Ponte_alle_Grazie> (24. 4. 2019).

41 Kadar se dotikamo neposredno prevajanja iz kakega tujega jezika v slovenščino, lahko tudi v primeru svetniških imen govorimo o prevajanju; v Štavbar (2013: 75–155) so namreč navedene slovenske ustreznice angleškim in nemškim imenom, tu italijanskim.

Andrea, *Clemente*, *Francesco*, *Paolo* (*Marija*, *Andrej*, *Klemen*, *Frančišek*, *Pavel*), druga težje, npr. *Agnese* (*Neža*), *Felice* (*Felicijan*), *Giacomo* (*Jakob*), *Giobbe* (*Job*), *Giorgio* (*Jurij*), *Giusto* (*Just*). Kako ime ima dve slovenski ustreznici, npr. *Niccolò* (*Nikolaj*[42] ali *Miklavž*), nekaterih pri nas v poimenovanju cerkva ni, npr. *Miniato* (*Minias*). Svetniška imena lahko spremljajo stalni pridevki, ki jih pišemo z veliko, npr. *sv. Frančišek Asiški* (*Francesco d'Assisi*), *Katarina Bolonjska* (*Caterina da Bologna*).

5.1.1 Začetnica in ločila v imenih, povezanih z Marijo

V večbesednih imenih pišemo z veliko prvo sestavino, npr. *Devica Marija*, neprve občnoimenske pa z malo, npr. *Marija sedem žalosti*, *Marija brez madeža izvirnega greha spočeta*. Z veliko pišemo tudi enobesedna nadomestna imena, npr. *Mati*, *Devica*, *Brezmadežna*.

V večbesednih nadomestnih imenih pišemo z veliko prvo sestavino in neprve svojilne pridevnike, tvorjene iz lastnih imen, npr. *Bog > Božji*, tudi nadomestnih, npr. *Odrešenik > Odrešenikov*, *Gospod > Gospodov*, neprve občne sestavine pa z malo, npr. *Kraljica miru*, *Tolažnica žalostnih*, *Mati dobrega sveta*, *Zdravje bolnikov*, *Pribežališče grešnikov*;[43] *Mati Božja*, *Mati milosti Božje*, *Mati Odrešenikova*, *Dekla Gospodova*. Začetnice se po teh pravilih ravnajo tudi takrat, kadar pred nadomestnim imenom *Marije* stoji pridevnik, npr. *Karmelska Mati Božja*, *Žalostna Mati Božja*.

V večdelnih imenih pišemo z veliko enobesedne stalne pridevke, npr. *Marija Zvezda*, *Marija Zavetnica*, neprve občne sestavine pa z malo, npr. *Marija sedem žalosti*. Za stalne pridevke imamo tudi nadomestna imena in jih od Marijinega imena ne ločujemo z vejico, npr. *Marija Tolažnica žalostnih*, *Marija Kraljica miru*.

5.1.2 Raba

Pravilu o mali začetnici neprve občnoimenske sestavine se v rabi izmika ime romarske cerkve na Brezjah: *Marija Pomagaj* je večinoma pisana z veliko začetnico, redkeje s pričakovano malo kot *Marija pomagaj* (Menaše 1994: 367). Z veliko pisano *Pomagaj* bi lahko utemeljili samo kot sinonimno ime za *Pomočnico kristjanov* (prim. *Marija Pomoč(nica) kristjanov* (Štavbar 2013: 66)).

V rabi je veliko nedoslednosti in napak že v izbiri začetnice, npr. *svetišče Marije Kraljice Miru*,[44] *Sveta Marija kraljica miru*,[45] *Marija Božja mati*,[46] nekaj je tudi različnih poimenovanj, npr. *Marijino brezmadežno srce*[47] in *Brezmadežno Srce Marijino*.[48]

Neenotnosti so tudi v rabi ločila, navadno imen, zapisanih z vejico, npr. *Marija, Zdravje bolnikov*,[49] celo v isti publikaciji, npr. *Marija, mati dobrega sveta* (Štavbar 2013: 56) in *Marija, Mati dobrega sveta*[50] (Štavbar 2013: 67) – **pravilno brez vejice in z veliko začetnico**: *Marija Zdravje bolnikov* (Menaše 1994: 367; Koch 1999: 256), *Marija Mati dobrega svéta*.

Tudi v Italiji je veliko cerkva posvečenih Mariji. V prevodih iščemo slovenske ustreznice, besedo *cerkev* pa lahko izpustimo, če je iz sobesedila jasno, da gre za stavbo. Tako lahko ime

42 »Oblika Nikolaj se je sicer ohranila, a je redko rabljena (npr. *stolna cerkev sv. Nikolaja* v Ljubljani).« (Štavbar 2013: 19)

43 Gl. tudi <https://si.aleteia.org/2018/05/09/10-cudovitih-citatov-o-nebeski-materi-mariji/> (2. 6. 2019).

44 Gl. <https://www.domovina.je/svetisce-marije-kraljice-miru-na-kurescku-slovensko-medzugorje/> (25. 4. 2019).

45 Gl. <https://www.rtvslo.si/slike/photo/316284/> (5. 5. 2019).

46 Gl. https://sl.wikipedia.org/wiki/Marija_Božja_mati> (2. 6. 2019).

47 Gl. <https://katoliska-cerkev.si/marijino-brezmadezno-srce> (27. 4. 2019).

48 Gl. <https://sl.wikipedia.org/wiki/Brezmadežno_Srce_Marijino> (5. 5. 2019).

49 *Kapela Marije, zdravje bolnikov* na Onkološkem inštitutu Ljubljana. Gl. <http://bolniska-zupnija.rkc.si/index.php/content/display/1170> (25. 4. 2019).

50 Besedo *sveta* (*svèt svéta*) bi bilo treba onaglasiti (*svéta*), saj se pri prevajanju v angleščino zamenjuje z besedo *svét*, tj. *the Virgin Mary of the Good Earth* namesto pravilnega prevedka *Our Lady of Good Councel* (Štavbar 2013: 56).

cerkve v Guminu (*Gemona del Friuli*, *Glemone*) *Santa Maria Assunta* prevedemo *cerkev Marijinega vnebovzetja*[51] ali *cerkev Marije Vnebovzete* (Štavbar 2013: 67), lahko tudi *Marija Vnebovzeta*, cerkev v Todiju *Santa Maria della Consolazione* pa mdr. kot *cerkev Marije Tolažnice žalostnih* (Štavbar 2013: 68) ali *Marija Tolažnica žalostnih*. Pridevnik *sveta* spremlja predvsem nadomestna imena za Marijo, npr. *kapela svete Matere Božje*, in prevedke ob izvirnih imenih cerkva, če je občnoimenska sestavina izpuščena, npr. *Sv. Marija Vnebovzeta, Sv. Marija Tolažnica žalostnih* (Koch 1999: 226).

5.2 Zemljepisna imena

Med slovenskimi zemljepisnimi imeni so bodisi tista, ki so se izoblikovala skozi zgodovino, npr. *Neapelj* (*Napoli*), *Rim* (*Roma*), *Videm* (*Udine*), *Benetke* (*Venezia*), *Tibera* (*Tevere*), *Vezuv* (*Vesuvio*), in tista na dvojezičnih območjih, kjer živijo Slovenci, npr. *Furlanija - Julijska krajina* (*Friuli-Venezia Giulia*), *Travnik/Piazza della Vittoria*,[52] *Timava/Timavo*. Zaradi zapletenih zgodovinskih okoliščin (Beneška republika, Avstrijsko cesarstvo, Italija), pestre narodnostne sestave prebivalstva (Furlani predvsem v Videmski pokrajini, pokrajinah Pordenone in Gorica, Slovenci v Trstu in Gorici z okolico in Nemci v Kanalski dolini, v vseh pa seveda Italijani) ter zakonske ureditve statusa manjšin (Slovencev in Furlanov) je jezikovna podoba zemljepisnih imen raznovrstna. Tako za veliko imen obstajajo različice v italijanščini, furlanščini, slovenščini in nemščini.

V Videmski pokrajini imata pravni status italijanščina in furlanščina, npr. *Udine/Udin*, *Cividale dei Friuli/Cividât*, *Pontebba/Pontebe*, *Venzone/Vençon*, zanje pa obstajajo tudi slovenska,[53] npr. *Videm*, *Čedad*, *Tablja*, *Pušja vas*, in nemška imena, npr. *Weiden*, *Östrich*, *Pontafel*, *Peuscheldorf*, v okolici Trsta in Gorice pa italijanščina in slovenščina, npr. *Trieste/Trst*, *Gorizia/Gorica*, *Basovizza/Bazovica*, *Monrupino/Repentabor*, *Doberdò/Doberdob*, *Redipuglia/Redipulja*.

6 Zaključek

Preprosta pravopisna pravila o zapisovanju velike za lastna imena in male začetnice za občna poimenovanja, ki veljajo tudi za prevzete besede in besedne zveze iz italijanščine, in iskanje slovenskih ustreznic nam povzročajo nemalo preglavic predvsem zato, ker od nas terjajo širšo vednost in nemalo raziskovanja ter presojo različnih zapisov na spletu. V novih pravopisnih pravilih bo zaradi negotovosti pišočih treba pojasniti in predstaviti težje zglede.

Pri svojem dolgoletnem uredniškem delu sem si še v časih, ko je bilo mnogo težje priti do ustreznih informacij, da časovne stiske niti ne omenjam, prizadevala za ustrezno prevzemanje in tudi naredila napake. Tako sem npr. v nemškem izvirniku zapisano *Palazzo del Tè* (Koch 1999: 309) napačno prevedla s *Čajno palačo* namesto *Tejska palača* za *Palazzo Te* – na spletu napačno tvorjen pridevnik *Tejetska palača*[54] –, *Santa Maria del Carmine* z *Marija Karmelitska* namesto *Karmelska Mati Božja* (Štavbar 2013: 55) in špansko *Nuestra Señora del Pilar* z *Naša Gospa z opornikom* (Koch 1999: 251) namesto *Naša Gospa na oporniku*. Za ustrezno prevzemanje besed in besednih zvez iz italijanščine naj bi si prizadevali v Sloveniji in zunaj nje živeči Slovenci. Prevajamo težko brez ustrezne poučenosti glede pravopisnih pravil in poznavanja zakonitosti jezika, iz katerega prevzemamo; kompleksnost podomačevanja najbolj ponazori naslednje, slovenščini neustrezno prilagojeno besedilo:

51 Gl. <https://sl.wikipedia.org/wiki/Cerkev_Marijinega_vnebovzetja,_Bled> (5. 5. 2019).

52 Gl. <https://sl.wikipedia.org/wiki/Slovenska_manjšina_v_Italiji> (30. 4. 2019).

53 Slovenci uradno niso bili priznani vse do zaščitnega zakona za Slovence leta 2001 (<https://sl.wikipedia.org/wiki/Slovenska_manjšina_v_Italiji> (25. 4. 2019)). Zanimivo je, da se slovenska, tu in tam tudi nemška imena ob italijanskih in furlanskih, že navajajo Wikipedijinih straneh.

54 Palača se imenuje po otoku *Te* in se danes imenuje *Palazzo Te*, ne *Palazzo del Te*, kot jo je imenoval Vasari (prav tam). Prim. <https://sl.wikipedia.org/wiki/Palača_Te> (6. 5. 2019).

V tržaški državni knjižnici Stelio Crise, trg Papa Giovanni XXIII 6, ki ga popravimo takole: *V Tržaški državni knjižnici Stelia Criseja*[55] *(Biblioteca Statale Stelio Crise di Trieste), Trg papeža Janeza XXIII. 6 (Largo Papa Giovanni XXIII, 6).*

Viri in literatura

Della Vedova, Daniele, 2018: Naokrog: sprehod po središču Vidma. Andreja Žele, Matej Šekli (ur.): *Slovenistika in slavistika v zamejstvu – Videm*. Zbornik Slavističnega društva Slovenije, 28. Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije. 387–393.

Delo, *Sobotna priloga*, 20. 4. 2019, str. 19.

EZ 1999 = *Enciclopedia Zanichelli*: *Dizionario enciclopedico di arti, scienze, tecnniche, lettere, filosofia, storia, geografia, diritto, economia*. Bologna: Zanichelli.

Fran = <www.fran.si> (15. 5. 2019).

Gigafida: Korpus slovenskega jezika <http://www.gigafida.net>.

Kladnik, Drago, Perko, Drago, 2013: *Slovar slovenskih eksonimov*. Ljubljana: Geografski inštitut Antona Melika, Založba ZRC, ZRC SAZU, Kamnik: Amebis, d. o. o.

Koch, Wilfried, 1999: *Umetnost stavbarstva*. Ljubljana: Založba Mladinska knjiga.

Menaše, Lev, 1994: *Marija v slovenski umetnosti: ikonologija slovenske marijanske umetnosti od začetkov do prve svetovne vojne*. Celje: Mohorjeva družba.

Nova beseda = <http://bos.zrc-sazu.si/s_beseda.html>.

SVL 2003–05 = *Slovenski veliki leksikon* I–III. Ljubljana: Mladinska knjiga.

eSP 2003 = *Slovenski pravopis* (Jože Toporišič idr.). Elektronska izdaja. Ljubljana: SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, Založba ZRC.

Schauber, Vera, Schindler, Michael, 1995: *Svetniki in godovni zavetniki*. Ljubljana: Založba Mladinska knjiga.

SNBSJ = *Slovar novejšega besedja slovenskega jezika.* <www.fran.si> (2. 6. 2019).

SSKJ^2 = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja. <www.fran.si> (2. 5. 2019).

eSSKJ 2000 = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Elektronska izdaja. Ljubljana: SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, Založba ZRC.

Štavbar, Simona, 2013: *Svetniška imena in njihovo prevajanje*. Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta.

eVISS 2007 = Šlenc, Sergij, 2007: *Veliki italijansko-slovenski e-slovar*. Ljubljana: DZS.

eVSL 2005 = *Veliki splošni leksikon*. Elektronska izdaja. Ljubljana: DZS.

55 Mogoče seveda tudi *Crisa*.

Urška Vranjek Ošlak
Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša
uvranjek@zrc-sazu.si

Prevzemanje imen iz madžarskega jezika

Prispevek predstavlja načine prevzemanja madžarskih imen v slovenščino. Na podlagi glavnih jezikovnih značilnosti madžarščine v primerjavi s slovenščino (npr. navajanje priimka pred imenom, posebnosti velike in male začetnice, razlike v glasovih itd.) bodo po kategorijah lastnih imen predstavljena najtežja mesta, povezana s prevzemanjem imen, zlasti s podomačevanjem.

Uvod

Prevzemanje lastnih imen iz tujih jezikov v slovenščino je za jezikovne uporabnike eden od zahtevnejših vidikov rabe jezika, kar dokazuje veliko število tovrstnih vprašanj v Jezikovni svetovalnici Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša.[1] Uporabniki slovenščine se sprašujejo, ali naj imena podomačijo ali ne, jih morda prevedejo ali zamenjajo z uveljavljenimi slovenskimi ustreznicami. Če smo zaradi globalne bližine angleščine postali relativno spretni pri ravnanju z angleškimi imeni (pa tudi na splošno z imeni iz germanskih in romanskih jezikov), pa nam precej več težav povzročajo jeziki iz drugih jezikovnih skupin, ki so manj globalni, a geografsko lahko bližji. Zlasti je taka madžarščina, ki je kot edina predstavnica ugro-finskih jezikov v bližini zaradi svoje »tujosti« najbolj zapostavljena izmed sosednjih jezikov.

V prispevku bodo predstavljene težnje prevzemanja madžarskih lastnih imen v slovenščino in tiste značilnosti madžarskega jezika in madžarskega pravopisa, ki na to vplivajo. Navedene rešitve dilem, povezanih s prevzemanjem, sledijo delovnemu gradivu, ki ga je pripravila Pravopisna komisija pri SAZU in ZRC SAZU in ga sodelavci pri novem pravopisnem slovarju (ePravopisu),[2] objavljenem na portalu Fran, uporabljamo za predlogo.[3] Tem načelom sledijo tudi odgovori na uporabniške težave v Jezikovni svetovalnici.

1 Značilnosti madžarskega jezika

Madžarščina je ugrski jezik in največja predstavnica ugro-finskih jezikov v uralski jezikovni družini. Tako slovenščina kot madžarščina sta sintetična jezika, a v nasprotju s slovenščino, ki je pregibni jezik, madžarščina spada med aglutinacijske jezike, kar pomeni, da besede tvori pretežno s sklapljanjem pomenskih delov (Toporišič 1992). Ima 14 samoglasnikov (a,[4] á, e, é, i, í, o, ó, ö, ő, u, ú, ü, ű) in 25 soglasnikov, ki jih zapisuje z latinsko abecedo

1 V Jezikovni svetovalnici je pod oznako »prevzete besede in besedne zveze« uvrščenih 83 uporabniških vprašanj z odgovori, pod oznako »prevzemanje« pa 14. Svetovalnica je dosegljiva na spletnem naslovu <https://svetovalnica.zrc-sazu.si/>.

2 Novi ePravopis je dostopen na portralu Fran na spletnem naslovu <fran.si>, tam so objavljene tudi *Pravopisne kategorije ePravopisa*, v katerih so podrobneje predstavljene spremembe gesel posameznih problemskih sklopov glede na SP 2001.

3 Več o delu Pravopisne komisije: <http://pravopisna-komisija.sazu.si/>.

4 Samoglasnik *a* ima zaokrožen izgovor, ki se približuje izgovoru slovenskega širokega *o*. Pravopisna pravila SP 2001 ne predpisujejo posebne izgovorne podomačitve; iz primerov lahko sklepamo, da je predvideni podomačeni izgovor tega samoglasnika [a]. Hkrati pravopisni slovar pri geslu *Andrassy* predpisuje izgovor [óndraši].

in diakritičnimi znamenji. V 18 sklonih z morfemi, ki jih pripenja na osnove besed, izraža večino slovničnih značilnosti in skladenjskih funkcij.[5]

1.1 Lastna imena v madžarskem pravopisu

Madžarski pravopis v pravilih (12. izdaja, § 152–201) med lastna imena uvršča (1) osebna imena, (2) živalska imena, (3) imena predmetov (relikvij, vozil, orožja, glasbil, dragih kamnov itd.), (4) zemljepisna imena, (5) imena iz astronomije, (6) imena institucij, (7) imena blagovnih znamk, (8) imena nagrad in (9) naslove publikacij, umetniških in glasbenih del.[6]

Imena so v madžarščini večinoma pisana z veliko začetnico (npr. priimek *Szőke*, ime *Pista*). Lahko so enobesedna ali večbesedna. Enobesedna imajo lahko en sam element (npr. mesti *Sopron* in *Eger*) ali več elementov, ki so spojeni v eno besedo (npr. *Dunaújváros* (város = mesto), *Székesfehérvár* (vár = grad)), ponekod so med seboj povezani z vezajem (zaradi težnje po prepoznavnosti osnove, npr. madž. *Velencei-tó*, sln. *Velenško jezero*; madž. *Észak-Afrika*, sln. *Severna Afrika*). Občnoimensko sestavino za vezajem pišejo z malo začetnico, lastnoimensko pa z veliko. Imena so lahko tudi večbesedna, zlasti so taka stvarna imena (madž. *Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem*, sln. *Univerza za tehnologijo in ekonomijo v Budimpešti*).

2 Prevzemanje madžarskih imen v slovenščino

V splošnem se madžarska imena v slovenščino prevzema gleda na njihovo vrsto – nepodomačeno se prevzema imena bitij (razen npr. zgodovinskih imen) in naselbinska zemljepisna imena, podomači pa se nenaselbinska zemljepisna imena in stvarna imena, pri tem se občni del imena prevaja, lastnoimenski del pa podomači. Ker madžarščina uporablja latinico, prečrkovanje ni potrebno.

Nekatera najbolj znana madžarska imena so zajeta v *Slovarju slovenskih eksonimov*, ki je dostopen na portalu Termania.[7] Osnova zanj je delo *Slovenski eksonimi* (Kladnik idr. 2016), ki navaja 5000 najpogostejših zemljepisnih imen v slovenščini. Slovar vsebuje tudi nekatere primere podomačevanja imen, ki za sodobno rabo niso več ustrezni, npr. madž. *Körös* (reka), podom. *Kriš*; madž. *Miskolc* (mesto), podom. *Miškovec*; madž. *Pécs* (mesto), podom. *Pečuh*; madž. *Nagykanizsa* (naselje), podom. *Velika Kaniža*; madž. *Székesfehérvár*, podom. *Stolni Belgrad*.[8]

Ker je madžarščina aglutinacijski jezik, imamo pri podomačevanju in prevajanju zaradi nepoznavanja strukture jezika in pomena posameznih morfemov pogosto težave. To je očitno zlasti tam, kjer je občno ime s sklapljanjem postalo ena beseda z osnovo (npr. pripona *-i* je namenjena tvorbi pridevnika iz samostalnika – *budapesti* 'budimpeški') (A magyar helyesírás szabályai, 2017). Težava lahko nastane tudi zaradi nepoznavanja pravil podomačevanja, zaradi česar domačenje ni izpeljano do konca – npr. *Hévízi-tó*, (jezero) postane *jezero Hévíz/Heviz* (z ostalo slovnično pripono pa tudi *jezero Hévízi/Hevizi*), pravilno podomačeno pa bi se glasilo *Heviško jezero*.[9]

Za madžarščino je značilno, da kot nekateri vzhodni (azijski) jeziki navaja najprej priimek in nato ime (*Baross Gábor*, *Széchenyi István*, *Eötvös József*). Sodobna imena se iz tujih jezikov v madžarščino prevzemajo večinoma nepodomačeno in z vrstnim redom »ime

5 Več o madžarščini na Lingvopediji: <http://lingvo.info/sl/lingvopedia/hungarian>.

6 Prim. Slovenski pravopis 2001, Pravila (§ 40–109).

7 Dostopno na naslovu: <https://www.termania.net/slovarji/129/slovar-slovenskih-eksonimov>.

8 Še vedno pa priporoča *Sombotel*. Podomačena imena se še pogosto rabijo v zgodovinskih besedilih.

9 Primeri iz korpusa Gigafida: *Vse pa žene isti cilj: zdravilno jezero Heviz ali kot mu tudi pravijo – najlepša evropska kopalna kad.* Podobno je tudi: *Že sam pristop priprav na letošnje SP je dal slutiti soliden nastop naše reprezentance, saj sta Furman in Novak že en mesec prej odpotovala na turnir držav, ki so na jezeru Velence želele spoznati kaj več o vodnih tokovih in ribah.*

priimek« (npr. *Bob Dylan*, ne *Dylan Bob*). Tuja imena, ki so pogosto v rabi, se pisno podomačijo (*Zsanett* namesto *Janet*, *Klaudia* namesto *Claudia* itd.).

2.1 Imena bitij

Sodobna madžarska imena v slovenščino prevzemamo nepodomačena, pri čemer zamenjamo vrstni red imena in priimka (*Faludy György* > *György Faludy*; *Orbán Viktor* > *Viktor Orbán*; *Andorai* Péter > *Péter Andorai*; *Petőfi Sándor* > *Sándor Petőfi*; *Rubik Ernő* > *Ernő Rubik*). V slovenščini je navajanje v vrstnem redu »priimek ime« v nasprotju s pravopisnimi pravili (SP 2001, § 41).[10]

2.1.1 Zgodovinske osebnosti

Imena zgodovinskih osebnosti imajo pogosto dodane stalne pridevke, ki jih prevajamo: *Béla Slepi* oz. *Béla II. Ogrski* (madž. *II. Vak* Béla),[11] *sveta Elizabeta Ogrska* (madž. *Árpád-házi Szent Erzsébet*). Kjer obstaja uveljavljena podomačena različica imena, ima prednost pred drugimi, npr. *Matija Korvin* (madž. *I. Mátyás* oz. *Hunyadi Mátyás*).

Pri prevajanju imen božanstev, vladarjev, papežev in svetnikov se imena zamenjajo z najbližjo domačo vzporednico: *Ladislav I. Ogrski* oz. *Ladislav Sveti* (madž. *I. Szent László*), *Štefan I. Ogrski* (madž. *I. Szent István*), *sveti Emerik* (madž. *Szent Imre*).[12]

2.1.2 Imena žensk po poroki

Do petdesetih let 20. stoletja so ženske po zakonu morale po poroki prevzeti moževo ime, ki mu je bil dodan morfem *-né*, katerega dobesedni pomen je ‘žena’. Tako je npr. žena moža z imenom *Áder János* postala *Áder Jánosné*, kar dobesedno pomeni ‘žena Jánosa Áderja’. Svoje dekliško ime so uporabljale le v neformalnih položajih. Po ukinitvi te zahteve se je število takih sprememb imena med poročenimi ženskami precej zmanjšalo. V slovenščino se taka imena lahko prevzame na dva načina: **opisno** (razvežemo pomen morfema *né*, npr. *V Sloveniji se je poleti ustavila tudi žena Jánosa Áderja*) ali **citatno** (ne razvezujemo pomena morfema *-né*, npr. *V Sloveniji se je poleti ustavila tudi Jánosné Áder*).[13]

2.2 Zemljepisna imena

2.2.1 Naselbinska imena

Naselbinska imena prevzemamo nepodomačena (*Debrecen*, *Miskolc*, *Szeged*, *Pécs*, *Győr*).[14] Madžarščina nima večbesednih naselbinskih imen z občnoimenskimi sestavinami tipa *vas*, *mesto*, *selo* itd., saj so ta imena vedno enobesedna (nastanejo s sklapljanjem, elementi so lahko povezani z vezajem). Občnoimenskih sestavin v enobesednih imenih z več

10 Pravopisno pravilo se nanaša zlasti na slovenska in evropska imena, ne velja pa za nekatere daljnovzhodne narode, npr. Kitajce, Korejce, Vietnamce (*Mao Cetung*, *Kim Il Sung*, *Ho* Ši *Minh*), prim. SP 2001, § 509. Imensko zaporedje obračamo pri japonskih imenih: Šinzo *Abe*. Prim. odgovore z oznako »zaporedje imena in priimka« v Jezikovni svetovalnici: <https://svetovalnica.zrc-sazu.si/tags/zaporedje%20imena%20in%20priimka>.

11 V slovenski različici lahko tudi brez diakritičnega znamenja (*Bela Slepi*), saj je ime povsem podomačeno. Pri podomačitvi je treba na ustrezno mesto (za ime in pred stalni pridevek) prestaviti tudi vrstilni številnik, ki je v madžarščini na prvem mestu.

12 Podomačevanje imen vladarjev je bilo v preteklosti bolj dosledno, gl. odgovore v Jezikovni svetovalnici z oznako »imena vladarjev«: <https://svetovalnica.zrc-sazu.si/tags/imena%20vladarjev>.

13 Primera sta izmišljena. Izbira ene ali druge možnosti je odvisna od konteksta. Več o problematiki imen žensk po poroki na Wikipediji: <https://en.wikipedia.org/wiki/Hungarian_names#Married_names>.

14 Prim. odgovor v Jezikovni svetovalnici *Izjeme pri domačenju krajevnih imen*: <https://svetovalnica.zrc-sazu.si/topic/86/izjeme-pri-doma%C4%8Denju-krajevnih-imen>.

elementi ne prevajamo in ne podomačujemo (prim. nenaselbinsko ime *Sáros-patak* (*potok Sáros* – ime vodotoka) in naselbinsko ime *Sárospatak* (kraj)).[15]

Kjer obstaja uveljavljena slovenska ustreznica naselbinskega imena, jo uporabimo (sln. *Budimpešta*, madž. *Budapest*). To velja tudi za dvojezična naselbinska imena na obmejnem območju na Madžarskem, kjer živijo tudi Slovenci, v Slovenskem Porabju – uporabljamo slovensko ustreznico, npr. *Monošter* (madž. *Szentgotthárd*); *Dolnji Senik* (madž. *Alsószölnök*), *Gornji Senik* (madž. *Felsőszölnök*); *Sakalovci* (madž. *Szakonyfalu*); *Slovenska ves* (madž. *Rábatótfalu*);[16] Števanovci (madž. *Apátistvánfalva*); *Verica-Ritkarovci* (madž. *Kétvölgy*), *Andovci* (madž. *Orfalu*).

2.2.2 Nenaselbinska imena

Nenaselbinska imena pri prevzemanju podomačujemo. Občni del v večbesednih imenih prevedemo, lastno ime pa podomačimo. Kjer obstaja uveljavljena slovenska ustreznica, jo uporabimo.

Najpogostejše skupine nenaselbinskih imen, ki jih prevzemamo iz madžarskega jezika, so:

— imena ulic, cest, trgov, parkov, mostov itd.: *Ulica Ferenca Deáka* (madž. *Deák Ferenc utca*), *Elizabetin most* (madž. *Erzsébet híd*), *Széchenyijev verižni most* (madž. *Széchenyi lánchíd*), *Trg junakov* (madž. *Hősök tere*);[17]
— upravne enote, regije, pokrajine, dežele: *Osrednja Madžarska* (madž. *Közép-Magyarország*), *Osrednja prekodonavska* (madž. *Közép-Dunántúl*), *Translajtanija* (madž. *Lajtántúl* (zgodovinska pokrajina)), *Železna županija* (madž. *Vas megye* (upravna enota), *Zalska županija* (madž. *Zala megye* (upravna enota));
— oblike zemeljskega površja: *Veliko Madžarsko nižavje* (madž. *Alföld/Nagy-Magyar-Alföld*), *Malo Madžarsko nižavje* (madž. *Kisalföld*), *Bakonjski gozd* (madž. *Bakonyerdő*);
— morja, jezera, reke: *Blatno jezero* (madž. *Balaton*), *Velenško jezero* (madž. *Velencei-tó*), *Heviško jezero* (madž. *Hévízi-tó*), *Tisa* (madž. *Tisza* (reka));
— poslopja: *Budimski grad* (madž. *Budavári Palota*), *Sándorjeva palača* (madž. *Sándor-palota*);
— otoki: *Starobudimski otok* (madž. *Óbudai-sziget*) itd.

2.3 Stvarna imena

2.3.1 Nepodomačena

Nepodomačeno prevzemamo npr. imena časopisov (*Magyar Hírlap*, *Nemzeti Sport*), vozil (*SMS Szent István*), podjetij, izdelkov in znamk (*Hódgép*, *Zsolnay*, *Szegedi Paprika*, *Dreher*), športnih klubov (*Újpest*, *Ferencváros*, *Alba Fehérvár*) itd.

2.3.2 Podomačena

Stvarna imena v slovenščino prevzemamo tako, da lastnoimensko sestavino podomačimo, občnoimensko pa prevedemo. Podomačujemo zlasti:

— imena družbenih in političnih organizacij ter podjetij in združenj: *Katoliška univerza Pétra Pázmánya* (madž. *Pázmány Péter Katolikus Egyetem*), *Madžarsko gibanje za solidarnost* (madž. *Magyar Szolidaritás Mozgalom*), *Madžarska demokratska ljudska stranka* (madž. *Magyar Demokrata Néppárt*), *Zveza svobodnih demokratov* (madž.

15 Pri prevzemanju imen iz nekaterih drugih jezikov (npr. korejščine: <http://pravopisna-komisija.sazu.si/Portals/21/Korejscina-za%20objavo-14-02-2018.pdf>) se prevaja tudi občnoimenske sestavine.

16 Narečna oblika *ves* je rabljena tudi uradno (prim. *Dobrla vas* v Podjuni).

17 Pri pisanju poštnih naslovov ta imena ohranjamo nepodomačena.

Szabad Demokraták Szövetsége), *Madžarska narodna banka* (madž. *Magyar Nemzeti Bank*), *Madžarski narodni filharmonični orkester* (madž. *Nemzeti Filharmonikus Zenekar*);
— imena verskih skupnosti: *Starodavna madžarska cerkev* (madž. *Ősmagyar Egyház*), *Madžarska budistična cerkev* (madž. *Magyarországi Buddhista Egyházközösség*);
— imena prireditev in tekmovanj: *Madžarski sejem okusov* (madž. *Magyar Ízek Vására*), *Madžarska nogometna liga* (madž. *Magyar labdarúgó-bajnokság*);
— naslove oz. imena knjig, filmov, umetniških del itd.: *O telesu in duši* (madž. *Testről és lélekről* (film)), *Dečki Pavlove ulice* (madž. *A Pál utcai fiúk* (knjiga)), *Dekle s klobukom* (madž. *Kalapas lany* (slika)) itd.

3 Značilnosti podomačevanja

3.1 Pisno

Devet od štirinajstih madžarskih samoglasnikov ima diakritično znamenje, kar je za uporabnika slovenskega jezika, kjer se diakritika uporablja predvsem za zaznamovanje naglasa, precej nenavadno.[18] Raba zato kaže prevladujoče opuščanje diakritičnih znamenj, kar je razvidno iz spodnje tabele.

	Gigafida: z diakritikami	Gigafida: brez diakritik
Székesfehérvár	35	953
Viktor Orbán	14	945

Tabela 1: Pojavitve imen z diakritičnimi znamenji in brez njih.

V korpusu Gigafida smo poiskali zemljepisno ime (*Székesfehérvár*) in ime bitja (*Viktor Orbán*) z diakritičnimi znamenji in brez njih. Poizvedbi sta pokazali, da v korpusu močno prevladujeta različici brez diakritik. To lahko deloma pripišemo usmeritvi SP 2001, da »ostrivec nad samoglasnikom opuščamo« (SP 2001, § 1083). Nova pravopisna pravila, ki jih pripravlja Pravopisna komisija, predvidevajo ohranjanje teh znamenj in njihovo izgubljanje v tvorjenkah. To upošteva tudi ePravopis:

> **Petőfi** -ja {Petőfija} [pétefi] m; ime bitja; osebno ime |priimek|; Sándor Petőfi ||umetniško ime Sándorja Petrovicsa, madžarskega romantičnega pesnika in revolucionarja||: pesnitev Sándorja Petőfija {B} Petőfijev

V madžarskih večbesednih stvarnih imenih so z veliko začetnico zapisane vse polnopomenske sestavine, medtem ko to v slovenščini ni običajno. Zato pri prevajanju in podomačevanju teh imen z veliko začetnico zapišemo le prvo sestavino in izlastnoimenske neprve sestavine, npr. *Akademija za glasbo Franca Liszta* (madž. *Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem*), *Univerza Loránda Eötvösa* (madž. *Eötvös Loránd Tudományegyetem*).

3.2 Glasovno

Vsa imena pri prevzemanju glasovno podomačimo tako, da pri izgovarjanju uporabimo najbližje slovenske glasove:
— *cs* v izgovoru podomačimo v [č] (*Pécs* [péč]),
— *gy* v izgovoru podomačimo v [dž] (*Nagykanizsa* [nádžkaniža]),
— *h* se na koncu besede ali dela tvorjenke ne izgovarja (*Csehbánya [čébanja]*),
— *ly* v izgovoru podomačimo v [j] (*Kodály* [kódaj]),
— *ny* v izgovoru podomačimo v [nj/n'] (*Tatabánya* [tátabanja]),

18 O drugačnosti madžarskega jezika piše Orsolja Gallos (2005).

— *ö* in *ő* v izgovoru podomačimo v [e], lahko pa tudi v polglasnik, kadar *ö* ali *ő* stoji pred *r* (*Gyöngyös* [džendžeš], vendar *Kiskőrös* [kíškereš] ali [kíškəreš]),
— *s* v izgovoru podomačimo v [š] (*Kaposvár* [kápošvar]),
— *sz* v izgovoru podomačimo v [s] (*Szentes* [sénteš]),
— *ty* v izgovoru podomačimo v [tj] (*Gétye* [gétje]),
— *ü* in *ű* v izgovoru podomačimo v [i] (*Tiszafüred* [tísafired], *Balatonfűzfő* [bálatonfizfi]),
— *zs* v izgovoru podomačimo v [ž] (*Izsák* [ížak]) (SP 2001, § 1083; osnutek novih pravopisnih pravil).

Mesto naglasa v prevzetih besedah ohranjamo, zato ohranimo madžarski naglas na prvem zlogu. Naglašeni samoglasniki so načeloma dolgi, naglašena *e* in *o* pa sta praviloma ozka.

3.3 Podomačevanje oblik

Madžarščina v nasprotju s slovenščino nima polglasnika, zato samoglasnik pred končnim soglasnikom v nepodomačenih imenih ni neobstojen. To ne velja za slovenske ustreznice madžarskih imen, ki se ravnajo po zakonitostih slovenskega jezika – torej *Debrecen Debrecena*.

Pri madžarskih imenih moškega spola, ki se končajo na govorjeni *c j č ž š* ali *dž*, se pri pregibanju pojavi preglas, ki je lahko problematičen zaradi nekoliko drugačnega zapisa teh glasov v madžarščini – govorjeni *j* je zapisan z *j* ali *ly*, govorjeni *č* je zapisan s *cs*, govorjeni *ž* je zapisan z *zs*, govorjeni *š* je zapisan s *s*, govorjeni *dž* pa je zapisan z *gy*. Pregibamo torej: *Károly* [károj], or. *s Károlyem* [s károjem]; *Lukács* [lúkač], or. *z Lukácsem* [z lúkačem], *Balázs* [bálaž], or. *z Balázsem* [z bálažem], *János* [jánoš], or. *z Jánosem* [z jánošem], *György* [džérdž ali džərdž], or. *z Györgyem* [z džérdžem ali z džərdžem].

Madžarska imena moškega spola, ki se končajo na samoglasnik *é* ali *ó* (s citatnim diakritičnim znamenjem za dolžino, naglas je na prvem zlogu), imajo v stranskih sklonih lahko nespremenjeno ali spremenjeno osnovo:[19] *Tádé* [táde], rod. *Táda* [táda] ali *Tádéja* [tádeja]; *Máté* [máte], rod. *Máta* [máta] ali *Mátéja* [máteja]; *Balczó* [bálčo], rod. *Balcza* [bálča] ali *Balczója* [bálčoja]; *Sidó* [šído], rod. *Sida* [šída] ali *Sidója* [šídoja].

Madžarska imena ženskega spola, ki se ne končajo na *a*, pregibamo z neglasovnimi končnicami: *Ildikó* [íldiko], rod. *Ildikó* [íldiko]; *Enikő* [éniki], rod. *Enikő* [éniki]; *Gyöngyi* [džendži], rod. *Gyöngyi* [džendži]; *Virág* [vírag], rod. *Virág* [vírag].[20]

3.4 Besedotvorno

Pri tvorbi svojilnih pridevnikov iz madžarskih imen je podobno kot pri preglasu – pri madžarskih imenih moškega spola, ki se končajo na govorjeni *c j č*, *ž*, *š* ali *dž*, se pri tvorbi svojilnega pridevnika pojavi preglas: *Károly* [károj], svojilni prid. *Károlyev* [károjev], *Lukács* [lúkač], svojilni prid. *Lukácsev* [lúkačev], *Balázs* [bálaž], svojilni prid. *Balázsev* [bálažev], *János* [jánoš], svojilni prid. *Jánosev* [jánošev], *György* [džérdž ali džərdž], svojilni prid. *Györgyev* [džérdžev ali džərdžev].

Iz madžarskih imen moškega spola, ki se končajo na samoglasnik *é* ali *ó* (s citatnim diakritičnim znamenjem, naglas je na prvem zlogu), je tudi pri tvorbi svojilnega pridevnika mogoča dvojnica – z nespremenjeno ali spremenjeno osnovo: *Tádé* [táde], svojilni prid. *Tádov* [tádov] ali *Tádéjev* [tádejev]; *Máté* [máte], svojilni prid. *Mátov* [mátov] ali *Mátéjev* [mátejev]; *Balczó* [bálčo], svojilni prid. *Balczev* [bálčev] ali *Balczójev* [bálčojev]; *Sidó* [šído], svojilni prid. *Sidov* [šídov] ali *Sidójev* [šídojev].

Tudi iz madžarskih imen ženskega spola, ki se končajo na govorjeni samoglasnik, ki ni *a* ali *i*, lahko svojilni pridevnik tvorimo na dva načina – s podaljšavo ali brez: *Ildikó* [íldiko], svojilni prid. *Ildikin* [íldikin] ali *Ildikójin* [íldikojin].

19 Pregibanje s podaljšavo je mogoče izbrati zaradi ohranitve pisne podobe. O tem in o pregibanju tujih moških imen na splošno podrobneje piše Marta Kocjan-Barle (2012: 85–100).

20 O tujih ženskih rojstnih imenih v slovenščini pišeta Helena Dobrovoljc in Tina Lengar Verovnik (2015: 137–150).

Sklep

Glavni izziv pri prevzemanju madžarskih imen v slovenščino je drugačnost madžarskega jezika – madžarščina je aglutinacijski jezik z velikim številom morfemov s slovničnimi in skladenjskimi funkcijami, uporablja diakritična znamenja in nadvse rada sklaplja besede. Poleg tega je uporabnikom slovenščine z relativno dobrim poznavanjem romanskih in germanskih jezikov tudi skoraj popolnoma nerazumljiva, zato pri prevzemanju madžarskih imen pogosto iščejo bližnjice – izpuščajo diakritična znamenja, imena prevzemajo nepodomačena itd.

Težava pri prevzemanju je tudi nepopolno podomačevanje, pri katerem se občni del imena prevede, lastnoimenski del pa se podomači v skladu z ustreznostjo besedne vrste (npr. samostalnik spremenimo v pridevnik). Zlasti pogosto je pri nenaselbinskih zemljepisnih imenih. Nova pravopisna pravila, ki jih pripravlja Pravopisna komisija pri SAZU in ZRC SAZU, bodo vsebovala natančnejše napotke za prevzemanje tujih imen v slovenščino, kar bo prispevalo k enotnejšemu in bolj usklajenemu navajanju teh jezikovnih enot.

Viri in literatura[21]

A magyar helyesírás szabályai, 2017. Budimpešta: Akadémiai Kiadó.

Dobrovoljc, Helena, Lengar Verovnik, Tina, 2015: Unikatna, tuja in večbesedna ženska rojstna imena v slovenščini ter z njimi povezana pravopisna problematika. Helena Dobrovoljc, Tina Lengar Verovnik (ur.): *Pravopisna razpotja*. Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU. 137–150.

Gallos, Orsolja, 2005: Madžarščina – nekaj povsem drugega, in to v soseščini. *Sodobnost* 69/7–8. 896–900. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-TO11SMVE>.

Gigafida. <http://www.gigafida.net>.

Jezikovna svetovalnica. <https://svetovalnica.zrc-sazu.si>.

Kladnik, Drago, Ciglič, Rok, Hrvatin, Mauro, Perko, Drago, Repolusk, Peter, Vovk, Manca, 2013: *Slovenski eksonimi*. Ljubljana: Založba ZRC.

Kocjan - Barle, Marta, 2012: Končaj v tujih moških lastnih imenih iz evropskih jezikov, zapisanih v latiničnih pisavah. Nataša Jakop, Helena Dobrovoljc (ur.): *Pravopisna stikanja*. Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU. 85–100.

Lingvopedija. *Madžarščina*. <http://lingvo.info/sl/lingvopedia/hungarian>.

Pravopisne kategorije ePravopisa, 2017. <https://fran.si/spt-kategorije>.

Slovenski pravopis, 2001. Ljubljana: SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, Založba ZRC.

Termania. <https://www.termania.net/>.

Toporišič, Jože, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Wikipedija. *Aglutinacijski* jezik. <https://sl.wikipedia.org/wiki/Aglutinacijski_jezik>.

Wikipedija. *Madžarska imena*. <https://en.wikipedia.org/wiki/Hungarian_names>.

21 Prispevek je nastal v okviru programa P6-0038, ki ga financira ARRS.

Peter Weiss
Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša
peter.weiss@zrc-sazu.si

Umeščanje nemških imen v slovenski jezikovni sistem: pravopisni pogled

V prispevku so predstavljene tiste točke slovenskega jezikovnega sistema, pri katerih ob stiku z nemščino potrebujemo prilagoditve ali dodatne interpretacije. Poleg splošnega pravopisnega in jezikovnokulturnega pogleda na stikanje slovenščine in nemščine podaja predvsem dileme, ki izhajajo iz pravopisnih napotkov po tipografskih zamenjavah.

Uvod

Stike slovenščine z nemščino in njenimi starejšimi, germanskimi nastavki je mogoče spremljati vse od naselitve Slovencev na področje, ki je bilo prvotno obsežnejše od današnjega jezikovnega (o tem Janko 1993; Šivic-Dular 1990; podrobneje Šekli 2015; DLSl; Snoj, Greenberg 2012: 288). Vplivi nemščine na slovenščino se kažejo predvsem v slovenskih narečjih in besedilih, nastalih v preteklih stoletjih, v velikem številu nemških izposojenk, tj. besed, ki so bile »kot jezik nemške politične, gospodarske in kulturne nadvlade do razpada Avstro-Ogrske 1918« (Janko 1993: 352) prevzete v različnih zgodovinskih jezikovnih obdobjih iz nemškega jezika in iz nemških narečij, izposojenke pa so tudi kalki in druge jezikovne prvine v praviloma poslovenjenih občnih besedah in v imenih, ki so kdaj poslovenjena do različnih stopenj. Najbolj je nemški vpliv zaradi dveh deželnih jezikov – nemščine in slovenščine – očiten na severu slovenskega jezikovnega prostora, torej na jugu Avstrije, na avstrijskem Koroškem. Tu se je slovenski jezik zaradi političnih pritiskov umikal tudi po sklenitvi *Avstrijske državne pogodbe* leta 1955 (uradno je to *Sporazum o ponovni vzpostavitvi samostojne in demokratične Avstrije*), s katero naj bi bil slovenski jezik na delu avstrijske Koroške posebej zaščiten. Pogodbo, s katero si je Avstrija spet pridobila politično samostojnost, je avstrijska politika tudi zaradi slabokrvnosti jugoslovanskih in zdaj slovenskih državnih oblasti velikokrat ali ignorirala ali pa kršila. Spodbujanje nemških nacionalističnih teženj in strasti je privedlo do usodnega krčenja števila slovensko govorečega prebivalstva in možnosti rabe slovenščine v javnosti, zaradi obojega pa je prišlo tudi do upada rabe slovenščine nasploh (v družinah, v šolah in v cerkvi). V zadnjem času (Avstrija je članica Evropske unije od leta 1995, Slovenija od leta 2004) se je položaj na nekaterih področjih nekoliko izboljšal, vendar za slovenščino na splošno še zdaleč ni optimističen.

1 Prevzete besede in besedne zveze

1.0 Iz nemščine prevzeta poimenovanja (občne besede) lahko slovenimo pisno, vsa pa slovenimo izgovorno, v oblikah in skladenjsko (tu gre za polcitatnost). Imena so obravnavana različno glede na to, ali so osebna, geografska ali stvarna (SP 2003: 22–23).

1.1 Pri **poimenovanjih** ohranjajo izvirno pisavo večinoma prvotna imena vozil (*volkswagen*, *porsche*); predlagano pisanje po slovenskem izgovoru *folksvagen* (SP 2003: 23) se ni uveljavilo. Polcitatno obravnavamo še nemške filozofske izraze (*an sich*), dokler niso poslovenjeni. Samostalniki, kot so *bundesliga*, *bundestag*, *elf* ali *spitzenkandidat* (vrhunski kandidat, od leta 2014 ‘prepoznavni kandidat katere od političnih opcij za predsednika Evropske komisije’), se v nemščini vedno pišejo z veliko začetnico, v slovenščini pa z malo. Velika

začetnica je v teh primerih v slovenskih besedilih marsikdaj nekritično prevzeta in citatna, vsekakor pa napačna, če zanjo ni kakih drugih razlogov, npr. položaj na začetku povedi.

1.2 Pisno podobo prevzetih **osebnih imen** načeloma ohranjamo, podomačujejo pa se precej dosledno imena vladarskih rodovin ter vladarjev in v preteklosti članov vladarskih družin (*Habsburžani*, *Franc Jožef*, *Franc Ferdinand*, *Oto Habsburški*, toda tudi že *Otto von Habsburg*) in še nekatera (*Luter* poleg čedalje bolj uveljavljajočega se izvirnega zapisa *Luther*, kadar se nanaša na verskega reformatorja z imenom *Martin*) (SP 2003: 23–24).

V preteklosti se je zaradi velikega vpliva nemškega jezika v slovenščini uveljavilo veliko priimkov v nemški pisni obliki (*Schiffrer*), od katerih so nekateri dobili slovensko (*Šifrer*); podomačitve so bile kdaj samo delne (*Šelhaus*).

V slovenskih slovarjih in leksikonih je težko najti podatke o izgovarjavi tujih osebnih imen, kot so francosko *Robert* ali nemško *Angela* ali *Martin*. Naglas v imenu političarke Angele Merkel, verskega reformatorja Martina Luthra ali avstrijskega skladatelja Antona Brucknerja ohranjamo v slovenščini na prvem zlogu (*Ángela*, *Mártin*, *Ánton*), kljub temu da se v slovenščini ta imena naglašujejo drugače (*Angéla*, *Martín*, večinoma *Antón*). Nejasno ostaja, ali naj se po nemško naglašeno ime vzdržuje tudi v zvezi s podomačenim priimkom *Martin Luter*.

1.3 V skupini **geografskih imen** pišemo podomačeno imena držav ter večine zveznih dežel in pokrajin (*Nemčija*, *Turingija*, *Zgornja Avstrija*, toda *Baden-Württemberg*) ter vodna imena (*Donava*, *Ren*).

Nekatera geografska imena z nemškega govornega območja so slovenska (*Dunaj*, *Gradec*, *Celovec*, na narodnostno mešanem ozemlju na avstrijskem Koroškem in Štajerskem) (Zdovc 2010, z zelo dobro dokumentacijo). Ob njih za identifikacijo lahko uporabljamo nemška imena: *Dunaj* (*Wien*), *Celovec* (*Klagenfurt*). Na slovenskih zemljevidih nemškega govornega območja je zaporedje praviloma drugačno, z izhodiščem v nemščini in z dodano slovensko ustreznico, ki je tipografsko zapostavljena, podrejena: *Wien* (*Dunaj*). – Kadar nemška geografska imena postanejo stvarna, se v slovenskih besedilih ohranjajo, recimo ime hokejskega kluba *Klagenfurt*. – Nemška enobesedna zemljepisna imena izjemoma kdaj prevajamo: *Bodensko jezero* (*Bodensee*). – Nekatera starejša imena so danes stilno zaznamovana (SP 2003: 25): *Monakovo* za *München*, *Solnograško* za *Salzburg*, *Črni gozd* za *Schwarzwald*.

1.4 Večbesedna zemljepisna imena prevajamo v celoti, če jih sestavljajo prvotno občne sestavine, sicer pa le tiste sestavine, ki so občne (SP 2003: 25): *Spodnja Saška* (za *Niedersachsen*), *Frankfurt ob Majni/Odri* (za *Frankfurt an der Main/Oder*), *Dunajsko Novo mesto* (za *Wiener Neustadt*), *Ulica Huga Wolfa* (za *Hugo-Wolf-Straße*). Takih imen kdaj tudi ne prevajamo ali pa jim za lažjo vključitev v sobesedilo kljub podvojitvi (nemško *Straße* je slovensko *ulica*) dodamo slovensko določnico: *na Herrenstraße* ali *na ulici Herrenstraße*.

1.5 Stvarna imena

Imena publikacij in podjetij navadno puščamo nespremenjena (*Neues Deutschland*, *Neue Zürcher Zeitung*, *Der Spiegel*). Ker so v sobesedilu nesklonljiva lahko okorna (*v Neue Zürcher Zeitung*), jim lahko kljub podvojitvi dodamo določnico: *v časopisu Neue Zürcher Zeitung*. Določni člen *der*, *die* ipd. na začetku imen publikacij lahko opuščamo, sploh za določnico: *v nemški reviji (Der) Spiegel*.

Druga stvarna imena prevajamo po potrebi, imena umetnostnih del pa praviloma (SP 2003: 25): *Dunajski filharmoniki* (za *Wiener Philharmoniker*), *Trpljenje mladega Wertherja* (za *Die Leiden des jungen Werthers*).

Karl-Franzens-Universität Graz je po slovensko *Univerza Franca in Karla v Gradcu*: Karel II., katerega ime se pojavlja v imenu univerze, je bil nadvojvoda, ki je leta 1585 ustanovil to univerzo, in Franc I. cesar s preloma 18. in 19. stoletja, katerega ime se povezuje z graško univerzo. Slovenjenje *Univerza Karla Franca* zbuja neutemeljene in besednozvezno

napačne asociacije; slovenjenje *Karlova in Francova univerza v Gradcu* še najbolj odraža prvotno ime, vendar je za knjižni jezik zaradi nepreglašene in v pogovornem jeziku tako rekoč edine oblike *Francova* težko sprejemljivo, alternativna oblika *Frančeva* pa se v živem jeziku komajda govori in piše.

1.6 Kratice

Če te izhajajo iz nemškega jezika, jih izgovarjamo polcitatno, torej praviloma z dodajanjem glasu *e* imenom črk (izgovarjanja imen črk z dodajanjem polglasnika nemščina ne pozna), sicer pa s slovenskim glasovjem: *BRD* se bere kot [béerdé] |Zvezna republika Nemčija| ali *DDR* [dédęêr] |Nemška demokratična republika|; najbolj očitno citatno pri *FDJ* [êvdejót] |ime vzhodnonemške mladinske organizacije|. Kadar imamo za take kratice slovenske ustreznice, jih izberemo, sploh če so bile kdaj že uveljavljene. Ker je v slovenskem jeziku pravopis trenutno edini splošno razširjeni slovar, ki vsebuje imena in kratice iz njih, bi morale biti v njem tudi zgodovinske kratice, kakršna je *NDR* ali polcitatno izgovarjana kratica *DDR*.

2 Tipografske zamenjave

2.0 Ob tipografskih zamenjavah bo treba v priročnikih na dovolj neizpostavljenih mestih vedno znova pojasnjevati in poudarjati, da po teh pravilih ne moremo nadomeščati popolnih zapisov črk iz drugih jezikov ali zanemarjati tehničnih zahtev. Predlagane tipografske zamenjave ponujajo zasilne rešitve, ki ob pomanjkanju ustreznih tehničnih pripomočkov z najbolj ustreznimi približki vendarle omogočajo sporazumevanje. Nadomeščati smemo, če v naborih manjkajo znaki iz tujih jezikov ali če so v naborih težko dostopni, nekateri so na tipkovnici težje dosegljivi ali sploh nedosegljivi, recimo *ø* v imenu *København*, zaradi česar smemo izjemoma in zasilno napisati *Koebenhavn*, ali *ü*, npr v priimku *Müller*, ki priložnostno in ad hoc sme biti zapisan kot *Mueller*. Zadrego lahko povzročajo tudi pomanjkljivi urejevalniki, ki na mobilnih napravah ali pri teletekstu ne omogočajo pisanja nad- ali podpisanih številk, kot npr. v km^2 ali CO_2, zaradi česar smemo spet samo izjemoma in zasilno napisati *km2* ali *CO2*. V pravopisnih pravilih bo to najprimerneje storiti na enem mestu za vse jezike, ki jih bo slovenski pravopis upošteval. Ne gre za podpiranje udobja ali lenobe, ampak za dogovorne približke.

2.1 Take črke so nemške *ü*, *ö*, *ä* in *ß*, ki jih zamenjujemo s približki *ue*, *oe*, *ae* in *ss* (SP 2003: 164). Precejšnje spremembe v nemškem pravopisu v zadnjih desetletjih kažejo, da jih je vsaj glede zapisa dobro spremljati dovolj pozorno in sproti, saj lahko sicer pride celo v slovenskem pravopisu do napak, ki jih bo treba kar najhitreje popraviti. Tako je Slovenski pravopis leta 2001 v slovarskem delu pisal *Gauss*, čeprav bi moral *Gauß*, kot je bilo v preglednici pri nemški pisavi. Ob končevanju slovarskega dela slovenskega pravopisa se je med delom slovensko pišočih razširila vest, da so Nemci začeli namesto črke *ß* pisati *ss*. To ni bilo res: z nemško pravopisno reformo leta 1996 je bila na nemškem govornem območju le uveljavljena dosledna razporeditev pisanja nezvenečega [s] ([z] se piše s črko *s*): *ß* se praviloma piše za diftongi in za nemškimi dolgimi samoglasniki (*Gruß* ‘poljub’, *Meißen*, *Gießen* |mesti v Nemčiji|), *ss* za nemškimi kratkimi samoglasniki (*Kuss* ‘poljub’, *Hessen* |nemška zvezna dežela|) ter v Švici in v Lihtenštajnu še naprej namesto siceršnjega *ß* (Schweizerische Bundeskanzlei 2008: 11; Duden – Rechtschreibung 2013: 90–91). V priimkih je drugače, saj je pravopisna ohlapnost v njih lahko individualizirajoča, tako kot v slovenščini: priimek *Kranjec* ni *Kranjc* in tudi ta ne *Kranjac*, in tako tudi *Strauß* ni *Strauss*: prvo je priimek avstrijskega in drugo nemškega skladatelja in bavarskega politika (Weiss 2003: 203).

2.2 Nemška črka *ß* je poimenovana *ostri s*.[1] Veliki *ß* je v komajda kaj drugačni obliki *ß* dobil domovinsko pravico v nemškem pravopisu 29. junija 2017; namesto nje tudi po nemškem pravopisu še vedno lahko pišemo *SS*, kar je bila dotlej edina možnost v nizu sicer veliko pisanih črk (verzalk): beseda *Straße* 'cesta, ulica' se v nizu samih velikih črk v nemščini (in zato tudi v slovenščini) piše *STRAßE* ali *STRASSE*. Za ustrezno zapisovanje v slovenščini naj pišoči poskušajo izbrati kak novejši računalniški črkovni nabor, ki bo vseboval to veliko črko, ali pa namesto nje uporabijo veliki dvojni *SS*, ki v tem primeru ni tipografska zamenjava, ampak tudi v nemškem pravopisu dopuščena dvojnica za črko *ß* (*veliki ostri s*).[2]

2.3 Črke *Ü*, *Ö* in *Ä* lahko kot velike začetnice v besedah zamenjujemo z *Ue*, *Oe* in *Ae*, v nizih samih velikih črk pa z *UE*, *OE* in *AE*. Pazljivost je koristna tudi zato, ker ima v mnogih evropskih jezikih (danščini, ferščini, islandščini in norveščini, iz zgodovinskih razlogov tudi v francoščini in angleščini) mala črka *æ* veliko različico *Æ*, ki ju lahko tipografsko zamenjujemo edinole kot *ae* in *AE*.

2.4 Zamenjave pri domačenju zahtevajo po novem nekaj dodatkov: *ie* se kdaj izgovarja [ie], recimo v imenu *Trier* [triér], *ui* pa kot [i], saj so Nemci v zgodovini s tem dvočrkjem zapisovali nemški glas [ü]: *Duisburg* [dízburg-].

2.5 Raziskati bo treba za slovenski knjižni jezik najustreznejše in najbolj splošno veljavno naglaševanje prvotnih nemških zloženk, ki so zdaj naglašene (SP 2003: 164–165) kot *folksvágen*, *Braunschweig* [bráu̯nšvajg-], *Einstein* [ájnštajn], pa tudi *Rheinmetall* [rájnmetál], poleg tega pa izgovor *e*-ja v en kot [e] ali [ə] na meji obeh prvotnih nemških morfemov: *Frankenstein* [fránkənštájn] v preglednici (pod *s – š*) in *Eisenstein* [ájzenštájn] v slovarskem delu. Še vedno veljavni pravorečni podatki so na teh mestih neuporabni.

Viri in literatura[3]

DLSl = Striedter-Temps, Hildegard, 1963: *Deutsche Lehnwörter im Slovenischen*. Wiesbaden: Harrasowitz.

Duden – Rechtschreibung = *Duden: die deutsche Rechtschreibung*. 26. izdaja. Berlin, Mannheim, Zürich: Dudenverlag, 2013.

Janko, Anton, 1993: Nemščina. Marjan Javornik (ur.): *Enciklopedija Slovenije* 7: *Marin–Nor*. Ljubljana: Mladinska knjiga. 352–353.

Schweizerische Bundeskanzlei 2008 = Schweizerische Bundeskanzlei: *Rechtschreibung: Leitfaden zur deutschen Rechtschreibung*. Schweizerische Bundeskanzlei, [3]2008.

Snoj, Marko, Greenberg, Marc L., 2012: O jeziku slovanskih prebivalcev med Donavo in Jadranom v srednjem veku (pogled jezikoslovcev). *Zgodovinski časopis* 66/3–4. 276–305.

SP 2003 = *Slovenski pravopis* 2003. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, 2003 ([1]1991).

Šekli, Matej, 2015: Pomenska polja nemških izposojenk v slovenščini. *Jezikoslovni zapiski* 21/2. 31–44.

1 To in tudi druga opisna poimenovanja črk v pravopisu niso predstavljena na enem samem mestu, čeprav so za natančno narekovanje v tujih jezikih in že v slovenščini marsikdaj potrebna (*ü* v citatnih zapisih prekmurskih narečnih besed (*gostüvanje*, in tudi slovenskih priimkov (*Türk*, *Kühar*): *â* je *a s strešico*, *č* pa *c s kljukico*, ne s pogovorno in nenatančno *strešico*, kar je zapisano geslu *strešica* celo v slovarskem delu SP 2001: črka *c s strešico* je v jezikoslovni terminologiji, ki edina zagotavlja natančno razlikovanje tudi v vsakdanjem sporazumevanju, recimo v šoli, esperantska črka *ĉ*.

2 Mala črka *ß* ima v standardu unikod kodo 00DF, velika črka *ẞ* – nobena od teh dveh črk ne more stati na začetku besede – pa 1E9E. Predvideno je, da bo v pripravljajočih se pravopisnih pravilih objavljena preglednica znakov in simbolov s številsko-črkovnimi kodami v unikodu, mogoče z ustreznimi svarili pred zamenjavami (npr. *ß* in mala grška črka beta – *β* – se ne smeta mešati, čeprav sta si, sploh ležeči, zelo podobni). To je za današnjo stopnjo digitalizacije vsakdanjega življenja nujni minimum.

3 Prispevek je nastal v okviru programa P6-0038, ki ga financira ARRS.

Šivic-Dular, Alenka, 1990: Jeziki na Slovenskem. Marjan Javornik (ur.): *Enciklopedija Slovenije* 4: *Hac–Kare*. Ljubljana: Mladinska knjiga. 303.

Weiss, Peter, 2003: Slovenski pravopis 2003 – priročnik na stranpoteh slovenskega jezika. Marko Jesenšek (ur.): *Perspektive slovenistike ob vključevanju v Evropsko zvezo*. Zbornik Slavističnega društva Slovenije, 14. Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije. 201–206.

Zdovc, Pavle, [3]2010: *Slovenska krajevna imena na avstrijskem Koroškem: razširjena izdaja = Die slowenischen Ortsnamen in Kärnten: erweiterte Auflage*. Ljubljana: SAZU.

Rok Dovjak
Radiotelevizija Slovenija
rok.dovjak@rtvslo.si

Kako nadgraditi pravopisno poglavje o prevzemanju iz nelatiničnih pisav

Da je poglavje o prevzemanju besed iz nelatiničnih pisav zahtevno, kažejo težave pri dojemanju temeljev fonologije v šoli oz. neenotnost zunajevropskega imenskega gradiva v slovenščini. Ob tem pa ne gre le za napor razumskega vzporejanja sistemov, temveč nasprotje čutil in identifikacije jezikovnih znakov z njimi (vid – pisava, uho – govor), ki temelji na lastnih in družbeni izkušnji; izgovor, ki smo se ga naučili kot otroci, nam je domač in ljub, izgovor (a tudi zapis), ki smo ga usvojili med šolanjem ali delom v tujini, nam je naraven in v ponos.

1 Uvod

Čeprav so ključne jezikovne kategorije že vrojene in nato utrjene ali priučene z opismenjenjem (Bugarski 1984: 237–241), je dojeti razmerje med glasom oziroma fonemom ter črko in njenim imenom, primerjalno v več jezikih, napor, ki ga lahko primerjamo z usvojitvijo načel knjižnega jezika glede na narečno/pogovorno materinščino. Zdi se, da je navkljub variantnosti znaka v obeh prenosnikih občutek za abstrakcijo likovne oblike mnogo močnejši, kar je pripisati dejstvu, da ima pisava, npr. latinica, omejen in ustaljen nabor osnovnih znakov, ki pa se v različnih jezikih lahko različno izgovarjajo (prim. glasovno vrednost črke <a> v slovenščini, angleščini, madžarščini).[1] Pisavi torej pripisujemo večjo univerzalnost, abstrahiranost (diskretnost) in iz te izhajajočo preprostost.

Zapletenost medjezikovnih razmerij črka – glas zahteva vzpostavitev natančnega strokovnega izrazja. Čeprav jasno ločena, sta termina transkripcija in transliteracija lahko tudi pomensko prekrivna, odvisna sta pač od narave pisav (nabor znakov in predvidljivost njihovega izgovora), ki ju obravnavamo. Transliteracija plitve pisave[2] je tako že lahko hkrati tudi transkripcija, oboje pa podomačitev. Tudi tipografska zamenjava v nekaterih primerih lahko dá enak rezultat kot podomačitev, prečrkovanje pa je mogoče opraviti po drugem ključu (dvojno prečrkovanje oz. zaobhajanje prečrkovalnega ovinka iz tujih jezikov) in ga nato pisno/izgovorno približati ciljnemu jeziku, torej gre za več korakov; ime pa se lahko že takoj transkribira oziroma podomači. Opozoriti je treba, da pisna dvojnica ne pomeni vedno tudi izgovorne, podomačeni zapis pa hkrati s pisno podobo že podaja tudi podomačeni izgovor.[3]

Ne preseneča torej množica izrazov v manj strokovnih besedilih: fonetični zapis, fonetična pisava, prečrkovanje, prepis, latinizacija, polatiničenje, ponašenje, poslovenjenje, poslovenitev, romanizacija, transkripcija, transliteracija, ki se jim po potrebi doda dopolnilo za omejitev na pisavo ali izgovor. V angleščini pogosto rabljeni izraz romanizacija[4] (prim. UNGEGN, ALA-LC) ima splošnejši pomen in zajema tako transkripcijo kot transliteracijo. Ker mnogi prečrkovalni ključi zanemarjajo določene vidike izvirne pisave ali jih prirejajo tako, da odražajo izgovor, je romanizacija tudi najnatančnejši izraz (variantnost zapisa ponazarjam

1 Grafem zaznamuje lomljeni oklepaj <>, fonem poševni //, izgovor oglati []. V prispevku načeloma za ponazoritev izgovora načeloma rabim znake mednarodne fonetične abecede (IPA), razen pri podajanju primerov iz *Slovenskega pravopisa* 2001 ali besednih zgledov iz tiska, ki zadevajo tudi njihovo pisno podobo.

2 O terminu globina zapisa (ang. *orthographic depth*) gl. Pogačnik 2012: 74.

3 Izjema so primeri s črkami, ki označujejo več glasov (v slovenščini *e* in *o*).

4 Slovensko ustrezno bi bilo polatiničenje.

z laoško črko <ɔ> (koda po Unicodu: U+0EA7), ki se glede na položaj v besedi po ALA-LC prečrkuje najmanj kot <v, w, ūa, o>).

Slovenski pravopis 2001 pri navezovanju na prevedljivost zapisa in izgovora uporablja naslednje izraze z izpeljankami: *podomačiti* (v vsebinskem delu 62-krat, do prečrkovalnih preglednic v členih 161, 172, 178, 179, 180, 184, 201, 211, 225, 783, 818, 865, 938, 984, 992, 1013, 1017, 1019), *prečrkovati* (30-krat), *prepisati* (7-krat v členih 170, 210, 1077, 1127), *posloveniti* (6-krat v členih 161, 686, 1131), *zapis(ov)ati* (22-krat v danem pomenu do prečrkovalnih preglednic v členih 24, 164, 216, 221, 224, 370, 633, 1068, 1070), dodajmo še *zamenjevati* (npr. tipografska zamenjava), *pisati in podajati*.

2 Ključni pojmi, povezani s transkripcijo in transliteracijo

Transkripcija je zapis govora ali prepis zapisa, da ustreza izgovoru, pri čemer je lahko takšen zapis namenjen govorcem istega ali drugega jezika – v slednjem primeru transkripcija že označuje (delno) podomačitev, saj se besede zapisujejo z grafemi ciljnega jezika (Kladnik 2007: 23). Razlikujemo abecedno transkripcijo v ožjem (ang. *narrow transcription*) in širšem smislu (ang. *broad transcription*). Skrajna oblika prve je fonetična transkripcija, druge pa fonemska transkripcija. V okviru fonemske transkripcije je mogoč tudi zapis glasov, ki jih fonetično ne zaznavamo oz. jih nakazuje nepričakovana glasovna vrednost črk v okolici (taka oblika je razširjena zlasti v jezikih z globokim zapisom; ti poznajo tudi (angleški) termin *orthographic transcription*, ki označuje pravilno črkovanje besed).

2.1 Fonetična transkripcija (zapis po izgovoru, »izrekopis«) je natančen zapis izgovora, ki ne upošteva le položajnih fonemskih variant, ampak tudi siceršnje glasovno-naglasne variante in celo individualne razlike, izvirajoče iz prirojenih in pridobljenih lastnosti govoril. Zaradi svoje natančnosti je fonetična transkripcija primerna za znanstveno delo, za praktično sporazumevanje pa je preinformativna.

Fonetična transkripcija v širšem smislu je **fonemska transkripcija**. Predstavlja kompromis med načeloma transkripcije in transliteracije. To pomeni, da zapis glasov ni odvisen od okolja (/q/ → <k>, tudi v <nakba> [nagba]).

Nadaljnja poenostavitev je prilagoditev fonemske transkripcije danega jezika glasovom drugega jezika – **podomačitev** (zapis po izgovoru, tudi prečrkovanje),[5] tako da se izgubi fonemska opozicija (npr. /q/ in /k/ → <k>, pa tudi nezaokroženo – zaokroženo, nepridihnjeno – pridihnjeno, mehko – trdo …).

2.2 Transliteracija (prečrkovanje) je zapis, ki kaže na zapis v prvotnem jeziku, saj se vsakemu grafemu priredi natančno določen grafem (navadno enočrkoven, lahko pa tudi veččrkoven) tako, da je zapis brez izgube prevedljiv nazaj (povratnost) (Kladnik 2007: 20, 23).[6] Je edini bijektivni način pretvorbe, pri čemer je za prvotni zapis pogosto treba upoštevati ločila in položaj črke v besedi.[7]

3 Relevantnost prečrkovalnih ključev in stopnja podomačitve

Poglavje o prevzemanju besedja iz neevropskih jezikov je vselej povezano s polarizacijo na zagovornike prevzemanja mednarodno priznanega zapisa in nacionalnega zapisa po izvirnem izgovoru (poenostavljeno gre za argument ohranitve pisne reference na eni in ne preveč

5 V rabi so tudi bolj zamejeni izrazi: poslovenitev (velja le za prenos v slovenski govorno-pisni sistem, lahko pomeni tudi kulturno priredbo ali prevod) in ponašitev (kontekstualno določeno).

6 Pogačnik (2003: 28) o transliteraciji govori kot o soočenju dveh sistemov pisave, npr. logografskega in alfabetskega, a takšna povezava ni nujna, prečrkovanje abecednih pisav je celo pogostejše, saj se zamenjujejo znamenja, ki označujejo po en glas. Ker glasovno vrednost logograma, zlasti pa ideograma, lahko dojemamo kot njemu samemu inherentno oz. narečno pogojeno, je smiselneje govoriti o transkripciji jezikov, ki uporabljajo logografsko oz. ideografsko pisavo.

7 Latinični ključi ALA-LC za singalščino npr. ne ločujejo med samostojnim in pripisanim znakom za samoglasnik, a je razlika takoj jasna kot nasprotje med vzglasnimi ter med- in izglasnimi samoglasniki.

oddaljenega izgovora na drugi strani).[8] Obe stališči pa sta le deloma točni, saj ni povsem jasno, na kaj se izraz mednarodno latinično prečrkovanje nanaša ali do kolikšne mere tujejezične prvine izgovorno vnašati neki jezik.

Sistemov v mednarodni rabi je namreč več. Za transkripcijo je najbolj razširjena mednarodna fonetična abeceda (IPA), močno prisotna pa je tudi NAPA; zaradi olajšanega prikaza znakov so pogoste tudi iz računalništva izšle ASCII-jeve abecede SAMPA, X-SAMPA in Kirshenbaum.

Za transliteracijo oz. romanizacijo/polatiničenje so v rabi znanstveni oz. jezikoslovni in poljudni prečrkovalni ključi. Prvi so izredno natančni in lahko presegajo zgolj reprezentacijo črke/glasu, saj prikazujejo tudi morfonološki vidik, zato pa so za poljudno rabo zelo zahtevni (prim. yalski ključ nasproti MR za korejščino, Dovjak 2018). OZN spodbuja prečrkovalne ključe ISO, ki so načeloma usklajeni z uradnimi nacionalnimi prečrkovanji, a pogosto ostajajo manjše razlike (prim. RTGS in ISO 11940-2 za tajščino).[9] Nekateri prečrkovalni ključi še niso odobreni (korejščina)[10] ali ne zaživijo v praksi (tamilščina). Ob priporočenih prečrkovalnih ključih OZN so v rabi predvsem nacionalni ter BGN/PCGN in ALA-LC, slednja zlasti za geografske in bibliotekarske potrebe angleških govorcev (Ungegn, za seznam prečrkovalnih ključev v sočasni rabi gl. Pederson).

Odločitev za ali transkripcijo ali transliteracijo je izrazito simbolna (Bugarski 1994: 111; Škiljan 1998: 60) in kot taka presega predmet jezikoslovčevega dela. Jezikoslovje lahko utemeljuje rabo obeh metod zapisa glede na okoliščine in zato predlaga vzporedni sistem zapisovanja, ki bi upošteval tako izvirni zapis kot izgovor.[11] Ker pa z (nedoslednim) podomačevanjem v branje zanesemo negotovost o glasovni vrednosti črk, predlagam uvedbo znamenja (ločila), ki bi nakazovalo podomačeno besedo in tako preprečilo dvojno podomačitev, da bi se npr. <c> bral kot [k] in <j> kot [dʒ] (primer pinyin > pinjin > pindžin). Takšno znamenje bi bilo uporabno v poljudnoznanstvenih tiskanih in spletnih besedilih (učbeniki in druga besedila za mladino), (spletnih) publicističnih in leposlovnih besedilih, lahko tudi kot povezava do transliteracije po določenem ključu.

Glede stopnje približevanja izvirnim jezikom se v zvezi s *Slovenskim pravopisom* 2001 (v nadaljevanju nanj opozarja znak §) sprašujem, zakaj se vzpostavljeni pravorečni standardi izvirnemu izgovoru niso bolj približali pri glasovih, ki jih poznamo tudi v slovenščini. Turški <ğ> ima npr. položajno varianto [j] med sprednjimi samoglasniki, kar bi bilo primerneje kot podomačevanje z [g].[12] Problematično je sploh prevzemanje angleških besed z ožino, saj je razhajanje med angleško in slovensko prakso zaradi stalnega stika zelo očitno, ob čemer je široki izgovor v nekaterih primerih že pravopisno kodificiran (*džez*, *geg*).[13] Poleg tega nasprotje po kolikosti lahko odraža fonološko razliko v izvirnem jeziku (prim. *Addison – Eddison – Edison*).

8 Z vse večjim korpusom besedil in izboljšanimi iskalniki je danes argument reference vse manj utemeljen, po drugi strani pa se eksograf različno približa izvirnemu izgovoru.

9 Ob tem je treba opozoriti, da se tudi nacionalno prečrkovanje lahko izvaja v omejenem obsegu oz. se zemljepisna lastna imena obravnavajo ločeno od osebnih (Dovjak 2018).

10 Težave pri sprejemanju gre pripisati temu, da ne gre le za prečrkovanje hangulskih znakov, ki sestavljajo zloge, zapisovalne enote korejskega jezika, ampak tudi za prikaz izgovora, kar dodatno otežuje latinično razhajanje med obema Korejama (Dovjak 2018).

11 Tako bi se izognili eksofonom (nepodomačnim zapisom, ki jih beremo s slovensko privzeto glasovno vrednostjo črk), eksografi (podomačeni zapis, upoštevajoč izvirni izgovor) pa bi ohranjali jasno referenco.

12 Podobne razlike pravopis ponekod že upošteva (prim. položajne variante pri portugalščini, § 1094, in celo druge tipe izjem, npr. izgovor angleškega *o*, § 1100). Odločitev, da jih zanemari, pa je lahko tudi namerno zmanjševanje nepredvidljivih pravil za izgovor, prim. težnjo pri izgovoru nenaglašenega portugalskega ali norveškega /o/.

13 Ne pozabimo, da je v slovenščini sprejet tudi fonem /dž/, ki se v nekaterih besedah pojavlja še kot [ž] (*pižama*, *manažer*).

4 Kaj lahko prinese novi pravopis

4.1 Način razvrstitve

Za sestavljavce *Slovenskega pravopisa* 2001 je bila raba latinice zelo pomemben dejavnik, kljub temu pa so pisave razvrstili po zemljepisnem načelu in načelu bližine. V novem pravopisu se lahko v e-obliki ponudi več različnih razvrstitev (ob načelu bližine tudi po abecedi, ob zemljepisnem tudi po pisavi – to bi pomenilo, da se turška in indonezijska pisava kot latinični lahko obravnavata skupaj z evropskimi itd.).

4.2 Razlaga terminov

Glede na pomen konteksta pri pomenskem obsegu v pravopisu rabljenih izrazov, povezanih s prevzemanjem besed, je velika pomanjkljivost njihova odsotnost v pravopisnem Slovarčku jezikoslovnih izrazov (§ 1135).[14]

4.3 Jasnost napotkov za izgovorno in pisno podomačevanje

Odsotnost obrazložitve razdelka Zamenjave pri domačenju[15] v § 1071 in nedosledna raba izrazov črka – glas v razumevanje napotil vnašata nejasnost in dvoumnost. Že v preglednicah za latinične pisave se namreč rabijo primeri, ki navajajo na primarno pisno in ne govorno podomačevanje,[16] s tem pa nasprotujejo uvodnemu § 1071: »Pri latiničnih pisavah so pri vsaki [pisavi] najprej na vrsti tipografske zamenjave, nato pa glasovno in morebitno pisno domačenje.«[17] Vsi glasovi v preglednici bi morali biti obravnavani enako.[18]

4.4 Zgodovinskorazvojne in posebnosti izvirnih jezikov

Podatki, ki so zanimivi v jezikoslovnem smislu, a niso relevantni za podomačevanje, se lahko izpustijo ali podajo v opombi (če naj pri podomačevanju opuščamo izvirne dolžine in druge nadsegmentne lastnosti, je odveč sicer zanimiva navedba dolžinskih nasprotij pri § 1123). Tako je problematično označevanje črk s številkami, kar naj bi kazalo na različen izvor ali izgovor, ker uporabnik težko presodi, katera črka je zapisana v nekem imenu. Po drugi strani pa je takšno označevanje odveč, kadar se obe črki podomačita z istim glasom/črko (§ 1122, 1124) oz. če razlika ni podrobneje obrazložena. Nasprotno je opozorilo potrebno, če ima na videz nedosledna raba podlago v izvirnem jeziku, a je pravilo nepredvidljivo (npr. ozvenečenje v japonščini in pisava skupaj – narazen: šima ‘otok’ v Cušima in Iwo Jima/Ivo Džima).

4.5 Izhajanje iz izvirne pisave ali prečrkovanja

SP 2001 načeloma izhaja iz izvirne pisave, kar pa je razvidno le pri hebrejščini in arabščini (§ 1120, 1121). Izhajanje iz prečrkovanja v rabi je za povprečnega uporabnika pravopisa

14 *Slovenski pravopis* 2001 sicer dosledno ločuje med prečrkovanjem (prevedba nelatinične pisave v latinico) in podomačitvijo (slovenski zapis ali izgovor tuje jezikovne prvine), s čimer prispeva k terminološki natančnosti.

15 Podomačitev se, kot je mogoče sklepati po § 175, nanaša na izgovor lastnih imen ter zapis in izgovor občnih besed.

16 Primer za češčino (§ 1076): »znamenji za dolžino [...] opuščamo«, »[č]rki ť in ď zamenjujemo s t in d«, »[č]rki *y* in *ch* zamenjujemo z i in h: *Hradčany*, *Chrudim* – *Hradčani*, [hrúdim]«.

17 Za pravopis bi bilo gospodarneje, da bi pisno podomačitev uvedel kot mogočo in izhajajočo iz izgovora; pisne podomačitve (podomačenke) bi bile navedene posebej, pri čemer bi ločili tiste, ki so bile podomačene v skladu s preglednico, od že ustaljenih, ki so bile lahko podomačene po drugih pravilih. Primeri bi bili lahko tudi stilno ovrednoteni. Po zgledu češkega pravopisa (Hlavsa 1993: 349–369) bi bilo smiselno lastnoimensko gradivo predstaviti v posebnih seznamih.

18 Pri vietnamščini (§ 1126) tako nahajamo napotek *gh* > *g*, *kh* > *k*, ne pa tudi *th* > *t*. To pravilo mora uporabnik posneti posredno iz zgleda *Than-hoa* > *Tanhóa*. Še bolje bi bilo, če bi pravopis ta fonem upošteval in ga dopuščal kot <th>, gl. Tuji glasovi.

vsekakor priročnejše, saj je dostop do zapisov v izvirni pisavi še vedno omejen in težaven zaradi mogočih dodatnih znakov ali kaligrafskih različic ter pogojen z uporabnikovo voljo do spoznavanja tuje pisave. Novi pravopis naj torej dosledno prikaže prečrkovanje v slovenico tako iz izvirne pisave kot s transkripcijo iz najpogostejših latiničnih prečrkovanj. Poudariti pa je treba, da je besedje nekaterih skupnosti tudi danes težko prevzemati drugače kot iz posredništva (npr. nehanske manjšine na Kitajskem prek kitajščine, severnoameriški Indijanci prek angleščine in francoščine, južnoameriški prek španščine in portugalščine).

4.6 Zgledi

Na ravni zgledov bi bilo smiselno, da se znana in uveljavljena imena ne pojavljajo med ilustrativnim gradivom v preglednici, saj jih utegne kdo izgovarjati po izvornih pravilih zoper slovensko tradicijo (prim. § 1119 *Atatürk* [atatírk],[19] § 1123 z dvojnico [néru], *Néhru*).[20] Uporabnika utegnejo zmesti tudi zaradi odstopanja od podanih pravil (prim. obravnavo <z> v § 1120 *zbwlwn* > *zębûlûn* > *Zábulon*, pri čemer se <ę> v zgledu transkribira kot <a>, po pravilih iste preglednice pa kot <e>; podobno § 1122 *Ferdôvsi* > *Ferduzi/Firduzi*; § 1121 je isto ime zgled za podomačevanje v različna glasova – *Gíze* in *Džíze*,[21] § 1126 *Hošiminh* [-nh] – nha [nja]). Treba je torej natančno ločiti tradicionalne in sodobne podomačitve ter knjižnopravorečni standard od narečnega, prav tako zapis in izgovor.[22]

4.7 Utemeljitev izjem, dvojnic, odsvetovanj

Naloga pravopisa je pojasniti morebitne odklone v rabi (utemeljitev kot most med preskriptivnostjo in deskriptivnostjo, pri čemer pa argument rabe ni edini). Z razlagami, ali je ob zgledu *Bajazit* kot podomačeno ime mogoče rabiti tudi *Bajazid* in zakaj (§ 1119), ob *Gizi* tudi *Gize* (§ 1121), ob *Kršni* tudi *Krišna* (§ 1123), ob *Krakatavu* tudi *Krakatoa* (§ 1124) ipd. lahko uporabniki bolj uzavestijo pravopisna načela in pravila.

4.8 Izhodiščna pisava

Po zgledu cirilice bi se lahko tudi različice arabske pisave in devanagarija obravnavalo kot nabor osnovnih, večini pisavnih različic skupnih ter za posamezno različico značilnih znakov.

4.9 Ločevalna znamenja

Glede na to, da računalnik omogoča širši nabor ločevalnih znamenj kot pisalni stroj, bi bilo smiselno, da se njihova uporaba spodbuja.

4.10 Citatni in podomačeni izgovor

Po zgledu *Slovarja tujk* (Verbinc 1974), *Enciklopedije Jugoslavije* (Cecić 1983) in *Leksikona Cankarjeve založbe* (Dolinar, Knap 2000) se za normo lahko sprejme dvojnični izgovor: ali upoštevanje izvirnega izgovora glede na dosleden izvirni zapis ali pa glasovna podomačitev, ki načeloma ustreza glasovni vrednosti črk brez ločevalnega znamenja. Citatni

19 Turški <ü> se v slovenščini pogosto bere kot [u], na kar kaže tudi tradicija (*Sulejman*). Še bolj to velja za primer *Atatürk*, kjer je treba upoštevati, da se uradno ime *Türkiye* podomačuje kot *Turčija*, zato je oče sodobne Turčije prav lahko [ˌataˌturk].

20 Prav tako neprimerno je navajanje (slengovskih) vzdevkov in podobnih ekspresivnih besed ali osebnih lastnih imen, saj ta že po definiciji izkazujejo odstope od pravila. So pa vir podomačenih besed športna besedila (*Bešiktaš*).

21 Razlika je sicer pojasnjena v opombah pod preglednico, vendar bi moralo biti to jasneje naznačeno; poleg tega zgled ni usklajen z iztočnico v slovarju: *Giza*.

22 Pazljivo je treba urediti še zapis naglasnih znamenj, da pravilo ni videti nedosledno (prim. § 1076: »Znamenji za dolžino, tj. ostrivec in krožec, opuščamo: *Jičín*, *Králův Dvůr* – *Jíčin*, *Králuv Dvúr*.« Zgled v resnici ni površen, saj je v podomačitvi označen slovenski naglas in ne češka dolžina).

izgovor je kategorija, ki bo zaradi vse večje dostopnosti zvočnih posnetkov in jezikoslovnega gradiva ter stika s tujino v jeziku ostajala, zato bi jo bilo treba sistemsko opredeliti.

4.11 Preimenovanja

Čeprav raba načeloma sledi uradnemu preimenovanju, pa se zdi, da ni povsem dosledna: nekatera stara imena se kljub vsemu uporabljajo dlje oz. pogosteje (prim. pojavnost imen *Bombaj* in *Kalkuta* nasproti *Mumbaj* in *Kolkata*). Dopustnost ohranitve uveljavljenega starega imena,[23] ki je v razmerju do novega slovenski eksonim, ali pomenska razmejitev ni povsem jasna, zlasti zaradi kulturnozgodovinskih implikacij kolonializma ali predmoderne dobe (prim. *Kanton – Gvangdžov*, *Alma-Ata – Almati*, *Mount McKinley – Denali*).

4.12 Države z več uradnimi jeziki

Slovenski pravopis 2001 se ne dotika problematike držav z več uradnimi jeziki. Gre za vprašanje prednostne dvojnice oz. dvojne navedbe imena v manjšinskem in večinskem jeziku. V nekaterih primerih, zlasti pri gorah, rekah, puščavah ipd., je takšnih imen lahko še več, skupaj z mednarodno uveljavljenim iz evropskega jezika (*Mount Everest*, *Čomolungma/Čomolangma*, *Sagarmatha*). Še bolj občutljivo je poimenovanje spornega ozemlja (npr. otoki v Vzhodnokitajskem morju *Senkaku* (japonsko) oz. *Djaoju* (v kitajskem pinjinu *Diaoyu*), vzpetina na Zahodnem bregu severno od Jeruzalema *Tel el Ful* (arabsko) oz. *Givat Šaul* (hebrejsko)). Zaradi evropskega posredništva in jezikovne bližine se zdi prevzemanje iz evropskega jezika najlaže (prim. francoski zapis arabskih imen v Severni Afriki *Sousse – Sus*, ustaljeno *Casablanca* namesto *Ed Dar el Beida*), ni pa nujno najbolj zaželeno (indijanska imena v ZDA, prim. Babić idr. 2000: 66, § 257). V nekaterih državah pa sta uradna jezika dva evropska, npr. v Republiki Kongo tako angleški kot francoski. Posebno obravnavo si zaslužijo tudi države, ki napovedujejo uvedbo latinice, saj to pomeni, da je treba opredeliti razmerje do že podomačenih imen in njihov morebitni vpliv na nova (tako pri državah nekdanje Sovjetske zveze glede na cirilico). Vprašanje je, ali naj pravopis podaja prečrkovanje tudi za tiste jezike, ki uporabljajo dve pisavi (npr. Malezija latinico in arabsko).

4.13 Ohranjanje kategorialnih lastnosti in sprememba osnove v odvisnih sklonih

Pravopis bi se po zgledu klasičnih jezikov na načelni ravni lahko zavzel, ali bo razlike med imenovalniško in neimenovalniško osnovo izvirnega jezika izražal (primer *eSvatini*), in določil vpliv glasovja na slovnično prekategorizacijo imen (v klasičnih jezikih gre predvsem za problematiko spola in števila: *Ekbatana*, *Sarda*; podobno *Gize*).[24]

4.14 Narečnost

Nestandardne oblike jezika načeloma niso cilj prevzemanja, a jih *Slovenski pravopis* 2001 že upošteva pri arabščini.[25] Ker je to uradno enoten knjižni jezik z dejanskimi različicami, pravopis ne uvaja nacionalnih pisav kot za ameriški španščino in portugalščino, pač pa v opombah k preglednici opozarja na razliko v egiptovski arabščini ([g] namesto [dʒ]). Želel bi si še razširitve takšnih razlik, zlasti na izraze, ki se pogosto pojavljajo v imenih, npr. določni člen *al – el* (*El Alamein, Tel(l) el Amarna*),[26] *bin – ben*.

23 Kaj so merila ustaljenosti oz. uveljavljenosti in ali jih lahko izvzamemo iz imenskega dekolonializma v notranji komunikaciji?

24 Izvirne slovnične kategorije imena lahko ohranjajo kot citatne besede (Snoj 2015: 284); pravopis naj tudi opomni na stilistično vrednost take rabe.

25 Koristni so tudi za evropske jezike, npr. avstrijski standard nasproti nemškemu (*Sacher* [saher] – [zaher], tako še *Sebastian Kurz*).

26 Pri navedenih zgledih bi bilo treba pojasniti tudi razliko v rabi velike začetnice (neprva beseda lastnega imena?).

4.15 Tuji glasovi

Smiselno bi bilo, da se enaki glasovi v pravopisu enako obravnavajo. Po tem načelu bi se pridih lahko nakazoval ne le za hindi, temveč še za druge jezike, npr. kitajščino (prim. Bajt, Kocjan-Barle 2003–2005), vietnamščino (§ 1126), korejščino itd. (prim. Hlavsa 1993: 349–369, Anić, Silić 2001: 187–191). Odstopanje od načela je mogoče, če za to obstaja podlaga v izvirnem izgovoru (variantnost ali manjša slišnost) ali pa se odsotnost takšnega znaka morda privzame kot razločevalno merilo za prepoznavanje danega jezika. Dogovorni odklon zaradi naslanjanja na tradicijo lahko pomeni težave pri nadaljnjem prevzemanju, zato je treba nanj izrecno opozoriti. Vmesna glasovna vrednost glede na slovenske glasove se zdaj odraža kot dvojnica (§ 1121 *Bájt – Bêjt, Lájla – Lêjla*). Težnja sicer je, da se glasovno uveljavlja vrednost fonema /a/, čeprav bi tudi slovenščina lahko odražala položajno nasprotje [a] in [ɛ] (pa tudi [u] in [ɔ] za /u/) za sončnimi in luninimi črkami in tako pokazala na foneme, ki jih v slovenščini ne moremo izražati glasovno. Pri afriških jezikih bi pravopis lahko dopuščal zložni izgovor vzglasnih nosnikov, saj je prisoten v slovenskih medmetih (Nkrumah: [ən] – [n̩]; prim. [m] v Mbapé in medmetu hmm). Potreben je tudi razmislek o zapisu nekaterih glasov, predvsem tleskov, ki se tudi v načeloma latiničnem naboru mednarodne abecede zapisujejo z nelatiničnimi znaki (npr. ʘ za dvoustnični tlesk, podoben zvoku poljuba, ǁ stranski tlesk, podoben klicu živali), v neznanstvenih besedilih (prim. ime namibijske ustanove v jeziku Grmičarjev N/a'an ku sê, v katerem poševnica označuje obzobni tlesk (Khoisan language), se pogosto piše brez ločil – Naankuse; *Xhosa*, kjer <x> označuje stranski tlesk, se podomačuje kot *Hosa*, *Khosa, Kosa*, *Ksosa*[27]).

4.16 Naglas

Vprašanje dolžine kot naglasnega mesta je relevantno, saj se naglas le redko zaznamuje, dostopnost zvočnih posnetkov pa je vse večja. Tako se dilema ne pojavlja le pri oddaljenih jezikih (kazaški *Nursultan*, japonska *Sajtama*[28]), ampak tudi pri bližnjih (bosanska reka *Puharska*), *Slovenski pravopis* 2001 v slovarju celo navaja geslo *Bihać*.[29] Opozoriti je treba tudi na izvedena imena (*Ábu Bakr* – opička *Abú* v risanki Aladin). Pri jezikih z manj izrazitim jakostnim naglasom bi bilo treba preveriti naglas oz. v slovenski rabi odstopajoča imena utrditi kot podomačenke (*Pámukale – Pamúkale – Pamukalé*?). Če je ločevalno znamenje neločljiv del pisne podobe prevzete besede, naj se naglas v slovenščini zaznamuje v oglatem oklepaju.

4.17 Zgodovinski zapis

Sploh pri aškenaških Judih se pojavlja dilema, ali njihove priimke pisati po nemško, rusko (*Yuli-Yoel Edelstein* ali *Julij Edeljštejn*) ali jih prečrkovati neposredno iz hebrejščine. Tako velja tudi za nekatere druge izseljence, katerih ime in priimek se je v tujini delno spremenil. Zanimivo je, da pri ljudeh z Daljnega vzhoda, katerih imena sicer prečrkujemo, v takšnih okoliščinah radi sprejemamo novi uradni zapis imena.[30]

27 Pojavlja se tudi oblika *Kojsa* oz. *kojsanščina*, vendar je treba opozoriti, da gre tu za kontaminacijo s pomensko različnim, čeprav v več pogledih sorodnim pojmom (*Khoisan*).

28 Ime *Saporo* je slovenščini že prilagojeno, kar odraža tudi pravopisni slovar, za *Osako* pa to ni jasno, čeprav gre za podoben primer – v slovenščini je občutna težnja po naglasu na predzadnjem zlogu, medtem ko bi bil zaradi dolžine prvega zloga smiselnejši naglas na prvem zlogu.

29 Ker takšna rešitev, glede na Hrvatski jezični portal, odstopa tako od pravila o prevzemanju nenaglašenih dolžin (§ 222) kot prevzemanju naglasa v stranskih sklonih (§ 224), bi moral biti uporabnik na izjemo opozorjen tudi v Pravilih.

30 Takšen zapis je tudi pomensko razločevalen, saj nakazuje državljanstvo ali vsaj pretežen poslovno-kulturni stik z Zahodom.

4.18 Vzdevki in okrajšave

Vzdevek je manj formalna oblika imena – ali naj torej povsem sledi drugim pravilom? Ali je že v osnovi mišljen za predstavljanje mednarodni javnosti? Primer *Benjamina Gantza*/*Ganca* kaže na previdnost, kajti oblika *Benny* se v hebrejščini ne pojavlja, pač pa *Ben(i)*.

4.19 Osebna imena

Kriterij uradne veljavnosti (potni list) je splošno sprejet, vendar težko preverljiv – dejansko pomeni zaupanje tujim medijem, kjer pa prav tako obstajajo razlike v zapisu in zlasti izgovoru (prim. dilemo *Khashoggi – Kašogi*, *Hašogi*, *Hašodži*, *Hašokdži*; Vončina 2018: 7). Korejski primer tudi kaže, da merilo potnega lista ni zanesljivo v smislu konsistentnosti priimka (*Lee*, *Li*, *Ri*, *Yi* so različice istega priimka, ki se lahko pojavlja v isti družini).[31] Zaradi identifikacije s priimkom obstaja težnja po zapisu, ki ga preferira nosilec imena. To upošteva tudi vrstni red enot (imenskih sestavin)[32] in nalaga premislek o ločilih. Druga možnost je uporaba (neuradnega?) nadomestnega imena (z možnostjo celo pisne podomačitve v skladu s slovenskim ustreznikom, npr. krščansko/angleško ime pri Korejcih *Catherine/Lina – Katarina/Rina/Lina*).[33] Potrebni so nadaljnji napotki o primernosti prevajanja ali celo poslovenitve imen. Kitajska in korejska imena se navadno sklanjajo le v zadnjem delu; pravilo se je utrdilo s *Slovenskim pravopisom* 2001 (Slovenski pravopis 1962, § 65/8, dopušča obe možnosti). Pravila pišoči niso povsem ponotranjili, zato bi ga bilo treba preveriti in sistemsko utemeljiti.

4.20 Predimki in imenski pridevki

Popis nazivov, rojstnih in rodbinskih ter drugih pridevkov bi bil zelo koristen, prav tako več usmeritev pri njihovi stavi (predstava, zastava, pripojenost?) in izvajanju svojilnih pridevnikov. Za zgled vzemimo besedo *kan*: v imenu *Džingiskan* je povsem spojena s prvotnim imenom, pri *Kublajkanu* pa obstaja dvojnica *kan Kublaj* (svojilni pridevnik: *Kublajkanov – kana Kublaja*, *Kublajev*); turški aga: *Hasan()aga* in *Hasanaginica*; turški paša: *Mehmed() paša Sokolović*. Ob tem bi bilo treba predvideti ženske različice omenjenih pridevkov (in vladarskih nazivov)[34] ter njihov pomen (funkcija, žena ali sorodnica). Zgled za to je naziv *šejka*, ki v arabščini označuje šejkovo sorodnico, prevaja pa se s šejkinja. Je torej smiselno ohraniti šejka, *sultana* (pomenska, pragmatična ali skladenjska razlika?)? Po zgledu evropskih predimkov naj bi bili ti nesklonljivi, vendar bi bilo smiselno definirati okoliščine, ki dopuščajo tudi sklanjanje. Zanimivo je tudi vprašanje o ohranitvi arabskega ločevanja med *ibn* in *bin* (prvi naj bi se rabil brez navedbe osebnega imena, drugi z osebnim imenom: *Ibn Saba – Osama bin Laden*; Engber 2006).

4.21 Občne sestavine lastnih imen

V večbesednih zemljepisnih in stvarnih imenih bi bilo smiselno ovrednotiti ponavljanje občnih označb: opisno v slovenščini in v tujem jeziku kot (neobvezni) del lastnega imena

31 Primer ni nenavaden niti za naš prostor, kjer so opazne razlike v sorodstvu pri različnih stopnji poslovenjenosti izvorno nemških ali južnoslovanskih priimkov.

32 Vzhodnjaški način navajanja priimka in imena je sicer značilen tudi za Madžare.

33 Poslovenjenje se včasih pojavlja tudi pri judovskih rojstnih imenih, za katera se je v slovenščini s Svetim pismom ustalila drugačna oblika, npr. Izak za *Ichak/Jichak*. Primer velja tudi za *Nejude* (Abraham Lincoln).

34 Zanimiva je besedotvorno manj pričakovana oblika *sultanka nam. sultaninja po* šahinja. Kateri besedotvorni tip je tvoren pri drugih izrazih (npr. azteški *tlatoani*)? Ali raje prevzeti že izvirno poimenovanje: žena maharadže je *maharadžinja* ali *maharadžnji*?

(*Hangang*, *reka Hangang* ali *reka Han*; *Kwan Luang*, *jezero Kwan Luang* ali *jezero Luang*, *Ko Tao*, *otok Ko Tao* ali *otok Tao*; *Pura Tanah Lot*, *svetišče Pura Tanah Lot* ali *svetišče Tanah Lot*).[35]

4.22 Upravno-pravni, diplomatski in gospodarsko-promocijski pritisk

Z vidika norme je vse bolj opazen organiziran vpliv zunanjih institucij na jezikovno podobo.[36] Ob olimpijskih igrah v *Pjongčangu* se je to pokazalo z zahtevo, da so mediji v promocijskem gradivu dolžni uporabljati logotip *Pyeongchang* 2018 in ne *Pjongčang*, kot se je že uveljavilo v rabi.

4.23 Stvarna lastna imena

Opazna je težnja, da se tujih imen podjetij, časopisnih hiš ne domači, tudi če gre za podjetja iz držav z nelatinično pisavo (npr. *Samsung*, ki se izvorno izgovarja [samsɔng], *Haaretz* [ˈharec]. To pripisujem uveljavljenosti logotipa podjetja ter njihovi vključenosti v mednarodno trgovino, zaradi katere se nekatera podjetja pri izbiri logotipa namerno oddaljijo od pričakovanega prečrkovanja (npr. *Jaskawa* nam. *Jasukawa*, *Mazda* nam. *Matsuda*) ali ga potujijo (*Hisense* nam. v kitajskem pinjinu *Hǎixìn*).

4.24 Ločila

Po preimenovanju kazahstanske prestolnice je postal očiten problem prevzemanja vezaja v imenu (*Nur-sultan*). Po naliki z mestom *Hošiminh* bi pričakovali zapis *Nursultan*, vendar primera nista povsem enakovredna, saj je *Nursultan* osebno ime in ne zveza imena in priimka.

4.25 Pravopis

Pri arabskih imenih se pojavljajo imena *Bakr*, *Kasr*, ki jih izgovarjamo s polglasnikom, zato se pojavlja vprašanje, ali ni primernejši zapis po zgledu *veter*. Vendar ima takšen zapis oporo v ruskem imenu *Pjotr*.

4.26 Drugo

Pri arabski pisavi (§ 1121) manjka podatek o branju oblik arabskih črk (od leve proti desni). Niso pojasnjene okoliščine, ki navajajo na izgovor <i> oz. <u> dvoglasniško (*Lájla/Lêjla – Saíd*; *Sávt – Daúd*), *ajn* se v preglednici podaja kot <a> z ločevalnim znamenjem namesto kot <ᶜ> v prečrkovalni preglednici. Potrebno je še pojasnilo k nekaterim naglasom (*Korán – Kóran*) in določitev izgovora določnega člena *al*: naj se podomačeno izgovarja [al] v vseh položajih ali naj se upošteva premena pred sončnimi črkami (*Al Šáms – Aš Šáms*)? V nekaterih položajih pa se arabski določni člen opušča ali pa navezuje na predstoječe ime: *Hassanal Bolkiah* ali *Hasan Al Bolki(j)a*? Podobno je vprašanje prevzemanja hebrejskega člena *ha*. Člen o podomačevanju hindija (§ 1123) povzema predvsem pravila za izgovor in zapis sanskrta, medtem ko več pravil sodobnega hindija manjka (tudi izrecno v zgledu

35 Občna beseda se lahko opušča, prim. *Tell el Amarna* (podomačeno *Tel el Amarna*) in *Amarna*. Tovrstna imena so pogosto prevedljiva v celoti (*Huang He – Rumena reka*), vendar zaradi očitnejše reference, ustaljenosti zapisa in negotove etimologije ostajajo le delno podomačena (prim. omenjeni *Tel el Ful* 'bobji grič' in *Givat Šaul* 'Savlov grič'; biblijski *Tel Melah* 'grič soli' tako ni preveden v *Solni grič*, ampak je v starejših prevodih poenobeseden *Telmal* (Biblija.net)).

36 V preteklosti se je to že izkazalo s prepovedjo uvrstitve poobčnoimenjenih tržnih imen v slovar (Gliha Komac 2014: 235), letos z napotki makedonskega veleposlaništva za rabo pridevnika in prebivalskega imena za *Severno Makedonijo* (*makedonski*, *Makedonec* in ne *severnomakedonski*, *Severni Makedonec*) (interno RTV Slovenija).

[ramajana], kjer ni opozorila na nemi izglasni <a>). Preglednica za kitajščino (§ 1128) je zaradi obilja informacij in odstopanja od vzorca za preostale jezike težavna za razumevanje.[37] Podaja tudi dvojnice pri zapisu *u*/*v* + samoglasnik. Ta preglednica je bila sicer že nadgrajena (Kocjan-Barle 2003a, 2003b). Po zgledu *pinjina* bi morali podomačiti tudi poimenovanje *kunrejšiki* v *kunrejški*. Pri moških imenih na izglasni *-a* in *-o* je treba raziskati, ali se ta glas lahko razume kot del osnove, ki jo podaljšujemo, ali vselej kot končnica.

Na nekatere vidike kodifikacije so že opozorili v pravopisnih priročnikih sorodnih jezikov: hrvaškega (Babić idr. 2000: 65–66, § 255–258; Anić, Silić 2001: 178–208, §513-528), srbskega (Pešikan idr. 1995: 103–107, § 97–100, Pešikan idr. 2010: 171–250, § 195–291) in češkega (Hlavsa 1993, seznam imen).

5 Sklep

Kljub kritikam ni mogoče spregledati, da je *Slovenski pravopis* 2001 za obravnavo tujejezičnih prvin v slovenščini pomenil napredek. Marsikatero v prispevku izpostavljeno vprašanje je v njem že nakazano, potreben pa je vnovičen pretres sprejetih rešitev, glede na tradicijo, rabo in nova spoznanja v stroki. Ključno za nov priročnik pa je, da bo po ilustrativnem gradivu še obsežnejši in natančnejši (npr. s kategorizacijo občnoimensko – lastnoimensko, osebno – zemljepisno – stvarno, sistemsko in neuveljavljeno – nesistemsko in ustaljeno …), predvsem pa doslednejši in jasnejši.

Viri in literatura

ALA-LC Romanization Tables, 1997. Transliteration schemes for non-Roman scripts. Washington D.C.: Library of Congress. <http://www.loc.gov/catdir/cpso/roman.html> (18. 5. 2019).

Anić, Vladimir, Silić, Josip, 2001: *Pravopis hrvatskog jezika*. Zagreb: Novi liber, Školska knjiga.

Babić, Stjepan, Ginka, Boždar, Moguš, Milan, 2000: *Hrvatski pravopis.* Zagreb: Školska knjiga.

Bajec, Anton idr. (ur.), 1962: *Slovenski pravopis*. Ljubljana: DZS.

Bajt, Drago, Kocjan-Barle, Marta (ur.), 2003–2005: *Slovenski veliki leksikon*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Biblija.net, Svetopisemska družba Slovenije. <https://www.biblija.net>. (12. 6. 2019).

Bugarski, Ranko, 1984: *Jezik i lingvistika*. Beograd: Nolit.

Bugarski, Ranko, 1994: *Jezik od mira in rata*. Beograd: Beogradski krug.

Cecić, Ivo idr. (ur.), 1983: *Enciklopedija Jugoslavije 1: A–Biz*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Dolinar, Ksenija, Knap, Seta (ur.), 2000: *Leksikon Cankarjeve založbe*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Dovjak, Rok, 2018: Problematika prevzemanja iz korejščine kot prevpraševanje načel prevzemanja. Neobjavljeno.

Engber, Daniel, 2006: Abu, Ibn, and Bin, Oh My! Slate. <https://slate.com/news-and-politics/2006/07/abu-ibn-and-bin-oh-my.html> (20. 5. 2019).

Gliha Komac, Nataša idr., 2014: Izbrisani slovarski sestavki iz druge, dopolnjene in deloma prenovljene izdaje Slovarja slovenskega knjižnega jezika. *Jezikoslovni zapiski* 20/1. 235.

Hlavsa, Zdeněk idr., 1993: *Pravidla českého pravopisu s Dodatkem Ministerstva* školství*, mládeže a tělovýchovy* České *republiky*. Praga: Academia.

Hrvatski jezični portal. Slovarska zbirka Novi Liber, Založbi Znanje, Srce. <http://hjp.znanje.hr> (12. 6. 2019).

37 V nasprotju s preglednicami § 1120, 1121, 1123, ki že domačijo, določa transliteracijo *pinjina*, ob tem pa podaja podomačen izgovor ter primere s podomačenim zapisom, na kar sicer napotuje kasneje brez natančnejših opredelitev občno – lastno.

Kladnik, Drago, 2007: *Pogledi na podomačevanje tujih zemljepisnih imen*. Ljubljana: Založba ZRC.

Khoisan language. SchoolNet Soutj Africa. <http://schoolnet.org.za/PILAfrica/en/webs/c008243f/san_language.htm> (28. 6. 2019).

Kocjan-Barle, Marta, 2003a: Normiranje polcitatnih lastnih imen v SP 2001. *Slavistična revija* 51/2. 151–152.

Kocjan-Barle, Marta, 2003b: Odgovor na prispevek J. Toporišiča Z združenimi močmi nad novi Slovenski pravopis. *Slavistična revija* 51/2. 193–199.

Pederson, Thomas T.: Transliteration of Non-Roman Scripts. <http://transliteration.eki.ee/#t> (19. 5. 2019).

Pešikan, Mitar, Jerković, Jovan, Pižurica, Mato, 1995: *Pravopis srpskog jezika*. Beograd, Novi Sad: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Matica srpska.

Pešikan, Mitar, Jerković, Jovan, Pižurica, Mato, 2010: *Pravopis srpskog jezika*. Novi Sad: Matica srpska.

Pogačnik, Aleš, 2003: Prevzemanje besed v slovenščini. *Jezik in slovstvo* 48/6. 25–48.

Pogačnik, Aleš, 2012: Glasovno domačenje lastnih imen nelatiničnih pisav. Nataša Jakop, Helena Dobrovoljc (ur.): *Pravopisna stikanja: razprave o pravopisnih vprašanjih*. Ljubljana: Založba ZRC. 73–83.

Snoj, Marko, 2015: Citatno, polcitatno, podomačeno. Helena Dobrovoljc, Tina Lengar Verovnik (ur.): *Pravopisna razpotja: razprave o pravopisnih vprašanjih*. Ljubljana: Založba ZRC. 281–285.

Škiljan, Dubravko, 1999: *Javni jezik: K lingvistiki javne komunikacije*. Ljubljana: Studia humanitatis.

Toporišič, Jože idr. (ur.), 2001: *Slovenski pravopis*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

UNGEGN: Working group on Romanization Systems. <https://www.eki.ee/wgrs/> (19. 5. 2019).

UN Romanization Systems: List of languages, countries and romanization systems. <https://www.eki.ee/wgrs/v1_3/rom_list.htm> (18. 5. 2019).

Wikipedia, gesla ALA-LC romanization, Americanist phonetic notation, BGN/PCGN romanization, International phonetic alphabet, Kirshenbaum, Phonetic transcription, Romanization SAMPA, Shavian Transcription (linguistics), Transliteration, Yale romanization of Korean (19. 5. 2019).

Verbinc, France, [4]1974: *Slovar tujk.* Ljubljana: Cankarjeva založba.

Vončina, Marjana. Al' prav se piše kaša ali kasha, hašokdži al hašodži … *Nedeljski*, 21. 11 2018. 7.

Slovenski jezik v zamejstvu: Gorica in Trst, Gorski kotar

Nina Pahor
Devin/Duino
nina.pahor@hotmail.com

Slovenski jezik na Goriškem

Prispevek obravnava položaj slovenščine in slovenske narodne skupnosti na Goriškem (Goriška pokrajina, dežela Furlanija - Julijska krajina, Italija). Osrednji del je posvečen rabi slovenščine v javnosti: v šolstvu, v sklopu kulturnih, športnih, verskih dejavnosti, v medijih, založništvu in gospodarstvu. Posebna pozornost je namenjena zakonodaji.

1 Uvod

Prispevek obravnava položaj slovenščine in slovenske narodne skupnosti na Goriškem (Goriška pokrajina)[1] v Furlaniji - Julijski krajini (FJK) v Italiji. Goriško območje je že stoletja povezano z ostalim delom slovenskega kulturnega prostora. Preko analize govornih položajev, v katerih se pojavlja slovenščina, skuša prispevek nuditi celovit pregled nad življenjem slovenske narodne skupnosti na Goriškem in njeno jezikovno identiteto.

2 Javna raba slovenščine v Goriški pokrajini

V obdobju Avstro-Ogrske je opismenjevanje na območju Gorice potekalo tudi v slovenščini. Posledično se je knjižni jezik s svojo narodnopredstavno in narodnopovezovalno vlogo uveljavil v mnogih govornih položajih, kar še danes razlikuje Goriško (in Tržaško) od Videmske pokrajine. Ta časovna kontinuiteta rabe slovenščine v javnih govornih položajih, kot npr. v šolstvu, v sklopu kulturnih, športnih, verskih dejavnosti, v medijih, založništvu in gospodarstvu, je v zadnjih 70 letih sprožila val prizadevanj za zakonsko ureditev zajamčene pravice javne rabe jezika in posledično tudi dejanskih zakonskih ukrepov v tej smeri ter hkrati omogočila, da se je kljub pomanjkljivostim italijanskega zakonodajnega sistema slovenščina ohranila in se še dodatno razvijala v vseh zgoraj omenjenih položajih.

2.1 Pravni položaj slovenske narodne skupnosti v Italiji

Pravni položaj slovenske narodne skupnosti v Italiji ureja vrsta zakonov italijanske države. V prispevku bodo zakoni navedeni po kronološkem zaporedju, da bi prikazali stopnje razvoja zaščite slovenske manjšine v letih. 6. člen ustave Republike Italije, ki je stopila v veljavo leta 1948, se glasi: »Republika s posebnimi določili ščiti jezikovne manjšine«.[2] Omembe vreden je Londonski memorandum iz leta 1954 s priloženim Posebnim statutom, v katerem italijanska in jugoslovanska vlada po pridobitvi con A oz. B Svobodnega tržaškega ozemlja (STO) v civilno upravo izražata skupno namero zaščititi slovensko manjšino v Italiji in italijansko v Jugoslaviji. V okviru te zaščite naj bi manjšini imeli pravico do razvoja tiska v svojem jeziku, ustanavljanja svojih organizacij, pouka v svojem jeziku, rabe maternega jezika v odnosu z oblastmi. Na območju, kjer živi znaten delež pripadnikov manjšine, naj bi se pojavili krajevni napisi tudi v njenem jeziku. Statut je bil referenčni vir pri oblikovanju člena o zaščiti manjšin v kasnejših Osimskih sporazumih (Zobec 2017: 124–25). Italija ni nikoli ratificirala Londonskega memoranduma, zato njegova določila o zaščiti manjšin niso

1 Pokrajine kot administrativne enote so bile sicer leta 2016 ukinjene, v prispevku pa se pokrajina ohranja kot kriterij, ker so pokrajine v preteklosti imele velik pomen in to še danes vpliva na stanje na različnih območjih.

2 Pri tem velja opozoriti na terminološko vprašanje jezikovna : narodna manjšina (Brezigar 2010; Benedetti 2015).

imela prave pravne veljave. S podpisom Osimskih sporazumov leta 1975 je prenehal veljati Posebni statut iz 1954, državi podpisnici pa sta se obvezali, da ohranita enako raven varstva, kot je bila določena prej. Posebni statut je urejal zaščito samo v coni A STO (današnji Tržaški pokrajini), z Osimskimi sporazumi pa naj bi se ta zaščita razširila na celotno naselitveno območje slovenske manjšine v Italiji (Zobec 2017: 190–92). Osimski sporazum naj bi torej ohranil določila iz Londonskega memoranduma kot merilo zaščite manjšine, vendar je tukaj prišlo do zapleta: Jugoslavija je trdila, da je treba to merilo razumeti v vsebinskem smislu, torej glede ravni zaščite, Italija pa tudi v teritorialnem smislu, torej da velja samo za Tržaško pokrajino (bivšo cono A). Do sprejetja zaščitnega zakona je zato vsaka pokrajina imela svojo raven varstva: od Osimskega sporazuma Goriška pokrajina torej ni dobila dejanskih pravic.[3]

Ustavno sodišče je leta 1983 z razsodbo 312/1983 določilo, da zaščita manjšin ni samo vsebina zakonskega določila, temveč mora postati načelo in cilj, h kateremu naj država, dežele in druge oblike krajevne uprave težijo v okviru svojih pristojnosti (Sanzin 2015: 11). Z razsodbo 62/1992 je bila kasneje priznana pravica do rabe manjšinskega jezika v odnosu do javne uprave. Leta 1999 je italijanska država odobrila Okvirni zakon o pravnem varstvu zgodovinskih jezikovnih manjšin *Norme in materia di tutela delle minoranze linguistiche storiche* (zakon. št. 482/1999). Zakon, ki ga sestavlja dvajset členov, vsebuje seznam dvanajstih manjšin, med katerimi je tudi slovenska, in zagotavlja možnost rabe manjšinskega jezika v šoli in v odnosu do javnih uprav, v medijih, v založništvu in v tisku. Določa tudi, da sta jezik in območje naselitve bistvenega pomena za manjšinsko skupnost in da so vse avtohtone manjšine priznane in zaščitene na ozemlju, na katerem so zgodovinsko prisotne (Sanzin 2015: 11–12). Odločen (vendar ne še dokončen) korak v smeri zaščite slovenske manjšine v Italiji pomeni t. i. zaščitni zakon (zakon št. 38/2001), ki je namejen samo slovenski narodni skupnosti. Avtonomna dežela Furlanija - Julijska krajina, v kateri živi slovenska narodna skupnost, je nekaj let kasneje sprejela še Deželna določila za zaščito slovenske jezikovne manjšine *Norme regionali per la tutela della minoranza linguistica slovena* (zakon št. 26/2007).

Zakon 38/2001 je bil objavljen v Uradnem listu marca 2001 z naslovom Določila za zaščito slovenske jezikovne manjšine v Furlaniji - Julijski krajini (*Norme per la tutela della minoranza linguistica slovena della regione Friuli - Venezia Giulia*) in je znan pod imenom Zaščitni zakon za Slovence v Italiji (Brezigar 2010: 15). Sestavlja ga 29 členov in slovenski narodni skupnosti podeljuje nekatere temeljne pravice: rabo slovenskih imen, priimkov in poimenovanj, pravico do slovenskega imena, pravico do pravilno zapisanega ali natisnjenega imena v javnih aktih, pravico do brezplačnega vračanja poitalijančenega priimka v izvirno slovensko različico. Zakon ureja rabo slovenščine v odnosu do krajevne uprave in oblasti (vsaj s prevodom) in v osebnih dokumentih ter pravico do rabe slovenščine v izvoljenih organih. Določa sistematično uvajanje vidne dvojezičnosti (krajevni in drugi napisi).

Zakon 38/2001 obravnava slovensko manjšino v Italiji na razmeroma celovit način, kljub temu pa ne določa natančno, na katerem območju naj se izvajajo vse pravice, ki jih priznava slovenski skupnosti. 4. člen zakona pravi, da se ukrepi izvajajo na območju, kjer je manjšina zgodovinsko prisotna, to območje pa mora določiti novoustanovljeni Institucionalni paritetni odbor za vprašanja slovenske manjšine. 3. člen istega zakona namreč določa, da se mora šest mesecev po začetku veljave zakona ustanoviti institucionalni paritetni (slovensko-italijanski) odbor, ki ga imenujejo razne institucije in ki je pristojen za reševanje

3 Dobila je slovensko šolstvo, ki pa so ga obnovili že zavezniki (s šolskim zakonom 1012/1961 je bila nato formalno priznana slovenska manjšina na Goriškem), in možnost uporabe slovenščine pred sodnimi in upravnimi oblastmi, to pravico je dalo Ustavno sodišče v odločbi 28/1982 (Valentinčič 2014: 411–13).

nedorečenih določil v zakonu, med katerimi je ravno ozemeljski obseg izvajanja zakona.[4] V vsaki občini, ki bi želela biti vključena v seznam krajev na ozemlju izvajanja zakona, mora 15 odstotkov prebivalcev oziroma tretjina občinskih svetnikov v roku 18 mesecev od začetka veljave zakona sprožiti postopek in zahtevo poslati Paritetnemu odboru, ta zadevni odlok potem sprejme predsednik. Postopek za vključitev občin v območje zaščite je v praksi trajal veliko več in se je zaključil šele leta 2007 (Brezigar 2010: 16). S tem je zakon dejansko tudi začel veljati.

Goriška pokrajina je v območje zaščite za slovenski jezik vključila naslednje občine: s sklepom štev. 3 z dne 7. februarja 2001 občine Krmin, Doberdob, Tržič, Ronke, Števerjan, Sovodnje; s sklepom štev. 13 z dne 11. julija 2002 občino Gorica; s sklepom štev. 28 z dne 24. novembra 2003 občino Zagraj (Brezigar 2010: 17). Septembra 2007 je Predsednik republike Italije Giorgio Napolitano podpisal odlok o veljavnosti seznama 32 občin, vključenih v območje zaščite, med katerimi sta bili tudi občini Tržič in Zagraj. V vseh teh občinah naj bi se izvajale individualne pravice, predvidene po zakonu 38/2001, na izvajanje 10. člena o vidni dvojezičnsoti pa je pristalo samo 23 občin, prej omenjeni občini Tržič in Zagraj sta izostali. Decembra 2007 je bil zadnji seznam izpopolnjen in so se mu dodala tri naselja v Zagrajski občini (Zobec 2017 472–76).

2.2 Uradovalni jezik

Položaj slovenščine kot uradovalnega jezika urejajo 8. člen (Raba slovenskega jezika v javni upravi), 9. člen (Raba slovenskega jezika v izvoljenih telesih) in 10. člen (Javni napisi in toponimi) zakona 38/2001. Določila iz teh členov se izvajajo v vseh občinah Goriške pokrajine, ki so vključene v območje zaščite. V občini Gorica so določene četrti izvzete, zato se določila izvajajo le v Štandrežu, Pevmi, Štmavru, na Oslavju, v Podgori, na Placuti in v Svetogorski četrti (Brezigar 2010: 72). Mestno središče je izostalo, Svetogorska četrt in Placuta pa ne, ker je bila tam slovenska manjšina tradicionalno prisotna, kar dokazuje veliko število slovenskih ustanov in toponimov na tem območju (Zobec 2017: 476–78).

V komunikaciji z oblastmi (jezik javnih uradov, pravna dokumentacija, javna obvestila) je Slovencem v Italiji priznana pravica do rabe slovenščine tako v odnosih s krajevno upravno in sodno oblastjo kakor tudi s podjetji, ki na osnovi koncesij opravljajo storitve javne koristi in imajo svoj sedež na območju, na katerem se priznavajo in ščitijo pravice slovenske manjšine.

Na istem območju se izdajajo tudi dvojezični osebni dokumenti: občan lahko izbere samo italijansko različico ali dvojezično italijansko-slovensko.[5] Izdajajo se lahko davčni obrazci v slovenščini. Obvestila javne uprave so dvojezična (razen v iz zaščite izvzetih predelih).

Na območju, določenem po zakonu 38/2001, so krajevni napisi dvojezični (italijansko-slovensko). Postavitev slovenskih krajevnih napisov določa 10. člen zakona: njegova določila se izvajajo v vseh občinah Goriške pokrajine, vključenih v območje zaščite, z izjemo občin Gorica in Krmin. V občini Krmin so slovenski napisi samo v nekaterih predelih, v občini Gorica pa samo v Štandrežu, Podgori, Pevmi, Štmavru in na Oslavju (Brezigar 2010: 72). Tudi ostali napisi (*Parkiranje prepovedano*, *Biološki odpadki*) naj bi bili na tem območju praviloma dvojezični.

4 Od konca oktobra 2018 ima paritetni odbor nov poslovnik. Paritetni odbor bo odslej imel 5-letni mandat, odborniki lahko pridejo ob mesto, če so odsotni na petih zaporednih sejah ali na treh zaporednih sejah v istem sončnem letu. Spremembe kažejo, katere so bile dosedanje nedorečenosti in pomanjkljivosti odbora, ki so ovirale njegovo učinkovitost.

5 3. odstavek, 8. člen, zakon 38/2001: Akti in katerikoli ukrepi namenjeni javni uporabi in natisnjeni na pripravljenih obrazcih, vključno z dokumenti osebnega značaja, kot so osebne izkaznice in potrdila matičnega urada, se v občinah, o katerih govori 4. člen, izdajajo na zahtevo zainteresiranih državljanov bodisi v italijanščini in slovenščini ali tudi samo v italijanščini. Raba slovenskega jezika je predvidena tudi v zvezi z javnimi sporočili in uradnimi objavami.

Slovenska konzulta pri goriški občini je pred časom pripravila spisek 51 slovenskih ledinskih imen na območju Gorice. V drugi polovici septembra 2018 je občina začela z nameščanjem tabel z ledinskimi imeni v slovenskem jeziku (ponekod v furlanskem).[6] Table so bile nameščene le v primestnih rajonih, čeprav je konzulta predlagala 14 imen v mestnem središču. Na vprašanje slovenskih občinskih svetnikov v zvezi s postavitvijo tabel v mestnem središču je občina odgovorila z zagotovilom, da table bodo nameščene, ko bodo na razpolago finančna sredstva.[7]

2.3 Javno šolstvo

V Goriški pokrajini (prav tako tudi v Tržaški) ločujemo šole v sistemu javnega šolstva glede na učni jezik: obstajajo šole s slovenskim učnim jezikom in šole z italijanskim učnim jezikom. Šolski sistem šol s slovenskim učnim jeziku sledi državnemu italijanskemu sistemu, (obvezno) šolanje je torej razdeljeno na: osnovno šolo (5 let), nižjo srednjo šolo (3 leta) in višjo srednjo šolo (5 let). Poleg tega so še otroške jasli in otroški vrtci. Visokošolskih zavodov s slovenskim učnim jezikom v Italiji ni; v okviru raznih študijskih programov je mogoče študirati oz. se učiti slovenščino (kot samostojni študijski program ali kot izbirni predmet), pri takem pouku je tudi slovenščina, ob uradni italijanščini, učni jezik, ni pa *slovenskih* fakultet in univerz, tako kot velja za obvezno šolo.

Otroški vrtci, osnovne šole in nižje srednje šole so po območjih povezane v t. i. večstopenjske šole. Šole s slovenskim učnim jezikom v Goriški pokrajini so razdeljene na Večstopenjsko šolo Gorica in Večstopenjsko šolo Doberdob, ki imata ločeni ravnateljstvi.

V večstopenjsko šolo Gorica spadajo: a) otroški vrtci: Ringaraja (Brolova ulica, Gorica), Sonček (Ulica Maxa Fabianija, Gorica), Pika Nogavička (Štandrež), Pikapolonica (Pevma), Kekec (Števerjan), Mavrica (Bračan); b) osnovne šole: Otona Župančiča (Brolova ulica, Gorica), Frana Erjavca (Štandrež), Josipa Abrama (Pevma), Alojza Gradnika (Števerjan), Ludvika Zorzuta (Bračan); c) nižja srednja šola: Ivana Trinka (Gorica).

V večstopenjsko šolo Doberdob spadajo: a) otroški vrtci: Čriček (Doberdob), Čira čara (Sovodnje), Barčica (Romjan in Ronke), Živ žav (Rupa); b) osnovne šole: Prežihovega Voranca (Doberdob), Petra Butkoviča Domna (Sovodnje), Romjan, Vrh Svetega Mihaela; c) nižja srednja šola: Doberdob.

V Gorici delujejo občinske jasli s slovenskim učnim jezikom Tika-Taka. Višje srednje šole so zbrane v slovenskem šolskem centru na Puccinijevi ulici. Delijo se na licejski in tehnični pol. Licejski pol združuje Humanistični licej Simona Gregorčiča, Znanstveni licej Simona Gregorčiča in Klasični licej Primoža Trubarja; tehnični pol pa v Zavodih Ivana Cankarja, Žige Zoisa in Jurija Vege združuje turistično smer, smer za upravo, finance in marketing ter smer za informatiko.[8]

Od aprila 2018 italijansko ministrstvo za šolstvo priznava polnopravnost poučevanja slovenščine kot drugega evropskega jezika na italijanskih šolah. V šolskem letu 2018/2019 naj bi slovenščina postala učni predmet v šolah z italijanskim učnim jezikom, kot se že poskusno dogaja na nekaterih šolah v Trstu (natečajni razred za poučevanje slovenščine kot drugega jezika že obstaja).[9]

6 Table s slovenskimi toponimi (razen v mestnem središču), *Primorski dnevnik*: <http://www.primorski.eu/stories/gorica/322018/#.W6vSES9aa8U> (26. 9. 2018).

7 Denar bo! A ne povedo, kdaj ... *Primorski dnevnik*: <http://www.primorski.eu/stories/gorica/291050_denar_bo_a_ne_povedo_kdaj/#.W6vR7S9aa8U> (26. 9. 2018).

8 Seznam šol s slovenskim učnim jezikom v Goriški pokrajini je dostopen na spletni strani Deželnega šolskega urada za FJK: <http://www.scuola.fvg.it/usr/fvg/USRFVG/Scuole_in_lingua_slovena/sole_scuole/>.

9 Pouk slovenščine bo, *Primorski dnevnik*: <http://www.primorski.eu/stories/trst/297372/>.

Na Goriškem delujeta tudi dve slovenski glasbeni šoli: Slovenski center za glasbeno vzgojo Emil Komel[10] in Glasbena matica, ki ima v Gorici svojo podružnico.[11]

Na Goriškem na področju izobraževanja deluje še Slovenski izobraževalni konzorcij – SLOV.I.K., ki s strokovnimi tečaji nadgrajuje formalno izobraževanje in Slovencem v Italiji omogoča izpopolnjevanje na različnih področjih za bolj konkurenčno vključitev na tržišče.[12]

2.4 Kulturna dejavnost

Kulturna dejavnost na Goriškem poteka pod okriljem dveh zvez, v katerih so včlanjena posamezna slovenska kulturna društva. Zvezi društev sta Zveza slovenske katoliške prosvete (ZSKP),[13] ki ima 10 članic in je del krovne organizacije Svet slovenskih organizacij (SSO),[14] ter goriška pokrajinska enota Zveze slovenskih kulturnih društev (ZSKD),[15] ki ima 16 članic in je del krovne organizacije Slovenska kulturno-gospodarska zveza (SKGZ).[16]

Bogato kulturno dejavnost na Goriškem dopolnjujejo pevski zbori. Po starosti in sestavu se delijo na otroške, mladinske, mešane mladinske, dekliške, ženske, moške in mešane zbore (številčno manjši zbori se včasih imenujejo vokalne skupine). Dejavnih zborov je skoraj 30. Vsi zbori imajo slovenske dirigente, ki za svoj repertoar segajo večinoma po ljudskih in umetniških skladbah izpod peres slovenskih skladateljev. Na področju zborovstva deluje Združenje cerkvenih pevskih zborov Gorica (v Trstu deluje Zveza cerkvenih pevskih zborov Trst), ki združuje cerkvene zbore posameznih župnij in tudi druge zbore, ki redno sodelujejo s slovensko pesmijo pri slovenskih bogoslužjih.

Slovenska gledališka dejavnost je na Goriškem razvejana. Slovensko stalno gledališče Trst ponuja v Gorici abonma produkcij, ki se izmenično odvijajo v Kulturnem centru Lojze Bratuž in v Kulturnem domu Gorica. Vse predstave v sklopu goriškega abonmaja so v slovenščini in so opremljene z italijanskimi nadnapisi.[17] Aktivni so tudi slovenski ljubiteljski gledališki sestavi, med katerimi redno delujejo Gledališka skupina O'Klapa (Gorica),[18] Dramska družina F. B. Sedej (Števerjan)[19] in Dramska skupina PD Štandrež (Štandrež).[20] Slednji sta v zadnjih letih poskrbeli za podmladek, zato pod njihovim okriljem delujeta še Mladinska skupina M+ Dramske družine F. B. Sedej (Števerjan) in Mladinska skupina Mladi vržotini pod PD Štandrež.

Kulturna dejavnost večinoma poteka po slovenskih kulturnih domovih, čeprav nimajo vsa društva svojih prostorov in se zato včasih poslužujejo poslopij drugih (slovenskih) organizacij. V Gorici sta dva kulturna domova, Kulturni Center Lojze Bratuž[21] in Kulturni dom Gorica.[22] Slovenske organizacije za svoje dejavnosti lahko uporabljajo določene prostore v Trgovskem domu, ki je nastal na začetku 20. stoletja kot kulturni, gospodarski in športni center Slovencev v Gorici in je kmalu po nastopu fašizma moral nehati služiti svojemu namenu. Zakon 38/2001 (19. člen) predvideva vračanje Trgovskega doma v roke slovenske

10 SCGV Emil Komel: <http://www.ssorg.eu/scgv-emil-komel/>.

11 Glasbena matica: <http://www.glasbenamatica.org/go/>.

12 Slovenski izobraževalni konzorcij: <http://www.slovik.org/>.

13 Zveza slovenske katoliške prosvete Gorica: <https://www.zdruzenje-sim.si/seznam_drustev/5/48/>.

14 Svet slovenskih organizacij: <http://www.ssorg.eu/gorica/>.

15 Zveza slovenskih kulturnih društev: <http://www.zskd.eu/home-fullscreen-sections/gorica/>.

16 Slovenska kulturno-gospodarska zveza: <http://www.skgz.org/>.

17 SSG, Abonma v Gorici: <http://www.teaterssg.com/abonma-v-gorici/>.

18 Gledališka skupina O'Klapa: <https://soncnica.it/gledaliska-skupina-oklapa/>.

19 Dramska družina F. B. Sedej: <https://www.sedej.org/dramska-druzina/>.

20 Dramska skupina Prosvetnega društva Štandrež: <http://www.pdstandrez.org/>.

21 Kulturni center Lojze Bratuž: <http://www.centerbratuz.org/>.

22 Kulturni dom Gorica: <http://www.skgz.org/sl/kulturni-dom-gorica/>.

skupnosti oziroma namestitev kulturnih in znanstvenih inštitucij slovenskega jezika, začenši z Narodno in študijsko knjižnico, v njegove prostore. Narodna in študijska knjižnica naj bi se v obnovljene prostore vselila leta 2019,[23] vračanje celotne nepremičnine pa se do danes še ni uresničilo.[24] V okolici Gorice so po vaseh še drugi domovi, v katerih domujejo lokalna kulturna društva.

Na Goriškem delujeta dva slovenska muzeja: Muzej kmečke kulture Brincelj (Bukovje, Števerjan)[25] in Gradina – Naravni rezervat Doberdobsko in Prelosno jezero (Doberdob). Oba muzeja ponujata vodene oglede v slovenščini po predhodni rezervaciji.[26] Na Bukovju (Števerjan) ima sedež Galerija 75, v kateri redno potekajo razstave slovenskih fotografov iz Italije.[27]

V goriškem mestnem jedru deluje goriški odsek (tržaške) Narodne in študijske knjižnice, slovenska Knjižnica Damir Feigel.[28] V nekaterih slovenskih občinah so tudi občinske knjižnice, v katerih hranijo slovensko knjižno gradivo: Občinska knjižnica Doberdob, Občinska knjižnica Sandro Pertini (Ronke), Občinska knjižnica Sovodnje ob Soči, Občinska knjižnica Števerjan.[29]

Poleg knjižnice se v goriškem mestnem središču nahaja tudi slovenska Katoliška knjigarna, ki je bila ustanovljena leta 1910 in je ena najstarejših knjigarn v deželi FJK, vpisana je v seznam zgodovinskih knjigarn pri Ministrstvu za kulturne dobrine Republike Italije. V knjigarni se prodajajo slovenske knjige in šolski učbeniki, v njej redno potekajo literarna srečanja (npr. pobuda »kava s knjigo«).[30]

2.5 Športna dejavnost

Na področju športa za slovenska društva v Italiji skrbi Združenje slovenskih športnih društev v Italiji (ZSŠDI), ki je nastalo leta 1970 in je danes ena najpomembnejših inštitucij slovenske narodne skupnosti v Italiji. V ZSŠDI je včlanjenih 57 slovenskih športnih društev, med katerimi 19 društev deluje na Goriškem.[31] Delovanje športnih društev poteka v slovenskem jeziku, društva pa načeloma nimajo omejitev za italijansko govoreče člane.

2.6 Verska dejavnost

Versko dejavnost v Goriški pokrajini ureja goriška nadškofija (pod katero spadajo sicer tudi nekatere župnije iz današnje Tržaške pokrajine). V sklopu nadškofije je bilo leta 1972 ustanovljeno Slovensko pastoralno središče Gorica[32] s sedežem pri Svetem Ivanu v Gorici, ki je nastalo z namenom, da bi slovenske vernike, do tedaj razkropljene po raznih italijanskih župnijah, združilo v slovenske župnije in jim nudilo bogoslužje v slovenskem jeziku.[33] Med župnijami, ki jih označujemo kot slovenske, so župnije, v katerih potekajo samo slovenske

23 O obnovi vogalnih prostorov: <http://www.primorski.eu/stories/Za_rtvslo/296577/#.W4SIty1aaqB/>.

24 Usoda četrtega nadstropja Trgovskega doma ostaja negotova, SKGZ: <http://www.skgz.org/sl/novice/usoda-četrtega-nadstropja-trgovskega-doma-ostaja-negotova/>.

25 O Muzeju kmečke kulture Brincelj: <http://www.zskd.eu/wp-content/uploads/2016/10/12.pdf>.

26 Gradina – Naravni rezervat Doberdobsko in Prelosno jezero: <http://www.riservanaturalegradina.com/sl.html/>.

27 O Galeriji 75 na spletni strani fotokluba Skupina 75: <http://www.skupina75.it/>.

28 Narodna in študijska knjižnica: <http://www.knjiznica.it/>.

29 Seznam knjižnic s slovenskim knjižnim gradivom je dostopen na spletni strani Narodne in študijske knjižnice: <http://www.knjiznica.it/slovenci-v-italiji/slovenske-knjiznice-v-italiji-2/>.

30 Katoliška knjigarna: <http://www.katoliskaknjigarna-gorica.it/>.

31 Združenje slovenskih športnih društev v Italiji: <http://www.zssdi.it/>.

32 Uradna stran Slovenskega pastoralnega središča – Gorica na družabnem omrežju Facebook: <https://it-it.facebook.com/pages/biz/Slovensko-pastoralno-središče-Gorica-251073392319274/>.

33 Mineva 45 let od ustanovitve pastoralnega središča za Slovence v Gorici, *Radio Ognjišče*: <http://radio.ognjisce.si/sl/195/aktualno/25464/>.

maše, ter župnije z ločenimi slovenskimi in italijanskimi mašami. Izjema je župnija Podgora, kjer imajo le dvojezično italijansko-slovensko mašo. Maše v slovenskem jeziku potekajo v Jamljah, Dolu, Doberdobu, Rupi, na Peči, v Gabrjah, na Vrhu Sv. Mihaela, v Sovodnjah, Štandrežu, v Gorici (pri šolskih sestrah, pri Marijinih sestrah in pri. Sv. Ivanu), v Podgori, Pevmi, Štmavru, Števerjanu, na Jazbinah, na Plešivem.

Za slovenske vernike skrbijo slovenski duhovniki, ki jih je v Gorici sedem: msgr. Karlo Bolčina (tudi vikar za slovenske vernike), msgr. Oskar Simčič, Marijan Markežič, Renato Podberščič, Ambrozij Kodelja in Mirko Butkovič.[34] Poleg slovenskih duhovnikov službuje na Goriškem tudi hrvaški duhovnik iz reške škofije Josip Caha, ki v Podgori mašuje delno po slovensko. Občasno darujejo slovenski duhovniki slovensko mašo tudi v župniji Ronke in na Subidi.

2.7 Mladinske organizacije

Na področju vzgajanja slovenske mladine delujeta na Goriškem dve organizaciji: taborniki Rodu modrega vala (Doberdob, Štandrež, Vrh)[35] in Slovenska zamejska skavtska organizacija (Doberdob, Gorica).[36] Na istem področju delujeta še dve vzgojno-izobraževalni ustanovi: vzgojno društvo Mladinski dom (Gorica), ki v svojem poslanstvu temelji na vrednotah slovenstva,[37] in Slovenski dijaški dom Simon Gregorčič, ki preko dodatnih dejavnosti ob rednem delovanju utrjuje in bogati znanje slovenskega jezika svojih učencev.[38] V vseh omenjenih organizacijah potekajo delavnice izključno v slovenskem jeziku. Pod okriljem nekaterih kulturnih društev delujejo tudi mladinski krožki, ki dopolnjujejo redno društveno kulturno in rekreacijsko ponudbo.

2.8 Založništvo, tisk in mediji množičnega obveščanja

Na Goriškem deluje založba Goriška Mohorjeva družba, ki je nastala v prvi polovici 20. let 20. stoletja in je v vseh teh letih, z izjemo v letih najhujšega fašističnega pritiska, skrbela za opismenjevanje in izobraževanje Slovencev v Italiji. Vsako leto izdaja knjižno zbirko t. i. *mohorjevk* in druge publikacije, njena stalnica pa sta Koledar Goriške Mohorjeve družbe in stenski koledar Naš koledar.[39] V 90. letih 20. stoletja je bila ustanovljena Zadruga Goriška Mohorjeva, ki pod svojim okriljem združuje večji del slovenske goriške založniške dejavnosti: poleg Goriške Mohorjeve družbe še otroško mesečno revijo Pastirček in tednik Novi Glas, ki je nastal leta 1996 z združitvijo tržaškega tednika Novi list in goriškega tednika Katoliški glas ter ima uredništvi v Trstu in Gorici.[40]

Primorski dnevnik, dnevnik Slovencev v Italiji, ima v Gorici del uredništva, ki skrbi za poročanje o dogajanju na Goriškem.[41] Omembe vredna je tudi ljubiteljska tiskovna dejavnost društva F. B. Sedej iz Števerjana, ki od leta 1969 redno izdaja tromesečnik Števerjanski vestnik, glasilo vasi Števerjan. Naklada presega 500 izvodov, ki jih prejemajo Števerjanci po vsem svetu.[42]

34 Podatki pridobljeni iz dopisa vikarja msg. Bolčine.

35 Taborniki Rodu modrega vala: <http://www.tabornikirmv.it/>.

36 Slovenska zamejska skavtska organizacija: <http://www.szso.org/>.

37 Mladinski dom: <http://www.mladinskidom.it/>.

38 Slovenski dijaški dom “Simon Gregorčič”: <http://www.dijaskidom.it/>.

39 Goriška Mohorjeva družba: <https://www.mohorjeva.it/>.

40 Novi glas: <https://www.noviglas.eu/o-nas/>.

41 Primorski dnevnik: <http://www.primorski.eu/>.

42 Števerjanski Vestnik: <https://www.sedej.org/vestnik/>.

Deželni sedež Rai za Furlanijo - Julijsko krajino ima posebno uredništvo za slovenske programe, ki skrbi za slovenske oddaje na lokalni televiziji in radiu. Na (nacionalni) mreži Rai 3 bis je vsak večer na sporedu Slovenski TV Program: slovenski deželni Telednevnik ob 20.30, slovenske oddaje Rai FJK, Čezmejna TV (prenosi TV Koper - Capodistria in RTV Slovenija, Dnevnik SLO 1). V sklopu Radia Trst A (dnevno približno 12,5 ur slovenskih oddaj, namenjenih slovenski narodni skupnosti v Italiji) uredništvo vsak teden pripravlja oddajo Z goriške scene, posvečeno goriški stvarnosti, tj. kulturnemu in družbenemu dogajanju med Slovenci v Goriški pokrajini. Oddaja je ob četrtkih ob 14.10.[43]

Na Goriškem izhaja tudi revija, ki pa ni samo slovenska, temveč italijansko-slovenska. Revija ima naslov Isonzo - Soča in ponuja informativne vsebine o širšem goriškem prostoru. Nekatere njene vsebine so dostopne na spletu.[44]

2.9 Gospodarska dejavnost

Gospodarska dejavnost pripadnikov slovenske narodne skupnosti na Goriškem je razvita tako v mestu kot v okoliških vaseh. Slovenski podjetniki se lahko s svojo dejavnostjo včlanijo v Slovensko deželno gospodarsko združenje, ki je bilo ustanovljeno leta 1946 in ima za Goriško pokrajino sedež v Doberdobu (za Tržaško pokrajino je sedež v Trstu, za Videmsko v Čedadu). SDGZ združuje podjetja, ki se ukvarjajo z mednarodno trgovino in storitvami,[45] trgovino na drobno, gostinstvom, obrtjo in samostojnimi poklici, nudi sindikalne usluge, prireja strokovna izobraževanja in skrbi za promocijo slovenskega (manjšinskega) gospodarstva v FJK.[46] Na področju gospodarstva do danes še ni bila predvidena vzpostavitev posebne jezikovne politike za slovenska podjetja.[47] V 2. odstavku 7. člena zakona 38/2001 se slovenskim podjetjem priznava pravica do poimenovanja, znakov in napisov v slovenskem jeziku, v praksi pa je ta pravica malo uveljavljana, zlasti zaradi težav pri uveljavljanju podjetij z neitalijanskim poimenovanjem na italijanskem trgu in težav pri rabi črkovnih znakov, specifičnih za slovenski črkopis, ki niso predvideni v italijanskih vnašalnih sistemih. Raba slovenskega jezika v okviru delovanja in poslovanja slovenskih podjetij je odvisna od več dejavnikov, in sicer od jezikovne in narodne identitete osebja, jezikovne in narodne identitete strank, lokacije sedeža podjetja ter vrste gospodarske dejavnosti, zato ni mogoče podati enotnih ugotovitev.[48] Predsednik SDGZ-ja Robert Frandolič je v intervjuju za Primorski dnevnik 21. Septembra 2018 povedal, da pri SDGZ-ju razmišljajo, kako bi spodbudili slovenska podjetja v Italiji k doslednejši rabi slovenščine: članom ne morejo vsiljevati jezikovne politike, lahko pa jim svetujejo npr. namestitev slovenskega napisa, ki ima svojo simbolično težo v korist samozavesti narodne skupnosti in je hkrati tudi marketinška poteza za privabljanje turistov iz Slovenije.[49]

Na Goriškem je do leta 2017 samostojno delovala Zadružna banka Doberdob in Sovodnje, ki se je oktobra 2017 pripojila Zadružni kraški banki (s sedežem na Tržaškem). Obe banki sta že pred združitvijo poslovali dvojezično in tako tudi nadaljujeta, saj sta priznavanje in zaščita jezikovnih (ter kulturnih) značilnosti njenih članov in ostalih pripadnikov lokalnih skupnosti del poslanstva banke. Občni zbori potekajo v slovenskem jeziku (za italijansko govoreče člane je priskrbljeno tolmačenje v italijanski jezik), osebje govori slovensko, na

43 Rai FJK: <http://www.sedezfjk.rai.it/>.

44 Isonzo–Soča: <http://www.isonzo-soca.it/>.

45 Seznam podjetij, včlanjenih v sekcijo Mednarodna trgovina in storitve SDGZ, je dostopen na spletu: <https://issuu.com/sdgz-ures/docs/brosura-sekcija_mednarodna_trgovina/>.

46 Slovensko deželno gospodarsko združenje: <http://www.sdgz.it/>.

47 Beri: podjetja v lasti podjetnikov, ki so pripadniki slovenske narodne skupnosti v Italiji.

48 Podatki pridobljeni v pogovoru z nekaterimi goriškimi podjetniki, ki vodijo podjetja, včlanjena v SDGZ.

49 »Med pogovori s politiki uberem drugo retoriko«, *Primorski dnevnik* LXXIV/222 (21. 9. 2018).

bančnih avtomatih je možnost izbire poslovanja v slovenskem jeziku. Vsa področja predvidene rabe slovenskega jezika v okviru bančnih storitev so navedena v 2. členu statuta Zadružne kraške banke.[50]

3 Sklep

Ob zaključku analize današnjega stanja slovenske narodne skupnosti na Goriškem in vlogo slovenščine znotraj nje ugotovimo, da ima slovenska manjšina na Goriškem pestro in razvejano izobraževalno, kulturno, športno, versko in gospodarsko strukturo ter da se slovenščina pojavlja v vseh obravnavanih govornih položajih.

Kljub temu javna raba slovenščine še ni dosegla v celoti vseh svojih možnosti in zmožnosti. Formalno obstajajo zakoni, ki rabo slovenščine jamčijo na vseh analiziranih govornih položajih, v praksi pa je izvrševanje teh zakonov večkrat podvrženo politični volji države, v kateri narodna skupnost živi, volji posameznikov na vplivnih položajih v okviru večinske in manjšinske politike ter razpoložljivim finančnim sredstvom.

Viri in literatura

Benedetti, Ezio, 2015: Pravna zaščita italijanske manjšine v Sloveniji in slovenske manjšine v Italiji. Maurizio Tremul idr. (ur.): *Analiza, izvajanje in razvoj zaščite narodnih skupnosti v Sloveniji in Italiji*. Koper: Italijanska unija. 13–28.

Brezigar, Bojan, 2010: *Pravno stanje zaščite slovenske manjšine v Italiji*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.

Deželni šolski urad za Furlanijo Julijsko krajino v Trstu, 2013. *Poročilo o slovensko-italijanskih odnosih 1800–1956: Dopolnilo k pouku zgodovine v V. razredu višje srednje šole / Reazione sui rapporti italo-sloveni 1800–1956: Contributo allo studio della storia nelle classi V. degli istituti secondari di secondo grado*. Gorica: Deželni šolski urad za Furlanijo Julijsko krajino.

Sanzin, David, 2015: *Zaščiteni!?: Manjšine in njihove pravice*. Trst: Slovenska kulturno-gospodarska zveza.

Valentinčič, Dejan, 2014: „Ta rožina dolina" med dvema ognjema: pogled na zgodovinske razloge za razdeljeno identiteto v Reziji in kratek opis današnjih konfliktov. *Acta Histriae* 24/2 (2016). 401–427.

Zobec, Miha, 2017: *Prizadevanja slovenske manjšine v Italiji za dosego zakonske zaščite (1975–2009)*. Doktorska disertacija. Maribor: Filozofska fakulteta.

50 Zadružna kraška banka: <http://www.zkb.it/home.html/>.

Rok Mrvič
Vrh pri Boštanju
mrvic.rok@gmail.com

Slovenski jezik na Tržaškem

Prispevek v sociolingvistični luči osvetli področja družbene dejavnosti tržaških Slovencev, s čimer prikaže, kdaj in kako je v javnih govornih položajih lahko potencialno uporabljan slovenski (knjižni) jezik. Kriterij pregleda javnih govornih položajev niso zgolj funkcijske zvrsti, saj te ne omogočajo popolne prekrivnosti z osnovnimi področji govorčevih dejavnosti. Ta področja so: uradovalni jezik, javno šolstvo, kulturna, športna in verska dejavnost, mediji množičnega obveščanja, založništvo in znanstvenoraziskovalna dejavnost. Pregled je posebej zanimiv zato, ker je slovenščina v Tržaški pokrajini manjšinski jezik in čeprav je zaščitena z ustreznimi zakoni, ki zagotavljajo jezikovne pravice, ostajajo po pričevanjih Slovencev, ki na tem območju živijo, pogoji za uresničevanje teh pravic neizpolnjeni.

1 Uvod

Prispevek je nastal v želji podrobno se seznaniti z življenjem Slovencev v Tržaški pokrajini in obenem raziskati, v katerih sferah družbenega udejstvovanja pripadnikov slovenske narodne manjšine se uporablja slovenski jezik.

Položaj slovenskega jezika na Tržaškem (kot avtohtonega jezika na tem območju) in njegovih govorcev je ena izmed pogostih, javno obravnavanih tem tako v slovenskih dnevnih medijih[1] kot tudi v znanstvenih jezikoslovnih delih,[2] a če se poglobimo, odkrijemo, da v širšem slovenskem prostoru redko naletimo na zares celostno in sistematično obravnavo. Težavo pogosto predstavlja pomanjkljivo ozaveščanje prebivalcev znotraj državnih meja Republike Slovenije o jezikovnih ovirah ter onemogočanju enakih možnosti, s katerimi se vsak dan srečujejo pripadniki slovenske narodne skupnosti v Italiji, zaradi česar je lahko v javnem diskurzu odziv javnosti na probleme zamejstva marsikdaj neustrezen.

Razlog, da bi morali bolje poznati stanje na Tržaškem, tiči tudi v dejstvu, da smo Slovenci močno vezani na ta prostor, kar je v Furlaniji – Julijski krajini uradno priznano (Mezgec 2015: 37), obenem pa dokazano tako z zgodovinskimi[3] kot tudi z jezikoslovnimi razpravami.[4] Med slednjimi so posebej pomembna dognanja, do katerih je prišel Pavle Merkù z analizami slovenskih osebnih imen (antroponimov) v srednjeveškem Trstu in krajevnih imen (toponimov) slovenskega izvora na tem območju. Omeniti pa velja tudi njegovo objavo slovenskih pisem plemiških družin Marenzi in Coraduzzi s konca 17. stoletja (od 1685 do ok. 1700), ki so prisotnost Slovencev in slovenskega jezika na Tržaškem samo še dodatno potrdila. Sicer pa je že Gregorio Alasia da Sommaripa v svojem slovarju *Vocabolario Italiano, e Schiauo* (Videm, 1607) zapisal, da se je slovenščine v Devinu naučil s pomočjo monsinjorja Mattia, sina devinskega gospoda Raimonda VI.

1 Npr. prispevka Peter Krečič: Misliti Trst, *Dnevnik*, 8. 1. 2011 (spletna objava), in Peter Verč: Slofest, da bo Trst bolj slovenski, *Primorske novice*, 18. 9. 2015 (spletna objava).

2 Npr. Kaučič-Baša 1994, 1998. Med novejšimi npr. Mezgec 2015 in Jagodic, Kaučič-Baša, Dapit 2017.

3 Npr. Štih, Simoniti, Vodopivec 2016.

4 Npr. Merku 1980, 1994, 2004.

2 Javna raba slovenščine v Tržaški pokrajini

Med večje sociolingvistične obravnave položaja slovenščine na Tržaškem sodi doktorska disertacija Majde Kaučič-Baša (1998), v kateri postavi štiri temeljna izhodišča, ki določajo pogoje za uspešen nadaljnji razvoj slovenskega jezika med pripadniki slovenske narodne skupnosti v Italiji, in sicer: 1) treba je ustvarjati pogoje za nadaljnje sporazumevanje v slovenščini znotraj manjšine, 2) manjšina mora svojemu jeziku izboriti dostop do javne rabe, 3) javne ustanove in teritorij mora opremiti s slovenskimi napisi in sporočili, 4) v okviru pouka na šolah z italijanskim učnim jezikom pa bi se moralo poučevati o slovenskem jeziku in kulturi (Kaučič-Baša 1998).

Osrednji namen tega prispevka je oblikovati jasen površinski pregled organiziranosti in delovanja slovenske narodne skupnosti na Tržaškem, torej pregledati osnovne pogoje, ki omogočajo rabo slovenskega jezika v javnih govornih položajih. To nam omogoča vpogled v odnos med slovenskim jezikom na eni in kolektivom, ki je v našem primeru slovenska narodna skupnost, na drugi strani, kar pomeni, da se tudi ta obravnava uvršča na področje sociolingvistike (Brozović 1996: 91). Slovenski knjižni oz. standardni jezik je v javnih govornih položajih na Tržaškem prisoten že dolgo časa (Jagodic, Kaučič-Baša, Dapit 2017). To pomeni, da govorimo o razviti in uzaveščeni tradiciji rabe knjižnega jezika, česar ne moremo trditi za vsa zamejska območja.[5] Govorci slovenščine v Tržaški pokrajini se lahko do neke mere zanašajo na razvite kulturnozgodovinske mehanizme, kot je tradicija slovenskega šolstva, kljub temu pa se dandanes slovenščina kot jezik narodne manjšine nahaja v izrazito izpostavljenem položaju (Jagodic, Kaučič-Baša, Dapit 2017: 71).

Kot vsak knjižni/standardni jezik se slovenščina ponaša s široko funkcijskozvrstno razčlenjenostjo (delitev na praktičnosporazumevalni, publicistični, strokovni in umetnostni jezik) (Toporišič 2000: 27), ki služi kot eden izmed kriterijev pri oblikovanju nadaljnjega pregleda, vendar upoštevanje zgolj funkcijske raznovrstnosti (Brozović 1970) ni dovolj, saj z njo ne moremo dovolj podrobno predstaviti področij človekove oz. govorčeve javne (družbene) dejavnosti. Popolne prekrivnosti v razmerju *funkcijska zvrst* : *področje govorčeve javne dejavnosti* se ne da zagotoviti. Potrebujemo vpeljavo področij, ki bodo hkrati prikazala javni govorni položaj in razvitost ustanove, ki ta položaj govorcu omogoča. Namen je torej usmeriti pregled v širšo družbeno rabo slovenščine in ne v ožjo družinsko, kajti le znotraj slovenski manjšini namenjenih ustanov, organizacij in društev je raba slovenščine samoumevna (Jagodic, Kaučič-Baša, Dapit 2017: 76). V nadaljevanju v ta namen vpeljemo osem področij, ki se ravnajo po postavljenih kriterijih, in so po vrsti predstavljena kot: uradovalni jezik, javno šolstvo, kulturna, športna in verska dejavnost, množična občila, založništvo ter znanstvenoraziskovalna dejavnost.

2.1 Uradovalni jezik

Tržaška pokrajina (it. Provincia di Trieste) je ena od štirih pokrajin,[6] ki tvorijo deželo Furlanijo - Julijsko krajino (dalje FJK) (it. Friuli-Venezia Giulia, furl. Friûl-Vignesie Julie, nem. Friaul-Julisch Venetien), eno od dvajsetih dežel, ki se združujejo pod Republiko Italijo. Slovenščina je v položaju manjšinskega jezika, ki ima v Tržaški pokrajini priznan status drugega uradnega jezika, kar velja za vseh 6 tržaških občin: Devin Nabrežina, Repentabor, Milje, Dolina, Zgonik in Trst. Pravica do rabe slovenskega jezika je zagotovljena v celotni Tržaški pokrajini po Posebnem statutu iz leta 1954 in Osimskih sporazumih iz leta 1975. Leta 1999 je Italija sprejela zakon št. 482 oz. Predpise o varstvu zgodovinskih jezikovnih manjšin, leta 2001 pa t. i. zaščitni zakon št. 38 za Slovence v Italiji, ki natančneje opredeljuje slovensko narodno skupnost v Italiji in ji zagotavlja pravice ter finančna sredstva, s

5 Primer sociolingvistične obravnave jezikovne situacije v Reziji v Šekli 2015 in Valentinčič 2014.

6 Pokrajine so bile leta 2016 ukinjene in danes v administrativnem pomenu ne obstajajo več, a je njihova razdelitev v prispevku ohranjena, saj je imela v preteklosti pomemben vpliv.

čimer naj bi bil pravni položaj slovenske narodne manjšine rešen. Pomisleke vzbuja politično ozadje sprejema zakona in dejansko izvrševanje, četudi so leta 2007 na upravni ravni Furlanije - Julijske krajine sprejeta Deželna določila za zaščito slovenske jezikovne manjšine 26/2007. Republika Slovenija je pravni položaj Slovencev v zamejstvu v odnosu do matične domovine uredila zelo pozno – šele leta 2006 z Zakonom o odnosih Republike Slovenije s Slovenci zunaj njenih meja (Bandelj, Pahor, Rupel 2010).

Kakšna je torej razširjenost slovenščine kot uradovalnega jezika na Tržaškem?[7]

a) Komunikacija Slovencev z uslužbenci na uradih je velikokrat odvisna od sreče tistega, ki urad obišče – če je v danem trenutku na voljo nekdo, ki zna slovensko, bo komunikacija v slovenščini omogočena, sicer pa je pogovor mogoč le v italijanščini.[8]

b) Uradni dokumenti po pošti prispejo le v italijanskem jeziku. Vsak Slovenec je upravičen do slovenskega izvoda uradnega dokumenta in tega lahko vedno zahteva, vendar to bistveno podaljša birokratski proces. Posledično pri izbiri jezika pogosto prevlada pragmatična plat, zlasti pri urejanju zadev, ki so datumsko omejene z roki za oddajo, kot so pritožbe, prošnje in prijave.

c) V središču Trsta le 1,7 % napisov (krajevni napisi, cestni smerokazi ipd.) poleg italijanščine vsebuje slovenščino, kar pomeni, da se v mestu uradni krajevni napisi praktično ne pojavljajo, zastopanost slovenščine na dvojezičnih napisih pa je višja na podeželju: na Proseku je dvojezičnih napisov 23 %, v Nabrežini pa 58,1 %. Skupno je v celi Tržaški pokrajini dvojezičnih napisov 9,2 %, pri čemer vidimo, da so razlike med mestom in podeželjem očitne. Na podlagi teh podatkov je Maja Mezgec v svoji raziskavi sklenila, da je Tržaška pokrajina pretežno enojezična (2015: 37). Na umikanje dvojezičnih napisov enojezičnim italijanskim pogosto opozarjajo lokalni mediji, vendar imajo njihovi odzivi navadno majhen učinek.[9]

č) Slovenščina se kot jezik ostalih javnih napisov (denimo jezik obvestil na zabojnikih za smeti ali opozorilnih tabel v muzejih) uveljavlja le mestoma, če se že pojavi, pa pogosto vsebuje slovnične in pravopisne napake, kar lokalnim medijem ne uide.[10] Med lokali in manjšimi podjetji (tudi v središču Trsta) pa kljub temu najdemo izjeme, največkrat primere, ko so lastniki Slovenci, ki svoje table ali izveske dosledno opremijo z ustreznimi napisi v slovenskem jeziku.[11]

2.2 Javno šolstvo

V 18. in v prvi polovici 19. stoletja je imela večina tržaških osnovnih šol dva učna jezika: italijanščino in slovenščino. Kasneje je italijanska oblast po prvi svetovni vojni do leta 1928 postopoma povsem ukinila slovensko šolo, ponovno pa so jo vzpostavile šele zavezniške sile leta 1945 (Kaučič-Baša 1994). Leta 1961 je italijanski parlament sprejel zakon št. 1012 o šolah s slovenskim jezikom, s katerim se je oblast obvezala k pravni izenačitvi šol s slovenskim učnim jezikom s šolami z italijanskim učnim jezikom. Danes so slovenske šole še vedno vključene v italijanski šolski sistem in sodijo v pristojnost italijanskega Ministrstva za šolstvo, univerzo in raziskovanje (it. Ministero dell'Istruzione dell'Università e della Ricerca). Na uradni spletni strani ministrstva je dostopen seznam javnih izobraževalnih ustanov v Tržaški pokrajini za šolsko leto 2016/2017, kjer vidimo, da je na Tržaškem skupno 54

7 Informacije o razširjenosti slovenščine kot uradovalnega jezika so bile pridobljene v pogovoru z več Slovenci, ki prebivajo v različnih tržaških občinah.

8 O pomembnosti in načinih postavljanja pravnih osnov za rabo slovenščine v javni upravi podrobneje v Jagodic, Kaučič-Baša, Dapit 2017.

9 Portal *Regional Obala* o odsotnosti slovenščine na javnih napisih: <http://www.regionalobala.si/novica/dvojeznicnost-pa-taka-v-trstu-ne-bo-plakatov-v-slovenscini> (12. 5. 2018).

10 Portal *Regional Obala* o napakah na javnih napisih: <http://regionalobala.si/novica/v-trstu-bodo-zamenjali-sramotne-table-nic-vec-spakedrane-slovenscine> (11. 5. 2018).

11 Po članku *Primorskega dnevnika*: <www.primorski.it/stories/trst/236942_dvojezini_napisi_so_redkost/> (8. 5. 2018).

izobraževalnih ustanov s slovenščino kot učnim jezikom. Od tega je 20 vrtcev (3–5 let), 23 osnovnih šol (6–10 let), 7 srednjih šol prve stopnje (11–13 let) in 4 srednje šole druge stopnje (14–18 let) s skupno 11 učnimi smermi.[12] Učbeniki so lahko načeloma uvoženi iz Republike Slovenije ali prevedeni (Bogatec 2015), dejansko pa je stanje precej zapleteno: uvoz učbenikov povzroča neujemanja z učnimi načrti, prevajanje zahteva veliko finančnih vložkov in časa, uvajanje italijanskih učbenikov, da bi ustrezali učnim načrtom, pa je sploh problematično, zaradi česar dolgoročne sistemske rešitve še ni na vidiku.[13]

K sodobnemu dojemanju situacije v Tržaški pokrajini pripomorejo raziskave inštituta SLORI (gl. 2.8.). Mednje sodi tudi raziskava, ki jo je inštitut opravil skupaj z Združenjem slovenskih športnih društev v Italiji (Maver 2015), v kateri avtor ugotavlja, da gledano na ravni celotne pokrajine na šolah s slovenskim učnim jezikom prevladujejo otroci iz mešanih zakonov (italijansko/slovenski). Avtor izpostavi podatek, da je na slovenskih šolah kar 19 % otrok iz popolnoma neslovenskih družin, kar je po mnenju strokovnjakov posledica pospeševanja procesov evropske integracije. Slednja skupaj z velikimi prednostmi prinaša tudi velike izzive za pedagoške delavce (Bogatec 2015), predvsem pa se v povezavi z drugimi družbenimi procesi skupaj z njo spreminja nabor identitetnih izbir med mladimi Slovenci v Italiji. Zaradi hitrosti družbenih procesov se jim bo humanistična stroka morala prilagoditi predvsem s sodobnejšo metodološko zasnovo, ugotavlja Susanna Pertot (2017: 98–99).

Slovenščino se je na nekaterih šolah z italijanskim učnim jezikom začelo poučevati zlasti po sprejetju Zakona o zaščiti zgodovinskih jezikovnih manjšin št. 482 leta 1999. Od leta 2009 naprej je slovenščina eden od štirih tujih jezikov, ki jih poučujejo na italijanski srednji šoli prve stopnje Francesco Rismondo v Trstu. Gre za prvi primer vključevanja pouka slovenščine v italijanski učni program, ki se je kasneje razširilo na italijansko srednjo šolo prve stopnje Nazario Sauro. Tovrstnih poskusov je bilo na italijanskih šolah v minulih letih še več. Zaradi dobrih odzivov ter zaradi naraščajočega zanimanja za slovenski jezik in kulturo med večinskim italijanskim prebivalstvom nasploh se sistematično uvajanje pouka slovenščine v italijanskih šolah napoveduje tudi v prihodnje (Bogatec, Lokar 2016). S šolskim letom 2018/2019 se je slovenščino kot drugi tuji jezik začelo poučevati na nižjih srednjih šolah z italijanskim učnim jezikom na območju Tržaške in Goriške pokrajine.

V okvir (sicer zasebnega) šolstva sodi mreža glasbenih šol, ki nudijo glasbeni pouk učencem in dijakom, sodijo pa pod okrilje Glasbene matice,[14] ki je bila ustanovljena v Trstu leta 1909 in deluje kot deželna profesionalna izobraževalna ustanova z izpostavami v Trstu, Gorici, Špetru in Ukvah. Na Tržaškem znotraj Glasbene matice deluje šola Marij Kogoj, nekoliko manj pa je v tej pokrajini prisoten Slovenski center za glasbeno vzgojo Emil Komel, ki prav tako deluje širše v zamejskem prostoru in je bolj razširjen v Goriški kakor v Tržaški pokrajini.

2.3 Kulturna dejavnost

Krovni slovenski politični organizaciji, ki delujeta na Tržaškem, sta Slovenska kulturno-gospodarska zveza (SKGZ)[15] in Svet slovenskih organizacij (SSO).[16] Obe si za glavni cilj postavljata zaščito pravic in interesov slovenske narodne skupnosti v Italiji in njenih pripadnikov na vseh področjih družbenega udejstvovanja, obenem pa sta vključeni v Slovensko manjšinsko koordinacijo (Slomak).[17]

12 Seznam javnih izobraževalnih ustanov s slovenščino kot učnim jezikom na Tržaškem: <http://www.scuola.fvg.it/usr/fvg/USRFVG/Scuole_in_lingua_slovena/sole_scuole/> (12. 5. 2018).

13 Podatki pridobljeni v pogovoru z dr. Matejko Grgič, raziskovalko na SLORI.

14 Glasbena matica v FJK: <http://www.glasbenamatica.org/> (15. 5. 2018).

15 Slovenska kulturno-gospodarska zveza: <http://www.skgz.org/sl/> (13. 5. 2018).

16 Svet slovenskih organizacij: <http://www.ssorg.eu/> (13. 5. 2018).

17 Članice Slomak: <http://www.skgz.org/sl/članice-slovenske-manjšinske-koordinacije> (12. 5. 2018).

Na področju kulture pomemben delež prispevata Zveza slovenskih kulturnih društev (ZSKD), ki kot članica SKGZ povezuje kulturna društva in posameznike cele pokrajine ter skrbi za podporo, svetovanje in ostale usluge članicam.[18] Prav tako je pomembno delovanje kulturne organizacije Slovenska prosveta,[19] ki kot članica SSO na Tržaškem povezuje katoliška prosvetna in kulturna društva s slovenskimi župnijami in tržaško Cerkvijo.

Skupno lahko naštejemo približno 50 društev v ZSKD in v okviru Slovenske prosvete približno 30.[20] Večina kulturnih društev deluje že od začetka 20. ali celo od druge polovice 19. stoletja, takrat so se namreč vzpostavljala kot pevska in bralna društva v znamenju narodnega preporoda in v slovenskem prostoru zelo priljubljenih čitalnic. Čitalniško gibanje se je začelo v Trstu leta 1861 in se v desetletju razširilo po vseh večjih mestih na Slovenskem. Kakšnih dejavnosti pa je v slovenskih kulturnih društvih največ? V grobem jih lahko razdelimo na pevske zbore, jezikovne tečaje (zlasti knjižne slovenščine), pohode, kulturne prireditve, koncerte, natečaje, ekskurzije, bralne krožke in literarne večere, pravljične urice za otroke, predstavitve knjig, družabne (tematske) večere, najrazličnejše delavnice za odrasle in otroke, praznovanja lokalnih praznikov (odmevna Majenca v Dolini), vaške šagre,[21] pokušine domačih dobrot, vinske festivale, pustovanja, postavljanje m(l)aja, kresovanja, razstave, izdajanje publikacij o lokalnih posebnostih in svojih kulturnih prispevkih, in nasploh aktivno ohranjanje duhovne in snovne kulturne dediščine. Med ohranjanje slednje sodijo tudi številne pobude – kot primer lahko navedemo pobudo Kulturnega društva Kraški dom, ki je v letih 2003 in 2004 zbiralo hišna in ledinska imena v Repnu. Domačini so prejeli kamnite tablice s hišnimi imeni, društvo pa je pripomoglo tudi k izidu zemljevida občine Repentabor z vnesenimi ledinskimi imeni.[22]

Na področju folklornega delovanja je najbolj prepoznavna Tržaška folklorna skupina Stu ledi, ki deluje od leta 1973 in je ob svoji 25. obletnici delovanja prejela Maroltovo plaketo za izredne dosežke na področju folklorne dejavnosti. Skupina ima svoj sedež v Kulturnem centru Anton Ukmar – Miro pri Domju.[23]

Med največje prireditve za pevske zbore sodi Primorska poje, ki se je tržaški zbori množično udeležujejo. Tudi na lokalni ravni se redno odvijajo koncerti in revije pevskih zborov, ki ne le predstavljajo slovenske pesmi, temveč tudi utrjujejo medsebojno sodelovanje med vasmi in občinami Tržaške pokrajine. Naštejemo lahko vsaj 50 različnih zborov ter raznolikih pevskih sestavov, h katerim pa moramo prišteti še cerkvene pevske zbore, ki delujejo pod okriljem Zveze cerkvenih pevskih zborov Trst. Največ medijske pozornosti je usmerjene v Tržaški partizanski pevski zbor Pinko Tomažič, ki je prejemnik vrste priznanj. Med najbolj odmevnimi priznanji je zlati red za zasluge Republike Slovenije, ki so ga leta 2013 prejeli za izjemni prispevek k utrjevanju slovenske narodne zavesti v zamejstvu.

Razvita je tudi tradicija godbeništva in orkestrov: štiri godbe v Nabrežini, Proseku, Trebčah in Boljuncu ter dva pihalna orkestra: Pihalni orkester Ricmanje ter Pihalni orkester Breg iz Doline.

Začetki nekdanjega tržaškega Dramatičnega društva, ki segajo v leto 1902 oz. v leto 1904, ko se je to naselilo v prostore kasneje požganega Narodnega doma, so hkrati začetki edinega slovenskega poklicnega gledališča zunaj meja Republike Slovenije – Slovenskega stalnega

18 Zveza slovenskih kulturnih društev: <http://www.zskd.eu/> (13. 5. 2018).

19 Slovenska prosveta: <http://slovenskaprosveta.org/> (12. 5. 2018).

20 Celoten pregled društev in njihovih dejavnosti je dostopen na uradnih spletnih strani Zveze slovenskih kulturnih društev in Slovenske prosvete. Podatek o zadnji posodobitvi spletnih vsebin ni dostopen.

21 Šagre so tradicionalni vaški prazniki, s katerimi vaščani obeležujejo god zavetnika vasi.

22 Več o pobudi na spletni strani Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije: <http://www.zvkds.si/sl/entityform/464> (13. 5. 2018).

23 Uradni profil folklorne skupine na družabnem omrežju Facebook: <https://www.facebook.com/stuledi/> (13. 5. 2018).

gledališča (SSG) v Trstu. Po fašističnem požigu je to s svojim delovanjem nadaljevalo po vojni leta 1945, leta 1964 pa se je preselilo v Kulturni dom v Trstu, kjer si danes lahko ogledamo predstave na velikem in malem odru. Vloga gledališča kot posredovalca slovenske kulture italijanskemu prostoru se v zadnjem času občutno krepi, s čimer vodstvo gledališča nadaljuje tudi v sezoni 2018/2019 z abonmajem, ki odpira vprašanja vloge umetnosti v dialogu med različnimi kulturami. Osrednji nosilec organizacije in izvedbe gledaliških dejavnosti SSG je Društvo slovensko gledališče, v sklopu katerega deluje tudi gledališka šola Studio-Art, ki skrbi za razvoj mladih igralskih talentov. [24]

Druga pomembna gledališka skupina je Radijski oder, ki je nastala leta 1946, ko je Zavezniška vojaška uprava v Trstu ustanovila slovensko radijsko postajo. Danes pod svojim okriljem združuje ansambel Radijski oder, ki ustvarja radijske igre, ter ansambel Slovenski oder, ki pretežno uprizarja gledališke predstave za otroke, izvajajo pa tudi otroške igralske tečaje v okviru Male gledališke šole Matejke Peterlin.[25] Številne so tudi amaterske dramske skupine posameznih kulturnih društev – v različnih sestavih sem jih naštel vsaj 12.

Za umestitev kulturnega dogajanja v prostor so nujni kulturni domovi, dvorane in središča. Nekoč je temelj vsemu dogajanju predstavljal Narodni dom na Filzijevi ulici, ki je bil leta 1920 požgan, zatem pa med letoma 1988 in 1990 obnovljen. V obnovljenem poslopju je danes sedež Visoke šole modernih jezikov za tolmače in prevajalce, ki je del Univerze v Trstu, od sredine leta 2004 pa dom gosti tudi slovensko informativno središče in razstavo o prvotnem Narodnem domu, ki je bil v začetku 20. stoletja slovensko in slovansko središče v Trstu.[26] Poleg konferenčne in razstavne dvorane v pritličju Narodnega doma sta v osrčju mesta še dve dvorani: Peterlinova dvorana, kjer je sedež Društva slovenskih izobražencev, ki organizira srečanja in strokovna predavanja v okviru SSO, ter Gregorčičeva dvorana, kjer ima sedež kulturno društvo Slovenski klub, ki prav tako organizira kulturne dogodke in strokovna predavanja v okviru SKGZ. Izven Trsta so nosilci kulturnih dejavnosti slovenski kulturni domovi po tržaških občinah, ki jih je skupaj z navedenimi prostori v samem Trstu približno 30.

Narodna in študijska knjižnica (NŠK) v Trstu je osrednja knjižnična ustanova na Tržaškem, ki se je za javnost odprla leta 1949 in ima v mestu še dve dislocirani knjižnični enoti: Odsek za zgodovino in etnografijo, ki je začel delovati tri leta po odprtju knjižnice, ter od leta 2014 še Oddelek za mlade bralce v poslopju Narodnega doma. V Trstu je tudi Knjižnica Dušana Černeta, ki je specializirana za zdomski tisk, po ostalih tržaških občinah pa delujejo še: Knjižnica Pinko Tomažič in tovariši na Opčinah, Občinska knjižnica Milje, ki ima ločeni oddelek s slovenskim gradivom, Občinska knjižnica Nade Pertot na Nabrežini ter Občinska knjižnico Zgonik.[27] V prvem nadstropju Kulturnega doma Prosek Kontovel na Proseku je od leta 2013 tudi knjižnica Borisa Pahorja, Ljudski dom Trebče se ponaša s Ciciknjižnico, upoštevati pa moramo še bogate arhivske in knjižne zbirke lokalnih kulturnih društev.

Edina in s tem osrednja slovenska knjigarna v pokrajini je Tržaško knjižno središče (TKS) v centru Trsta. Nastalo je leta 2015, leto po zaprtju njegove predhodnice – Tržaške knjigarne. Pomembno je zlasti zato, ker ni le prostor, ki domačinom omogoča seznanjanje s knjižnimi novostmi, temveč je tudi prostor organizacije literarnih in širše kulturnih dogodkov, obenem pa igra ključno vlogo pri oskrbi slovenskih šol na Tržaškem s slovenskimi učbeniki.[28]

24 SSG: <http://www.teaterssg.com/> in predstavitev Društva slovensko gledališče: <http://www.skgz.org/sl/drustvo-slovensko-gledalisce> (14. 5. 2018).

25 Radijski oder: <http://www.radijskioder.com/> (14. 5. 2018).

26 Narodni dom: <http://www.narodnidom.eu/sl/> (14. 5. 2018).

27 Celoten seznam zamejskih knjižnic s slovenskim gradivom na Tržaškem je objavljen na spletni strani Narodne knjižnice Trst: <http://www.knjiznica.it/slovenci-v-italiji/slovenske-knjiznice-v-italiji-2/> (13. 5. 2018).

28 Prispevek o odprtju Tržaškega knjižnega središča na spletnem portalu MMC RTV SLO: <https://www.rtvslo.si/kultura/knjige/foto-zgodovinski-trenutek-v-trstu-trzasko-knjizno-sredisce-je-odprto/368184> (15. 5. 2018).

Med najsodobnejšimi in najbolj obiskanimi muzeji je v zadnjem času zagotovo Ribiški muzej Tržaškega primorja, ki se je vzpostavil na pobudo istoimenskega etnografskega društva, ustanovljenega leta 2000 v Križu pri Trstu.[29] Med slovenske muzeje uvrščamo še Škedenjski etnografski muzej,[30] Muzej Kraška hiša v Repnu,[31] Hiška u'd Ljenčkice, ki je najstarejša hiša v Trebčah in od leta 2000 urejena v muzej, ter Muzej sv. Jožefa v Ricmanjih.

2.4 Športna dejavnost

Med člani Združenja slovenskih športnih društev v Italiji (ZSŠDI)[32] lahko naštejemo 56 društev in klubov, vključno s Slovenskim planinskim društvom Trst (SPDT). Člani ZSŠDI nadaljujejo dolgoletno tradicijo telovadnih društev, ki so se pričela popularizirati že v 19. stoletju. V Trstu je bilo najpomembnejše telovadno društvo Sokol, o katerem je izšla celo samostojna publikacija.[33]

Regionalni TV program Koper - Capodistria že leta pripravlja posebno oddajo Športel, namenjeno športnemu dogajanju v zamejstvu. V nespremenjenem polurnem formatu se oddaja redno predvaja že vse od leta 1991, in sicer vsak ponedeljek zvečer ob 18.00.

2.5 Verska dejavnost

Tržaška pokrajina sodi pod cerkveno upravo Tržaške škofije.[34] Slovenskih verskih občestev znotraj škofije je 14, v vseh župnijah se bogoslužje in verouk izvajata v slovenskem jeziku. Število slovenskih duhovnikov v Tržaški nadškofiji je prav tolikšno – 14, poleg duhovne službe pa so duhovniki še pomembni nosilci kulturnega dogajanja, zlasti v društvih, ki so del Prosvetne zveze. Mnoge župnije redno izdajajo tudi verska glasila, kot je denimo Kriški zvon iz Križa.

2.6 Mediji množičnega obveščanja

Sodobni slovenski tiskani mediji na Tržaškem so osnovani na dolgi tradiciji slovenskega tiska, ki sega vse do leta 1849. Takrat je izhajal slovensko-hrvaški mesečnik *Slavjanski rodoljub*, ki je bil po šestih številkah ukinjen, v letu 1850 pa ga je nadomestil mesečnik *Jadranski Slavjan*, ki prav tako ni izhajal dlje od enega leta. V obeh časopisih je prevladovala slovenščina, izdajalo pa ju je Slavjansko društvo v Trstu. Dolgotrajnejša slovenska periodika se vzpostavi s tržaškim političnim glasilom *Edinost* leta 1876 in prvim slovenskim ženskim časopisom *Slovenka*, ki začne izhajati leta 1897.[35] Med sodobnimi časopisi je najvidnejši lokalni medij *Primorski dnevnik*,[36] ki tako na spletu kot v tiskani obliki dosledno poroča o dogajanju doma in po svetu in se še posebej osredotoča na problematiko narodne manjšine. Osnovnošolcem do nekje 6. razreda je namenjenih 10 letnih številk mladinske književne revije *Galeb*, priljubljene med mladimi v Tržaški, Goriški in Videmski pokrajini. Spregledati ne smemo družinske revije *Mladika*, ki jo že od leta 1957 izdaja istoimenska izložba (gl. točko 2.7.), ob njej pa za mlajše bralce izhaja mladinska priloga *Rast*.[37] Revija *6krat* je namenjena vzgoji in izobraževanju mladih, izdaja pa jo dobrodelna organizacija Sklad Mitja Čuk. Pomemben vir informacij za Slovence na tem območju je tudi katoliški tednik *Novi glas*, ki

29 Ribiški muzej Tržaškega primorja: <http://www.ribiski-muzej.it/muzej/> (14. 5. 2018).

30 Škedenjski etnografski muzej: <http://www.skedenj.net/> (11. 5. 2018).

31 Kraška hiša v Repnu: <http://www.kraskahisa.com/slo/index.php> (13. 5. 2018).

32 ZSŠDI: <http://www.zssdi.it/> (14. 5. 2018).

33 Telovadno društvo Sokol: <http://www.slosport.org/sokoli-trzaskega-sokola/> (11. 5. 2018).

34 Tržaška škofija: <http://www.diocesi.trieste.it/slo/?cat=41> (15. 5. 2018).

35 V preteklem letu je izšla samostojna monografija, posvečena časopisu *Slovenka*. Več v Verginella 2017.

36 *Primorski dnevnik*: <http://www.primorski.it/> (6. 5. 2018).

37 *Mladika*: <http://www.mladika.com/revija-mladika/> (14. 5. 2018).

ima uredništvi v Trstu in Gorici, vanj pa sta se združila dva nekdanja tednika – tržaški *Novi list* in goriški *Katoliški glas*.[38]

Radijski in televizijski program sta prilagojena zahtevam slovenskih poslušalcev in gledalcev, zanju pa je odgovoren RAI FJK, deželni sedež *italijanske* nacionalne *radiotelevizijske* mreže RAI za FJK. V sklopu tega delujeta Radio Trst A, ki ima 73-letno tradicijo, in RAI 3 bis, ki deluje od leta 1995. Oba medija oddajata vsebine v slovenskem jeziku. S kanalom RAI 3 bis je vzpostavljena slovenska televizija v Italiji, ki je rezultat sklenjenega sodelovanja med deželnim sedežem RAI in Televizijo Koper – Capodistria, nakar so bile programu dodane še vsebine dnevnikov RTV Slovenija. Z uvedbo digitalne televizije se je RAI 3 bis iz Tržaške in Goriške pokrajine razširil na celotno deželno ozemlje in se od takrat vse bolj uveljavlja kot samostojna televizijska mreža FJK.[39] Dnevna oddaja slovenske televizije v Italiji Teledevnik se v nočnih urah predvaja tudi na Televiziji Slovenija 1.

2.7 Založništvo

Na Tržaškem se z dolgo založniško tradicijo ponašata dve založbi. Od leta 1945 zamejskim in širše primorskim avtorjem izdajo njihovih del omogoča Založništvo tržaškega tiska (ZTT),[40] ki daje poudarek zlasti leposlovju, esejistiki ter znanstvenim in poljudnoznanstvenim delom. Letno pripravi približno 40 predstavitev knjig. Druga tržaška založba je Mladika, ki je leta 1957 začela izdajati istoimensko revijo (gl. 2.6.), leta 1961 pa je izdala prvo knjigo. Uspešno založniško dejavnost nadaljuje vse do danes, ko se ponaša z več kot 350 izdanimi naslovi in številnimi priznanji iz Slovenije in mednarodnega literarnega prostora.[41]

2.8 Znanstvenoraziskovalna dejavnost

Glavni nosilec znanstvenoraziskovalne dejavnosti na Tržaškem je Slovenski raziskovalni inštitut (SLORI),[42] slovenska ustanova, ki se od leta 1974 ukvarja z raziskovalno dejavnostjo in danes predstavlja središče za intelektualne in strokovne razprave. Jedro raziskovalne dejavnosti inštituta predstavljajo raziskave s področja antropologije, geografije, jezikoslovja, pedagogike, političnih ved, prava, psihologije in sociologije, posebej pa se osredotočajo na interdisciplinarno obravnavo manjšinskih vprašanj. Med novejše projekte, namenjene krepitvi jezikovne ozaveščenosti, sodi vzpostavitev spletnega portala Slovenščina kot manjšinski jezik (SMeJse),[43] na katerem so zbrana orodja, gradiva in informacije, s katerimi si lahko obiskovalci pomagajo pri razvijanju jezikovnih veščin v slovenskem jeziku.

3 Sklep

Ob zaključku pregleda organiziranosti in delovanja slovenske skupnosti na Tržaškem lahko sklenemo, da so pogoji za javno rabo slovenščine relativno ugodni. Javno rabo omogočajo vse obravnavane oblike organiziranja (ustanove, organizacije in društva), ki so bile predstavljene v obliki osmih področij, s katerim smo poskušali zajeti vse ravni govorčevega javnega udejstvovanja. Pri tem smo ugotovili, da so možnosti za rabo slovenščine najslabše razvite v javni upravi, zaskrbljujoči pa so tudi rezultati raziskave Maje Mezgec (2015), ki kažejo na nizko zastopanost slovenščine na krajevnih napisih in obvestilnih tablah. Napisi na Tržaškem so pretežno enojezični italijanski v Trstu samem, v drugih krajih pa se na dvojezičnih tablah poleg italijanščine pogosteje pojavlja tudi slovenščina.

38 *Novi glas*: <https://www.noviglas.eu/o-nas/> (11. 5. 2018).

39 Mreža RAI FJK: <http://www.sedezfjk.rai.it/> (15. 5. 2018).

40 Založništvo tržaškega tiska: <http://www.ztt-est.it/> (15. 5. 2018).

41 Založba Mladika: <http://www.mladika.com/> (14. 5. 2018).

42 SLORI: <http://www.slori.org/> (15. 8. 2018).

43 Spletni portal SMeJse: <http://www.smejse.it/> (16. 8. 2018).

Kot zelo razvito področje lahko izpostavimo slovensko šolstvo, in sicer močno vzgojno-izobraževalno mrežo javnih vrtcev in šol, ki jih je skupno 54. Kljub uveljavljanju slovenščine kot predmeta na italijanskih šolah, ki daje spodbudne rezultate med italijanskimi učenci, na področju šolstva največji izziv za stroko predstavlja učbeniška problematika.

Na lokalni ravni s svojim dolgotrajnim in raznolikim delovanjem izstopajo kulturna in športna društva, hkrati pa lahko omenimo tudi dobro infrastrukturno razvitost, saj na Tržaškem naštejemo več kot 30 poslopij, v osnovi namenjenih kulturni dejavnosti. Organizacija delovanja kulturnih društev znotraj ZSKD ali Slovenske prosvete je na visoki ravni, več kot 150-letna tradicija slovenskih tiskanih medijev se nadaljuje s številnimi časopisi in revijami, vsi mediji imajo vzpostavljene spletne portale, ustaljena založniška in znanstvenoraziskovalna dejavnost pa omogoča uveljavljanje slovenskega jezika v intelektualni sferi. Vsi predstavljeni dejavniki kažejo, da ima slovenska narodna skupnost na Tržaškem razvito podporo vzgojno-izobraževalnih in kulturnih ustanov ter številnih strokovnjakov, ki se z novo metodologijo uspešno prilagajajo spremembam in so se pripravljeni soočati z izzivi, ki jih manjšini na Tržaškem prinašajo sodobni družbeni procesi.

Viri in literatura

Bandelj, Andrej, Pahor, Samo, Rupel, Aldo, 2010: *Tržaško in Goriško*. Drago Kladnik (ur.). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Bogatec, Norina, 2015: Šolanje v slovenskem jeziku v Italiji. *Razprave in gradivo: revija za narodnostna vprašanja* 74. 5–21.

Bogatec, Norina, Lokar, Veronika, 2016: *Pouk slovenščine. Raziskava o poučevanju slovenščine na italijanski šoli v Trstu*. Trst: Sklad Libero, Zora Polojaz, SLORI.

Bogatec, Norina, 2017: Šolanje, izobraževanje in raziskovanje v slovenskem jeziku v Italiji. Norina Bogatec, Zaira Vidau (ur.): *Skupnost v središču Evrope. Slovenci v Italiji od padca Berlinskega zidu do izzivov tretjega tisočletja*. Trst: SLORI, ZTT. 102–116.

Brozović, Dalibor, 1970: *Standardni jezik. Teorija, usporedbe, geneza, povijest, suvremena zbilja*. Zagreb: Matica hrvatska.

Brozović, Dalibor, 1996: Sociolingvistika prema genetskoj i tipološkoj lingvistici. *Suvremena lingvistika* 41–42. 87–94.

Jagodic, Devan, Kaučič-Baša, Majda, Dapit, Roberto, 2017: Jezikovni položaj Slovencev v Italiji. Norina Bogatec, Zaira Vidau (ur.): *Skupnost v središču Evrope. Slovenci v Italiji od padca Berlinskega zidu do izzivov tretjega tisočletja*. Trst: SLORI, ZTT. 67–88.

Kaučič-Baša, Majda, 1994: *Slovenska šola na Tržaškem: sociolingvistična presoja*. Trst, Gorica, Videm: Slavistično društvo Trst-Gorica-Videm.

Kaučič-Baša, Majda, 1998: *Javna raba slovenščine kot manjšinskega jezika na Tržaškem*. Doktorsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Maver, Martin, 2015: Šola, družina in zunajšolske dejavnosti. *Raziskava o jezikovnem sestavu in splošni angažiranosti mladih, ki obiskujejo šole s slovenskim učnim jezikom v tržaški in goriški pokrajini ter večstopenjsko šolo s slovensko-italijanskim dvojezičnim poukom v Špetru*. Trst: ZSŠDI.

Merkù, Pavle (ur.), 1980: *Slovenska plemiška pisma družin Marenzi-Coraduzzi s konca 17. stoletja*. Trst: Založništvo tržaškega tiska.

Merkù, Pavle, 1994: *Toponomastika občine Zgonik*. Gorica: Občina Zgonik.

Merkù, Pavle, 2004: *1300 primorskih priimkov*. Trst: Mladika.

Mezgec, Maja, 2015: *Raziskava o jezikovni pokrajini na naselitvenem območju slovenske skupnosti v Italiji. Raziskovalno poročilo*. Trst: SLORI. <*www.slori.org/upload/pdfslo_pub/uploadpdfslo_pub130.pdf*> (15. 8. 2018).

Pertot, Susanna, 2017: Identitetne prigode Slovencev v Italiji. Norina Bogatec, Zaira Vidau (ur.): *Skupnost v središču Evrope. Slovenci v Italiji od padca Berlinskega zidu do izzivov tretjega tisočletja*. Trst: SLORI, ZTT. 89–101.

Šekli, Matej, 2004: Jezik, knjižni jezik, pokrajinski oz. krajevni knjižni jezik: genetskojezikoslovni in družbenostnojezikoslovni pristop k členjenju jezikovne stvarnosti (na primeru slovenščine). Erika Kržišnik (ur.): *Aktualizacija jezikovnozvrstne teorije na Slovenskem – Členitev jezikovne resničnosti*. Obdobja 22. Ljubljana. 41–58.

Šekli, Matej, 2015: Rezijanščina: geneolingvistična in sociolingvistična opredelitev. *Poznańskie Studia Slawistyczne* 8. 199–213.

Štih, Peter, Simoniti, Vasko, Vodopivec, Peter, 2016: *Slovenska zgodovina: Od prazgodovinskih kultur do začetka 21. stoletja*. Ljubljana: Modrijan.

Toporišič, Jože, 2000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.

Valentinčič, Dejan, 2014: *Slovenci v Reziji? Pravni položaj in dejansko življenje slovenske jezikovne manjšine*. Celovec/Klagenfurt, Ljubljana, Novo mesto.

Verginella, Marta (ur.), 2017: *Slovenka: prvi ženski časopis (1897-1902)*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Dejan Valentinčič
Inštitut ASEF za izobraževanje in raziskovanje, Ljubljana
dejan.valentincic@asef.net

Slovenski jezik na Hrvaškem med zamejstvom in izseljenstvom: pravni vidik

V prispevku je s pravnega vidika obravnavan položaj slovenskega jezika na Hrvaškem. Orisana sta pravni položaj narodne manjšine in posledično manjšinskega jezika ter njegova dejanska javna raba – tako v uradnih kot neuradnih govornih položajih. Definirane so narodne, etnične oz. jezikovne manjšine v mednarodnem pravu ter prikazano načelo avtohtonosti pri zaščiti slednjih, ki je za Slovenijo ključ pri podeljevanju manjšinskega statusa, za Hrvaško pa ne. Posebna pozornost je namenjena razlikovanju med območji, kjer je slovenščina na Hrvaškem avtohtono prisotna (strnjena zgodovinska poselitev ob državni meji), in območji, kjer živijo skupine posameznikov, priseljenih iz Slovenije v novejšem času (razpršeno po vsej državi). Obe skupini uživata enak pravni status narodne manjšine, v siceršnjih značilnostih pa se precej razlikujeta. V obeh primerih pa opazimo velik razkorak med zapisanimi pravicami in njihovim udejanjanjem.

1 Slovenski jezik na Hrvaškem: opredelitev pojma

Slovenska narodna manjšina na Hrvaškem je slovenski in neslovenski javnosti slabše poznana od slovenskih manjšin (narodnih skupnosti) v ostalih treh sosednjih državah, tj. v Italiji (Trst in Gorica z okolico, Nadiške doline, Terske doline, Rezija, Kanalska dolina), Avstriji (avstrijska Koroška in Štajerska) in na Madžarskem (Slovensko Porabje). Manjšina je heterogena, sestavljena tako iz t. i. zamejcev, ki so del strnjene avtohtone poselitve ob slovensko-hrvaški državni meji, kot t. i. izseljencev z območja današnje Slovenije iz novejšega časa, ki so razpršeni po vsej državi. Obe kategoriji govorcev slovenščine se med seboj precej razlikujeta.

1.1 Slovenski jezik v zamejstvu na Hrvaškem

Slovensko govoreči zamejci na Hrvaškem so – tako kot govorci slovenščine na ostalem slovenskem jezikovnem prostoru v Sloveniji in zamejstvu – svoj poselitveni prostor poselili v zgornjem srednjem veku. Čeprav tako kot drugod na Slovenskem govorijo lokalna slovenska narečja in do prebivalstva čez mejo čutijo povezovalne elemente ter vedo, da njihov narečni govor ni enak narečnemu govoru hrvaško govorečih sosedov, jasno izpričane slovenske jezikovne oz. etnične, narodne identitete pri njih večinoma ni (podobno stanje po večini lahko opazujemo npr. v Reziji ter ponekod v Terskih in Nadiških dolinah v Videmski pokrajini v Italiji). Če upoštevamo dejstvo, da so bili socializirani v hrvaški družbi v hrvaškem knjižnem/standardnem jeziku (šolanje, uradni stik z oblastjo na različnih ravneh, mediji množičnega obveščanja) ter da vse življenje živijo obkroženi v državi (do leta 1991 v republiki znotraj federativne države) hrvaške večine, je to razumljivo. Kljub temu pa stanje na terenu (prim. npr. Slovensko kulturno društvo »Gorski kotar« v Trstju/Tršću, ki je bilo ustanovljeno leta 2007, z eksplicitnim slovenskim imenom) kaže, da se slovenska identiteta pri nekaterih od njih v zadnjem času krepi, zavestno se približujejo tudi slovenskemu knjižnemu jeziku.

1.2 Slovenski jezik v izseljenstvu na Hrvaškem

Slovensko govoreči izseljenci na Hrvaškem so se kot posamezniki na Hrvaško preseljevali zaradi ekonomskih in poklicnih razlogov (največ v industrijska, rudarska in vojaška središče – npr. pristaniška mesta kot Pulj in Šibenik, ki jih je uporabljala mornarica Jugoslovanske ljudske armade), pa tudi ljubezni in drugih osebnih vzgibov. Večinoma živijo v mešanih zakonih, asimilacija v drugi in tretji generaciji pa je močna. Jezik se hitro izgublja, po drugi strani pa v zadnjih letih lahko opazujemo tudi obraten pojav, ko se številni potomci Slovencev vpisujejo na tečaje in dopolnilni pouk slovenščine, saj v znanju slovenskega jezika med drugim vidijo možnosti tudi za svojo prihodnost v Sloveniji (Medvešek 2017: 153–154).

1.3 Statični podatki o številu Slovencev na Hrvaškem

Na hrvaškem popisu prebivalstva leta 1991 se je za Slovence opredelilo 22.396 oseb, na popisu leta 2001 pa se je to število skorajda prepolovilo, za Slovence se je opredelilo le še 13.173 oseb. Leta 2011 se je število zopet zmanjšalo, za Slovence se je opredelilo 10.517 ljudi (*Popis stanovništva Hrvatske* 1991, 2001, 2011). Popis pa je seveda izraz identitete in ne zajame vseh govorcev avtohtonih slovenskih narečij na obmejnem območju ter potomcev slovenskih izseljencev, ampak zgolj te, ki imajo izrazito slovensko etnično identiteto.

2 Definicija narodne, etnične oz. jezikovne manjšine v mednarodnem pravu

Vprašanje manjšin združuje tako vprašanja identitnih opredelitev kot interese političnih tvorb. Posledično ne obstaja neka splošno sprejeta in pravno obvezujoča definicija, kaj je to narodna, etnična oz. jezikovna manjšina in kaj nekoga opredeljuje kot pripadnika manjšine. Na eni strani so ovira zelo različne identifikacije, kaj nekoga opredeljuje kot pripadnika manjšine (ali je to govorjenje istega jezika ali čutenje pripadnosti isti jezikovni oz. narodni skupnosti ali ista zgodovina; ali so pri tem pomembna objektivna ali subjektivna merila), na drugi strani pa zelo različna pripravljenost držav, da manjšine na svojem državnem ozemlju priznavajo in kakšno raven pravic so jim pripravljene priznati. Pogosto imajo države največji zadržek do tega, da bi določeni narodni, etnični oz. jezikovni skupnosti priznale pripadnost, kot jo imajo pripadniki katere druge, najpogosteje sosednje države, ampak jih poskusijo definirati kot nekaj posebnega, ločenega. (Spomnimo lahko npr. na Avstrijo in Italijo, kjer se je pripadnike slovenske manjšine označevalo tudi kot *vindišarje*, *Slovane* itd.) Hkrati pa tudi pripadniki manjšine pogosto zaradi zgodovinskih okoliščin, v katerih se je njihova skupnost oblikovala, ne čutijo (popolne) identifikacije s pripadniki katere druge države ali regije (čeprav govorijo isti jezik oz. njegove zemljepisne različice, gojijo enako kulturo itd., npr. govorci slovenskega jezika v Reziji in Terskih dolinah). Vsekakor pa je nedvomno dejstvo tudi to, da se identifikacije v času spreminjajo, se na novo porajajo in ugašajo.

Še najpogosteje navajana je t. i. **Capotortijeva definicija manjšine**, ki pravi: »Izraz manjšina se nanaša na skupino, ki je številčno manjša od preostanka prebivalstva neke države; katere pripadniki, ki so državljani te države, posedujejo etnične, verske ali jezikovne značilnosti, po katerih se razlikujejo od drugih prebivalcev; in izkazujejo, četudi samo implicitno, občutek solidarnosti, usmerjen k ohranjevanju svoje kulture, tradicij, vere ali jezika« (Capotorti 1979: 6).

2.1 Načelo avtohtonosti: Slovenija, Avstrija, Italija, Madžarska

Večina evropskih držav, med njimi tudi Republika Slovenija, kot pogoj za manjšinski status in posebne kolektivne pravice postavlja t. i. *načelo avtohtonosti*. Ta princip v drugih državah poimenujejo tudi *merilo tradicionalne prisotnosti* oz. *merilo zgodovinskosti manjšine*. Konkretna in splošno sprejeta določitev dolžine obdobja, v katerem naj bi določena

skupnost živela na nekem ozemlju, da bi lahko bila priznana kot »avtohtona«, ne obstaja, ne v slovenskem primeru ne primerjalno.[1] Princip je treba poleg dolgotrajne zgodovinske naselitve razumeti predvsem v smislu, da je ta skupnost naseljena na določenem zamejenem območju, kjer živi strnjeno in je zgodovinsko vplivala na kulturno krajino – poimenovanja, kulturne prvine v najširšem smislu itd. (prim. npr. Valentinčič 2018: 211–227).[2] Položaj zgodovinskih manjšinskih skupnosti in njihove potrebe so torej drugačne od potreb novodobnih priseljencev in njihovih potomcev, ki se običajno naseljujejo razpršeno, po ozemlju vse države, nimajo svojih zgodovinskih poimenovanj za zemljepisne objekte (zemljepisna imena) na območju, na katerem živijo itd.

Temu merilu sledi tudi Republika Slovenija, ki v 5. členu Ustave zagotavlja, da država »skrbi za avtohtone slovenske narodne manjšine v sosednjih državah, za slovenske izseljence in zdomce, ter pospešuje njihove stike z domovino« (Ur. l. RS, št. 33/91-I s spremembami). Ustava torej ločuje na eni strani *avtohtone slovenske narodne manjšine*, katerih pripadniki so pogosto poimenovani tudi *zamejci*, *zamejski Slovenci*, *slovenske narodne skupnosti v sosednjih državah*, na drugi strani pa *zdomce* in *izseljence*,[3] ki zunaj meja Republike Slovenije živijo kot posledica novodobnih migracij.[4] Podobno Ustava Republike Slovenije določa tudi zaščito narodnostih manjšin znotraj svojega državnega ozemlja: 5. in 64. člen ustave določata posebne pravice »avtohtone italijanske in madžarske narodne skupnosti« ter 65. člen »romske skupnosti«.[5] To so skupnosti, ki imajo zaradi svoje zgodovinske prisotnosti, strnjene naseljenosti ter zavesti o sebi kot o narodnostnih, ne zgolj folklornih entitetah, posebne kolektivne pravice. Pripadniki vseh ostalih narodnosti pa lahko svojo narodno pripadnost, kulturo in jezik gojijo na podlagi dveh drugih členov ustave, in sicer 61. (pravica izražanja narodne pripadnosti) in 62. (pravica do uporabe svojega jezika in pisave), pa tudi vseh splošnih določb o spoštovanju in varovanju človekovih pravic v Republiki Sloveniji. To ne

1 Minority Rights Group International (Mednarodna skupina za pravice manjšin) je npr. v *Svetovnem seznamu manjšin in staroselcev* (*World Directory of Minorities and Indigenous Peoples*) leta 1990 opredelila, da (etnične) manjšine postanejo avtohtone po dveh generacijah (tj. 40 od 50 letih), če izpolnjujejo tudi ostala merila, ki opredeljujejo manjšine. To je seveda zgolj eno od predlogov meril za avtohtonost, zaradi narave organizacije prilagojeno globalni posplošitvi.

2 Razumevanje manjšinskih pravic, ki so vezane na določen teritorij, ki ga je ta skupnost zgodovinsko zaznamovala, potrjuje tudi Sodišče Evropske unije (EU) iz Luksemburga v dveh svojih sodbah (drugih pomembnih sodb s področja manjšinskega varstva sodišče do sedaj sploh še ni sprejelo). V sodbi C-274/96 (t. i. primer Bickel/Franz) je sodišče odločilo, da imajo nemškogovoreči na dvojezičnem območju na Južnem Tirolskem v Italiji pravico zagovarjati se v nemškem jeziku, čeprav niso državljani Italije. Pritožnika sta namreč prihajala eden iz Avstrije, drugi pa iz Nemčije, njun materni jezik je bila nemščina. Italijansko sodišče jima v kazenskih postopkih ni dovolilo obravnave v nemščini, saj je interpretiralo, da ta pravica pripada le pripadnikom nemške jezikovne manjšine v Italiji. Sodišče EU je ugotovilo diskriminacijo na področju prostega pretoka storitev, a s tem poseglo na zakonodajo države članice glede jezika. V sodbi C-322/12 (t. i. primer Grauel Ruffer) pa je dalo Sodišče EU pravico do uporabe manjšinskega jezika na teritoriju, kjer manjšina živi, za kogarkoli še v civilnih sodnih postopkih (prim. npr. Valentinčič 2014: 109–128).

3 V preteklosti se je v slovenski terminologiji *zdomce* razumelo kot te, ki naj bi Slovenijo zapustili začasno in se imajo namen vrniti, *izseljence* pa kot tiste, ki so odšli trajno, a na tujem ohranjajo slovensko identiteto. Ker pa se zdomstvo s časom pogosto spremeni v izseljenstvo, poleg tega pa moramo v poštev vzeti tudi že potomce teh zdomcev in izseljencev, za katere ti nazivi niso najbolj točni, se v novejšem času običajno uporablja kar enotna oznaka za vse, *Slovenci po svetu* ali *diaspora*.

4 Kot omenjeno, jasnega mejnika, kdaj se šteje pričetek te novejše dobe ni, ampak države manjšine kategorizirajo glede na njihove značilnosti. Pomembna prelomnica je zagotovo bila industrijska revolucija (v vzhodnem delu Srednje Evrope od druge polovice 19. stoletja), ko se je naseljevanje spremenilo v razpršeno.

5 Razlogi, zakaj se je ustavodajalec odločil za poimenovanje avtohtonih Italijanov in Madžarov v Republiki Sloveniji »narodna skupnosti«, avtohtonih Slovencev v sosednjih državah pa »narodne manjšine« niso jasni. A kot poudarja Petrič (v Avbelj 2019: 77) to nikakor ne pomeni kvalitativnega razlikovanja. *Zakon o odnosih Republike Slovenije s Slovenci zunaj njenih meja* (Ur. l. RS, št. 43/06 in 76/10), sprejet leta 2010, sicer tudi govori o avtohtonih slovenskih narodnih skupnostih v sosednjih državah in ne slovenskih narodnih manjšinah.

pomeni le, da država tega ne prepoveduje, ampak Slovenija to tudi dosledno aktivno podpira (prim. npr. Valentinčič 2017: 51).[6]

Podoben princip pri priznanju jezikovnih oz. narodnostnih manjšin kot Slovenija imajo tudi Avstrija, Italija in Madžarska. V Avstriji sta v 7. členu *Meddržavne pogodbe o ponovni vzpostavitvi neodvisne in demokratične Avstrije / Staatsvertrag betreffend die Wiederherstellung eines unabhängigen und demokratischen Österreich* (bolj znane kot *Avstrijska državna pogodba / Österreichischer Staatsvertrag*) iz leta 1955 zaščiteni *slovenska in hrvaška manjšina* (nem. *slowenishe und kroatische Minderheit*), v *Zakonu o narodnih skupnostih / Volksgruppengesetz* iz leta 1976 in enako v ustavni noveli zakona iz leta 2011 pa Avstrija uporablja poimenovanje *narodne skupnosti* (nem. *Volksgruppen*). Italija definira zgodovinske jezikovne manjšine (it. *minoranze linuistiche storiche*) (6. člen ustave iz leta 1947, italijanski državni zakon št. 482 iz leta 1999 *Predpisi o varstvu zgodovinskih jezikovnih manjšin / Norme in materia di tutela delle minoranze linguistiche storiche*, italijanski državni zakon št. 38 iz leta 2001 *Zakonska določila za zaščito slovenske jezikovne manjšine v deželi Furlaniji - Julijski krajini / Norme per la tutela della minoranza linguistica slovena della regione Friuli-Venezia Giulia*), čeprav je v mednarodnih obvezah, *Posebnem statutu Londonskega memoranduma* in *Osimskih sporazumih*, govor o *etničnih skupinah*. Madžarska pa je do leta 2011 v takratni ustavi govorila o *narodnih in etničnih manjšinah* (madž. *nemzeti és etnikai kisebbségek*), nova ustava, imenovana *Temeljni zakon / Magyarország Alaptörvénye* iz leta 2011 pa govori o *narodnostnih* (madž. *nemzetiségek*) na Madžarskem. Enako velja za spremenjeni *Zakon o narodnostih / Törvény a nemzetiségek jogairól* iz leta 2011, ki je nadomestil zakon iz leta 1993. V okviru teh zakonodaj so slovenske narodne skupnosti in slovenski jezik priznani kot avtohtoni v vseh treh sosednjih državah, na Madžarskem[7] eksplicitno, v Avstriji[8] in Italiji[9] pa v kontekstu, katere manjšine so zaščitene.

2.2 Nerazlikovanje med avtohtonostjo in alohtonostjo: Hrvaška

Kot je bilo že omenjeno, posamezne države nikakor nimajo enakih standardov določanja in priznavanja jezikovnih oz. narodnih manjšin. Francija in Grčija npr. jezikovnih, etničnih, narodnih manjšin na svojem ozemlju sploh ne priznavata. Posebnost področne hrvaške zakonodaje pa je v tem, da med »avtohtonimi« (zgodovinskimi, tradicionalnimi) in »alohtonimi« (nastalimi kot posledica sodobnejših migracij) manjšinami ne razlikuje ter posledično popolnoma izenačuje manjšinski status ustavno priznanih taksativno naštetih narodnih manjšin (hrv. *nacionalne manjine*) ne glede na atribut njihove avtohtonosti. Hrvaška ima v ustavi zapisanih kar 22 manjšin (*Ustav Republike Hrvatske*, Narodne novine, št. 59/90): osem od teh jih ne dosega niti 1000 pripadnikov, za Vlahe (ki so avtohtoni) se je na popisu leta 2011 opredelilo 29 oseb, a so kot priznana manjšina izenačeni z najštevilčnejšo skupnostjo, srbsko, za pripadnike katere se je na popisu leta 2011 opredelilo skoraj 200.000, leta 1991 pa skoraj 600.000 oseb. Med manjšimi neavtohtonimi priznanimi manjšinami navedimo Bolgare s 350

6 Prim. npr. televizijsko oddajo *Naglas* na javni Televiziji Slovenija, namenjeno pripadnikom narodov z območja nekdanje Jugoslavije.

7 Področni zakon našteva 13 narodnosti (Armenci, Bolgari, Hrvati, Nemci, Grki, Poljaki, Romi, Romuni, Rutvanci, Srbi, Slovaki, Slovenci in Ukrajinci), ki so jim priznane posebne manjšinske pravice. Definira jih kot avtohtone, če na Madžarskem živijo že vsaj eno stoletje (Madžarska je v tem posebna, da definira število let potrebnih za avtohtonost), so na ozemlju države v številčni manjšini, člani skupnosti so madžarski državljani in jih od preostalega dela prebivalstva loči lasten jezik, kultura, izročila, v izražanje in zaščito zgodovinsko izoblikovanih skupnosti interesov.

8 Poleg slovenske in hrvaške manjšine, ki ju navaja Avstrijska državna pogodba je v *Zakonu o narodnostih* naštetih šest narodnih skupnosti (Slovenci, gradiščanski Hrvati, Čehi, Slovaki, Madžari in Romi), ki vse izpolnjujejo merilo zgodovinske prisotnosti.

9 Vsi ostali akti so namenjeni le slovenski manjšini, izjema je *Zakon o zaščiti zgodovinskih jezikovnih manjšin* (št. 482/1999), ki našteva pripadnike dvanajstih jezikovnih manjšin: »Republika ščiti jezik in kulturo albanskih, katalonskih, germanskih, grških, slovenskih in hrvaških prebivalcev ter tistih prebivalcev, ki govorijo francoski, franko-provansalski, furlanski, ladinski, okcitanski in sardinski jezik«.

pripadniki, Poljake s 672, Romune s 435 in Turke s 367 pripadniki v letu 2011 (*Popis stanovništva Hrvatske* 2011). Slovenci spadajo med srednje številčne narodne manjšine.

Posledica tovrstnega definiranja narodne manjšine s strani hrvaške države je npr. tudi precejšnja zmeda pri opredeljevanju govorcev slovenščine (oz. v literaturi pogosteje pripadnikov slovenske narodne manjšine na Hrvaškem ali Slovencev na Hrvaškem), saj ni vedno jasno, ali gre za »avtohtono« ali »alohtono« poselitev. V skladu s hrvaškim modelom manjšinskega varstva imajo tudi pripadniki slovenske narodne manjšine, ne glede na to, ali prebivajo na avtohtonem območju ali kot posledica selitev kjerkoli na Hrvaškem, formalno enake manjšinske pravice. Velja torej čisto obraten pristop kot pri avtohtonih slovenskih manjšinah (narodnih skupnostih) v Italiji, Avstriji in na Madžarskem ter pri pripadnikih italijanske in madžarske narodne manjšine v Sloveniji, kjer so pravice (oz. večina pravic) vezane na avtohtono območje poselitve (prim. razdelek 2.1).

Pojem manjšina za slovensko prebivalstvo na ozemlju Republike Hrvaške se je začel uporabljati po razpadu Jugoslavije leta 1991 in nastanku ločenih držav (prim. npr. Kržišnik-Bukič 1995 in Pajnič 2006). Slovenska manjšina na Hrvaškem je od vseh slovenskih manjšin v sosednjih državah v Sloveniji najmanj poznana ter v stroki najbolj nejasno definirana in najslabše raziskana. Primc je še leta 2006 zapisal, da najodgovornejši politiki, zgodovinarji in slavisti ne vedo ničesar zanesljivega o slovenski manjšini na Hrvaškem, opozarjajo na manjšino tam, kjer je ni, ne pa dovolj tam, kjer je (Primc 2006: 267). V nekaj publikacijah se je vprašanje, ali gre za avtohtono skupnosti ali ne, razčiščevalo od osamosvojitve dalje (prim. npr. Žagar 1995: 346–350; Zupančič 2008: 568–578). Tudi še v *Komentarju Ustave Republike Slovenije* iz leta 2019 je pri komentarju 5. člena zapisano, da se v tem členu »misli [...] na Slovence na avstrijskem Koroškem, štajerske Slovence, Slovence na Tržaškem, Goriškem, Videmskem in v Porabju« (Petrič v Avbelj 2019: 77) ter je torej slovenska manjšina na Hrvaškem spregledana. Tudi razstava *Sosedje Slovenci – Slovenci na Hrvaškem / Susjedi Slovenci – Slovenci u Hrvatskoj*, ki je bila v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani od 4. julija do 5. oktobra 2019, ne ponudi konkretnega razlikovanja med avtohtono slovensko poselitvijo na ozemlju Republike Hrvaške in migracijami ljudi iz ozemlja današnje Slovenije na Hrvaško (Riman, Janežič 2019).

3 Zemljepisna opredelitev prisotnosti govorcev slovenščine na Hrvaškem

Kot avtohtona manjšina Slovenci živijo na Hrvaškem na območju severne Istre, Reškega zaledja, Gorskega kotarja, Obkolpja, Obsotelja in Med(ži)murja (Slovenci na Hrvaškem 2019; Janežič v Riman, Janežič 2019:10; Valentinčič 2012: 202). Natančen popis, kategorizacija in opredelitev, kje vse na ozemlju današnje Hrvaške je avtohtono prisoten slovenski jezik, je deloma šele predmet raziskav. Pomemben korak v zadnjih letih se v tej smeri dogaja na področju jezikoslovja, natančneje pri raziskovanju avtohtonih slovenskih narečnih govorov na ozemlju Republike Hrvaške. V mreži krajev *Slovenskega lingvističnega atlasa* (SLA 1 (2011), SLA 2 (2016)) se tako pojavlja 7 krajev, in sicer Banfi (točka 407) v Med(ži)murju, Hum na Sutli (točka 408) in Dubravica (točka 409) v Posotelju, Čabar (točka 410), Ravnice (točka 411) in Ravna Gora (točka 412) v Gorskem kotarju ter Brest (točka 413) v Istri (SLA 1 (2011): 37).[10]

Slovenci poleg obmejnega območja zgodovinske poselitve živijo tudi drugod, predvsem v večjih mestih, bivših industrijskih, turističnih in vojaških centrih. Ocene, ali gre pri tem za avtohtono manjšino, so različne. Sem so se priseljevali predvsem kot ekonomski migranti ter zaradi šolanja, saj je bila v Zagrebu univerza ustanovljena leta 1874, torej prej kot v Ljubljani

10 Našteti kraji so v uvod v atlas eksplicitno poimenovani kot avtohtoni: »Natančnejše raziskave v SLA zajetih krajevnih govorov na Hrvaškem (npr. Šekli 2013a, 2013b; Gostenčnik 2013a, 2013b, 2014a, 2014b) v zadnjih letih so pokazale, da gre (po navedenih genetskojezikoslovnih merilih) za govore slovenskega jezika (z govorci, ki govorijo avtohtone slovenske govore), zato so uvrščeni med regularne točke Slovenskega lingvističnega atlasa« (SLA 2 (2016), Komentarji: 20). Prim. npr. tudi Šekli 2013 in Gostenčnik 2018.

leta 1919, pa tudi kasneje je imela zagrebška več fakultet kot ljubljanska. Mnogi so se šolali tudi na gimnaziji v Varaždinu in drugod. Leta 1890, ko je bil delež Slovencev v Zagrebu najvišji, so predstavljali kar 15 % vsega mestnega prebivalstva, leta 2001 pa 0,3 %. Podobno velja tudi za Reko (Szabo 1995: 89–93).

Mesta, kot so Zagreb, Varaždin in Reka, bi lahko primerjali z Dunajem, Gradcem, Budimpešto, Milanom, Rimom, kjer Slovenci tudi živijo že stoletja, saj so jih tja vabili boljše življenjske priložnosti v času skupnih držav, a ta mesta ne štejemo za del avtohtone slovenske poselitve. Pri omenjenih hrvaških mestih je zgodba nekoliko drugačna. Ker ležijo relativno blizu jezikovne meje ter so hkrati centri obmejnih območij z avtohtono slovensko poselitvijo, se tudi ta mesta pogosto šteje kot del avtohtonega prostora. Ne v smislu, da bi bila slovenščina tam pomemben faktor v kvalitativnem smislu, ampak da gre za pomembne centre, kjer Slovenci kot skupnost delujejo blizu meje.

Slovenci v dovolj velikem številu, da so se samoorganizirali, živijo tudi drugod, npr. v Dubrovniku, Šibeniku in Zadru.

4 Pravni položaj slovenske narodne manjšine na Hrvaškem

Slovenska narodna manjšina na Hrvaškem je bila eksplicitno omenjena s sprejemom nove ustave leta 1990, nato pa leta 1997 iz nje izbrisana, leta 2010 po spremembi ustave pa kot manjšina spet priznana na ustavni ravni.

Poleg preambule ustave, kjer je 22 narodnih manjšin poimensko naštetih, je pomemben tudi 15. člen Ustave, ki zagotavlja enakopravnost narodnih manjšin, pripadnikom katerih se zagotavlja svoboda izražanja etničnega porekla, svoboda uporabe maternega jezika in pisave, pravica izbirati svoje predstavnike v sabor in kulturna avtonomija. 12. člen pa določa, da je na Hrvaškem uradni jezik hrvaščina, a je v posameznih enotah lokalne samouprave mogoča uradna uporaba tudi kakega drugega jezika poleg hrvaškega (*Ustav Republike Hrvatske*, Narodne novine št. 85/2010).

Pravice narodnih manjšin še natančneje ureja *Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina* 'Ustavni zakon o pravicah narodnih manjšin' (Narodne novine, št. 155/2002 s spremembami), ki je bil sprejet leta 2002 (in je nadomestil prejšnji zakon, sprejet leta 1991). Ustavni zakon v 5. členu določa, da je »narodna manjšina v smislu tega Ustavnega zakona skupina hrvaških državljanov, katere pripadniki so tradicionalno naseljeni na območju Republike Hrvaške, njeni člani pa imajo etnične, jezikovne, kulturne, in/ali verske značilnosti, ki se razlikujejo od drugih državljanov in jih vodi želja po ohranjanju teh značilnosti«. Na neki način torej Hrvaška pripadnikom vseh narodnosti, ki so bile izkazane na popisu prebivalstva, priznava atribut tradicionalnosti, kar je v primerjalnih ureditvah zelo sorodno konceptu avtohtonosti.

4.1 Politične manjšinske pravice slovenske manjšine na Hrvaškem

Kratko omenimo nekaj najpomembnejših političnih manjšinskih pravic, ki jih država dopušča. Volilni zakon v skladu z ustavnim zakonom o pravicah manjšin določa število poslancev v saboru, ki jih izvolijo pripadniki manjšin. Skupaj gre za osem poslancev: srbska manjšina izvoli tri, italijanska in madžarska po enega, ostale tri poslance pa si razdeli več manjšin skupaj. Slovenci imajo pravico do izvolitve svojega poslanca v saboru skupaj z Albanci, Črnogorci, Makedonci in Bošnjaki. Ker so ostale skupnosti številčnejše, Slovenci doslej niso uspeli izvoliti svojega kandidata (v mandatih 2003 do 2018 sta bila izvoljena poslanca bošnjaške narodne manjšine; v mandatih od 2015 do 2019 pa je to poslanka albanske narodne skupnosti). Z vidika slovenske manjšine se zdi problematično dejstvo, da imajo številčno podobno velike skupnosti svojega samostojnega poslanca v saboru, slovenska pa ne. Poleg tega dosedanji bošnjaški in albanski poslanci, ki so zastopniki več manjšin, niso imeli dolžnosti komunicirati z manjšinami, ki poslanca v saboru nimajo, in zastopati njihovih

interesov. Posledično se tudi leta 2018 sprejeti operativni program za manjšine, ki ga je sprejela hrvaška vlada, nanaša le na manjšine, ki so zastopane v saboru.

Ustavni zakon določa tudi, da imajo narodne manjšine, če presegajo 5 % prebivalstva enote, pravico do izvoljenih predstavnikov tudi v občinske, mestne in županijske izvoljene svete. Če manjšina šteje med 5 in 15 % prebivalstva, ima pravico do enega predstavnika, če je njen delež višji, pa tudi več predstavnikov. Način izvolitve daje prednost kandidatom na strankarskih listah. Pripadniki slovenske narodne manjšine te pravice med letoma 2002 in 2019 niso izkoristili.

Hrvaška z ustavnim zakonom manjšinam daje tudi možnost izvolitve svetov narodnih manjšin, ki so manjšinski samoupravni organi, sicer predvsem posvetovalni, ali posamičnih kandidatov. Na volitvah maja 2019 bi pripadniki slovenske narodne manjšine skupno lahko izvolili 6 županijskih manjšinskih svetov (5 županij in mesto Zagreb, ki ima tudi status županije), 7 mestnih manjšinskih svetov in 11 občinskih manjšinskih svetov. Skupaj torej 24 svetov s skupno 365 svetniki. Dejansko izvoljenih je bilo 185 svetnikov v svete in 11 individualnih predstavnikov, torej je malo več kot polovico možnih (za natančnejšo analizo rezultatov prim. npr. Merljak 2019). Svet za slovensko narodno manjšino je član Sveta narodnih manjšin v Republiki Hrvaški, ki deluje pri vladi, in ima – čeprav je le posvetovalni organ – precejšen vpliv na manjšinsko politiko države in deli finančna sredstva.

4.2 Jezikovne manjšinske pravice slovenske narodne manjšine na Hrvaškem

Ustavni zakon vsebuje klasične pravice do identitete, kulture, veroizpovedi, javne in zasebne uporabe manjšinskega jezika, pravico do izobraževanja, zaščito in enakopravno sodelovanje v javnih zadevah in pravico, da vsakdo sam odloči kateri narodnosti oz. manjšini želi pripadati. Pripadniki manjšin imajo pravico do uporabe svojega jezika tako v zasebni kot tudi javni sferi. V občinah, v katerih manjšine predstavljajo več kot polovico prebivalstva, ima lahko manjšinski jezik tudi status uradnega jezika, a le, če se za to odločijo občine same.

Zakon kot pogoje za uradno uporabo manjšinskih jezikov (izmed katerim mora biti izpolnjen vsaj eden) določa: 1. da morajo v občini ali mestu pripadniki manjšine tvoriti večino prebivalstva; 2. da mora biti to predvideno v mednarodnih pogodbah, katerih stranka je tudi Hrvaška; 3. da to lahko s statutom predpišejo občine ali mesta; 4. lahko pa to predpiše tudi županija, če je na njenem ozemlju v določenih občinah ali mestih v uporabi manjšinski jezik. Manjšinski jezik se lahko uporablja tudi v občinskih in mestnih svetih ter poglavarstvih in županijskih skupnostih. 10. člen ustavnega zakona določa, da morajo biti dvojezični tudi topografski napisi, imena ulic in trgov, prometne oznake in nazivi pravnih ter fizičnih oseb, ki se ukvarjajo z javno dejavnostjo.

Kljub deklarativno dobri zaščiti slovenščina nikoli ni bila udejanjena kot uradni jezik, tako da njena raba na uradih, v organih in na ostalih javnih mestih ter uradnih postopkih ni zagotovljena. Enako velja glede dvojezičnih napisov, ki jih nekatere številčno podobne manjšine (npr. italijanska) imajo, slovenska pa ne. To je posledica njihovega majhnega števila in ne dovolj strnjene poselitve, pa tudi pasivnosti pri zavzemanju za udejanjanje pravic (prim. npr. Valentinčič 2012: 206–214).

5 Slovenski jezik v uradni sferi

5.1 Slovenski jezik v izobraževanju

Hrvaška zakonodaja manjšinam daje tudi pravico do pouka v maternem jeziku na predšolski, osnovnošolski in srednješolski ravni. Tudi te pravice pripadniki slovenske narodne manjšine do sedaj niso uspeli zadovoljivo udejanjiti, se pa stanje v zadnjem desetletju izboljšuje.

Že pred uvajanjem slovenščine v hrvaški šolski sistem je Republika Slovenija ponudila poučevanje jezika preko dopolnilnega pouka z učiteljicami iz Slovenije, ki večinoma poteka v okviru slovenskih društev, tako kot Slovenija dopolnilni pouk preko Zavoda za šolstvo v okviru Ministrstva za izobraževanje organizira za zdomske skupnosti po Evropi in ga plačuje sama. Leta 2019 je Slovenija na Hrvaškem npr. financirala delo sedmih učiteljic slovenščine, ki so dopolnilni pouk izvajale v krajih Prezid, Čeber/Čabar, Trstje/Tršće v Gorskem kotarju ter Split, Osijek, Pulj/Pula/Pola, Reka/Rijeka/Fiume, Umag/Umago, Buzet/Pinguente ter v Med(ži)murju na Osnovni šoli Peklenica, ki je podružnična šola Osnovne Šole Mursko Središče/Središće (*Stičišče – slovenščina za Slovence po svetu: Hrvaška* 2019). Tečaje slovenščine določena društva ponujajo tudi ločeno od tega. Poleg otrok se za učenje jezika odločajo številni odrasli, ki iščejo svoje korenine, imajo slovensko govorečega partnerja, se želijo preseliti v Slovenijo ali iz kakšnih drugih razlogov.

Slovenščina počasi prodira tudi na hrvaške izobraževalne ustanove. Leta 2019 so štiri osnovne šole (tri na Reki oz. okolici in ena v Buzetu) ter tri srednje šole (dve v Pulju in ena v Varaždinu) omogočale učenje po t. i. modelu C, to je v okviru obveznega izbirnega predmeta na šoli. Nikjer pa se pouk ne izvaja po modelu B, tj. v okviru dvojezičnega pouka, ali po modelu A, tj. kot pouk v maternem jeziku pripadnikov manjšine. Pri drugih številčno podobnih narodnih manjšinah (Madžari, Italijani, Čehi) se pouk izvaja tudi na ta dva načina. Razlogi za to so različni – ponekod pasivnost staršev (ki običajno dajo pobudo za izvajanje pouka), drugod pasivnost ali nestrinjanje ravnateljev ali lokalnih oblasti, v nekaterih primerih pa so se sami pripadniki manjšine in slovenskih društev raje odločili za dopolnilni pouk (ta se namreč izvaja na več lokacijah, medtem ko bi se redni šolski predmet verjetno zreduciral le na eno šolo na območju, kar bi pomenilo zmanjšanje števila slušateljev). Začetek poučevanja po modelu C je sicer napovedan tudi v Gorskem kotarju in v Umagu. Zadnji dostopni podatki za šolsko leto 2017/2018 kažejo, da se je po modelu C na štirih osnovnih šolah slovenščine učilo 121 učencev, v treh srednjih šolah pa 65 (*Peto izvješće Republike Hrvatske o provedbi Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina* 2019). Za učenje slovenščine se ne odločajo le otroci slovenskih staršev, ampak tudi otroci hrvaške narodnosti, ki to vidijo kot prednost zaradi bližine meje in kasnejših zaposlitvenih možnosti (Medvešek 2017: 153–154; Valentinčič 2018: 76).

Na univerzitetni ravni na Hrvaškem delujejo trije lektorati slovenskega jezika, in sicer na Filozofski fakulteti Univerze v Zagrebu v okviru Katedre za slovenski jezik in književnost na Oddelku za južnoslovanske jezike in književnost, na Univerzi v Zadru, od leta 2019 tudi na Filozofski fakulteti Univerze na Reki, kjer je takoj požel veliko zanimanje in je bil interes za učenje slovenščine večji, kot so bile zmožnosti lektorata.

5.2 Slovenski jezik v medijih množičnega obveščanja

Čeprav ustavni zakon predvideva tudi to pravico, pripadniki slovenske narodne skupnosti na Hrvaškem nimajo medijev v slovenskem jeziku. Vsako soboto je na hrvaški državni televiziji na sporedu oddaja *Prizma*, ki jo ustvarjajo manjšine s prispevki o svojem življenju. A tukaj je spored namenjen predvsem številčno večjim manjšinah, o manjših, kot je tudi slovenska, se poroča redko.

Novice o dogajanjih v lokalnih slovenskih društvih so občasno prisotne tudi na lokalnih radijskih postajah in časopisih, pogosto je to odvisno od angažmaja predstavnikov društev, če si za to prizadevajo. Gre pa večinoma za poročanje v hrvaškem jeziku o dogajanju v slovenskih sredinah.

Slovenci na Hrvaškem svojega časopisa nimajo, izdaja pa več društev svoja glasila, ki niso zgolj obvestila o društvenem dogajanju, ampak vsebujejo tudi splošnejše vsebinske članke. Omenimo jih zgolj nekaj: Zveza Slovencev na Hrvaškem mesečno izdaja *Bilten*, društvo Bazovica z Reke *Kažipot*, Slovenski dom v Zagrebu *Novi odmev*, društvo Istra iz Pulja glasilo *Mavrica*, Triglav iz Splita glasilo *Planika* (prim. npr. Valentinčič 2012: 227–228).

6 Slovenski jezik v neuradni in zasebni sferi

6.1 Organiziranost in kulturna dejavnost slovenske narodne manjšine na Hrvaškem

Organiziranost Slovencev na ozemlju današnje Republike Hrvaške ima dolgo tradicijo in je bila do leta 1945 zelo razvejana. Predvsem v Zagrebu se je od 19. stoletja dalje razvila kopica slovenskih ustanov, ki so pokrivala različna področja in interese javnega življenja. Slovenska društva so delovala še v Pulju, Karlovcu, Opatiji, na Reki in v nekaterih drugih krajih. V Socialistični federativni republiki Jugoslaviji politično ozračje narodnostnemu organiziranju ni bilo naklonjeno, saj se je štelo, da je nacionalno vprašanje že rešeno z »avnojsko narodno enakopravnostjo« (Kržišnik-Bukić 1995: 147) ne glede na lokacijo bivanja pripadnikov posameznih narodov, zato so bila društva razpuščena. Kljub temu pa je bilo na Reki leta 1947 ustanovljeno Slovensko kulturno in prosvetno društvo, ki se je kasneje preimenovalo in uspešno deluje še danes. Kulturno prosvetno društvo Bazovica Slovenski dom je danes najstarejše delujoče slovensko društvo na Hrvaškem. V obdobju 1949–1953 je na Reki delovala tudi slovenska šola (prim. Kržišnik-Bukić 1995: 146-162; Riman 2019).

Po demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije in Hrvaške je prišlo do nove pomladi društvenega življenja Slovencev na Hrvaškem. Danes na Hrvaškem deluje 15 slovenskih kulturnih društev[11] ter dve gospodarski. Gospodarski društvi sta EU korak na Reki in Kmetijsko izobraževalna skupnost Gorski kotar. Kulturna društva so Kulturno-prosvetno društvo Slovenski dom Zagreb, Slovensko kulturno društvo Gorski kotar Trstje/Tršće, Slovensko kulturno društvo Istra Pulj/Pula, Slovensko kulturno društvo Nagelj Varaždin, Kulturno društvo Slovenski dom Karlovec/Karlovac, Društvo Slovencev Labin, Slovensko kulturno-prosvetno društvo Snežnik Lovran, Slovensko kulturno društvo Triglav Split, Slovensko kulturno društvo Lipa Dubrovnik, Slovensko kulturno društvo Lipa Zadar, Slovensko kulturno društvo Stanko Vraz Osijek, Slovensko kulturno društvo Lipa Buzet, Slovensko kulturno društvo Oljka Poreč, Slovensko kulturno društvo Ajda Umag (kot zadnje je bilo ustanovljeno leta 2011) in že omenjeno Kulturno-prosvetno društvo Bazovica Slovenski dom Reka/Rijeka (poimenovano tudi Slovenski dom, po zgradbi, kjer ima sedež) (*Kdo smo* 2019; Riman, Janežič 2019: 64).

Kulturna društva so povezana v Zvezo slovenskih društev na Hrvaškem, ki je tudi nekakšno politično zastopstvo manjšine. Slovenska manjšina pravega političnega zastopstva ne premore in je vse organizirano na društveni osnovi. Njihove interese po svojih zmožnostih zastopa Zveza slovenskih društev za Hrvaškem (Valentinčič 2012: 218–223).

V delovanju društev lahko opazimo precejšnje razlike. Predvsem v društvih, v katerih se združujejo priseljenci iz današnje Slovenije, je večina članstva v tretjem življenjskem obdobju, navadno so to poročeni v mešanih zakonih. Z različnimi dejavnostmi preživljajo svoj prosti čas in hkrati gojijo tudi kulturne vezi s svojo domovino iz mladosti. Organizirajo različne prireditve, na katerih se uporablja knjižna slovenščina, na neformalnih druženjih pa prevladuje pogovorna knjižna slovenščina z različnimi narečnimi posebnostmi.

V društvih na obmejnem območju, še posebej to velja za Gorski kotar, pa se na prireditvah uporabljata tako knjižna slovenščina kot tamkajšnje slovensko narečje, za katerega bi lahko rekli, da prevladuje. V medsebojnih pogovorih člani društev uporabljajo skoraj izključno narečje. Predvsem društvi v Gorskem kotarju in na Reki imata tudi precej podmladka. Tudi sicer lahko rečemo, da obmejna društva kažejo večjo ambicioznost na področju uveljavljanja manjšinskega statusa.

Zunaj društvenega dogajanja je slovenščina na območjih, kamor so se priseljevali Slovenci, omejena na zasebno rabo. Na več obmejnih območjih, najizraziteje v Gorskem kotarju, pa se slovenščine uporablja v narečni obliki tudi v javnem življenju. Pogovori na cesti, v

11 Do konca leta 2018 je delovalo tudi slovensko Kulturno društvo Slovencev dr. France Prešeren v Šibeniku, a je bilo nato razpuščeno.

trgovinah in tudi na uradih, če se med seboj pogovarjajo domačini, potekajo v slovenskem narečju. Nosilci več uradnih funkcij (npr. ravnatelji šol, predstavniki regionalnih organov itd.) na teh območjih niso domačini, ampak hrvaško govoreči iz drugih delov Hrvaške ali po rodu iz Hercegovine. V takšnih stikih se kot pogovorni jezik uporablja hrvaščina.

6.2 Versko življenje

Edina skupnost, ki ima v slovenščini tudi duhovno oskrbo, je zagrebška. Od osamosvojitve dalje prihajajo dvakrat mesečno maševat katoliški duhovniki iz Slovenije. Maše so v središču Zagreba, v kapeli Trpečega Zveličarja na Trgu bana Jelačiča. V prvih letih po drugi svetovni vojni so slovenska bogoslužja potekala tudi na Reki, a jih je nato takratna oblast ukinila. To je bil za skupnost hud udarec, saj je bil to pomemben kohezivni element. Pred nekaj leti se je pojavila pobuda za slovenska bogoslužja v Varaždinu, ki pa nato ni bila udejanjena. Slovenci, ki živijo na obmejnem območju, prihajajo k slovenskim mašam tudi preko meje.

7 Sklep

Avtohtona in alohtona slovenska narodna skupnost na Hrvaškem se razlikujeta v več značilnostih (strnjena poselitev v obmejnem pasu, oblikovanje kulturne krajine, npr. prisotnost zemljepisnih imen slovenskega izvora na območju zamejstva, razpršena poselitev po vsej državi, odsotnost vpliva na kulturno krajino v izseljenstvu). V primerjavi s slovenskimi narodnimi oz. jezikovnimi manjšinami (skupnostmi) v Italiji, Avstriji in na Madžarskem je pri slovenskih zamejcih na Hrvaškem pomembna razlika tudi v tem, da v preteklosti do nacionalnih nasprotij med večinskim in manjšinskim prebivalstvom ni prihajalo. V primerjavi z zamejci v ostalih treh sosednjih državah pa jezikovna oz. narodna identiteta med govorci slovenščine na obmejnem območju na Hrvaškem pogosto ni izrazita, navadno se ne želijo eksplicitno identificirati kot slovensko govoreči oz. Slovenci, saj čutijo predvsem pripadnost hrvaški državi in hrvaškemu narodu. To pa seveda ne velja za izseljence iz današnje Slovenije, ki imajo tako kot drugod v izseljenstvu v Evropi in po svetu svojo slovensko identiteto jasno izdelano, saj so jo prinesli s seboj že izoblikovano iz Slovenije oz. iz tistega dela zamejstva, kjer je slovenska identiteta izoblikovana. Znotraj delitve zamejci : izseljenci na Hrvaškem pa še vedno obstajajo številne nejasnosti. Temu botrujejo tudi dejstvo, da sta avtohtona slovenska poselitev in njena zemljepisna razširjenost na Hrvaškem relativno slabo raziskani ter da državi zelo različno opredeljujeta narodne oz. jezikovne manjšine – Slovenija na podlagi avtohtonosti, Hrvaška pa izenačuje vse, ki so se kot s slovensko narodno pripadnostjo opredelili na popisih prebivalstva.

Viri in literatura

Capotorti, Francesco, 1979: *Study on the Rights of Persons belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities.* New York: United Nations.

Gostenčnik, Januška, 2018: *Krajevni govori ob Čabranki in zgornji Kolpi*. Zbirka Linguistica et philologica, 36. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Kdo smo, 2019: Zveza Slovencev na Hrvaškem. <www.slovenci.hr/?page_id=99> (5. 8. 2019).

Kržišnik-Bukić, Vera, 1995: O narodnostnem in kulturnem samoorganiziranju Slovencev na Hrvaškem v 20. stoletju. Vera Kržišnik-Bukić (ur.): *Slovenci v Hrvaški*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja. 133–188.

Medvešek, Mojca, 2017: Učenje slovenskega jezika ter stališča dijakov in staršev do slovenščine v Varaždinski in Medžimurski županiji na Hrvaškem. *Slovenščina 2.0* 5/2. 151–178.

Merljak, Rudi, 2019: Slovenci na Hrvaškem in majske volitve v svete narodnih manjšin. *Mladika* 05/06. 11–15.

Pajnič, Katarina, 2006: *Struktura in položaj Slovencev na Hrvaškem*. Magistrsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Peto izvješće Republike Hrvatske o provedbi Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina 2019. Strasbourg: Svet Evrope.

Petrič, Ernest, 2019: Komentar 5. člena Ustave. Matej Avbelj (ur.): *Komentar Ustave Republike Slovenije*. Ljubljana, Nova Gorica: Nova univerza, Evropska pravna fakulteta. 74–81.

Popis stanovništva Hrvatske 1991, 2001, 2011. Državni zavod za statistiku. <https://www.dzs.hr> (6. 8. 2019).

Primc, Jože, 2006: Slovenci na Hrvaškem. Katalin Munda Hirnok, Mojca Ravnik (ur.): *Slovenci na Hrvaškem – dediščina in sedanjost*. Ljubljana/Zagreb: Slovensko etnološko društvo, Svet slovenske nacionalne manjšine Mesta Zagreb, Inštitut za narodnostna vprašanja in Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU. 271–274.

Riman, Barbara, Janežič, Helena, 2019: *Sosedje Slovenci: Slovenci na Hrvaškem = Susjedi Slovenci: Slovenci u Hrvatskoj*. Ljubljana: Narodna univerzitetna knjižnica.

Riman, Barbara, 2019: S*lovenska društva u Hrvatsko: od 1886. do 1991. godine*. Reka, Ljubljana: Svet slovenske nacionalne manjšine Primorsko-goranske županije in Inštitut za narodnostna vprašanja.

SLA 1 (2011): Škofic, Jožica, Gostenčnik, Januška, Horvat, Mojca, Jakop, Tjaša, Kenda-Jež, Karmen, Kostelec, Petra, Nartnik, Vlado, Petek, Urška, Smole, Vera, Šekli, Matej, Zuljan Kumar, Danila, 2011: *Slovenski lingvistični atlas 1: Človek (telo, bolezni, družina)*. Zbirka Jezikovni atlasi. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

SLA 2 (2016): Škofic, Jožica, Gostenčnik, Januška, Hazler, Vito, Horvat, Mojca, Jakop, Tjaša, Ježovnik, Janoš, Kenda-Jež, Karmen, Nartnik, Vlado, Petek, Urška, Smole, Vera, Šekli, Matej, Zuljan Kumar, Danila, 2016: *Slovenski lingvistični atlas 2: Kmetija*. Zbirka Jezikovni atlasi. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Slovenci na Hrvaškem, 2019: Vlada Republike Slovenije. <https://www.gov.si/teme/slovenci-na-hrvaskem/> (5. 8. 2019).

Stičišče – slovenščina za Slovence po svetu: Hrvaška, 2019: Zavod Republike Slovenije za šolstvo. <https://www.zrss.si/sticisce/dopolnilni-pouk/drzave/hrvaska/> (5. 8. 2019).

Szabo, Agneza, 2019: Socijalna struktura Slovenaca u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji između 1880 i 1919 godine. Vera Kržišnik-Bukić (ur.): *Slovenci v Hrvaški*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja. 85–106.

Šekli, Matej, 2013: Zemljepisnojezikoslovna členitev kajkavščine ter slovensko-kajkavska jezikovna meja. *Slovenski jezik – Slovene Linguistic Studies* 9. 3–53.

Ustav Republike Hrvatske. Narodne novine, št. 59/90.

Ustava Republike Slovenije. Ur. l. RS, št. 33/91-I s spremembami.

Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina. Narodne novine, št. 155/2002 s spremembami.

Valentinčič, Dejan, 2012: *Primerjava pravnih zaščit in organiziranosti slovenskih manjšin v sosednjih državah*. Magistrsko delo. Nova Gorica: Evropska pravna fakulteta.

Valentinčič, Dejan, 2014: Evropska unija in narodne manjšine. *Dignitas: revija za človekove pravice* 61/62. 109–128.

Valentinčič, Dejan, 2017: *Stopnja družbene integriranosti neslovenskega etničnega prebivalstva v Mestni občini Nova Gorica v kontekstu slovenske družbe*. Doktorska disertacija. Nova Gorica: Fakulteta za uporabne družbene študije.

Valentinčič, Dejan, 2018: Pomen avtohtonosti pri zaščiti narodnih manjšin. Gerhard Hafner idr. (ur.) *Alte und neue Minderheiten: Integration, Recht und Politik / Stare in nove manjšine: integracija, pravo in politika.* Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva. 211–218.

Valentinčič, Dejan, 2018: Slovenska manjšina na Hrvaškem. *Koledar Goriške Mohorjeve.* Gorica: Mohorjeva. 74–77.

World Directory of Minorities, 1990. Longman international reference, Minority Rights Group. Združeno kraljestvo: Longman.

Zakon o odnosih Republike Slovenije s Slovenci zunaj njenih meja. Ur. l. RS, št. 43/06 in 76/10.

Zupančič, Jernej, 2008: K vprašanju avtohtonosti Slovencev na Hrvaškem. *Rast* 19/6. 568–578.

Žagar, Mitja, 1995: Ali so Slovenci na Hrvaškem narodna manjšina: splošna terminološka vprašanja in pravna zaščita. Vera Kržišnik-Bukić (ur.): *Slovenci v Hrvaški*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja. 323–354.

Januška Gostenčnik
Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša
januska.gostencnik@zrc-sazu.si

Slovenski jezik ob Čabranki, zgornji Kolpi in v Gorskem kotarju

Prispevek obravnava govore dolenjske narečne skupine, ki ležijo ob reki Čabranki in zgornjem toku reke Kolpe ter v Gorskem kotarju, torej v Sloveniji in na Hrvaškem. Podani so zemljepisni in zgodovinski oris območja, jezikoslovni opis krajevnih govorov in glavni (glasoslovni) kriteriji, ki utemeljujejo uvrstitev krajevnih govorov na Hrvaškem med govore slovenskega jezika.

1 Območje ob Čabranki, zgornji Kolpi in v Gorskem kotarju

1.1 Zemljepisni oris

Območje obravnavanih govorov ob Čabranki, zgornji Kolpi in v Gorskem kotarju lahko zemljepisno umestimo v tri stične dele, ki ležijo na obeh straneh slovensko-hrvaške državne meje. Na severu je to od Babnega Polja do Lazca oz. kočevsko planoto na severovzhodu, vzdolž toka reke Čabranke in dolina zgornje Kolpe, v smeri proti jugu pa na obeh straneh reke Kolpe vse do Gerova in Srobotnika ob Kolpi. Od tam naprej se začne Kostelsko, ozemlje ob Kolpi od Srobotnika vse do Spodnje Bilpe na vzhodu. Gorski kotar leži južno od doline Kolpe, Čabranke in Kostelskega, na jugovzhodu meji na Reško primorje. Gorski kotar je celoti v Republiki Hrvaški.

Na slovenski strani državne meje območje čebranškega narečja[1] upravno gledano spada v tri občine – Loška dolina, Loški potok, Osilnica, območje kostelskega narečja pa v Občino Kostel. Na hrvaški strani državne meje spada obravnavano območje v Primorsko-goransko županijo (hrv. Primorsko-goranska županija) s sedežem na Reki, ki se deli na več občin (hrv. grad).

1.2 Zgodovinski oris

Karel Veliki je leta 811 izbral Dravo za ločnico med vplivnim območjem salzburške nadškofije in oglejskega patriarhata. Oglejski patriarhi so tako dobili duhovno oblast tudi nad ribniško pokrajino do Kolpe s Kostelom vred. V tem času so bili v Kostelu že verski obredi in cerkev, ki je bila podrejena ribniški župniji s sedežem v Ribnici. Poleg Ribniškega polja s Sodraško dolino je obsegala še vse ozemlje južno do Kolpe in Gerova in jugovzhodno od Babnega Polja do Bele krajine ter do vzhodne meje poljanske župnije v Poljanah pri Predgradu. Oglejski patriarhi so celotno območje podelili v fevd grofom Turjaškim, ki so jih leta 1247 nasledili Ortenburžani, ti so bili lastniki tega območja vse do leta 1418, ko so ga podedovali grofje Celjski.

Ortenburžani so ozemlje razdelili na šest gospostev, med njimi sta bila tudi Kočevje in Kostel. V 13. in 14. stoletju so imeli velike fevde tudi na Koroškem in Kranjskem, svojo oblast proti Kolpi pa so širili iz kočevske smeri. Zaradi redke poseljenosti so začeli tam naseljevati ljudi iz drugih svojih bolj severnih posestev, med njimi tudi nemško govoreče, t. i. kočevske Nemce ali Kočevarje. Kostelski grad je bil zgrajen v letih 1247–1325 in je služil

1 Ime narečja je izpeljano iz hidronima *Čabranka*, po domače *Čəbˈraːnka* ← **čəbər* (knj. sln. *čeber* [čəbər]).

za varovanje ortenburške posesti. Imenovali so ga *castrum* ali tudi *castellum* oz. *Castel*, po čemer je dobila ime celotna tamkajšnja pokrajina.

V drugi polovici 14. stoletja se je formiralo ortenburško kočevsko gospostvo, ki je na jugu mejilo na poljansko in kostelsko gospostvo, na zahodu pa segalo do izvira Kolpe in čez gerovsko županijo do Malega Snežnika. Sledili so turški roparski pohodi (1469–1578), ki so s pokoli in zasužnjevanjem ljudi povzročili razseljevanje iz Obkolpja in Kostelskega. Za Ortenburžani so bili lastniki tega območja grofje Celjski do svojega izumrtja leta 1456. V času pokneženih grofov Celjskih se je gospostvo Kočevje delilo na tri urade: zgornji (nem. *uber*), spodnji (nem. *unter*) Kočevski in zadnji (nem. *Hinterland*) s (Kočevsko) Reko in Dragarsko planoto. Ohranjen je urbar Kočevske Reke iz leta 1498, v katerem je zapisano, da je v letu 1498 Urad (Kočevska) Reka 1498 obsegal tudi Osilnico in Gerovo, ki je dobro desetletje kasneje pripadlo hrvaškemu grofu Zrinjskemu. V tem času so vse kočevske župnije, vključno s Kostelom, pripadale ribniški naddiakoniji, pred tem pa so bile vse del naddiakonata Slovenske marke ali krajine (Kranjske). Z ustanovitvijo ljubljanske škofije leta 1461 so kočevske fare vključno s Kostelom tudi formalno prišle pod ribniški naddiakonat, ki se je obdržal vse do leta 1787.

Po izumrtju grofov Celjskih so Kočevsko[2] in druge posesti prišle v last Habsburžanov, ki so Poljane ob Kolpi s Kočevsko vred poldrugo stoletje obdržali kot deželno-knežji gospostvi in ju dajali v zakup. Leta 1507 je dobil kočevsko posest v najem baron Jurij Thurn. Ta je župnijo Gerovo dal v doživljenjski najem grofom Frankopanom, ki so jo zaradi prijateljskih vezi odstopili grofom Zrinjskim. Kočevsko gospostvo je bilo tako omejeno na ozemlje vzhodno od Čabranke. Imena krajev Delnice, Brod na Kolpi in bližnjih krajev so bili prvič omenjeni leta 1481 kot ozemlja Frankopanov. Tudi ti kraji so kasneje prišli pod oblast Zrinjskih. Gospodarski pomen območja sta povečala predvsem brata Nikola VII. Zrinski (1620–1664) in Peter Zrinski (1621–1671), vendar pa konec 17. stoletja čabarsko gospodstvo kupi avstrijska vojaška enota.

Od leta 1641 do leta 1848 je bilo kočevsko gospostvo last grofov Turjaških. Na območju Gorskega kotarja pa je leta 1776 Marija Terezija osnovala Severinsko županijo, ki je zajela vsa nekdanja frankopanska in zrinjska ozemlja v današnjem Gorskem kotarju in Primorju.

Za jezikovni razvoj znotraj posameznih narečnih ploskev slovenskega jezika je bistveno obdobje od njegovega začetnega formiranja (tj. od okoli 10.–12. stoletja) do okoli 16. stoletja, ko so glavne narečne ploskve že izoblikovane. Na območju ob Čabranki, zgornji Kolpi in v delu Gorskega kotarju je bilo verjetno ključno prav obdobje do izumrtja Ortenburžanov, znotraj katerega so se tamkajšnji govori oblikovali konvergentno enotno znotraj dolenjske narečne ploskve. Kasnejši jezikovni razvoj osnovnega stanja ni bistveno spreminjal.

2 Jezikoslovni opis slovenskih govorov ob Čabranki, zgornji Kolpi in v Gorskem kotarju

Slovenska dialektologija tradicionalno uvršča vse tukaj obravnavane govore v Sloveniji v kostelsko narečje dolenjske narečne skupine slovenskega jezika. Govore na hrvaški strani državne meje pa hrvaška dialektologija klasificira kot goranske govore kajkavske narečne skupine hrvaškega jezika. Ta razmejitev narečij s politično mejo med Slovenijo in Hrvaško je bolj posledica običajnega zamejevanja jezika z državno mejo kot pa resne jezikoslovne presoje. Od nedavnega se je znotraj dialektologije to povezano govorno območje začelo obravnavati kot enovito celoto, ne ozirajoč se na današnje državne meje. Namreč, na osnovi tako imenovanih splošnoslovenskih jezikovnih inovacij, ki so slovenski jezik zamejile od

2 Kočevsko gospostvo je do leta 1848 zajemalo še sedanjo občino Osilnica ter dele sedanje občine Loški Potok s središčema v Travi in Dragi, do 16. stoletja pa tudi območje današnje Hrvaške pri Gerovem.

ostale zahodne južne slovanščine (10.–12. stoletje),[3] lahko nedvomno opredeljujemo tudi govore na hrvaški strani državne meje kot del slovenskega jezikovnega diasistema.

Vsi obravnavani krajevni govori izkazujejo značilnosti južnih slovenskih narečij oz. znotraj tega značilnosti dolenjske narečne ploskve, in sicer naslednje: 1) vzporedni razvoj in udvoglašenje issln. **ẽ̄*, **ō* > JV sln. **eį*, **oų* > dolenjsko **eį*, **ū* (Babno Polje *sˈmẹ:i̯x*, *zˈgun*, Ravnice *gˈrẹ:i̯x*, *ˈkust*); 2) issln. **ū/*ù-* > J sln. **ū̃* (Banja Loka *gˈlü:x*); 3a) raznosnjenje praslovanskega **ę* in glasvoni sovpad odrazov issln. **ē/*è-* = **ę̄/*ę̀-* > J sln. **ē* > dolenjsko **ie* (Babno Polje *ˈli:ət*, *ˈzi:əle*, *ˈpi:əst*, *sˈri:əča*, Zamost *ˈšė:st*, *ˈsė:dən*, *ˈpė:t*, slednje po poenoglašenju prvotnega dolenjskega dvoglasnika **ie*); 3b) raznosnjenje praslovanskega **ǫ* in glasovni sovpad issln. **ò-* = **ǭ/*ǫ̀-* > J sln. **ō* > dolenjsko **uo* (Srednja vas pri Dragi *ˈkȯ:ža*, *poˈsȯ:da*, Vas *ˈkọ:ža*, *ˈmọ:š*, *ˈgọ:ba*, Zamost Brodski *ˈzọ:p*, oboje po poenoglašenju prvotnega dolenjskega dvoglasnika **uo*); 4) zgodnje daljšanje issln. kratkih akutiranih samoglasnikov v nezadnjih besednih zlogih in posledični glasovni sovpad odrazov stalno dolgega **ẽ̄* in kratkega akutiranega **ẽ́* v nezadnjih zlogih[4] (Plešce *ˈpẹ:i̯sǫ̣k*, *ˈmẹ:i̯stu*, Delač *sˈnė:k*, *ˈsė:me*, Vas *sˈnė:k*, *bˈrė:za*, Guče Selo *ˈmẹ:sac*, *ˈlẹ:tọ*); 5) vokalizacija issln. **ə̄/*ə̀-* > dolenjsko **a* (Babno Polje *ˈdå:n*, *ˈtå:šča*, Osilnica *ˈda:n*, *ˈma:ša*, Delnice *ˈvå:s*, *ˈmå:ša*, Kuželj *ˈma:ša*, Guče Selo *ˈda:n*, *ˈma:ša*, Brod na Kolpi *ˈma:ša*).

Na osnovi različnih samoglasniških in soglasniških odrazov ter različni stopnji samoglasniškega upada lahko celotno območje slovenskih govorov ob Čabranki, zgornji Kolpi in v Gorskem kotarju razdelimo na dve narečji,[5] in sicer na čebranško in kostelsko narečje, oboje del dolenjske narečne skupine. Obema narečjema so skupni tako imenovani mlajši naglasni premiki.

2.1 Čebranško narečje

2.1.1 Opredeljujoče glasovne značilnosti

Opredeljujoče glasovne značilnosti govorov čebranškega narečja, ki jih znotraj dolenjske narečne skupine povezujejo v samostojno enoto – narečje, so: a) starejše samoglasniške in naglasne, b) starejše soglasniške značilnosti in c) mlajše glasovne značilnosti.

2.1.1.1 Starejše samoglasniške in naglasne značilnosti

Starejše samoglasniške in naglasne značilnosti so: 1) enoglasniško-dvoglasniški samoglasniški sistem, v katerem *ẹ:i̯*/*ẹ:* izpeljujemo iz dolenjskega **eį* < issln. **ẽ̄/*ẽ́* (Babno Polje *stˈrẹ:i̯xa*, Novi Kot *paˈlẹ:i̯nu*, Loknari *ˈmẹ:i̯stu*, Osilnica *mˈrẹ:i̯ža*, Požar *sˈtẹ:i̯na*, Delnice *beˈsẹ̣:i̯da*), odraz *u/u:/ọ:* < issln. **ō* (Novi Kot *zˈgun*, Plešce *ˈnuč*, Gerovo *ˈmust*, Razloge *ˈnuft*, Čeber/Čabar *ˈnu:č*), 2) vzporedna odraza umično naglašenih **e*, **o* (Lazec *ˈzi̯e:mla*, *ˈgʷo:ra*, Prezid *ˈsi̯e:stra*, Red. *ˈnu̯o:sa*, Kozji Vrh *ˈsi̯e:u̯u*, Red. *ˈku̯o:jna*, Razloge *ˈti̯e:ta*, *ˈpu̯o:tok*), 3) dvoglasniški odraz *o:u̯* < issln. **l̥* (Lazec *ˈbọ:u̯xa*, Kozji Vrh *ˈKọ:u̯pa*, Čeber/Čabar *ˈžo:u̯na*, Trstje/Tršće *ˈvo:u̯na*, Delnice *ˈžọ:u̯na*).

3 Splošnoslovenske jezikovne spremembe so: pomik praslovanskega starega cirkumfleksa na naslednji zlog (npr. psl. **ȍko* > sln. **okô* > knj. sln. *okọ̑*), naglasni umik na prednaglasno dolžino (npr. psl. **zvě̀zdȁ* > sln. **zvẽ́zda* > knj. sln. *zvẹ́zda*), odvisnost samoglasniške kakovosti od samoglasniške kolikosti in odvisnost samoglasniške kolikosti od naglasnega mesta ter (posledično) udvoglašenje izhodiščnih slovenskih dolgih sredinskih samoglasnikov **ẽ̄* in **ō* (npr. issln. **lẽ̄s* in **bṑs* > SZ sln. **lies* in **buos* oz. JV sln. **leįs* in **boųs*; knj. sln. *lẹ̑s* in *bọ̑s*) ter skrajšava nenaglašenih dolgih samoglasnikov.

4 Izjema je krajevni govor Banje Loke, kjer odraza za stalno dolgi jat in kratki akutirani jat v nezadnjem besednem zlogu ne sovpadeta (Gostenčnik 2014: 345−346).

5 Za natančno razmejitev gl. predlog nove narečne razmejitve na Karti 20 v Gostenčnik 2018: 179.

2.1.1.2 Starejše soglasniške značilnosti

Starejše soglasniške značilnosti so: 1) prehod **-m* > *-n* v končnicah samostalniške besede, v končnici 1. os. ed. sedanjika glagola in nepregibnih besednih vrstah[6] (Babno Polje 1. os. ed. sed. *mˈlẹ:jen*, Loknari Oed. *s kˈłúčin̥*, Gerovo 1. os. ed. sed. *ˈsajnan*, Delnice Oed. *s pˈrascən*), 2) depalatalizacija palatalnega **ĺ* (< issln. **Ĺ*) v vseh položajih in drugotnega **ĺ* (< **-lj-* < **-lьj-*) oziroma prihaja do anticipacije palatalnosti (Čeber/Čabar *ˈze:mla*, *ˈvȯ:la*, *kˈra:jl*, Ravnice *pˈluča*, *kˈrajl*, Osilnica *pˈluča*, *ˈdẹ:i̯tela*, Razloge *kˈlüč*, *ˈvȯ:la*, *kˈrajl*), 3) depalatalizacija palatalnega **ń* (< issln. **Ń*) v vseh položajih in drugotnega **ń* (< **-nьj-*) oziroma prihaja do anticipacije palatalnosti (Babno Polje *ˈniva*, *ˈlukna*, Ravnice *ˈniu̯a*, Red. *ˈku̯o:jna*, Zamost Red. *ˈku̯o:jna*, Delnice *kˈniga*, *ˈkujnskį*), 4) protetični *v-* pred **u-* (Lazec *ˈvusta*, Čeber/Čabar *ˈvi:xȯ*, Osilnica *ˈvuzda*, Požar *ˈvexu*, Delnice *ˈvüsta*), 5) protetični *u̯-* pred **o-* (Ravnice *u̯ọgˈnišče*, Trstje/Tršče *u̯oˈbərva*, Vode *ˈu̯oku*), 6) ohranjanje glasu *j* v vzglasnem **jь-* (Čeber/Čabar *ˈjymę*, Babno Polje *ˈjẹzba*, Trstje/Tršče *ˈjẹ̯zba*, Gerovo *ˈjigrat se*).

2.1.1.3 Mlajše glasovne značilnosti

Mlajše glasovne značilnosti so: 1) izguba tonemskih nasprotij, 2) umik naglasnega mesta s kratkega končnega zloga na prednaglasno nadkračino (Novi Kot *sˈkədən*, Janeži *ˈmegu̯a*, Osilnica *ˈtoma*, Požar *sˈtəbər*, Delnice *ˈməgu̯a*, *ˈpəkọ̯u*), 3) umik naglasnega mesta z zadnjega dolgega in kratkega zloga na predhodni zlog (Lazec *ˈsərci*, 3. os. ed. sed. *zˈgoni*, Kozji Vrh *ˈgasput*, *ˈkavač*, Vode *ˈkakuš*, 1. os. ed. sed. *ˈživi̯n*, Delnice *ˈsərci*, *ˈbedak*), 4) krajšanje dolgih visokih samoglasnikov *i* in *u* (Srednja vas pri Dragi *ˈlistje*, *kˈluka*, Prezid *kaˈbiu̯a*, *ˈsùša*, Loknari *kaˈpica* (*ˈsena)*, Red. *kˈruxa*, Gerovo *ᵘọ̯sˈlica*, *fˈruška*), 5) odraz kratkega akutiranega polglasnika v zadnjem ali edinem zlogu je *o*-jevski glas, reduciran *e*-jevski glas oziroma polgasnik (Babno Polje *ˈpọs*, Ravnice *ˈpẹ̯s*, *ˈdẹ̯š*, Gerovo *ˈpəs*, Delnice *ˈdəš*, Crni Lug *ˈdəš*), 6) onezvenečenje **v* > *f* pred nezvenečimi nezvočniki (Babno Polje *fˈsak*, Plešce *ˈu̯o:fca*, Delnice *ˈpajlọfčin̥a*) in v izglasju (Lazec Rmn. *kˈra:f*, Zamost Rmn. *jeˈzi:kọf*, Gerovo *ˈcė:rkọf*, Crni Lug *ˈkẹ̯f*), 7) švapanje, tj. prehod **l* > **u̯* pred nesprednjimi samoglasniki (Prezid *pu̯aˈnina*, Janeži *dˈu̯an*, Ravnice *xˈu̯a:pẹc*, Osilnica *dˈu̯a:ka*, Srednja vas pri Dragi *ˈžiu̯a*).

2.1.2 Slabitev kratkih samoglasnikov

Samoglasniški upad, vokalna redukcija oziroma slabitev kratkih samoglasnikov je čebranško narečje prizadel v različni meri, in sicer najvišjo stopnjo slabitve pozna severni in osrednji del narečja, preostali del pa manjšo. Povsod so pogosti pojavi *o*-jevskega akanja (Babno Polje *pagaˈrišče*, Kozji Vrh *gaspaˈdina*, Delnice *maˈtika*), *e*-jevskega akanja (Ravnice *nasˈna:ga*, Gerovo *naˈvẹ:i̯sta*), ukanja (Babno Polje *žẹˈlẹ:i̯zu*, Prezid *ˈvinu*, Čeber/Čabar *ˈse:dlu*, Gerovo *ˈži:tu*) in tudi popolne onemitve, predvsem samoglasnika *i* (Prezid *paˈlė:tca*, Novi Kot *ˈpa:lca*, Čeber/Čabar *šˈva:nka*, Gerovo *sˈramak*).

2.2 Kostelsko narečje

2.2.1 Opredeljujoče glasovne lastnosti

Opredeljujoče glasovne lastnosti govorov čebranškega narečja, ki jih znotraj dolenjske narečne skupine povezujejo v samostojno enoto – narečje, so: a) starejše samoglasniške in naglasne, b) starejše soglasniške značilnosti in c) mlajše glasovne značilnosti.

6 Ta soglasniška sprememba ni opredeljujoča lastnost za uvrstitev določenega krajevnega govora k nekemu narečju, temveč zgolj splošna, tipološka značilnost. Znotraj slovanskih jezikov je pojav znan tudi nekaterim drugim slovenskim, hrvaškim in slovaškim govorom.

2.2.1.1 Starejše samoglasniške in naglasne značilnosti

Starejše samoglasniške in naglasne značilnosti so: 1) enoglasniški samoglasniški sistem, v katerem *ė:/ẹ:* izpeljujemo iz dolenjskega **eį* < issln. **ē̆/*ě̆* (Banja Loka[7] *ˈlẹ:s*, *ˈcė:sta*, Vas *ˈcẹ:p*, Brod na Kolpi *sˈmẹ:x*, *bˈrẹ:za*, Guče Selo *sˈnẹ:k*, *neˈdẹ:la*, Gornji Turni *ˈlẹ:šnik*, *kǫˈlẹ:nǫ*), odraz *ǫ:/ȯ:* < issln. **ō* (Kuželj *zˈvǫ:n*, Delač *nˈȯ:xt*, Vas *ˈmǫ:č*, Brod na Kolpi *bˈrǫ:t*, Gornji Turni *ˈnǫ:s*), 2) široki enoglasniški odrazi za vzporedna odraza umično naglašenih *e*, *o* (Kuželj *ˈko:sa*, Banja Loka *ˈže:na*, *ˈko:sa*, Vas *sˈte:gnȯ*, *ˈko:sa*, Brod na Kolpi *ˈse:stra*, *ˈvo:da*, Gornji Turni *sˈte:gnǫ*, *ˈko:səc*), 3) (delno) ohranitev zaokroženega *ü:* < issln. **ū* (Banja Loka *kˈlü:č*, *ˈlü:kńa*, Vas *gˈlü:x*), 4) odraz *u:* < issln. **ǫ̑* (Banja Loka *ˈžu:na*, *ˈpu:na*, Vas *ˈču:n*, Guče Selo *ˈču:n*, *ˈvu:na*, *ˈKu:pa*, Gornji Turni *ˈtu:st*, *ˈvu:na*).

2.2.1.2 Starejše soglasniške značilnosti

Starejše soglasniške značilnosti so: 1) prehod **-m* > *-n* v končnicah samostalniške besede, v končnici 1. os. ed. sedanjika glagola in nepregibnih besednih vrstah (Vas Dmn. *siˈnu:vȯn*, Guče Selo 1. os. ed. *ˈživin*, Gornji Turni 1. os. ed. *ˈzi:ban*), 2) ohranjanje palatalnega **ĺ* (< issln. **Ĺ*) za samoglasnikom (Vas *sˈtẹ:ĺa*, Guče Selo *ˈpọ:steĺa*) in drugotnega **ĺ* (< **-lj-* < **-lьj-*) (Vas *ˈzẹ:ĺe*, Delač ˈ*zẹ:ĺe*), 3) ohranjanje palatalnega **ń* (< issln. **ń*) v vseh položajih (Vas *ˈńi:va*, *čˈrẹ:šńa*, *sˈkędėń*) ter drugotnega **ń* (< **-nьj-*) (Vas *zˈna:mańe*), 4) protetični *v-* pred **u-* (Vas *ˈvüxu*, Delač *ˈvixu:*, Guče Selo *ˈvixu*, Gornji Turni *ˈvixu*, *ˈvu:sta*), 5) protetični *j-* pred **a-* (Vas *ˈja:pnȯ*), 6) neohranjanje glasu *j* v vzglasnem **jь-* (Vas *ˈizba*, Gornji Turni *ˈime*).

2.2.1.3 Mlajše glasovne značilnosti

Mlajše glasovne značilnosti so: 1) izguba tonemskih nasprotij, 2) umik naglasnega mesta s kratkega končnega zloga na prednaglasno nadkračino (Delač *ˈdaska*, Vas *sˈtaza*, Brod na Kolpi *ˈmagla*, Gornji Turni *ˈdaska*), 3) umik naglasnega mesta z zadnjega dolgega in kratkega zloga na predhodni zlog (Banja Loka *mˈra:vinc*, *ˈpasti:r*, *ˈšero:k*, Delač *ˈmesu:*, *ˈkȯva:č*, Vas *ˈvičir*, *gˈlibǫk*, Zamost Brodski 3. os. ed. *ˈbuli me*, Gornji Turni *ˈmesu*, *ˈuku*, *ˈxidič*), 4) kratki *a* kot odraz kratkega akutiranega polglasnika v zadnjem ali edinem zlogu (Vas *ˈpas*), 5) onezvenečenje **v* > *f* pred nezvenečimi nezvočniki (Banja Loka *ˈo:fca*, Vas *ˈǫfca*, Guče Selo *ˈǫ:fca*) in v izglasju (Banja Loka *ˈčŗf*, Vas *zdˈraf*, Brod na Kolpi *ˈrọkaf*, Guče Selo *ˈkərf*, Gornji Turni *kˈri:f*).

2.2.2 Slabitev kratkih samoglasnikov

Pojavi samoglasniškega upada, vokalne redukcije so manj prisotni kot v osrednjih dolenjskih ali čebranških govorih in prizadevajo v največji meri issln. **u* (Banja Loka *bˈli:zę*, Vas deležnik na *-l* ž. *pisˈti:la*, *bˈli:zę*, Gornji Turni *liˈpi:na*) in **i* v vseh nenaglašenih položajih (Banja Loka *lęˈsi:ca*, *ˈma:tę*, Vas Omn. *z noˈga:mę*) ter nenaglašeni izglasni **-o/*-ǫ* (Vas *ˈgərlȯ*, Ted. *ˈže:nȯ*). Akanje je redko (Banja Loka *ˈja:goda*, Vas *stoˈpa:lȯ*, *ˈja:goda*, *ˈkọš*, Gornji Turni *kǫˈpi:to*, vendar Banja Loka *saˈbọ:ta*, Guče Selo *maˈti:ka*).

2.3 Oblikoslovje

V oblikovnem sistemu razlikovalnih ločnic med obema narečjema ni. Izjema so različni posamezni samoglasniški odrazi, ki pa so posledica drugačnih notranjih glasovnih sprememb.

2.3.1 Samostalnik

Samostalnik ohranja vse tri slovnične spole, loči ednino in množino, dvojina ni prisotna. V primerjavi s slovenskih knjižnim jezikom ni bistvenih razlik. Podajam primere za

7 Gostenčnik 2014: 345−346.

čebranško narečje iz krajevnega govora Ravnic – brat: Ied. *bʹra:ta*, Red. *bʹra:ta*, Imn. *bʹra:tę*, Rmn. *bʹra:tu*, Dmn. *bʹra:tęn*, Tmn. *bʹra:te*, Mmn. *bʹra:tęx*, Omn. *z bʹra:tmę*; selo: I/Ted. *ʹsi̯e:u̯u*, Red. *ʹsi̯e:u̯a*, D/Med. *ʹsi̯e:lę*, I/Tmn. *ʹsi̯e:u̯a*, Rmn. *ʹsė:l*, Dmn. *ʹsi̯e:u̯an*, Mmn. *ʹsi̯e:u̯ęx*; noga: Ied. *ʹnu̯o:ga* : *ʹnaga*, Red. *ʹnagi*, D/Med. *ʹnagi* : *ʹnu̯o:gę*, Ted. *ʹnagọ* : *ʹnu̯o:gọ*, Oed. *z ʹnu̯o:gọ*, I/Tmn. *ʹnagi*, Rmn. *ʹnọk* : *ʹnagi*, Dmn. *ʹnu̯o:gan*, Mmn. *ʹnu̯o:gax*, Omn. *z naʹgå:mę*; pamet: I/Ted. *ʹpa:męt*, Red. *ʹpa:meti*, D/Med. *ʹpa:metę*, Oed. *ʹpa:metjọ*, I/Tmn. *ʹpa:meti*.

Primeri za kostelsko narečje so iz krajevnega govora Vasi – brat: Ied. *bʹrat*, R/Ted. *bʹra:ta*, D/Med. *bʹra:ti*, Ied. *z bʹra:ton*, Imn. *bʹra:ti*, Rmn. *bʹra:tof*, Tmn. *bʹra:tjė*, Mmn. *pər bʹra:tix*, Omn. *z bʹra:ti*; gnezdo: Ied. *gʹnẹ:zdȯ*, Imn. *gʹnẹ:zda*, Rmn. *gʹnẹ:st*, Mmn. *na gʹnẹ:zdix*; noga: Ied. *ʹno:ga*, Red. *ʹnogi*, Ded. *ʹno:gę*, Ted. *ʹnogȯ*, Med. *na ʹno:gi*, Oed. *z ʹnogȯ*, Imn. *ʹnogi*, Rmn. *ʹnọ:k* : *ʹnu:k*, Dmn. *ʹnogi*, Mmn. *na ʹno:gax*, Omn. *naʹga:mę*; hči:[8] Ied. *šʹči:*, Red. *šʹčẹ:re*, Ded. *šʹčẹ:ri*, Ted. *šʹčẹ:r*, Oed. *s šʹčerjȯ*, Imn. *šʹčẹ:ri*, Rmn. *šʹčẹ:r*, Dmn. *šʹčẹ:ran*, Mmn. *šʹčẹ:rix*.

2.3.2 Pridevnik

Pridevnik ločuje vse tri spole (Novi Kot Ied. m. *ʹmȯ:kẹr*, sr. *ʹmakru*, ž. *ʹmakra*, Ravnice Ied. m. *sʹtar*, sr. *sʹta:ru*, ž. *sʹta:ra*, Delač Ied. m. *ʹdọ:bėr*, sr. *ʹdȯbrȯ*, ž. *ʹdȯbra*).

Določne oblike pridevnika so izražene zgolj v imenovalniku ednine, in sicer v moškem spolu s končnico **-i* in (neobvezno) s kazalnim zaimkom *ta*, v srednjem in ženskem spolu je določnost razvidna zgolj s prisotnostjo kazalnega zaimka *to* oziroma *ta* (Babno Polje m. *tę baʹgå:tę*, sr. *tę sʹtå:ru*, ž. *tę sʹtå:ra*; Čeber/Čabar m. *sʹrẹ:dńi*, *ʹvẹ:lki*).

Primernik se tvori iz stranskosklonske osnove oziroma redkeje iz osnove s primerniško pripono *-(i)ji* oziroma z njenimi različnimi glasovnimi realizacijami (Babno Polje *ʹbuljẹ*, *sʹu̯å:bjẹ*, Čeber/Čabar *sʹta:rji*, Osilnica *mʹu̯a:jẹ* : (*mʹu̯a:jšẹ*), Gerovo *ʹu̯a:glẹ* ‘lažji’, Delnice *sʹtå:rjį*, *mʹu̯å:jį*, Delač *mʹla:jė*, *ʹvẹ:čjė*) ali opisno s primernikom prislova *bolj* in osnovnikom (Babno Polje *bọl gʹlębak* : *bọl ʹvębak*, Ravnice *ʹbẹl sʹu̯a:dak/sʹu̯a:tka*, Delnice *ʹbọjl ʹveseu̯*). Presežnik se tvori s predpono *naj-* + primernik (Babno Polje *ʹnå:jvišjẹ*, Osilnica *ʹnaj'vi:čjẹ*, Delnice *najʹbujlį*, *najnọʹvįjį*, Delač *ʹna:i̯ ta ʹvẹ:čjė*) ali opisno s presežnikom prislova *najbolj* in osnovnikom (Ravnice *ʹnajbẹl sʹu̯a:tku*).

2.3.3 Glagol

V sedanjiku 1. osebe ednine sedanjika imajo vsi govori končnico *-n*, ki je glasovna realizacija končnice praslovanske brezpriponske spregatve *-m* (Janeži *ʹnẹ:i̯man*, Ravnice *ʹdẹ:i̯u̯an*, *ʹnu̯:əsẹn*, Guče Selo *gʹlẹ:dan*, *pʹrọ:sin*, Vas *ʹnʲe:sen*). Vsi govori imajo v 2. osebi dvojine (kjer jo poznajo) in množine ter v 3. osebi dvojine (kjer jo poznajo) končnico *-šta* oziroma *-šte* (Babno Polje *gʹri:əšte*, Ravnice *ʹdẹ:i̯u̯ašte*, Guče Selo *gʹlẹ:dašte*, Vas *ʹži:vęšte*).

Dvojinske oblike so le redko izpričane, danes skoraj niso več v rabi, izjeme so redke in občutene kot arhaične, pogostejše so ob številniku *dva*: Novi Kot *ʹKẹ:ra dʹva: se ʹžė:ništa?*, Ravnice *Su̯a bʹu̯a: s pərʹja:tlẹn*.

Med nedoločnikom in namenilnikom ni razlikovanja, v vseh govorih je tudi v vlogi nedoločnika posplošen namenilnik (Babno Polje *ʹgu̯o:nẹt* ‘goniti’, Osilnica *ʹu̯otpərt* ‘odpreti’, Gerovo *ʹzatŗt* ‘zatreti’, Delnice *ʹpeč* ‘peči’, Crni Lug *ʹkẹpẹt* ‘kupiti’, Guče Selo *ʹši:vat*, Vas *ʹsišit*, *kʹle:pat*, *pʹrest*).

Prihodnjik se tvori s prihodnjikom pomožnega glagola *biti* in deležnikom na *-l* (Čeber/Čabar *ʹDənəs ne bọdo zʹna:li ʹdẹ:ca v ʹšu:lį si šʹtu:mƒe zaʹkə:rpat*, Ravnice *Zaʹjutra ga ʹbọmo zbẹʹdili* ‘Jutri zjutraj ga bomo zbudili’).

Preteklik se tvori s sedanjikom pomožnega glagola *biti* in deležnikom na *-l* (Novi Kot *ʹBa:jtar je zaniʹčẹ:valna beʹsẹ:i̯da za ʹtẹzga ko je ʹjẹmu ʹma:u̯ al pa ʹnəč*, Razloge *ʹDa:li so ʹpu̯o:jest paʹlė:nte pa mʹlẹ:i̯ka*).

8 Samostalnik *hči* izkazuje kolebanje, in sicer ima v Red. in Rmn. končnici ženske *a*-sklanjatve.

2.4 Zgled narečnega besedila

Kə ˈsən biu̯ ˈmajxən smo ˈpaːsli. Kˈraːve smo ˈpaːsli …	Ko sem bil majhen, smo pasli. Krave smo pasli.
A ˈpajlak je, ˈtu je ˈuni ki̯ ˈvaːrvu ˈpǫːjla, pǫlˈjaːk pa se pˈraːvi slǫˈveːnsku.	A poljak je, to je tisti, ki je čuval polja, poljȧk pa se reče po slovensko.
ˈPa nan je … kˈraːve ˈsǫ nan ˈdęle odˈxaːjale u šˈkȯːdǫˈ.	Pa nam je … krave so nam hodile delat škodo.[9]
Pajlak je pa za grˈmaːčǫ ˈčaːku, …, da nas ˈbǫ ˈpǫlej ˈu̯axku štˈraːpu, ˈkaːznu.	Poljak je pa za grmovjem čakal, da nas bo potem lahko ujel, kaznoval.
In ˈpǫlej, ki̯ smǫ ga pa ˈankret ˈvidli, se jə skˈrou̯ za grˈmaːčǫ, sˈmǫ pa gˈlėːdali, da nan ˈbǫdǫ kˈraːu̯e šˈle f šˈkȯːdǫ, je pa ˈdou̯ːgo ˈčaːku, je pa ˈzaspu.	In potem, ko smo ga pa enkrat videli, da se je skril za grmovje, smo pa gledali, da nam bodo šle krave stran, je pa dolgo čakal, je pa zaspal.
ˈPǫlej smo mu pa ˈpuškǫ fkˈraːli, pa smo jǫ skˈrili za an ˈkarin, za dˈrugǫ grˈmaːčǫ.	Potem smo mu pa puško ukradli, pa smo jo skrili za eno korenino, za drugo grmovje
Mi sˈmǫ pa zaˈčėːli rˈjavi̯t ˈda se bǫ zˈbudu.	Mi smo pa začeli kričati, da se bo zbudil.
Kə se je zˈbudu, je pa ˈparvu da bǫ zagˈraːbu za ˈpuškȯ, pa ˈnei̯ bu̯ǫ ˈpuške.	Ko pa se je zbudil, je pa najprej /hotel/ zagrabiti puško, pa ni bilo puške.
ˈPol se je pa zˈmislu da smǫ mu ˈmi skˈrili̯, pa ˈčęu̯ gˈrazit, da nas ˈbǫ astˈrẹːu̯u …Pa ˈnei̯ maš ˈpuške!	Potem je pa pomislil, da smo mu /jo/ mi skrili, pa je začel groziti, da nas bo ustrelil. Pa /saj/ nimaš puške!
Pa je ˈčęu̯ pˈrasit ˈnaj mu ˈvərnemǫ ˈpuškǫ, …, ˈdǫbru ˈpǫle sˈmǫ mu čes en ˈcajt ˈvaːrni-li, ˈzatu ka je u̯oˈbeču da bǫ ˈdaːu̯ vˈsaːkmu ˈankrat stˈrėːli̯t	Pa je začel prositi, …, dobro, potem smo mu /jo/ čez nekaj časa vrnili, zato ker je obljubil, da bo dal vsakemu enkrat za streljati.
Kę smǫ mu pa ˈdaːli ˈpuškǫ, ˈnas je pa sˈpėːt ˈzačeu̯ z ˈšibǫ ˈu̯avit.	Ko smo mu pa dali puško, nas je pa začel spet z šibo loviti.
ˈPȯlej ˈnas nei̯ več ˈtȯːlku šˈpėːgu, ˈzak se je ˈbaːu̯, da ga ˈbȯmǫ sˈpẹːt, da bǫ ˈzaspau̯.	Potem nas ni več toliko opazoval, ker se je bal, da ga bomo spet, da bo zaspal.

3 Besedila o in v slovenskih govorih ob Čabranki, zgornji Kolpi in v Gorskem kotarju

Objavljena besedila o in v slovenskih govorih ob Čabranki, zgornji Kolpi in v Gorskem kotarju je glede na funcijsko zvrst besedil možno razdeliti na poljudnoznanstvena in umetnostna.

3.1 Poljudnoznanstvena besedila

Med znanstvena dela sodi slovar slavista, duhovnika, predvsem pa zbiratelja narečnega besedja Jožeta Gregoriča (1908–1989), ki je bil po rodu iz Delača. V sodelovanju z dialektologinjo Sonjo Horvat z Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša Znanstvenoraziskovalnega

9 Besedna zveza, da »krave hodijo v škodo« pomeni, da krave zbežijo na sosednje pašnike in tam delajo škodo na tuji posesti s tem, ko pasejo tujo travo.

centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani je zbiral gradivo za narečni *Slovar kostelskega govora*. Slovar naj bi vključeval južne kostelske govore od Srobotnika do Grglja. Delo je zastalo predvsem zaradi Gregoričeve smrti, vendar je Občina Kostel kasneje delo znova spodbudila in *Kostelski slovar* je izšel posthumno leta 2014 v sodelovanju Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša in Občine Kostel v (so)uredništvu Petra Weissa in Ivanke Šircelj-Žnidrašič, obeh z imenovane ustanove. Slovar vsebuje besedje kostelskega narečja.

Samonikli slovaropisec Slavko Malnar (rojen 1937) je po rodu iz Ravnic blizu Trstja/Tršća. Po upokojitvi se je začel ljubiteljsko ukvarjati z lokalno zgodovino, priimki in krajevnimi govori. Ljubiteljstvo je preraslo v resno delo in izdajo številnih monografij. Med njimi sta za jezikoslovje pomembna predvsem dva slovarja čebranških govorov, in sicer *Pamejnek* iz leta 2002 in *Rječnik čabarskog govora* iz leta 2008, ki prinašata neprecenljiv zapis posameznih govorov (predvsem govora Ravnic) čebranškega narečja, hkrati pa nudita spodbudo in zgled vsem znanstvenim narečnim slovaropiscem.

Zbiralec in pisec Jože Primc je v obsežnem predgovoru knjige *Okamneli mož (in druge zgodbe iz Zgornje Kolpske doline)* obravnaval zgodovino območja in naredil opis tamkajšnjega govora, ki ga avtor deli na tri dele: gebarski govor (od Babnega Polja in Prezida na obeh bregovih Kolpe in Čabranke do vključno vasice Srobotnik ob Kolpi pod Sveto Ano), kostelski govor (od Račkega Potoka pod Srobotnikom do Grglja) in belokranjski govor (od Grglja do Dola oziroma Predgrada in naprej v Belo Krajino). Ta razdelitev je utemeljena z nekdanjo delitvijo na gospostva (kočevsko, kostelsko in poljansko) ter s gostoto naselitve Uskokov na posameznem območju (manjše število na območju Osilnice, večje na kostelskem, največje pa na belokranjskem) in njihovim vplivom na krajevne govore. Knjiga – delo klasične folklore – je izšla kot 15. knjiga v zbirki Glasovi z zgoščenko iz leta 1997, ki prinaša 433 zgodb v domačem govoru iz »Babnega Polja in Prezida prek Gerova, Čabra, Osilnice, Kužlja, Kostela, Fare, Dola in Predgrada«. V knjigi so tako zbrane zgodbe v čebranškem in kostelskem narečju.

3.2 Umetnostna besedila

Med književnim ustvarjanjem v narečju je treba izpostaviti Zlatka Pochobradskega, nekdanjega profesorja hrvaškega jezika, danes pa predvsem pesnika in pisatelja, ki ustvarja v svojem domačem govoru Gerova. Poleg poezije – na primer pesniška zbirka *Bejle Gauob* (1980) – piše »po domače« tudi romane, na primer *Tune & Ive* (2008) ali *Vejš-(ne)vejn* (2009), vse izšlo pri Matici Hrvatski, Ogranak Čabar.[10]

Izbor literarnih ustvarjalcev v domačem narečju je naredil Jakob Müller v svoji leta 2014 izdani antologiji *Pušelc domačeh: najlepję pejsmę* čebranskega *kraja*, izdani pri Matici Hrvatski v Čebru/Čabru.

Kantavtor Matija Turk iz Črnega Potoka pri Dragi piše in poje pesmi v domačem govoru ob spremljavi svoje harmonike. Izdal je že štiri zgoščenke, med njimi so *Rejč damača* (2003), *Ko se pilen ob Čabranke* (2010) in *Spit se vrača rejč damača* (2004).

Kantavtor novejše generacije Josip Grgurić iz Čebra/Čabra, je predstavnik t. i. čabranskega roka, član skupine Na knap, ki deluje že od leta 2015 in bo v kratkem izdala svojo prvo zgoščenko. Ustvarjajo avtorske rok in bluz pesmi v domačem govoru Čebra/Čabra.

Prifarski muzikanti ali Prifarci[11] iz Vasi pri Kostelu so že »pravi mački«, saj zabavajo ljudi na odrih že od leta 1988, izdali so že 32 zgoščenk. Začeli so kot tamburaška skupina, nato pa prešli bolj v narodnozabavne vode. Njihov repertoar je sicer precej raznovrsten, od božičnih do priredb in slovenskih ljudskih pesmi, vendar pa se skoraj na vsaki zgoščenki

10 Pri tako velikem številu izdanih knjig v domačem govoru zagotovo ni zanemarljiva vloga Ivana Janeša, predsednika izpostave Matice Hrvatske v Čebru/Čabru, ki zavzeto spodbuja vsako izdajo v ali o narečju oziroma vse, kar bi lahko morebiti dvigovalo lokalno (samo)zavest prebivalstva.

11 Domača spletna stran Prifarskih muzikantov: <http://www.prifarskimuzikanti-drustvo.si>.

najde tudi kakšna melodija, kjer zapojejo »po kostelski«, med njimi je taka zlasti *Lepu je blu*, ali pa so na njej ljudske pesmi iz Kostela, na primer *Mlinarca*.

Žal pred kratkim preminuli Bojan Pajnič (1963–2017), Ljubljančan, vendar po rodu iz Razlog, je z veliko strastjo zbiral hišna imena in priimke v župniji Turke in dolini zgornje Kolpe in Čabranke. Naredil je popis vseh izseljencev v Ameriko z območja župnij Turke, Plešce, Hrib, Razloge in Osilnica ter celotno rodoslovje v župniji Turke. Zbiral je mite in legende ter pripovedi v domačem govoru. Zbirko domačih pripovedi *Piļǫk pride v Zdǫune Blječke* je pripravljal za tisk, vendar ga je smrt prehitela. Po zaslugi Marka Smoleta bo knjiga izšla v kratkem.

4 Sklep

Stična območja obravnavanih govorov ob Čabranki, zgornji Kolpi in v Gorskem kotarju so se zgodovinsko nepretrgoma povezano razvijala, kar se danes odraža zlasti v narečni jezikovni podobi tamkajšnjih govorov. Od naravnozemljepisnih značilnosti sta bili prav reki Čabranka in Kolpa predvsem združevalni dejavnik, okoliški visoki vrhovi in velike gozdnate površine pa so še dodatno otežile povezavo s sosednjimi pokrajinami in s tem okrepile notranje povezovanje.

Z definicijskimi lastnostmi slovenskega jezikovnega diasistema lahko opredelimo vse krajevne govore znotraj obravnavnega območja kot del slovenskega jezika. Na osnovi starejših jezikovnih pojavov slovenskega jezika pa jih nadalje umestimo v dolenjsko narečno skupino, vendar na dve ločeni narečji, to sta čebranško narečje in kostelsko narečje, obe poleg območja znotraj Slovenije zajemata tudi krajevne govore na Hrvaškem.[12]

Viri in literatura[13]

Gostenčnik, Januška, 2014: Govor kraja Banja Loka (SLA T283) (po gradivu za SLA). *Annales, Series historia et sociologia* 24/2. 343–355.

Gostenčnik, Januška, 2014: Primerjava govorov Babnega Polja in Ravnic v luči starejših in mlajših slovenskih jezikovnih sprememb. *Jezikoslovni zapiski* 20/2. 25–36.

Gostenčnik, Januška, 2016: Krajevni govori od Babnega Polja do Bosljive Loke. *Slavistična revija* 63/3. 341–363.

Gostenčnik, Januška, 2018: *Krajevni govori ob Čabranki in zgornji Kolpi*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Gostenčnik, Januška, 2019: Kostelski govor kraja Vas – SLA T416. *Jezikoslovni zapiski* 25/2. V tisku.

Gregorič, Jože, 2014: *Kostelski slovar*. Uredili Sonja Horvat, Ivanka Šircelj-Žnidaršič, Peter Weiss. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU – Kostel: Občina (Slovarji). <www.fran.si>.

Horvat, Sonja, 1994: Nekaj naglasnih in fonoloških značilnosti slovenskega kostelskega govora. *Slavistična revija* 42/2–3. 305–312.

Južnič, Stanislav, 2013: *Prvih 650 let župnije Fara*. Fara: Župnija.

Lisac, Josip, 2006: *Tragom zavičaja: delnički govor i govor Gornjih Turni u svjetlosti goranskih kajkavskih govora*. Split: Književni krug.

Logar, Tine, 1996: *Dialektološke in jezikovnozgodovinske razprave*. Uredila Karmen Kenda-Jež. Ljubljana: ZRC SAZU.

Lončarić, Mijo, 1996: *Kajkavsko narječje*. Zagreb: Školska knjiga.

Malnar, Slavko, 2002: *Pamejnek: govor u čabarskom kraju*. Čabar, Rijeka: Matica Hrvatska, Ogranak u Čabru.

12 Kot so na primer govori krajev Zagolik, Kuželj na obeh straneh meje, Guče Selo, Lešnica, Gornji Turni, Brod na Kolpi in bližnja okolica. Natančnejša zamejitev kostelskega narečja na hrvaški strani državne meje je še v pripravi.

13 Prispevek je nastal v okviru programa P6-0038, ki ga financira ARRS.

Malnar, Slavko, 2008: *Rječnik govora čabarskog kraja*. Čabar: Matica Hrvatska, Ogranak u Čabru.
Müller, Jakob, 2014: *Pušelc domačeh: najlepję pejsmę čebranskega kraja*. Čabar: Matica Hrvatska.
Pochobradsky, Zlatko, 1980: *Bejle Gauob*. Čabar: SIZ u oblasti kulture.
Pochobradsky, Zlatko, 2008: *Tune & Ive*. Čabar: Matica Hrvatska, Ogranak u Čabru.
Pochobradsky, Zlatko, 2009: *Vejš-(ne)vejn*. Čabar: Matica Hrvatska, Ogranak u Čabru.
Primc, Jože, 1997: *Okamneli mož in druge zgodbe iz Zgornje Kolpske doline (od Babnega Polja in Prezida prek Gerova, Čabra, Osilnice, Kužlja, Kostela, Fare do Dola in Predgrada)*. Ljubljana: Kmečki glas.
Ramovš, Fran, 1931: *Dialektološka karta slovenskega jezika*. Ljubljana: Rektorat Univerze kralja Aleksandra.
Šekli, Matej, 2018: *Tipologija lingvogenez slovanskih jezikov*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Manj poznani zgodovinsko prisotni jeziki in njihova narečja v Sloveniji[1]

1 Uredniku za poglavje *Manj poznani zgodovinsko prisotni jeziki in njihova narečja v Sloveniji* ni uspelo pridobiti načrtovanih prispevkov z delovnima naslovoma *Judje na Slovenskem* in *Romski jezik v Sloveniji*. M. Š.

Vida Jesenšek
Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za germanistiko
vida.jesensek@um.si

Nemščina v Mariboru: preplet kulturnozgodovinskih in jezikovnih danosti

Prispevek obravnava jezikovni stik in razmerja med nemščino in slovenščino v Mariboru in na Spodnjem Štajerskem (nemško Untersteiermark). Poudarek je na kulturnozgodovinskih in jezikovnih danostih med letoma 1848 in 1945, orisana je raba obeh jezikov v vsakdanjem sporazumevanju, šolstvu in kulturnem udejstvovanju, prikazan je medjezikovni vpliv, nakazano je na ostaline v sodobni slovenščini in na primerljivost sedanjega časa, v katerem se slovenščina sooča z globalno vlogo angleščine.

1 Uvod

»Življenje v Mariboru je povsem nemško, pa čeprav je na najbližjem podeželju slovensko opredeljeno; skoraj vsi domači Mariborčani obvladajo oba jezika, službeniški sloj navadno že po enem letu, ki ga preživi v mestu«, je sredi 19. stoletja o jezikovni podobi mesta zapisal Puff (1847, cit. po Ferlež 2012, 126), profesor nemškega rodu na mariborski (nemški) gimnaziji, takratni najvišji šolski ustanovi v mestu.[1] Ta slovenski živelj »ima svoje vrline pa tudi hibe, med slednjimi je žal v ospredju nagnjenost k neresnici in pitju, kar zadeva prve, pa hitro dojemanje …« (prav tam, cit. po Kmetič 2016, 12), k čemur je najbrž sodilo tudi učenje nemščine. Glede na zgodovinske danosti, ki narekujejo izbiro jezika v povezavi z družbenim statusom govorcev, je Puffovo izjavo o večinski dvojezičnosti treba razumeti z zadržkom, predvsem pa ne v današnjem pomenu tega izraza, tj. zmožnosti rabe dveh jezikov v različnih funkcijah ter istovetenja z obema jezikoma, tj. pripadnosti dvema jezikovnima skupnostima. Politične razmere so v mestu odločilno določale njuna medsebojna razmerja. Vsak ob svojem času sta služila opredeljevanju narodnostne pripadnosti, bila sta sredstvo za merjenje moči v vsakdanjem sporazumevanju, šolstvu in kulturi, izrabljana sta bila kot prvovrstno sredstvo političnega boja. Še posebej burno je bilo dogajanje v Mariboru (in na celotnem območju avstrijske dežele Južne Štajerske) v stoletju političnih in jezikovno-kulturnih preobratov (Ferlež 2012), tj. v obdobju med sredinama 19. in 20. stoletja. To je tudi čas, ki nas v prispevku posebej zanima.

2 Kulturno-jezikovna podoba Maribora v preteklosti

Maribor je zaznamovan s stikom dveh jezikov in dveh kultur, slovenske in nemške. Že od začetkov njegovega razvoja v 12. stoletju, ko je bil del mejne grofije frankovske države in v 13. stoletju, ko je pristal pod oblastjo Habsburžanov, viri izpričujejo priseljevanja iz nemško govorečih dežel, predvsem iz današnje avstrijske Koroške in Štajerske, Bavarske, pa tudi iz drugih srednjeveških nemških mest. Stanovski pridevki ob osebnih imenih prvotnih prebivalcev so bili praviloma nemški: *nadler* ‘iglar’, *swertseger* ‘mečar’, *puchsenmaister* ‘puškar’, *glaser* ‘steklar’, *arglmaister* ‘orglarski mojster’, *pildmacher* ‘slikar’, *pader*

1 Dolgotrajni nemški značaj mesta se kaže tudi v njegovem poimenovanju. Slovensko ime je dobilo po zaslugi panslavistično navdahnjenega Stanka Vraza šele 1836, skoraj sedemsto let po prvem zapisu imena *Marchburch* in po stoletjih uporabe več nemških različic (*Marchpurch*, *Marchburg*, *Marpurk*, *Marprog*, *Marburg an der Drau*). Dokončno utrdilo se je šele po 1918.

'ranocelnik'.[2] Kasneje je Maribor privabljal tudi nemško plemstvo (prim. mariborsko vejo Spannheimov (Bernard Mariborski)), po zaslugi obrtniško-trgovskega razvoja pa je že v 17. stoletju veljal za večkulturno in večetnično okolje. Kakor navaja Curk (2002: 77), je bilo v mestu med drugo polovico 18. in prvo polovico 19. stoletja 2,4-krat več tujcev kot domačinov in 2,4-krat več priseljencev iz nemških kot slovanskih dežel. Priseljeno prebivalstvo je bilo torej večinsko nemško in je imelo v rokah gospodarstvo in upravo mesta, v nižjih družbenih slojih pa je bil prevladujoč slovenski živelj. Poznavanje in raba obeh jezikov tako nista mogla biti enakovredna; »uporaba nemščine kot sporazumevalnega jezika je bila v času do druge polovice 19. stoletja v vseh spodnještajerskih mestih nekaj vsakdanjega« (Ferlež 2002: 93). Jezik v tem času še ni narodnostno in identitetno opredeljeval: »Stari Mariborčan, pa tudi Celjan ali Ptujčan, je bil v prvi vrsti Štajerec, poleg tega pa še zaveden meščan in lokalpatriot, ki po potrebi govori nemško in slovensko, a je do nemštva in slovenstva nevtralno razpoložen, saj se novega nacionalnega vprašanja še ne zaveda« (Ferlež 2012: 30). V takšnih razmerah je mesto dočakalo drugo polovico 19. stoletja, čas, ko je v monarhiji postalo pomembno nacionalno in jezikovno opredeljevanje, ki je povzročalo napetosti med prebivalstvom. Kot ugotavlja Cvirn (Cvirn 2016: 8), so se Štajerci temu sprva želeli izogniti; v Celju in Mariboru so ustanovili celo *Društvo za posredovanje med slovansko in nemško narodnostjo* (*Verein zur Vermittlung der slawischen und deutschen Nationalität*), ki je zagovarjalo narodnostno spravo in enotno Avstrijo kot skupnost enakovrednih narodov. Odnos med Nemci in Slovenci sprva ni bil sovražen in tudi jezikovna praksa se ni bistveno spremenila; v vsakdanjem sporazumevanju, v uradih, trgovini, obrteh in družabnem življenju je prevladovala nemščina, slovenščina je služila sporazumevanju z nižjimi sloji, uporabljala se je »v pogovoru z neomikanci« (Ferlež 2012: 34).

Do ostrejšega narodnopolitičnega razlikovanja je prišlo v 60-ih letih 19. stoletja. Mariborski Nemci so ostro nasprotovali slovenskemu taborskemu gibanju in programu Zedinjene Slovenije, leta 1869 so organizirali celo protitabore v Celju, Slovenski Bistrici in Radvanju, saj so svojo prihodnost videli v okvirih Avstrije. K obrambi nemškosti mesta je prispevala tudi statistika; z ljudskimi štetji med 1880 in 1910 so ugotavljali t. i. občevalni jezik, po katerem so prebivalce uvrščali med Nemce in Slovence. Glede na prevlado Nemcev v gospodarstvu, upravi in javnem življenju je razumljivo, da je bil delež nemščine visok – več kot 80-odstoten, manipulativna metodologija pa je pripeljala do t. i. statistične asimilacije prebivalstva. Mestna uprava je bila ob prelomu stoletij v celoti nemška in je zastopala stališče, da je Maribor nemško mesto sredi slovenskega območja. Nasprotovala je slovenskemu šolstvu s slovenskim učnim jezikom, preprečiti je hotela celo postavitev Slomškovega spomenika; nasprotno je nemško mestno podobo utrjevala s preimenovanjem ulic in postavljanjem spomenikov pomembnim nemškim osebnostim. Ustanavljala so se društva za obrambo in krepitev nemštva; med najpomembnejša štejemo društvo *Deutscher Schulverein* (*Nemško šolsko društvo*) (1880–1918), ki si je prizadevalo za okrepitev nemškega šolstva v mestu in slovensko govoreči okolici ter društvo *Südmark* (*Južna krajina*) (1889–1918), ki je v prvi vrsti zagovarjalo nemške gospodarske interese.

Ob prelomu stoletij je politika postajala vse bolj radikalna, mednacionalni odnosi so se zaostrovali. Protislovensko razpoloženje je v času prve svetovne vojne doseglo vrhunec, mariborski (in »slovenski«) Nemci so se odločno uprli Majniški deklaraciji (1917) in cesarja na Dunaju opozarjali na »veleizdajsko politiko Slovencev« (Ferlež 2012: 56). Po razglasitvi Države Slovencev, Hrvatov in Srbov (SHS) je mariborski mestni svet 30. oktobra 1918 sklenil, da »nemško mesto Maribor ne sme pripasti slovanskemu ozemlju« (Ferlež 2012: 59), naslednji dan, 1. november 1918, pa so zgodovinsko zaznamovale besede Rudolfa Maistra:

2 Prim. Bunc (1963; 175): »Mnogo stanovskih priimkov imamo v dveh oblikah, slovenski in nemški /…/ To pa zaradi tega, ker so tujejezični gospodarji zapisovali v svoje urbarje in matice naša imena kaj radi v prevodu. /…/ Spričo navedenega načina nastajanja stanovskih priimkov ne smemo misliti, da so vsi naši *Šmidi, Vebri, Fišerji* in *Hafnerji* zares tudi nemške krvi.«

»Maribor razglašam za jugoslovansko posest in prevzemam v imenu svoje vlade vojaško poveljstvo nad mestom in vsem Spodnjim Štajerskim« (Ferlež 2012: 59). Do konca leta je bila nemška mariborska mestna oblast razpuščena, s čimer se je začasno zaključila tudi nemška prevlada v mestu. Mesto je dokončno pripadlo Kraljevini SHS šele po Saintgermanski pogodbi septembra 1919, še prej pa so bile z vladnimi ukrepi (in po povsem primerljivih germanizacijskih metodah) poslovenjene upravna, sodna in šolska oblast. Sledilo je odpuščanje nemških uradnikov, učiteljev, železničarjev, obrtnikov; zaradi političnega pritiska se jih je večina izselila v Avstrijo. Po podatkih ljudskega štetja 1921 je bilo prebivalcev z nemškim maternim jezikom na Spodnjem Štajerskem v primerjavi z letom 1910 zdesetkano. Ponovno se srečamo s statistično asimilacijo prebivalstva, tokrat nemškega, k čemur je spet pripomogla metodologija štetja, ki je tokrat spraševala po maternem jeziku; za Nemce so šteli le prebivalce z nemškimi starši, ne pa tudi tistih, ki so se v preteklosti za nemštvo odločali iz pragmatičnih razlogov.

Ponoven vzpon mariborskih in južnoštajerskih Nemcev beležimo v 30-letih 20. stoletja s podporo pronacističnim idejam. Organizirano so delovali v društvenih okvirih, predvsem znotraj švabsko-nemške organizacije *Kulturbund* 'Kulturna zveza', katere osnovna naloga je bila širjenje nemške kulture v najširšem pomenu in skrb za nemško učiteljstvo in duhovništvo; v resnici se je do leta 1935, ko je bila začasno prepovedana in razpuščena, razvila v najbolj aktivno in vplivno pronacistično organizacijo na Slovenskem. Med letoma 1941 in 1945 so številni mariborski in južnoštajerski Nemci sodelovali z okupacijskimi oblastmi, ponovno v tesnem sodelovanju z leta 1939 obnovljenim Kulturbundom (Potočnik 1999). Glede na delovanje nekaterih, med njimi vplivnega pivovarja Tscheligija in evangeličanskega pastorja Barona, ki sta ob začetku vojne v Mariboru z navdušenjem pozdravila Hitlerja, nato pa kmalu obsodila odnos okupatorjev do Slovencev, lahko sklepamo, da je bilo sodelovanje mariborskih Nemcev z okupatorji na neki način tudi pragmatična odločitev, ki bi jim prinesla boljši položaj, kot so ga kot nezaželena manjšina imeli v Kraljevini SHS (Ferlež 2012: 80).

V letih po drugi svetovni vojni so bili pripadniki avtohtone nemške manjšine in pronemško usmerjeni Slovenci (*nemčurji*, *nemškutarji*) sistematično razlaščeni, odvzete so jim bile volilne in državljanske pravice, do konca 1946 pa so bili večinsko prepeljani v Avstrijo oz. so se tja odselili, nemalo je bilo tudi zaprtih. Po prvem povojnem štetju je bilo v Mariboru in okolici le še 532 pripadnikov nemške narodnosti (Ferlež 2012: 83), ki pa v javnosti v nemškem jeziku praviloma niso govorili in so se o njem iz politično-osebnih razlogov tudi redko izrekali.[3]

2.1 Jezik v šolstvu

Jezik je vedno prvovrsten instrument za politično delovanje; v Mariboru se je ta vloga v drugi polovici 19. in prvi polovici 20. stoletja kazala kot raznarodovanje in vsestransko uveljavljanje prevlade ene in druge jezikovne skupnosti. Tako sta se oba jezika vsak v svojem politično ugodnem obdobju sistematično in praviloma nasilno uveljavljala in razveljavljala kot učni jezik in/ali učni predmet v šolskih ustanovah vseh stopenj. Vsled gospodarske in politične premoči Nemcev je bila sicer slovenščina v zgodovini mariborskega šolstva večinoma v podrejenem položaju; konec 19. stoletja je prišlo do ukinjanja slovenskih razredov in slovenščine kot učnega predmeta in takrat je na jezik kot sredstvo ponemčevanja izrecno opozarjal *Slovenski gospodar* (1901): »Prva stopnja je, da se uvede v višje razrede nemščina kot učni jezik, sčasoma se vpelje ista še v nižjih; druga stopnja: odstranijo se narodni učitelji in nastavijo naši najhujši nasprotniki kot vzgojitelji slovenskih otrok; in tretja stopnja je

3 Prim. Križman (2002), ki poroča o zadržkih, ki so jih imeli informanti, ko je raziskoval njihovo govorico, tj. mariborsko nemščino. Mirko Križman (1932–1914), germanist na mariborski univerzi, je sicer pomemben delež raziskovalnega dela posvetil proučevanju nemško govorečih avtohtonih prebivalcev na slovenski in slovensko govorečih prebivalcev na avstrijski strani meje z Avstrijo, npr. Križman (1997).

vedno bolj napredujoče pačenje našega ljudstva.« Primerljivo se je zgodba ponovila v nacističnem času druge svetovne vojne, razmislek izpred več kot sto let pa nehote napeljuje na vzporednice z današnjo težnjo po angleški »internacionalizaciji« slovenskega šolstva.

2.2 Kulturne ustanove v mestu

Jezik je v Mariboru igral odločilno vlogo tudi pri ustanavljanju in delovanju kulturnih ustanov in društev. V začetku njihovega delovanja ni zaslediti nacionalno-jezikovnega razlikovanja, ob koncu monarhije pa so bila v tem oziru popolnoma deljena.

V nemške kulturne kroge se je v 19. stoletju vključevalo meščanstvo znotraj mestnega obzidja in tudi nastajajoče delavstvo,[4] organizirano v graški socialdemokratski stranki. Do 60-ih let, ko se je začelo intenzivno narodnostno razlikovanje, sta v delovanju izstopala nemško poklicno gledališče (1785–1945), ki velja za začetnika mariborske gledališke dejavnosti in moško pevsko društvo *Männergesangverein*, ustanovljeno leta 1846. Pri gledališki in glasbeni dejavnosti so v začetku sodelovali tudi Slovenci, ki pa so se v skladu z narodnim prebujanjem začeli organizirati v vzporednih ustanovah in društvih. Izpostavimo *Slovansko čitalnico* (1861–1941), osrednjo slovensko kulturno ustanovo, ki je v mestu podpirala izobraževanje in kulturno udejstvovanje Slovencev in *Zgodovinsko društvo za Slovensko Štajersko* (1903), ki je začelo izdajati še vedno živ *Časopis za zgodovino in narodopisje* (1904–). Z naraščajočim narodnostnim razlikovanjem se je krepilo tudi jezikovno podvajanje kulturnega življenja v mestu. Poleg nemškega poklicnega gledališča je bila pod okriljem *Slovanske čitalnice* leta 1865 uprizorjena prva slovenska gledališka predstava; slovenska gledališka dejavnost se je razmahnila z ustanovitvijo *Dramatičnega društva*, bila pa je amaterska. Kakor ocenjuje Stavbar (1998: 74), sta bili nemško poklicno in slovensko amatersko gledališče po statusu in kakovosti najbrž enakovredni, gotovo pa je, da je bila povprečno tretjina obiskovalcev nemškega gledališča Slovencev. O popolnem jezikovno-nacionalnem razkoraku v mariborskem gledališkem udejstvovanju s tem ne moremo govoriti.

Nacionalna in jezikovna dvojnost je zaznamovala tudi časopisje. Z zgodovino Nemcev v Mariboru in na celotnem Spodnjem Štajerskem je tesno povezan časopis *Marburger Zeitung* (1862–1945) ‘Mariborski časopis’, po razširjenem pogovornem imenu *Marburgerica* ‘Mariborčanka’ pa sklepamo, da je imel tudi slovenske bralce, četudi je izrecno zastopal nemške nacionalne interese. Med slovenskim tiskom omenjamo meščansko usmerjeni list *Straža* (1909–1927) ter časopis *Slovenski gospodar* s podnaslovom *Podučitveni list za slovensko ljudstvo* (1867–1941), ki je bil namenjen predvsem južnoštajerskim podeželskim bralcem. V Marburger Zeitung je najti nekaj sicer redkih zapisov mariborske nemščine.

3 Jezikovna podoba »nemškega« Maribora

3.1 Mariborska nemščina

Stalen in dolgotrajen jezikovni stik med (narečnimi in standardnimi) različicami slovenščine in nemščine ter intenzivnost priseljevanja iz nemško govorečih območij in slovensko govorečega zaledja sta v mestu privedla do močnega medjezikovnega vplivanja in oplajanja, čigar ostaline so v mariborski pogovorni govorici razvidne še danes. V nadaljevanju je v orisih predstavljena narečna oblika nemškega pogovornega jezika, ki se je v drugi polovici 19. in na začetku 20. stoletja izoblikovala in govorila v mestu ter jo običajno označujemo z izrazom *mariborska nemščina* (*Marburger Deutsch*). Gre za govorico nemškega jezikovnega otoka, za pretežno govorjeno in manj zapisovano različico nemščine, na katero so s številnimi priseljenci odločilno vplivala nemška narečja takratne avstrijske Štajerske in drugih avstrijskih dežel. Tem sicer različnim govorom je skupna bavarska narečna osnova, zato

4 Vznik delavstva je v Mariboru tesno povezan z Južno železnico in odprtjem njenih delavnic, ki so zaposlovale okrog 1000 delavcev, večinoma avstrijskih in čeških priseljencev.

tudi mariborsko nemščino uvrščamo med južnobavarska narečja z nekaterimi arhaičnimi nemškimi in slovensko-nemškimi interferenčnimi posebnostmi (Križman 2002). Šaljivo in slabšalno je bila označevana tudi kot *Kucheldeutsch* 'kuhinjska nemščina', torej kot govor domačega in prvega socialno malomestnega okolja, ki je bilo v tesnem jezikovnem stiku z narečnimi govori okoliške slovenščine, sicer pa so ga govorci jasno ločevali od standardne nemščine, ki so jo spoznavali pri šolanju in preko nemškega tiska.[5] Jezikovnostičnega izvora so nekateri interferenčni pojavi, med njimi vpliv slovenske skladnje, prim. stavčni red v (1), ki sledi slovenskim skladenjskim zakonitostim ali vpliv slovenskega oblikovnega sistema, prim. prevzem slovenskega samostalniškega spola pri nemški ustreznici v (2):

(1) *Wir habn gewohnt in Brunndorf, in anem oltn Haus*; knjižno: *Wir haben in Brunndorf gewohnt, in einem alten Haus* 'Živeli smo na Studencih, v stari hiši'; *muos i hölfn*; knjižno: *ich muß helfen* 'moram pomagati';

(2) *die Spot/der Spotn*; knjižno: *der Spaten* 'lopata', *die Dom;* knjižno: *der Dom* 'stolnica'; mogoče tudi vpliv besede *die Domkirche* 'stolna cerkev'.

Bavarske narečne glasoslovne posebnosti se kažejo kot onezvenečenje zvenečih zapornikov v vzglasju, prim. *Poch* : *Bach* 'potok', *Puach* : *Buch* 'knjiga', *Picha/Piacha* : *Bücher* 'knjige', *Paumwolle* : *Baumwolle* 'bombaž'; prisotnost dvoglasnikov, prim. *Muata* : *Mutter* 'mati', *Gauns* : *Gans* 'gos', *guat* : *gut* 'dober; dobro', *Pluat* : *Blut* 'kri', *reidn* : *reden* 'govoriti', *Tuo mir den Knoupf aunnähn* : *Tu mir den Knopf annähen* 'Prišij mi gumb'; prehod *a* v *o*, prim. *Poch* : *Bach* 'potok', *Weingortn* : *Weingarten* 'vinograd', *Schof* : *Schaf* 'ovca', *Wolt* : *Wald* 'gozd', *Nosn* : *Nase*, *hob* : *habe* 'imam'; zamenjava končnega *-er* z *-a*, prim. *dea Pfora* : *der Pfarrer* 'župnik', *Vota* : Vater 'oče', *unta* : *unter* 'pod'.

Na bavarske oblikovne posebnosti kažejo posplošitve stranskosklonskih osnov krepkega sklanjatvenega vzorca osnov na *-ō* in šibkega sklanjatvenega vzorca osnov na *-n*, in sicer z redukcijo nenaglašenega izglasnega samoglasnika oz. s posplošitvijo stranskosklonskega *-n* (Braune 1987: 192, 204), prim. *Stroßn* : *Straße* 'cesta', *Wiesn* : *Wiese* 'travnik', *Kirchn* : *Kirche* 'cerkev', *Kotz* : *Katze* 'mačka'; nadalje nesorazmerna pogostnost pomanjševalnic na *-(er)l*, kar je nasploh značilno za avstrijske govore, prim. *Winzerl* : *Winzer* 'vinogradnik', *Hoamatl* : *Heimat* 'domovina', *Wirst a Eierl essn?* : *Wirst du ein Ei essen?* 'Boš jedel/jedla jajce?'; redukcija polglasnika *e* v predponi *ge-* pri deležnikih preteklega časa, prim. *gwußt* : *gewußt* 'vedel/vedela/vedeli', *gaungen* : *gegangen* 'šel/šla/šli', *gsprochen* : *gesprochen* 'govoril/govorila/govorili', *kobt* : *gehabt* 'imel/imela/imeli'.

Redki avtohtoni govorci mariborske nemščine, ki so sodelovali v zadnji Križmanovi raziskavi (Križman 2002: 161) so zavestno vrednotili razlike med narečnim mariborskim govorom in standardno nemščino (tj. lepim govorjenjem), s katero so se srečevali predvsem v šoli: *Man kennt jedn Untaschteira, wenn ea den Mund aufmacht. I hob mir eigentlich nie bemüht schen zu reidn, hob i ima dos Untaschteirische mitkschleppt*. 'Vsakega Spodnještajerca poznamo, če odpre usta. Jaz se pravzaprav nisem nikoli trudil, da bi lepo govoril, sem vedno spodnještajerščino vlačil s sabo.' Poudarjali pa so tudi, da je bila mariborska nemščina predvsem govorica njihovega domačega okolja v otroških letih: *I hob daitsch gsprochen. Mein Vota hot keine Ahnung kobt von der slowenischen Sproch*. 'Doma sem govorila nemško. Moj oče ni imel pojma o slovenskem jeziku.'

5 Primerljiv pojav je opazen v več mestih jugovzhodne Evrope, npr. praška in dunajska govorno-narečna mešanica nemškega in češkega jezika (nemščina, pomešana s češkimi skladenjskimi in leksikalnimi vplivi, imenovana *Kucheldeutsch*, ki se je govorila v Pragi 19. stoletju, in različica, ki so jo na Dunaju govorili češki priseljenci in je znana pod imenom *Bömackeln*), prim. Hanisch 2015); med drugim je ohranjena v nemškem prevodu *Dobrega vojaka Švejka*. Prim. tudi *Kucheldeutsch* v mestu Sibiu (Hermannstadt) na Sedmograškem (nemško Siebenbürgen) oz. v Transilvaniji v današnji Romuniji in druge mestne govorice nemškega prebivalstva v mestih vzhodne Evrope (na primer v Osijeku, Požarevcu, v banatskih mestih). O pojavu obširneje piše Gehl (1997), ki pa mariborske nemščine ne omenja.

Zapisov mariborske nemščine je malo; predvsem gre za nemško narečno poezijo, objavljeno v takratnem mariborskem nemškem tisku (*Marburger Zeitung*, *Marburger Adreßkalender*, *Deutscher Bote*). Nekaj je otroških pesmi, večinoma pa so v narečnem zapisu ohranjene angažirane, čustvene, patetične pesmi iz obdobja prve svetovne vojne (med njimi pesmi v Celju rojene avtorice Margarete Glantschnigg, por. Weinhandl, 1880–1975), katerih narečni jezikovni podobi lahko ob upoštevanju takratnega časa in prostora pripišemo izraz nemškega domoljubja in ljubezni do nemškega jezika, prim. Križman (2002: 166): »S tem naj bi se bolj pokazala avtohtonost nekega ljudstva, njegovo kulturno in jezikovno bogastvo. / … / Narečna besedila z militantno vsebino naj bi še bolj ganila ter aktivirala preprostejše ljudi za odpor proti Slovencem in proti sovražnikom nasploh.«

3.2 »Nemška« mariborščina

Ostaline stalnega in intenzivnega jezikovnega stika so prepoznavne tudi v mariborski mestni neknjižni slovenski govorici.[6] Nespregledljivi so številni germanizmi – glede na gospodarski razvoj mesta je to »predvsem izrazje v obrteh, v kuhinji, posodi, oblačilih, manj v poimenovanju živali, rastlin in poljedelstva« (Zorko 2002, 143), čeprav tudi tovrstno besedje ni brez nemških primesi. Nemškega izvora so (1) poimenovanja, vezana na človeka in vsakdanje življenje, prim.[7] *ksiht* (Gesicht) ‘obraz’, *pukl* (Buckel) ‘hrbet/pleča, grba’; *flanca* (Pflanze) ‘rastlina, sadika’, *murka* (Gurke) ‘kumarica’; *puter* (Butter) ‘maslo’, *cuker* (Zucker) ‘sladkor’, *šnops* (Schnaps) ‘žganje’; *župa* (Suppe) ‘juha’, *zos* (Soße) ‘omaka’, *knedl* (Knödel) ‘cmok’, *štrudl* (Strudel) ‘zavitek/štrudelj’, *šmorn* (Schmarren) ‘praženec’; *glaš* (Glas) ‘kozarec’, *flaša* (Flasche) ‘steklenica’, *šalca* (Schalle) ‘skodelica’, *beštek* (Besteck) ‘pribor’; *štumfi* (Strümpfe) ‘nogavice’, *zokni* (Socken) ‘(moške) nogavice’; (2) izrazje, vezano na obrtno in gospodarsko dejavnost,[8] tudi poimenovanja poklicev, prim. *bremza* (Bremze) ‘zavora’, *blinker* (Blincker) ‘smernik’, *štender* (Ständer) ‘stojalo’, *dekl* (Deckel) ‘pokrov’, *lojtra* (Leiter) ‘lestev’, *štala* (Stall) ‘hlev’; *malar* (Maler) ‘slikar, pleskar’, *šoštar* (Schuster) ‘čevljar’, *tišler* (Tischler) ‘mizar’; (3) glagolski izrazi z ustreznimi posamostaljenji, prim. *ajnkaufati/ajnkauf* (einkaufen/Einkauf) ‘nakupovati/nakup’, *luftati/luft* (lüften/Luft) ‘zračiti/zrak’, *špilati/špil* (spielen/Spiel) ‘igrati/igranje, igra’; (4) besedje za izražanje lastnosti, prim. *ajnfoh* (einfach) ‘enostaven/enostavno’, *fertik* (fertig) ‘gotov/gotovo, pripravljen/pripravljeno, dokončan/dokončano; izčrpan’, *na knap* (knapp) ‘na tesno’, *bek* (weg) ‘proč, stran’.

Skladenjsko vpliv nemškega jezika izstopa predvsem v obliki kalkiranih prislovno-glagolskih zvez, prim. *gor fstat* (aufstehen), *dol past* (hinunter-, nach unten fallen); najti je tudi glagolske zveze po nemškem vzorcu *zu* + glagol, prim. *to je za gor postavit, to ni za govorit*.

Ob ugotavljanju deleža germanizmov v narečno-pogovorni slovenščini Maribora se postavlja vprašanje, kako je z njihovo današnjo rabo. Iz novejših podatkov (Lipavic Oštir 2014: 2017) je razvidno, da so visoko razumljivi (povprečno so vprašani poznali več kot 90 % sistemsko ugotovljenega »nemškega« besedja), raba pa je redkejša (povprečno okoli 65 %) in vezana na govorjene neknjižne zvrsti sporazumevanja. Podatki se med starejšimi in mlajšimi vprašanimi bistveno ne razlikujejo, kar odraža medgeneracijsko zasidranost jezikovno-kulturne dediščine mesta, kljub temu pa Maribor z nemščino goji samosvoj odnos. V *Totem listu*, mariborskem humorističnem časopisu, je izrabljena za doseganje ironičnih, satiričnih, potencialno humornih učinkov, ki pa nedvomno izražajo tudi posmehljiv in omalovaževalen odnos do nje in njenih govorcev, prim. odlomek iz leta 1953: *... da rajn nič več od nas not v cajtunge ne nadrukajo. Za vsakršne sorte folk majo plac, samo za nas, kuhltajčare, ni placa v cajtungah! Saj smo mi glih tak, če se ži tak vzame, ene sorte nacional*

6 Mnogi niso značilni le za štajerska narečja oz. govore, saj jih je najti na celotnem slovensko govorečem ozemlju, prim. npr. Striedter-Temps (1963), Šekli (2015).

7 Primeri v nadaljevanju so ilustrativni.

8 Glede na nemško lastništvo nastajajoče mariborske industrije je z germanizmi povsem prepredeno tehnično izrazje.

mindervertigkeit, göl? Te smo se že unlenkst menli od tega v naši gasi, da bi se zrihtali mi sami, pa alajnik ene cajtunge začeli drukat, iberhaupt sploh nur v kuheltajč! Toti že tak ma furtafurt kaj za nerglat kaj je noviga, no kaj vse naprej pride v Marpurki. Kera se cumbajšpil s kerim ženi, kera bo s kerim mela pankerta, kera keriga s kerim petriga …

5 Zaključek

»Obe vojni in povojna leta so tragični rezultat precenjenih nacionalnih čustev, ki so usodno posegla v življenja Mariborčanov in pomembno vplivala na Maribor«, svoj razmislek o zgodovini in usodi mariborskih Nemcev zaokroži Jerneja Ferlež (2012: 15). Avtohtonih govorcev mariborske nemščine danes ni več, kot pa nakazujejo raziskave, ki so se doslej ukvarjale z njihovim delovanjem in zapuščino, je tudi zanimanje skromno. Tematika je, z izjemo zgodovinopisja (nazadnje Jenuš 2011) in raziskav mariborskega nemškega gledališča (Bruno Hartman) in glasbenega udejstvovanja (Manica Špendal) še vedno precej odrinjena. Pungartnik (2016) ogorčeno-resignirano ugotavlja, kako malo vemo o nemško pišočih literatih in drugih kulturnikih, o znanstvenikih in arhitektih, o vseh, ki so vsaj z delom življenjske poti vezani na stoletja nemški Maribor in nemško Južno Štajersko in ki so s svojim ustvarjanjem bogatili kulturno podobo danes slovenske krajine. Po odmevni razstavi *Nemci in Maribor* (Maribor, Evropska prestolnica kulture 2012) bi si mariborski in južnoštajerski Nemci – navkljub nerazumno fanatičnim germanizacijskim dejanjem, pronacističnim idejam in sodelovanju mnogih od njih z okupatorjem – zaslužili podrobnejšo, predvsem pa nacionalno-ideološko neobremenjeno preučitev njihovega gospodarskega, kulturnega in umetniškega delovanja. Morebiti se bo ob najnovejših avstrijskih zamislih glede priznanja nemške manjšine na Slovenskem o njih izvedelo več, medtem pa prebirajmo Jančarja in njegove zgodbe o usodah Mariborčanov v prevratnih časih vojn, sovraštva in nasilja. *In ljubezen tudi*, ta je namreč najpomembnejša, a včasih odide. Zdi se, da odhaja tudi ljubezen do jezika, ki se je v Mariboru in na Štajerskem nekoč bojevito zoperstavil nemščini – jeziku, ki je zmogel večstoletno sobivanje z njim, danes pa se nekritično klanja in udinja novemu gospodarju, angleščini, ki z njegovo kulturno zgodovino nima nič skupnega in ne kaže veliko zanimanja za medsebojno strpnost in spoštovanje.

Viri in literatura

Braune, Wilhelm, [14]1987 ([1]1886): *Althochdeutsche Grammatik*. Bearbeitet von Hans Eggers. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

Bunc, Stanko, 1963: O nastanku, razvoju in pomenu priimkov. *Jezik in slovstvo* 8/6. 174–177.

Curk, Jože, 2002: O prebivalstvu Maribora med sredinama 18. in 19. stoletja. *Maribor skozi čas I. = Studia Historica Slovenica* 2/1. 43–78.

Cvirn, Janez, 2016: *»Das Festungsdreieck«. Zur politischen Orientierung der Deutschen in der Untersteiermark*. Wien: LIT Verlag.

Ferlež, Jerneja, 2002: Prebivalstvo Maribora 1848–1991. *Maribor skozi čas I. = Studia Historica Slovenica* 2/1. 79–125.

Ferlež, Jerneja, 2017: Spremembe konteksta, premene vlog: Nemci in Slovenci v Mariboru od srede 19. do srede 20. stoletja. Saša Poljak Istenič, Mateja Habinc, Katja Hrobat Virloget (ur.): *Nemi spomini: manjšine med obrobjem in ospredjem*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo. 72–86.

Ferlež, Jerneja (ur.), 2012: *Nemci in Maribor: stoletje preobratov: 1846–1946.* Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl.

Gehl, Hans, 1997: *Deutsche Stadtsprachen in Provinzstädten Südosteuropas*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Hanisch, Klaus, 2015: Das Deutsch der Tschechen. Mischsprachen beschäftig(t)en Zuwanderer, Literaten – und gerade auch Sprachwissenschaftler. *Prager Zeitung*, 12. 3. 2015. <https://www.pragerzeitung.cz/das-deutsch-der-tschechen/>.

Jenuš, Gregor, 2011: *Ko je Maribor postal slovenski: Iz zgodovine nemško-slovenskih odnosov v Mariboru od konca 19. stoletja in v prevratni dobi.* Maribor: Znanstvenoraziskovalni inštitut dr. Franca Kovačiča.

Kmetič, Vid, 2016: Skoraj vsi Mariborčani obvladajo oba jezika. *Večer v nedeljo*, 2. 10. 2016. 12–13.

Križman, Mirko, 1997: *Jezikovna razmerja*: *Jezik pragmatike in estetike v obmejnih predelih ob Muri.* Maribor: Slavistično društvo.

Križman, Mirko, 2002: Mariborska nemščina. *Maribor skozi čas I. = Studia Historica Slovenica* 2/1. 151–178.

Lipavic Oštir, Alja, 2014: Germanizmi v vsakdanji rabi slovenskega jezika. Marko Jesenšek (ur.): *Jeziki, literature in kulture v stiku*. Maribor: Univerza. 209–228.

Lipavic Oštir, Alja, 2017: *Substandardsprachliche Germanismen im Slowenischen*. Wien: LIT.

Potočnik, Dragan, 1999: Mariborski Nemci v letih 1918–1941. *Kronika* 1–2. 143–151.

Puff, Rudolf Gustav, 1847: *Marburg in Steiermark, seine Umgebung, Bewohner und Geschichte*. Graz: Andr. Leykam'schen Erben.

Pungartnik, Marjan, 2016: Drugi obraz Maribora. *Locutio* 94, 1. 11. 2016. <https://www.locutio.si/index.php?no=94&clanek=2900>.

Striedter-Temps, Hildegard, 1963: *Deutsche Lehnwörter im Slowenischen*. Wiesbaden: Harrassowitz.

Stavbar, Vlasta, 1998: *Kulturno dogajanje v Mariboru v letih 1914–1918*. Maribor: Založba Obzorja.

Šekli, Matej, 2015: Pomenska polja nemških izposojenk v slovenščini. *Jezikoslovni zapiski* 21. 2–31.

Zorko, Zinka, 2002: Mariborski pogovorni jezik. *Maribor skozi čas I. = Studia Historica Slovenica* 2/1. 127–150.

Helena Jaklitsch
Novo mesto
helenajaklitsch@gmail.com

Kočevarščina oz. kočevska nemščina, jezik Kočevarjev oz. kočevskih Nemcev

Biə shuget mon dos af kroinarisch? 'Kako se temu reče po slovensko?'

Prispevek spregovori o kočevarščini oz. kočevski nemščini, jeziku Kočevarjev oz. kočevskih Nemcev (poimenovanje ni poenoteno), ki so šeststo let strnjeno živeli na območju današnje Kočevske. Zaradi relativno slabega poznavanja te etnične skupine je na kratko predstavljena tudi njena zgodovina. Kočevarščino danes Unesco uvršča med (najbolj) kritično ogrožene jezikovne različice na svetu. Prav zaradi majhnega števila govorcev kočevarščina danes v Sloveniji nima posebnega pravnega položaja, prav tako ne drugod po svetu v izseljenstvu, kjer jo nekateri posamezniki še govorijo.

1 Uvod

Jezik, ki ga je še pred osemdesetimi leti govorilo več kot 12.000 ljudi, živečih na območju današnje Slovenije, nekaj manj pa izseljenih po svetu, danes govori le še nekaj sto ljudi. Kočevarji, katerih materni jezik je bila kočevarščina oz. kočevska nemščina, so več kot šeststo let živeli skupaj s Slovenci, »ne samo drug ob drugem, temveč drug z drugim« (Ferenc 2005: 10). O Kočevarjih in kočevarščini je v *Slavi Vojvodine Kranjske* pisal že Janez Vajkard Valvasor: »Njihov jezik je prav starinski in trdo nemški ter ima prav stare nemške besede. /…/ Kočevci razumejo vsakogar, ki govori nemški v katerem koli nemškem jeziku, njih pa drugi Nemci ne razumejo dobro, posebno, če hitro govore« (Valvasor 1977: 230–231).[1] Danes Unesco, ki med svoje prednostne naloge zapisuje tudi varovanje ogroženih jezikov, kočevarščino uvršča med (najbolj) kritično ogrožene jezikovne različice na svetu. Zaradi razseljenosti Kočevarjev po vsem svetu je sicer težko ugotoviti, koliko ljudi jo še uporablja kot pogovorni jezik. V Sloveniji v Črmošnjiško-Poljanski dolini samo še ena ali dve družini uporabljata kočevarščino kot svoj vsakodnevni pogovorni jezik (Jaklitsch 1994: 22).[2] Študija, ki jo je pred leti med Kočevarji po svetu izvedla raziskovalka Anja Moric, kaže tudi na okrnjenost prenosa jezika s starejših na mlajše generacije, govorci narečja pa so predvsem starejši ljudje, rojeni pred preselitvijo (Moric 2010: 113–114).

2 Kočevarji kot etnična skupina

Poudariti je treba, da Kočevarji niso narodna, temveč etnična skupina. Da bi Kočevarji lahko bili narod, bi morala biti pri njih bolj poudarjena in razvita ideološka in politična dimenzija (Južnič 2014: 278), do česar pa zaradi različnih (in usodnih) zgodovinskih okoliščin ni prišlo. Tako so vse do svojega konca, če si lahko izposodimo izraz Mitje Ferenca, ki govori o izgubljeni kulturni dediščini kočevskih Nemcev, ostali etnična skupina, ki jih je z vidika kulturne identitete povezovalo ime, vrednote, šege, jezik, katoliška vera, zgodovina, naselitveno območje ter zavest o skupni pripadnosti, kar tudi sicer definira etnično skupino.

1 V prevodu *Slave vojvodine Kranjske* iz leta 1977 je uporabljen izraz *Kočevci*, čeprav Valvasor izvorno uporablja pojem *Gottscheer* 'Kočevar'.

2 Katarina Jaklitsch je raziskavo naredila leta 1994. Danes, leta 2019, kočevarščino vsakodnevno kot pogovorni jezik v Črmošnjiško-Poljanski dolini še vedno uporabljata dve družini, pri čemer je najmlajši govorec star okoli petdeset let.

V času pred drugo svetovno vojno se je med njimi povečal občutek pripadnosti nemškemu narodu in s tem nemški narodni identiteti.

Omeniti velja tudi, da ne v strokovni ne v splošni rabi ni enotnega poimenovanja te etnične skupine. V zadnjem stoletju sta se uveljavili predvsem dve poimenovanji, in sicer *Kočevarji* in *kočevski Nemci*, redkeje, predvsem v tekstih, ki so nastajali med obema vojnama, pa tudi Kočevci (Jaklitsch 2019: 79–96). Enako prihaja do različnega poimenovanja jezika, ki so ga govorili. Tako lahko govorimo o *kočevarščini* ali *kočevski nemščini*. Ker je kočevarščina bolj uveljavljen izraz, je to poimenovanje uporabljeno tudi v tem prispevku.

3 Kočevarski (nemški) jezikovni prostor

Kočevarsko (nemško) jezikovno območje je merilo okoli 800 km^2, razprostiralo pa se je na severu do dolenjskih robov nad reko Krko, na jugu do reke Kolpe, na vzhodu do Črmošnjiško-Poljanske doline in Bele krajine ter na zahodu do Goteniškega Snežnika, zanjo pa se je uveljavil izraz *Kočevska*. Gre torej za območje, kjer so šest stoletij, do leta 1941, bolj ali manj strjeno živeli Kočevarji (Ferenc 2005: 19–20). Grofje Ortenburžani so zaradi gospodarskih razmer v 14. stoletju s svojih posesti na zgornjem Koroškem in vzhodnem Tirolskem na ozemlje današnje Kočevske naselili koloniste, predvsem kmete (z družinami). Ti so sprva naselili bolj dostopne in za poljedelstvo bolj primerne kraje. Slovenski izvor imen nekaterih kočevarskih vasi pa dokazuje, da so dostopnejše kraje pred njihovim prihodom že naseljevali Slovenci: *Koče – Kotschen* (kočev. nem. *Götschə*), *Črmošnjice – Tschermoschnitz* (kočev. nem. *Moschə*), *Ribnik – Ribnig* (kočev. nem. *Rimmnig*), *Stari log – Altlag* (kočev. nem. (*Aut) Loag*) idr. S krčenjem gozdov in postopnim pridobivanjem novih obdelovalnih površin so v naslednjih dvesto letih naselili tudi težje dostopne in višje ležeče kraje. Ledinska in krajevna imena v teh predelih kažejo, da Slovenci pred tem teh območij niso naseljevali. Tudi vrhovi v okolici Kočevja, ki je postalo glavno mesto Kočevske, so dobili nemška imena: *Loschiner Nock*, *Kofler Nock*, *Darrnock*. Na prihod kolonistov s Koroške kažejo tudi krajevna imena kot npr. *Mooswald*, *Reintal*, *Mösel* (Simonič 1939: 50–51).

4 Zgodovina Kočevarjev

Kočevarji so se kot kmetje sprva ukvarjali predvsem s poljedelstvom, vendar so jih neugodne podnebne razmere (mrzle in dolge zime) ter nerodoviten kraški svet prisile, da so poiskali tudi druge možnosti za preživetje. Začeli so se ukvarjati tudi z živinorejo, lesarstvom, usnjarstvom, krznarstvom in polharstvom. Vse do 20. stoletja je bilo zanje zelo pomembno krošnjarstvo.[3] Pravico do krošnjarjenja s suho robo po vsem cesarstvu jim leta 1492 podelil avstrijski cesar Friderik II., saj je »kočevska pokrajina mnogo trpela pod turškim bičem« (Simonič 1939: 69). Pogosti turški vpadi so močno zaznamovali življenje ljudi, gospodarstvo je zelo oslabelo, porušene pa so bile številne cerkve, prenekateri Kočevar pa je bil odpeljan v turško suženjstvo (Ambrožič 2007: 17). Krošnjarjenje je bilo tako zelo koristno, saj so s prodajo suhe robe po vsem cesarstvu dodatno zaslužili, domov pa so se vračali z novimi znanji in tehničnimi novitetami (leta 1844 je bila v Kočevju zgrajena prva parna žaga na Kranjskem, elektrarna, zgrajena leta 1896, pa je bila prva, ki je proizvajala električno energijo za javne potrebe), razmahnili sta se tudi obrt in trgovina. Toda kasneje, še posebej v 19. stoletju, so krošnjarji vedno pogosteje ostajali na tujem in je marsikatera domačija ostala brez gospodarja. Čeprav jih je Valvasor označil kot miroljubne, so bili Kočevarji pobudniki t. i. »slovenskega« kmečkega upora leta 1515, v uporu proti Francozom leta 1809 pa so se »pokazali zelo uporne, iniciativne in odločne« (Simonič 1939: 41).

3 Še v začetku 20. stoletja je bil na Madžarskem in v Srbiji izraz *Kočevar* sinonim za krošnjarja, na Dunaju pa za sezonskega prodajalca vročega kostanja.

Število Kočevarjev se je kljub težkim bivanjskim razmeram skozi stoletja povečevalo ter vrh doseglo sredi 19. stoletja, ko jih je bilo nekaj manj kot 23.000 (Ferenc 2005: 49, 51).[4] Po tem je število zopet začelo padati, saj so zaradi gospodarske krize mnogi odšli s trebuhom za kruhom, predvsem v Združene države Amerike; leta 1931 je bilo na Kočevskem le še okoli 12.000 ljudi z nemškim maternim jezikom (Biber 1963: 23).[5]

Tako kot drugod po Evropi, pa tudi v slovenskih deželah, so v drugi polovici 19. stoletja tudi Kočevarji doživljali kulturni razcvet. Začeli so ustanavljati različna društva (bralna, gasilska, telovadna, gledališka) in izdajati svoje časopise – osrednji časopis je bil *Gottscheer Bote*, nato pa je njegovo mesto prevzel *Gottscheer Zeitung*, ki s krajšo prekinitvijo med 1942 in 1955 izhaja še danes. Spodbujali so pevska druženja, kjer so prepevali kočevarske pesmi, nastajale so nove osnovne šole, svoja vrata je odprla tudi gimnazija v Kočevju. V šolah se je kot knjižni jezik uveljavila nemščina, čeprav je kočevarščina še vedno ostajala osrednji (in edini, z izjemo Kočevja) pogovorni jezik. Dobili so tudi politično stranko ter na državnozborskih volitvah leta 1907 svojega poslanca v kranjskem deželnem zboru.

4.1 Proces slovenizacije Kočevske med obema vojnama

Če hočemo razumeti usodno leto 1941, ko je skoraj 95 % Kočevarjev zapustilo svoje domove, moramo nujno poznati razmere pri nas med obema vojnama. Po koncu prve svetovne vojne so se Kočevarji znašli v popolnoma spremenjenih družbenih razmerah. To je bilo obdobje pospešene in intenzivne slovenizacije. Škof Jeglič je leta 1928 v svoj dnevnik zapisal: »Boli jih, da so kot Nemci zapostavljeni. Res, vlada jih precej slovenizira. Žal, da so vse organizacije opustili« (Jeglič 2015: 994).[6] Čeprav se je Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev s posebno pogodbo zavezala k zaščiti narodnih manjšin na svojem ozemlju, je bilo v praski njeno izvajanje vse do druge svetovne vojne skrajno pomanjkljivo. Oblast je prepovedala delovanje kočevarskih (in nemških) društev, slovenski jezik je postal edini uradni jezik v slovenskem delu države. To je zelo prizadelo Kočevarje, saj so mnogi znali le svoj materni jezik. Številni, ki so delali v javnih službah kot notarji, uradniki, učitelji idr., so tako rekoč čez noč izgubili službe, kočevarščina kot sporazumevalni jezik znotraj teh ustanov pa ni bila dovoljena. Nekatere Kočevarje so kasneje ponovno zaposlili, vendar s svojimi rojaki niso smeli spregovoriti *po domače*.[7] Kočevarske vasi so dobile slovenska imena, oblasti so hotele slovenizirati tudi osebna imena.[8] Domačine je zelo prizadela agrarna reforma, reorganizacija občin, s katero so Kočevarji izgubili večino v njih, ter ukinjanje njihovih šol. V časopisih so se vrstili pozivi k »brezobzirnem čiščenju vsega, kar je nemško« (Cvirn 2012: 116, 127).

4.2 Izselitev Kočevarjev in konec njihovega obstoja kot etnične skupine

Ravnanje nove slovenske oblasti s Kočevarji po prvi svetovni vojni je mogoče razumeti kot odziv na germanizacijo, ki so jo predvsem po letu 1848 začeli izvajati Nemci v Avstro-Ogrski, ter z njihovo raznarodovalno politiko do koroških Slovencev. Vsi ti pritiski so

4 Točno število je težko določiti, saj ob popisih prebivalstva niso spraševali po narodnosti oz. etični pripadnosti, temveč po občevalnem jeziku. Prav tako je prihajalo do velikih odstopanj med podatki cerkvene uprave (ti so navajali, da naj bi na tem območju sredi 19. stoletja živelo 26.055 ljudi) in podatki, ki jih je vodila posvetna oblast. Ne glede na to je iz popisa prebivalstva iz leta 1880 možno ugotoviti, da so Kočevarji živeli zelo strnjeno, saj v kar 102 od 175 kočevarskih vasi slovenščine kot občevalnega jezika ni navedel nihče.

5 Podatki se sicer tudi v tem času zelo razlikujejo, verjetno tudi zato, ker so različno šteli »čiste« Kočevarje ter tiste iz mešanih zakonov.

6 Organizacije so bile dejansko prepovedane.

7 Ko je npr. Maria König izmenjala nekaj besed s svojim rojakom v kočevarščini, je izgubila službo poštarice (ustno pričevanje Marie König).

8 Tak ukrep je po drugi svetovni vojni izvedla Socialistična republika Slovenija ter tistim Kočevarjem, ki so ostali na Kočevskem, brez njihovega soglasja poslovenila rojstna imena in priimke. Tako je npr. Johanes Hans Jaklitsch postal Ivan Jaklič.

imeli na Kočevarje negativen učinek. V lastnih domovih so se nenadoma počutili popolni tujci, v njih pa se je rojeval odpor do države, ki je zametovala njihovo šeststoletno zgodovino ter složno sobivanje s Slovenci. Med mlajšimi Kočevarji je začela rasti podpora ideji velike Nemčije, še posebej po tistem, ko so se začeli domov vračati mladi fantje, ki so sredi 30-ih let odšli na izobraževanje v Nemčijo, od tam pa so prihajali navdušeni in okuženi z nacionalsocializmom kot rešitelju njihovih težav, tako gospodarskih kot bivanjskih. Nacifikacija je še hitreje napredovala po anšlusu leta 1938. Sklep o izselitvi Kočevarjev so Nemci sprejeli aprila 1941 ter o tem isti mesec obvestili vodstvo Kočevarjev. Ti so svoje rojake le postopoma seznanjali o tem dogovoru, ko pa sta Nemčija in Italija 31. avgusta 1941 podpisali meddržavno pogodbo o preselitvi Nemcev iz Ljubljanske in Reške pokrajine, je bila odločitev dokončna. V teh mesecih je potekala intenzivna propaganda, s katero je vodstvo Kočevarjev želelo rojake navdušiti za selitev, toda zlasti starejši so se težko odločali zanjo. Bolj ko se je približeval čas odhoda, več negodovanja in upiranja je bilo čutiti med njimi. Voditeljem preseljevanja (večina med njimi je bila mlajša od 30 let) ni preostalo drugega, kot da so začeli na svoje rojake pritiskati, jim groziti s koncentracijskimi zapori, preselitvami na jug Italije in Sicilijo, ponekod pa so uporabili celo silo. 14. novembra 1941 je z železniške postaje v Kočevju proti Obsotelju in Posavju, od koder so pred tem Nemci izselili Slovence,[9] odpeljal prvi vlak, njegovi potniki pa niso niti vedeli, kam jih peljejo. Šele po nekaj dneh je njihovo osrednje glasilo *Gottscheer Zeitung* objavilo točno lokacijo naselitve, vendar je bilo takrat že prepozno. Do 22. januarja 1942 je bilo preseljenih 2.833 družin ali 11.509 oseb.[10] Na domovih je ostalo manj kot šeststo Kočevarjev.

Konec druge svetovne vojne Kočevarjem ni bil naklonjen. Čeprav se je marsikdo želel vrniti na svoj dom, mu je nova oblast to prepovedala. Nekateri so delili usodo po vojni pomorjenih Slovencev, drugi so bili zaprti v koncentracijska taborišča v Teharjah, Šterntalu, večina pa se je umaknila v Avstrijo, kjer so nekaj let preživeli v taboriščih, nato pa so odšli po svetu, predvsem v Ameriko in Nemčijo, kar nekaj pa jih je ostalo tudi v Avstriji. V Sloveniji so bili Kočevarji, ki so ostali, tudi v luči vsesplošne naperjenosti proti Nemcem in vsemu nemškemu, nezaželeni, zaradi česar jih je večina svoje poreklo dolga desetletja skrivala. Oblast je nekatere Kočevarje spremljala vse do srede 80. let 20. stoletja, ko so ugotovili, da »je struktura volksdeutscherjev že precej stara in v varnostnem smislu neinteresantna.«[11]

5 Genealoškojezikoslovna klasifikacija kočevarščine

Kočevarščina (kočev. nem. *Göttscheabarisch*) oz. kočevska nemščina je največja kulturna posebnost kočevarskega jezikovnega območja. V osnovi gre za bavarsko nemško narečje, predniki njenih govorcev so namreč prišli iz različnih pokrajin obsežnega bavarskega narečnega prostora, čeprav nekaterih značilnosti bavarskega narečja v prvi polovici 20. stoletja kočevarščina ni več imela, kar je razumljivo glede na šeststoletno fizično ločenost (Koštial 1939: 325). O izvoru narečja Kočevarjev je bilo v preteklih stoletjih kar nekaj teorij.[12] Hans Tschinkel, ki je leta 1908 objavil slovnico kočevarskega narečja *Grammatik der Gottscheer Mundart*, je ugotovil, da kočevarsko narečje sodi v bavarsko narečno skupino nemškega jezika ter da je najbolj sorodno tirolskim in koroškim narečjem kot tudi, da je v kočevarskem narečju mogoče zaslediti prevzeto besedje iz slovenščine (Tschinkel 1908: VI). Njegovim ugotovitvam je pritrdil Walter Tschinkel s slovarjem kočevarskega narečja *Wörterbuch der*

9 Izselitev Slovencev ni bila neposredno povezana s preselitvijo Kočevarjev. Odločitev o selitvi Slovencev je bila namreč sprejeta pred odločitvijo o izpraznitvi Kočevske.

10 Verzeichnis 1942.

11 Arhiv Republike Slovenije III, AS 1931, škatla 1105, Dopis Uprave službe državne varnosti Republiškemu sekretariatu za notranje zadeve, Nemčurji – predlog za zaključitev, 22. 12. 1986.

12 Hieronim Megiser, avtor slovensko-nemško-latinskega slovarja *Dictionarivm Qvatvor Lingvarum* iz leta 1592, jih je npr. imel za ostanek keltskih Senonov, Valvasor v *Slavi Vojvodine Kranjske* za ostanek Gotov, zgodovinar Avgust Dimitz za Bavarce »s švabsko in frankovsko primesjo«, spet nekdo drug za Vandale (Koštial 1939: 324).

Gottscheer Mundart (1973, 1976).[13] Pri tem je zanimivo še, da so se znotraj kočevarščine kljub relativno majhnemu številu govorcev izoblikovale narečne različice, kar je pripisati izoliranosti njenih posameznih predelov. Z metodami primerjalnega jezikoslovja je možno ugotoviti, da so glasovne vzporednice med posameznimi nemškimi narečji sistemske, saj imajo isti izvor, prim. nekaj glasovnih vzporednic med kočevarsko in knjižno nemščino, npr. kočev. nem. *uə* : knj. nem. *a* (kočev. nem. *Huər*, knj. nem. *Haar* 'lasje'; kočev. nem. *Druət*, knj. nem. *Draht* 'dreto'), kočev. nem. *ian/iən* : knj. nem. *e* (kočev. nem. *štian*, *štiən*, knj. nem. *stehen* 'stati'), kočev. nem. *ua* : knj. nem. *o* (kočev. nem. *druan*, knj. nem. *drohen* 'groziti').

6 Pisna kočevarščina

Kočevarščina se je razvijala kot samostojna jezikovna različica oz. narečje več kot šeststo let. Njeni govorci so jo uporabljali predvsem kot občevalni jezik v medsebojni komunikaciji, medtem ko je bil njihov knjižni jezik nemščina. Šele v 19. stoletju, predvsem pa v 20. stoletju je prišlo do oblikovanja pisne različice jezika Kočevarjev in ker je kočevarščina v osnovi le govorjeni jezik, ni nič nenavadnega, da se v zapisih pojavlja več njenih različic. Nekatere bolj problematične glasove so različni avtorji v različnih slovnicah zapisovali različno. Zapisovanje kočevarščine se od zapisovanja knjižne nemščine nekoliko razlikuje, v zapisu se namreč pojavlja nekaj posebnih znakov.

Temelje pisni kočevarščini je postavil Hans Tschinkel leta 1908 v svoji slovnici kočevarskega narečja. Že nekaj desetletji prej pa se je kočevarščini posvetil Karl Julius Schröer, ki je objavil slovar kočevarskega narečja *Wörterbuch der Mundart von Gottschee* (1870).[14] Sledita primera dveh različnih zapisov kočevarščine, in sicer iz Schröerjeve in Tschinklove slovnice:

Schröer 1870	Tschinkel 1908
Bie wrüe işt auf dar Hanşel junc, ar stéanot şmóaronş gûr wrüe auf, ar legot şih gûr schíander ån, ar géanot ahin of es kîrtàgle.[15]	Dù hoscht lai oin Ammoin, oin Attoin dərzùə, dù hoscht lai oin Hoimət, Gottschəabarschər Pùə.[16]

V kočevarščini so zapisane tudi ljudske pesmi in pravljice, ki so jih zbirali v 19. in 20. stoletju, prav tako pa so nekateri avtorji že med vojnama v *Gottscheer Zeitungu* in *Gottscheer Kalender* objavljali posamezne prispevke, pisane v kočevarščini, čeprav so časopisi večinoma pisani v nemškem knjižnem jeziku. Intenzivneje se je kočevarščina začela uporabljati kot pisni jezik v 70-ih letih 20. stoletja, ko je nastala zbirka *Gottscheer Volkslieder*[17] in že omenjeni Tschinklov slovar. Leta 1972 so Kočevarji v Celovcu izdali zbirko kočevarskih pesmi *Dar spüətə Herbischt / Dar schpuete Herbischt*. Med avtorji ki so v tem obdobju svoja

13 Slovar Walterja Tschinkla prinaša v uvodu zelo obsežno študijo o kočevarščini. Obe knjigi skupaj obsegata skoraj 900 strani, v slovarskem delu je vsaka beseda predstavljena glasovno, pregibalno in pomensko ter etimološko kot tudi s stališča pojavljanja v kočevskem jezikovnem prostoru.

14 Schröer je leta 1869 napisal tudi dve razpravi o Kočevski, ki ju je posvetil kočevarščini, v slovarskem delu pa je dodal tudi nekaj ljudskih pesmi.

15 Prevod: 'Kako zgodaj mladi Janez vstane, to jutro je vstal zgodaj. Oblekel je boljšo obleko, odšel je na župnijski sejem.'

16 Prevod: 'Samo enega očeta, samo eno mater in eno domovino imaš, kočevarski fant.' Gre za prvi del prve kitice kočevarske himne, ki se nadaljuje *Avoar in dər Barlt gait's Laitə gənüəkh, döch liəbar ahoimə ischt dar Göttscheabarschə Püə* 'V tujini je dovolj ljudi, zato ostani raje doma, zato je raje doma, kočevarski fant.'

17 V zbirki, ki je izšla v Mainzu pri B. Schott's Söhne in so jo uredili Rolf Wilh. Brednich, Zmaga Kumer in Wolfgang Suppan, so tri knjige, izšle v letih 1969, 1972 in 1984.

dela zapisovali v narečju, je bil Karl Schemitsch. Med drugim je leta 1975 napisal knjigo o kočevarskih navadah in običajih nekdaj na Kočevskem z naslovom *Shö is Prach: Bräuche in Gottschee* (knjiga je napisana dvozvrstno, v dveh nemških jezikovnih različicah, in sicer v knjižni nemščini in kočevarščini). Veliko delo je opravil Wilhelm Tschinkel, nečak Hansa Tschinkla, ki je zbral in leta 1904 objavil knjigo *Sagen aus Gottschee* 'Povedke iz Kočevja'.[18] V njej je zbranih osemsto kočevarskih ljudskih pesmi. Wilhelm je v času svojega študija v Gradcu napisal tudi pesem *Dar Gottschəabarschər Půə*, ki so jo ljudje sprejeli za svojo in je leta 1925 postala kočevarska himna. Pesem še danes Kočevarji pojejo na vseh pomembnejših srečanjih. Z zapisovanjem kočevarščine se je veliko ukvarjal tudi Ludwig Kren. Med drugim je leta 2000 pripravil učbenik za učenje kočevarščine *Göttscheabarisch 1*.

V Sloveniji se je za kočevarščino interes povečal šele po ustanovitvi slovenske države, zavedanje, da se kočevarščino lahko zapisuje, pa v naš prostor prihaja šele v zadnjih letih. Pomembno delo na tem področju opravlja Maridi Tscherne. Leta 2010 je pripravila in izdala *Kočevarsko-slovenski slovarček / Bearərpiəchla – Göttscheabarisch Kroinarisch*. Ta je zanimiv med drugim zato, ker je z njim avtorica želela opozoriti, da »kočevarščina, kot pogovorni jezik, z izselitvijo kočevskih Nemcev leta 1941 ni izginila, pač pa se je naprej razvijala, dobivala nove besede, tujke, izposojenke … To velja predvsem za Črmošnjiško-Poljansko dolino, v kateri se ta jezik vendarle še govori« (Tscherne 2010: 7).[19] Leta 2012 je izdala njegovo razširjeno različico, *Kočevarsko-slovenski slovar*. Med drugim je avtorica slikanice *Skrivnostni varuh gozda*, ki jo je prevedla v kočevarščino in knjižno nemščino ter vse skupaj izdala pod naslovom *Dar gəhaimə Bautbuchtar / Der geheimnisvolle Wächter des Waldes*.

V 20. stoletju je tako nastalo kar nekaj del, napisanih v kočevarščini, vendar se med njenimi govorci nikoli niso mogla prav prijeti. Razlogov za to je več: Kočevarji so s preselitvijo konec leta 1941 kot strnjena skupina prenehali obstajati, s tem pa je bilo tudi konec možnosti oblikovanja in usvajanja kočevarščine kot pisnega jezika. S preselitvijo so za Kočevarje in njihove potomce postali aktualni predvsem uradni jeziki držav, v katere so se preselili. Tako je v kočevarski skupnosti v New Yorku, ki je ena največjih kočevarskih skupnosti na svetu, pisni (pa tudi sporazumevalni) jezik po letu 1980 postala primarno angleščina. Še toliko težje je bilo zaradi podobnosti s knjižno nemščino in drugimi nemškimi narečji ohranjati kočevarščino kot pogovorni jezik ali jo zapisovati v nemško govorečih deželah.

Ne glede na to, da večina Kočevarjev, tudi tistih, ki so pred preselitvijo še živeli na Kočevskem, nikoli ni znala pisati v kočevarščini (v šolah je bil pisni jezik knjižna nemščina, pisava pa gotica), je v zadnjem obdobju v pisnih medijih, ki jih izdajajo Kočevarji, bodisi v Sloveniji bodisi v tujini, zaznati porast objav v kočevarščini, ki pa imajo večinoma tudi prevod v jezik, v katerem časopis izhaja, navadno angleški ali nemški. Več takih objav najdemo v *Gottscheer Zeitungu*. Leta 1994 je Martha Hutter izdala učbenik *Gottscheerisch – an introduction to the language of the Gottschee Germans*, s pomočjo katerega se lahko uporabnik nauči nekaj osnovnih pogovornih fraz v kočevarščini. V drugem delu učbenika najdemo tudi nemško-kočevarsko-angleški slovar z več kot 2.800 besedami.

V nadaljevanju je podanih nekaj zgledov besedil v kočevarščini. Večina črk, s katerimi se kočevarščina zapisuje, se bere podobno kot v slovenščini oz. knjižni nemščini (npr. glas, ki se zapisuje s črko *h*, je šibkejši kot v slovenščini). V pisni kočevarščini se pojavlja posebna črka za polglasnik, namreč *ə*. Naslednja zaporedja črk se izgovarjajo takole: *sch* [š], *sh* [ž], *ts* [c], *tsch* [č], *ch* [x] (tako kot slovenski *h*), *ck* [k], *kh* [k^{x}]. Nekoliko več težav je s črko *ü*, s katero se zapisuje sredinjeni *u*, ki pa ni tako srednji kot v knjižni nemščini (Tschinkel ga v svoji slovnici zato označi samo z eno piko nad črko).

18 Leta 2004 sta Društvo Kočevarjev staroselcev in Inštitut za slovensko narodopisje Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti izdala prevod in izvirno besedilo knjig Wilhelma Tschinkla *Kočevarska folklora v šegah, navadah, pravljicah, povedkah, legendah in drugih folklornih izročil*, ki je bila prvič objavljena leta 1932 v gotici.

19 Maridi Tscherne je med drugim uredila tudi knjigo z naslovom *Kuhinja Kočevarjev*, v kateri so zbrani recepti tradicionalnih kočevarskih jedi. Ime vsake jedi je zapisano tudi v kočevarščini.

Pogovor: *Biə geat Ai's?* 'Kako vam gre?' – *Donkschean, güat*. 'Hvala, dobro.' – *Bu shaibər?* 'Kje smo?' – *I bəss et*. 'Ne vem.' – *Buhin geabər?* 'Kam gremo?' – *Hoim*. 'Domov.'

Pregovora in uganka: *Dr negl druanət amearscht hintrhin*. 'Kdor drugemu jamo koplje, sam vanjo pade.' – *Dar shottə buass et, biə's dan hüngrigon geat*. 'Sit ne ve, kako gre lačnemu.' – *A dürai müətr, a griendr vuətr, Kügəlatə kindr. Bainrabə* 'Suha mati, zelen oče, okrogli otroci' (vinska trta).

7 Današnji položaj kočevarščine

Kočevarščina se glede na število govorcev uvršča med »male jezike«. Podatka o tem, koliko je še govorcev kočevarščine oz. kočevske nemščine, ni. Številke, ki jih je zaslediti v posameznih objavah, so zgolj približne ocene. Martha Hutter v uvodu v svoj učbenik kočevarščine ugotavlja, da je morda na svetu le še nekaj tisoč Kočevarjev, ki jim je bila kočevarščina materni jezik, vendar je večina več vsakodnevno ne uporablja. V kočevarski skupnosti v New Yorku (Ridgewood) je jezik sicer še živ, vendar pa je jasno, da so mu dnevi šteti. Hutter navaja, da je bilo leta 1990 po vsem svetu samo še 6.100 ljudi, ki so se rodili na Kočevskem, od tega 300 starih med do 49 let, 2.500 med 50 in 60, 2.000 še desetletje več, 1.300 pa jih je bilo starih že preko 70 let. Leta 2000 naj bi jih je bilo le še 3.600 (Hutter 1994: 1). Anja Moric v raziskavi, ki jo je izvedla med Kočevarji v ZDA, Nemčiji in Kanadi, ugotavlja, da »veliko mlajših Kočevarjev narečje pasivno pozna, ga razume, a ga ne govori. Mnogi poznajo določne izraze, zbadljivke, pregovore, kletvice, pesmi, vendar pa se v vsakdanjem življenju v narečju ne znajo sporazumevati« (Moric 2010: 97).[20] Napisano seveda velja le za države, v katerih so se oblikovale manjše ali večje kočevarske skupnosti, medtem ko je v Sloveniji, kjer je po izselitvi ostalo le še okoli 600 (predvsem starejših) Kočevarjev, le še nekaj deset ljudi, ki kočevarščino razumejo, vendar živijo razpršeno po različnih krajih, kar otežuje ohranjanje znanja jezika. Kočevarščina tudi sicer ni bila nikoli priznana kot uradni jezik oz. je bila v določenih obdobjih celo prepovedana; ne v Avstro-Ogrski ne v Dravski banovini ali v Socialistični republiki Sloveniji. Kočevska nemščina pa prav tako ni dobila statusa uradnega jezika v Republiki Sloveniji.

Večina Kočevarjev in njihovih potomcev se tako sporazumeva predvsem v dominantnem jeziku države, v kateri živijo, čeprav je med njimi še vedno prisotna močna zavest o pripadnosti kočevarski skupini, kar potrjujejo tudi njihova redna letna srečevanja in delovanja številnih društev. Na družbenem omrežju Facebook je nastalo tudi več skupin, v katera se vključujejo potomci Kočevarjev z vsega sveta (*Gottschee*, *Gottscheer Treffpunk*, *Gottschee Genealogy*), v Ameriki pa vsako leto celo izvolijo *Miss Gottscheer*.

8 Jezikovni stik kočevarščine in slovenščine

Kočevarji so naseljevali strnjeno, a relativno majhno območje znotraj slovenskega jezikovnega prostora in bili ves čas v tesnem stiku s svojimi slovensko govorečimi sosedi, od katerih so v stoletjih prevzeli tudi nekatere slovenske besede in besedne zveze. Hans Tschinkel ocenjuje, da je kočevarskega besedja slovenskega izvora deset odstotkov. Navedimo le nekaj primerov izposojenk: *kobilica – Kobiəlitsə*; *buča – Bitšə*; *detelja – Diətəlain*; *Gantsəlain – žganci*; *cepin – Tsəpin*; *kača – Katšə*, *Kuotšə*, *Kuətschə*; *podgana – Pitigúəne, Pəguənə*; *kozolec – Kuazl*; *košara – Kəšarla*; *torba - Toarbə*; *južni (veter) – Jaukh*; *južina – Jaižə*.

9 Zaključek

V svojem prispevku sem skušala na kratko predstaviti kočevarščino oz. kočevsko nemščino kot jezik, ki so ga skoraj šeststo let kot pogovorni jezik uporabljali Kočevarji. V zadnjih nekaj letih, ko je zavest o izumiranju kočevarščine močnejša, se je vložilo več naporov, da bi se znanje tega jezika preneslo na nove generacije. V luči tega je Društvo Peter Kosler

20 Kočevarščina sicer nima kletvic oz. so te prevzeli iz slovenščine in nemščine.

v obdobju 2011 do 2015 organiziralo več tečajev kočevarščine, med slušatelji so bili tako potomci nekdanjih Kočevarjev kot drugi, ki jih je jezik zaradi različnih razlogov pritegnil.

Z namenom ohranjanja kulturne dediščine so potomci Kočevarjev v samostojni Sloveniji ustanovili tudi dve društvi, in sicer *Društvo Kočevarjev staroselcev* in *Društvo Peter Kosler*. Kasneje je bil ustanovljen tudi *Zavod za ohranitev kulturne dediščine Nesseltal Koprivnik* in *Zavod za ohranitev kulturne dediščine Mošnice – Moschnitze*. Slednji med drugim med počitnicami pripravlja delavnice za otroke z osnovami kočevarščine. Na neki način kočevarščino ter njeno dediščino ohranja tudi vokalna skupina *Cantate Domino* iz Kočevja, ki ima v svojem repertoarju več kočevarskih pesmi. Ne glede na vse pa je možnost ohranitve kočevarščine kot jezika, ki bi se uporabljal v vsakodnevnem življenju, zelo majhna. V tem trenutku se torej zdi najpomembnejše ovrednotiti in ohraniti kočevarščino kot jezik Kočevarjev, zgodovinsko prisoten na Kočevskem.

Viri in literatura

Ambrožič, Matjaž, 2007: *V objemu stoletij: kronika župnije Kočevska Reka*. Ljubljana: Družina.

Biber, Dušan, 1963: Kočevski Nemci med obema vojnama. *Zgodovinski časopis* 17. 23–42.

Cvirn, Janez, 2002: Nemci na Slovenskem 1848–1941. Dušan Nećak (ur.): »*Nemci« na Slovenskem, 1941–1955*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete. 99–144.

Cvirn, Janez, 2002: Nemško (avstrijsko) in slovensko zgodovinopisje o Nemcih na Slovenskem (1848–1941). Dušan Nećak (ur.): *»Nemci« na Slovenskem, 1941–1955*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete. 69–98.

Dimitz, Avgust, 1874–1876: *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813*. Ljubljana: I. Kleinmayr & F. Bamberg.

Ferenc, Tone, 2002: Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno. Dušan Nećak (ur.): *»Nemci« na Slovenskem, 1941–1955*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete. 145–190.

Ferenc, Mitja, 2005: *Kočevska – pusta in prazna: nemško jezikovno območje na Kočevskem po odselitvi Nemcev*. Ljubljana: Modrijan.

Hönigmann, Bernhard, Otterstädt-Erker, Hilde, Lackner, Richard, Kren, Ludwig, Schemitsch, Karl, 1972: *Dar schpuete Herbischt*. Klagenfurt: Gottscheer Landsmannschaft.

Hutter, Martha, ²1994: *Gottscheerisch*. New York: samozaložba.

Jaklitsch, Helena, 2019: Pozabljeni sosed. Katja Mahnič, Nataša Golob (ur.): *Ars & Humanitas* 13/1. *Spomini II*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 78–96.

Jaklitsch, Katarina, 1994: *Začetek in konec obstoja kočevske narodne manjšine in njene kulturne dediščine na Slovenskem*. Novo mesto: Gimnazija Novo mesto.

Jeglič, Anton Bonaventura, 2015: *Jegličev dnevnik: znanstvenokritična izdaja.* Uredila Blaž Otrin, Marija Čipić Rehar. Celje: Celjska Mohorjeva družba.

Južnič, Stane, 2014: *Identiteta*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Južnič, Stane, 1995: Južna meja »Kočevarskega otoka« v 15. in 16. stoletju. *Kronika* 43/3. 14–22.

Koštial, Ivan, 1939: O Kočevcih in kočevščini. *Kočevski zbornik – razprave o Kočevski in njenih ljudje.* Ljubljana: Družba sv. Cirila in Metoda v Ljubljani. 321–334.

Kremenšek, Slavko, 1978: *Obča etnologija*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Matschnig, Georg, 2009: *Gottschee Global*. Doktorska disertacija. Wien: Universität Wien.

Moric, Anja, 2010: Ohranjanje kočevarščine, narečja kočevskih Nemcev, v Sloveniji, Avstriji, Nemčiji, Kanadi in ZDA. *Razprave in gradivo: revija za narodnostna vprašanja* 61. 92–119.

Moric, Anja, 2016: *Slovenski Nemci v diaspori*. Doktorska disertacija. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.

Müller, Jakob, 2014: *Kočevar ima samo eno domovino – Göttscheabar hot lai oin Hoimöt*. Grosuplje: Kulturno društvo sv. Mihaela.

Schemitsch, Karl, 1975: *Shö is Prach: Bräuche in Gottschee*. Klagenfurt: Carinthia.

Schröer, Karl Julius, 1869–1870: *Wörterbuch der Mundart von Gottschee*. Wien: K. K. Hof- und Staatsdruckerei.

Simonič, Ivan, 1939: Geografski pregled kočevskega jezikovno mešanega ozemlja. *Kočevski zbornik – razprave o Kočevski in njenih ljudje.* Ljubljana: Družba sv. Cirila in Metoda v Ljubljani. 7–44.

Simonič, Ivan, 1939: Zgodovina kočevskega ozemlja. *Kočevski zbornik – razprave o Kočevski in njenih ljudje.* Ljubljana: Družba sv. Cirila in Metoda v Ljubljani. 45–130.

Tscherne, Maridi, 2012: *Kočevarsko-slovenski slovar*. Koprivnik: Zavod za ohranitev kulturne dediščine Nesseltal Koprivnik.

Tscherne, Maridi, 2010: *Kočevarsko-slovenski slovarček*. Koprivnik: Zavod za ohranitev kulturne dediščine Nesseltal Koprivnik.

Tscherne, Maridi, 2014: *Skrivnostni varuh gozda / Dar gehaime Bautbuchchtar / Der geheimnisvolle Wächter des Waldes*. Stare Žage: Zavod za ohranitev kulturne dediščine Mošnice – Moschnitze.

Tschinkel, Hans, 1908: *Grammatik der Gottscheer Mundart*. Tübingen, Halle an der Saale: Verlag von Max Niemayer.

Tschinkel, Walter, 1973, 1976: *Wörterbuch der Gottscheer Mundart* 1–2. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Tschinkel, Wilhelm, 1904: *Sagen aus Gottschee*. Gottschee: Selbstverlag.

Valvasor, Janez Vajkard, 1977: *Slava vojvodine Kranjske*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Wolsegger, Peter, 1892: Zur Geschichte von Gottschee. *Deutscher Kalender für Krain*.

Verzeichnis 1942: *Verzeichnis der Volks- und Reichsdeutschen Umsiedler, die auf Grund des Abkommens vom 31. August 1941 aus der Provinz Laibach umgesiedelt wurden*. Laibach, Juli 1942.

<http://www.unesco.org/languages-atlas>.

<https://en.wikipedia.org/wiki/Gottscheerish>.

Ivana Eterović
Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za kroatistiku
isankovi@ffzg.hr

Pregled dosadašnjih istraživanja čakavskih govora na području Ćićarije u Republici Sloveniji

Jezični kontakt susjednih slovenskih i hrvatskih idioma već dugo izaziva zanimanje dijalektologa s obiju strana granice, no pritom najmanje poznatima ostaju idiomi na području Ćićarije koji teritorijalno pripadaju Republici Sloveniji, a temeljno su dijelom hrvatskoga čakavskog narječja. U radu se stoga daje pregled dosadašnjih istraživanja tih govora na temelju postojeće literature. Riječ je o govorima mjesta Golac, Obrov, Podbeže, Podgrad, Račice, Skadanščina i Starod.

1 Uvod

Jezični kontakt susjednih slovenskih i hrvatskih idioma već dugo izaziva zanimanje dijalektologa s obiju strana granice, no njihova pažnja ostaje pritom usmjerena pretežno na odnos graničnih slovenskih i kajkavskih govora (usp. npr. Rigler 2001; Lončarić 1997, 1999; Greenberg 2002: 48–58; Zorko 2002). Da među dijalektološkim punktovima koji teritorijalno pripadaju Republici Sloveniji ima i onih čiji su govori izvorno pripadni hrvatskomu čakavskom narječju, manje je poznato, stoga se u ovome radu daje pregled dosadašnjih istraživanja čakavskih govora na području Ćićarije u Republici Sloveniji na temelju postojeće literature.[1] Riječ je o govorima mjesta Golac, Obrov, Podbeže, Podgrad, Račice, Skadanščina i Starod,[2] koji se u suvremenoj slovenskoj dijalektologiji klasificiraju u *čiško narečje primorske narečne skupine* (Greenberg 2002: 28).

2 Čakavsko narječje

Čakavsko narječje jedno je od triju narječja hrvatskoga jezika, koje duguje svoj naziv upitno-odnosnoj zamjenici *ča*. Premda se ona danas više ne rabi na cijelome čakavskom prostoru jer je u pojedinim govorima zamijenjena upitno-odnosnom zamjenicom *što* ili *kaj*, u takvim govorima često je istovremeno posve obična uporaba njezina genitivnoga oblika *česa* ili priloženih oblika nastalih od njezina akuzativnoga oblika i prijedloga, npr. *nač*, *poč*, *vač*, *zač* (usp. Finka 1971: 15; Moguš 1977: 22–23; Brozović, Ivić 1988: 80).

U razdoblju prije velikih migracija započetih krajem 15. stoljeća uslijed turskih provala čakavsko je narječje zahvaćalo znatno šire područje od današnjega.[3] Čakavsko-slovenska granica uglavnom se podudarala s današnjom, čakavsko-kajkavska granica prostirala se kroz Gorski kotar približno do područja južnije od Kupe i od njezina ušća u Savu do ušća Une u Savu, a čakavsko-zapadnoštokavska granica prostirala se otprilike istočno od ušća Une do njezina gornjeg toka preko bila Dinare prema gornjem toku Cetine i dalje Cetinom do njezina ušća; svi su otoci bili čakavski sve do Lastova i Korčule (Brozović, Ivić 1988: 81; Lisac

1 Josip Lisac spominje čuvanje čakavštine i u mjestu Tribuče u Beloj krajini te nekoliko sela kraj Kostanjevice: Črešnjevec, Črneča Vas, Oštrc, Vrbje, Vrtača, čije govornike okolno stanovništvo naziva Čačarima (2009: 15, 96; usp. i Lenček 1982: 65), no ti mjesni govori ostaju izvan fokusa ovoga rada.

2 Budući da su u dosadašnjim istraživanjima često promatrani u okviru drugih govora Opatijskoga krasa, u skladu s time će biti i prikazani u nastavku.

3 Temeljitiju rekonstrukciju čakavskih, kajkavskih i štokavskih dijalekatnih tipova u predmigracijskome razdoblju, posebno s obzirom na one danas nepoznate, proveo je Dalibor Brozović (1963: 51–54).

2009: 16). Nakon velikih migracija čakavsko je područje većinom svedeno na uzak obalni pojas, dok je u unutrašnjosti izgubilo znatan dio teritorija.

Danas se čakavštinom govori u hrvatskome dijelu Istre (osim štokavskoga mjesta Peroj), u Hrvatskome primorju sve do Novoga, u Senju i obalnome području od Privlake do Cetine (uz mjestimične prekide toga pojasa sve dominantnijim štokavskim govorima), na svim otocima sve do Lastova i Korčule (iako su pojedina mjesta već štokavizirana) te u unutrašnjosti u Lici (Otočac i njegova okolica te nekoliko mjesta oko Gospića) i Pokuplju (u Gorskome kotaru sve do gornjih tokova Dobre i Mrežnice, u Žumberku u nekoliko mjesta oko Jurkova Sela), ali i u inozemstvu (Finka 1971: 15–16; Moguš 1977: 4–9; Brozović, Ivić 1988: 80–81; Lisac 2009: 15).

Čakavsko narječje dijeli se tradicionalno[4] u šest dijalekata na temelju triju klasifikacijskih kriterija: refleks praslavenskoga jata, status suglasničkih skupina **st'*, **sk'* i akcentuacija (Brozović, Ivić 1988: 87; Lisac 2009: 30–31).[5] To su buzetski ili gornjomiranski dijalekt, jugozapadni istarski ili štakavsko-čakavski dijalekt, sjevernočakavski ili čakavski ekavski dijalekt, srednjočakavski ili čakavski ikavsko-ekavski dijalekt, južnočakavski ili čakavski ikavski dijalekt, lastovski ili čakavski jekavski dijalekt (usp. Brozović, Ivić 1988: 87–88; Lisac 2009).

U sintezama i pregledima čakavskoga narječja većinom nema spomena čakavskih govora u punktovima koji se danas nalaze unutar granica Republike Slovenije (usp. Moguš 1977: 4–9; Brozović, Ivić 1988: 80–90). Iznimka je najnovija sinteza Josipa Lisca,[6] koji ubraja govore mjesta Obrov, Podbeže, Podgrad, Poljane, Račice, Skadanščina i Starod u čakavski ikavsko-ekavski dijalekt.[7] Navedeni govori nisu uključeni ni u jedinu sintetsku studiju o dijalektu čijim su izvorno dijelom, iako je zasebno poglavlje posvećeno govorima izvan granica Republike Hrvatske (Lukežić 1990: 26, 29).

2.1 Čakavski ikavsko-ekavski ili srednjočakavski dijalekt

Čakavski ikavsko-ekavski ili srednjočakavski dijalekt obuhvaća čakavske govore u kojima je fonem jat (**ě*) zamijenjen vokalima /e/ i /i/ ovisno o fonološkome okružju prema pravilu koje su – gotovo u isto vrijeme, ali neovisno jedan o drugome – formulirali Lev Jakubinskij i Karl H. Meyer, a naknadno dopunili kasniji istraživači. Refleks jata određen je polaznim oblikom pojedine riječi, i to prema sljedećim pravilima (Lukežić 1990: 12–13):[8]

1. Kad se jat nađe ispred konsonanata /d/, /t/, /n/, /r/, /l/, /s/, /z/ ili konsonantskih skupina /st/, /zd/, /sn/, /sm/, /zn/, /zm/, /zl/, /zv/, /sl/, /sv/, /tr/, /dr/ iza kojih slijedi vokal stražnjega niza (/*a/, /*o/, /*u/, /*ǫ/, /*y/, /*ъ/), njegov će refleks biti ekavski.

4 U dijelu recentne literature primjenjuje se podjela koju je izvorno predložio Willem Vermeer, prema kojoj se čakavsko područje dijeli na sjeverozapadnu, središnju i jugoistočnu čakavštinu (Langston 2006: 12–18).

5 Među tim kriterijima refleks praslavenskoga jata i akcentuacija imaju strukturalan, a status suglasničkih skupina **st'*, **sk'* genetski karakter (Brozović 1960: 76–77).

6 Iako u prikazu povijesne i suvremene stratifikacije – za razliku od drugih čakavologa – Lisac ne ostaje isključivo u okvirima Republike Hrvatske, u prikazu fonologije, morfologije, sintakse i leksika čakavskoga ikavsko-ekavskog dijalekta ne nalazimo primjera ni iz jednoga od punktova koji danas teritorijalno pripadaju Republici Sloveniji. Razlog tomu valja vjerojatno tražiti u činjenici da njihove jezične značajke odstupaju od tipičnih za taj dijalekt, stoga bi znatno usložnile njegov pregled.

7 Nazivanje govora sjeverno od Žumberka do Kostanjevice na rijeci Krki i područja Ćićarije u Republici Sloveniji ikavskima čakavskim, kako čini Rado L. Lenček (1982: 65), može se prihvatiti samo uvjetno – imajući na umu da se u starijoj dijalektološkoj tradiciji čakavski ikavsko-ekavski dijalekt određivao (pretežno) ikavskim (usp. npr. Ribarić 1940: 28). Lisac s pravom upozorava na to da je ikavizam u prvoj od dviju navedenih skupina vjerojatno posljedica djelomičnoga čuvanja ikavsko-ekavskoga govornog tipa (Lisac 2009: 96).

8 O stvarnim i prividnim nedosljednostima u dvojnoj refleksaciji jata u odnosu na pravilo Jakubinskoga i Meyera v. više u Lukežić 1990: 13–18.

2. U svim je ostalim pozicijama njegov refleks ikavski: a) kad se jat nađe ispred konsonanata /d/, /t/, /n/, /r/, /l/, /s/, /z/ iza kojih slijedi vokal prednjega niza (/*e/, /*i/, /*ê/, /*ę/, /*ь/); b) kad se jat nađe ispred bilo kojega od ostalih konsonanata bez obzira na vokal koji slijedi; c) kad se jat nađe na početku riječi (s provedenom *j*-protezom); d) kad se jat nađe na kraju riječi; e) kad se jat nađe u gramatičkim morfemima.[9]

Ipak, to se pravilo rijetko ostvaruje bez iznimaka i često su zabilježena odstupanja i u sinkroniji i u dijakroniji; usto je zamijećena prevaga ekavizama prema sjeverozapadu, odnosno ikavizama prema jugozapadu (Finka 1971: 23–24; Lukežić 1990: 15–16; 2012: 153).

Područje čakavskoga ikavsko-ekavskog dijalekta obuhvaća danas otoke od Krka i južnoga dijela Lošinja do Dugog otoka i Ugljana, kopneni dio sjevernoga Hrvatskog primorja (od Kraljevice do Novoga, Senj), Opatijski kras, središnji i sjeveroistočni kontinentalni dio Istre (pojedini punktovi iz labinske i pazinske općine), Gorski kotar (Vrbovsko s okolicom i delničko područje istočno od Fužina i Mrzle Vodice), pokupsko, prikupsko i žumberačko područje (na području Duge Rese, Karlovca, Samobora i Jastrebarskog), granični prostor između Gorskoga kotara i Like (Ogulin s okolicom), Liku (Otočac s okolicom i gospićko područje) te govore u dijaspori (Brozović, Ivić 1988: 88; Lukežić 1990: 20–26; Lisac 2009: 95–96).

Današnji prostor čakavskoga ikavsko-ekavskog dijalekta nije ni teritorijalno homogen ni jezično ujednačen, stoga se u suvremenoj dijalektološkoj literaturi dijeli na tri teritorijalno-jezične podcjeline ili poddijalekta na temelju odabranih akcenatskih (npr. akcenatski inventar, razvojni stupnjevi akcenatskoga sustava te duljenje kratkoga akcenta), fonetsko-fonoloških (npr. kvaliteta dugih vokala, izostanak duljenja u slogu zatvorenu sonantom, artikulacija fonema /ć/ i njegova zvučnog parnjaka, status finalnoga slogovnog /l/, status fonema /Í/, postojanje protetskih konsonanata) i morfoloških kriterija (npr. gramatički morfem u lokativu jednine imenica muškoga i srednjega roda, gramatički morfem u 3. licu množine prezenta): primorski, kontinentalni i rubni poddijalekt (Lukežić 1990: 105–106). Rubni poddijalekt čakavskoga ikavsko-ekavskog ili srednjočakavskog dijalekta obuhvaća, između ostalih, ikavsko-ekavske govore na Opatijskome krasu: Vele Mune, Male Mune, Šapjane, Pasjak, Mali Brgud, Veli Brgud (Moguš 1982: 6; Lukežić 1990: 22–24, 111–113).

3 Dosadašnja istraženost čakavskih govora na području Ćićarije u Republici Sloveniji

Primarna pripadnost ćićkih govora čakavskomu narječju naslućena je već u drugoj polovici 19. stoljeća. Godine 1877. Baudouin de Courtenay piše u svojem pismu Slavoju Jenku da u Munama i Podgradu – kao i svi Ćići – ne govore slovenskim, već hrvatskim jezikom, i to čakavskim (navedeno prema Ribarić 1940: 34).

Ćićarija kao područje osobita jezičnoga kontakta bila je zanimljiva i Milanu Rešetaru, koji mjesne govore Skadanščine, Obrova, Podgrada, Račica, Velikog Brda, Jelšana, Brca, Rupe, Lisca, Sušaka i Klane ocjenjuje toliko miješanima da se teško može odlučiti valja li ih ubrojiti među slovenske ili hrvatske govore (Rešetar 1889: 168–169). Rešetar napominje da se u prvim četirima punktovima može još uvijek čuti *ča*, iako je jezik slovenski, a tako je donedavno bilo i u mjestu Podbeže (Rešetar 1889: 169). U govoru Velikog Brda, Brca, Jelšana, Rupe i Sušaka govori se *kaj*, a jezik je bliži slovenskom, dok se u govoru Lipe i Klane rabi *kaj*, ali je jezik čakavski, osim klanjske akcentuacije, koju ocjenjuje slovenskom (Rešetar 1889: 169). Zbog jakoga slovenskog utjecaja na razini leksika pribraja im i mjesne govore Pasjaka, Šapjana i Studene (Rešetar 1889: 169). Zanimljivosti radi Rešetar potom uspoređuje jezičnu sliku koju je dao s etnografskom kartom Karla Freiherra von Czoerniga (1804.–1889.), na kojoj su Obrov i Podgrad ucrtani kao slovenski, Račice, Starod, Pasjak,

9 O ikavsko-ekavskome refleksu jata v. i u Lukežić 2012: 151–155, 236–240, 249–251.

Šapjane, Lisac, Klana i Studena kao hrvatski, a Skadanščina, Veliko Brdo, Brce, Lipa, Sušak i Zabiče kao miješana slovensko-hrvatska mjesta (Rešetar 1889: 169). Naposljetku se osvrće i na tada zadnji popis stanovništva, prema kojemu su slovenskima Skadanščina, Hrušica, Podgrad, Jelšane, Novokračine, Sušak, hrvatskima Obrov, Račice, Veliko Brdo, Brce, Pasjak, Šapjane, Rupa, Lisac, Lipa, Klana, Studena, a Starod miješan.

Josip Ribarić ubraja govore sela Lipa, Rupa,[10] Šapjane, Pasjak, Vele Mune, Male Mune (navodeći i susjedno im istrorumunjsko selo Žejane), Starod, Podgrad, Račice, Podbeže, Obrov, Poljane, Skadanščina, Veli Brgud i Mali Brgud u *pretežno ikavski čakavski dijalekat na kraskoj visoravni*, spominjući postojanje razlikovnih nijansi među tim govorima (posebno ističe *kajkavske utjecaje* uslijed susjedstva s Brkinima), no drži da ih ipak valja promatrati kao cjelinu (Ribarić 1940: 28–31).[11] Smatra da je njihova stara domovina vjerojatno bila „nekadašnje čakavsko područje sjeverne Dalmacije, Krbava, ili nekadašnji čakavski sjeverozapadni ugao Bosne."[12] (Ribarić 1940: 28.) Ribarić ne izdvaja razlikovne značajke tih govora prema kajkavskomu, ali tvrdi da se njihova čakavština više razlikuje od kajkavštine Brkina negoli od sjeverne čakavštine liburnijskoga tipa[13] (Ribarić 1940: 35).

Jezične razlike koje odvajaju govore navedenih šesnaest sela od liburnijske čakavštine jesu pretežni ikavizam, dvojaki refleks prednjega nazala /ę/ u većem broju primjera, *j*-proteza, izostanak prijedloga i prefiksa *vi* (samo *zi*), noviji gramatički morfemi u imeničkoj deklinaciji, gramatički morfem /u/ u instrumentalu jednine imenica ženskoga roda i zamjenica, očuvanost sekundarnih skupina *tj*, *dj* u mjestima Obrov, Podgrad, Račice, Poljane, uporaba pojedinih leksema, akcentuacija (Ribarić 1940: 35–37). Na razini akcentuacije Ribarić navodi nepostojanje nenaglašenih dužina u svim govorima; nepostojanje opreke po kvantiteti u govoru Poljana, dok je u govoru Obrova, Podgrada i Račica ta opreka slabo izražena; izvrsnu očuvanost čakavskoga troakcenatskog sustava uz zabilježena duljenja vokala u različitim položajima u govoru Velih i Malih Muna (1940: 37–39). Ribarićev pregled završava osvrtom na pojedine jezične značajke koje je autor zapazio u pojedinačnim idiomima, među kojima izdvaja govor Račica na temelju različite realizacije vokala /a/ ovisno o (ne)naglašenosti sloga, što u ostalim govorima nije zabilježeno, dok se utjecaj susjednih brkinskih sela može pratiti različito od govora do govora, primjerice u čestoj prejotiranosti vokala /e/ u naglašenim slogovima u govoru Račica, sužavanju vokala /o/ i pojavi *v*-proteze (osim u govoru Muna), bilabijalnoj realizaciji finalnoga slogovnog /l/ u govoru Skadanščine, Obrova, Podbeža, Podgrada, Račica i Staroda, odnosno labiodentalnoj u Poljanama, Velim i Malim Munama, Pasjaku i Šapjanama te uporabi prijedloga *u* u govoru Skadanščine, Obrova, Podgrada i Račica (no ne u svim pozicijama) nasuprot *va* u ostalim selima (1940: 39–42).

10 Suvremena hrvatska dijalektologija smatra idiome Lipe i Rupe, a tako i Brca, rubnim govorima sjeveroistočnoga istarskog poddijalekta čakavskoga ekavskog dijalekta (Drpić, Vranić 2000; Vranić 2005: 325–334). O značajkama primarne i sekundarne rubnosti v. u Lukežić 1998: 121–168; Vranić 2007.

11 Ribarićeva je rasprava nastala na temelju njegove doktorske disertacije, izvorno napisane njemačkim te prihvaćene i pozitivno ocijenjene 1916., no zbog ratnih je neprilika njezin hrvatski prijevod objavljen tek 1940. godine (Moguš 1982: 1–2).

12 Ova se Ribarićeva pretpostavka spominje i u novijim hrvatskim čakavološkim radovima (Moguš 1982: 6; Lukežić 1990: 22–24, 111–113), no takvo određenje, osobito smještanje njihove stare domovine u Bosnu, Pavle Ivić smatra malo vjerojatnim, ističući da bismo staru domovinu munskoga govora trebali vjerojatno tražiti nešto sjevernije od Krbave, i to vrlo vjerojatno u istočnome dijelu Like, ali napominje da se krbavsko podrijetlo toga govora ipak ne može isključiti (1982: 143–144, 153).

13 Sjeverna čakavština liburnijskoga tipa u suvremenoj se čakavološkoj literaturi naziva sjeveroistočnim istarskim poddijalektom čakavskoga ekavskog dijalekta (Vranić 2001, 2005).

Mieczysław Małecki određuje Obrov, Poljane, Račice, Starod, Pasjak, Šapjane, Rupu, Lisac[14] i Klanu[15] sjevernim čakavskim graničnim točkama, čiji mjesni govori imaju čakavsku osnovu, iznad kojih se nalaze govori koji su dijelom slovenskoga jezika (2002: 66).[16] Čakavsku osnovu uz jak slovenski utjecaj spominje i u govoru Skadanščine, a sve nabrojene idiome izuzev Rupe, Lisca i Klane, a uključno s Malim i Velim Brgudom, Velim i Malim Munama te Brgucem[17] ubraja u *ćićke čakavske govore* (Małecki 2002: 39, 59).[18] Govor Podgrada svrstava u neistražene[19] slovenske govore, iako ga smješta gotovo na samu granicu s prethodno navedenim čakavskim dijalekatnim tipom, napominjući u bilješci kako nije uspio sa sigurnošću odrediti njegovu dijalekatnu pripadnost (Małecki 2002: 39, 125). Unutar ćićkoga dijalekatnog tipa Małecki razlikuje dva govorna podtipa: skadanski i munski, koji se razlikuju s obzirom na stupanj slovenskoga utjecaja, predstavljajući ih na primjeru govora Skadanščine i Malih Muna (Małecki 2002: 59). Prvomu pripadaju govori Skadanščine i Obrova, a drugomu ostali. Małecki ipak upozorava na postojanje velika broja razlika među govorima, zbog čega je predložena podjela većinom tehničke naravi, a pravu bi sliku bilo moguće dobiti samo pojedinačnim opisivanjem svakoga konkretnog sustava.

Slovenski utjecaj u munskome tipu očituje se u realizaciji finalnoga slogovnog /l/ > /u̯/, a tako i završnoga /v/ kada se nađe na kraju riječi te tipu *pečeju* u 3. licu množine prezenta i pojedinim leksičkim značajkama; s druge strane u skadanskome je tipu slovenski utjecaj znatno veći (Małecki 2002: 59). Govor Skadanščine odstupa od munskoga tipa nepostojanjem opreke po intonaciji i drukčijom realizacijom kratkoga i dugoga naglaska, diftongizacijom naglašenih vokala /e/ i /o/, redukcijom zanaglasnoga /i/ u višesložnim riječima, promjenom /l/ > /Í/ ispred /a/, /o/, /u/, depalatalizacijom /Í/ > /l/, redukcijom završnoga slogovnog /l/, prijelazom okluziva /g/ u zvučni velarni frikativ [γ], očuvanjem sekundarne skupine *tj*, uporabom prijedloga *u* naspram *va*, nastavkom *-ši* u komparativu, prefiksom *nar-* u superlativu, oblikom pomoćnoga glagola *ťen*, *ťeš* i sl. u futuru prvome, tipom *vidiste* u drugom licu množine prezenta, očuvanjem skupine *jt* u infinitivu te većim brojem slovenskih leksičkih posuđenica (Małecki 2002: 63–64).

Granicu između slovenskih notranjskih i hrvatskih čakavskih govora koju su ocrtali Josip Ribarić i Mieczysław Małecki dodatno precizira Jakob Rigler u svojoj monografiji o južnonotranjskim govorima: „ostanejo na notranjski strani naslednji kraji: Lisec, Sušak, Novokračine, Jelšane, Brdce, Veliko brdo, Pavlica, Sabonje, Zaliči (zaselek, ki spada pod Podbeže),

14 Jakob Rigler (1963: 12) i Rado L. Lenček (1982: 65) ubrajaju govor Lisca u slovenske govore, no s takvim se shvaćanjem ne slaže Silvana Vranić te upozorava na to da je riječ o prijelaznome idiomu koji dijeli pojedine značajke sa slovenskim južnonotranjskim, a pojedine s hrvatskim rubnim sjeverozapadnim čakavskim govorima, dokazujući to raščlambom inventara, distribucije i podrijetla njegova vokalnoga, konsonantskoga i akcenatskog sustava te pojedinih morfoloških značajki (Vranić 1995, 1996, Vranić, Drpić 2004). Posebnost njegova govora tumači arealnim povijesnim kontaktom „govora označenoga makrosustava (prostora Gorskoga kotara, sjevernoga dijela Istre i južnoga dijela Slovenije), dakle ostvaruju se i slovenska i čakavska i kajkavska obilježja, a onda i neke osobitosti što čine otklon od svakoga od tih jezičnih tipova.“ (Vranić 1995: 57)

15 U suvremenoj hrvatskoj dijalektologiji priznaje se poseban status ikavskim čakavskim govorima Klane i Studene, no smatra ih se autohtonima na sjevernočakavskome prostoru, a rubne značajke pripisuju njihovu graničnome položaju (Lukežić 1998). U prilog tezi o njihovoj autohtonosti govori i činjenica da je u njima potvrđen neocirkumfleks u svim četirima kategorijama prezenta glagola (*e*-prezenti naglasnoga tipa *a* s osnovom na sonant, npr. *šîje*; *ne*-prezenti naglasnoga tipa *a*, npr. *zîne*; *je*-prezenti naglasnoga tipa *a*, npr. *mâže*; *e*-prezenti s osnovom na sonant koji su u naglasni tip *a* prešli iz naglasnoga tipa *c*, npr. *kûje*), ali ne i u određenih pridjeva (Zubčić 2017: 97, 104, 159–160).

16 Poljski je izvornik knjige Mieczysława Małeckoga o istarskim govorima objavljen 1930. pod nazivom *Przegląd słowiańskich gwar Istrji*. Ovdje je citiram prema hrvatskome prijevodu.

17 Na karti je unutar ćićke skupine navedeno i mjesto Žejane, no uz napomenu da je riječ o rumunjskome naselju (Małecki 2002: 125; usp. i kartu u Małecki 1929–1930).

18 Ista je podjela primijenjena i u njegovu ranijem članku posvećenu podrijetlu i govorima Ćićā, u kojemu je moguće pronaći vrlo detaljan opis jezičnih značajki toga dijalekatnog tipa (Małecki 1929–1930: 16 i dalje).

19 U istu su skupinu na karti ubrojeni i mjesni govori naselja Bistrica i Jelšane (Małecki 2002: 125).

Hrušica, Male Loče, Javorje, Gradišče, Markovščina. Na čakavski strani ostanejo kraji: Klana, Rupa, Pasjak, Starod, Račice, Podgrad,[20] Podbeže, Obrov, Skadanščina."[21] (Rigler 1963: 12). Na temelju podataka o migracijskim kretanjima stanovništva na području Ćićarije Rigler zaključuje da današnja granica među navedenim idiomima nije nastavak njihova organskoga razvoja, već je vjerojatno nastala krajem 15., odnosno početkom 16. stoljeća, dok se može pretpostaviti da je autohtono stanovništvo govorilo notranjskim idiomima (1963: 12–13).

Mjesni govor Staroda istražio je Milan Moguš u okviru svojega terenskog istraživanja govorā Opatijskoga krasa provedena 1980. godine, čiji je cilj bio utvrditi jesu li i u kojoj mjeri još živi dijalekatski podaci koje su bili donijeli J. Ribarić i M. Małecki te dopuniti dijalekatnu sliku toga područja novim podacima (Moguš 1982: 2). Uz govor Staroda svojim je istraživanjem obuhvatio i govore mjesta Pasjak, Šapjane, Brce, Vele Mune, Male Mune,[22] Veli Brgud, a podatke je dobio i za govore Lipe i Rupe, utvrdivši da je jezična slika ostala gotovo neizmijenjena unatoč tomu što je od prethodnih istraživanja tada prošlo između 65 i 70 godina. Da se cijelo to područje može smatrati sastavnim dijelom čakavskoga narječja, Moguš dokazuje na temelju nekoliko kriterija: uporaba zamjenice *ča* i njezinih kompozita (npr. *nač*, *poč*, *zač*),[23] tendencija jake vokalnosti (vokalizacija poluglasa u slabome položaju), ikavsko-ekavski refleks jata (osim u Lipi, Rupi i Brcu),[24] akcentuacija (čakavski troakcenatski sustav s pomakom kratkoga naglaska najprije na dugu penultimu, gdje je rezultat pomaka dugi naglasak silazne intonacije u svim govorima, a potom i na kratku penultimu, i to samo u određenim kategorijama u govoru Velih i Malih Muna, odnosno u svim kategorijama u ostalim govorima, nakon čega je u njima moguće i duljenje kratkoga naglaska u dugi silazni u zatvorenoj ultimi, kao u govoru Pasjaka), naglasak imperativa (Moguš 1982: 2–13).

Čakavski govori na području Ćićarije u Republici Sloveniji još su uvijek zanimljivi dijalektolozima i početkom 21. stoljeća. Nejc Rožman Ivančič istražio je u seminarskome radu mjesni govor Golca, koji prije toga nije bio detaljnije obrađivan u istraživanjima čakavskih govora slovenske Ćićarije (Rožman Ivančič 2007). U radu su temeljitije prikazane ponajprije fonološke, morfološke i leksičke značajke toga govora, čime se stječe dobar uvid u njegov sinkronijski status, no ne smiju se ovdje zaboraviti ni vrlo vrijedne dijakronijske crtice koje

20 Mjesni je govor Podgrada istražio Tine Logar pedesetih godina 20. stoljeća upitnikom za potrebe Slovenskoga lingvističnog atlasa (Vranić 2009: 109).

21 Naravno, to ne znači da sjeverno od ocrtane granice čakavština nije ostavila utjecaja. U svojoj monografiji Rigler bilježi i različite čakavske utjecaje na razini fonologije u južnonotranjskim govorima (Rigler 1963). Na temelju odabranih jezičnih značajki na fonološkoj razini (završno slogovno /l/, prijelaz završnoga /m/ > /n/, kontinuanta palatalnoga /ŕ/, prijelaz završne suglasničke skupine /st/ > /s/, prijedlog i prefiks *va/v*, prijelaz /ra/ > /re/ i /raz/ > /rez/, prijelaz /y/ > /u/ i /o/ > /u/), a u manjoj mjeri i na leksičkoj, Irena Drpić i Mijo Lončarić (Drpić i Lončarić 2002) potvrđuju izostanak oštrijih granica i prepletanje jezičnih značajki tipičnijih za slovensku, odnosno čakavsku stranu u govorima mjesta imenom Klana, Studena, Lipa, Rupa; Sušak, Fabci, Zabiče, Novokračine, Jelšane, Dolenje, Sabonje, Hrušica, Markovščina i Hrpelje, što je posljedica njihova položaja u prirodnome jezičnom kontinuumu.

22 Iste godine u kojoj je objavljen Mogušev rad o govorima Opatijskoga krasa objavljena je i studija Pavle Ivića posvećena govoru Velih i Malih Muna (koji Ivić ocjenjuje jednakim), nastala na temelju autorova terenskoga istraživanja koje je provedeno 4. kolovoza 1963. godine (Ivić 1982: 131). O fonološkim i morfološkim značajkama toga govora v. više u Ivić 1982: 144–145. U svojoj studiji Ivić posvećuje najviše prostora akcentuaciji. Utvrđuje postojanje čakavskoga troakcenatskog sustava (s utrnutim nenaglašenim dužinama) u kojemu svi naglasci mogu stajati u svim položajima u riječi. Primjera u kojemu bi čakavski akut bio zamijenjen dugim silaznim naglaskom na ultimi nema (Ivić 1982: 132). Ispitivač je zabilježio duljenje u slogu zatvorenu sonantom i duljenje u slogu zatvorenu konsonantom ili konsonantskom skupinom, dok duljenje u nefinalnome otvorenom slogu nije zabilježio (Ivić 1982: 131–134). Naglasak se prenosi samo na prednaglasnu dužinu, na kojoj se potom realizira dugi naglasak silazne intonacije, ali ne i na prednaglasnu kračinu (Ivić 1982: 132, 134).

23 Potvrđene oblike tipa *našto*, *pošto*, *zašto* Moguš tumači različitim etapama samosvojnoga razvoja unutar čakavskoga narječja, gdje *to* funkcionira kao navezak (Moguš 1982: 4–5).

24 Moguš pravi razliku između ekavskoga refleksa jata u Lipi i Rupi, zastupljena i u leksičkim i u gramatičkim morfemima, s jedne strane te ekavskoga refleksa jata u Brcu, zastupljena samo u leksičkim morfemima, s druge (Moguš 1982: 5). O refleksu jata u tim govorima v. detaljnije u Vranić 2005: 45–168.

autor obično smješta u bilješke, a koje omogućuju uvid u stariju razvojnu fazu kako golačkoga govora tako i nekih susjednih mjesta.

Silvana Vranić istražila je mjesne govore Staroda (Vranić 2006), Obrova (Vranić 2009) i Račica (Vranić 2013), potvrdivši na temelju raščlambe njihovih osnovnih fonoloških i morfoloških jezičnih značajki izvornu pripadnost tih triju idioma hrvatskomu čakavskom narječju, i to njegovu ikavsko-ekavskomu dijalektu. Autorica dijeli jezične značajke u tri skupine:

— značajke svojstvene čakavskomu narječju (Vranić 2006: 125–127; 2009: 111–115; 2013: 303–312): uporaba upitno-odnosne zamjenice *ča* i njezinih kompozita, tendencija jake vokalnosti,[25] dvojaki refleks prednjega nazala /ę/, ikavsko-ekavski refleks jata, rezultati jotacije dentala /j/ i /ć/ (čakavske artikulacije) – uz neslivenost u sekundarnim skupinama u govoru Obrova, zamjena šumnika na dočetku sloga, dvoakcenatski sustav (s ovjerenom tendencijom duljenja kratkoga vokala, posebno u otvorenome slogu, te pomaka siline obaju naglasaka na dugu penultimu, a nedosljedno i na kratku ako je ultima otvorena), posebni oblici glagola *biti* za tvorbu kondicionala;

— značajke istodobno razvijene u slovenskim i sjeverozapadnim čakavskim, ali i kajkavskim, ponajprije goranskim govorima (Vranić 2006: 127–128; 2009: 115–116; 2013: 312–313): u govoru Staroda prijelaz /g/ > [ɣ], na kraju riječi i u *h*, /u/ u instrumentalu jednine imenica e-vrste, odnosno u govoru Obrova i Račica prijelaz /g/ > [ɣ], na kraju riječi i u *h*; obezvučenje finalnih konsonanata (izostaje u govoru Račica), /u/ u instrumentalu jednine imenica e-vrste, promjena finalnoga slogovnog /l/ > /u̯/, oblici atematske osnove svršenoga prezenta glagola *biti*, promjena /v/ > /u̯/ na dočetku sloga i pred vokalom u govoru Obrova, odnosno na dočetku sloga i pred konsonantom u govoru Račica, oblici prijedloga *zaz/za*;

— značajke razvijene uslijed jezičnoga kontakta sa susjednim južnonotranjskim idiomima (Vranić 2006: 128; 2009: 116–117; 2013: 313): u govoru Staroda pseudoikavizmi u zamjeničko-pridjevskoj deklinaciji, oblici atematske osnove svršenoga prezenta glagola *biti*, promjena /v/ > /u̯/ na dočetku sloga i pred vokalom, oblici prijedloga *zaz/za*, različitost fonetske realizacije naglašenih i nenaglašenih vokala; u govoru Obrova različitost fonetske realizacije naglašenih i nenaglašenih vokala, promjene *-au̯* > *-ou̯* i *-au̯* > *-u*, rijetko akanje; u govoru Račica promjena *-au̯* > *-ou̯*, akanje.[26]

Mjesni govor Obrova bio je predmetom istraživanja i Sanje Zubčić, koja je pak detaljnije istražila njegove akcenatske značajke (Zubčić 2009). Autorica utvrđuje postojanje dviju naglašenih jedinica, među kojima postoji samo opreka po kvantiteti, i to u naglašenome slogu, a od kojih se svaki može ostvariti u svim položajima. Izrazitom je akcenatskom značajkom toga mjesnog govora sustavno duljenje kratkoga naglaska u nefinalnome otvorenom slogu (sporadično i u zatvorenom), zbog čega dolazi i do ujednačavanja tipa naglaska unutar paradigme; duljenje u slogu zatvorenu sonantom ne provodi se (Zubčić 2009: 122–126). Tri su praslavenska akcenatska tipa svedena samo na jedan, i to onaj sa stalnim mjestom naglaska na osnovi (Zubčić 2009: 126–131).[27] Primarno čakavska pripadnost ovoga mjesnog govora potvrđuje se i u akcentuaciji, na što ukazuju „pokrata praslavenskoga akuta, izostanak progresivne metatakse cirkumfleksa, različit opseg zahvaćenosti metatonijom i ovisnost realizacije vokala o kvantiteti, a ne o kvalitativnim čimbenicima“ (Zubčić 2009: 131).

25 U svim je trima istraženim govorima autorica zabilježila isključivo prijedlog *u* naspram čakavskoga *va*, ali se u govoru Obrova iznimno može čuti i potonji (Vranić 2006: 126; 2009: 112). Govor Račica izdvaja se pak brojnim izmjenama vokalizma, koje se mogu pripisati slovenskomu utjecaju, ali i promatrati kao rezultat tendencije potvrđene u istarskim čakavskim govorima koji nisu u izravnu kontaktu sa slovenskim idiomima (Vranić 2013: 304–306).

26 Iz ovoga je prikaza razvidno da autorica različito klasificira jezične značajke druge i treće skupine u dvama svojim radovima.

27 Tako je i u mjesnome govoru Račica (Vranić 2013: 311–312).

4 Zaključak

Govori mjesta Golac, Obrov, Podbeže, Podgrad, Račice, Skadanščina i Starod, kako je vidljivo iz netom zaključena prikaza njihove dosadašnje istraženosti, primarno su dijelom čakavskoga sustava, što se ponajprije može dokazati na temelju njihovih fonološko-fonetskih i akcenatskih značajki, ali se u njima uslijed jezičnoga kontakta sa slovenskim jezikom razvio i velik broj značajki podudarnih sa susjednim južnonotranjskim govorima. S obzirom na to da je riječ o govorima upućenima slovenskomu polu (npr. školovanjem ili medijima), može se očekivati da će s njim u budućnosti dijeliti sve veći broj zajedničkih obilježja. Dotad njihova jezična slojevitost ostaje i dalje velikim izazovom i snažnim poticajem budućim istraživačima toga područja.

Viri in literatura

Brozović, Dalibor, 1960: O strukturalnim i genetskim kriterijima u klasifikaciji hrvatskosrpskih dijalekata. *Zbornik za filologiju i lingvistiku* 3. 68–88.

Brozović, Dalibor, 1963: O rekonstrukciji predmigracionog mozaika hrvatskosrpskih dijalekata. *Filologija* 4. 45–55.

Brozović, Dalibor, Ivić, Pavle, 1988: *Jezik, srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod "Miroslav Krleža".

Drpić, Irena, Lončarić, Mijo, 2002: Odnos južnonotranjskih govora i govora Kastavskoga krasa. Marko Jesenšek, Bernard Rajh, Zinka Zorko (ur.): *Med dialektologijo in zgodovino slovenskega jezika. Ob življenjskem in strokovnem jubileju prof. dr. Martine Orožen*. Maribor: Slavistično društvo. 198–206.

Drpić, Irena, Vranić, Silvana, 2000: Jezične značajke mjesnoga govora Lipe. *Fluminensia* 12/1–2. 17–36.

Finka, Božidar, 1971: Čakavsko narječje. *Čakavska rič* 1/1. 11–71.

Greenberg, Marc L., 2002: *Zgodovinsko glasoslovje slovenskega jezika*. Maribor: Aristej.

Ivić, Pavle, 1982: O munskom govoru u severnoj Istri. *Studies in Slavic and General Linguistics* 2. South Slavic And Balkan Linguistics. 131–155.

Langston, Keith, 2006: *Čakavian Prosody. The Accentual Patterns of the Čakavian Dialects of Croatian*. Bloomington: Slavica Publishers.

Lenček, Rado L., 1982: *The Structure and History of the Slovene Language*. Columbus: Slavica Publishers.

Lisac, Josip, 2009: *Hrvatska dijalektologija 2. Čakavsko narječje*. Zagreb: Golden marketing, Tehnička knjiga.

Lončarić, Mijo, 1997: Hrvatsko-slovenski jezični odnosi s dijalektološkoga gledišta. Mirjana Domini (ur.): *Hrvati u Sloveniji*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti. 347–358.

Lončarić, Mijo, 1999: Hrvatsko-slovenski jezični odnosi. Zinka Zorko, Mihaela Koletnik (ur.): *Logarjev zbornik. Referati s 1. mednarodnega dialektološkega simpozija v Mariboru*. Maribor: Slavistično društvo Maribor. 254–268.

Lukežić, Iva, 1990: *Čakavski ikavsko-ekavski dijalekt*. Rijeka: Izdavački centar Rijeka.

Lukežić, Iva, 1998: *Govori Klane i Studene*. Crikvenica: Libellus.

Lukežić, Iva, 2012: *Zajednička povijest hrvatskih narječja 1. Fonologija*. Zagreb, Rijeka, Čavle: Hrvatska sveučilišna naklada, Filozofski fakultet u Rijeci, Katedra Čakavskoga sabora Grobništine.

Małecki, Mieczysław, 1929–1930: Gwary Ciciów a ich pochodzenie. *Lud słowiański* 1. 3–48.

Małecki, Mieczysław, 2002: *Slavenski govori u Istri*. Rijeka: Hrvatsko filološko društvo.

Moguš, Milan, 1977: *Čakavsko narječje. Fonologija*. Zagreb: Školska knjiga.

Moguš, Milan, 1982: Čakavština Opatijskoga krasa. *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 17. 1–14.

Ramovš, Fran, 1935: *Historična gramatika slovenskega jezika VII. Dialekti*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna.

Rešetar, Milan, 1889: Die čakavština und deren einstige und jetzige Grenzen. *Archiv für slavische Philologie* 13. 93–109, 161–199, 361–388.

Ribarić, Josip, 1940: Razmještaj južnoslovenskih dijalekata na poluotoku Istri. *Srpski dijalektološki zbornik* 9. 1–207.

Rigler, Jakob, 1963: *Južnonotranjski govori. Akcent in glasoslovje govorov med Snežnikom in Slavnikom*. Ljubljana: SAZU.

Rigler, Jakob, 2001: O slovensko-kajkavskih jezikovnih razmerjih. Vera Smole (ur.): *Jakob Rigler. Zbrani spisi 1. Jezikovnozgodovinske in dialektološke razprave*. Ljubljana: SAZU. 413–422.

Rožman Ivančič, Nejc, 2007: *Govor vasi Golac v slovenski Čičariji*. Seminarska naloga. Golac, Sežana, Maribor: Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru.

Vranić, Silvana, 1995: Koliko je fonološki sustav mjesnoga govora Lisca čakavski. *Fluminensia* 7/2. 39–58.

Vranić, Silvana, 1996: Dijalektološki pogled na mjesni govor Lisca. *Zbornik Društva za povjesnicu Klana* 2. 55–65.

Vranić, Silvana, 2001: Podsustavi unutar čakavskoga ekavskoga dijalekta. Dubravka Sesar, Ivana Vidović Bolt (ur.): *Drugi hrvatski slavistički kongres: Zbornik radova I*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo. 651–657.

Vranić, Silvana, Drpić, Irena, 2004: O kontaktu hrvatskih čakavskih i slovenskih južnonotranjskih idioma u graničnome području. *Riječki filološki dani* 5. 567–578.

Vranić, Silvana, 2005: *Čakavski ekavski dijalekt: sustav i podsustavi*. Rijeka: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci.

Vranić, Silvana, 2006: O mjesnome govoru Staroda. Mihaela Koletnik, Vera Smole (ur.): *Diahronija in sinhronija v dialektoloških raziskavah*. Maribor: Slavistično društvo Maribor. 124–130.

Vranić, Silvana, 2007: Rubnost kao kriterij u klasifikaciji čakavskoga ekavskoga dijalekta. Silvana Vranić (ur.): *U službi jezika: Zbornik u čast Ivi Lukežić*. Rijeka: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci. 33–45.

Vranić, Silvana, 2009: Prilog istraživanju govora Obrova. Vera Smole (ur.): *Slovenska narečja med sistemom in rabo.* Obdobja 26. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta. 109–118.

Vranić, Silvana, 2013: Pripadnost govora Račica čakavskomu ikavsko-ekavskomu dijalektu. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 18. 301–318.

Zorko, Zinka, 2002: Slovenska obmejna narečja. Marko Jesenšek (ur.): *Zbornik Slavističnega društva Slovenije 13. Nacionalno, regionalno, provincialno*. Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije. 17–41.

Zubčić, Sanja, 2009: Akcenatski sustav mjesnoga govora Obrova. Vera Smole (ur.): *Slovenska narečja med sistemom in rabo.* Obdobja 26. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta. 119–140.

Zubčić, Sanja, 2017: *Neocirkumfleks u čakavskom narječju*. Rijeka: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci.

Tanja Petrović
Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za kulturne in spominske študije
tanja.petrovic@zrc-sazu.si

Jezikovna in kulturna identiteta etnolingvistične skupnosti Srbov v Beli krajini

Prispevek ponuja pogled na jezikovno in kulturno identiteto etnolingvistične skupnosti Srbov v Beli krajini onkraj utrjenih binarnih kategorij »ohranjanje – izguba jezika« ter »avtentičnost – neavtentičnost«. V prispevku najprej orišem prevladujoče obrazce, v katerih je interpretirana identiteta te skupnosti v strokovnem diskurzu etnografov, jezikoslovcev in ostalih raziskovalcev. Zatem opišem poglavitne značilnosti jezika in dejanske jezikovne prakse pravoslavnega prebivalstva Bele krajine. V zaključku predlagam razumevanje njihove jezikovne in kulturne identitete kot prilagodljive, večplastne, fluidne in v tem smislu izrazito moderne.

1 Uvod

V najjužnejši slovenski pokrajini Beli krajini se ob reki Kolpi, v neposredni bližini meje s Hrvaško, nahajajo štiri vasi: Bojanci (srb. Бојанци/Bojanci), Marindol (srb. Мариндол/Marindol), Miliči (srb. Милићи/Milići) in Paunoviči (srb. Пауновићи/Paunovići). Njihovo prebivalstvo predstavlja zadnje ostanke nekoč številnega pravoslavnega prebivalstva, potomstva Uskokov,[1] ki so se v 16. stoletju naselili na tem območju, ko so bežali pred turškim nasiljem. Področje, na katerem so živeli pred prihodom v Belo krajino, ni natančno določeno. V Bojancih menijo, da je njihova pradomovina nekje med reko Bojano v Črni gori, v Marindolu pa obstaja izročilo, da so njihovi predniki prišli iz Raške.

Skupaj z vero in običaji se je v omenjenih pravoslavnih vaseh skoraj pet stoletij ohranil tudi jezik, ki sodi po svojih značilnostih v vzhodnohercegovsko narečje (prim. Ivić 1991: 270). K ohranjanju pravoslavne vere in srbskega jezika v teh vaseh so na eni strani prispevali način življenja in stroga, z običaji definirana pravila, na drugi strani pa obstoj institucij, zlasti šole in cerkve. Srbohrvaščina je kot učni jezik v šolah obstajala vse do šestdesetih let 20. stoletja, tako da je že današnja najstarejša generacija prebivalcev obiskovala pouk v maternem jeziku, večinoma pri ekavskih učiteljih, ki so prihajali iz Srbije. Institucija Srbske pravoslavne cerkve[2] pa je bila pomemben dejavnik vse do druge svetovne vojne. V teh vaseh dolgo ni bilo mešanih zakonov – neveste so pripeljali bodisi iz sosednjih vasi bodisi iz pravoslavnih vasi v Liki in Kordunu na sosednjem Hrvaškem – kar je prav tako pripomoglo k ohranjanju etnolingvistične skupnosti.

Družbene spremembe, ki so nastopile po drugi svetovni vojni, so v veliki meri vplivale na spremembe v načinu življenja in na socialno razslojenost znotraj skupnosti. Do tedaj živinorejsko in nemobilno prebivalstvo se je začelo zaposlovati v večjih okoliških mestih, kot so Metlika, Črnomelj in Vinica, kjer so za sporazumevanje uporabljali izključno slovenski jezik. Ena od posledic mobilnosti pa je bil tudi pojav eksogamnih zakonov. Danes so

1 Uskoško prebivalstvo Bele krajine se je na tem območju naselilo v 16. stoletju, bežeč pred Turki; kasneje so v okviru Vojne krajine mejo avstro-ogrskega imperija varovali pred turškimi napadi. Zgodovinske podatke o naseljevanju Uskokov najdemo pri Malu (1924); prim. tudi Terseglav (1996).

2 Pravoslavne cerkve obstajajo v Bojancih in Miličih, pri čemer vasi Marindol in Paunoviči pripadata cerkveni občini Miliči.

praktično vsi zakoni pripadnikov srednje generacije mešani, kar je bistveno vplivalo tudi na rabo jezika − le še najstarejša generacija prebivalcev teh vasi aktivno uporablja »domačo« govorico, pripadniki srednje generacije uporabljajo srbščino predvsem pri sporazumevanju s starši, medtem ko najmlajša generacija uporablja samo posamezne srbske besede, sicer pa ta jezik razume in pri sporazumevanju s starimi starši, ki pogosto poteka v dveh jezikih, nima nobenih težav.

Na objektivni status maternega idioma Srbov v Beli krajini in na način, kako ta status doživljajo sami govorci,[3] je pomembno vplival še en zgodovinski trenutek – z osamosvojitvijo Republike Slovenije leta 1991 je postal eden od uradnih jezikov v prejšnji državi idiom, ki se ne uporablja v javni komunikaciji. Vstop Slovenije v Evropsko unijo leta 2004 ni bistveno vplival na jezikovno situacijo pri Srbih v Beli krajini, ker v Evropski uniji, ne glede na njeno institucionalizirano usmeritev k nadnacionalnim vrednotam, še naprej prevladuje ideologija knjižnih jezikov. Obenem so, v nasprotju z načelnim promoviranjem večkulturnosti in večjezičnosti kot evropskih vrednot, na praktični ravni primarni ekonomski interesi, kar tudi vpliva tako na jezikovne strategije govorcev kot na jezikovne politike (za več gl. Gal 2006).

Trenutna sociolingvistična situacija v srbskih vaseh Bele krajine kaže na razvit proces zamenjave jezika. Batibo (1992: 90–92) navaja, da poteka proces izgube maternega jezika v več fazah, ki se v različnih stopnjah prekrivajo. Prvo fazo zaznamuje enojezičnost v maternem jeziku, spremlja pa jo (v drugi fazi) obdobje rasti stopnje dvojezičnosti, v kateri je materinščina še naprej prevladujoča. V tretji fazi vedno več govorcev uporablja prevzeti jezik za primarno sredstvo komunikacije. Drugo in tretjo fazo zaznamujejo različne stopnje diglosije in preklapljanja kodov. V četrti fazi imajo govorci omejeno kompetenco v maternem jeziku, zadnja faza pa je popolna zamenjava maternega jezika s prevzetim. Campbell in Muntzel (1989: 184–185) imenujeta proces zamenjave jezika s takimi značilnostmi »postopna smrt jezika« (ang. *gradual language death*).

Sociolingvistična situacija v pravoslavnih vaseh Bele krajine je primerljiva s procesom izgube maternega jezika v diaspori, kot jo opredeljuje Filipović (1985: 90; cit. po Vučković 2000) v raziskavi govora hrvaških izseljencev v ZDA: prvo fazo zaznamuje enojezična situacija, v kateri priseljenci uporabljajo izključno prineseni idiom, v drugi fazi se pojavi dvojezičnost, v tretji pa spet enojezičnost, tokrat v jeziku okolja. Pri tej raziskavi se vse tri faze večinoma navezujejo na tri generacije priseljencev. Situacija v Beli krajini se od omenjene razlikuje, saj je pred procesom zamenjave jezika v okviru treh generacij, ki se pravkar udejanja, preteklo skoraj pet stoletij zelo visoke vitalnosti lokalnega idioma.

Opisana situacija in njena podobnost s primerljivimi procesi sugerirata, da gre v Beli krajini za premočrten in nepovraten proces jezikovne asimilacije, proces, ki ima jasno nakazano smer in tudi jasen rezultat: popolno izginotje lokalnega idioma. Ali je temu povsem tako? V tem prispevku nameravam podati nekoliko drugačen pogled na jezikovne procese v Beli krajini in tudi na majhno skupnost, ki naseljuje štiri pravoslavne vasi. Najprej orišem prevladujoče obrazce, prek katerih se je prikazovala identiteta te skupnosti v strokovnih diskurzih. Zatem ponudim vpogled v dejansko jezikovno rabo pravoslavnega prebivalstva Bele krajine. V zaključku predlagam razumevanje njihove jezikovne in kulturne identitete kot prilagodljive, večplastne, fluidne, in v tem smislu izrazito moderne.

2 »Najsevernejši srbski otok«

Pravoslavno prebivalstvo v Beli krajini je pritegnilo pozornost številnih raziskovalcev in strokovnjakov. Valvasor jim je posvetil veliko pozornosti v *Slavi vojvodine Kranjske* (1689, ponatis 1984). Srbski geograf Jovan Cvijić (1922, ponatis 1987) jih opisuje kot »eksotično oazo prebivalstva«, v približno istem času pa Niko Županič, tudi sam Belokranjec, z

3 Za več o odnosu med objektivno (ang. *objective*) in subjektivno (ang. *perceived*) vitalnostjo idiomov gl. Hamers in Blanc (1989: 163).

navdušenostjo piše o avtentičnosti Srbov v Beli krajini. Po njegovem mnenju so oni »zadnje zdravo balkansko jedro,« ki na tem področju ni »pokvarjeno« z evropskimi vplivi (Župančič 1925: 148–149). Skoraj pol stoletja kasneje jih etnolog Milenko Filipović opisuje kot »majhno izolirano oazo srbskega prebivalstva, saj severno od nje ni srbskih naselij, na jugu pa le-ta niso v neposredni bližini Kolpe, temveč šele v Gorskem kotarju, v Ponikvah in v okolici Ogulina« (Filipović 1970: 150).

Navedeni opisi kažejo na dojemanje skupnosti pravoslavnih prebivalcev v Beli krajini kot homogene, izolirane, statične, idealizirane skupnosti, vendar je možen tudi drugačen pogled. Najprej, majhna belokranjska pravoslavna skupnost ni homogena. Najbolj opazne razlike so med Bojanci na eni strani ter Miliči, Paunoviči in Marindolom na drugi. Razlike v največji meri izhajajo iz zgodovinskih okoliščin in dejstva, da so Bojančani skozi zgodovino bili v istem političnem okviru kot ostali del slovensko govoreče Bele krajine, medtem kot so ostale tri vasi pripadale Hrvaški vse do petdesetih let 20. stoletja, ko se je njihovo prebivalstvo na plebiscitu leta 1952 odločilo za pridružitev Narodni republiki Sloveniji (Petrović 2006; Zajc 2006).

Razlike se kažejo tudi na jezikovni ravni; pripadniki etnolingvistične skupnosti Srbov v Beli krajini opažajo in poudarjajo razlike v določenih glasovnih lastnostih pri govorcih dveh skupinah vasi:

> *Bojančani, oni jako govore ijekavski, recimo u Marindolu se reče »nemam«, a ovde Bojančani kažu »nijemam«. Kao da su Crnogorci, el kako. Taj »j« upotrebljavaju.*

Tudi Dražumerič in Terseglav (1987: 211) navajata, da se »marindolska govorica nekoliko razlikuje od bojanske, kar ni samo nasledek procesa dialektalne členitve, temveč bolj dejstva, da so Bojančani upravno vedno sodili pod Kranjsko oz. Slovenijo, Marindolci pa so bili vse do konca druge svetovne vojne pod Hrvaško. Tako je bil učni oz. šolski jezik v obeh vaseh dolgo časa različen«.

Etnografske in ostale raziskave Srbov v Beli krajini to skupnost pogosto razumejo v folkloriziranem smislu, jo idealizirajo in interpretirajo kot na neki način »zamrznjeno« v preteklosti, izven političnega prostora in časa.[4] V nasprotju s tako predstavo so Srbi v Beli krajini skozi zgodovino aktivno sodelovali v političnem življenju; Niko Županič (1912: 8) piše, da »sodijo Bojančani, politično gledano, že od nekdaj pod Ljubljano in da njihovi občinski odborniki sedijo s slovenskimi katoliškimi kolegi [...] adlešiške občine za isto mizo« (loc. cit.). Dražumerič (1988: 306) prav tako navaja politične veze Bojančanov s Slovenci: »Bojančani so že tik pred prvo svetovno vojno, vsaj na političnem področju, sodelovali z Viničani, zlasti z učiteljem Lovšinom, in pod njegovim vplivom volili liberalce, v obdobju med obema svetovnima vojnama so imeli nekateri, bolj napredni, tesne stike s črnomaljsko gospodo (npr. lekarnar Vrankovič), ki je obiskovala Bojance zlasti na njihovo cerkveno slavo, *Đurđev dan*.[5] Po drugi svetovni vojni so se Bojančani hitreje vključili v družbeno-politične organizacije in zavzeli v njih vodilna mesta.«

Mala etnična skupnost v Beli krajini je bila v osredju političnih dogodkov tudi v času razpada Socialistične federativne republike Jugoslavije (SFRJ) in osamosvojitve Slovenije. Oktobra 1990 je Milan Kučan, predsednik Slovenije, obiskal srbske vasi v Beli krajini in njihovim prebivalcem povedal: »Vi ste državljani Jugoslavije in državljani Slovenije. Ste dobri državljani Republike Slovenije in dobri Srbi. Ni namreč mogoče sprejeti stališča, da je nekdo, ki živi tukaj, dober Srb in zato ne more biti dober državljan Slovenije.

4 Zgodovinarka Marija Todorova (2010: 40) v zvezi s takšnimi predstavami zahoda o vzhodu in Balkanu uporablja izraz *kronični alohronizem*.

5 Praznik sv. Jurija, ki ga pravoslavni kristjani praznujejo 6. maja.

Eno in drugo je možno in potrebno, kajti če bi bilo drugače, bi to bilo slabo spričevalo za Republiko Slovenijo« (*Neodvisni dnevnik*, 17. 10. 1990, str. 9).

Obisk predsednika v Beli krajini je bil odgovor na povsem drugačen diskurz, ki je prav tako povezan z definiranjem nacionalne identitete – tokrat srbske. Neznani avtorji so še leta 1988 v imenu »Komiteja Srbov iz Bojancev in Marindola« poslali pismo Skupščini SFRJ v Beograd, v katerem protestirajo zoper diskriminacijo Srbov v tej slovenski regiji. Pozneje se je izkazalo, da takega komiteja nikoli ni bilo in da nihče iz teh vasi ni poslal protestnega pisma v Beograd (gl. Petrović 2006).

Še ena značilnost dojemanja Srbov v Beli krajini se nanaša na njihovo izoliranost. Odnose prebivalcev štirih vasi z večinskim slovenskim prebivalstvom bolj karakterizirata vzajemnost in interakcije kot jasno razmejevanje in izolacija. To velja tako za kulturne in politične kot tudi za jezikovne prvine. Dolgo tradicijo vzajemnosti v običajih in praznovanjih[6] poudarjajo tudi sami prebivalci pravoslavnih belokranjskih vasi:

> I oni su dolazili k nami u goste, Slovenci, ja znam kad je jedan učitelj iz Adlešića, bio je do koljena snijeg i on je doša za gosta mome tati.
>
> Idemo jedni drugima u goste, na primer katolički Božić je dvadeset petog, a naš sedmog januara. Onda na primer ja idem njima, nekim prijateljima, a onda oni dođu opet meni.
>
> Samo znam da, ja znam, da je moj otac, običaji su bili, moj tata je imao recimo prijatelje u Žunićima. Išao na njihov Božić, oni k njemu.

3 Jezik belokranjskih Srbov

3.1 Mešanje kodov[7]

Jezikovno različico, ki jo govorijo Srbi v Beli krajini, številni raziskovalci opisujejo kot mešanico in poudarjajo vse močnejši vpliv slovenskega jezika. Močan vpliv slovenskega jezika na materni jezik Srbov v Beli krajini opažajo vsi raziskovalci, ki so se v obdobju po drugi svetovni vojni ukvarjali s to skupnostjo. Filipović (1970: 169) pravi, da je »vpliv slovenščine opazen v govoru marsikaterega bojansko-marindolskega Srba«, Dražumerič (1988: 311) pa, da Srbi v Beli krajini »vedno bolj uporabljajo tudi slovenske besede«.

Tudi danes govorico Srbov v Beli krajini označujejo lastnosti, značilne za jezikovno prakso pripadnikov skupnosti, katerih jezik je izpostavljen vplivu dominantnega jezika. Kompetenca v obeh jezikih – srbskem in slovenskem – omogoča predvsem najstarejšim članom skupnosti, da ju lahko uporabljajo relativno nadzorovano: odvisno od vsebine diskurza in razmerja med sogovorniki. Najmlajša generacija je praktično slovensko enojezična. Do preklapljanja kodov ne prihaja niti pod vplivom sogovornika, ki govori srbski jezik, kar se skoraj izključno kaže kot neka vrsta manifestacije pasivnega poznavanja srbskega jezika. Za diskurz govorcev najstarejše in srednje generacije so značilni pogosti samopopravki, pa tudi izrecni komentarji lastnega jezikovnega vedênja in jezikovne prakse drugih članov skupnosti. Največje število slovenskih elementov najdemo pri govorcih s srbskim maternim jezikom, ki pripadajo srednji generaciji.

Medtem ko so v besedju, vezanem na tradicionalno duhovno kulturo, opazni simultani in kompleksni procesi kontaminacije, soobstoja in prepletanja prvin iz obeh kulturnih sistemov, so pojmi, povezani s področji izven vsakodnevnega tradicionalnega življenja na vasi,

6 Več o tem v Promitzer 2007, Petrović 2014.

7 Izraz mešanje kodov tukaj uporabljam za »vse primere, ko se enote besedila in slovnične značilnosti obeh jezikov pojavijo v enem samem stavku« (Muysken 2000: 1).

dosledno označeni z besedami, prevzetimi iz slovenskega jezika, celo v jeziku govorcev z visoko kompetenco v srbščini:

> Onda je dala opština crkvu pod kulturnu dediščinu.
>
> Ona je socijalna delavka sa hiljadu đaka.
>
> Dva študenta iz Maribora.

3.2 Nestabilnost implicitne norme

Ena izmed najbolj opaznih značilnosti jezikovne prakse Srbov v Beli krajini je nestabilnost implicitne norme,[8] ki se ne nanaša le na že omenjene interference med kodi, ki so jim na razpolago, temveč tudi na določene značilnosti znotraj njihovega maternega jezika. To nestanovitnost so opazili tudi etnografi, ki so se ukvarjali s to etnolingvistično skupnostjo: Filipović (1970: 170–171) našteva številne primere ekavskega odraza praslovanskega glasu jat (**ě*), poudarjajoč, da ne more »z gotovostjo povedati, kdaj gre za starejši pojav, kdaj pa za novejši slovenski vpliv«. Dražumerič (1988: 311) opaža, da pri Srbih v Beli krajini »tudi v njihovem medsebojnem pogovoru ni železne doslednosti, mešajo jekavski in ekavski izgovor, vedno bolj uporabljajo tudi slovenske besede«.

Variacije v uporabi različnih oblik so najvidnejše v dveh domenah jezikovne strukture: prva je glasovna in se nanaša na premene jekavskih in ekavskih oblik, druga se nanaša na uporabo sinonimnega besedja različnih osnov ali različnih fonetičnih oblik. Tudi Dražumerič in Terseglav (1987: 211) poudarjata variabilnost norme, ko gre za refleks jata, in navajata, da so pri starejših informatorjih v srbskih vaseh Bele krajine slišali izgovor *devojka*, *djevojka* in *đevójka*. Variacije na leksikalni in fonetični ravni ponazarjajo tudi naslednji segmenti diskurza:

> To ti je onaj kruh, gore se isplete jedna splitanica okolo, to se stavi na hleb gore, i gore se ukrasi.
>
> I taj kruh, taj hleb stoji na stolu do treći dan Božića, do svetoga Stevana. Ujutru onda on se iznosi van, i slama se iznosi, a hleb stoji... dok... zato se zove ljetnica, taj se načme na Novu godinu. Ko prvi dođe od crkve kad se zvonilo o ponoći, ko prvi doleti taj seče leba i taj će biti najjači tu godinu.
>
> Onda izađeš sa litrom vina, izađeš sa hljebom, mesom, i to su im moja braća nosila pred kuću.

Sami govorci svoj jezik označujejo kot mešanico, ki vsebuje elemente različnih jezikov in narečij:

> Mi govorimo taj jezik, prem to nije pravi srpski, al je to, eto, mješavina jedna srpskoga i kordunaškoga i šta ja znam tako, a dosta imamo i slovenskih riječi. Ja znam kao dijete fijoka u astalu – to smo zvali mižnjak. Na slovenskom bi bilo to miznik, a kod nas se to zvalo mižnjak. I tako puno tih riječi kao slovenskih, a kažem, nisu ni tamo ni ovamo.

Tak puristične odnos samih govorcev je značilen za majhne etnične skupnosti v drugojezičnem okolju in je povezan z umeščanjem v okvir, v katerem ima nacionalni jezik najvišji prestiž. Ob tem je pomembno poudariti, da mešanje elementov in jezikovnih prvin različnih jezikov ni značilno samo za govorico belokranjskih Srbov, temveč tudi za govorce slovenskih belokranjskih narečij, kar poudarjajo vsi jezikoslovci, ki so se s temi narečji ukvarjali.

8 Implicitna norma predstavlja utelešenje spontanega, intuitivnega občutka za jezikovno normo, ki obstaja v vsaki skupnosti (Bugarski 1996).

Fran Ramovš, recimo, navaja, da so »belokranjski dialekti [...] v pravem pomenu besede mešani dialekti slovensko-srbskohrvaški« (Ramovš 1935: 135). Tudi prebivalci Bele krajine na podoben način dojemajo belokranjske govore:

> Zapravo, to sve uza Kupu, to se govori više ... recimo Vinica, ćerka mi je u Vinici, udana za Slovenca, to vam je taka mješavina da je to više hrvatskoga jezika nego slovenskoga.
>
> Inače i ova sela uza Kupu, tamo ne govore slovenski, nego upola. Na primer, Preločani će reći hiljadu, neće ni tisuću ni tisoč, nego hiljadu. Znam da ima ljudi starijih koji ako bi došao neko iz Štajerske ne bi ga razumeli.
>
> Moja dva vnuka od starejšega sina med nami govorijo srbsko, kak pa mama jim kaj reče, takoj preidejo na slovenski jezik, samo ne pravi slovenski jezik, ampak ta naš obkolpski. Ker je ta jezik, polovico je hrvaščine, polovico je slovenščine.

3.3 Izbira med jezikoma

Še en vidik jezikovne prakse Srbov v Beli krajini, ki ga je treba poudariti, je izbiranje med razpoložljivimi kodi. Ta izbor je situacijsko pogojen in je odvisen predvsem od sogovornika. Pomembna lastnost komunikacijske situacije, od katere je odvisen izbor med maternim in slovenskim jezikom, je stopnja javnosti. V situacijah, ki so povezane z določeno vrsto javne komunikacije, bodo govorci praviloma uporabljali slovenski jezik, medtem ko je v drugih situacijah odločitev za določeni kod odvisna od dejavnikov, kakršni so starost govorca, njegov sogovornik in podobno.

3.4 Jezikovna prilagodljivost

Prilagodljivost sogovorcu je osnovna lastnost jezikovne prakse Srbov v Beli krajini, ki so jo opazili etnografi pri obravnavanju te skupnosti. Dražumerič in Terseglav (1987: 211) navajata, da je »terensko delo pokazalo, da so današnji belokranjski Srbi izredno jezikovno prilagodljivi: z Belokranjcem govorijo v njegovem narečju, s 'Kranjcem' slovensko (pogovorni jezik z narečnimi in srbskohrvaškimi leksemi in intonacijo), s Hrvati pa hrvaško z nekaterimi odstopanji«.

Tudi Dražumerič (1988: 311) poudarja izjemno jezikovno prilagodljivost Srbov v Beli krajini in to lastnost povezuje z nezmožnostjo jasne opredelitve, kateri pogovorni jezik prevladuje v tej skupnosti: »Ker danes statistike ne sprašujejo več po pogovornem jeziku, nimamo točnih podatkov o tem, za kateri jezik bi se odločili Srbi v Beli krajini, saj so jezikovno izredno prilagodljivi; če se le morejo, se prilagodijo jeziku, v katerem govori obiskovalec.«

4 Zaključek

Srbska skupnost v Beli krajini je pogosto opisana kod »najsevernejši otok« srbskega prebivalstva in obravnavana skozi ideološko prizmo tradicionalnosti, lokalnosti, avtentičnosti (ali njenega pomanjkanja), izolacije in razlikovanja od ostalega prebivalstva Bele krajine. S tega vidika jezikovna situacija u Miličih, Marindolu, Paunovičih in Bojancih nakazuje že skoraj zaključen proces zamenjave jezika. Kot posledica tovrstne obravnave prevladujoči diskurzi (tako strokovni kot poljudni) o omenjeni skupnosti bodisi osvetljujejo in poskušajo rekonstruirati »čiste«, »izvirne« jezikovne značilnosti, bodisi obžalujejo neizogibno izginotjem teh značilnosti.

V tem prispevku sem poskusila ponuditi drugačno interpretacijo jezikovnih in kulturnih procesov v Beli krajini in se izogniti binarnim interpretacijam, osredotočenim na koncepte (ne)avtentičnosti, ohranjanja in izgube. Vpogled v konkretne jezikovne prakse prebivalcev pravoslavnih vasi, tako danes kot skozi zgodovino, razkriva drugačno podobo Srbov v Beli krajini od te, ki je reproducirana že več kot stoletje: namesto statične, izolirane, tradicionalne

skupnosti in njenih izginjajočih »stare uskoške dediščine« in jezika imamo pred sabo dinamično skupnost z notranjimi nasprotji, številnimi ravnmi kulturnega spomina in pogostimi interakcijami na različnih družbenih ravneh (domače prebivalstvo Bele krajine, srbska manjšina na Hrvaškem na drugi strani Kolpe, pripadniki srbskih priseljenskih skupnosti v Sloveniji). Za kulturne in jezikovne prakse skupnosti pa so značilne vzajemnost, prilagajanje in mnogoterost. Štiri vasi na majhnem prostoru združujejo lokalne, regionalne, nacionalne in transnacionalne vzorce.

Takšen pogled razkriva podobo Srbov v Beli krajini ne kot tradicionalne, izolirane in izginjajoče skupnosti, temveč kot skupnosti, ki se spreminja in prilagaja in na kompleksne načine umešča v različne okvire, od lokalnega do transnacionalnega. Lahko torej celo rečemo, da gre za izrazito moderno skupnost. Morda najizrazitejši znak te modernosti predstavlja jezikovna prilagodljivost Srbov v Beli krajini, ki izpodbija tako predstavo o jasno določeni smeri procesa zamenjave jezika kot tudi predstavo o članicah in članih skupnosti kot tradicionalno in lokalno usidranih, saj je jezikovna prilagodljivost ključna multikulturna kompetenca in poglavitna oznaka sodobnih, modernih družbenih interakcij.

Viri in literatura

Batibo, Herman, 1992: The Fate of Ethnic Languages in Tanzania. M. Brenzinger (ur.): *Language Death: Factual and Theoretical Explorations with Special Reference to East Asia*. Berlin: Mouton de Gruyter. 85–98.

Bugarski, Ranko, 1996: *Lingvistika u primeni*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Campbell, Lyle, Muntzel, Martha, 1989: The Structural Consequences of Language Death. N. C. Dorian (ur.): *Investigating Obsolescence. Studies in Language Contraction and Death*. Cambridge: Cambridge University Press. 181–196.

Cvijić, Jovan, 1987 [1922]: *Balkansko poluostrvo*. Beograd: SANU, Književne novine, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Dražumerič, Marinka, 1988: Srbi v Beli krajini. *Zgodovinske vzporednice slovenske in hrvaške etnologije* 5. Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva, 18. 302–317.

Dražumerič, Marinka, Terseglav, Marko 1987: Prispevek k preučevanju Srbov v Beli krajini. *Traditiones* 16. 205–245.

Filipović, Milenko, 1970: Srpska naselja u Beloj Krajini u Sloveniji. *Radovi ANU BiH* XXXV. Sarajevo: Odj. Društ. Nauka 12. 147–238.

Filipović, Rudolf, 1985: Sociolingvistički uvjeti očuvanja konavaoskog dijalekta u Watsonvilleu (SAD). *Hrvatski dijalektološki zbornik* 7/1. 89–97.

Gal, Susan, 2006: Migration, Minorities and Multilingualism: Language Ideologes Europe. C. Mar-Molinero, P. Stivenson (ur.): *Language Ideologies, Policies and Practices*. Houndmills, New York: Palgrave Macmillan. 13–27.

Hamers, Josiane F., Blanc, Michel A., 1989: *Bilinguality and Bilingualism*. Cambridge: Cambridge University Press.

Ivić, Pavle, 1991: Migracije i dijalekti Srba jekavaca. *Iz srpskohrvatske dijalektologije. Izabrani ogledi* III. Niš: Prosveta. 257–273.

Mal, Josip, 1924. Uskočke seobe i slovenske pokrajine. *Srpski etnografski zbornik* 30. *Naselja i poreklo stanovništva* 18. Ljubljana.

Muysken, Pieter 2000: Bilingual Speech. A Typology of Code-Mixing, Cambridge: Cambridge University Press.

Petrović, Tanja, 2006: *Ne tu, ne tam: Srbi v Beli krajini in njihova jezikovna ideologija v procesu zamenjave jezika*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.

Petrović, Tanja, 2014: Multicultural Dynamics and Heritage (Re)Appropriation in Bela Krajina: Negotiating Heritage of the Serbian Orthodox Community. *Dve domovini/Two homelands* 39. 89–102.

Promitzer, Christian, 2007: How I met the Serbs or »The Balkans in Central Europe«: Saint Peter's Day in Bela Krajina. Rajko Muršič, Jaka Repič (ur.): *Places of Encounter: In memoriam Borut Brumen*. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo. 80–99.

Ramovš, Fran, 1935. *Historična gramatika slovenskega jezika VII, Dijalekti*. Ljubljana: Znanstveno društvo za humanistične vede.

Terseglav, Marko, 1996: *Uskoška pesemska dediščina Bele krajine*. Ljubljana : Založba ZRC SAZU.

Todorova, Maria 2010: Balkanism and postcolonilaism or on the Beauty of the Airplane View. Costica Bradatan, Serguei Oushakine (ur.): *Marx's Shadow: Knowledge, Power, and Intellectuals in Eastern Europe and Russia*. Rowman and Littlefield. 175–195.

Vučković, Marija, 2000: Govor Kajkavaca u Boki. Sociolingvistički aspekt. *Južnoslovenski filolog* 56/1–2. 261–271.

Zajc, Marko, 2006: *Kje se slovensko neha in hrvaško začne: slovensko-hrvaška meja v 19. in na začetku 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan.

Županič, Niko, 1912: *Žumberčani i Marindolci. Prilog antropologiji i etnografiji Srba u Kranjskoj. Prosvetni glasnik*. Separat. Beograd.

Županič, Niko, 1925: Belokranjci. *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka* I. Zagreb. 147–149.

||| Razvoj in tipi pisav

Simona Klemenčič
Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša
klemencics@zrc-sazu.si

Srednješolski učbeniki za slovenščino o nastanku in razvoju pisave

Prispevek predstavlja analizo vsebin, povezanih z nastankom in razvojem pisave, v treh slovenskih srednješolskih učbenikih za slovenščino kot materinščino. Pri obravnavi teme se v učbenikih pojavljajo nekatere napake, ki so večinoma posledica prepisovanja iz zastarelih sekundarnih virov in neskladij v rabi strokovne terminologije.

1 Uvod

Vpogled v zgodovino pisave je v osnovnem in srednjem šolstvu domena treh predmetov: slovenščine, zgodovine in matematike. Kjer si učenci lahko kot izbirni predmet izberejo tuji jezik z nelatinično pisavo, kot so kitajščina, ruščina, srbščina in makedonščina, se z nelatiničnimi pisavami srečajo tudi pri izbranem predmetu. Seznanjanje osnovnošolcev in srednješolcev z različnimi pisavami poteka tudi v sklopu tekmovanj iz logike, pri katerih je v Sloveniji že vrsto let del vsake tekmovalne pole tudi naloga iz jezikoslovja, od tega so naloge iz različnih pisav precej pogoste.

V času osnovnošolskega šolanja se učenci v okviru rednega pouka ne seznanijo podrobneje z nastankom in razvojem pisave oziroma se s to temo sploh ne seznanijo. V okviru tekmovanja iz logike pa se razen s pisavami, ki so historično nastale z namenom zapisovanja danega jezika, srečajo tudi z različnimi »skrivnimi« in »magičnimi« pisavami, pa tudi z umetnimi pisavami v ožjem pomenu besede, torej s pisavami, ki si jih je nekdo izmislil, a večinoma niso sprejete v širšo rabo. Z nekega stališča so seveda mnoge uveljavljene pisave prav tako umetne, če želimo poudariti, da avtorje nekaterih uveljavljenih pisav poznamo po imenu, npr. Konstantin (»sveti« Ciril, glagolica) ali Mesrop Maštoc (armenska pisava) ali Shong Lue Yang (vietnamska pisava *pahawh hmong*). Tudi za druge neslikovne pisave, katerih avtorjev ne poznamo, predpostavljamo, da so delo posameznika ali skupine posameznikov, katerih imena so se skozi zgodovino izgubila. Takšen primer je prva logografska pisava, ki se je pojavila v mestih Uruk in Ur v Mezopotamiji v četrtem tisočletju pred našim štetjem – težko bi si zamislili, da je tako revolucionaren izum lahko nastal drugače kot v glavi zelo bistrega posameznika ali majhne skupine ljudi.

Pregled učbenikov slovenščine za srednje šole (osredotočila sem se v prvi vrsti na naslednje učbenike: *Na pragu besedila* ([1]1999, [2]2010), *Govorica jezika* (2007), *Barve jezika* (2016)) pokaže, da so vsebine, povezane z nastankom in razvojem pisave, predstavljene sicer skopo, a pretežno korektno, pojavljajo pa se tudi netočnosti, nedoslednosti in nekaj napak, ki so posledica prepisovanja iz (pogosto zastarelih) terciarnih virov. Najpogostejša napaka je napačno razumljen izraz »slikovna pisava«, k čemur je žal pripomogla tudi napačna slovarska razlaga v SSKJ.

2 Pisava

Pisavo bomo definirali kot sistem znakov, ki jih uporabljamo, da z njimi predstavljamo izjave, ki jih izraža določen jezik.[1] Obstajajo tudi drugi sistemi komunikacije, kot so dogovorjeni znaki na zemljevidih, prometni znaki ipd., vendar pravo (fonemsko) pisavo od teh drugih sistemov loči to, da moramo poznati jezik, na katerega se nanaša, da sporočilo razumemo.

»[Pisava], tj. dogovorjeni sistem vidnih znamenj, s katerimi zaznamujemo sestavine govorjenega jezika (besede, zloge ali glasove).« (Na pragu besedila: 114.)

»Pisava je sistem znakov ali simbolov, t. i. grafemov. Grafemi so zapisi glasov ali glasovnih skupin, s katerimi lahko kaj sporočimo.« (Barve jezika: 12.)

Drži, da je pisava sistem znakov, izraz simbol pa je zelo širok – po $SSKJ_2$ je to »predmet, lik, ki izraža, predstavlja določen abstrakten pojem; znak, znamenje«. Simbol je nekaj ožje definiran tudi kot poimenovanje »za tiste znake, za katere ni potrebno znanje konkretnega jezika, da jih razumemo. To so ideogrami, piktogrami, številke in znaki, kot npr. ☎, ☺, ☠.«[2] Piktogram ali piktograf je simbol, ki pomeni to, kar predstavlja: neki predmet, prostor, osebo in podobno. Dandanes so piktogrami razumljeni v prvi vrsti kot simboli z mednarodnim pomenom, v istem pomenu pa se govori tudi o ideogramih. To pomeni, da je slika nekoliko nejasna, da pa je izraz simbol širši kot piktogram, piktograf ali ideogram, ki se v kontekstu sodobnih znakov, ki niso vezani na znanje nekega jezika, uporabljajo zamenljivo.

Izraz **grafem** ima zelo natančno določen pomen, in sicer je to najmanjša razločevalna enota znotraj določene pisave. Je abstraktna enota, ki jo fizično predstavljajo različni znaki, npr. znaki d, д in δ predstavljajo isti grafem – različice se imenujejo alografi. Vprašanje je, ali je smiselno izolirano uvajati izraz grafem na tej stopnji, če to ni podprto s seznanitvijo z izrazi iz iste jezikovne ravnine, kot sta fonem in leksem.

Razvoj pisave se je začel že dolgo pred nastankom dejanske pisave, k temu pa je prispevalo več dejavnikov, ki predstavljajo različne potrebe človeka in so v nekem trenutku (ali več trenutkih na več koncih sveta) sovpadli v nastanku prvih pravih pisav. Učbenik Na pragu besedila poudarja pomen umetnosti in shranjevanja sporočil za prihodnost: »Prva stopnja v razvoju današnje pisave so bile slike ali risbe. Predstavljale so predmetni in pojmovni svet, človek pa jih je vrezal v kamen ali glino, na stene jam, grobnic ali templjev, da bi tako ohranil spomin na pomembne dogodke in pojave« (Na pragu besedila: 114).

Lahko bi dodali, da je človekova prirejena potreba po ustvarjanju in potreba po sporočanju skozi prostor in skozi čas zelo pomembno gonilo pri razvoju pisave, nezanemarljiva je magična vloga znakov, znana že vsaj nekaj deset tisočletij prej. Razvoj v sodobno pisavo so pospešila hitro se razvijajoča in vedno bolj kompleksna ekonomska razmerja. Jamske risbe, znaki na prazgodovinskih kipcih, južnoameriški vozli (*quipu*), mezopotamski glineni »žetoni« ter kitajske pismenke na kosteh in želvjih oklepih, ki so se uporabljale za vedeževanje, so manifestacije različnih potreb, ki vodijo v nastanek tako imenovane protopisave. Učbenik Barve jezika izpostavlja potrebo po sporočanju: »Prvotno je sporazumevanje oz. širjenje sporočil med ljudmi potekalo ustno, ideja o zapisovanju se je pojavila precej kasneje. Izum pisave ni omogočil le prenašanja sporočil, ampak tudi shranjevanje podatkov in njihovo širjenje« (Barve jezika: 135). Ne vemo, ali res drži, da so ljudje, ki so prvi uporabljali pisavo, za zapisovanje uporabljali predvsem obstojne podlage, kot sta kamen in glina (tudi kosti in želvji oklepi), ali pa je to vtis, ki smo ga dobili, ker so to materiali, ki so se ohranili do danes, drugi pa se niso. Iz mezopotamskih glinenih ploščic je razvidno, da se je klinopis razvil kot prikladen način zapisovanja v mokro glino, ki so jo kasneje zmočili, da so odstranili prejšnji zapis, in jo ponovno uporabili. Veliko število takšnih ploščic, ki so se ohranile do danes, se je ohranilo zaradi kakšnega požara, v katerem so se glinaste ploščice zapekle in tako postale

1 Klemenčič 2013: 46.

2 Klemenčič 2013: 46.

neuporabne za nadaljnjo uporabo. Primer za to so ploščice, zapisane s pisavo linear B, ki so jih našli na Kreti, dešifrirali in ugotovili, da gre za staro grščino.

3 Slikovna pisava

Protopisava je sistem komunikacije, iz katerega se je kasneje lahko razvila prava pisava, manjka pa mu poglavitna značilnost pisave – izražanje izjav določenega jezika, ne le ilustriranje sporočil z bolj ali manj univerzalnimi podobami. Slikovna ali piktografska sporočila, ki jim rečemo **slikovna pisava**, so primer takšne protopisave, zato drži trditev »Najstarejša oblika pisave je bila slikovna pisava ali piktografija (podobopis, slikopis). S poenostavljenimi podobami so ponazarjali predmete in bitja, s kombinacijo sličic pa tudi dogodke« (Govorica jezika: 31). Slikovna ali piktografska pisava, tudi podopis, je sporočanje skozi sličice – precej podobno kot strip. V najširšem smislu so podobopis tudi cestnoprometni znaki ali simboli na vratih stranišč. Piktografija ni najbolj primerno ime za samo pisavo, saj je strogo gledano to poimenovanje za način zapisovanja in ne za rezultat le-tega, tako kot npr. kaligrafija ali stenografija ni ime pisave, ampak gre za način pisanja. Govorimo o stenografski pisavi, izraz stenografija pa pomeni isto kot stenografiranje. Enako je s piktografijo.

Najpomembnejša značilnost slikovne pisave je, da ni potrebno znanje samega jezika, da bi razumeli sporočilo. Primer pravega slikovnega zapisa pri nas je situla iz Vač.

Slikovne pisave z nastankom prave pisave niso povsem zatonile v pozabo. Sodobna slikovna pisava je Blissova pisava, univerzalni sistem simbolov, ki ga je ustvaril Charles K. Bliss (1897–1985) z namenom, da bi omogočila sporazumevanje med govorci različnih jezikov, ostala pa je v rabi do danes predvsem kot pripomoček za komuniciranje za ljudi z omejeno zmožnostjo izražanja.

Pod krovnim izrazom slikovna pisava ali podobopis se v literaturi znajde še ideografska pisava, kar je stopnja v razvoju pisave, v kateri so slike začele predstavljati ne le dogodke, temveč tudi pojme, ideje, in za katero je ta izraz (pa tudi krovni izraz podobopis) povsem ustrezen, ter logografska pisava (kitajska pisava, egipčanski hieroglifi), ki pa ni slikovna pisava, zato je to neustrezno. Res je, da je za logografsko pisavo značilno, da so njeni grafemi za opazovalca brez znanja pisave videti kot »sličice«, vendar je med obema tipoma pisav – slikovno in logografsko – bistvena razlika. Najmanj zgrešimo, če znotraj slikovne ali logografske pisave govorimo o znakih, ki so piktografski (predstavljajo točno to, kar je narisano, npr. ptico), in o znakih, ki so ideografski (predstavljajo pojem, na katerega slika asociira, npr. usta = govorjenje, govor, jezik). Vendar medtem ko slikovna pisava sodi še med protopisave, za katere je značilno, da so sporočila prejemniku bolj univerzalne narave in niso vezana na znanje določenega jezika, predstavljajo grafemi logografske pisave v veliki meri zapis za konkretne glasove nekega jezika. Da bi lahko brali logografsko pisavo, moramo poznati in znati jezik zapisa.

»Prvo znano slikovno pisavo so ustvarili Sumerci, prebivalci južne Mezopotamije, že v 4. tisočletju pr. n. št., kmalu za njimi pa tudi stari Egipčani.

S slikovno pisavo so se pozneje sporazumevali tudi Eskimi, Inki, Azteki in Maji.

Naslednja stopnja v razvoju pisave je bila pojmovna ali ideografska pisava. Znaki so poleg predmetnega sveta že lahko izražali tudi pojme in dejanja. Na primer krog, ki je kot piktogram zaznamoval sonce, je lahko kot ideogram že izražal luč, dan ali celo boga sonca.

Izpopolnjena pojmovna pisava so egipčanski hieroglifi, ki so nastali okoli leta 5000 pr. n. št. Vsako znamenje je imelo določeno obliko in dogovorjen pomen. Kasneje so hieroglife poenostavljali, in ko je Egipt prišel pod rimsko oblast, so jih postopoma opustili.« (Govorica jezika: 31.)

Tu je nekaj netočnosti. Velik del krivde za zmedo bo morala prevzeti prva izdaja SSKJ. Medtem ko *slikovno pisavo* pravilno opredeli kot »pisava, sestavljena iz risb, ki ponazarjajo dogodke, pojme, predmete«, ima pod pojmom *pisava* naslednjo – napačno – razlago za

hieroglifsko pisavo: »najslovesnejša staroegipčanska slikovna pisava, navadno vklesana v kamen«. Staroegipčanski hieroglifi so sicer nastali iz neke starejše piktografske stopnje, a pisava napisov, ki jih imamo v mislih, ko govorimo o egipčanskih hieroglifih, je logografska in ne slikovna. Glede na naše trenutno védenje se je hieroglifna/hieroglifska pisava pojavila okrog 3200 pr. n. št., njeni zametki pa se najdejo tudi nekaj prej. Vprašanje, ali je starejša sumerska ali egipčanska pisava in kakšna je povezava med njima, je še zmeraj predmet strokovne debate.

4 Logografska pisava

Logografska pisava predstavlja prehod iz protopisave v »**pravo pisavo**«, torej pisavo, ki jo lahko beremo le, če poznamo jezik zapisa. Avtorji vseh treh učbenikov se izogibajo izrazu logografska pisava, kar je razumljivo, ker gre za precej zapleten sistem in za zahtevno tujko, a brez tega ne gre, saj se izkaže, da poskusi, da bi poiskali neki srednješolcu bližji in manj tehničen pojem, privedejo do netočnosti. Glede na učbenik Govorica jezika (str. 32) in Barve jezika (str. 135) je kitajska pisava pojmovna pisava, glede na učbenik Na pragu besedila (str. 115) pa je to besedna pisava, pod krovnim izrazom pojmovna pisava. Pojmovna pisava je v stroki pisava iz ideogramov, torej ideografska pisava, kot je navedeno tudi v učbeniku Govorica jezika. Znotraj stroke se ne dobi čistega konsenza, kaj sploh je ideografska pisava in katere pisave bi lahko poimenovali ideografske, če sploh, ni pa sporno, da ideogrami predstavljajo simbole, ne pa jezikovne enote, torej ideografska pisava, če bi obstajala, ne more biti prava pisava, ki zapisuje glasove nekega jezika, kar kitajska ali egipčanska pisava vsekakor sta. Čista ideografska, torej »pojmovna« pisava ne obstaja: ko govorimo o ideografski pisavi, poudarjamo prehod iz upodabljanja oseb in dogodkov (tudi mitskih) v upodabljanje pojmov. Gre za heterogeno dogajanje; premik k ideografskemu zapisovanju je lahko viden tudi v spremembah v načinu upodabljanja (poenostavljanje do stopnje, ko ni več prepoznavno na prvi pogled, kaj narisani znak predstavlja), predvsem pa so dejanski ideogrami le en del znakov pisave, ki se uporabljajo za bolj abstraktne ali težje upodobljive pojme, kot je recimo »govor« ali »božanstvo«.

Logografska pisava je pisava, katere osnovna enota je logogram. To je znak, ki predstavlja besedo ali morfem. Logografske pisave so najzahtevnejši in najbolj kompleksen tip pisave, kakršnega danes uporablja še kitajščina, historično pa predstavlja precej zgodnjo stopnjo v razvoju pisave, katere predstavnice so še egipčanska hieroglifna pisava, luvijski hieroglifi, sumerski, akadski in nekateri drugi klinopisi ter še nekaj drugih pisav. Imajo največje število znakov od vseh pisav, pri sredstvih za zapis govora pa se prepletajo starejša (piktogrami in ideogrami) in mlajša (fonetično branje teh istih znakov). Znaki v logografski pisavi so torej predvsem (a ne samo) piktogrami in ideogrami, ki pa jih *lahko* beremo tudi fonetično. To je poglavitna značilnost logografske pisave. Če je slikovna pisava strip, logografsko najbolje opišemo kot rebus, ki izkoristi naključno zvočno podobnost med dvema besedama ali deloma besed znotraj istega jezika. V logografski pisavi ima tisti, ki zapisuje, na voljo več izraznih možnosti. V tipičnem logografskem besedilu se prepletajo znaki, pri katerih prepoznamo, kar je narisano, znaki, ki jih beremo fonetično, in znaki, ki jih ne beremo in služijo kot nalepka, ki pove, kako naj bralec a) razume ali b) bere znak, ki stoji zraven. Znake, ki predstavljajo zapis oziroma sliko za celo besedo, imenujemo logogrami.

Logogram je grafem, ki predstavlja celotno besedo ali določen morfem. Znak lahko po potrebi pomeni to, kar predstavlj, kar je narisano, ali pa služi za fonetični zapis. Nekateri znaki so lahko v obeh funkcijah, drugi le v eni. Sumerogram 𒀭 ‘nebo’ (an) ali ‘bog’ (DINGIR) v hetitščini lahko beremo ali hetitsko *šiu*-, kar je hetitska beseda za (vrhovnega) boga, oz. isti znak lahko nastopa zgolj s svojo fonetično vrednostjo, torej kot zlog *an*, npr. v DINGIR^{MEŠ}-un-an = *šiunan*, rodilniku množine besede ‘bog’, kjer sta prvi in zadnji klinopisni znak identična, a ju je treba interpretirati na dva različna načina.

Inki niso poznali pisave, le sistem vozlanja (*quipu*), ki so ga uporabljali kot protopisavo za shranjevanje podatkov ekonomskega značaja. Glede narave azteške pisave še ni konsenza, vemo pa, da so vsaj delno uporabljali logograme. Majanska pisava je bila mešana logografsko-zlogovna pisava, podobno kot linear B: imeli so možnost celotno besedilo zapisati z uporabo zlogovnih znakov (silabogramov), obenem pa so uporabljali tudi logograme. Inuitska (eskimska) pisava je zlogovna. Za nobenega od v učbeniku naštetih sistemov (razen pogojno za azteškega) ne bi mogli reči, da gre za slikovno pisavo.

5 Zlogovna pisava

Naslednja stopnja v razvoju pisave je zlogovna pisava. Sodi že med **fonemske pisave**, to so pisave, v katerih z grafemi zapisujemo foneme oziroma z znaki zapisujemo posamezne glasove.

> »Iz slikovne pisave se je v 2. tisočletju v Mezopotamiji razvila zlogovna pisava. To je bil klinopis, ki so ga uporabljali Babilonci, Asirci in Perzijci vse do 5. stoletja pr. n. št. Vsak zlog v besedi je dobil svoj znak. Zlogovna pisava je bila tudi pisava stare indijske kulture brahmi /…/« (Govorica jezika: 32.)[3]

Paziti moramo, da ne bi klinopisa enačili z zlogovno pisavo, saj je to poimenovanje za tehniko vtiskovanja ali klesanja besedila v podlago in ne pove ničesar o sistemu pisave. Pomembno pa je tudi, da obstajata dve vrsti zlogovne pisave.

> »Če želimo brati ali pisati besedno ali zlogovno pisavo, moramo poznati zelo veliko vidnih znamenj (Kitajci poznajo danes okrog 50 000 pismenk, za navadno pisanje o vsakdanjih rečeh pa jih zadostuje 5000).« (Na pragu besedila: 115.)

Medtem ko to velja za logografsko pisavo (kitajskih pismenk je sicer precej več), to niti za eno niti drugo zlogovno pisavo ne velja. Največ znakov v kateri od zlogovnih pisav je okrog 700. Nejasno je tudi, kaj so v kontekstu pisave »vidna znamenja«.

Nastanek zlogovne pisave, katere osnovni element je silabogram, najlažje pojasnimo v kontekstu prevzemanja pisav med dvema nesorodnima jezikoma, denimo ko so govorci akadskega jezika prevzeli sumersko pisavo in ko so govorci japonščine prevzeli kitajsko pisavo. Obakrat se je tip pisave spremenil iz logografskega v zlogovnega. Novi uporabniki so logograme za potrebe lastnega jezika uporabili in brali kot silabograme, pri čemer se je v delu sistema dokončno izgubila povezava med sliko in predmetom. Dodajmo še, da so prave zlogovne pisave relativno redke.

Obstajata dva tipa zlogovne pisave. Poleg tega, ki smo ga opisali in ga v pomanjkanju boljšega izraza imenujemo »prava« zlogovna pisava, obstaja še tip zlogovne pisave, o katerem govorimo v kontekstu **segmentalne pisave**, kar je poimenovanje za pisavo, v kateri se zapisujejo še manjše enote, kot je zlog.

6 Segmentalna pisava

Segmentalne pisave so: soglasniška (abdžad), segmentalna zlogovna (abugida) in abecedna (imenovana tudi alfabetna pisava, imenovana po prvih črkah grškega alfabeta, tj. *alfa* in *beta*, za slovanske cirilične pisave tudi azbučna pisava, imenovana po prvih črkah staro

3 Opomba: (Staro)perzijski klinopis je bil v rabi do zadnje tretjine 4. stoletja pr. n. št. (obdobje vladavine Artakserksa III.), tj. tik pred padcem staroperzijskega imperija. Razen klinopisnega znaka za *la*, ki je prevzet iz akadskega klinopisa, saj perzijščina fonema /l/ v svojem sistemu ni imela, je staroperzijski klinopis nastal v popolni neodvisnosti od sosednjih klinopisnih tradicij, od katerih se razlikuje predvsem po neobičajno nizkem naboru klinopisnih znakov, kar pa seveda zaradi posledične nenatančnosti zapisa izjemno otežuje interpretacijo staroperzijskih besedil in se jim je mogoče približati le z etimološko metodo.

cerkvenoslovanske glagolice in pozneje cirilice, tj. *azъ* 'jaz' in *buky* 'bukev'). Segmentalne fonemske pisave delimo glede na to, kako obravnavajo samoglasnike.

Razlika med pravo zlogovno pisavo in med **abugido** je v tem, da je pri pravi zlogovni pisavi samoglasnik že del znaka in je vanj neločljivo vključen (pravimo, da je inherentno prisoten), pri abugidi pa znake lahko razkosamo še naprej na stalni del – soglasnik – in na spremenljivo komponento – samoglasnik. Čeprav sta oba tipa pisav zlogovna pisava, sta si po zgradbi zelo različna. Za abugido bi lahko rekli, da je neke vrste abecedna pisava. Večina abugid se je razvila iz abdžadov in so v rabi med Indijo in severovzhodno Azijo, najbolj poznani predstavnik tega tipa je indijska pisava devanagari (*devanāgarī-*) kot najbolj razširjena med severnoindijskimi različicami naslednicami prototipa indijske abugide z imenom brahmica (*brāhmī-*).[4] Amharska pisava, ki je sicer abecedna, uporablja skoraj povsem enak sistem, le da ima posebne modifikacije za vse samoglasnike, indijske abugide pa le, če so ti samoglasniki drugi kot a.

Abdžad je historično prvi tip segmentalne pisave, ki se je razvil na semitsko govorečem območju pri prenosu znakov egipčanske logografske pisave in spremembi sistema tako, da je bil bolj primeren za specifiko semitskih jezikov, kjer je poudarek na soglasnikih. V tej pisavi, katere tipični predstavnik je arabska pisava, se samoglasnikov v večini primerov ne zapisuje. Primer čistega abdžada je starofeničanska pisava, ki je služila kot predloga za nastanek grškega alfabeta in drugih pisav. Visoko mobilni Feničani imajo velike zasluge za splošno opismenjevanje Evrazije. Pisave naslednice so nabor znakov dopolnile z znaki za samoglasnike in tako postale prave abecedne pisave. To se je ponavadi zgodilo, če je pisavo prevzel jezik, ki ni bil semitski. Na drugi strani so se iz abdžada razvile abugide. Kar se tiče indijščine same, je bil ta proces verjetno dokaj naraven, saj se je tam zaradi historičnega sovpada praindoevropskih samoglasnikov **e*, **o* in **a* v *a* tako zelo povečala frekvenca tega samoglasnika, da so se v pisavi brahmi, iz katere so se kasneje razvile vse obstoječe indijske pisave (vpliv brahmice pa je segel tudi daleč proti severu vse do indoevropskih Toharov v Tarimski kotlini, ki so v različici brahmice zapisovali besedila v svojem lastnem jeziku), začeli iz očitnega semitskega vira prevzete znake za soglasnike brati, kot da gre za zlog, sestavljen iz posameznega soglasnika in temu zlogu inherentnega *a*. To pomeni, da ta pisava nima npr. črke/grafema *b*, ampak le grafem *ba*, iz katerega se z modifikacijami, ki jih omogoča nabor diakritik, tvorijo še grafemi z vrednostmi *bā*, *bi*, *bī*, *bu*, *bū*, *be*, *bo*, *bai*, *bau*, *bṛ*, *bṝ*, *bḷ*, in *bḹ*, po potrebi pa tudi *b*.

V **abecedni pisavi** – to je slovenskemu govorcu najbolje poznan sistem pisave – vsak znak načeloma predstavlja en fonem. Večina abecednih pisav je linearnih, kar pomeni, da jih grafično predstavljajo znaki, nanizani v črte (to je tudi v osnovi poimenovanja za linearno B pisavo).

7 Sklep

Pri pisanju učbenikov bi pričakovali, da bi ta del besedila pregledal strokovnjak z ustreznega strokovnega področja. Če bi prostor in učni načrt dopuščala, pa bi bilo smiselno dodati še nekaj podatkov, bolj ali manj specifičnih za naš ožji in širši prostor. V kontekstu slovenskega prostora omenimo, da je pri nas v preteklosti obstajal poseben, verjetno avtohtoni sistem za zapisovanje števil, in sicer v Trenti. Nadalje so za naš prostor pomembne stare italske pisave, o čemer gl. prispevek Luke Repanška v tem zborniku. V okviru slovanskih jezikov je pomembna cirilica, zaradi zgodovine in zaradi bližine pa bi si zaslužila posebno omembo tudi glagolica, o čemer gl. prispevek Vande Babič, prav tako v tem zborniku.

4 Tuja imena pisav tudi slovenimo. Za imena našemu kulturnemu krogu bolj oddaljenih pisav, kot je *devanagari*, lahko uporabimo slovenjeni izraz *devanagarica* (Trobevšek Drobnak 2006) ali pa *devanagarščica*, lahko pa ohranimo tako poimenovanje, kot se uporablja v izvornem jeziku.

Pregled tipov pisav.[5]

TIP PISAVE			ZNAK		KAJ PREDSTAVLJA ZNAK	PRIMERI PISAVE	ŠTEVILO ZNAKOV
Protopisava	jamske risbe in geoglifi		Simboli	slika	ni jasno		
	petrografska			petrogram	ni jasno		do 70
	slikovna piktografska			piktogram	to, kar pomeni	vaška situla	
	slikovna ideografska			ideogram	idejo, abstrakten pojem	+ – % ☺	
Druge tehnike za sporočanje informacij skozi prostor in čas				vozel, kamen, vzorec na tkanini …	dogodek, opozorilo, število, matematični znak …	dimni in svetlobni signali, sporočanje z bobni, s polaganjem kamnov, kupov listja in trave, vampum, kosti z zarezami	
Zapisovanje števil in odnosov med njimi			Pismenke	števka (cifra) ali znaki za plus, minus, vsota ipd.	število ali odnose med števili	rovaš, quipu, glineni »žetoni« iz Mezopotamije	
Prehod s protopisav na fonemske – **logografski princip** (rebus)				logogram	(a) besedo (morfem) (b) to, kar pomeni	kitajska pisava; delno tudi egipčanska, sumerska, akadska, hurijska, urartijska, elamska, staroperzijska, luvijska (klinopisna in heiroglifna) in hetitska, grška linearna pisava B (mikenska) in A, hieroglifna pisava na disku iz Fajsta	od nekaj sto do blizu 50.000
Fonemska	zlogovna			silabogram	zlog	hiragana in katakana, čerokeška, vai, afaka, delno mlajše klinopisne in hieroglifne pisave, kiprski silabar	med 50 in 700
	segmentalna (črkopis)	soglasniška (abdžad)		črka	soglasnik	ugaritski klinopisni abdžad, aramejski, arabski, hebrejski, pahlavi	med 22 in 28
		segmentalna zlogovna (abugida)		črka	soglasnik z inherentnim samoglasnikom	brahmica in iz nje razvite pisave kot devenagarica itd.	okrog 30 osnovnih + sestavljeni
		abecedna (alfabet)		črka	fonem (soglasnik ali samoglasnik)	latinica, glagolica, cirilica, grški alfabet, irska pisava (ogam), runska pisava	med 20 in 60

5 Klemenčič 2013: 48.

Analizirani srednješolski učbeniki za slovenščino

Na pragu besedila ([1]1999, [2]2010) = Križaj Ortar, Martina, Bešter Turk, Marja, Končina, Marija, Bavdek, Mojca, Poznanovič, Mojca, Ambrož, Darinka, Židan, Stanislava, [2]2010 ([1]1999): Kratek pregled razvoja pisave. *Na pragu besedila 1. Učbenik za slovenski jezik v 1. letniku gimnazij in srednjih tehniških šol*. 2. izdaja, 2. ponatis. Ljubljana: Rokus Klett. 114–117.

Govorica jezika (2007) = Velikonja, Irena, Zajc-Berzelak, Karla, 2007: Razvoj pisave. *Govorica jezika 1: slovenščina za 1. letnik gimnazij*. 1. izdaja. Ljubljana: Modrijan. 31–36.

Barve jezika (2016) = Berc-Prah, Dubravka, Slemenjak, Tanja, Pergar, Saša, 2016: 6 Nastanek in razvoj pisave. *Barve jezika 1: Učbenik za slovenščino v 1. letniku gimnazij in strokovnih šol*. 1. izdaja. Ljubljana: Rokus Klett. 132–137.

Viri in literatura

Coulmas, Florian, 1999: *The Blackwell Encyclopedia of Writing Systems*. 2. izdaja. Hoboken: Wiley.

Coulmas, Florian, 2003: *Writing Systems: An Introduction to their Linguistic Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.

Fischer, Steven Roger, 2001: *A History of Writing*. London: Reaktion Books.

Klemenčič, Simona, 2013: *Pregled indoevropskih jezikov.* Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Rogers, Henry, 2005: *Writing Systems: A Linguistic Approach.* Oxford: Blackwell.

Trobevšek Drobnak, Frančiška, 2006: *O raznolikosti in spreminjanju jezikov*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Jerneja Kavčič
Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za klasično filologijo
jerneja.kavcic@guest.arnes.si

Grška pisava

Prispevek pregledno obravnava tipologijo in zgodovino pisav, ki so se uporabljale za zapisovanje grškega jezika od najstarejšega obdobja dalje, ter pomen grškega alfabeta za razvoj drugih pisav. Obenem opozarja na rezultate bilateralnega raziskovalnega projekta, posvečenega razmerju med staro- in novogrškim besedjem ter pisavo, ter na malo znani predlog Dominika Penna, da bi se različica grške pisave uvedla za zapisovanje slovenskega jezika.

1 Linear B

Najstarejša grška pisava sodi v čas kretsko-mikenske kulture (ok. 1600–1100 pr. Kr.). To je pisava linear B. Temelji na sistemu okrog 90 zlogovnih znakov ali silabogramov, zato se ponavadi opisuje kot zlogovna pisava (Babič 2000b: 18, Joseph 1989: 351, Pierini 2019, Plath 2019). Mnenje strokovnjakov glede natančnega števila teh znakov ostaja neenotno, predvsem zato, ker ostaja nepojasnjena glasovna vrednost nekaterih izmed njih.[1] Silabograme dopolnjujejo znaki za številke in pojme, kot so *trinožnik*, *ščit*, *mož* ipd., za katere se v strokovni literaturi s področja grškega jezika ponavadi upoablja izraz ideogrami. Če izraz ideogram razumemo – tako kot v pričujočem zborniku – kot znamenje za idejo ali abstrakten pojem, je ustreznejši izraz za slednje logogram, linear B pa lahko označimo tudi kot logografsko-zlogovno pisavo (tako Melena 2014: 11). A obenem velja poudariti, da je raba logogramov v linearju B bistveno bolj omejena kot v drugih pisavah omenjenega tipa (Melena, loc. cit.) – zato se, kot rečeno, o linearju B ponavadi govori kot o zlogovni pisavi. Kakor koli že, grška beseda σῆμα/*sêma* ‘znamenje’, med drugim znana iz slovenskih besed kot *semantika* ali *semafor*, bi se v linearju B zapisala z dvema znakoma, z znakom za *se* in z znakom za *ma* (oz. *mo*, kot se je beseda glasila v narečju v času, ko so Grki uporabljali linear B).[2]

Razvozlava linearja B je eno največjih odkritij na področju klasične filologije v 20. stoletja. Podvig je leta 1953 uspel arhitektu Michaelu Ventrisu, ki je v zadnji fazi sodeloval z Johnom Chadwickom z Univerze v Cambridgeu.[3] Dejstvo, da je bil jezik, ki se je uporabljal za zapisovanje linearja B, grščina, je bilo presenetljivo za vse, vključno za Michaela Ventrisa samega. Sprva je namreč domneval, da se je pisava, z razvozlavo katere se je ukvarjal vse od otroških let, uporabljala za zapisovanje etrurskega in ne grškega jezika.[4] Razvozlava Michaela Ventrisa in Johna Chadwicka je danes tako rekoč splošno sprejeta in tako vemo, da segajo najstarejši zapisi v grškem jeziku v čas okrog leta 1200 pr. Kr. (ali morda celo v čas okrog leta 1400 pr. Kr.).

1 Pierini 2019 omenja število 88, Horrocks 2010: 11 število 89, Babič 2000b: 18 pa število 93; formulacija v pričujočem prispevku se naslanja na delo Plath 2019.

2 Mikenska grščina kaže narečne značilnosti in torej ni grščina, ki bi bila skupna vsem Grkom tedanjega časa. Po danes prevladujočem prepričanju velja za prednika kasnejših vzhodnogrških (in ne tudi zahodnogrških) narečij, med katera se uvrščajo arkado-kiprska in jonsko-atiška narečja, nekatere vzhodnogrške značilnosti pa kažejo tudi ajolska narečja (Horrocks 2010: 16–23). V tem narečju se je omenjena beseda končevala na *mo* zaradi odraza zlogotvornih zvočnikov: pie. **mn̥* > mik. gr. *mo*, kl. gr. *ma* (prim. Horrocks 2010: 21).

3 Odkritje je bilo objavljeno v članku Ventris in Chadwick 1953.

4 Za natančnejši opis poteka dešifracije gl. zlasti Chadwick 1958.

Zapise v linearju B so našli v krajih, kjer je v drugi polovici 2. tisočletja pr. Kr. cvetela t. i. kretsko-mikenska kultura. Najpomembnejša najdišča so v Knososu na otoku Kreti, v Pilosu na Peloponezu, v Tebah v Bojotiji, za razvozlavo pa so bili najpomembnejši zapisi iz Pilosa. Vse to so bile mogočne utrjene palače, središča močnih centraliziranih držav. Po vsebini so zapisi v linearju B administrativne narave, kar pa ne pomeni nujno, da literarna ustvarjalnost ni cvetela že v tem obodbju; to bi smeli domnevati predvsem za epsko pesništvo, ki se je dolga stoletja ohranjalo skozi ustno izročilo (prim. Babič 2004a: 143, Marinčič 2004: 21). Gre denimo za zapise o dajatvah, ki jih morajo v palačo prinesti okoliški prebivalci, o orožju, ki ga morajo izdelati kovači; na eni od najbolj znamenitih tablic (An 657.1) palača preusmerja vojsko na piloško obalo, tablica pa lepo ilustrira okoliščine, v katerih so se ohranili zapisi v linearju B: ohranili so se samo zapisi iz zadnjih dni življenja palač (prim. Babič 2004a: 141).[5] Posledično jih datiramo v zadnje obdobje mikenske kulture. Tablice iz Pilosa segajo v čas 1200 pr. Kr., medtem ko so tablice iz Knososa morda starejše in segajo v čas okrog leta 1400 pr. Kr. (Horrocks 2010: 10). Druga zanimivost je, da so se zapisi ohranili samo v palačah, ki so propadle v požaru, in sicer zato, ker so bili zapisani na surovo glino. Samo ta material se je v požaru ohranil in preživel vse do dandanes; arhivi mikenskih palač pa so morda vsebovali tudi zapise na drugih materialih.

S propadom palač je izginil tudi linear B. Kretsko-mikenskemu obdobju sledi obdobje, ko stari Grki niso poznali pisave (t. i. temna stoletja; 11 st. pr. Kr.–8. stoletje pr. Kr.). Izginotje linearja B ni presenetljivo, če predpostavimo, da je bila njegova raba omejena na administrativne potrebe znotraj mikenskih palač. Omeniti velja tudi, da je linear B grškemu jeziku slabo prilagojen, kar je po vsej verjetnosti povezano z načinom njegovega nastanka. Razvil se je – morda skupaj z njemu podobno pisavo, linearjem A – iz zlogovne pisave, prilagojene jeziku, ki se je v grškem prostoru govoril pred prihodom Indoevropejcev (prim. Horrocks 2010: 11; Babič 2004a: 145). Največje pomankljivosti linearja B – gledano z vidika grščine – so, da se ne ločuje med zvenečimi in nezvečenimi zaporniki, med pridihnjenimi in nepridihnjenimi zaporniki niti med fonemoma *l* in *r*. Pisava nadalje ne pozna znakov za odprte in zaprte zloge, ne ločuje se med dolgimi in kratkimi samoglasniki, sistem zapisovanje dvoglasnikov je nepopoln (Horrocks 2010: 11–12). Omenjene lastnosti linearja B so po vsej verjetnosti posledica glasovnega sistema jezika, ki se je zapisoval s prednikom linearja B. Kot ilustracijo naj navedemo še nekaj primerov zapisov grških besed v tej pisavi. V skladu z ustaljeno navado so zlogovni znaki prečrkovani v latinico in medsebojno ločeni z vezaji.

Linear B	Zapis v alfabetu	Prečrkovanje	Pomen
e-pi-pu-ta	ἐπίφυτα	epíphyta	drevesca
do-so-mo	δοσμός	dosmós	dajatev
ti-ri-po-de	τρίποδες	trípodes	trinožniki
po-me	ποιμήν	poiménn	pastir
pe-mo	σπέρμο	spérmo	seme
pa-te	πάντες	pántes	vsi

Tabela 1: Primeri zapisov v linearju B.

Prečrkovanje *-pu-* v prvem primeru kaže, da se zlogi s pridihnjenimi in nepridihnjenimi zaporniki zapisujejo z istimi znaki. V primeru *do-so-mo*, ki predstavlja grško besedo δοσμός/ *dosmós* ‘dajatev’, se zaprti zlog zapisuje tako, da se zaprti zlog *dos-* razdeli na dva dela (*do*

5 Omenjena tablica med drugim kaže, da so palačo v Pilosu uničili napadalci z morja. To niso mogli biti Dorci, zato je omenjena tablica v navzkrižju s tradicionalno razlago, po kateri je bil propad mikenske kulture posledica dorske naselitve na Peloponezu (prim. Babič 2004a: 141).

in *so*). V drugih primerih se končni soglasnik opušča – tak je primer glasu *-n-* v prvem zlogu besede, ki bi se danes zapisovala kot πάντες/*pántes* 'vsi'. Nekateri soglasniki v soglasniških sklopih, na primer s v sklopu *-sp-* v predzadnjem primeru, se ne zapisujejo. Ker linear B nima znakov za dvoglasnike, se drugi del dvoglasnika v besedi ποιμήν/*poiménˊ* 'pastir' pri zapisu preprosto opusti.[6]

Linear B ni edina zlogovna pisava, ki se je uporabljala za zapisovanje grškega jezika. Druga pisava tega tipa je **kiprski silabar**. Kot pove že njegove ime, je pisava ohranjena na otoku Ciper.[7] Uporabljala od najmanj 8. stoletja pr. Kr. pa vse do 3. stoletja pr. Kr. Razvozlali so jo s pomočjo dvojezičnih napisov in je bila deloma v pomoč pri razvozlavi linearja B.

2 Druge pisave v starogrškem prostoru

Že v prvem razdelku je bilo omenjeno, da linear B ni edina pisava, izpričana v najstarejšem obdobju grške zgodovine na področju tedanje Grčije. Arheologi so našli tudi zapise v linearju A, zapise v hieroglifski pisavi, pa tudi pisavo, ki najverjetneje ni povezana z nobeno od omenjenih, ohranjena pa je na tako imenovanem Disku iz Fajsta. Večino zapisov v teh pisavah so našli na otoku Kreti (Duhoux 2001a: 174). Kot kaže, so se uporabljali za zapisovanje še nedišifriranega jezika (ali jezikov), ki so se na tem območju govorili pred prihodom Indoevropejcev.

Linear A je, tako kot linear B, zlogovna pisava. Zapise so našli na Kreti in na nekaterih drugih otokih ter v celinski Grčiji. Ker je danes linear B razvozlan in ker so znaki v linearju A močno podobni znakom linearja B, glasovne vrednosti posameznih znakov v linearju A veljajo za znane (prim. Horrocks 2010: 11). Kljub temu pa ostaja nepojasnjena vsebina zapisov v tej pisavi, ker so zapisani v še vedno neznanem jeziku. Še starejša od linearja B in linearja A je **hieroglifska pisava**, ki se datira v čas okrog 2100 pr. Kr. in 1500/1450 pr. Kr. Kljub temu, da nosi ime, sorodno s pisavo starih Egipčanov, s slednjo ni neposredno povezana in ostaja nerazvozlana (Duhoux 2001b: 180). Povsem posebna pa je **pisava na Disku iz Fajsta**. Disk se okvirno datira v čas med 1800 in 1600 pr. Kr., njegova posebnost je, da so bili znaki vanj vtisnjeni s pečatom.

Na otoku Cipru so poleg tega izpričani zapisi v zlogovni pisavi, ki se ni uporabljala za zapisovanje grščine. Podobna je linearju A in velja za prednika kiprskega silabarja, omenjenega v prejšnjem razdelku (Horrocks 2010: 13). Zapisi v tej pisavi sodijo med v čas med 16. in 12. stoletjem pr. Kr.

3 Grški alfabet (grška abeceda)

Za razliko od doslej obravnavanih pisav je grški alfabet **abecedna pisava**. To pomeni, da posamezni znaki označujejo glasove grškega jezika. Grški alfabet je feničanskega porekla in torej izhaja iz pisave, ki se je uporabljala za zapisovanje semitskega feničanskega jezika. O njenem poreklu med drugim pričajo vrstni red in imena črk; izraz *alfa* (gr. ἄλφα/*álpha*) izhaja iz feničanske besede *aleph* 'vol', *beta* (gr. βῆτα/*bêta*) iz feničanske besede *beth* 'hiša' itd. To so bili sprva znaki v slikovni pisavi, v abecedni pisavi pa so navedene besede služile kot mnemotehnično sredstvo (imena črk se namreč začenjajo na glasove, ki jih posamezne črke zaznamujejo v alfabetu; prim. Müller-Kessler in Wachter 2019).

Do prevzema pisave je najverjetneje prišlo v drugi polovici 9. stoletja ali v začetku 8. stoletja pr. Kr. (prim. Horrocks 2010: xviii; Müller-Kessler in Wachter 2019), najstarejši ohranjeni zapisi pa sodijo v prvo polovico 8. stoletja pr. Kr. Od tedaj je grščina izpričana v

6 Natančnejša pravila je mogoče v slovenščini najti v delih Matjaža Babiča, slovenskega strokovnjaka za področje mikenologije (npr. Babič 2004a).

7 Slovenjenje *kiprski* (in ne *ciprski*) temelji na novejši usmeritvi, naj se slovenjenje antičnih imen čim bolj približa izvirni obliki. Pri toponimu *Ciper* se po drugi strani ohranjanja starejši, že uveljavljeni način slovenjenja.

tako rekoč neprekinjeni tradiciji vse do današnjega dne in ima tako med evropskimi jeziki najdaljšo pisno tradicijo – še posebej, če upoštevamo tudi najstarejše zapise v linearju B.

Sprva so Grki pisali – tako kot semitska ljudstva – od desne proti levi. V najstarejši dobi je bila zelo razširjena tudi pisava *bustrofedon* (gr. βουστροφηδόν/*boustrophedón*), kar pomeni »tako, kot se obrača govedo« (namreč pri oranju). V tem načinu se posamezne vrstice pišejo izmenično od leve proti desni in obratno. Do klasične dobe se je uveljavila pisava od leve proti desni.

Ko so Grki prevzeli pisavo od Feničanov, so jo prilagodili lastnim potrebam. Najpomembnejša prilagoditev je, da so nekatere znake, ki so v feničanskem alfabetu označevali soglasnike, uporabili za zapisovanje samoglasnikov. To denimo velja za črke, A, O, E in I. Nekoliko bolj zapletena je zgodovina črke H, ki je pri Feničanih označevala enega od glasov *h*, pri Grkih pa se je postopoma uveljavila za zapisovanje dolgega širokega *e* [ē], ki je kasneje (najverjetneje do konca antike) prešel v *i*.[8] Nekatere črke so Grki poleg tega opustili in druge dodali; med slednje sodi tudi črka omega (Ω).

Poudariti velja, da je govoriti o grškem alfabetu v kontekstu stare Grčije nekoliko zavajujoče, ker se predpostavlja, da je bil alfabet samo eden. V resnici so Grki še v klasični dobi uporabljali vrsto različic svojega alfabeta. Posamezna mesta so te različice grškega alfabeta ohranjala – skupaj z domačimi narečji – več stoletij. Šele proti koncu klasične dobe, ko se je grški svet začel tudi politično tesneje povezovati, je postopoma prevladala za zapisovanje grščine enotna pisava. To je pisava, ki so jo sprva uporabljali Jonci in se ponavadi imenuje **vzhodnogrški alfabet**, za zapisovanje grškega jezika pa se ohranja vse do dandanes. Ta različica starogrške pisave se uporablja tudi v modernih izdajah starogrških literarnih besedil. Njena morda najbolje razpoznavna značilnost je črka omega (Ω), ki je označevala dolgi široki *o* [ō], in je drugi alfabeti niso poznali. Druga značilnost vzhodnogrškega alfabeta je glasovna vrednost črke H, ki je sicer feničanskega izvora. Jonci so to črko že zelo zgodaj (verjetno v 10. stoletju pr. Kr.) uporabili za zapisovanje dolgega širokega *e* [ē], kar je bila posledica izginotja glasu *h* v tem narečju. Ostali Grki so isto črko uporaljali za zapisovanje glasu *h* – tako kot je navsezadnje tudi v latinici (gl. Razdelek 6). Vzhodnogrški alfabet nadalje ne pozna črke F ali digame (gr. δίγαμμα/*dígamma*), ki je sicer označevala dvoustnični [w], v latinici pa se je uveljavila za zapisovanje glasu *f*.

Najbolj ustaljena klasifikacija starogrških krajevnih (ali epihornih) alfabetov izhaja iz dela Adolfa Kirchhoffa *Studien zur Geschichte des griechischen Alphabets* (1896). Po njej se se alfabeti delijo na rdeče, zelene ter temno in svetlo modre. Vsem je skupnih 22 osnovnih, od Feničanov prevzetih črk. Med sabo se razlikujejo po glasovni vrednosti nekaterih črk in še posebej po rabi črk, ki so jih Grki dodali feničanski abecedi. To so črke s konca abecede (Φ, Χ, Ψ, Ω). Za najbolj arhaične veljajo alfabeti, ki so se uporabljali na najjužnejših (dorskih) področjih (tj. na Kreti in na bližnjih otokih kot Melos in Tera) in imajo najmanjše število črk. Uvrščajo se med zelene alfabete. Že omenjeni vzhodnogrški alfabet pa sodi med temno modre alfabete.

Na obstoj več različic grškega alfabeta velja opozoriti iz še enega razloga. V Atenah klasične dobe, torej v samem središču klasične grške kulture, se je prav v obdboju njenega največjega razcveta uporabljal tako imenovani **staroatiški alfabet** (ali črkopis; sodi med svetlo modre alfabete). Šele ob koncu 5. stoletja, natančneje v letu arhonta Solona (403/402 pr. Kr.), so v Atenah dokončno uvedli tako imenovani vzhodnogrški alfabet – torej tisti, ki je slednjič prevladal vsepovsod v grškem svetu. Posledično na umetniških artefaktih in muzejskih eksponatih iz klasičnih Aten naletimo na zapise, ki se precej razlikujejo od današnjih pravil za zapisovanje stare grščine. Razlog je prav v razlikah med staroatiškim in vzhodnogrškim alfabetom. Kot primer lahko navedemo osebna imena, zapisana na črepinjah, ohranjenih iz

8 Več o tem v Horrocks 2010: 118 in Allen 1974: 71.

tako imenovanih črepinjskih sodb.[9] Če je denimo atenski državljan menil, da je treba iz Aten izgnati Temistoklovega nasprotnika Kimona, so na črepinjo zapisali KIMON MIΛTIAΔO 'Kimon, Miltiadov sin'. Danes bi isto ime v skladu z vzhodnogrškim alfabetom zapisali kot KIMΩN MIΛTIAΔOY. Izvirni zapis v staroatiškem alfabetu namreč še ne pozna črke Ω, namesto katere se uporablja črka O; odtod črka O v zadnjem zlogu besede.[10] Črka O se je v staroatiškem alfabetu uporablja za vse *o*-jevske samoglasnike, se pravi za kratki *o* (tako kot v vzhodnogrškem), za dolgi široki *o* ([ō], Ω v vzhodnogrškem alfabetu), pa tudi za dolgi ozki *o* [ǒ], ki se v vzhodnogrškem alfabetom zapisuje z dvočrkjem OY. Prav zadnja razlika pojasni tudi zapis zadnjega glasu v besedi MIΛTIAΔO, torej -O, ki ga ima izvirnik namesto vzhodnogrškega -OY (MIΛTIAΔOY). Podobne so bile razlike med staroatiškim in vzhodnogrškim alfabetom pri zapisovanju *e*-jevskih samoglasnikov, medtem ko je črka H v staroatiškem alfabetu označevala pripornik *h*, v vzhodnogrškem pa – kot že rečeno – dolgi široki *e* [ē].

Stari Grki so uporabljali samo velike tiskane črke. Besedila zasebne vsebine, ki so ohranjena zlasti iz poklasičnega in zgodnjebizantinskega obdobja (3. stoletje pr. Kr. – 8. stoletje po Kr.), kažejo, da se je postopoma razvijala tudi velika tiskana kurzivna pisava, medtem ko so male tiskane črke izpričane šele v bizantinski dobi.

Posamezne črke, vključno s feničanskimi črkami, ki v večini grških alfabetov niso imele samostojne glasovne vrednosti, so se uporabljale tudi kot števniki (gl. Babič 2000a: 48). Pri tem so se črtico desno zgoraj označevali števniki do 1000, medtem ko so številkom od 1000 dalje dodajali črtico levo spodaj. Na to rabo pogosto naletimo denimo v datiranih zasebnih pismih, ohranjenih iz poklasične dobe (npr. τῇ α᾽ τοῦ Ἀθὺρ μηνός/*têi a᾽ toû Hathýr mēnós* 'prvi dan meseca Hathyr').[11]

4 Grška pisava v mlajših obdobjih

Vzhodnogrški alfabet, ki se je po koncu klasične dobe uveljavil za zapisovanje grščine na celotnem grškem jezikovnem prostoru, se je v bistveno nespremenjeni obliki ohranil skozi srednji vek vse do danes. Pisava, ki jo danes uporabljajo Grki za zapisovanje svojega jezika, ohranja enako število in obliko črk kot antični vzhodnogrški alfabet. Za razliko od starogrške pisave pozna novogrška pisava tudi male tiskane ter male in velike pisane črke. Male tiskane črke so se uveljavile za zapisovanje grškega jezika v bizantinski dobi. V istem času so v pisavo uvedli tudi dosledno zapisovanje naglasnih znamenj (akut ´, cirkumfleks ˜ in gravis `) ter šibkega pridiha ᾽ in ostrega pridiha ῾. Omenjena znamenja so že od približno leta 200 pr. Kr. dalje postopoma začeli uvajati uvajati aleksadrinski filologi, vendar se sprva niso uporabljala dosledno (prim. Allen 1974: 114–115). Starogrška besedila, denimo Sofoklovo *Antigono in Kralja Ojdipa*, Homerjevo *Iliado* in *Odisejo*, Aristofanove *Aharnjane* ali Sapfine pesmi, torej danes zapisujemo po pravopisnih pravilih, ki so se uveljavila šele v **9. stoletju v Bizantinskem cesarstvu**, v zahodni Evropi, kjer je bilo znanje stare grščine v srednjem veku praktično neobstoječe, pa v novem veku; tedaj so skupaj s pribežniki iz Bizantinskega cesarstva, mnogi izmed katerih so se udejstvovali kot prvi renesančni učitelji starogrškega jezika, v zahodno Evropo začela množičneje prihajati tudi starogrška besedila.[12] V času, ko so omenjena dela nastala, Grki še niso poznali niti malih tiskanih črk niti množice nadvrstičnih znamenj, tako rekoč vsako mesto je poznalo tudi svojo različico abecedne pisave; na otoku Lezbos, domovini pesnice Sapfo, se je pisalo nekoliko drugače kot denimo v Atenah.

9 Kot je znano, je šlo za postopek, preko katerega so lahko člani ljudske skupščine državljana, za katerega so menili, da bi lahko postal tiran, za deset let izgnali iz Aten.

10 Ni sicer povsem izključeno, da ima črepinja, na katero se nanaša razprava na tem mestu, v zadnjem zlogu prve besede črko *omega*. Kot pričajo tudi drugi materialni viri (denimo vazne poslikave), je uvajanje novega črkopisa v Atiko potekalo postopoma.

11 Hathyr je tretji mesec v egipčanskem koledarju.

12 To dejstvo je imelo tudi pomembne posledice za izgovor stare grščine v zahodni Evropi; prim. op. 16.

Novogrška pisava je razmeroma arhaična, kar pomeni, da se besede zapisujejo enako kot v starejših obdbojih, razlika je zgolj v rabi nadvrstičnih znamenj. Od pravopisne reforme leta 1981 se besede namreč zapisujejo z enim naglasnim znamenjem, in sicer z akutom. Enozložnice z nekaj izjemami (npr. πώς/*pós* 'kako', ή/*í* 'ali', πού/*pú* 'kje?/kam?') se zapisujejo brez naglasa. Omenjenega leta so Grki opustili tudi rabo šibkega in ostrega pridiha ter cirkumfleksa in gravisa ali tako imenovani politonični (»večnaglasni«) pravopis. Od tedaj se denimo besedi *glôssa* 'jezik' in *ánthropos* 'človek' zapisujeta kot γλώσσα in άνθρωπος in ne γλῶσσα, ἄνθρωπος, kot sta se zapisovali v politoničnem pravopisu in kot se zapisujeta v modernih izdajah starogrških besedil.

Najpomembnejša razlika med staro- in novogrško pisavo je glasovna vrednost posameznih črk. To je razvidno iz spodnje razpredelnice.[13]

Črka	Ime črke (v slovenščini)	Starogrški izgovor	Novogrški izgovor
Α, α	álfa	a, ā	a
Β, β	béta	b	v
Γ, γ	gáma	g	γ (pripornik)
Δ, δ	délta	d	δ (pripornik)
Ε, ε	épsilon	e	e
Ζ, ζ	dzéta	dz/zd	z
Η, η	éta	ē	i
Θ, θ	théta	t^h	θ (pripornik)
Ι, ι	jóta	i, ī	i
Κ, κ	kápa	k	k
Λ, λ	lámbda	l	l
Μ, μ	mí	m	m
Ν, ν	ní	n	n
Ξ, ξ	ksí	ks	ks
Ο, ο	ómikron	o	o
Π, π	pí	p	p
Ρ, ρ	ró	r	r
Σ, σ/ς	sígma	s	s
Τ, τ	táv	t	t
Υ, υ	ípsilon	ü, ῡ̈	i
Φ, φ	fí	p^h	f
Χ, χ	hí	k^h	h
Ψ, ψ	psí	ps	ps
Ω, ω	ómega	ō	o

Tabela 2: Grški alfabet.

13 Opozoriti velja, da se starogrške glasovne vrednosti nanašajo na atiško narečje klasične dobe (5. in 4. stoletje pr. Kr.), tj. jezik, v katerem je pisala večina največjih imen starogrške književnosti (denimo Sofokles, Aristofan, Platon). Kot rečeno, so bile v nekaterih drugih starogrških narečjih glasovne vrednosti posameznih črk drugačne; črka Y je denimo v večini drugih različic starogrškega alfabeta označevala samoglasnik *u*, črka H pa pripornik *h*. Gl. tudi *Slovenski pravopis* 2001: Pravila, str. 174–176.

Kot pokaže razpredelnica, je črka B nekoč zaznamovala zveneči ustnični zapornik *b*, medtem ko je danes zveneči ustnični pripornik *v*; črka H je nekoč zaznamovala dolgi široki *e*, medtem ko danes zaznamuje *i*; črka Y, ki danes prav tako zaznamuje *i*, je nekoč zaznamovala kratki ali dolgi ü (oz. kratki ali dolgi *u* v nekaterih različicah pisave). Te in druge razlike so posledica glasoslovnih sprememb, ki so bile v večini zaključene v prvih stoletjih po Kr. (prim. Horrocks 2010: 117–120). Spremembe se odražajo v številnih pravopisnih napakah, ki so jih v antiki zagrešili manj izobraženi govorci grškega jezika, in jih opazimo zlasti na egipčanskih papirusnih najdbah. Ker pa iste glasovne značilnosti izpričuje tudi nova grščina, se domneva, da so se do konca antike uveljavile na najširšem govornem prostoru grškega jezika. Tako se je tudi izgovor grškega napisa na Modri posodi, ki so jo pred nedavnim našli na Gosposvetski cesti v Ljubljani, ali grškega napisa na čaši, ki jo hrani Dolenjski muzej, najverjetneje le malo razlikoval od novogrškega; najdbi namreč sodita v 4. st. po Kr. (prim. Žiberna 2019).

Kljub številnim razlikam med starogrškim in novogrškim izgovorom pa je že na podlagi zgornje razpredelnice moč ugotoviti, da se izgovor nekaterih črk skozi zgodovino grščine ni bistveno spremenil. Na to občasno opozarjajo tudi strokovnjaki za zgodovinsko jezikoslovje. Allen (1974: 60) o črkah O in E pravi, da domneva, da sta se kadar koli izgovarjali bistveno drugače kot v novi grščini, nima nikakršne podlage. Sturtevant (1920: 46–47) je sicer nekoliko drugačnega mnenja in opozarja, da sta bila glasova, ki se zapisujeta z omenjenima črkama, v stari grščini nekoliko ožja kot danes, o čemer pričajo pravila samoglasniške skrčitve in nadomestne podaljšave.[14] Ne glede na povedano pa lahko z znanjem katere koli, starogrške ali novogrške pisave, pravilno preberemo besede, kot so μάλιστα/*málista*, stgr. ‘najbolj’, ngr. ‘zares’, κατά/*katá* ‘proti, po’ ali μία/*mía* ‘ena’.[15] Vse navedene besede so del besedja tako starogrškega kot novogrškega jezika, čeprav se nekatere razlikujejo po pomenu. Še več besed lahko navedemo, če upoštevamo, da se pri pouku stare grščine praviloma ne učimo povsem aventičnega starogrškega izgovora, temveč njegovega približka.[16] Tako lahko povsem pravilno tudi z znanjem starogrške abecede preberemo novogrške besede kot φίλος/*fílos* ‘prijatelj’, πόλεμος/*pólemos* ‘vojna’, τέλος/*télos* ‘konec’, κρέας/*kréas* ‘meso’, ουρανός/*ouranós* ‘nebo’ oz. vse, ki so sestavljene iz črk κ, λ, μ, ν, ξ, π, ρ, σ, τ, ψ, α, ι, ε, ο (z izjemo ΐ, ά, έ, ό) ter φ, χ in ω, pa tudi iz dvočrkja ου, kadar ne nosi šibkega ostrega pridiha (ού).[17]

Tudi v novi grščini se občasno še uporabljajo črke grške abecede kot števniki, in sicer na podoben način, kot se v slovenščini uporabljajo rimske številke (Kavčič 2011: 71).

5 Širitev starogrškega alfabeta v Sredozemlju

Skozi svojo dolgo zgodovino se je grška abeceda občasno uporabljala ne le za zapisovanje grščine, temveč tudi – iz vrste razlogov – za zapisovanje nekaterih drugih jezikov. V antiki so denimo izpričana latinska besedila, zapisana z grško pisavo. Primer je potrdilo o prodaji sužnje iz 2. stoletja po Kr. Nastalo je nedaleč od naših krajev, namreč v Ravenni, po spletu okoliščin pa so ga našli v Egiptu (v kraju Fayûm), kjer je pristalo skupaj s sužnjo in njenim gospodarjem. Jezik potrdila je sicer (ljudska ali tako imenovana »vulgarna«) latinščina, trgovec s sužnji, ki ga je izdal, pa ga je po vsej verjetnosti zapisal z grškimi črkami, ker je bil po poreklu iz Male Azije in ni dovolj dobro znal latinske pisave (Adams 2003: 53).

14 Do samoglasniške skrčitve pride – vsaj v klasični atiščini – v hiatu (ali samoglasniškem stiku), medtem ko do nadomestne podaljšave pride pri poenostavitvi nekaterih soglasniških sklopov (npr. -νς-/-ντς).

15 Dodati velja, da je imel predlog κατά/*katá* v stari grščini tudi pomen ‘dol po’.

16 V resnici ima ta izgovor več različic, ki so pod močnim vplivom modernih jezikov, deloma tudi tradicije, v skladu s katero se je stara grščina izgovarjala po pravilih novogrškega izgovora; slednja so uvedli bizantinski izobraženci, prvi renesančni učitelji stare grščine v zahodni Evropi (prim. Allen 1974: 134–144).

17 Več o besedah, ki se enako zapisujejo v stari in novi grščini, na spletni strani bilateralnega projekta *Greek Ancient and Modern: A resource for teaching and study of the Greek language in all its phases* (u.osu.edu/greek); zadnji dostop april 2019.

Potrdilo se začne s stavkom *σκριψι μη ακκηπισσε* /…/ *δηναριους σεσκεντους βιγεντι κινκυε* (SB 3.1.6304), ki bi se v latinici zapisal *Scripsi me accepisse ... denarios sescentos viginti quinque*, pomeni pa 'Zapisal sem, da sem prejel 625 denarjev'. Tovrstnih primerov je bilo v antiki gotovo še več, ker je bilo v vzhodnem delu Rimskega cesarstva znanje latinskega jezika in pisave razmeroma pičlo (e.g., Horrocks 2010: 126–132; Adams 2003: 527–543).

Posebej pomembna je bila prisotnost grške pisave na Apeninskem polotoku. Naj omenimo, da se na jugu tega polotoka (v Apuliji in Kalabriji) še dandanes govori grščina. Od konca 19. stoletja dalje se zapisuje z latinico, kar je redek primer zapisovanja grškega jezika s to pisavo.[18] Povsem drugače pa je bilo v antiki, ko je bil grški alfabet, kakršen se je uporabljal na Apeninskem poloku, izhodišče za nastanek vrste drugih pisav, med drugim etruščanske pisave in latinice. O izvoru latinice pričajo med drugim njene podobnosti z grško pisavo, ki so še posebej očitne v primeru velikih tiskanih črk. Črke A, B, E, I, O, K, M, in N so denimo po obliki in glasovni vrednosti enake v obeh pisave. Druge črke (npr. X, H) so po obliki enake v obeh pisavah, razlikuje pa se njihova glasovna vrednost.

Rimljani so svojo pisavo prevzeli preko Etruščanov iz grške kolonije Kume v južni Italiji, kjer se ni uporabljal vzhodnogrški, temveč **zahodnogrški alfabet**. To pojasni nekatere razlike med latinico in grško pisavo, kakršna se uporablja za zapisovanje stare in nove grščine danes. Že prej je bila omenjena črka H, ki se je v vzhodnogrškem alfabetu uveljavila za zapisovanje dolgega širokega *e* (kasneje [i]), medtem ko so jo ostale različice grške pisave, vključno z zahodnogrškim alfabetom, ohranjale za zapisovanje glasu *h*. Ta glasovna vrednost črke H se je ohranila tudi v latinici. Drug primer je črka X, ki je v vzhodnogrškem alfabetu označevala pridihnjeni mehkonebnik k^h (do konca antike preide v pripornik *h*), v zahodnogrškem alfabetu pa soglasniški sklop *ks* – odtod tudi njegova glasovna vrednost v latinici. Črke Ξ, ki je po drugi strani v vzhodnogrškem alfabetu označevala sklop *ks*, zahodnogrški alfabet ni imel, tako kot črk Ψ in Ω, ki jih posledično nima niti latinica. Poudariti pa velja, da vseh razlic med grško pisavo in latinico ni mogoče pripisati zgolj razlikam med antičnim vzhodno- in zahodnogrškim alfabetom. Kot že omenjeno, je latinica resda nastala iz grške pisave, a s posredovanjem etruščanske pisemske tradicije.[19]

Med abecede, ki izhajajo iz grškega alfabeta, sodi še koptska, ki se je v prvih stoletjih po Kr. uveljavila za zapisovanje mlajše oblike egipčanskega (koptskega) jezika. V 4. stoletju po Kr. so grško pisavo svojim potrebam prilagodili Goti (tj. Wulfila v namen prevoda Svetega pisma v gotščino), več stoletij kasneje je nastala cirilica.[20]

6 Zapisovanje slovenščine z grško pisavo?

Manj znano je, da tudi slovenščina sodi med jezike, za katerega se je skušala uvesti abeceda, temelječa na grški pisavi. V prvi polovici 19. stoletje je namreč **Dominik Penn** (1785–1855) predlagal, da bi se slovenščina zapisovala s pisavo, ki jo je poimenoval **grščica**. Pisava temelji na grških črkah, ki jim je dodanih nekaj znakov iz latinice in cirilice. Besede, ki jih danes zapisujemo kot *detela*, *odleteti*, *sodnik* se denimo v grščici zapisujejo Δητελα, οδλετητι, Cωδνικ. Penn svojo pisavo utemeljuje takole: »Nekdaj so modri Grki predrugačili prastare slovanske črke in so jih zaradi pisne kratkosti izobličili čisto priprosto, in so iznašli kratek in dolg E, kakor tudi kratek in dolg O, da bi se dolžina zloga primerno izgovorila in da bi bil besedni pomen razumljiv; privzeli so tudi mehek in oster S, da bi odstranili vse opuščaje, ki jih slabo in staro oko ne more zapaziti. Ta pisava je tudi za slovenščino porabna in

18 Zlasti v digitalnem okolju je bilo tudi v modernem času nekaj časa razmeroma močno razširjeno zapisovanje grščine z latinico (t. i. *Greeklish*). Kot zanimivost velja nadalje omeniti, da sta se za zapisovanje grškega jezika v srednjem in novem veku občasno uporabljali tudi hebrejska pisava (v Konstantinoplu) in arabska pisava (na Kreti); Joseph 1989: 351.

19 Več o nastanku latinice v Babič 2004b: 28–31, dalje gl. prispevek Matej Hriberška v tem zborniku.

20 Naj bo poudarjeno, da niti gotski alfabet niti cirilica nimata vzora *izključno* v grškem sistemu. Cirilica se, recimo, mestoma opira na starejšo glagolico (gl. prispevek Vande Babič v tem zborniku).

nepogrešno potrebna; zato iz več kot enega razloga priporočam ta pisalni način največji pozornosti« (citirano po: Stabej 1975: 49). Kot vidimo, Penn napačno navede, da grška pisava izhaja iz slovanske pisave in da ena od različic grške črke sigma nastopa v vlogi opuščajev.[21] V tej pisavi sta nastali slovnica in slovar, ki do danes ostajala v rokopisu, opisujeta pa vzhodnoštajerske jezikovne značilnosti.

7 Sklep

Starogrška kultura je eden temeljev moderne evropske kulture. Zato prevodi klasikov starogrške literature, kot so Homer, Sofokles in Aristofan, ohranjajo svoje mesto tudi pri pouku slovenskega jezika, pouk starogrškega jezika pa se ohranja tudi v slovenskih klasičnih gimnazijskih programih – četudi v bistveno bolj okrnjeni obliki kot v preteklosti. Znanje tega jezika je neobhodno pri delu s primarnimi viri na področju številnih sodobnih ved, med katere med drugim sodijo filozofija, zgodovina in arheologija, o slednjem pa nenazadnje pričajo tudi najnovejše arheološke najdbe iz Slovenije. Zaradi zaslug, ki jih imajo stari Grki za razvoj modernih ved in zaradi vloge, ki jo je imel starogrški jezik (skupaj z latinščino) pri razvoju novoveške strokovno-znanstvene terminologije, je poznavanje starogrškega jezika nadalje pomembno za razumevanje strokovne terminologije v slovenščini in v drugih modernih jezikih – četudi v kontekstu slovenščine obenem ne gre pozabiti, da je grško tudi poreklo besed kot *oliva*, *pehtran*, *elastika*, *semafor* in številnih drugih, ki so bistveno bolj običajne v vsakdanji rabi od strokovnih terminov, kakršen je denimo *otorinolaringolog*.

Čeprav se je najstarejša grška pisava, kot kaže, uporabljala zgolj v administrativne namene, medtem ko so se najstarejša dela starogrške književnosti sprva prenašala iz roda v rod skozi ustno izročilo, so se lahko zgolj po zaslugi pisave do danes ohranili ti in večina drugih dosežkov starih Grkov. Ob tem velja ponovno poudariti, da je starogrški svet poznal v različnih časovnih obdobjih več tudi tipološko medsebojno različnih pisav in da je še v klasični dobi tako rekoč vsako mesto poznalo svojo različico abecedne pisave. Ena od teh različic se še danes v bistveno nespremenjeni obliki uporablja za zapisovanje novogrškega jezika. Slednje nas obenem opozarja, da so dokumenti v grškem jeziku – in v pisavi, ki se bistveno ne razlikuje od starogrške, – ohranjeni v tako rekoč neprekinjeni tradiciji tudi iz obdobij po koncu antike, zato je grščina pomembna tudi kot jezik z najdaljšo pisno tradicijo med evropskimi jeziki, znanje tega jezika pa omogoča vpogled v paleto najrazličnejših vidikov preteklosti.

Podoben ali morda celo večji pomen, kot ga ima starogrška kultura v najširšem smislu za sodobno evropsko kulturo, ima grška pisava za razvoj sodobnih pisav. Latinica in cirilica sta nastali iz različic starogrške pisave, dejstvo, da je do tega prišlo v več kot tisočletnem časovnem razmiku, pa med drugim priča, kako dolgotrajen je bil grški vpliv na razvoj evropske kulture. Poskus Dominika Penna, da bi tudi za zapisovanje slovenščine uvedel pisavo, temelječo na starogrški, gre razumeti v kontekstu dobro znane črkarske pravde, pa tudi za romantiko značilnega občudovanja starih Grkov. Čeprav je bil poskus neuspešen, se na ta način tudi slovenščina uvršča med jezike, ki izpričujejo besedila, zapisana s pomočjo te pisave.

21 Kot kaže, ima Pen tu v mislih črki σ in ς. Razlika med tema črkama je bila, da druga zaznamuje glas s na koncu besede, medtem ko prva zaznamuje isti glas v preostalih položajih (prim. Tabelo 2).

Viri in literatura

Adams, James Noel, 2003: *Bilingualism and the Latin Language*. Cambridge: Cambridge University Press.

Allen, Sydney, ²1974: *Vox Graeca*. 2. izd. Cambridge: Cambridge University Press.

Babič, Matjaž, 2000a: *Grška slovnica*. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.

Babič, Matjaž, 2000b: Pisarske zgode in nezgode. *Keria*, *Studia Latina et Graeca* 2/1. 17–29.

Babič, Matjaž, 2004a: Razvozlava linearja B in antični študiji v 3. tisočletju. Maja Sunčič in Brane Senegačnik (ur.): *Antika za tretje tisočletje*. Ljubljana: ZRC SAZU. 139–147.

Babič, Matjaž, 2004b: *Zgodovinsko glasoslovje in oblikoslovje latinskega jezika*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Chadwick, John, 1958: *The Dechipherment of Linear B*. Cambridge: Cambridge University Press.

Duhoux, Yves, 2001-a: Η ελληνική και οι προελληνικές γλώσσες: εισαγωγή. Α.-Φ. Χριστίδης (ur.): Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών. 173–174.

Duhoux, Yves, 2001-b: Γραμμική Α. Α.-Φ. Χριστίδης (ur.): Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών. 180–184.

Horrocks, Geoffrey, ²2010: *Greek: A History of the Language and Its Speakers*. 2. izd., Chichester: Wiley-Blackwell.

Joseph, Brian Daniel, ²1989: Greek. Bernard Comrie (ur.): *The World's Major Languages*. 2. izd. London in New York: Routledge.

Kavčič, Jerneja, 2011: *Novogrška slovnica*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.

Marinčič, Marko, 2004: *Grška književnost arhaične dobe*. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.

Melena, José Luis, 2014: Mycenaean Writing. Yves Duhoux, Anna Morpurgo Davies (ur.): *A Companion to Linear B, Mycenaean Greek Texts and their World*, Volume 3. Louvain-la-Neuve – Walpole, MA: Peeters. 3–186.

Müller-Kessler, Christa in Wachter, Rudolf: Alphabet. Hubert Cancik, Helmuth Schneider (ur.): *Brill's New Pauly*. <http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e116400> (24. 4. 2019).

Pierini, Rachele: Linear B. *Encyclopedia of Ancient Greek Language and Linguistics*. <http://dx.doi.org/10.1163/2214-448X_eagll_COM_00000221> (4. 9. 2019).

Plath, Robert: Linear B. Hubert Cancik, Helmuth Schneider (ur.): *Brill's New Pauly*. <http://dx.doi.org.nukweb.nuk.uni-lj.si/10.1163/1574-9347_bnp_e706020> (3. 9. 2019).

Stabej, Jože, 1975: Slovarnik Vid (Dominik) Penn. *Slavistična revija* 23/1. 41–58.

Sturtevant, Edgar H., 1920: *The pronunciation of Greek and Latin*. Philadelphia: Linguistic Society of America.

Ventris, Michael in John Chadwick, 1953: Evidence for Greek Dialect in the Mycenean Archives. *Journal of Hellenic Studies* 73. 84–103.

Žiberna, Marjan, 2019: Archaeologists puzzle over mystery woman in early Christian cemetery. *National Geographic*. <https://www.nationalgeographic.com/culture/2019/01/mystery-woman-cemetery-ljubljana-slovenia-archaeology> (11. 8. 2019).

Luka Repanšek
Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za primerjalno in splošno jezikoslovje
luka.repansek@ff.uni-lj.si

Venetska pisava in njen vzhodni areal

V prispevku je sistematično pregledan genealoški razvoj venetske pisave v diahronični in diatopični (arealna paleografija) perspektivi. Posebna pozornost je namenjena t. i. posoški varianti tega severnoitalskega tipa pisave kot tistemu delu venetsko pišočega areala, ki izkazuje nekatere povsem svojstvene poteze, deloma arhaične in deloma inovativne. S paleografskega in jezikovnega gledišča so obravnavani tudi najvzhodnejši spomeniki, ki so še nastali pod sfero vpliva arhaičnih pisnih sistemov, kakršni bazirajo na etruščanskem alfabetu (Ženjak, Ptuj).

1 Severnoitalska skupina alfabetov

Venetska pisava je del **severnoitalske skupine alfabetov**. Najožje gledano sem sodijo še:

a) dokaj enotni **lepontski** ali **luganski alfabet**, ki je bil v uporabi na arealu med jezerom Maggiore (it. Lago Maggiore) in Komskim jezerom (it. Lago di Como), torej v radiju 50 kilometrov okrog današnjega mesta Lugano, za zapisovanje lepontščine, najstarejšega izpričanega (celinsko)keltskega jezika (izpričanega v obdobju od 6. do konca 1. st. pr. n. št.), in prav tako (celinsko)keltske cisalpske galščine (napisi segajo v obdobje od 4. do 1. st. pr. n. št.) z napisnimi spomeniki v južnem pasu v neposredni bližini pod lepontskim do reke Pad;

b) **retijski alfabet** z nekaj podrazličicami, deloma ozko lokalno obarvanimi, ki se je uporabljal za zapisovanje neindoevropske retijščine, bližnje sorodnice etruščanščine, in je omejen na območje današnje Severne in Južne Tirolske, Tridentinskega (it. Trentino) in le sporadično severne Benečije (it. Veneto), kjer se v grobem prekriva z venetskim arealom, a na zahod seže vse do reke Adiže (it. Adige);[1]

c) **kamúnski alfabet**, imenovan tudi **sondriaški alfabet** po svoji osrednji različici, v katerem so nastali pisni spomeniki v genealoško (še) neopredeljeni, a jasno neindoevropski kamúnščini. Ti so razpršeni po območju dolomitskih dolin Valtellina in Val Camonica;

č) povsem svojstven **ptujski alfabet**, izpričan na keramičnem lončku, datiranem v 2. ali 3. stoletje n. št., iz Spodnje Hajdine.

Vsi omenjeni alfabeti razen, strogo gledano, retijskega (in verjetno tudi sondriaškega), ki je dejansko osnovan na venetskem sistemu, imajo enoten vir v **etruščanskem**, kakršen se je uporabljal pred grafičnimi inovacijami novoetruščanskega obdobja (od 5. stoletja pr. n. št. dalje) in, kot se zdi vsaj na podlagi uporabe simbola za /k/, v njegovi severnoetruščanski različici. Uporaba *sigme* ‹Ϟ› za /s/ ter grafema *san* ‹Ϻ› za neki od njega v glasovnem smislu drugačen sibilant (v primeru etruščanščine same /ʃ/) je sicer poteza osrednjega, vsekakor pa ne strogo južnega etruščansko pišočega prostora, vsekakor pa princip sistematičnega grafičnega razlikovanja med dvema vrstama sibilanta sega že v prvo stoletje po pojavu pismenosti, tj. v 6. stoletje pr. n. št. Etruščanski alfabet izhaja neposredno iz **evbojske**, natančneje **zahodne**, žargonsko »rdeče« različice **arhaičnega grškega alfabeta** s tipično glasovno vrednostjo /kʰ/ za ‹Ψ› in /ks/ (→ etruščansko /s/, a le periferno in v zgodnjem obdobju) za ‹Χ› (v nasprotju s standardnim vzhodnim, jonskim tipom, ki ‹Ψ› uporablja v znani vrednosti /ps/ in ‹Ξ› za /ks/),

1 Glede na v njegovi glasovni vrednosti do danes sicer še negotovo identificirani grafem *tⁱ* (glede transliteracije gl. Schumacher 2004: 307ss.) tej različici zelo očitno odgovarja tudi alfabet, v katerem je vklesan napis na negovski čeladi z Vač.

vendar s pridatkom ‹Φ› /p^{h}/, enako kot v vzhodni različici. Glede izvora in razvoja grškega alfabeta gl. prispevek Jerneje Kavčič v tem zborniku.

Spomeniki, pisani v venetski različici etruščanskega alfabeta, so razprostrti na relativno širokem arealu, ki v širokem loku zaobsega območje med evganejsko Benečijo (Veneto), tj. območje Evganejskih gričev s pripadajočo okolico, na črti Vicenza – Padova – Este na zahodu in, vključujoč celotno Furlanijo, vzhodnim *caput Adriae* na svojih zahodnih, že kraških obronkih, tako da proti severu sega na gorato območje Beneških Alp, vzhodnega dela Dolomitov, Karnijo in zgornji tok reke Zilje. Na skrajnem severovzhodnem delu pa se v današnji slovenski prostor kot klin dodatno zajeda še med zgornjim tokom Soče od Kobarida po dolini Idrijce do Cerknega. Alfabetizacija venetskega prostora je predvidoma potekla maksimalno v roku enega stoletja (prim. Lejeune 1974: 29), inovacije pa se po venetsko pišočem arealu širijo iz njenega evganejskega središča (Este).

Krovne značilnosti prototipa venetskega alfabeta so:

a) izraba etruščanskih grafemov *hi* (tj. gr. ‹Ψ›) in *fi* (gr. ‹Φ›) z glasovnima vrednostma /k^{h}/ in /p^{h}/, tj. pridihnjena nezveneča zapornika, za venetska ustrezna zveneča zapornika /g/ in /b/;

b) oživitev *omikrona* v njegovi izvorni glasovni vrednosti /o/ (ker etruščanščina ojevskega samoglasnika v svojem sistemu ni imela, omikron v etruščanskih napisih ni bil v rabi, je pa kot mrtvi grafem ostal integralni del etruščanskega alfabeta);

c) uporaba digrafa (dvočrkja) ‹vh› ~ ‹hv› v glasovni vrednosti /f/ kot dediščina staroetruščanskega sistema;

č) nesimetrija v načinu uporabe etruščanskih *hi* /k^{h}/ ~ *fi* /p^{h}/ ~ *theta* /t^{h}/ za venetske /g/ ~ /b/ ~ /d/, kjer med zadnjima členoma verige ni pričakovane kontinuitete, ter posledična neustaljenost grafične reprezentacije zobniškega para zapornikov /t/ in /d/. Razlog utegne tičati v dejstvu, da je prevzeti sistem ravno v zobniški vrsti vseboval dodaten element ‹Z› (v etruščanščini v vlogi grafične kodifikacije nezvenečega zlitnika /t^{s}/), torej *zeto*, tako da je bilo na voljo troje elementov (*theta*, *zeta* in *tau*; *delta*, ki jo je etruščanski alfabet ohranjal le kot mrtvi grafem, primarno ni igrala nobene vloge v nobenem od severnoitalskih sistemov in jo le sporadično in pozno zaznamo kot posledico sekundarne latinizacije lokalnih alfabetov) za potrebe grafične reprezentacije dveh venetskih fonemov. Najzgodnejši venetski pisni spomeniki sicer kažejo na enačbo *theta* = /t/ in *tau* = /d/, kar je utegnilo veljati za dejanski evganejski prototip, a tudi tu in v Karniji *zeta* kmalu privzame fonetično vrednost /d/ in v tej vlogi izpodrine starejši *tau* (arhaično razmerje se kot živo ohrani le v vičenškem podtipu), ki se je oblikovno začel približevati (in z njo slej ko prej sovpadel) tipično venetski različici *thete* ‹X›, tj. t. i. Andrejevega križa. To novo razmerje je značilno za celoten venetski areal z izjemo padovanskega tipa, ki v vrednosti /t/ uporablja starejšo obliko *thete* z ohranjenim obodom,[2] in pa posoški del venetskega areala, ki za /t/ povsem svojstveno in lokalno ozko zamejeno rabi *tau* v njegovi klasični obliki, ki se jo (sicer anahronistično) da asociirati z latinično, torej ‹T› (NB V Posočju doslej še ni bil odkrit napis, ki bi vseboval /d/, zato do takrat tip razmerja ostaja nejasen).

d) Sistem (inter)punktuacije, tj. grafičnega označevanja izglasja vseh zlogov, ki ne ustrezajo strukturi CV (soglasnik, samoglasnik), npr. *.o.s.tiio.i.* (dajalnik ednine osebnega imena *(H)ost(i)s*), kar je v venetščini regularno ozloženo kot *os-ti-i̯oi̯* in zato torej grafično

2 *Tau* in *theta* sta v souporabi tudi v zgodnjem lepontskem obdobju; četudi je možno, da *theta* vsaj enkrat dejansko črkuje lepontski /d/, se v ostalih primerih grafema jasno pojavljata v isti vrednosti, enkrat celo v enem in istem napisu (*uvamoKozis Plialeθu uvlTiauioPos siteś TeTu*). Takšne razmere so sicer v tem sistemu pričakovane, saj lepontski alfabet za razliko od venetskega kljub svoji fundamentalni različnosti v fonemskem sestavu zapornikov v odnosu do etruščanskega v zapisovanju verno sledi slednjemu sistemu in zato pri zapornikih grafično ne razlikuje med zvenečim in nezvenečim parom, tj. *pi* = /p/ in /b/, *kappa* = /k/ in /g/, *tau* = /t / in /d/. Pač pa *tau* in staro obliko *thete* po principu, primerljivim s padovanskim, vendar v zrcalno obrnjeni fonetični vrednosti uporablja ptujski tip alfabeta (gl. dalje spodaj).

realizirano z zaporedjem *.V.C.-CV-CV.C.* (brez pičic ostane le drugi zlog, saj ima ta nezaznamovano strukturo CV). Ta za venetščino kot indoevropski jezik povsem redundantna praksa se v 6. stoletju razširi iz južnoetruščanskega mesta Veji, etr. *Vei* (v etruščanščini kot neindoevropskem jeziku je zaporedje CV pred glasovnimi spremembami novoetruščanskega obdobja dejansko večinsko in zato dejansko nezaznamovano) in ker osrednji venetski prostor (Este) pričakovano doseže z rahlo zakasnitvijo, še ni značilna za najstarejšo plast venetskih pisnih spomenikov (6. stoletje pr. n. št.). Z iztekom arhajskega venetskega obdobja in nastopom stare venetščine v 5. stoletju pr. n. št. pa se kompleksni sistem punktuacije iz estenskega centra pervezivno razširi po celotnem venetskem arealu, tj. vključujoč periferni posoški prostor, in le izjemno redko ni dosledno uporabljen. Ker za pisne spomenike Vač, Ženjaka in Ptuja, tako kot za retijske, lepontske / cisalpskogalske in kamunske tak sistem ni značilen, prav tako pa v okviru etruščanske epigrafske prakse ni doživel ne arealne razširitve niti ni bil razvit do primerljivih potankosti, ga upravičeno lahko prepoznamo kot eno najpoglavitnejših specifik venetske pisave *post*arhajskega obdobja (tj. po 5. st. pr. n. št.).

2 Posoškovenetski areal

Areal, iz katerega izvirajo venetski napisi Posočja, se na vzhod razprostira daleč v zaledje Mosta na Soči po točkah Idrija pri Bači – Šentviška planota – Grad pri Reki (Reka pri Cerknem), njegova najzahodnejša točka pa je Gradič nad Kobaridom. Iz tega območja doslej poznamo 8 pisnih spomenikov, ki jih po uzusu označujemo s siglo Is (= Isonzo) oz. *Is, če gre za najdbo po letu 1967, ko je izšel referenčni korpus venetskih napisov (tj. Pellegrini in Prosdocimi 1967). Od tega so precej recentne najdbe *Is 4, *Is 5 in *Is 6, ki so bili strokovni javnosti predstavljeni leta 2012 (Eichner in Nedoma 2012), *Is 7 leta 2012 (Mlinar in Crevatin 2012) ter ponovno z izboljšanim branjem in celovitejšo interpretacijo leta 2019 (Repanšek 2019), v okviru istega prispevka pa še *Is 8. Le votivni napisi Is 1 (*la.i..v.n(.) a.i. v(.)rot(.)a..i.*), Is 2 (*la.i..v(.)²na.i. vrot.a[].i.*), *Is 4 (*p/lokeno nekri.m.p.la.i.*) in s stališča interpunktuacije presenetljivi *Is 7 (*voturo.s. vo.l.lk.no.s.*) so ohranjeni v celoti, ostali so fragmentarni, od tega *Is 6 in *Is 8 izrazito, saj vsebujeta le nekaj črk. Ker vsi štirje nefragmentarni spomeniki izkazujejo paleografske značilnosti, ki jih ne srečamo nikjer drugje na venetskem arealu (prav tako pa ne v okviru fragmentarnega *Is 5, ki ga lahko s predmetom vred, v katerega je vklesan (glede na tehniko dejansko vtolčen), z gotovostjo označimo za neavtohtoni infiltrat v posoški prostor), upravičeno slutimo, da so posledica sistematične izrabe lokalnega epigrafskega uzusa, ki se ga zaradi geografskih danosti njegove razširjenosti lahko imenuje kar »posoški podtip«. Takšno število epihoričnih idiosinkretizmov (tj. na izvorni prostor vezanih specifičnih posebnosti) tako bistvenih karakternih razsežnosti namreč izkazuje le še karnijska varianta venetskega alfabeta (s centralno pozicijo svetišča Làgole di Calalzo).

Posoški tip venetskega alfabeta definirata vsaj (gl. Repanšek 2019):

a) popolna odsotnost klasičnovenetske oblike *hete* ‹𐌷› /h/ in izraba njene starejše, lestvične variante ‹𐌸› v glasovni vrednosti /j/ (‹𐌸› je kot grafem ohranjen le še v karnijskem podtipu, a tam iz popolnoma drugih vzrokov in le kot poenostavitev digrafa (dvočrkja) *hv* v glasovni vrednosti /f/; izpričuje pa ga tudi pragermanski napis na negovski čeladi B) – posledično je vrednost /f/ na posoškovenetskem arealu najverjetneje privzela *digamma* ‹𐌅› (o tej možnosti dokaj prepričljivo pričata napisa Is 1 in Is 2), ki je sicer že bila obremenjena z vrednostjo /v/;

b) v odnosu do ostalega venetskega prostora diametralno nasprotna izraba etruščanskega *tau* v njegovi *izvorni* glasovni vrednosti /t/, pri čemer je grafična realizacija, v kateri se dosledno pojavlja v verjetnem razponu od 4. do 2./1. stoletja pr. n. št. (torej na Is 1, Is 2 in *Is 7), izjemno arhaični (prototipski) ‹𐌕›, morda, a ne povsem brez izjeme, pa tudi način razlikovanja med sicer identičnima simboloma z glasovnima vrednostma /p/ in /l/, in sicer

na način, da je ‹ᛚ› ~ ‹ᛚ› v vrednosti /l/ za razliko od /p/ usmerjen v obratno smer od tiste, v kateri poteka napis.

Prvo lastnost si delijo Is 1, Is 2 in Is 4, drugo Is 1, Is 2 in *Is 7, tretjo pa Is 2 in *Is 7, najverjetneje tudi Is 3 in *Is 4. Na podlagi zaenkrat sicer relativno skopega, a zaradi presenetljive konsistentnosti vendarle povednega gradiva se torej utrjuje prepričanje, da je bila že vsaj v 4. st. pr. n. št. (pred tem časom inovacija pod a) namreč ni bila mogoča, uporaba *tau* za /t/ pa bi lahko bil ali arhaizem ali prvina obrobja) tudi v zgornjem Posočju vzpostavljena samosvoja pisemska tradicija, kot je to skozi celotno venetsko obdobje značilno za vélike centre venetske pisemske kulture (Este, središča evganejskega dela venetskega areala, Làgole di Calalzo in Altino).

Povzetek najznačilnejših izograf	Este	Padova	Vicenza	Severni areal (Karnija, Furlanija, Ziljska dolina)	Posočje
tau	(= d)	= d ✕ < ᛉ	= d	(= d)	= **t**
theta	= t ✕	= t ⊙ ~ ◈	= t ✕	= t ✕	/
zeta	= d	/	/	= d	(= d??)
heta	= h, /	= h, /	= h, /	= **f**	= **j (.i.)** 𐌇
digamma	= v ~ **f**	= v	= v	= v	= v ~ **f**

3 Nevenetska napisa na negovskih čeladah A in B ter ptujski alfabet

Skrajni vzhodni areal vpliva severnoitalskega tipa pisave in s tem nedvomno del te skupine alfabetov sega vse do zahodnih obronkov Panonije in s tem torej poteka ob celotnem loku vzhodnih Alp, četudi ni jasno, po kateri poti je ta zgodnja tradicija vdrla na območje jugovzhodnega alpskega prostora. Deloma so napisi, vezani na visoko mobilnost predmetov, na katerih se nahajajo, seveda lahko infiltrati, a razen za napis na čeladi iz Vač neavtohtoni izvor ni obvezujoč in vsaj za ptujski spomenik niti ni verjetna. Vsekakor velja, in to drži tako v primeru napisa na negovski čeladi B (in po analogiji minimalno vsaj dela tistih na čeladi A)[3] kot v primeru ptujskega votivnega napisa, je vnos severnoitalske pisemske tradicije na to območje nujno zgoden, torej logično nekako istočasno kot začetek te tradicije na venetskem arealu. Ta domneva izhaja iz dveh **značilnosti vzhodnih perifernih epigrafskih spomenikov**:

a) ptujski alfabet, ki je unikatno izpričan na napisu ᛁᛋᛞᛉᛟᛞᛟᛃᛉᛞᛋᛃᛈᛉᛞᛚ (*artebut*^{s}/*d*^{z}*brog*/*γdui*) iz Spodnje Hajdine izkazuje povsem svojstven način izrabe (severno)etruščanskega alfabeta, ki po niti eni svoji značilnosti ni soodvisen od kake druge severnoitalske tradicije;

b) germanski napis na negovski čeladi B uporablja etruščansko *heto* ‹𐌇› in to v njeni izvorni glasovni vrednosti /h/, torej simbol, ki v tej vlogi na venetskem prostoru v 4. stoletju pr. n. št., v katerega je logično datiran napis, ni več del živega nabora grafemov.

Paleografsko gledano je alfabet, ki je v rabi (ne glede na v različne tehnike same izdelave) na obeh napisnih ženjaških negovskih čeladah sicer najbližje ravno venetskemu, specifično s posoškim podtipom pa si deli (in to karakteristiko, kot že omenjeno, jasno izkazuje tudi ptujski alfabet) uzus grafične ponazoritve /t/, za kar na celotnem jugovzhodnem alpskem prostoru služi *tau* (četudi v različnih realizacijah: posoško ‹T›, ženjaško ‹ᛉ› (B) oz. ‹ᛏ› (A),[4] ptujsko ‹ᛚ›) in tako v odnosu do osrednjega venetskega prostora tvori pomembno izografo. Za razliko od posoškega sklopa napisov, kjer grafem za /d/ doslej še ni bil identificiran, napis

3 Za obravnavo prim. Nedoma 1995.

4 Slednje sicer le v okviru napisa Neg. A Ib, ki utegne izkazovati retijske poteze (prim. Schumacher 2004: 329–330).

Neg. A Ic priča o uporabi *zete*, kakor je sicer splošno tipično za venetski areal postarhajskega obdobja (z izjemo Vicenze). Ptujski alfabet se v tem oziru zopet vede absolutno samosvoje in kot unikum v sklopu vseh poznanih severnoitalskih sistemov za grafično reprezentacijo vrednosti /d/ izkorišča *theto* v realizaciji ‹⊕›, medtem ko *zeto* ‹𐌆› srečamo v fonetični vrednosti zlitnika /t^s/ ~ /d^z/, kar tudi v celoti ustreza njeni rabi v izvornem etruščanskem alfabetu. Ob tovrstnih arhaizmih pa se zato v primeru galskega votivnega napisa s Spodnje Hajdine pri Ptuju zdi nenavadna poteza, da za /b/ tu srečamo staro *beto* ‹𐌁›, ki v etruščanskem alfabetu ni bil živ grafem, prav tako pa ga ne uporablja nobena druga severnoitalska tradicija. Ta pojav utegne biti sicer povezan z dejstvom, da je napis (glede na datacijo nosilca) najpoznejši od vseh poznanih in s tem pod morebitnim vplivom latinske različice etruščanskega alfabeta, kar se da že precej prej, tj. v 2. ali 1. stoletju pr. n. št., na primer sporadično zaznati tudi v sklopu venetskih napisov bolj perifernih območij, konkretno Ziljske doline, kjer enkrat zasledimo izrazito nevenetski in torej jasno latinski ‹D› za /d/.

Kot zanimivost naj bo na tem mestu omenjeno še, da nam pisni spomeniki vzhodne periferije, ki so nastali v kateri izmed različic severnoitalskega alfabeta, tipično prinašajo besedila, ki, kakor sledi iz spoznanja, da so besedila, pisana v venetskem jeziku, strogo vezana na specifično venetsko pisemsko tradicijo, seveda niso venetskega jezikovnega porekla. Tako ptujski kot ženjaški dokument v primeru bunkičastega napisa na negovski čeladi A sta po svojih definicijskih lastnostih nedvomno keltska, ožje gledano galska (z ozirom na datacijo napisa Neg. A Ic ga to jezikovno dejstvo umešča v 4. stoletje kot *terminus ante quem*, saj pred tem obdobjem keltski idiom na v Panonijo centrirani del jugovzhodnega alpskega prostora še ne prodre),[5] besedilo na negovski čeladi B pa je, toliko zanimiveje, pragermansko in po svojih jezikovnih ter paleografskih značilnostih (gl. zgoraj z ozirom na uporabo *hete*) prav tako najverjetneje sodi v 4. stoletje pr. n. št. Slavno votivno zaporedje *harigasti teiva* je torej edinstven zgled nekega indoevropskega jezika oz. jezika nasploh, ki ga dobimo dokumentiranega v njegovi prajezični fazi, torej fazi, ki jo v primerjalnem jezikoslovju s pomočjo primerjalne metode in metode rekonstrukcije običajno *rekonstruiramo*. Tudi v tem primeru jezikovna materija seveda na vseh ravninah ustreza temu, kar bi eksaktno napovedala primerjalna metoda, in s tem utrjuje prepričanje v njeno nezmotljivost in velikansko napovedovalno moč.

5 Gl. Repanšek 2016 *passim*.

Severnoitalski alfabet v svojem vzhodnem arealu.

Številka napisa	Kraj najdbe	Predmet	Najverjetnejša datacija	Jezik	Avtohtonost
Is 1	Idrija pri Bači	napis na bronasti posodi	4. st. pr. n. š. (?)	venetski	da
Is 2	Idrija pri Bači	napis na bronasti posodi	4. st. pr. n. š. (?)		da
Is 3	Idrija pri Bači	napis na fragmentu pločevine	najkasneje pozno 1. st. pr. n. št.		morda
*Is 4	Grad pri Reki (Cerkno)	napis na bronasti situli	4. st. pr. n. š. (?)		da
*Is 5	Berlotov rob (Šentviška planota)	napis na bronasti situli	4. st. pr. n. š. (?)		ne (infiltrat)
*Is 6	Gradič nad Kobaridom	napis na bronasti daritveni ploščici	1. st. pr. n. št.		nejasno (napis je prekratek)
*Is 7	Vrh gradu (Šentviška planota)	napis na srebrni daritveni ploščici	2./1. st. pr. n. št.		da
*Is 8	Gradič nad Kobaridom	napis na glinastem vrču	2./1. st. pr. n. št. (?)		nejasno (napis je prekratek)
Neg. A: Ic	Negovski depo (Ženjak)	napis na negovski čeladi A	4. st. pr. n. št.	galski	da
Neg. B	Negovski depo (Ženjak)	napis na negovski čeladi B	4. st. pr. n. š.	pragermanski	najverjetneje da
Ptujski napis	Spodnja Hajdina pri Ptuju	keramični lonček	2./3. st. n. št.	galski	da
Napis na čeladi iz Vač	Vače	napis na negovski čeladi	5./4. st. pr. n. št.	retijski	ne (infiltrat)

Viri in literatura

Eichner, Heiner, Istenič, Janka, Lovenjak, Milan, 1994: Ein römerzeitliches Keramikgefäß aus Ptuj (Pettau, Poetovio) in Slowenien mit Inschrift in unbekanntem Alphabet und epichorischer (vermutlich keltischer) Sprache. *Arheološki vestnik* 45. 131–142.

Eichner, Heiner, Nedoma, Robert, 2009: Neue vorrömische Inschriften aus Westslowenien: epigraphische und linguistische Evidenz. Georg, Tiefengraber, Boris Kavur, Andrej Gaspari (ur.): *Keltske študije II – Studies in Celtic archaeology. Papers in honour of Mitja Guštin*, 65–75. Montagnac: Éditions Monique Mergoil.

Lejeune, Michel, 1974: *Manuel de la langue vénète*. Heidelberg: Winter Verlag.

Mlinar, Miha, Crevatin, Franco, 2012: Laminetta d'argento con iscrizione venetica proveniente da Vrh gradu sull'altipiano di Šentviška planota in Slovenia occidentale. Giampaolo Borghello, Vincenzo Orioles (ur.): *Per Roberto Gusmani*, *Studi in ricordo 2: Linguistica storica e teorica I*, 287–294. Udine: Forum.

Nedoma, Robert, 1995: *Die Inschrift auf der Helm B von Negau. Möglichkeiten und Grenzen der Deutung norditalischer epigraphischer Denkmäler.* Wien: Fassbaender.

Pellegrini, Giovan Battista, Prosdocimi, Aldo Luigi, 1967: *La lingua venetica I-II*. Padova: Istituto di glottologia dell'Università di Padova, Firenze: Circolo linguistico fiorentino.

Repanšek, Luka, 2016: *Keltska dediščina v toponimiji jugovzhodnega alpskega prostora.* Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Repanšek, Luka, 2019: Towards the Interpretation of *Is 7. Thomas L. Markey, Luka Repanšek (ur.): *Revisiting Dispersions: Celtic and Germanic ca. 400 – ca. 400 AD*. Washington, DC: Institut for the Study of Man. *V tisku.*

Schumacher, Stefan, 2004: *Die rätischen Inschriften. Geschichte und heutiger Stand der Forschung*, 2. izd. Budapest: Archaeolingua.

Matej Hriberšek
Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za klasično filologijo
matej.hribersek@guest.arnes.si

Kratek očrt razvoja latinske pisave

V prispevku je pregledno predstavljena zgodovina latinske pisave od njenih začetkov do začetka novega veka, njene lastnosti in nekatere posebnosti, prav tako pa tudi nekatere značilnosti, povezane z razvojem pismenosti in pisne kulture v Rimu in pozneje v srednjem veku do začetka novega veka.

1 Razvoj latinske pisave

1.1 Arhaična latinska abeceda

Latinska abeceda, ki so jo Latinci oz. Rimljani razvili na osnovi grškega alfabeta po posredovanju Etruščanov, je prednica večine sodobnih zahodnih abeced in je neposredno vplivala na zapisovanje večine jezikov Evrope in Amerike. Rimljani sami so sicer uvedbo svoje pisave umestili v mitično herojsko obdobje, saj naj bi jo v Italijo prinesel arkadijski junak Evander v obdobju pred trojansko vojno, ko se je s skupino sorojakov iz Arkadije preselil v Italijo ob reko Tibero.[1] Dejansko pa je oblikovanje latinske abecede povezano z obdobjem, ko sta na območju Italije cveteli dve kulturi: etruščanska s svojimi kulturnimi in političnimi središči v pomembnejših mestnih središčih Etrurije ter grška s svojimi centri v južni Italiji. V 8. stoletju so grški naseljenci iz nekaterih mest matične Grčije v južni Italiji ustanovili obmorske kolonije in poselili območja v njihovem zaledju; zaradi številnih grških naselbin in grškega prebivalstva se je južne Italije zato oprijelo ime Velika Grčija (lat. *Magna Graecia*). Tako so v drugi četrtini 8. stoletja Grki iz Halkide in Eretrije na Evboji ustanovili postojanko na otočku Pitekuzi (zdaj Ischia), posebej pomembna pa je bila ustanovitev mesta Kume (lat. *Cumae*), ki so ga isti ustanovili okoli leta 740 pr. Kr., kar potrjujejo tako arheološke najdbe kot tudi epigrafski napisi. Obe kulturi sta imeli močan vpliv na kulturni razvoj rimske države, ki je bila tedaj še na svojem začetku.[2] Evbojski Grki so prinesli s seboj tudi svoj alfabet (uporabljali so zahodnogrški alfabet); pismenost in raba pisave sta jim dajala na kulturnem področju veliko prednost.

Alfabet se je med italskimi ljudstvi hitro razširil. Prvi so ga v zadnji četrtini 8. stoletja pr. Kr. prevzeli in za potrebe svojega jezika priredili Etruščani;[3] prirejeni etruščanski alfabet je obsegal naslednje črke: a (*alfa*), b (*beta*), c (*gama*), d (*delta*), e (*epsilon*), v (*digamma*), z (*zeta*), h (*heta*), θ (*theta*), i (*iota*), k (*kappa*), l (*lambda*), m (*mu*), n (*nu*), $^{+}$s (*samek*), o (*omikron*), p (*pi*), σ (*sade*), q (*koppa*), r (*ro*), s (*sigma* – tri- in štiripotezna), t (*tau*), u (*ipsilon*), ^{x}s (*ksi*), φ (*fi*), χ (*hi*), ki pa niso bile vse v rabi, saj jih etruščanski sistem ni v celoti potreboval, so se pa kljub temu ohranjale in prenašale kot živi del alfabetne tradicije.[4]

Še pred letom 700 pr. Kr. se je alfabet razširil po večjih središčih južne Etrurije, druga italska ljudstva s svojimi avtohtonimi jeziki (Oski, Umbri, Faliski, Latini, (južni) Pikenci, predsamnitski prebivalci Kampanije, Veneti, ne pa tudi Sikuli, ki so neodvisno uporabljali

1 O tem poročajo npr. Dionizij Halikarnaški (*Rimske starožitnosti* 1, 33, 4), Tacit (*Anali* 11, 14, 4) in Gaj Julij Higin (*Zgodbe* 277). Za natančnejši pregled gl. Briquel 1988.

2 Musti 2005; Mertens 2006; Przesang 2009; Pugliese Carratelli 1983.

3 Za natančnejši oris gl. Pallottino 1977; Bianchi Bandinelli-Giuliano 2000; Torelli 2001; Aigner-Foresti 2003.

4 Meiser 2010: 47–48.

grški alfabet), vključno z po genetskih jezikoslovnih merilih neitalsko govorečimi ljudstvi antične Italije (keltski Leponti, cisalpski Galci, balkanski Mesapijci,[5] neindovropski severni del Pikencev), pa so alfabet prevzela neposredno ali posredno po posredovanju Etruščanov. V 7. stoletju pr. Kr. je bil alfabet razširjen po celotnem etruščanskem jezikovnem prostoru od Etrurije do Padske nižine, dosegel pa je tudi Lacij (lat. *Latium*), domovino Latincev-Rimljanov, ki so ob stiku z etruščanskimi sosedi pisavo začeli uporabljati nekje v prvi polovici 7. stoletja pr. Kr.; v 7. oz. 6. stoletju so alfabet prevzeli Samniti (tj. osko-umbrijsko govoreča italska plemena), Pikenci in Veneti: najstarejši napisi Oskov in Umbrov segajo segajo v 4. stoletje, umbrijski deloma celo že v 7., najstarejši venetski in južnopikenski v 6. stoletje pred našim štetjem. Razvoj latinske pisave je od 6. stoletja pr. Kr. naprej potekal samostojno, neodvisno od zunanjih vplivov.

Med strokovnjaki so se od 18. stoletja naprej kresala različna mnenja, ali so Rimljani prevzeli abecedo neposredno od Grkov ali po posredovanju Etruščanov; jezikovne raziskave in analize so pokazale, da so jo nedvomno prevzeli po etruščanskem posredovanju, na kar je prvi opozoril francoski jezikoslovec Michel Jules Alfred Bréal (1832–1915) leta 1892, dokazal pa finski jezikoslovec Magnus Hammarström leta 1920.[6] Pri tem posredovanju sta odigrali pomembno vlogo zlasti mesti Cere/Kaere (lat. *Caere*) in Tarkviniji (lat. *Tarquinii*), ki sta bili v neposredni soseščini Latincev oz. Rimljanov. Enotnega mnenja glede tega, ali je primarni vir latinske abecede grški ali etruščanski alfabet, kljub temu še vedno ni (Wallace 2011: 10–12). Vsekakor so Rimljani alfabet od Etruščanov prevzeli tako iz potrebe kot tudi zaradi rivalstva; najbrž je šlo (čeprav o tem zgolj ugibamo) ne le za kulturne razloge, ampak tudi za razloge ekonomske narave.

Latinski izraz za črko je *littera*, etimologija besede ni zanesljivo pojasnjena. Domnevno, a z jezikovnimi dokazi ne zadostno potrjeno naj bi izhajala iz istega korena kot glagol *lino* ‘mažem, premažem’ in tako bi bil osnovni pomen besede ‘nekaj namazanega, namazano znamenje’.[7] Imen črk Rimljani niso prevzeli od Grkov (ti so jih prevzeli od Feničanov), ampak od Etruščanov, ki so črke preprosto poimenovali glede na njihovo glasovno vrednost.

Kdaj točno se je oblikovala latinska abeceda, ni mogoče zanesljivo potrditi, saj ohranjeni najstarejši zapisi v latinskem jeziku (gre za epigrafske napise na različnih materialih) segajo v 6. in celo 7. stoletje pr. Kr. Nasploh napisi po celotnem ozemlju Italije kažejo, da je širjenje abecede po Italiji napredovalo hitro, vendar je pri absolutni večini težava ta, da jih ni mogoče zanesljivo datirati (Bonfante 1996: 301–302).

Nekaj posebnosti latinske abecede v primerjavi z etruščansko in grško:

1. Etruščanski vpliv na latinsko abecedo je viden pri tretji črki, tj. pri grški črki *gamma* (Γ), ki so jo Etruščani uporabili za *c*, tj. /k/, saj njihov jezik ni poznal zvenečih zapornikov tipa /b/, /d/, /g/. Pri Etruščanih je obveljalo pravopisno pravilo, da se pred sprednjimi samoglasniki, tj. pred *i* in *e* ter pred soglasniki uporablja *gamma* (iz obrnjenega grškega Γ nastali C), pred *a kappa* (K), pred *u* in *o* pa *koppa* (iz grške črke Q nastali Q). Rimljani so sprva v celoti prevzeli to rabo – tudi najstarejši latinski napisi namreč ne ločujejo med *g* in *k*, ki sta se tako zapisovala s C, K in Q, njuna vrednost pa je bila odvisna od položaja v besedi. Po preureditvi sistema in eliminaciji *kappe* se je ta ohranila le še v nekaterih oblikah kot *Kalendae* ‘prvi dan v mesecu’, *Kaeso* ‘Kajzon (rimsko osebno ime)’ ipd. Prav tako *gama* v vrednosti /g/ še ostane v rabi pri krajšavah tipa C. (za *Gaius*) in Cn. (za *Gnaeus*).

2. Sprva je torej v latinskem pravopisnem sistemu prihajalo do nedoslednosti pri zapisovanju glasu *g*, saj sta se *k* in *g* (ki ga etruščanščina ni poznala) označevala z istim znamenjem, tj. grško-etruščansko *gamo* Γ oz. C; in po izročilu naj bi Spurij Karvilij Ruga (sicer osvobojenec rimskega konzula Spurija Karvilija Maksima Ruge), ki je v Rimu med letoma

5 Mesapski in apulski alfabet sta teoretično sicer lahko prevzeta direktno iz grškega vira.

6 Gl. Gordon 1969; Haarmann 1990, 294–298.

7 Walde-Hoffmann 1982: 814; Sandoz 1991; Ernout-Meillet 2001: 363; de Vaan 2008: 346.

254 in 234 pr. Kr. imel šolo, iznašel novo črko *G* tako, da je črki *C* dodal črtico, umestil pa jo je na sedmo mesto v abecedi namesto neuporabljenega Z.[8]

3. V latinščini se je sicer dolgo ohranila grška črka Z za glas *dz*, čeprav je niso uporabljali; stala je na sedmem mestu med *f* in *h*. Sem je po uvedbi nove črke Spurij Karvilij Ruga (gl. zgoraj) postavil *G*.

4. Podobno so iz znaka za grško črko *ro* (P) z dodatkom črtice dobili R.

5. Grščina je neposredno vplivala pri prevzemu štirih črk: B, D, O in X; te so Rimljani prevzeli ali neposredno od Grkov iz južne Italije ali, kar je verjetneje, prav tako iz etruščanske tradicije, ki je grafeme s temi vrednostmi kljub njihovi neuporabnosti za zapisovanje etruščanščine zvesto ohranjala v abecedarijih.

6. V svoji abecedi Rimljani niso potrebovali šestih črk grškega alfabeta:

a) ker niso poznali pridihnjenih nezvenečih zapornikov, niso prevzeli črk *theta* (Θ [th]), *fi/phi* (Φ [ph]) in *hi/khi* (X [kh]); b) črk *ksi* (Ξ [ks]), *psi* (Ψ [ps]) in *omega* (Ω [ō:]).

7. Glas *f*, ki v grščini ni obstajal (črko *fi/phi* Φ so Grki izgovarjali [p^h]), je pa bil sestavni del soglasniškega sestava tako etruščanščine kot italskih jezikov, so sprva v latinščini (po zgledu na prakso, ki je bila za zapisovanje etruščanščine v rabi v staroetruščanskem obdobju) zapisovali kot kombinacijo *digamme* in *hete* (VH ~ HV), kasneje pa se je v sklopu latinskega alfabeta to dvočrkje poenostavilo v prid *digamme* (dvojna *gamma*; Ⅎ, ⅎ). Arhaična latinska abeceda je tako vključevala 21 črk:[9] A, B, C, D, E, F, Z, H, I, K, L, M, N, O, P, Q, R, S, T, V, X.

1.2 Klasična latinska (rimska) abeceda

Do nadaljnjih spremembe v latinski abecedi je prišlo v 2. stoletju pr. Kr., še zlasti po vojaški pokoritvi Grčije leta 146 pr. Kr., ko se je grški kulturni in jezikovni vpliv na Rim še okrepil. Rimljani so iz grščine prevzeli veliko izposojenk, njihovo zapisovanje pa je bilo otežkočeno, še zlasti v primerih, ko latinska pisava ni imela ustreznih znakov za zapisovanje grških glasov. Zato je bilo treba abecedo nekoliko dopolniti, zasluge za to pa pripisujejo predvsem dvema literarnima ustvarjalcema: politiku, govorniku in vsestranskemu književniku Marku Tuliju Ciceronu (106–43 pr. Kr.) in polihistorju Marku Terenciju Varonu (116–27 pr. Kr.) (Perl 1971):

1. X – Črka *X* je imela v vzhodnogrškem alfabetu glasovno vrednost k^h (označevala je pridihnjeni mehkonebnik), v zahodnogrškem alfabetu, ki je vplival na latinščino, pa je imela glasovno vrednost *ks*.

2. Z – Spurij Karvilij Ruga je z uvedbo nove črke *G* to umestil na sedmo mesto v abecedi namesto neuporabljenega *Z*. Ko so Rimljani s prevzemanjem grških besed to črko znova potrebovali, so jo zato, da ne bi zmotila vrstnega reda že ustaljene abecede, umestili na konec.

3. Y – Grško črko *Y* so Rimljani tako kot Etruščani prvotno zapisovali z *V*, uporabljali pa so jo tako za zapisovanje glasu *u* kot tudi glasu *v*. Ko so jo v 2. stoletju pr. Kr. ponovno prevzeli za zapisovanje besed grškega izvora, so jo prevzeli neposredno iz grščine in v nespremenjeni obliki; tako je prišlo do ločevanja med latinskim *V*, ki so ga uporabljali za označevanje *u* in *v*, ter med *Y* (*y* oz. [ü:]). V abecedi so jo postavili na konec pred *Z*.

Z dodatkom črk *Y* in *Z* na konec abecede govorimo o koncu arhaične latinske abecede in o začetku klasične (Desbordes 1990: 147 in nasl.).

Ob koncu klasičnega obdobja in ob začetku rimskega cesarstva (začetek 1. stol. po Kr.) je latinska abeceda vključevala 23 črk: A [a:], B [b], C [k], D [d], E [e:, ɛ], F [f], G [g], H [h], I [I, i; j:], K [k], L [l], M [m], N [n], O [o:, ɔ], P [p], Q [k], R [r], S [s], T [t], V [u:, w:, ʊ], X [ks], Y [ü:], Z.[10]

8 Götz 1899: 1629. Prim tudi Plutarh, *Rimska vprašanja* 59; Kvint Terencij Skaver, *O pravopisu* (*De orthographia*) 15, 15, in nasl.

9 Meiser 2010: 48; Haarmann 1990: 296.

10 Walace 2011: 10; Krejci 159.

Vse do renesanse v latinski abecedi ni bilo več sprememb; tedaj je prišlo do ločenega zapisovanja, in sicer: a) *U* in *V*, ki sta se prej oba zapisovala z *V* (to načelo upošteva tudi večina sodobnih latinskih slovarjev; tako ima sodobna latinska abeceda 24 črk); b) soglasniškega *J* od samoglasniškega *I*, ki sta se prej oba zapisovala z *I* (to načelo upoštevajo predvsem angleški slovarji latinščine).

Pravopisne spremembe v latinščini so predlagali tudi nekateri literati. Tako je na primer rimski epik in dramatik Kvint Enij (239–169 pr. Kr.) predlagal, da bi »dolge« oz. podvojene soglasnike, ki so jih prej zapisovali samo z eno črko (*ese* namesto *esse* 'biti', *velet* namesto *vellet* 'bi hotel'), začeli zapisovati z dvema črkama; pri tem je izhajal iz svojih izkušenj na področju pesništva in metrike, saj bi bilo tako mogoče lažje razpoznati in določiti dolžino zlogov. Ta novost se je hitro uveljavila in je bila v rabi že v 1. polovici 2. stoletja pr. Kr. tako v jeziku izobražencev in književnih ustvarjalcev kot tudi v dokumentih javnega značaja. Rimski satirični pesnik Gaj Lucilij (ok. 180–103/102 pr. Kr.) je v svojih delih med drugim obravnaval tudi slovnična in pravopisna vprašanja; eno od vprašanj, s katerimi se je ukvarjal, je bilo tudi, ali naj se dolgi *i* (ī) zapisuje z dvočrkjem *ei*. Rimski dramski (predvsem tragiški) pesnik Lucij Akcij (ok. 170–ok. 90 pr. Kr.) je predlagal tri pravopisne novosti, in sicer: da bi se dolžina samoglasnikov *a*, *e* in *u* označevala tako, da bi se jih zapisovalo podvojeno; da bi se dvoglasnik *ei* zapisoval z ī; da bi grškim imenom prenehali dajati latinske končnice. Njegovi pravopisni predlogi niso našli odziva.[11]

Nekaj pravopisnih sprememb v latinski abecedi je skušal izvesti tudi cesar Klavdij (10–54 po Kr., vladal od l. 41) z uvedbo treh novih črk in ločevanjem besed s pikami, a se nobena ni uveljavila (Krejci 2016: 159–160).

1.3 Značilnosti latinske pisave: smer pisanja, ločila, okrajšave

Najstarejši rimski napisi so bili pisani eni od desne proti levi, drugi od leve proti desni. Pisanje od desne proti levi je bilo značilno za etruščanski jezik, pisanje od leve proti desni pa je bilo krajši čas konec 7. stoletja v modi v etruščanski mestih Veji in Cere/Kaere, ki sta mejili na rimsko ozemlje in sta nanj tudi vplivali. Verjetno je prav to vplivalo na razvoj smeri pisave pri Rimljanih. Nekateri napisi so bili zapisani tudi v načinu *bustrofedon* ('tako kot vol obrača' iz gr. βοῦς/*boûs* 'vol' in στρέφω/*stréphō* 'obračam'), torej izmenjaje iz vrstice v vrstico: ena vrstica od leve proti desni, naslednja od desne proti levi. Poimenovanje tega načina zapisa nakazuje podobnost z oranjem, ko je orač z volovsko vprego na koncu brazde ralo obrnil in nato nadaljeval delo v drugo smer. Med ohranjenimi zapisi je tudi nekaj primerov spiralnih zapisov besedil. Približno do sredine obdobja rimske republike (3. stol. pr. Kr.) se je kot norma uveljavilo zapisovanje od leve proti desni in tudi absolutna večina napisov od tega obdobja naprej je zapisana tako; drugi načini zapisovanja se pojavljajo zelo redko.

Najstarejši zapisi (ne glede na to, za katero vrsto napisov gre) niso poznali uporabe ločil; velikokrat so bili pisani brez presledkov in ločil med besedami (t. i. *scriptio continua*). Na tistih napisih, kjer so bila uporabljena ločila, ta ločujejo besede; velikokrat sta bili uporabljeni dve piki ali celo tri pike; ločila navadno niso ločevala stavkov ali verzov oziroma zgolj izjemoma. Še redkejši so primeri, da so ločila ločevala dele ali poglavja zapisov. V cesarskem obdobju jih niso več tako pogosto uporabljali za ločevanje besed, najdemo pa v besedilih primere, ko ločujejo predložne zveze ali glagolske besedne zveze, včasih tudi stavke.

Za zapisovanje od 3. stoletja pr. Kr. so za latinske napise značilne tudi okrajšave, ki zaznamujejo bodisi osebna imena bodisi sorodstvena razmerja, dalje imena ali dele mesecev, uradne politične, upravne in vojaške nazive. Namen okrajšav je bil praktične narave: z njimi so pri zapisovanju prihranili prostor, čas, ki ga je bilo treba vložiti v delo za zapis, zaradi večinoma dragih popisnih materialov pa so s tem tudi znatno zmanjšali stroške (Clackson 2011: 22–23).

11 Stolz-Debrunner-Schmid 1966, 78–81; Clackson 2011: 245–248.

2 Najstarejši zapisi v latinščini

Najstarejše, predliterarno obdobje latinskega jezika se razteza od prvih pisanih virov, nastalih v 7. ali 6. stoletju, pa tja do srede 3. stoletja pr. Kr.; to je obdobje, ko je bil Rim še tradicionalna skupnost in še ni prišel v tesen stik s helenističnim svetom. Večina napisov omenjenega obdobja se ni ohranila, ker so bili napisani na neobstojnih popisnih materialih; ohranjeni so samo napisi, ki so bili zapisani na trdnih in obstojnih materialih in iz obdobja med letoma 700 in 400 pr. Kr. (datacija je okvirna) se jih je ohranilo 17. Gre predvsem za napise na predmetih, ki so jih uporabljali v vsakdanjem življenju, ki so bili namenjeni podaritvi in so utrjevali osebne vezi (fibule, posodje ipd.), ter nekaj napisov javnega pomena (verski in politični napisi).

2.1 *Vetusia* in fibula iz Prenesta (7. st. pr. n. št.)

Za najstarejša napisa veljata dva: ***napis Vetusia*** (Rix 1991: La 2.1.) in ***fibula (zaponka) iz Prenesta*** (*fibula Praenestina*; CIL 1^2.3); slednja je daleč najbolj znana. Gre za zaponko, s katero so si Rimljani spenjali togo na ramenu, v tem primeru iz zlata, na njej pa je zapis v arhaični latinščini, ki se glasi:

MANIOS · MED : FHE:FHAKED : NUMASIOI,

kar se v prevodu glasi: »Manij me je naredil za Numerija«. Problem tega napisa je, da je bila v preteklosti pod vprašaj že postavljena pristnost tako same fibule kot tudi napisa (Wachter 1987: 55–65).

2.2 *Duenos* (6. st. pr. n. št.)

Podoben je ***napis Duenos*** (poimenovan po prvi besedi prve fraze tretje vrstice napisa: *DUENOS/MED/FECED = bonus me fecit* »Dober (človek) me je napravil«) na trodelni vazi, ki jo je leta 1880 našel nemški arheolog Heinrich Dressler med izkopavanji na rimskem griču Kvirinalu (CIL I 2^2, 4: 371).

2.3 Črni kamen

Kljub temu, da naj bi bila fibula iz Prenesta starejša, pa zaradi dvomov o njeni pristnosti nekateri strokovnjaki navajajo kot najstarejši zapis v latinskem jeziku t. i. Črni kamen (lat. *Lapis niger*). Gre za prostor, ki ga je odkril italijanski arheolog in arhitekt Giacomo Boni maja 1899, njegov osrednji del pa je stela (lat. *cippus*) iz črnega tufa, na kateri je napis v arhaični latinščini, ki je javnega značaja in ima versko vsebino. Napis, ki teče od desne proti levi, različno datirajo v obdobje od 4. do 7. stoletja pr. Kr.[12]

2.4 Sibilinske knjige in zakoni dvanajstih plošč

V arhaičnem obdobju je bila pismenost očitno že razširjena, a omejena na aristokracijo; drugače kot v Grčiji se pismenost tu ni širila z bogato epsko tradicijo in ustnim izročilom. Dolgo je bila pismenost vezana na državno upravo, na področje prava in na versko življenje, njeni glavni nosilci pa so bili aristokracija in svečeniki, ki so prav tako izhajali iz vrst aristokracije. Posebej je treba omeniti anale (lat. *annales*), državno kroniko (dobesedno 'letopis'), v katero so rimski državni uradniki zapisovali najpomembnejše dogodke tekočega leta (Vogt-Spira 1989). Podobna zbirka verskega značaja so bile ***sibilinske knjige*** (lat. *libri Sibyllini*), zbirka prerokb velikega verskega in političnega pomena, na katere so se Rimljani navadno obračali za nasvet v časih hude stiske. Kako pomembna je bila pismenost, pa dokazuje področje prava, ki je bilo dolgo prepuščeno ustni tradiciji, ki pa na tako občutljivem področju ni zadostovala, še zlasti pri urejanju burnih odnosov med aristokrati in plebejci v antičnem Rimu. Da bi preprečili manipuliranje aristokracije z ustnim pravnim izročilom, je nastal

12 Wachter 1987: 66–69; Hartmann 2005: 122–130, 192–197, 252–256, 336–343; Vogt-Spira 1994: 517–519.

zakonik ***zakoni dvanajstih plošč*** (lat. *leges duodecim tabularum*), ki ga je v letih 451–450 pripravila posebna komisija desetih mož (Zlinsky 1993).

2.5 Širjenje latinske pisave

S širjenjem rimske države sta se širila tudi latinski jezik in latinska abeceda; vojaške postojanke in enote v njih so bili glavni nosilci širjenja latinskega jezika na novo osvojenih ozemljih, enako pa tudi rimski naseljenci. Nelatinsko govoreči prebivalci, v prvi vrsti pripadniki lokalnih elit ter trgovci in obrtniki, so se vedno začeli učiti latinski jezik zaradi številnih koristi, ki jih je njegovo poznavanje prinašalo; tako se je širila tudi latinska abeceda, ki je za novo osvojene prebivalce postala prevladujoča. Do 3. stoletja pr. Kr. se je latinščina razširila po Italiji, v 2. in 1. stoletju po severni Italiji in območju Alp, kjer je sicer živelo mešano prebivalstvo, ki so ga sestavljali Galci in pripadniki različnih ljudstev in plemen severne Italije, ko je bil rimski imperij na višku, pa so latinščino govorili in pisali v večini Evrope, v severni Afriki, na Balkanu, v Grčiji in v delih Bližnjega in Srednjega Vzhoda. Latinska pismenost je bila najbolj razširjena v prvih stoletjih po Kr. Z razširitvijo po Evropi je latinska abeceda postala norma in osnova za večino evropskih pisav vse do danes.

V srednjem veku, v obdobju med 500 in 1500, posebnosti v sami pisavi ni; raznolika tradicija je pripeljala le do razvoja različnih vrst in tipov pisav.

3 Kratek očrt nekaterih tipov latinskih pisav

3.1 Rimske pisave

Najstarejši primeri latinske pisave so epigrafski napisi, vklesani v kamen ali vgravirani v različne izdelke, ki segajo v čas vse do 6. ali celo 7. stoletja pr. Kr. Prve latinske črke so bile preproste kapitale (velike črke) različnih oblik, ki so nastale po grških vzorih. Do 1. stoletja se je zapisovanje s kapitalami razvilo in tako je pisava postala še bolj berljiva, kar ji je tudi zagotovilo obstoj vse do danes. Dodelane oblike zapisovanja kažejo, da zapisovanje z vklesavanjem ni potekalo direktno, ampak so zapisovalci zapis prej načrtovali in si pripravili osnovo bodisi z železnim pisalcem ali s čopičem. Poleg zapisovanja na napise so zapisovalci za pisanje rokopisov uporabljali kurzivne pisave (kurziva ali kurzivna pisava = »tekoča« pisava; iz lat. *curro* »tečem«), lahko pa tudi kake druge neformalne sloge zapisovanja, zlasti za zapisovanje manj pomembnih besedil (npr. pisanje s peresom ali stilusom na voščene tablice ipd.). Lahko so uporabljali velike črke (majuskula) ali male črke (minuskula). Glede na lastnosti pri rimskih pisavah ločujemo nekaj glavnih tipov pisave.

a) **Kapitalna pisava** (lat. *capitalis*). Uporabljala se je na napisih, značilno zanjo pa je, da proporci črk te pisave tvorijo kvadrat. V paleografiji in epigrafiki ločujemo kvadratno kapitalo (*capitalis quadrata, capitalis elegans*), ki jo najdemo v knjigah, ter monumentalno kapitalo (*capitalis monumentalis* ali *scriptura monumentalis*) za trdne popisne materiale.

b) **Stara rimska kurziva** (lat. *cursiva*). Najzgodnejši ohranjeni dokument, napisan s to pisavo, datira v 1. stoletje pr. Kr., v rabi pa je bila približno od 2. stoletja pr. Kr. do 3. stoletja po Kr. Uporabljali so jo pri nekaterih zgodnejših rimskih napisih, ki so jih zapisovali hitro in nekonsistentno (kar je vplivalo na njihovo berljivost), zanjo pa so značilne predelave posameznih črk ter povezava nekaterih v ligature in okrajšave. Uporabljali so jo tudi za pisanje na voščene tablice s stilusom ter pisanje grafitov.

c) **Rustična kapitala** (lat. *capitalis rustica*). Je najzgodnejša latinska knjižna pisava; zapise v njej najdemo od 1. stoletja po Kr. Gre za dodelano, kaligrafsko pisavo z značilnimi ozkimi oblikami črk in ostrimi koti, s črko A pogosto brez prečne črte, zelo širokim M in izstopajočo izboklino pri R. Besede so navadno deljene s piko na sredini med besedami.

č) **Uncialne pisave** (lat. *uncialis*). Ime izhaja iz napačnega razumevanja, da naj bi bile črke visoke eno unčo (2,54 cm). Popularna je bila v obdobju med 4. in 8. stoletjem po Kr.

za pisanje knjig. Večina ohranjenih zapisov v uncialnih pisavah izvira iz severne Afrike, uporabljali pa so jo v Italiji, zlasti v Rimu, največ pri zapisovanju bibličnih besedil. Z misijonarskim delom se je ta pisava razširila tudi v nekatere druge dele rimskega cesarstva, tudi v Britanijo, kjer so jo izpopolnili.

d) **Poluncialne pisave** (lat. *semiuncialis*). Prvotno so jih tako imenovali napačno v prepričanju, da gre za popačeno verzijo uncialnih pisav. Kdaj so se razvile te pisave, ni znano; ohranjena besedila segajo tja do 3. stoletja po Kr. Zanje so značilne podaljšave črk, in sicer zlasti pri tistih črkah, katerih deli segajo nad glavno črto (ang. *ascender*): *b*, *d*, *f*, *h*, *l* ali pod glavno črto (ang. *descender*) *f*, *g*, *p*, *q*, dalje podaljšani *s*, zaokrožene oblike črk *a* in *t*, *g* podoben številu 5, pri *m* ravna prva črta in zaokrožena zadnja ter zapisovanje N z veliko črko (kapitalo).[13]

e) **Kvadratne kapitale** (lat. *quadrata capitalis*). Gre za pisane verzije sicer klesanih črk, ki so jih uporabljali za besedila prestižnih rokopisov Vergilija v 4. in 5. stoletju. Posnemajo napisne kapitale, samo v pisani (knjižni) obliki; so precej široke in zavzamejo veliko prostora. Gre za precej razkošno pisavo, ki je bila zahtevna za zapisovanje in ga je precej upočasnila. Ohranjeni so samo fragmenti (dva kodeksa (Sankt Gallen, Vatikan) in nekaj posameznih listov (Berlin)).

f) **Nova/mlajša rimska kurziva** (lat. *cursiva romana nova*). Nastala je iz stare rimske kurzive, ki je bila v rabi do 4. stoletja. V pozni antiki je bila pisava, namenjena administraciji in pisanju korespondence; primerna je bila za hitro pisanje, zanjo pa je bila značilna pogosta raba ligatur in okrajšav ter nekatera specifična znamenja in poteze. Zaradi svoje praktičnosti je bila zelo priljubljena.

3.2 Lokalne različice latinske pisave v srednjem veku

V srednjem veku je nastalo tudi precej lokalnih različic latinske pisave.

a) **Francija**. V Franciji sta se med 5. in 8. stoletjem razvili dve: konec sedmega in v začetku 8. stoletja luxueuilska minuskula, imenovana po benediktinskem samostanu Luxueil, ki ga je med letoma 585 in 590 ustanovil irski misijonar sv. Kolumban (gre za precej oglato pisavo, ki je izšla iz nove rimske kurzive in ima nekaj značilnosti polunciale, z nekaj nenavadnimi oblikami črk (a kot dvojni c ipd.) in številnimi ligaturami ter dosledno med seboj ločenimi besedami) in corbiejska minuskula, ki so jo razvili v benediktinskem samostanu Corbie na severu Francije, ki ga je med letoma 657 in 661 ustanovila merovinška kraljica Baltilda.

b) **Španija**. V Španiji so razvili vizigotsko minuskulo, špansko lokalno pisavo, nastalo iz polunciale in deloma iz nove rimske kurzive z malo ligaturami in preprostimi okrajšavami, ki se je ohranila vse do 12. stoletja.

c) **Italija**. V Italiji se je na osnovi polunciale, deloma pa tudi nove rimske kurzive razvila beneventanska minuskula, ki je nastala v južni Italiji sredi 8. stoletja in se je ohranila vse do 14., ponekod celo do 15. stoletja.

č) **Otoške (inzularne) pisave**. Posebno skupino pisav tvorijo t. i. otoške (inzularne) pisave. Gre za široko paleto pisav, ki so se razvile po umiku Rimljanov z Britanskega otočja. Izvirale so iz takrat že pokristjanjene Irske, od tod pa so jih irski misijonarji zanesli v severno Anglijo in v številne dele Evrope. Izraz »otoške pisave« se uporablja na splošno, kadar ni znano, ali je pisava anglo-saksonskega ali irskega izvora. Med njimi so:

— **otoška (inzularna) minuskula**, ki so jo uporabljali tako pri vsakdanjem pisanju kot tudi pri pisanju rokopisov, zanjo pa so bile značilne: delitev besed, raba ločil ter raba ligatur in okrajšav;
— **otoška (inzularna) polunciala**, ki je bila formalna knjižna pisava; najdemo jo v rokopisih, domnevno pa izvira iz Irske;

13 Lowe 1934–1972 Suppl.: VII–X; Woodcock–Knight 1992: 38.

— **anglo-saksonska minuskula**, v kateri so napisani stari angleški teksti; nastala je pod vplivom karolinške minuskule, ohranila pa se je do 12. stoletja.
— Karolinška minuskula velja za eno najpomembnejših faz v razvoju zahodne kaligrafije. Nastala je v času Karla Velikega in njegovih reform, ko se je pojavila potreba po lepi in berljivi pisavi. Razvila se je iz antične rimske polunciale, središč, ki so gojila in ohranjala to pisavo pa je bilo več. Poleg različice, ki so jo gojili v sami frankovski državi, poznamo še dve različici:
— **angleška karolinška minuskula**, ki so jo uporabljali angleški pisarji v 10. in 11. stoletju; gre za kaligrafsko pisavo, ki jo odlikujeta jasnost in berljivost, na splošno pa so jo uporabljali za latinska besedila;
— **italijanska karolinška minuskula**, ki so jo uporabljali za pisanje knjig in dokumentov od 9. do 13. stoletja. To je različica karolinške minuskule, ki so jo pozneje znova obudili humanistični učenjaki in tiskarji.

d) **Gotica**. Skupna značilnost gotice in njenih različic so ozke črke z ostrimi koti in lomljenimi potezami; se pa pisava pojavlja v veliko različicah, med katerimi so pomembnejše prehodna (tranzicijska) gotika (»protogotika«), prirezana gotika (*textura prescissa, textus prescissus*), kvadratna gotika (*quadrata*), okrogla/zaokrožena gotika (*rotunda*), gotika bastarda (knjižna pisava, ki se je razvila iz gotske minuskule) in tekstura (*textura*), gotska knjižna pisava, ki je postala zgled za lomljene tipografske (tiskarske) pisave, kakršna sta bili fraktura, za katero so bile značilne lomljene oblike črk, ter švabaška pisava z okroglimi, močnimi lomljenimi oblikami, še zlasti pa za bulatiko, posebno pisavo, ki so jo iz strahu pred morebitnimi ponaredbami razvili v 15. stoletju v papeški pisarni za pisanje papeških listin ali bul, značilno pa je bilo, da je bila zelo težko berljiva.[14]

e) **Humanistične pisave**. Največ so k razvoju sodobnih pisav prispevali humanistični učenjaki v 15. stoletju, ki so reformo pisave izpeljali z namenom, da bi izboljšali berljivost, da bi dali knjižnim izdajam bolj rafinirano in elegantnejšo obliko, deloma pa je šlo tudi za načrtno opozicijo gotskim pisavam, značilnim za severne evropske dežele. Med humanističnimi pisavami izstopajo:
— **humanistična minuskula**, oživljenja karolinška minuskula;
— **humanistična kurziva**, oblika humanistične minuskule, namenjena hitremu pisanju (pisava, ki jo danes imenujemo ležeča (*Italic*));
— **humanistična ležeča pisava**, vrsta pisave, ki so jo razvili pisarji papeške pisarne in znotraj katere običajno razlikujemo dva tipa: *cancellaresca formata* in *cancellarersca corsiva*.[15]

Z obdobjem humanizma se začenja tudi doba tiska; to pa prinaša v zgodovini pisave spet povsem nova poglavja.

Viri in literatura

Aigner-Foresti, Luciana, 2003: *Die Etrusker und das frühe Rom.* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesselschaft.

Bianchi Bandinelli, Ranuccio, Giuliano, Antonio, 2000: *Etruschi e Italici prima del deominio di Roma.* Milano: Biblioteca universale Rizzoli.

Bischoff, Bernard, 1990: *Latin Palaeography. Antiquity and Middle Ages.* Translated by Dáibhí ó Cróinín and David Ganz. Cambridge: Cambridge University Press.

Bonfante, Larissa, 1996: The Scripts of Italy. Daniels, Peter T., Bright, William: *The World's Writing Systems.* New York, Oxford: Oxford University Press. 297–311.

14 Davies 2006: 47–62; Ullman 1960; Eisenstein 2005: 123–163.

15 Za različne tipe pisav in njihove opise gl. Sandys 1919; Knight 1984; Bischoff 1990; Thompson 1912; Daniels–Bright 1996: 330–332; Cencetti 1978; Stiennon 1991.

Briquel, Dominique, 1988: Les traditions sur l'origine de l'écriture. *Revue de philologie* 62. 251–271.
CIL 1918 – CIL I 2², 4 *Inscriptiones Latinae antiquissimae ad Caesaris mortem*. Pars posterior, Fasciculus I. Cura Ernesti Lommatzsch. Berolini.
Cencetti, Giorgio, 1978: *Paleografia latina*. Roma: Jouvence.
Clackson, James (ur.), 2011: *A Companion to The Latin Language*. Oxford: Wiley-Blackwell.
Davies, Martin, 2006: *Humanism in Script and Print in the Fifteenth Century*. Kraye, Jill: *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*. Cambridge: Cambridge University Press. 47–62.
de Vaan, Michiel, 2008: *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages,* Leiden, Boston: Brill.
Desbordes, Françoise, 1990: *Idées Romaines sur l'ecriture.* Lille: Presses Universitaires de Lille.
Eisenstein, Elizabeth L., ²2005: *The Printing Revolution In Early Modern Europe.* Cambridge: Cambridge University Press.
Ernout, Alfred, Meillet, Alfred, 2001: *Dictionnaire Étymologique de la langue latine. Histoire des mots.* Retirage de la 4e édition augmentée d'addition et de corrections par Jacques André. Paris: Klincksieck.
Gordon, Arthur E., 1969: On the Origins of the Latin Alphabet: Modern Views. *California Studies in Classical Antiquity* 2. 157–170.
Götz, Georg, 1899: Carvilius 5. Pauly-Wissova Real-Encyclopädie III, 2. Stuttgart: J. B. Metzler Verlag. st. 1629.
Haarmann, Harald, 1990: *Universalgeschichte der Schrift*. Frankfurt, New York: Campus Verlag.
Hartmann, Markus, 2005: *Die frühlateinischen Inschriften und ihre Datierung: eine linguistisch-archäologisch-paläographische Untersuchung.* Bremen: Hempen.
Knight, Stan, 1984: *Historical Scripts*. London: A. & C. Black; New York: Taplinger, 1984.
Krejci, Gerhard, 2016: *Welt der Schriften – Schriften der Welt: Das 21. Jahrhundert.* E-Book. Books on Demand.
Lowe, E. A. (ur.), 1934–1972: *Codices Latini Antiquiores: A Palaeographical Guide to Latin Manuscripts Prior to the Ninth Century*. 11 volums. and Supplement. Oxford: Clarendon.
Meiser, Gerhard, 2010: *Historische Laut- und Formenlehre der lateinischen Sprache.* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesselschaft.
Mertens, Dieter, Schützenberger, Margareta, 2006: *Städte und Bauten der Westgriechen. Von der Kolonisationszeit bis zur Krise um 400 vor Christus*. München: Hirmer.
Musti, Domenico, 2005: *Magna Grecia. Il quadro storico.* Roma-Bari: Laterza.
Pallottino, Massimo, 1977⁶: *Etruscologia.* Milano: Hoepli.
Perl, Gerhard, 1971: Die Einführung der griechischen Buchstaben ‚Y' und ‚Z' in das lateinische Alphabet. *Philologus* 115. 196–233.
Przesang, Norbert A., 2009: *Magna Graecia, Die Griechen in Unteritalien und Sizilien. Handbuch für Studienreisende und Studierende.* Halle: Cornelius.
Pugliese Carratelli, Giovanni (ur.), 1983: *Megale Hellas. Storia e civiltà della Magna Grecia*. Bologna-Milano: Garzanti-Scheiwiller.
Rix, Helmut, 1991: *Etruskische Texte, Editio Minor, I. Einleitung, Konkordanz, Indices; II. Texte*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
Sandoz, Claude, 1991: Le nom de la «lettre» et les origines de l'ecriture à Rome. *Museum Helveticum* 48. 216–219.
Sandys, John Edwin, 1919: *Latin Epigraphy: An Introduction to The Study of Latin Inscriptions.* Cambridge: Cambridge University Press.
Stiennon, Jacques, 1991: *Paléographie du Moyen Âge.* Paris: Armand Colin.
Stolz, Friedrich, Debrunner, Albert, Schmid, Wolfgang P., 1966: *Geschichte der lateinischen Sprache*. Berlin: Walter de Gruyter. 78–81.
Thompson, Edward Maunde, 1912: *Introduction to Greek and Latin Palaeography*. Oxford: Clarendon Press.

Torelli, Mario (ur.), 2001: *The Etruscans.* London: Thames and Hudson.

Ullman, Berthold Louis. 1960: *The Origin and Development of Humanistic Script*. Rome: Edizioni di Storiae Letteratura.

Vogt-Spira, Gregor (ur.), 1989: *Studien zur vorliterarischen Periode im frühen Rom.* Tübingen: Gunter Narr.

Vogt-Spira, Gregor, 1994: Die lateinische Schriftkultur der Antike. Hartmut Günther, Otto Ludwig (ur.): *Schrift und Schriftlichkeit. / Writing and Its Use.* Ein interdisziplinäres Handbuch internationaler Forschung. An Interdisciplinary Handbook of International Research. 1. Halbband / Volume 1. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 517–524.

Wachter, Rudolf: *Altlateinische Inschriften.* Bern: Peter Lang, 1987.

Walde, Alois, Hoffmann, J. B., 1982[5]: *Lateinisches etymologisches Wörterbuch.* Von A. Walde und J. B. Hofmann. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.

Wallace, Rex, 2011: The Latin Alphabet and Orthography. James Clackson (ur.): *A Companion to The Latin Language*. Malden, MA-Oxford: Chichester. 9–28.

Woodcock, John, Knight, Stan, 1992: *A Book of Formal Scripts*. London: A. & C. Black; Boston: Godine.

Zlinsky, János. 1993: Schriftlichkeit und Mündlichkeit im römischen Recht«. Gregor Vogt-Spira (ur.): *Beiträge zur mündlichen Kultur der Römer.* Tübingen: Gunter Narr. 21–36.

Vanda Babič
Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slavistiko
vanda.babic@guest.arnes.si

Glagolica in cirilica: prvi slovanski pisavi

Prispevek pregledno prikazuje obe slovanski pisavi – glagolico in cirilico – njun nastanek in navezanost na prvi slovanski knjižni jezik, tj. staro cerkveno slovanščino. Pri prvem črkopisu sta predstavljena oba razvojna vidika – eksogeni in endogeni ter obe različici pisave, pri drugi pa njena razširjenost v sodobni čas s prikazom osnovnih grafičnih razlikovanj med posameznimi različicami te pisave. Sledi še kratek pregled glagolskih pričevanj na Slovenskem.

Značilni slovanski pisavi – glagolica in cirilica, kakor ju poimenujemo danes – sta po svojem nastanku in namembnosti tesno vezani na obstoj prvega slovanskega knjižnega jezika – stare cerkvene slovanščine. Sestavljanje prve, poimenovane po starocerkvenoslovanskem glagolu глаголати [glagólati] ‘govoriti’ oz. samostalniku глаголъ [glagólъ] ‘beseda’, je dejansko potekalo istočasno z oblikovanjem stare cerkvene slovanščine, jezika, ki je Slovane že v 9. stoletju uvrstil na zemljevid omikanih in jezikovno razvitih ljudstev, le druga pisava, poimenovana v poklon sv. Cirilu, pa je, zahvaljujoč svoji enostavnejši obliki in navezanosti na grško tradicijo, obdobje prvega slovanskega knjižnega jezika »prerasla« in se kot osnovna »knjižna« različica črkopisa obdržala vse do danes pri dobršnem delu slovanskih narodov. Stara cerkvena slovanščina je s svojo trdno zasnovo liturgičnega jezika pomembno krojila kulturno zgodovino Slovanov, še posebej v pravoslavju, kjer je bila sprejeta kot liturgična različica govorjenega jezika, skupaj z njo pa se je v zavesti in rabi utrdila tudi cirilica, za katero velja, da še danes, kljub več grafičnim različicam, temelji na izvornem naboru cirilskih znakov s konca 9. stoletja oz. začetka 10. stoletja. Za obe pisavi, tako glagolico, ki jo nostalgično ali znanstveno raziskujemo zgolj kot zgodovinsko in v aktivni rabi preminulo pisavo, kot za cirilico pa velja, da sta skupaj s knjižnim jezikom že v visokem srednjem veku sooblikovali trdno osnovo za oblikovanje slovanskega pismenstva, ki se je skozi stoletja postavilo ob bok razvitim književnostim, npr. književnostim antike, hebrejski, egipčanski, srednjeve*škim*: bizantinski, latinski, zahodnoevropskim v domačih jezikih: starofrancoski, staroangleški itn. (Dostál 1968: 227).

1 Azbuka

Poimenovanje obeh slovanskih črkopisov – glagolice in cirilice – *azbuka* je tako kot pri ostalih pisavah[1] nastalo po poimenovanjih prvih dveh črk (*azъ* in *buky*).

Poimenovanja slovanskih črk (*azъ* ‘jaz’, *buky* ‘črka’, *vědě* ‘vem’, *glagoľi* ‘govôri’, *dobro* …) so najverjetneje ostanek oz. *akrostih* neke azbučne pesmi, ki je služila kot učni pripomoček za zapomnitev vrstnega reda črk.

1 Tako se grški črkovni niz po prvih dveh črkah (*alfa – beta*) imenuje *alfabet*, latinski pa *abeceda* (*a – be – ce – de*) itn.

Azbuka							
glagolica			cirilica		poimenovanje in glasovna vrednost črk		
okrogla ali obla	oglata ali hrvaška	številčna vrednost		številčna vrednost			
ⰰ	ⰰ	1	а	1	азъ	*azъ*	*a*
ⰱ	ⰱ	2	б	/	боукы	*buky*	*b*
ⰲ	ⰲ	3	в	2	вѣдѣ	*vědě*	*v*
ⰳ	ⰳ	4	г	3	глаголи	*glagol'i*	*g*
ⰴ	ⰴ	5	д	4	добро	*dobro*	*d*
ⰵ	ⰵ	6	е	5	естъ	*jestъ*	*e, je*
ⰶ	ⰶ	7	ж	/	живѣте	*živěte*	*ž*
ⰷ	ⰷ	8	ѕ	6	ѕѣло	*dzělo*	*dz*
ⰸ	ⰸ	9	з	7	земля	*zeml'a*	*z*
ⰹ, ⰺ	ⰹ, ⰺ	10	ї і, і	10	иже	*iže*	*i*
ⰻ	ⰻ	20	и	8	и	*i*	*i*
ⰼ	ⰼ	30	ґ, ћ	/	дѣрвь	*děrvь*	*g', ĵ*
ⰽ	ⰽ	40	к	20	како	*kako*	*k*
ⰾ	ⰾ	50	л	30	людье	*l'udьje*	*l*
ⰿ	ⰿ	60	м	40	мыслите	*myslite*	*m*
ⱀ	ⱀ	70	н	50	нашь	*našь*	*n*
ⱁ	ⱁ	80	о	70	онъ	*onъ*	*o*
ⱂ	ⱂ	90	п	80	покои	*pokojь*	*p*
ⱃ	ⱃ	100	р	100	рьци	*rьci*	*r*
ⱄ	ⱄ	200	с	200	слово	*slovo*	*s*
ⱅ	ⱅ	300	т	300	тврьдо	*tvrьdo*	*t*
ⱉ	ⱉ	400	оу	(400)	оукъ	*ukъ*	*u*
ⱈ, ⱈ҃	ⱈ, ⱈ҃	500	ф	500	фрьтъ	*frьtъ*	*f*
ⱊ	ⱊ	600	х	600	хѣръ	*hěrъ*	*x*
ⱋ	ⱋ	700	ѡ	800	отъ	*otъ*	*o*
ⱌ	ⱌ	800	ш	/	ша	*šta*	*št, ć, šć*
ⱍ	ⱍ	900	ц	900	ци	*ci*	*c*
ⱎ	ⱎ	1000	ч	90	чрьвь	*črьvь*	*č*
ⱏ	ⱏ	/	ш	/	ша	*ša*	*š*
ⱐ	(ⱋ), ⱑ	/	ъ	/	еръ	*jerъ*	*ъ*
ⱒ, ⱓ in ⱐⱑ	/	/	ы in ъи	/	еры	*jery*	*y*
ⱔ	ⱑ	/	ь	/	ерь	*jerь*	*ь*

Ⱑ	ⱘ	/	ⱅ	/	ⱑѢТЬ	*jatь*	*ě, ja*
ⱐ	ⱔ	/	ⱓ	/	ⱓ	*ju*	*ju*
/	/	/	ⱑ	/	ⱑ	*ja*	*ja*
/	/	/	ⱑ	/	ⱑ	*je*	*je*
ⱔ	/	/	ⱘ	(900)	ⱘѦСЪ	*ęsъ*	*ę*
ⱗ	/	/	ⱑⱘ	/	ⱑⱘѦСЪ	*jęsъ*	*ję*
ⱘ	/	/	ⱏ	/	ⱏѦСЪ	*ǫsъ*	*ǫ*
ⱘⱔ	/	/	ⱑⱏ	/	ⱑⱏѦСЪ	*jǫsъ*	*jǫ*
ⱁ	ⱘ	/	ⱱ	400	ⱱЖИЦА	*üžica*	*ü, v*
/	/	/	ⱁ, ⱘ	9	ⱁИТА	*fita*	*th, f*
/	/	/	ⱘ	60	КСИ	*ksi*	*ks*
/	/	/	ⱁ	700	ПСИ	*psi*	*ps*

2 Glagolica

Prvo slovansko pisavo – glagolico – je sestavil sv. Ciril (posvetno ime Konstantin [826/827–869]) v sodelovanju s starejšim bratom Metodom (814–885) v letih 862–863 na željo velikomoravskega kneza Rastislava (842–871), ki si je v obdobju pokristjanjevanja srednjeevropskih ljudstev zaželel, da bi se bogoslužje v njegovi kneževini izvajalo v slovanskem, torej v domačem jeziku vernikov. Ker Slovani do takrat niso imeli svoje lastne pisave niti knjižne tradicije, sta solunska brata morala hkrati oblikovati tako knjižno različico slovanskega jezika (oz. eno izmed narečij nekultiviranega slovanskega jezika povzdigniti na nivo verskega jezika) kot sestaviti za ta jezik ustrezen črkopis.

2.1 Sestavitev glagolice

Glagolico sestavlja 38 grafemov. Zaradi njihove svojevrstne podobe so preučevalci pri pojasnjevanju izvora glagolskih črk izhajali iz dveh osnovnih vidikov.

2.1.1 Eksogeni vidik

Prvi se je pojavil *eksogeni vidik*, ki vzore za nastanek glagolskih grafemov išče v drugih grafičnih sestavih, bodisi v hazarskem, sirskem, koptskem, samaritanskem, armenskem, gruzinskem itn. Ne glede na trdnost in prepričljivost posameznih teorij se je kot končni rezultat različnih raziskav in mnenj izoblikovalo splošno sprejeto stališče, da glagolica ne temelji samo na enem, ampak na več črkopisih tistega časa.

Omenimo eno od prepričljivejših eksogenih teorij – t. i. *Taylor-Jagićevo*, po kateri sta angleški paleograf Isaac Taylor in hrvaški slavist Vatroslav Jagić osnovni izhodiščni vzor glagolice videla v *grški minuskuli*: glagolske črke naj bi bile stilizirane na osnovi te grške vezane, hitre pisave (t. i. *kurzivne pisave*, ki jo sestavljajo male, med seboj povezane črke, ustreznice današnjim malim pisanim črkam), nastale v 9. stoletju. Pomembna razlika med grško minuskulo in glagolico je, da je druga nevezana; Ciril naj bi torej s stilizacijo grške vezane pisave sestavil novo majuskulno – veliko, svečano, nevezano – pisavo (pri kateri črke, tako kot pri današnjih velikih tiskanih črkah, stojijo ločeno druga od druge). Pri tem bolj ali manj trdno povezavo z grškim izhodiščem izpričuje 24 glagolskih črk. Za ostale, v stari cerkveni slovanščini značilne foneme, za katere ne moremo najti grških ustreznic (npr. *č*, *ž*, *š*, št, nosnika *ǫ* in *ę*, *ě* [jat], *y* [jery], polglasnika itn.), pa je moral Ciril

(po mnenju V. Vondráka, R. Nahtigala, F. F. Fortunatova itn.) vzore za oblikovanje grafemov iskati drugod – v različnih orientalskih pisavah, npr. v hebrejski, samaritanski in koptski. Vse črke – tako grškega kot orientalskih vzorov – pa naj bi s Cirilovo stilizacijo dobile novo, izvirno podobo.

2.1.2 Endogeni vidik

Novejši pristop v preučevanju glagolske pisave (*endogeni vidik*) nasprotno od zgoraj opisanega zgledovanja po drugih pisavah poudarja izvirnost njene zasnove in oblike. Pri tem raziskovalci izvor glagolskega črkopisa pojasnjujejo iz njenih notranjih grafičnih zakonitosti; v pisavi skušajo najti značilne osnovne prvine, iz katerih so tvorjeni grafemi, hkrati pa razvozlati različne načine povezovanja teh prvin v posamezne grafeme (Damjanović 2002: 52–54).

Tako je v sredini prejšnjega stoletja finski slavist Georg Černohvostov zagovarjal mnenje, da so v glagolskih črkah izraženi značilni krščanski simboli, npr. *križ* – simbol krščanstva (azbučni red glagolice se tako pričenja s *križem* v obliki črke ⰰ = *a*), *krog* – simbol božje večnosti, neskončnosti in popolnosti (npr. v črkah ⰾ = *o*, ⰿ = *u*, ⰼ = *l*, ⰽ = *m*, ⰾ = *t*) in *trikotnik* – simbol svete Trojice (npr. v črki ⰵ = *ě*; v notranji okvir trikotnika △ se umeščajo npr. črke ⰳ = *g*, ⰴ = *h*, ⰵ = *c* itn.). V posameznih črkah se simboli lahko tudi združujejo (npr. krog in trikotnik v črkah ⰻ = *i*, ⰼ = *s*, ⰾ = *z*, ⰽ = *ï*, ⰾⰹ = *jǫ* itn.).

V novejšem času je za nadaljnja raziskovanja grafičnih zakonitosti prve slovanske pisave postala zanimiva teza bolgarskega paleografa Vasila Jončeva, da se vsaka glagolska črka umešča v osnovni model *kroga*, katerega štirje premeri delijo na osem enakih delov; pri tem vsaka črka zapolnjuje samo določen odsek v krogu (Jončev 1997: 136).

2.1.3 Obliki glagolice

Obstajata dve različici glagolice: prvotna je t. i. *obla* ali *okrogla* glagolica, ki se je predvidoma razvijala od prvotne oblo-oglate oblike (npr. v najstarejšem do sedaj znanem glagolskem besedilu Kijevskih lističih s konca 10. stoletja) proti povsem obli obliki (v Assemanijevem evangeliju, začetek 11. stoletja) in kasnejša t. i. *oglata* ali *hrvaška* glagolica, ki jo najdemo predvsem v hrvaških glagolskih tekstih vse do konca 19. stoletja.

2.2 (Staro)cerkvenoslovanski glagolski spomeniki

2.2.1 Kanonski starocerkvenoslovanski glagolski spomeniki

Najstarejši danes znani spomeniki v glagolici so nastali večidel v 11. stoletju, le redki v 10. oz. na prehodu med stoletjema, na treh slovanskih območjih ki so tesno povezana z delovanjem svetih dveh bratov. Na Velikomoravskem, v zibelki slovanske pismenosti, sta bila, sodeč po izpričanih zahodnoslovanskih jezikovnih prvinah, ustvarjena dva spomenika (*Kijevski lističi* in *Praška odlomka*). Preostale osrednje bogoslužne knjige so po svojem nastanku jezikovno vezane na območji, kamor so se po Metodovi smrti zatekli njuni učenci (gl. op. 3), in sicer – na ožje makedonsko območje, kjer so v soju močne prosvetiteljske tradicije Ohridske šole ustvarili največje število starocerkvenoslovanskih glagolskih spomenikov, kot so *Marijanski evangelij*, *Zografski evangelij*, *Assemanijev evangelij*, *Sinajski psalter* in *Sinajski evhologij*;[2] in – na hrvaško, kjer ostanki nekdaj ogromnega *Clozevega glagolita* (obsegal naj okoli 400 strani, vendar je danes znanih zgolj 14 listov, tj. 28 strani) obetavno napovedujejo večstoletno tvorno ustvarjanje glagoljašev duhovnikov in oblikovanje nove oblike te pisave. Vsi omenjeni spomeniki so napisani v okrogli glagolici in spadajo med t. i. kanonske starocerkvenoslovanske glagolske spomenike, v katerih so izpričane najstarejše jezikovne prvine tega jezika.

2 Najboljšo izdajo slednjega je leta 1941 v Ljubljani pripravil Rajko Nahtigal.

2.2.2 Hrvaški cerkvenoslovanski glagolski spomeniki

Do razcveta glagolske pisave – sicer njene mlajše oglate oblike – je prišlo, kot že omenjeno, na hrvaških tleh, natančneje v Hrvaškem primorju, Istri in na kvarnerskih otokih (daleč od pristojnosti zagrebške latinske liturgije). T. i. hrvaškočakavska redakcija cerkvene slovanščine se lahko v svoji dolgi dobi obstoja pohvali z veličastno tradicijo rokopisnega ustvarjanja, s kar štirimi tiskarnami, v katerih so nastale številne izdaje oglatoglagolskih besedil (med njimi tudi prva tiskana slovanska knjiga iz leta 1483), nenazadnje pa tudi s široko razprostranjenostjo izklesanih glagolskih grafitov vzdolž Jadranske obale. Pestra glagolska dejavnost je na hrvaškem čakavskem območju živela vse do začetka 20. stoletja, ko je leta 1905 izšel drugi in hkrati zadnji ponatis Parčićevega glagolskega misala iz leta 1893. Med pomembnejše hrvaške glagolske spomenike spadajo: kamniti zapis *Ba*ščanska *plošča* (nastala okoli leta 1100), iz 12. stoletja *Grškovićev* apostol in *Mihanovićev apostol*, *I. Vrbniški brevir* iz 13.–14. stoletja, *Misal kneza Novaka* (1368), *Hrvojev misal* (1403–1404), tiskane knjige: *Misal 1483* (prva slovanska tiskana knjiga), *Misal Blaža Baromića* (1494), *Misal Pavla Modrušanina* (1528), *Brevir Nikole Brozića* (1561) itn.

3 Cirilica

Druga slovanska pisava – cirilica – je nastala v presenetljivo kratkem času po pojavitvi glagolice,[3] tako kratkem, da se še danes krešejo mnenja o tem, katera izmed pisav se je v resnici pojavila prva. Najstarejši, danes znani, slovanski spomeniki, zapisani tako v glagolici kot cirilici, so namreč nastali v istem obdobju (večina med njimi v 11. stoletju).[4] Nejasnostim in različnim stališčem je botrovalo tudi dejstvo, da so bila v najzgodnejši dobi preučevanja slovanskih besedil najprej v večini primerov znana predvsem cirilska besedila, od glagolskih pa predvsem tista, ki so bila napisana v hrvaški obliki glagolice.[5] Tako se je prvo pojavilo prepričanje, da je prva slovanska pisava cirilica (zagovornik tega je bil »oče slavistike« Josef Dobrovský [1753–1829], avtor prve znanstvene slovnice cerkvenoslovanskega jezika v latinskem jeziku). Menil je, da so glagolico sestavili hrvaški glagoljaši šele v 13. stoletju na osnovi cirilice in nekaj run. Temu je oporekal slovenski jezikoslovec Jernej Kopitar, ki je sploh prvi opazil razliko med starejšo – *oblo* – različico glagolice[6] in mlajšo – *oglato*. Njegovo stališče je podkrepilo odkritje še enega izmed najstarejših znanih obloglagolskih spomenikov *Praških odlomkov* leta 1855, ko so tej tezi končno pritrdili še drugi veliki slavisti. Kasnejša odkritja starocerkvenoslovanskih spomenikov so pripeljala do bolj ali manj trdnega prepričanja, da je Ciril sestavil glagolico, ki je tako prva slovanska pisava (čeprav se še v sodobnem času tu pa tam pojavljajo stališča v prid primarnosti cirilice).

3 Potreba po novi pisavi se je začela pojavljati zgolj nekaj več kot dvajset let po sestavitvi glagolice, pa to ne zato, ker bi bila glagolica kakorkoli pomanjkljiva glede pravilnega prenosa govorjenega jezika v grafično podobo, ampak zaradi praktičnosti in navezanosti uporabnikov v jugovzhodnem delu Balkanskega polotoka na bizantinsko kulturo in tradicijo. Po Metodovi smrti (885) se je namreč zgodovina slovanske liturgije na Velikomoravskem končala, slovanske učence so izgnali na druga slovanska območja, uradni jezik pa je ponovno postala latinščina. Prva veja učencev se je zatekla v Hrvaško primorje, Istro in na kvarnerske otoke (kjer se je razvila svojevrstna tisočletna glagoljaška tradicija na osnovi čakavskega narečja), druga pa v takratno obsežno bolgarsko državo, kjer jih je knez Boris navdušeno sprejel (njihova cerkvena organizacija je bila v tistem času slabo razvita) in prišleke namestil v dve jezikovni središči – na Ohridu (t. i. *Ohridska šola*, v kateri se je pod okriljem Klimenta Ohridskega in sv. Nauma izšolalo okoli 3500 učencev; na makedonskem območju se je glagolica zadržala do 12. stoletja) in v Preslavu (t. i. *Preslavska šola*). Prav slednji šoli pripisujejo sestavitev drugega slovanskega črkopisa.

4 Besedila, ki so jih ustvarili bodisi solunska brata Ciril in Metod lastnoročno ali njuni učenci na Velikomoravskem, so bila ob izgonu učencev po večini uničena, le v manjšem številu so jih izgnanci lahko vzeli s seboj.

5 Pri kateri pa se že iz samega nabora glagolskih znakov vidi, da odraža mlajše jezikovne prvine; do sredine 13. stoletja, ko se je ta pisava dokončno izoblikovala kot samostojna različica, namreč v hrvaški redakciji cerkvene slovanščine ni bilo več nosnikov, *jeryja*, določene spremembe so bile pri zapisu *jata*, polglasnikov itn.

6 Leta 1836 je izdal starocerkvenoslovanski spomenik iz 11. stoletja *Glagolita Clozianus*, ki sicer izvira s hrvaškega govornega območja, a je napisan v starejši obliki glagolice.

3.1 Sestavitev cirilice

Metodovi učenci, ki so po izgonu z velikomoravskega območja svoje novo domovanje našli na ožje bolgarskem območju, tj. v Preslavu, so staro cerkveno slovanščino in slovansko pisavo prinesli v novo kulturno in jezikovno sredino, kjer je bila že ustaljena grška pisava. Tradicija rabe grškega črkopisa za zapis slovanskih besed je bila zelo močna, zato se je glagolica na tem območju stežka širila. Grška pisava je bila za branje in pisanje resda lažja in prikladnejša, vendar pa so v stari cerkveni slovanščini obstajali fonemi, ki jih z grškimi grafičnimi znaki niso mogli zapisati. Zato so Metodovi nasledniki iskali možnosti za lažji in natančnejši zapis slovanskih besedil, ki bi združil obe zahtevi – na eni strani enostavnost in že ustaljeno podobo grške pisave, na drugi pa popolno ustreznost glagolske za grafično podajanje slovanskega jezika. Tako je v obdobju vladavine bolgarskega carja Simeona (893–927), velikega podpornika književnega ustvarjanja na jugovzhodnem delu Balkanskega polotoka, nastala nova slovanska pisava.

Če pri prvi slovanski pisavi vemo o njenem nastanku dve osnovni dejstvi: – njenega avtorja (sv. Ciril) in – natančen čas oblikovanja pisave (862–863), ni pa jasno, ali je ta pisava v svoji zasnovi povsem neodvisna in izvirna (*endogeni vidik*) ali pa zgledovana po drugih pisavah tistega časa (*eksogeni vidik*), pa je pri drugi pisavi ravno obratno; pri njej govorimo zgolj o *eksogenem vidiku* nastanka (na osnovi drugih pisav), medtem ko niti natančnejši čas oblikovanja niti avtor nista določena. To gre vsekakor pripisati okoliščinam porajanja te pisave oz. daljšemu postopku od zaznavanja dejstev, da se glagolica na bolgarskih tleh težko širi, saj je grška pisava že preveč »udomačena«, do izkristaliziranja ideje o zasnovi nove različice slovanske pisave.

Brez zadržkov lahko trdimo, da je v osnovo cirilskega črkopisa vzeto štiriindvajset znakov grškega *alfavita*,[7] natančneje mlajše *krščanske uncialne pisave* (različice *majuskulne* velike, nevezane pisave), ki se je razvila v 6. stoletju. Uncialne črke so v cirilico sprejeli povsem nespremenjene (grško podobo imajo tako črke а, в, г, д, є, ʒ, и, і, к, л, м, н, о, п, ρ, с, т, ф, χ, ѡ, ѯ, ѱ, ѳ, ѵ in posledično digram оу oz. ȣ), za značilne slovanske glasove, ki jih grščina ni imela, pa so morali ustvariti nove.[8] Pri oblikovanju teh so izhajali kar iz glagolice in njene popolne usklajenosti s fonetičnim sistemom slovanskega jezika. Stilizacija ustreznih glagolskih znakov (enotna črka je *š* [glag. ⱎ → cir. ш], tesno povezanost z glagolico pa izpričujejo npr. še *št* [glag. ⱋ → cir. щ], *č* [glag. ⱍ → cir. ч], *ž* [glag. ⰶ → cir. ж] itn.), s katero so se hoteli približati vizualni podobi grške unciale, je potekala postopoma v razdobju dvajset, trideset let po prihodu Metodovih učencev na preslavsko območje. Prav zaradi navedenih dejstev v primeru cirilice težko govorimo tudi o avtorstvu; tako se oblikovanje končne podobe druge slovanske pisave danes pripisuje kar širšemu ustvarjalnemu krogu Konstantina Preslavskega – osrednje osebnosti Preslavske šole.

Odvisnost cirilskega črkopisa od glagolske grafije je očitna v marsičem – v kopiranju ustaljenega sistema glagolice, njenega fonetičnega principa, azbučnega reda in poimenovanja črk. Sta se pa pisavi ločili pri oblikovanju številčnega sistema; medtem ko je sv. Ciril

7 Za grški črkopis *alfabet* je tokrat zavestno uporabljena ruska oblika poimenovanja **алфавит**, ki je nastal z zgledovanjem po mlajšem, bizantinskem, izgovoru grške **β** (ta grafem se je v stari grščini izgovarjal kot *b* = *beta* [izgovor *betacizem* so sprejeli Rimljani], v bizantinskem obdobju pa kot *v* = *vita* [t. i. *vitalicem*]). Ker je cirilica nastajala v obdobju vitacizma, se grška *beta* v slovanski pisavi odraža kot *vědě*, tj. в *v* (v slovanskem nizu kot tretja črka), črka б *b* pa je oblikovana na novo in postavljena na mesto pred »grško vito«. Tako je nastala (že pri glagolici) razlika v grškem **α β γ δ ε** ... in slovanskem črkovnem nizu ⰀⰁⰂⰃⰄⰅ ... oz. а б в г д є ...

8 Ker je vseh črk starocerkvenoslovanske cirilice skupaj 43, gre pri tem za oblikovanje skoraj polovice znakov, poleg šumnikov in zlitnikov še za nosnike, prejotirane samoglasnike, *jery*, polglasnika itn. Novi znaki so v azbučnem redu navedeni na koncu, le pet б *b*, ж ž, ѕ *dz*, ћ *g*', ĵ in оу *u* jih je kot v glagolici umeščenih med ostale (iz grškega črkopisa prevzete) znake.

pri glagolici sicer povzel grški način številčenja,[9] a je pri tem **številčne vrednosti razvrstil sledeč** glagolskemu azbučnemu redu, pa cirilski številčni sistem prevzema grški način številčenja v celoti. Številčno vrednost imajo tako tudi nekatere iz grškega črkopisa prevzete črke, ki v stari cerkveni slovanščini niso imele glasovne vrednosti in so bile v cirilici prvotno samo v funkciji števil (gr. **ξ** → cir. ѯ = 60, gr. **ψ** → cir. ѱ = 700, gr. **ϑ** oz. **Θ** → cir. ѳ = 9, gr. **υ** → cir. ѵ = 400), po drugi strani pa nekatere značilne slovanske črke (ki so se v glagolici uporabljale tudi za označevanje števil) v cirilici niso imele številčne vrednosti, npr. ѣ, ж, щ.

3.2 (Staro)cerkvenoslovanski cirilski spomeniki

Oba najpomembnejša starocerkvenoslovanska kanonska spomenika, napisana v cirilici, izvirata z ožje bolgarskega območja z nastankom v 11. stoletju. *Savina knjiga* je po vsebini evangelij, po napakah v besedilu pa se predvideva, da je bila prepisana iz glagolske predloge. *Supraseljski zbornik* so sicer našli na Poljskem, vendar smo nanj lahko ponosni tudi Slovenci. Spomenik, ki je bil 20. septembra 2007 uvrščen na UNESCO-v seznam *Spomini sveta*, se namreč hrani v treh evropskih nacionalnih knjižnicah, od tega dobršen del tudi v Rokopisni zbirki NUK v Ljubljani[10] (preostala dela sta še v Varšavi [151 listov] in Sankt Peterburgu [16 listov]).

Cirilica se je zaradi svoje enostavnosti in tesne povezanosti z grško tradicijo hitro širila na druga območja slovanske pravoslavne liturgije:[11] najprej v Srbijo (prvi spomeniki srbske redakcije so znani iz 11. –12. stoletja, npr. *Miroslavov evangelij* in *Vukanov evangelij*), k vzhodnim Slovanom (znameniti spomeniki vzhodnoslovanske redakcije so: *Ostromirov evangelij* – prvi datirani slovanski spomenik (1056–1057), *Svjatoslavova zbornika* (1073 in 1076), *Arhangelski evangelij*, *Čudovski psalter*, *Uspenski zbornik* (12. in 13. stoletje) itn.), v Makedonijo (*Dobrovski evangelij* (12. stoletje), *Ohridski praksapostol*, *Strumiški praksapostol* (13. stoletje)) in deloma v Romunijo.

3.3 Sodobne različice cirilice

Cirilica je še danes uradna pisava za zapis knjižnega jezika pri pravoslavnih slovanskih narodih – Rusih, Ukrajincih in Belorusih na vzhodnoslovanskem območju ter pri Bolgarih, Makedoncih, Srbih in Črnogorcih na jugu slovanskega ozemlja.[12] Vsi ti narodi so prvotni slovanski črkopis preoblikovali po svojem značilnem fonetičnem sistemu, tako da imamo danes kar nekaj posebnih cirilskih pisav, ki se v glavnih potezah ujemajo (24 znakov),[13] razlikujejo se le v grafemih, ki zaznamujejo posebne foneme v posameznih jezikih. V več ali manj znanih zgodovinskih in političnih okoliščinah sta že v prejšnjih stoletjih v ospredje stopila dva pravopisa, po vzoru katerih so svoj grafični sestav oblikovali še ostali jeziki. Prvi

9 Pri katerem se za označevanje posameznih številčnih vrednosti uporabljajo črke grškega alfabeta (številčna vrednost črke je bila odvisna od njenega položaja v alfabetnem redu; tako je prva črka zaznamovala število 1, druga – 2 itn., po številu 9 sledijo desetice, nato stotice).

10 *Supraseljski zbornik* obsega 285 listov in je najobsežnejši cirilski starocerkvenoslovanski spomenik. Po vsebini je zbornik žitij svetnikov in cerkvenih beril za mesec marec. In kako je del tega spomenika prišel v Ljubljano? Zanj se je zanimal Jernej Kopitar, pa so mu spomenik kot priznanemu znanstveniku poslali na Dunaj v dveh delih. Najprej je leta 1839 prepisal drugi del spomenika, ga vrnil, na kar so mu poslali še prvih 16 sešitkov (skupaj 118 listov). Tudi ta del je prepisal (v spomladanskih mesecih 1840), žal pa ga nikoli več ni vrnil. Natančnega vzroka za to ne ve nihče, verjetno pa je bila krivda kar na obeh straneh. Po Kopitarjevi smrti leta 1844 je bil prvi del zbornika (v njem je zapisana večina žitij v spomeniku) leta 1845 skupaj s preostalo njegovo rokopisno zbirko prepeljan v Ljubljano – v last ljubljanske Licejske knjižnice, predhodnice današnjega NUK-a.

11 Obe pisavi sta se istočasno uporabljali vse do začetka 12. stoletja, ko primat prevzame cirilica (KME II: 301).

12 V Srbiji (posredno tudi v Bosni in Hercegovini) in Črni Gori se enakovredno uporablja tudi latinica.

13 V vseh črkopisih so enotni grafemi po večini tisti, ki so bili pri ustvarjanju cirilice prevzeti iz grške majuskule, izjema so dodani slovanski šumniki in zlitniki *ž*, *c*, *č*, *š* in grafem *b*, umanjkali pa so ustrezniki značilnih grških grafemov ι (ι), ѡ (ω), ѯ (ξ), ѱ (ψ), ѳ (θ). Za *u* se v sodobnih cirilicah uporablja zgolj nekdanja *ũžica* in ne več digram.

je *ruski*, ki se je v večji meri izoblikoval v burnem revolucionarnem obdobju leta 2017.[14] Zaradi sedemdesetletne skupne države Sovjetske zveze (od 1922 do 1991) so svoj grafični sestav po ruskem pravopisu prilagodili še Ukrajinci in Belorusi (cirilico pa so kot uradno pisavo sprejeli tudi neslovanski narodi, ki so v tistem času spadali v to državo). S pravopisno reformo leta 1945 so ruski pravopis v svojo osnovo vzeli še v Bolgariji. Drugi pravopis – *srbski* – je nabor posebnih cirilskih znakov krojil na južnoslovanskih tleh (obliko srbske cirilice je »ukrojil« že Vuk Stefanović Karadžić (1787–1864)).[15] Po njem so svojo vizualno podobo jezika oblikovali Makedonci in v novejšem času (leta 2007) še Črnogorci.

Enotni grafemi v sodobnih oblikah cirilice							
А а [a]	Б б [b]	В в [v]	Г г [g][16]	Д д [d]	Е е [e]	Ж ж [ž]	З з [z]
И и [i][17]	К к [k]	Л л [l]	М м [m]	Н н [n]	О о [o]	П п [p]	Р р [r]
С с [s]	Т т [t]	У у [u]	Ф ф [f]	Х х [h]	Ц ц [c]	Ч ч [č]	Ш ш [š]

Posebni grafemi v sodobnih cirilicah (ruska osnova)			
ruska →	ukrajinska	beloruska	bolgarska
ё [’o]		ё [’o]	
э [*è*]		э [*è*]	
й [j]	й [j]	й [j]	й [j]
щ [ŝŝ]	щ [*šč*]		щ [*št*]
ъ (trdi znak)			ъ (polglasnik)
ь (mehki znak)	ь (mehki znak)	ь (mehki znak)	ь (mehki znak)
ы [y]		ы [y]	
ю [ju, ’u]	ю [ju, ’u]	ю [ju, ’u]	ю [ju, ’u]
я [ja, ’a]	я [ja, ’a]	я [ja, ’a]	я [ja, ’a]
и [i]	и [y]		и [i]
	ґ [g][18]		
	є [je]		

14 Prve zahteve po spremembi ruskega pravopisa so se začele pojavljati že konec 19. stoletja, ki jih je podkrepila v tistem času zelo vplivna organizacija učiteljev ruščine. V takratnem pravopisu so se še iz cerkvenoslovanskega obdobja (prek pravopisne reforme Petra Velikega in t. i. *graždanke*) ohranjali nekateri grafemi za glasove, ki so z razvojem jezika bodisi sovpadli v druge glasove ali pa so bile dvojnice že v sami cerkveni slovanščini (te so nastale z zgledovanjem po grškem pravopisu), tako je **ѣ** (ě) sovpadel z *e*, bili sta dvojnici *u* in *i*, *θ* in *ф* (pravilna izbira črke ni bila odvisna od fonetičnih, ampak predvsem od oblikoslovnih dejavnikov, pomena besede itn.); za odvečnega se je izkazalo tudi grafično znamenje za trdi znak ъ na koncu besede. Spreminjanje pravopisa je vse od leta 1904 vodila Komisija za vprašanja ruskega pravopisa, do končne potrditve novega pravopisa pa je prišlo 22. junija 1917 (nova sovjetska vlada je še decembra istega leta odredila takojšen prehod na novi pravopis s 1. januarjem 1918; Žnidar Kadunc 2005: 153–157).

15 Reforma jezika je bila prvič izvedena v njegovi izdaji srbskega slovarja iz 1818 (*Српски рјечник истолкован њемачким и латинским ријечма*), uradno potrditev srbskih posvetnih oblasti pa je doživela šele po Karaždićevi smrti leta 1868 (Kecmanović 1956: 29 in 40).

16 V ukrajinščini in beloruščini se **Г г** izgovarja grlno/laringalno [γ].

17 Grafem **И и** je v ukrajinski cirilici grafični znak za *jery* (stcsl. **ъı**, r. **ы**), beloruska cirilica pa tega grafema nima.

18 Medtem ko se v ukrajinščini **Г г** izgovarja grlno/laringalno, je na novo oblikovani znak **Ґ ґ** (rabljen zgolj pri izposojenkah) pravi velar (mehkonebnik) [g].

	i [i]	i [i]	
	ï [ji]		
		ў [u̯]	
33	33	32	30

Posebni grafemi v sodobnih cirilicah (srbska osnova)		
srbska →	črnogorska	makedonska
ћ [ć]	ћ [ć]	
ђ [đ]	ђ [đ]	
џ [dž]	џ [dž]	џ [dž]
j [j]	j [j]	j [j]
љ [l’]	љ [l’]	љ [l’]
њ [n’]	њ [n’]	њ [n’]
	ć [*ś*][19]	
	ʒ́ [*ź*][20]	
		ќ [k’]
		ѓ [g’]
		ѕ [dz]
30	32	31

4 Glagolica in cirilica na Slovenskem

Največji zakladi slovanske pismenosti pri nas so danes shranjeni v Rokopisni zbirki NUK-a v Ljubljani, in sicer v dveh zbirkah. V prvi je študijska in zbirateljska ostalina velikega slovenskega jezikoslovca Jerneja Kopitarja z imenom *Kopitarjeva zbirka slovanskih kodeksov*.[21] Zbirka obsega 34 enot, od tega je s starocerkvenoslovansko pismenostjo povezanih prvih 27. Večinoma so to cirilski spomeniki različne dobe in redakcij, samo eden med njimi je hrvaškoglagolski iz 15. stoletja, pri dveh enotah gre za Kopitarjev prepis. Častno mesto med njimi zavzemata že omenjeni starocerkvenoslovanski kanonski spomenik *Supraseljski zbornik* iz 11. stoletja (prvih 118 listov) in Kopitarjev prepis celotnega spomenika. Druga, hkrati najpomembnejša zbirka glagolskih rokopisov izvira iz Zoisove knjižnice, v kateri velja omeniti štiri spomenike hrvaške glagolice – misal, oficij in brevir v dveh delih iz 15. stoletja. *Zoisova zbirka* vsebuje še rokopisne zapiske, prepise različnih fragmentov in nekaj korespondence. Najpomembnejši fragment v zbirki je glagolski homiliar iz prve polovice 13. stoletja (dva pergamentna lista).

Poleg rokopisnih je v NUK-u najti tudi glagolske tiskane knjige. Precej jih je iz obdobja protestantizma; nastale so na pobudo Primoža Trubarja (in pod vodstvom dveh Hrvatov glagoljašev Stjepana Konzula Istrana in Antuna Dalmatina) med leti 1561 in 1565 v protestantskem bibličnem zavodu v nemškem Urachu. Ostali tiski spadajo v fond glagolskih

19 Za zapis rezultata t. i. *najnovejše jotacije*, do katere je prišlo v 14. stoletju v črnogorskih narečjih v poziciji *soglasnik + ě*, v danem primeru zveze *s + ě > ś* (npr. *ćекира*, *ćевер*, *ćecmu*, prim. hrv. *sjekira*, *sjever*, *sjesti*; Vuković, 180).

20 Enako kot pri **ć** za zapis rezultata *najnovejše jotacije*, v danem primeru zveze *z + ě > ź* (npr. *ʒ́еница*, *uźecmu*, prim. hrv. *zjenica*, *izjesti*; Vuković, 180).

21 V celoti je preučevalcem in ljubiteljem slovanskega slovstva na voljo na spletni povezavi: <http://old.nuk.uni-lj.si/kopitarjevazbirka/>.

liturgičnih knjig (misalov in brevirjev) iz obdobja vzhodnoslovanizacije hrvaških glagolskih besedil iz 17. in 18. stoletja.

S tem pa še zdaleč nismo izčrpali vseh sledi neprecenljive slovanske jezikovne dejavnosti pri nas – veliko je namreč pričevanj, da se je hrvaška glagolica uporabljala tudi v naših krajih.[22]

Raziskovanja epigrafike so pokazala, da se je glagolica že od samega začetka s kvarnerskega območja vztrajno širila proti severozahodu – proti Istri in pozneje tudi proti slovenskim deželam.[23] Naše kraje je dosegla v 15. stoletju in se v obliki izklesanih ali naslikanih napisov, večinoma na cerkvenih objektih, zadrževala vse do leta 1630, ko je na Slovenskem nastal zadnji glagolski napis. Branko Fučić je v svoji knjigi *Glagoljski natpisi* naštel 25 slovenskih krajev, kjer je najdenih prek 80 različnih glagolskih zapisov, Janez Zor pa jih je zabeležil še nekaj. Če pogledamo le skrajne meje, do koder so pri nas segle glagolske sledi, vidimo, da je ta pisava prodrla celo na Gorenjsko (Stara Fužina v Bohinju, Mače pri Preddvoru, Mošnje pri Radovljici), na Dolenjsko (Žunovec pri Mirni, Vinica), največ pa jih je seveda na Primorskem (Dornberk, Dolenja vas pri Senožečah in v koprskem zaledju do Kontovela pri Trstu). Segla je celo do Čedada, kjer je izklesana samo letnica 1402. Napise so ustvarili največkrat na cerkvenih zidovih, na zvoniku, kustodiji, za oltarjem ali na podboju, velikokrat nam pripovedujejo o dozidavi cerkvenega ali kakega drugega dela. Zelo pogosto so to zapisi posameznih romarjev, duhovnikov ali laikov, ki so ob obisku cerkve vklesali svoje misli v steno, ali pa zabeležili zgolj letnico in svoje ime. Prava zakladnica grafitov je v cerkvici sv. Trojice v Hrastovljah, kjer tako posamezni zapisi o prenovi določnih delov cerkve kot svojevrstna čustvovanja popotnikov in obiskovalcev cerkve na stebrih, stenah in celo na likih znamenitega *Mrtvaškega plesa* izrisujejo prav posebno zgodbo, ne zgolj umetnostnozgodovinske, a tudi jezikovno. Jezik grafitov je hrvaški čakavski, le včasih vanj vdira kakšna slovenska beseda. Najbrž ne bo težko v humornem zapisu iz Hrastovelj: »To pisa ki voli pri mizi sideć vino piti nego kopati i ki voli vino nego krop« najti dva značilna slovenska izraza ... Edini povsem slovenski zapis je iz Dolenje vasi pri Senožečah: »Bog me je poklical, Sin Božji svetuval, Duh sveti posvetil«. Naj navedemo, da se je v Krkavčah »glagolalo« še v začetku 19. stoletja, saj je bil duhovnik Hrvat, v Šmarjah pa so bile glagoljaške maše vse do leta 1833 (Zor 1985: 184–186).

V Dolini pri Trstu so v 16. in 17. stoletju posamezne bratovščine, ki so živele v dolinski fari pri podružničnih cerkvah, svoje zapisnike vodile v glagolici (pisali so jih župniki, farmani ali podružniki od leta 1548 do 1608, ko so prešli na italijanščino). O prisotnosti glagolice na istrskih tleh priča tudi matična knjiga iz Krkavč. Najstarejši zapis v njej je leta 1675 ustvaril fra Mikula Smilović, redovnik frančiškanskega samostana tretjerednikov v Kopru (Zor 1985: 187).[24]

Eno najbolj izvirnih gradiv za preučevanje glagolice je v 16. stoletju izrisalo obdobje turških vpadov, in sicer v obliki pisem obmejnih kapitanov, ki so jih iz hrvaških krajev pošiljali v notranjost današnje Slovenije in v njih opozarjali na turško nevarnost. Že konec 19. stoletja in na začetku prve svetovne vojne so izdali 50 takšnih pisem (nastajala so s prekinitvami od

22 Največji prispevek na tem področju sta pridodala hrvaški preučevalec glagolskih grafitov Branko Fučić in predvsem nekdanji profesor stare cerkvene slovanščine na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani Janez Zor, ki je pregledal in klasificiral praktično vsa glagolska pričevanja na Slovenskem. Pregled glagolske ostaline v tem prispevku je oblikovan po njegovih člankih.

23 V 11. stoletju in na prehodu v 12. se je zadrževala na kvarnerskih otokih (Krk: *Krški napis*, *Baščanska plošča*, Cres: *Valunska plošča*) in vzhodni obali Istre (Plomin: *Plominski napis*), se v naslednjih dveh stoletjih širila v osrednjo Istro (Grdoselo: *Grdoselski fragment*, Hum: *Humski napis*, Roč: *Roški abecedarij*), do močnega prodora te dejavnosti pa je po krajšem upadu prišlo v 15. stoletju, ko se epigrafi pojavijo že v notranjosti Hrvaške, na zadrskem območju, po vsej Istri in v okolici Kopra (Zor 1985: 184–185; več o navedenih napisih in fragmentih v: Fučić 1982 in Bratulić 1994).

24 Samostan je imel izključno glagoljaške redovnike, ki so duhovniško službo opravljali v Kopru in okolici – večinoma pri vojakih, zato večjega vpliva na razvoj glagoljaštva v Kopru niso imeli.

1530 do 1599, najpogostejša so bila leta 1566), ki so bila namenjena kranjskim deželnim stanovom ali obmejnim kapitanom, nosili pa so jih hitri sli: »da se nese u černomal od černomla u žužinberak od žužinberka tako gori do ljublane dan i noć«. Očitno je bil v Ljubljani pri deželnih stanovih kdo, ki je znal glagolico, in je lahko prebral in razumel tako pomembna obvestila za varnost deželanov. Jezik v teh besedilih je vedno hrvaški čakavski, res pa je, da so ohranjena pisma prihajala s hrvaškega ozemlja na slovensko, nimamo pa pisem, ki so bila napisana v Ljubljani in kot odgovor na opozorila poslana na Hrvaško (Zor 1985: 187–188).

Na Slovenskem je shranjeno tudi okoli 100 fragmentov, ostankov nekdanjih liturgičnih knjig, ki so se ohranili le kot platnice različnih uradnih knjig.[25] Nekaj manj kot polovica je misalov, ostali so brevirji, nekaj pa je tudi tekstov izvirne vsebine. V fragmentih lahko preučujemo več plasti jezika – od hrvaške redakcije cerkvene slovanščine do najmlajših, narečnih čakavskih, prvin v t. i. *rubrikah*, navodilih na duhovnike (Zor 1985: 188–189).

Tudi sicer so preučevanja glagolskega gradiva pri nas (epigrafike, korespondence, liturgičnih fragmentov) pripeljala do enotnega sklepa – v nobenem od navedenih pričevanj ni opaziti dovolj močnega vpliva slovenskega živega jezika, da bi lahko trdili, da je to gradivo uporabljal slovenski pop glagoljaš. Kolikor je bilo slovanskega bogoslužja pri nas, so ga opravljali najbrž neslovenski, tj. hrvaški duhovniki (Zor 1985: 190).

5 Sklep

Stara cerkvena slovanščina je skupaj s slovanskima pisavama ob svojem nastanku krepko zaorala v splošno sprejete vrednote srednjega veka, ne toliko na Vzhodu, kjer so ljudstva pod okriljem bizantinskega cesarstva lahko bogoslužje izvajala v svojem lastnem jeziku, pač pa na Zahodu, kjer je odločna in jezikovno zrela dejavnost Cirila in Metoda močno zatresla rimskokatoliško prepričanje, da so za češčenje boga »poklicani« samo trije jeziki – hebrejščina, grščina in latinščina. Spričo skoraj popolne latinizacije verskega in političnega življenja je bilo uvajanje slovanskega jezika in pisave v bogoslužje na Zahodu revolucionarno dejanje, in to v času, ko so se s svojim lastnim knjižnim jezikom in pisavo lahko pohvalila le redka ljudstva. Na srečo sta bila sveta brata v svojih dejanjih vztrajna in s svojim velikim ugledom dovolj močna, da jima je naproti stopil celo cerkveni vrh (slovanski jezik in liturgija sta bila po obisku Cirila in Metoda pri papežu v Rimu na Velikomoravskem in v Panoniji uradno priznana in dovoljena), žal pa je bilo ledino orati v resničnem življenju precej naporno (Metod je leta 870 resda postal nadškof Panonije in Velikomoravske, vseeno pa se je bil vse do svoje smrti primoran nenehno boriti z rimsko-nemškim duhovništvom, ki ga je obtoževalo herezije, po Rastislavovi smrti pa še z nasprotovanji posvetne oblasti). Prav zato se je po njegovi smrti težišče slovanskega ustvarjanja pomaknilo na Vzhod,[26] kjer so bili do oblikovanja lastne knjižne tradicije in jezika bolj odprti. Stara cerkvena slovanščina je tako, sprva z obema slovanskima pisavama, nato pa samo s cirilico, svoj razcvet doživela in se v zavesti, kulturi in vsakdanjem življenju na vseh področjih utrdila v slovanskem pravoslavju – od obširne Rusije na severu do na grško tradicijo meječo Makedonijo na jugu. Vseeno pa se moramo zavedati, da je bilo oblikovanje slovanskega jezika in pisav v enaki meri pomembno za vse slovanske narode; vsi skupaj smo s prisotnostjo obeh – jezika in pisave – pridobivali zavest o kulturnosti, pomembnosti slovanskega govora, o zmožnosti, da zaobjame vse zvrsti naše jezikovne dejavnosti, ne zgolj v okviru pogovornega jezika in narečij, a tudi za izražanje najglobljih osebnih čustvovanj in podajanje znanstvenih izsledkov ... in ne nazadnje gradili

25 Srednjeveške knjige so vse do 14. stoletja pisali na pergament, preparirano živalsko kožo. Ko so te knjige kasneje izšle iz rabe, so jih zaradi trpežnosti materiala uporabili povsem praktično – za zaščito novih knjig.

26 Izjemi sta zgolj od močne zagrebške latinske liturgije odmaknjeno hrvaško čakavsko obmorsko območje in kratko ustvarjalno obdobje na Češkem do razpustitve slovanskega meništva (1097) v Sazavskem samostanu, nedaleč od Prage.

(samo)zavest o kultiviranosti in primernosti naših jezikov za oblikovanje knjižne različice jezika in njenega uradno priznanega zapisa.[27]

Če smo se v času Jugoslavije obstoja sodobne cirilice na srbskih in makedonskih tleh dobro zavedali in nam je bila v zavesti bolj odmaknjena bogata glagolska tradicija na Hrvaškem, pa se situacija v samostojni Sloveniji hitro spreminja. Medtem ko nas rjavi kažipoti ob cestah in na objektih, v kolikor se vsaj tu pa tam počitniško odpravimo v priljubljene hrvaške obmorske kraje, kulturno ozaveščajo o preteklem neprecenljivem glagolskem ustvarjanju v naši neposredni bližini, pa se znanje cirilice (že prepoznavanje črk, kaj šele tekoče branje besedil) sploh pri mlajši generaciji pospešeno izgublja, kot da se nas ta del skupne slovanske zgodovine sploh ne tiče. Kljub temu pa moramo vedeti, da je tudi oblika današnje latinice pri Slovanih zgodovinsko prepletena. Osnove diakritičnih znakov (strešic, poševnic in krožcev nad črkami) so bile postavljene na čeških tleh že v času Jana Husa (začetek 15. stoletja), kar je v tridesetih letih 19. stoletja v svojo pravopisno reformo vključil hrvaški preroditelj Ljudevit Gaj. Pri tem je latinični grafični sistem oblikoval po principu cirilice, tj. da se vsak glas piše samo z enim (in to vedno istim) grafičnim znakom (ELZ 2: 476). Tako se lahko še danes srbska cirilica povsem enakovredno prečrkuje v hrvaško (posledično tudi srbsko) latinico in obratno. V času ilirizma smo grafični sistem gajice[28] prevzeli tudi Slovenci.[29]

Prav zaradi povezanosti slovanskih pisav in skupnega jezikovnega »rodovnika« je poznavanje današnjih oblik cirilice (srbske, ruske) in zgodovinskega ozadja nastanka obeh slovanskih pisav (pa tudi prvega knjižnega jezika Slovanov – stare cerkvene slovanščine) profesionalna odlika vsakega odgovornega slavista na Slovenskem.

Viri in literatura

Babič, Vanda, 2003, 2008, 2013: *Učbenik stare cerkvene slovanščine*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Bratulić, Josip, 1994: *Aleja glagoljaša*. Zagreb, Pazin, Roč: Znamen.

Damjanović, Stjepan, 2002: *Slovo iskona: staroslavenska/starohrvatska čitanka*. Zagreb: Matica Hrvatska.

Damjanović, Stjepan, 2003: *Staroslavenski jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Dostál, Antonín, 1968: Stará cirkevněslovanská literatura, smysl jejího vývoje a literární problém. *Československé přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů*. Praha: Academia.

Eckhardt, Thorvi, 1989: *Azbuka. Versuch einer Einführung in das Studium der slavischen Paläographie*. Wien, Köln: Böhlau.

Enciklopedija Leksikografskog zavoda 1–6, 1966–1969. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod.

Fučić, Branko, 1982: *Glagoljski natpisi*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Herrity, Peter, 1994: Slovenski jezikoslovci in stara cerkvena slovanščina. *Slavistična revija* 42/2–3. 249–255.

Jagić, Vatroslav, 1911: Глаголическое письмо. *Энциклопедія славянской филологіи 3*. Санкт-Петербург: Типографія императорской Академіи наукъ.

27 Slovenci smo v obdobju slovenskega narodnega prebujanja, ki se je pričelo v drugi polovici 18. stoletja in vrh doseglo v sredini 19. stoletja, skušali »ustvariti dokaze za vsestransko literarno primernost slovenščine, kar naj bi zbudilo samozavest naroda in le-tega uveljavilo v širšem kulturnem občestvu« (Pogačnik 1970: 425; Šivic-Dular 1992: 350). Tako naj bi prav v *panonski teoriji* Jerneja Kopitarja, po kateri naj bi bila osnova stare cerkvene slovanščine jezik panonskega območja, tj. prednikov Slovencev, našli zgodovinski rodovnik, ki je povečal ugled slovenščine med drugimi slovanskimi jeziki (Herrity 1994: 253).

28 Od tridesetih je prevzetih 25 črk (Slovenci ne potrebujemo grafemov *ć*, *đ*, *lj*, *nj* in *žd*).

29 Prva knjiga v t. i. slovenski gajici so *Narodne pesmi ilirske, koje se pevaju po Štajerskoj, Kranjskoj, Koruškoj i zapadnoj strani Ugarske* Stanka Vraza (1839).

Йончев, Васил, Йончева, Олга, 1982: *Древен и съвременен български шрифт*. София: Български художник.

Йончев, Васил, 1997: *Азбуката от Плиска, кирилицата и глаголицата*. София: Кирил Гогов & синове.

Карский, Ефим Фёдорович, 1928: *Славянская кирилловская палеография*. Ленинград: Издательство Академии наук СССР.

Kecmanović, Ilija, 1956: *Vuk Karadžić – život i rad*. Sarajevo: Svjetlost.

Kurz, Josef, 1969: *Učebnice jazyka staroslověnského*. Praha: Státní pedagogiské nakladatelství.

Pogačnik, Jože, 1970: Jernej Kopitar in nastanek karantansko-panonske teorije. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 13/1. 1–14.

Ремнёва, Марина Леонтьевна, 2004, 2011: *Старославянский язык*. Москва: Издательство Московского университета.

Стефова, Лидия: *Супрасълски сборник*. KME I–IV = *Кирило–Методиевска енциклопедия* Т. I–IV. София, 1985–2003.

Šivic-Dular, Alenka, 1992: Pojem *panonskoslovenski* pri Miklošiču. Jože Toporišič, Tine Logar, Franc Jakopin (ur.): *Miklošičev zbornik*. Obdobja 13. Ljubljana. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Univerza v Ljubljani, Univerza v Mariboru. 349–357.

Vuković, Jovan, 1974: *Istorija srpskohrvatskog jezika I.: Uvod i fonetika*. Beograd: Naučna knjiga.

Zor, Janez, 1977: Glagolica na Slovenskem. Franc Jakopin (ur.): *Slovansko jezikoslovje: Nahtigalov zbornik: prispevki z mednarodnega simpozija v Ljubljani, 30. junija–2. julija 1977*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 483–495.

Zor, Janez, 1985: Glagolska pričevanja na Slovenskem. *Bogoslovni vestnik* 45/2. 183–191.

Zor, Janez, 1994: Panonska teorija. *Enciklopedija Slovenije* 8. Ljubljana: Mladinska knjiga. 233.

Žnidar Kadunc, Vesna, 2005: *Spremembe v ruskem jeziku 20. stoletja*. Magistrska naloga. Ljubljana.

Cankarjeva dramatika na splošni maturi iz slovenščine 2020

Nina Žavbi
Univerza v Ljubljani, Akademija za gledališče, radio, film in televizijo
zavbi.nina@gmail.com

Jezikovni (govorni) pristop k šolski obravnavi besedila *Za narodov blagor*

Prispevek poskuša prikazati različne načine poučevanja dramatike v razredu s poudarkom na jezikovnem (govornem) pristopu z upoštevanjem povezovanja pouka književnosti in jezika ter temelječ na pouku, osredinjenem na dijaka in njegovo aktivnost. Izvedbo v razredu prikazuje na primeru Cankarjevega dramskega besedila Za narodov blagor. *Osredotoča se na govorno izvedbo – npr. branje vlog v razredu, na jezikovno analizo (tudi analiza komike in komičnih elementov), primerjavo literarnega dela in njegove uprizoritve, ogled videoposnetkov uprizoritev in uprizoritev v gledališčih itd.*

Namesto uvoda

Cankarjevo dramsko besedilo *Za narodov blagor* je v tretji knjigi *Zbranega dela* podnaslovljeno *Komedija v štirih dejanjih*. Cankar je v enem od objavljenih pisem zapisal, da mu ni bilo treba veliko karikirati, da je pisal le po resnici, delo pa je naperjeno proti frazam in njihovim izrekovalcem. To preseneča Dušana Moravca, saj je prepričan, da avtorjeva ost ni naperjena proti frazerjem, ki »frazarijo brez slabega namena« (1994: 277) in v fraze celo verjamejo. »Cankar [je] spravil na papir tisto, kar ga je v slovenski družbi najbolj motilo: zlagano naprednjaštvo, patriotično navdušenje in lažno moralo« (Pezdirc Bartol 2018: 159). Osebe v tej satiri so med seboj različne po svojih načelih in delovanju v družbi − Gornik ima sicer oblast in ugled, vendar pa ne spreminja sveta, ki mu ne ustreza, temveč se raje umakne v zasebnost; Ščuka kritično vrednoti svet, vendar si ga želi popraviti: v drami se njegov lik razvija, je »sprva nesrečen in zagrenjen, nezadovoljen s svetom fraz in namišljenih idealov, dvomeč v svoje ravnanje, pozneje pa upornik in znanilec socialno-političnih sprememb« (Pezdirc Bartol 2018: 163). Oblasti so željni in za njo tekmujejo Grozd in Grozdovka ter Gruden in Grudnovka − ženski protipol Grozda, je aktivna v svojem delovanju in popolnoma enakovredna moškim tekmecem.

Cankarjevo besedilo je doživelo kar precej izzivov, preden je bilo izdano. V kritikah in najavah v *Ljubljanskem zvonu* 1. marca 1901 je bilo o knjigi zapisano, da jo odlikuje »duhoviti dialog in psihično utemeljeni značaji nastopajočih oseb« (Moravec 1967: 371), v *Slovenskem narodu* 16. marca 1901 pa prav tako pohvalijo dialoge in Cankarjev jezik (Moravec 1967: 371).

Ivan Cankar je eden od avtorjev, ki je že ob pisanju dram videl in slišal svoje delo na odru, kar se zrcali tudi v njegovih napotkih za uprizoritve, ki jih zapiše v pismih. Franu Milčinskemu (saj je mislil, da bo delo uprizorjeno) je že septembra 1900 napisal pismo s podrobnimi navodili glede ugledališčenja – želel je, da se besedila dialoga (torej glavnega besedila) ne spreminja in da vloge zasedejo primerni igralci ter jih sam predlagal. Zamislil si je tudi izvedbo konkretne vloge – za Heleno je npr. zapisal, da mora biti koketna in zelo lepa »z nekako lenimi, svobodnimi kretnjami« (Cankar 1971: 367), za Ščuko, da ne sme biti patetičen; torej je posredno predvideval tudi način govora posameznih igralcev. Na oder delo ni prišlo do leta 1906, ko je bila 13. decembra ljubljanska premiera – Cankar se je medtem s Franom Govekarjem zapletel v besedno polemiko v člankih *Krpanova kobila* ter *Govekar in Govekarji*. Ko je vodstvo ljubljanskega gledališča prevzel Friderik Juvančič, je avtor besedila ponovno poslal pismo v zvezi s svojim videnjem ugledališčenja, predvsem glede zasedbe

vlog. Njegovi nasveti so se nanašali tudi na način igralske in režijske izvedbe, kar je dokaz dramatikove izjemne občutljivosti za gledališko uprizarjanje.

Za narodov blagor je delo, pisano za oder (Kermauner 1979: 79), tehnično in besedno dovršeno, kar je značilno za vsa Cankarjeva besedila. V njem je odprta do tedaj še neproblematizirana neenotnost slovenskega naroda – zaradi zgodovinskih okoliščin je enotnost ljudstva ena njenih ključnih značilnosti. »Primarno zahtevo po nacionalni enotnosti začne preraščati terjatev po ideološki enotnosti« (Kermauner 1979: 83), to pa ni mogoče – enotnost postane fraza, ki jo tisti, ki želijo vladati, le uporabljajo za »obrambo skupnih interesov« (Kermauner 1979: 83) skupine. Načela niso pomembna, pomembna je le moč, ki jo želijo nekateri ohraniti, drugi pa pridobiti. To v nasprotju z izrečenim ni za ljudstvo, ampak nasprotno – proti njemu.

Jezikovna struktura drame in komični elementi

Jezikovna struktura drame temelji predvsem na **ponavljanju** – tako besed (npr. *narod*, *napredek*), besednih zvez (npr. *korist narodova*, *narodov blagor*, *slovanska vzajemnost*) kot tudi podobnih jezikovnih struktur, kar se stopnjuje s podobnostjo situacij (s čimer prerašča področje jezika).

Cankarjevo besedilo je jezikovno izredno spretno napisano, saj prav s ponavljanjem določenih fraz skozi celotno besedilo ali pa znotraj posameznega prizora doseže komične učinke in pokaže na pomensko praznost jezika. Vrhunec praznega besedičenja je pogovor med Mrmoljevko in Grudnovko v drugem dejanju, saj je v celoti sestavljen iz samih vljudnostnih fraz, jezik pa je zreduciran na govorno-stikovno vlogo (Pezdirc Bartol 2018: 167).

Smešnost se kaže:

— v **frazah** tistih dramskih likov, ki so osebno skromneje prestavljeni: Mrmolja, Stebelce in Mrmoljevka: »rotim vas v imenu najsvetlejših koristi celokupnega naroda, posebno še v imenu slovanske vzajemnosti« (Cankar 1967: 193),

— v **situacijah**, v katerih je radikalno vidna razlika med resnico in tistim, kar se le predstavlja kot resnica (Kermauner 1979: 94).

Osebe izgovarjajo fraze naučeno, ne da bi razumele njihovo vsebino – nekatere svojim besedam verjamejo (Mrmoljevka), nekatere pa se zavedajo razkola med resnico in izgovorjenim (Grudnovka). Politični veljaki ne mislijo na narodov blagor, ampak na svoj lastni. Nastopajoči pravzaprav igrajo vloge – govorijo vnaprej pripravljene replike (kot jih izrekajo igralci na odru). »Ko občinstvo razkrije razliko med njihovimi vlogami in dejansko privatnostjo, se jim smeje« (Kermauner 1979: 94). Na drugi strani vse sprenevedanje, laganje, manipuliranje ni le smešno, ponekod prehaja v resnost, v »satiričnost, v karikaturo, v farsičnost« (Kermauner 1979: 94).

Komično je tudi vračanje enakih ali podobnih situacij – **paralelizem situacij** (Kadivec prihaja z vedno istim vprašanjem, enake so situacije različnih ljudi v pogovorih z Gornikom, Grozd in Gornik se drug proti drugemu borita z enakimi sredstvi, podobnimi besednimi formulacijami itd.). Podobna je tudi **zgradba** drame. Prvo, drugo in tretje dejanje se dogajajo v različnih salonih, pri Grozdu, Grudnu in nato pri Gorniku, in vsako se zaključi na svojem vrhu, četrto pa se vrne nazaj v Gornikov salon. Vsako dejanje je razdeljeno na veliko prizorov. »Dejanja delujejo kot zaključene celote, igra se tako ne stopnjuje v en sam zaplet, vrh in razplet, temveč njena struktura spominja na ples v krogu, saj se v enakomernem ritmu vračajo enake situacije« (Pezdirc Bartol 2018: 162).

Pomenljiva ali pa smešna so **imena oseb**, npr. novinar Julijan Ščuka – riba, ki grize in napada plen, Mrmolja, Siratka, Stebelce (z imeni je pokazana njihova nepomembnost), imena veljakov so si podobna, skoraj zamenljiva (Grozd, Gruden, Gornik).

Če drame ne razumemo le kot posmeh političnim razmeram, predvsem skozi lik Ščuke, ki je izpovedovalec Cankarjeve politične misli in na koncu reformator, preraste v »grenko satiro« (Moravec 1994: 278).

Obravnava dramatike v šoli

Dramatika je že po zgradbi drugačna od ostalih literarnih vrst – je dvodelna in vključuje t. i. **glavno in stransko besedilo**. Za razumevanje celote je pomembno tako razumevanje dialoga (vsebina, osebe, odnosi med njimi, dramski konflikt itd.) kot didaskalij (okoliščine govorjenja). Dramsko besedilo omogoča dve različni vrsti recepcije – namenjeno je branju in uprizarjanju. Glavno besedilo v uprizoritvi izrekajo dramske osebe, avtorjevi napotki pa so izraženi z nejezikovnimi znaki, ki so vidni ali slušni (Kralj 1998: 34). »Ko gledališka predstava transformira odrske opombe iz besedila neposredno v fizično stvarno predmetnost odra, ne počne pravzaprav nič drugega, kot sledi zahtevam, navodilom ali predpostavkam eksplicitnega avtorjevega 'glasu', ki je v dramskem tekstu individualiziran prav v didaskalijah« (Inkret 1986: 55). V uprizoritvi se dramski dialog pretvori v »dinamičen zbir individualiziranih govorov« (Inkret 1986: 90), avtorjev govor v didaskalijah pa:

> [i]dentificira vsakokratni govoreči lik [...], označuje psihofizično individualnost, statusno in funkcijsko, tj. družbeno, poklicno, duhovno ipd. pripadnost [...], nakazuje psihološke oznake in druge važne modulacije v posameznih diskurzih, označuje kretnje in grimase, določa prihode nastopajočih oseb na prizorišče, njihove odhode z odra; določa njihovo gibanje (premike) [...]; bolj ali manj izčrpno opisuje prizorišče [...]; določa spremembno prizorišča; označuje spremembo v času [...]; navaja zvoke in šume, ki ne izvirajo iz prikazanega govora, ampak v ta govor posegajo od »zunaj« [...] (Inkret 1986: 90, 91.)

> Poleg vseh omenjenih vrst in vlog didaskalij se nekatere nanašajo tudi na govor posamezne dramske osebe in jih odrski govorni interpreti (igralci) lahko razumejo kot napotke o načinu izrekanja. Njihova govorna uresničitev […] pa ni samoumevna, odvisna je od ustvarjalcev predstave in režijskega koncepta. V sodelovanju z režiserjem in lektorjem posamezni igralec namreč ustvarjalno kreira svojo vlogo, tudi njeno govornointerpretativno izvedbo, ki se kaže predvsem v rabi prozodičnih sredstev [...] (Žavbi Milojević 2017: 111, 112.)

Učence in dijake naj bi pouk književnosti, usmerjen v dramatiko, pripravljal in navduševal za kompetentne bralce, gledalce in ustvarjalce. K temu pripomore tudi didaktično ustrezno zasnovan pouk – Marjan Štrancar izpostavlja pomembnost naslednjih didaktičnih načel: načelo primernosti besedila, načelo pouka, osredinjenega na dijaka, izkustvenega učenja, (samo)aktivnosti in ustvarjalnosti, problemsko naravnanega pouka ter hevristično naravnanega pouka (2000: 19–21).

Intrepretativno branje dramskega besedila ali branje vlog

V prispevku se osredotočam na jezikovno (govorno) komponento dramskega dela, ki se začne že pred poglobljeno interpretacijo s šolsko govorno interpretacijo – s prvim branjem. Sodobni pristopi (npr. Krakar Vogel, Štrancar, Medved Udovič) predvidevajo obravnavo dramatike s stalnim upoštevanjem njene gledališke komponente, kar podpirajo naslednje dejavnosti v razredu: glasno branje v razredu po vlogah, uprizoritev v razredu, ogled videoposnetka uprizoritve, ogled gledališke predstave v gledališču (Pezdirc Bartol 2008: 155).

Dejavnosti v razredu navadno začnemo z **interpretativnim branjem** − branje dramatike se močno razlikuje od branja proze in poezije. Ker ga dijaki niso vajeni, se ga morajo naučiti, pri čemer naj bi jih vodil učitelj – zato jih je najprej nujno opozoriti na posebno oblikovanost besedila in na pomembnost tudi stranskega besedila, ki se ga ne sme »preskočiti«. Stalno menjavanje stranskega in glavnega besedila je za bralca na začetku posebej naporno. Zato dramskega besedila ne preberejo le enkrat.

> Neizkušenega bralca že pri prvih korakih v dramski svet zbegajo nenavadna, razmetana in grafično raznolika oblika, sestavljena iz vertikalno nanizanih besedilnih drobcev, ki jih mora povezovati med seboj […]. Ritem in intenzivnost mora prilagajati dolžini in sporočilni teži replik, njihove pomene mora kumulirati iz različnih besedilnih plasti. (Štrancar 2000: 46.)

Katarina Podbevšek opozarja, da »[b]rez predhodne literarne interpretacije ni govorne interpretacije« (2007: 18), saj »[i]zbira, kombinacija in uresničitev govornih sredstev […izhaja] iz vsebinsko idejnih in oblikoslovnih značilnosti besedila« (Podbevšek 2007: 18). Da so dijaki zmožni besedilo doživeti, razumeti in vrednotiti (na različnih ravneh), mora biti branje literature ustrezno in kot tako zahteva temeljito pripravo. Zato prvo branje v razredu navadno izvede učitelj. Interpretativno branje dramskega besedila ali interpretativno branje vlog predvideva, da je vsako dramsko besedilo samo v sebi uprizorljivo in posveča pozornost tudi stranskemu besedilu. Berejo torej (tudi) dijaki in se preizkušajo v interpretativnem branju. Smiselno je povezovati pouk književnosti s poukom jezika, saj se na branje lahko pripravijo tudi s predvidevanjem realizacije nekaterih prozodičnih prvin, npr. hitrosti govora, intonacijskih potekov, premorov, spreminjanja stavčnih modulacij itd. Ozaveščena govorna (glasovna) realizacija izhaja iz literarne interpretacije, poglobljenega razumevanja dramskega besedila ter tudi doživljanja in vrednotenja. Zato lahko branje z vnaprejšnjim predvidevanjem izvedbe nekaterih **prozodičnih prvin** bolj efektivno in premišljeno izvedemo po podrobnejši analizi, torej npr. kot branje vlog pri novih nalogah po sistemu šolske interpretacije. Katarina Podbvešek predlaga model priprave na govorno interpretacijo, ki se začne z upočasnjenim tihim branjem, nadaljuje z izdelavo **govornega zapisa** (predvidevanje govorne izvedbe v smislu naglaševanja, izgovora glasovnih sklopov, polglasnika itd. ter intonacij, hitrosti govora, premorov, glasnosti, upoštevajoč tudi vidne neverbalne znake – mimika, geste) (2007: 252).

Primer obravnave dramskega besedila *Za narodov blagor*

Predloge nalog apliciram na odlomek iz besedila *Za narodov blagor* iz prvega prizora prvega dejanja (Cankar 1967: 157, 158.). Predstavljam le majhen izsek iz možnosti obravnave dramskega besedila v razredu s poudarkom na jezikovnem (govornem) konceptu, ki zajema tako nekatere zelo osnovne ravni kot tudi najbolj ustvarjalne in po taksonomski ravni najvišje. Možnosti nalog je seveda neskončno in so v prispevku le nakazane.

1 Interpretativno branje odlomka

Po metodičnem sistemu šolske interpretacije prvo šolsko interpretativno branje vlog izvedemo pred podrobnejšo analizo, sintezo in vrednotenjem, lahko na primeru odlomka, ki ga izberemo glede na cilje in smotre pouka. Tako branje ne more biti v enaki meri ozaveščeno kot po podrobnejši pripravi, zato je priporočljivo, da učitelj bere »najtežjo«, nosilno vlogo in s svojim govornim zgledom narekuje potek branja oziroma usmerja tudi ostale bralce. Predhodno dijakom predstavi **pomen nebesednih spremljevalcev govora** (**slušnih – prozodična sredstva**: glasnost, hitrost govora, ritem, glasovne modulucije, register, intonacije, barva glasu; in **vidnih** – mimika, geste itd.) in njihov vpliv na učinkovito interpretativno branje. Opozarja, da glasnost govora zrcali osebne značilnosti dramske osebe, da imajo premori na določenih skladenjsko nepredvidljivih mestih lahko veliko interpretativno moč, da je razločnost branja nujna za razumevanje in doživljanje besedila ipd. Pomembno je opozoriti tudi na različnost branja stranskega in glavnega besedila. Stransko besedilo beremo bolj nevtralno, medtem ko je v glavnem besedilu več prostora za ustvarjalnost. V stranskem besedilu dramskega dela *Za narodov blagor* je avtor zapisal mnogo eksplicitnih in implicitnih (nanašajoč na razpoloženje) napotkov tudi za govorno izvedbo (npr.: *hitro in manj glasno*, *s poudakom*, *mirno in resno*, *afektirano hladno*, *jako hitro*, *tišje*, *z glasnim smehom*, *s premenjenim glasom*

…), ki jih interpret lahko s pridom uporabi – glede na konkretno izvedbo pa se odloči, ali bo napotke upošteval ali ne. Pri prvem branju se napotke navadno v celoti upošteva, predvsem pri uprizarjanju dramatike pa je uresničitev napotkov odvisna od celotnega umetniškega koncepta (predvsem režijskega) ter od ustvarjalnosti posameznega govornega interpreta.

Iz prikazanega odlomka dijakom prikažemo vlogo didaskalij, ki na začetku označijo prostor, ves čas pa opredeljujejo razpoloženje govorcev in njihovo medsebojno razmerje – njihov govor pa včasih eksplicitno, včasih implicitno. **Didaskalije** nam v tem odlomku predstavijo osebe, njihov družbeni sloj (oblečeni so v frake), razpoloženje, govor (npr. *s poudarkom*, *hitro in manj glasno*). Pred branjem lahko učitelj predstavi tudi posebnosti Cankarjevega besednega sloga – predvsem izjemno zvočnost besedila. Opozori na uporabo nekaterih ločil, npr. pomišljajev za vrinjene stavke in tropičij za nedokončane misli, v Cankarjevih besedilih in v konkretnem odlomku, ki jih bodo bralci upoštevali pri interpretaciji. Zaradi časovne odmaknjenosti besedila opozori na besede in besedne zveze, ki jih dijaki ne poznajo – primerna je uporaba spletišča *Fran* – na nekatere besede, ki so naglašene drugače kot danes in so v tekstu označene z naglasnimi znamenji. Poleg tega opozori na besedno komiko in ponavljanje nekaterih besed, fraz (npr. *korist naroda*), ki tudi zahtevajo posebno govorno realizacijo, ter na vsebino, ki jo bralec pred branjem dobro razume in se vanjo poglobi. Učitelj na podlagi vsega povedanega svetuje dijakom, da si pripravijo t. i. zapis govorne izvedbe – si v besedilo zapišejo poudarke, premore, predvidene spremembe registra in intonacije, glasnosti govora itd. Nato se izvede interpretativno branje.

Po izražanju doživetij po branju je smiselno **ovrednotiti način branja vlog**, tudi morebitne pravorečne napake pri branju, (ne)upoštevanje ločil – npr. tropičje, pomišljaji, ki označujejo vrivke ipd., branje medmetov, razločnost izgovora itd., še bolj pa uresničitev in izvedbo v smislu nebesednih govornih prvin – tudi npr. hitrost branja in ritem, glasnost branja, učinkovitost glede na kombinacijo slušnih prvin in vsebine ter součinkovanje branja različnih vlog. Analiziramo lahko, koliko so bralci upoštevali avtorjeve didaskalije glede govorne uresničitve. Na ta način analitično s stališča bralca in poslušalca vrednotimo učinkovitost konkretnega načina govorne interpretacije, hkrati pa uspešno povezujemo pouk književnosti in jezika.

2 Jezikovna sredstva ter sredstva besedne komike v besedilu

V besedilu naj dijaki iščejo tudi jezikovna sredstva, ki izražajo komiko – npr. imena (Ščuka, Siratka), ponavljanja različnih fraz (*korist narodova*), ki so diametralno nasprotne od resnice, odkrivajo značilnosti Cankarjevega jezika in sloga – odkrivanje zaznamovanega besednega vrstnega reda, Cankarjevega izjemnega občutka za zvočnost besedila itd. Vse je prisotno tudi v obravnavanem odlomku in se zrcali v govorni interpretaciji. Besedilo samo nakazuje govornost, ritem, npr. v Mrmoljevi repliki *Izmed teh mož — in ne zadnji izmed njih — je naš dr. Grozd, — ste vi.* Iz ločil je razvidno, da gre za vrivke, da vrstni besedni red ni popolnoma običajen in tak zapis zahteva primerno govorno interpretacijo, da je razumljiva poslušalcu. Dijakom učitelj predstavi več možnosti učinkovite interpretacije, npr. z menjavanjem hitrosti govora (vrivek je izgovorjen hitreje), z menjavanjem glasnosti (vrivek je izgovorjen tišje), z učinkovito rabo premorov (ob nekaterih pomišljajih, predvsem zadnjem) in intonacijskih potekov (spremenjen intonacijski lok pri vrivku), ter različne kombinacije omenjenih sredstev.

3 Vrednotenje razmerja med dramskim besedilom in uprizoritvijo

Zanimiva naloga je primerjava dramskega besedila in njegove izvedbe v konkretni uprizoritvi. Branje dramskega besedila je dvojno, najprej je branje literature, nato pa branje, ki si zamišlja uprizoritev – pri tem prevaja **didaskalije** v njihovo uresničitev, sam pa zapolnjuje t. i. prazna mesta v besedilu. V tem delu so dijaki lahko še posebej ustvarjalni in dosegajo cilje višjih taksonomskih ravni.

Cankar je v didaskalijah v besedilu *Za narodov blagor* velikokrat eksplicitno zapisal, s kakšnimi govornimi sredstvi se izraža konkretna oseba (npr. tiho, hitro itd.) S pomočjo učnega lista na primeru odlomka, na primeru analize razvoja ene osebe (npr. Ščuka od začetka do konca) ali primerjave dveh različnih oseb (npr. Grozd in Grudnovka) dijaki zapišejo, za katere osebe in za katere replike je Cankar predvidel glasovno (glasno/tiho, hitro/počasi, mirno, s poudarkom, razburjeno, afektirano, nejevoljno, izumetničeno itd.) ali pa vidno neverbalno (npr. mimika, geste) izvedbo na odru. Tako analizirajo razvoj osebe, kot je razvidna iz razvoja govora ali pa različnost oseb med seboj.

Naloga je lahko razširjena s primerjalno analizo. Izvedbo didaskalij dijaki preverjajo na primeru **posnetka uprizoritve**, ki si ga ogledajo v razredu, ali na primeru **uprizoritve v gledališču** (tu je izvedba težja zaradi objektivnih razlogov – ne morejo gledati večkrat, navadno so ugasnjene luči in pisanje med predstavo oteženo in nezaželeno itd.). Ugotavljajo, ali je Grozd v konkretni odrski izvedbi svojo zadnjo repliko iz obravnavanega odlomka zares izrekel v prvem delu *s poudarkom*, v drugem delu pa *hitro in manj glasno*. Na podlagi zapisnikov ugotavljajo, v katerih primerih je ustvarjalna ekipa Cankarjeva navodila upoštevala, v katerih pa ne – razmišljajo o razlikah med dramskim besedilom in uprizoritvijo, o režijskih konceptih, različnih načinih uprizoritev. Ugotovijo lahko, da je zaradi popolnoma drugačnega režijskega koncepta nemogoča enaka govorna izvedba določene vloge, kot jo je predvidel dramatik. V nekaterih primerih pa je izvedbo nemogoče preverjati, ker je besedilo popolnoma spremenjeno – tudi dramaturško črtano, dopisano. Dijaki na ta način iz svoje analize spoznavajo, da dramsko besedilo živi dvojno življenje, v dveh med seboj enakovrednih umetniških jezikih. Zanimiva je **primerjava različnih uprizoritev** (tudi časovno različno oddaljenih), s čimer spoznavajo tudi odrskogovorno različnost posameznih obdobij – pretiravanje v glasovnih in vidnih izraznih sredstvih starejših uprizoritev in približevanje t. i. naravnemu govoru sodobnejših.

Če so pred tem po vlogah tudi sami brali Cankarjevo besedilo, primerjajo razlike med svojimi govornimi interpretacijami in interpretacijami igralcev na odru.

4 Pisanje uprizoritvenih besedil in ugledališčenje

Dijaki v metodičnem koraku nove naloge pišejo t. i. uprizoritvena besedila, v katerih predvidijo možnosti uprizoritev, besedilo napišejo v obliki **scenarija uprizoritve**, ki se lahko bolj ali manj razlikuje od besedila Ivana Cankarja. Spremenijo lahko samo besedilo – ga primerno črtajo, tudi jezikovno prenovijo – npr. posodobijo na ravni besed, besednega vrstnega reda, skladnje (pri tem jih učitelj vodi in jim svetuje), ga dopišejo ipd. V nastajajoče besedilo dijaki lahko vnesejo tudi govorni zapis (Štrancar 2000: 125) – predvidene premore in njihovo dolžino, hitrost govora in intonacijske poteke, spremembe glasnosti govora, ritem. Določijo tudi sceno, kostume, režijske postopke, mizansceno itd. Sledijo vaje prenosa besedila v prostor oziroma t. i. ugledališčenje, pri čemer »igralci« poleg giba/telesa kot svoje glavno orodje uporabljajo govor. V tem delu je ponovno pomembna analiza izvedbe in sprotno komentiranje, popravljanje, mentoriranje – na ravni pravorečja, mimike, gest, glasovne izvedbe, razumljivosti, medsebojnega stika med »igralci« itd. Taka naloga se lahko izvede na odlomku ali pa na celotnem besedilu – odvisno od časovnih možnosti in motiviranosti dijakov.

Zaključek

Dramsko besedilo ponuja široko paleto različnih obravnav v razredu – od interpretativnega branja do uprizarjanja, od literarne analize besedila, ki vključuje tudi jezikovno analizo, do analize in vrednotenja konkretne uprizoritve (po ogledu videoposnetka ali predstave v gledališču). V prispevku predstavljene možnosti izvedbe v okviru priprave na maturo pri pouku slovenščine so le nekatere, ki spodbujajo aktivnost dijakov in globljo potopitev tako v dramsko besedilo kot njegovo »možnost« ugledališčenja. Učitelj kot ustvarjalni praktik omenjene metode prilagodi konkretni skupini dijakov, njihovim interesom in tudi svojemu stilu poučevanja. Poleg jasnega cilja, dobre priprave dijakov na maturo, se zdi še pomembnejši daljnoročni cilj − vzbuditev zanimanja za branje dramatike in obiskovanje gledališč ter opremljanje dijakov z orodji in zmožnostmi branja in razumevanja dramatike. Tako bodo dijaki tudi po opravljeni maturi brali ter v branju (in ogledu predstav) rasli in uživali.

Vira

Cankar, Ivan, 1967: Za narodov blagor. *Zbrano delo 4*. Ljubljana: DZS.
Cankar, Ivan, 1971: Pisma II. *Zbrano delo 27*. Ljubljana: DZS.

Literatura

Inkret, Andrej, 1986: *Drama in gledališče* (Literarni leksikon, 29). Ljubljana: DZS.
Kermauner, Taras, 1979: *Cankarjeva dramatika*. Ljubljana: samozaložba.
Kozak, Primož, 1980: *Temeljni konflikt Cankarjevih dram*. Ljubljana, DZS.
Krakar Vogel, Boža, 2004: *Poglavja iz didaktike književnosti*. Ljubljana: DZS.
Kralj, Lado, 1998: *Teorija drame* (Literarni leksikon, 44). Ljubljana: DZS.
Medved Udovič, Vida, 2000: *Igra videza: teoretična izhodišča branja dramskih besedil v osnovni šoli*. Ljubljana: Rokus.
Moravec, Dušan, 1967: Opombe. Dušan Moravec (ur.): *Romantične duše; Jakob Ruda; Za narodov blagor* (Zbrano delo, 3). Ljubljana: DZS.
Moravec, Dušan, 1994: Cankarjevo dramsko delo. Dušan Moravec (ur.): *Za narodov blagor; Kralj na Betajnovi, Pohujšanje v dolini šentflorjanski; Hlapci* (Zbirka Klasiki Kondorja). Ljubljana: Mladinska knjiga.
Pezdirc Bartol, Mateja, 2008: Specifičnost branja dramskih besedil. Boža Krakar Vogel (ur.): *Književnost v izobraževanju – cilji, vsebine, metode.* Obdobja 25. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 149−157.
Pezdirc Bartol, Mateja, 2010: *Najdeni pomeni: empirične raziskave recepcije literarnega dela* (Slavistična knjižnica, 15). Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije.
Pezdirc Bartol, Mateja, 2011: Branje dramskega besedila: primer empirične raziskave. *Primerjalna književnost* 34/2. 125−135.
Pezdirc Bartol, Mateja, 2015: Dramska besedila na maturi. *Jezik in slovstvo* 60/3−4. 87−95.
Pezdirc Bartol, Mateja, 2018: Dramatika. Aljoša Harlamov (ur.): *Ivan Cankar: literarni revolucionar*. Ljubljana: CZ. 143−199.
Podbevšek, Katarina, 2007: *Govorna interpretacija literarnih besedil v pedagoški in umetniški praksi* (Slavistična knjižnica, 11). Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije.
Podbevšek, Katarina, 2008: Učitelj v vlogi govornega interpreta literarnega besedila. Boža Krakar Vogel (ur.): *Književnost v izobraževanju – cilji, vsebine, metode.* Obdobja 25. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 77−90.

Pogorelec, Breda, 1977: O dveh značilnostih Cankarjevega sloga: Grafična figura in metafora. Josip Vidmar, Štefan Barbarič, Franc Zadravec (ur.): *Simpozij o Ivanu Cankarju 1976*. Ljubljana: Slovenska matica. 290−304.

Štrancar, Marjan, 2000: *Od drame h gledališču v učilnici*. Ljubljana: DZS.

Žavbi Milojević, Nina, 2016: *Govorna interpretacija dramskih besedil na primeru uprizoritev Hlapcev Ivana Cankarja*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko.

Žavbi Milojević, Nina, 2017: Didaskalije in njihova uresničitev v gledališki uprizoritvi Cankarjevih Hlapcev. *Jezik in slovstvo* 62/4. 109−121.

Blaž Lukan
Univerza v Ljubljani, Akademija za gledališče, radio, film in televizijo, Oddelek za dramaturgijo in scenske umetnosti
blaz.lukan@agrft.uni-lj.si

Kantorjev kompleks

Prispevek obravnava recepcijo lika Jožefa Kantorja v Cankarjevi drami Kralj na Betajnovi *in pri tem pregleda interpretacije značilnih razlagalcev Cankarjeve dramatike, ki jih razširi z lastnim branjem drame in s kritiškimi odzivi na pomembnejše uprizoritve drame na slovenskih odrih od krstne uprizoritve pa vse do zadnje. Pri tem sledi prepričanju, da osredotočenje na Kantorja kot enega najmočnejših likov v slovenski dramatiki (Kermauner) ne pomeni interpretativne redukcije, temveč njeno deduktivno izostritev: Kantor je tista singularitеta, ki omogoča razumevanje drame kot take, tako njene dramaturgije kot ideologije. Hkrati je ukvarjanje s Kantorjevim likom tudi vsakokratna uprizoritvena naloga.*

1 Okoliščine nastanka

Kralj na Betajnovi je Cankarjeva drama, nastala tik po komediji *Za narodov blagor* in šest let pred farso *Pohujšanje v dolini šentflorjanski*. Napisal jo je na Dunaju leta 1901, knjižna izdaja je izšla leta 1902. Krstna uprizoritev je bila v ljubljanskem Deželnem gledališču leta 1904. *Kralj na Betajnovi* je, po Cankarjevih besedah, drama o »vsesplošnem bankerotu našega ljudstva« (Cankar 1986: 279), ki jo sodobni režiser Cankarjevih del Mile Korun razume kot odraz Cankarjeve »globoke moralne in socialne prizadetosti« (Korun 1997: 281). Primerjava rokopisa drame z natisnjeno verzijo pokaže, po besedah urednika Dušana Moravca, nekatere nebistvene spremembe, vendar med njimi najdemo npr. tudi črtani Kantorjevi repliki iz zadnje tretjine drame, ki sledita Kantorjevi ugotovitvi »Zdaj je torej jasno, kakor na dlani, da ga nisem ubil«: »Če bi ga bil ubil na sredi ceste, vpričo vse Betajnove, bi mi ne verjela živa duša. Jaz si umijem roke.« (Cankar 1986: 286) Ta replika ponovi Kantorjevo izpoved Maksu s konca 2. dejanja, v kateri pove isto resnico in ki jo Marcel Štefančič, jr. poveže z našo sodobnostjo, konkretneje, s figuro ameriškega predsednika Donalda Trumpa, ki je med svojo predsedniško kampanjo izjavil nekaj osupljivo podobnega (Štefančič 2018: 63). Kritiški odmevi na natisnjeno igro niso enotni. Kritiki v njej najdejo »tragiko, ki ubija« (Fran Govekar) (Cankar 1986: 293), očitajo ji nihilizem in makiavelizem, pa socializem, nesimpatičnega junaka in slogovne nedoslednosti oz. raznorodnosti (npr. prizor s »hipnozo«), ki pa jih Cankar, tako Govekar, kljub temu zna napolniti z življenjem in »oviti […] s pristnim poetičnim občutjem« (294). Različne kritike pa se praviloma ujamejo v pomislekih o (ne) uprizorljivosti drame.

2 Žanrske in slogovne značilnosti

Že v odmevih na natisnjeno dramo najdemo različne oznake tako žanra kot sloga *Kralja na Betajnovi*, podobni tendenci lahko sledimo skozi odzive na uprizoritve te drame.[1] Za razliko od predhodnega *Blagra*, ki je podnaslovljen kot *komedija*, in kasnejšega *Pohujšanja*, ki je podnaslovljeno kot *farsa*, je *Kralj* drama, ki jo sočasna kritika razume kot (prvo umetniško

1 *Kralj na Betajnovi* je po številu uprizoritev na slovenskih odrih najpogosteje uprizarjana Cankarjeva drama. Uprizorjen je bil 40-krat, prva, krstna uprizoritev je bila v Deželnem gledališču v sezoni 1903/04 v režiji Františka Liera, za zdaj zadnja pa v SSG Trst, v sezoni 2018/19, v režiji Tomaža Gorkiča.

res pomembno slovensko) socialno dramo oz. dramo slovenskega človeka, celo kot »tragedijo slovenstva« (Vodnik 1986: 25).[2] Oznako socialna drama velikokrat dopolnjujejo še omembe simbolistično-dekadentnih ali novoromantičnih elementov, ki vodijo v očitek o pomanjkanju realizma v njej ter o idejnih in idealističnih osnovah ali v opredelitev »družbena drama […] na skrajnem robu fatalizma« (Vidmar 1968: 26), po drugi strani pa interpreti v drami najdejo naturalizem, ki naj bi se odražal v drastiki in brutalnosti zapleta ter moralnem blatu in grešnosti naslovnega lika.

Tudi pri pregledu uprizoritvene zgodovine *Kralja* opažamo razumevanje drame v razponu od kmečke igre do salonske meščanske drame. Zaradi Cankarjevega slovesa, pa tudi prepoznavnega sloga, posamezni kritiki in razlagalci govorijo o satiričnih elementih v drami, zlasti v 3. dejanju (Cankar 1968: 294),[3] skoraj praviloma pa se ukvarjajo z že omenjenim prizorom »hipnoze« s konca 1. dejanja, ko Maks pripravi Kantorja do tega, da skoraj zadavi Krneca. Ta prizor, ki ga je mogoče razumeti ali kot naturalistično eksekucijo ali kot simbolistični performans, enako zaposluje tudi uprizoritelje Cankarjeve drame. Nekaj očitkov je namenjenih še drugim Cankarjevim dramaturškim rešitvam, npr. pozabljeni Bernotovi puški, ki kasneje usodno »poči«, in pa slabi psihološki motiviranosti in alegoričnosti oseb. Lahko bi rekli, da recepcijo Cankarjeve drame v veliki meri določajo vsakokratne zgodovinske in družbene (pa tudi uprizoritvene) okoliščine, na kar opozarja tudi kritik Drago Šega (1966: 169).

V drami najde kritika različne vplive, najpogosteje Nietzschejevega koncepta nadčloveka (zlasti v liku Kantorja) in motive iz Ibsenovih dram *Strahovi*, *Divja račka* ali *John Gabriel Borkman*, pa ozračje, podobno Maeterlinckovi dramatiki (njegovo dramo *Monna Vanna* uprizarjajo v Deželnem gledališču v isti sezoni kot *Kralja*), sledi Shakespearovih likov (npr. Hamleta v Maksovi neodločnosti ali Macbetha v Kantorjevi krutosti)[4] in rešitev (npr. prizor hipnoze kot mišnice) ter zglede sloga in moralnega angažmaja ruskih realistov, Tolstoja in Dostojevskega. Čeprav so namigi na vire in vplive na dramo pogosto mišljeni kot očitki, jih je danes treba razumeti kot »Cankarjevo vključevanje v splošni tok evropskega dogajanja« (Pirjevec 1964: 9), ki je na sploh značilno za slovensko moderno ob prelomu 19. stoletja in katere predstavniki so v resnici »premagali slovensko provincialnost, razširili obzorja, prevetrili zadušljivo ozračje samozadovoljnosti in stagnacije« in »razbili ožino rodoljubarske miselnosti« (7).

Tudi sodobno branje odkriva v *Kralju* različne slogovne elemente, od katerih se zdijo realizmu najbolj tuji ravno simbolistični (npr. sanje, slutnje, neobvladljiva stanja zamaknjenosti, vizije, spomini ali blodnje), ki jih lahko razume kot dramaturške pripomočke pri ustvarjanju zatohle betajnovske atmosfere in jih je mogoče – vključno s prizorom hipnoze – pojasniti že znotraj obstoječih psiholoških zarisov oseb, še posebej pa ob privzemu nekaterih postopkov globinske psihologije ali psihoanalize. Elemente žanra oz. kriminalke omenja razprava o Cankarjevi dramatiki podpisanega, ki jo povezuje tudi s filmom (Lukan 2009: 38),[5]

2 Mimogrede omenimo paradoksno dejstvo, da je krstno uprizoritev *Kralja* v Deželnem gledališču zrežiral češki režiser, odigrali pa sami češki igralci, z izjemo Antona Verovška, ki je igral župnika (!).

3 S temi mnenji polemizira Josip Vidmar (1926: 5).

4 Janko Kos v študiji »Ivan Cankar med Shakespearom in Cervantesom« (Kos 2018) zapiše, da je »nenavadno, da ob izidu Kralja na Betajnovi in ob njegovi uprizoritvi ni bilo nikakršnih opozoril na delež, ki ga je v njem dobil zgled Shakespearovega *Hamleta*«, in dodaja, da je prvi *Kralja* povezal s Shakespearom Bartolomeo Calvi leta 1929 (2018: 235). A France Koblar ob uprizoritvi *Kralja* v sezoni 1922/23 zapiše: »O Kralju in Hamletu bi bilo mogoče napisati šolsko paralelo, tako očitna je.« (Koblar 1964: 118.)

5 Prim. npr. opombo: »Zdi se, kot bi Kantor (Cankar?) bral kriminalke, kot bi hodil v kino.« S filmom povezuje *Kralja na Betajnovi* tudi režiser najnovejše uprizoritve v SSG Trst, Tomaž Gorkič, sicer filmski režiser. Glej: <https://www.teaterssg.com/event/kralj-na-betajnovi> (15. 5. 2019).

o tem pa z največ interpretativne svobode razmišlja tudi študija Cankarjevega opusa izpod peresa Marcela Štefančiča, jr.[6]

3 Jožef Kantor

Ob možnosti različnih pristopov oz. približevanj k motiviki Cankarjeve drame nas bo v nadaljevanju najbolj zanimala definicija Kantorjevega lika in njegove dramaturške funkcije kot take, nato pa lika v odnosu do okolice oz. drugih dramskih oseb, še posebej do Maksa, in to na treh med seboj prepletenih metodoloških ravneh: skozi interpretacije nekaterih značilnih razlagalcev Cankarjeve dramatike, skozi lastno branje drame in skozi kritiško recepcijo nekaterih pomembnejših uprizoritev drame na slovenskih odrih.

Kantor je emblematičen lik, po Kermaunerjevih besedah najmočnejši v slovenski dramatiki (1979: 127), in osredotočenje na Kantorja ne pomeni interpretativne redukcije, temveč njeno deduktivno izostritev: Kantor je tista singulariteta, ki nam omogoča razumevanje drame kot take, tako njene dramaturgije kot ideologije. Hkrati je ukvarjanje s Kantorjevim likom tudi vsakokratna uprizoritvena naloga: kako Kantorja uprizarjati, kako ga igrati. Režijsko in igralsko razumevanje Kantorja tako sega od uprizarjanja kantorjevske ideje oz. njegove tipologije, preko uprizarjanja različnih razsežnosti njegove človeškosti, do zaobjetja njegove nadčloveškosti in demoničnosti. Vsak od teh pristopov je legitimen, nas pa zanimajo tako njihovi posamezni pojavi kot razvoj, z željo po detekciji premikov oz. prelomov v njihovem razumevanju.

3.1 Kantorstvo

Cankar je v *Kralju na Betajnovi* podal natančno socialno, politično in človeško sliko časa ob prelomu stoletja na Slovenskem, hkrati pa lokalne posebnosti presegel z univerzalno uprizoritvijo temeljnega moralnega principa, ki se izraža tako v liku Kantorja kot reakciji okolja nanj ter v Kantorjevem spopadu z Maksom. To so tudi poglavitni motivi drame. Kantorstvo je kmalu po natisu in kasnejšem rednem uprizarjanju drame postalo simbolni oz. generični pojem, enako kot npr. »Betajnova« ali »dolina šentflorjanska«. Kantor je sicer tujezveneč priimek, napotuje nas celo v judovski kontekst, v latinščini je *kantor* predpevec ali zborovodja pri bogoslužju, na Slovenskem pa je priimek še vedno prisoten. Čeprav v različnih gradivih najdemo razlage pomena Kantorjevega priimka kot nekoga, ki druge spravi »na kant«,[7] je ta asociacija precej enostranska in arbitrarna; bolj pomenljivo se zdi razumevanje kantorstva kot sinonima za nemoralnost in delovanje po (makiavelističnem) principu »cilj posvečuje sredstva«.

3.2 Tipologija odnosov do Kantorjevega lika

Skozi 20. stoletje – razdelili ga bomo na čas pred drugo svetovno vojno, čas po njej in sodobnost – prepoznavamo naslednje tipe ali tipološke sklope razumevanja Kantorjevega lika:

a) Kantor vzbuja grozo in strah na metafizični ravni,
b) Kantor vzbuja odpor, celo gnus na človeški oz. psihološki ravni,
c) Kantor je vir socialne in moralne kritike,
č) Kantorja je mogoče razumeti in delno odobravati v kontekstu družbenih okoliščin,
d) Kantor vzbuja določene človeške simpatije na moralni in družbeni ravni,
e) do Kantorja je mogoče občutiti empatijo na človeški oz. eksistencialni ravni.

Tipi razumevanja Kantorjevega lika se skozi čas spreminjajo, pogosto prepletajo in njihov razvoj ne poteka linearno, torej, denimo, od »metafizike« k »eksistenci«. Tako se že zgodaj, v prvih odzivih na Kantorjev lik, posamezni odnosi mešajo, s čimer nakazujejo

6 Gl. npr. celoten III. del njegove knjige *Ivan Cankar: eseji o največjem*.

7 Gl. npr. Teorija 3 (2010: 3). Fraza »spraviti na kant« se v zvezi s Kantorjem pojavi tudi čisto na začetku 1. dejanja *Kralja na Betajnovi*.

na kompleksnost tako lika kot problema, ki ga Cankarjev dramski lik reprezentira. Morda največji oreh pri razumevanju in uprizarjanju Kantorja je umor, ultimativna točka njegove moralne presoje, pravzaprav dva umora, od katerih se o prvem samo govori, drugega pa Kantor izvrši tako rekoč pred našimi očmi, bolje, ušesi, še bolje, v naši domišljiji, saj morilskega puškinega strela ne slišimo, čeprav se osebe na odru vedejo, kakor da ga. Umor – gre za izjemno krut umor, za »pokončanje« nasprotnika – je mogoče razumeti na več ravneh: Kantorju pomeni sredstvo oz. instrumentalizirano dejanje eliminacije nasprotnika in nekoga, ki mu je napoti, in to tako iz koristoljubnih vzgibov (tako je ubil, kot se širijo govorice, že Nininega očeta) kot zaradi zavarovanja lastne pozicije (tako ubije Maksa, ki ga je pripravljen razkriti, moteč je zaradi Franckinega odnosa do njega, predstavlja pa mu tudi oviro na njegovi politični poti in pri ekonomskem ekspanzionizmu). (Sodobno) vprašanje je, ali umor Kantorja demonizira ali počloveči, pa tudi, ali s tem ko postavi na kocko svojo kariero in življenje, torej ko žrtvuje vse, kar je in ima, ravno vse to (ponovno) pridobi oz., še več, se na ta način do popolnosti razmahne. Pri tem je treba upoštevati, da Kantor kar dvakrat prizna, da je ubil Maksa, in to je nedvomna Cankarjeva dramaturška inovacija, a s priznanjem doseže ravno nasprotno od hotenega: doživi odvezo greha na treh nivojih, javnem, pravnem in religioznem, ne odveže ga edinole družina, čeprav ta tudi ni dovolj močna, da bi se mu uprla. Od razumevanja umora je odvisna zaključna poanta drame: ali je Kantor samo »živi mrtvec« ali je pred njim – in narodom – res »nova pot«.

3.2.1 Čas pred drugo svetovno vojno

Že v prvem resnem odzivu na *Kralja na Betajnovi*, študiji Adolfa Robide z naslovom *Naturalistične in realistične moderne slovenske drame* iz leta 1911, opažamo večplasten odnos do Kantorja. Kantor je za Robido »moderna krivica, socialno zlo, grdo in vredno, da ga vsi zaničujejo – a mogočno, da se ga vsi boje« (Cankar 1986: 323). Kantor je »moderni nadčlovek«, »simbol nečistega kapitala in nezdrave socialne mogočnosti in prepotentnosti, ki pa ni pravična in zato ne poštena«; Kantorju »ni sveta nobena stvar, in če mu je na poti, gre preko nje!« (Cankar 1986: 323) Kantor želi svojo moč razširiti preko meja svojega kraja. Pri tem je dosleden, njegovi nazori so blizu Nietzschejevi filozofiji nadčloveka, pri uveljavljanju lastne moči pa so mu v pomoč tako ljudstvo, ki se ga boji, a tudi slavi,[8] kot cerkev in država. Edini, ki se mu upre, je Maks, »pošten reformator, dasi v slabi obleki« (324). Cankarjeva igra je radikalna, a »pretemna«. »To je delo brez luči, brez solnca …« (325)

Robida pogleda na Kantorja tako v psihološkem kot socialnem kontekstu, do njega je kritičen, hkrati pa mu prizna tudi metafizične, nadčloveške dimenzije. V nasprotju s tem pogledom odigra Kantorja Ignacij Borštnik v ljubljanski uprizoritvi v sezoni 1912/13 v Verovškovi režiji[9] in v svoji igri postaja gledalcu simpatičen, »prisili nas počasi, da mislimo tako kakor on, da ljubimo isto in sovražimo isto kakor on«. Borštnik gledalcu pokaže Kantorja kot »osebo v vsej *svoji lastni individualnosti* in s tem nas premaga« (329), s tem pa je nemara bližji sodobnemu razumevanju tega lika.

Podoben interpretativni razpon kot pri Robidi opazimo pri Josipu Vidmarju 15 let kasneje. Vidmar v svoji razpravi v reviji *Kritika* poudarja človeško naravo Kantorja: njegovo čustvenost, toplino, iskrenost, poštenost, čut za osebno čast in zavest o grozotnosti življenja, s čimer sledi moralnemu imperativu ali zapovedi višje sile,[10] ki pa vendarle učinkuje kot velika in strašna, celo demonična postava, ki pozna svoje največje globine. Njegova demoničnost izvira neposredno od Nietzscheja, s pomembno razliko, da si Nietzschejev nadčlovek obliko življenja »svojevoljno izbira«, Kantor pa se ji podredi, saj mora ostati poslušen napram svoji naravi (1926: 8). Če je Kantor človek-Bog, je Maks Bog-človek, oba pa sta »prekrasna v

8 Razlog za to, da ljudstvo verjame Kantorju, je za Robido tudi alkohol: »V vsej igri se vedno in vedno pije.« (324)

9 Prvi slovenski Kantor je bil Verovšek v uprizoritvi *Kralja* v sezoni 1908/09 v Trstu.

10 Kantor pogosto opravičuje svoje ravnanje z »moram«; podobno formulacijo najdemo tudi pri Maksu.

svoji pasivni človečnosti« (9). Iz tega Vidmar izpelje misel o etosu umetnosti: »…vsakdo naj živi po svoji naravi, ki je vsakomur dana drugačna, in […] naj vsakdo to svojo edinstveno naravo razvije do poslednjih možnosti prav v tisti edinstveni smeri, ki odgovarja njeni posebnosti« (10). Kantor je za Vidmarja svoboden človek, ki odgovarja za svoje življenje, ki si ga sam izbere, čeprav ne more odgovarjati za svojo naravo, ki mu je usojena.

Vidmarjev personalizem zveni sodobno in precej kasneje mu je v nekaterih pogledih blizu Kermaunerjevo razumevanje Kantorja, s to razliko, da je zanj pomembno določilo njegovega ravnanja družba, in Kozakova analiza Kantorjeve individualne moči, ki pa jo razume v povezavi z njegovo socialno močjo. V kritiških odmevih na nekatere predvojne uprizoritve *Kralja na Betajnovi* krožijo podobna stališča glede razumevanja njegovega lika. Tako kritik France Vodnik vidi v Kantorju predvsem očitno »podobo zla, podlosti in greha«, Kantor ni nadčlovek niti tragični heroj, temveč zločinec, saj »ni – tretjega kraljestva onkraj dobrega in zlega« (1968: 23). Iskati etično opravičilo za Kantorja je za Vodnika zgrešeno, prav tako sklicevanje na etični imperativ, kljub temu pa se v Kantorju odraža etični dualizem in Kantor v sebi sluti krščanski etos. Tudi France Koblar, tako kot Vodnik, gledališki kritik katoliške provenience, podobno definira »hudi dualizem med materijo in simbolizmom« v drami, pri čemer pa Kantorja »naturalistična sila potegne […] do grozne tragične perspektive […], kjer bo prava duševna drama šele prišla« (1964: 118). Podobno kot Vidmar začuti Koblar, ko govori o *Kralju* v režiji Cirila Debevca,[11] v Kantorju v izvedbi Ivana Levarja »grozo demonske grešnosti« (1965: 60), osnova dela pa je zanj bolečina, nemara podobna (tragična) bolečina, čeprav z drugimi konotacijami, kot jo v Kantorju veliko kasneje začuti Mile Korun (1997: 316); Levarjev Kantor dozori »iz oblastneža v tragično žrtev samopašnega kraljestva« (Koblar 1965: 62). Oba kritika, Vodnik in Koblar, najdeta v Maksu hamletovstvo in podobo človečnosti: prvi poudarja njegovo etično vdanost, ki služi resnici, drugi pa njegovo tiho bolečino, usmerjeno navznoter.

Tik pred drugo svetovno vojno vidi kritik Ludvik Mrzel v Kantorju v izvedbi Pavleta Koviča »podobo silne volje in miru«, na zunaj je lik urejen in zmagovit, zamaje se samo enkrat, figura pa je zasnovana veliko bolj realistično kot poprejšnje, Kantor je bolj naturen, preprost, resničen, s poudarjenimi detajli (1998: 149).

Kantorjeva drama se torej v času pred drugo svetovno vojno odvija na individualni oz. eksistencialni ravni, v njegovi osebnosti poteka boj med različnimi idejnimi in moralnimi principi oz. binarnimi opozicijami: bijeta se red in nered, luč in tema, dobro in zlo, razum in nagon, zapoved in užitek, vest in moč, materija in simbol, jaz in svet, svet in dom, vse in nič, svoboda in dolžnost ipd. Ti dualizmi vključujejo tudi socialno oz. družbeno ali celo »razredno« dimenzijo tako Kantorjevega lika kot njegovega odnosa ali spora z okolico, vendar ta ni poudarjena; kot da Cankarjev tekst ne potrebuje konteksta oz. se ta zdi samoumeven (»slovenstvo«). Kantor je v istem hipu »kmečka grča«, malomestni povzpetnik in fabrikant oz. predstavnik porajajočega se domačega kapitalizma, patriarhalni oče in brezčutni kapitalist ter neskrupulozni novodobni politik.

3.2.2 Čas po drugi svetovni vojni[12]

Čas po osvoboditvi je v uprizarjanju *Kralja na Betajnovi* najbogatejši: od leta 1945 do 1949 se na slovenskih odrih zvrsti kar osem uprizoritev, s čimer gre tej zgolj polovici

11 Narodno gledališče v Ljubljani, sezona 1931/32.

12 Omeniti moramo, da *Kralja na Betajnovi* med vojno uprizori Slovensko narodno gledališče na osvobojenem ozemlju, in sicer kot svojo prvo premiero leta 1944, dobro leto po okupaciji pa ga igrajo tudi v Državnem gledališču oz. današnji ljubljanski Drami kot predstavo bivšega mariborskega ansambla, v režiji Jožeta Koviča.

desetletja nedvomno prvenstvo v gostoti uprizarjanja drame.[13] Odgovor na vprašanje, zakaj, morda najdemo v kritiki uprizoritve *Kralja* v režiji Vladimirja Skrbinška v sezoni 1946/47 izpod peresa Draga Šege. Šega vidi v drami oz. uprizoritvi »pronicljivo analizo in ostro kritiko takratne naše družbene resničnosti«; na eni strani kmetstvo, na drugi oderuški kapital, »tesno naslonjen na politične postojanke liberalizma in klerikalizma«. Kantor ni »noben glasnik ničejanskih idej«, temveč so se »taki Kantorji dvigali na plečih skoraj slednje slovenske vasi« (1966: 155–156). Čeprav ga je Cankar pustil »neomejeno triumfirati« v takratni slovenski družbi, pa je hkrati razgalil njegovo »moralno trohnobo«, in njegova fizična zmaga na koncu je v bistvu njegov moralni poraz. Po drugi strani je Maks pozitivni lik, ne »anarhist«, temveč »predstavnik brezimnih množic siromašnega ljudstva, […] predstavnik tistih naprednih sil na Slovenskem, ki so se takrat sicer šele začele prebujati, a so že jasno napovedovale propad stare, v notranja protislovja zapletene družbe«, čeprav kot napredni slovenski intelektualec v sebi še niha »v dilemi med osebno srečo in bojem, ki mu ga vsiljuje družba« (158).

Šegovo mnenje dobro ponazori pričakovanja oz. miselni horizont povojnega ideološkega razumevanja drame oz. Kantorja, saj pomeni tako rekoč zgledno (čeprav nekoliko prezgodnjo) uprizoritev teženj slovenskega narodnoosvobodilnega boja kot socialne revolucije. Kantorjevo zavezanost moralnemu imperativu, nekakšni »fatalni nujnosti«, ki vnaprej določa potek dogodkov, oz. (psihološki) determiniranosti življenjskih vlog, v čemer pa še vedno ni nič ničejanskega, prepozna Šega šele na začetku 60. let, v Janovi režiji *Kralja* oz. v Severjevem Kantorju (170).[14] Janovo režijo kritik Josip Vidmar umešča v socialno ekonomski kontekst, Kantorjevo dramo pa razume v razponu od družbene do »osebne drame z osebno moralno odgovornostjo in krivdo« (1968: 26). – V uprizoritvi *Kralja* v režiji Franceta Jamnika desetletje prej[15] kritik Fran Albreht prepoznava »brezupno satiro«, ki jo pripiše predvsem razumevanju Maksovega lika, Kantor pa je »iz našega živega podeželskega življenja izsekana kmečka grča, grabež in oderuh in silak, a dokaj verjeten lik« (1961: 403).

Anticipacijo sodobnega pogleda na *Kralja na Betajnovi* pomeni analiza njenega uprizoritvenega »modela« Andreja Inkreta iz leta 1968, ki kot fundamentalni prostor *Kralja* definira socialni antagonizem med vagabundom Maksom, ki nima nič, in posestnikom Kantorjem, ki ima vse. Dialektiko med »nič« in »vse« Inkret pripelje do stališča, da je svoboda mogoča šele, ko izgubiš vse, ko si (na) nič (1968: 149). Inkret Kantorja razume znotraj principa voluntarizma, njegova morala je priročna in izhaja iz ega, določa pa jo neka naravna determiniranost ali opravičilo, ki nas privede neposredno do najsodobnejšega razumevanja kantorjevskega kapitalizma. Kantor zagovarja absolutni princip moči, čeprav je kot lik notranje razklan, vendar v drami nima pravega protiigralca, saj Maks nima nobenega resničnega (revolucionarnega) programa, kot ga ima denimo Jerman iz *Hlapcev* (Inkret: 1968: 149); oba pa imata podobno vizijo »novega življenja«.[16]

Filozofski pogled na Kantorjev »kompleks«[17] in hkrati navezave na ideje o determinizmu njegove narave nas pripeljejo do sodobnega razumevanja *Kralja na Betajnovi* oz. Kantorjevega lika, ki se najlepše odraža v kritiško močno izpostavljeni Jovanovićevi uprizoritvi v Mestnem gledališču ljubljanskem v sezoni 1978/79.

13 Pregled uprizoritev nam pokaže 3 uprizoritve pred 1. svetovno vojno in 10 pred 2. svetovno vojno, po obeh desetletjih po drugi vojni beležimo v 60. 5 in v 70. letih 3 uprizoritve, v 80. in 90. letih samo po eno, v prvem desetletju novega tisočletja 2, v tekočem desetletju, ki v tem hipu še ni zaključeno, je bil *Kralj na Betajnovi* na profesionalnem odru uprizorjen samo enkrat, omenimo pa lahko še uprizoritev študentov 3. letnika UL AGRFT v študijskem letu 2017/18 v režiji Maše Pelko.

14 V ljubljanski Drami v sezoni 1962/63.

15 V ljubljanski Drami v sezoni 1952/53.

16 Gl. Maksovo repliko Francki sredi 2. dejanja: »Stran iz mrtvašnice — s tabo, Francka, v novo življenje.«

17 Janko Kos govori o »Kantorjevem sindromu«, ki mu pomeni dokaj splošno, čeprav (površinsko) sodobno razumevanje povezave med dvema sferama Kantorjevega delovanja, gospodarsko in politično (Kos 2018: 211).

3.2.3 Sodobnost

V sodobnosti (pod tem razumemo čas od zadnje tretjine 20. stoletja do danes) se v razumevanju drame in njenega nosilnega junaka[18] dogodi premik od metafizične (ničejanske) določenosti njegove drame in njenih socialnih okoliščin v njegovo eksistenco, celo v njegovo eksistencialno tragiko. Če so mnogi kritiki vseskozi poudarjali dejstvo, da je *Kralj na Betajnovi* drama brez pravega (katarzičnega) konca, ki naj bi pomirjujoče ali aktivistično deloval na vsakokratno občinstvo, je sodobni *Kralj* (gl. npr. uprizoritev v Korunovi režiji) v veliki meri Kantorjeva tragedija, seveda »nemogoča« tragedija sodobnega tipa, o kateri v svoji razpravi o *Kralju na Betajnovi* razmišlja Taras Kermauner.

Kermauner v knjigi *Cankarjeva dramatika*, izdani leta 1979, napisani pa štiri leta prej, definira razmerje med Kantorjem in družbo: družba po njegovem mnenju rabi Kantorja, da bi se lahko strukturirala, zato tudi razlago za Kantorjevo »tragičnost« najde v družbi. Sicer je Kantor konflikten lik, figura z »nadpovprečnimi merami«, v kateri na isti ravni delujejo zlo, vest, strah, sovraštvo in človeške lastnosti. Kantor svojo moč najde v zločinu, vest pa pomeni znamenje nemoči, poraza, smrti (139).[19] Po drugi strani ima Maks možnost izbire: odloča se lahko med uporom, ignoranco in smrtjo, vendar se resnični konflikt drame odvije v samem Kantorju, šele potem v soočenju z Maksom. Maksov upor je v bistvu nemogoč in potopljen v intimizem, kljub močni zavesti o etični dolžnosti.

O nihilizmu moči razmišlja tudi Primož Kozak v študiji *Temeljni konflikt Cankarjevih dram*, izdani leto po Kermaunerjevi knjigi. Moč najde v avtonomnem subjektu kot izjemi, pri katerem je volja do moči edini možni način bivanja: tudi Kantor ravna v skladu z resnico sveta. Moč določa socialni ustroj družbe, ki favorizira močnejšega in se mu podreja; obe moči pa skupaj proizvedeta princip »usode«: individualna moč preraste v objektivno družbeno ali socialno moč, Kantor se iz »ambicioznega svobodnega subjekta« razraste v nujno objektiviteto (1980: 91), socialna moč je večja od individualne človeške moči. Kantorjev lik se po Kozaku manifestira na treh ravneh: kot po moči hlepeč subjekt, kot socialna vloga ter kot notranja, eksistencialna usoda. Med Kantorjem in Maksom vidi Kozak sorodnosti: oba sta nosilca občega načela, prvi kapitalist in drugi zatiran in izkoriščan, oba vztrajata v etični nujnosti svojega izbora (103).

Skozi omenjeni analizi postane Kantorjev lik še kompleksnejši, v njem se odražata tako struktura kot zgodovina, tako psihologija kot sociologija in (bio)politična ekonomija, skozi Kantorjev lik prepoznavamo ustroj (sodobnega) sveta. Sočasna uprizoritvena praksa dodaja zgornjima analizama nove odtenke. Že omenjena Jovanovićeva uprizoritev si zastavlja radikalne cilje, ki jih lahko razberemo iz razmislekov njenega dramaturga Marka Slodnjaka: »Kantor, rešen svoje zgodovinske in socialne opredeljenosti, ne nastopa več kot reprezentant slovenskega polmestnega kapitalizma, v našo zavest prihaja kot enakovreden partner vseh, ki so z njim hodili po poti do zadnje resnice 'preko gorkih človeških trupel'.« (1990: 393) Kantor »se zaveda nedejavne praznine, v kateri se premetava Betajnova, in je prepričan, da je on poklican, da se s trpljenjem in mukami dokoplje do resnice, s trpljenjem in mukami, ki jih grmadi nadse in nad ljudi okrog sebe« (392). Kantor se giblje na mejah človeškega, kjer »ustvarja novo resnico o ljudeh, o Kralju in o Betajnovi« (392), na koncu pa je pred nami »osvobojen, presvetljen in lahek, jasen – kot misel, kot ideja« (393). Jovanovićev Kantor hoče biti nič manj kot izbranec, mučenik, žrtev, pri čemer mu ni nič prizanešeno in noben zločin odpisan, le da so žrtve namenjene temu, da na koncu lahko posije luč …

18 Irena Avsenik Nabergoj ga v razpravi *Nasilje v Cankarjevi drami Kralj na Betajnovi in medbesedilni stiki z evropsko literaturo* imenuje antijunak (2010: 34).

19 Po Kermaunerju je »moč« najpogostejša beseda v drami (164). A že diagonalni pregled nam pokaže, da sta pogostejši besedi »vest« in »nič«, kar lahko predstavlja podlago za nadaljnjo analizo drame.

Priča smo popolnoma spremenjeni in radikalizirani optiki gledanja na Kantorjev lik, pravzaprav je pred nami spet nadčlovek, ki pa ne nastopa zunaj časa in dejanskih razmer, temveč je zasidran v svojem – osebnem in družbenem – času. Kantor postane sodobni – absurdni? – človek.

Kritike Jovanovićeve uprizoritve sicer zgornjega dramaturškega razmisleka ne potrjujejo v celoti. Najostrejši je Jože Javoršek, ki v svoji rahlo kontradiktorni kritiki[20] predstavo vidi kot »v bistvu konvencionalno«, njena centralna tema naj bi bil fašizem, a le v hotenju, v sami uprizoritvi o njem »ni bilo ne duha in sluha« (1981: 362), Kantor v izvedbi Dareta Ulage pa naj bi bil zgolj »tista razklana (in v bistvu shakespearska) figura« (364), v kateri se vest bojuje z oblastjo. Tudi za Aleša Bergerja uprizoritev ne načenja temeljnih odnosov med osebami, le izostri jih, v predstavi je najbolj zanimiva »divja, brezumna, a obenem z razumom nadzorovana moč« v intimnem smislu, prava perverzna norost, manj pa jo zanima družbena razsežnost (1984: 50–51). Kot »silovito apoteozo Kantorjeve volje, moči, oblastniškega pragmatizma, nasilništva in perverznega hudodelstva« se Jovanovićevega *Kralja* spominja tudi Vasja Predan (1990: 161). Maks je po mnenju kritike bleda figura, »ne vetrnjak, ne prebujeni maščevalec« (Berger 1984: 51). – Lahko zaključimo, da je Jovanovićev *Kralj* hotel problematizirati Kantorjev mit, a je v bistvu ostal znotraj Cankarjeve pisave, ki pa jo je radikalno zaostril.

V formalnem smislu pomeni določen formalni premik v uprizarjanju *Kralja na Betajnovi* uprizoritev v SSG Trst v režiji Maria Uršiča v sezoni 1987/88, ki dogajanje prestavi v meščansko okolje in Kantorjevemu ravnanju doda pečat javnega. Boris Cavazza v vlogi Kantorja izkazuje, po mnenju Vasje Predana, »salonski raffinement«, »tiho in perverzno samozavest« ter »skrivni, incestoidni erotizem« (1990: 164).

O Kantorjevi incestoidnosti razmišlja tudi Mile Korun v zapiskih ob režiji *Kralja na Betajnovi* v PG Kranj v sezoni 1993/94.[21] Njegov režijski razmislek se giblje v koordinatah, o katerih smo že govorili: v drami vidi kombinacijo realizma oz. stvarnosti in fantastike ali sanj, prizor hipnoze razume kot mišnico, Kantor je zanj Bog, ki vse žrtvuje za oblast, čeprav priljuden, duhovit in inteligenten, nikakor demon, temveč nekdo izmed nas, »znanec iz sosednje ulice« (1997: 197), Maks pa s svojimi provokacijami v resnici izsili samomor.[22] V razumevanju sistema, v katerem deluje Kantor, se Korunovo in današnje razumevanje, kakršno v svoji analizi denimo zastopa Marcel Štefančič, jr., precej razlikujeta: po Korunu v kapitalizmu (mišljen je kapitalizem z začetka 90. let), ki je drugačen od tistega v Cankarjevem času, iščemo predvsem pozitivne črte, današnji kapitalizem, tako Štefančič, pa vidimo predvsem v njegovi »demonski«, neoliberalistični različici: namesto demoničnega Kantorja je zdaj demoniziran sistem.[23] Korunov izvirni prispevek h Kantorjevemu kompleksu pa je v razumevanju Kantorja zunaj družbenih okvirov: Kantorjeva temeljna točka delovanja je smrt, nič, onostranstvo, najde jo zunaj etike in morale, zato pa ga toliko bolj zaposluje vprašanje o smislu. Nanj seveda ne dobi odgovora, objekt hrepenenja (smisel) mu je nedosegljiv, vse žrtve so zaman, zato je Kantor, ki »neustavljivo hlepi po ljubezni« (313), v resnici

20 V njej polemizira predvsem s Slodnjakovo dramaturško eksplikacijo, kar pa ima širše ozadje od same uprizoritve.

21 Morda je zanimivo dejstvo, da Korun režira *Kralja na Betajnovi* samo enkrat (za primerjavo: *Hlapce* režira štirikrat, *Pohujšanje* dvakrat ipd.) in to precej pozno v karieri (skoraj 30 let po svojem znamenitem *Pohujšanju* v ljubljanski Drami).

22 Kot samomorilca ga razume že Inkret (1968: 155).

23 Korun ima seveda v mislih kapitalizem, s kakršnim se sooča nova slovenska država oz. družba takoj po osamosvojitvi in v njem vidi zlasti »pozitivne črte« (1997: 297). Če upoštevamo dejstvo, da slovensko gledališče takoj po osamosvojitvi ne čuti večje potrebe po uprizarjanju *Kralja na Betajnovi*, je »pozitivni« odnos, ki ga omenja Korun, zagotovo zelo zgovoren. Simptomatično pa je, da tudi sodobni čas, ki kapitalizma ne razume več v tako pozitivni luči oz. ga celo – namreč njegovo neoliberalistično izpeljanko – demonizira, ne čuti posebne potrebe po uprizarjanju *Kralja*.

tragična figura, podobna Kaligulovi.[24] – Maksov boj je za Koruna notranji, individualni, ves družbeni aktivizem mu je propadel, kljub temu njegov konec pomeni neke vrste žrtvovanje, podobno Kristusovemu, o čemer je v svoji analizi razmišljal že Vidmar.

Korun je v svoji konceptualizaciji Kantorja razširil Slodnjakov pogled, Kantorja je opremil z eksistencialističnim občutjem samote, ki se ob uprizoritvi, kot jo razume Vasja Predan, zdi vredna celo »nekakšnega nerazložljivega človeškega sočutja« (Inkret 2000: 528). O zavesti o relativnosti moči in oblasti, ki ju ima človek, ob Kantorju v izvedbi Iva Bana piše tudi Andrej Inkret: odpovedati se jima »ne more in sme« in »prisiljen je gnati svojo 'mračno veličino' do konca, a hkrati vedeti tudi za svoje zlo in za svojo nepremagljivo samoto« (527). Samota kot ultimativno eksistencialno občutje tu nastopa kot protipol vsem dosedanjim kategorijam zla, volje do moči, demonizma ipd. Človek je v svetu sam, kar ga sicer ne odvezuje odgovornosti za svoja dejanja, vendar je v tem občutju v resnici tragičen.

4 Uprizoritvena sinteza

Sodobno razumevanje *Kralja na Betajnovi* oz. lika Kantorja je kombinacija ali sinteza vsega do sedaj opisanega. V njem se prepletajo vsi tipološki odnosi, omenjeni zgoraj: Kantor nam zaradi svoje moralne in oblastniške masivnosti še vedno vzbuja metafizično grozo in strah, saj je nekakšna brezoblična, a pogoltna »korporacija«. Kot človek nam vzbuja odpor, celo gnus, čeprav je na prvi pogled prijazen, »človeški«, pomembna pa je predvsem definicija točke, do katere je Kantor »človek« in od katere naprej postane »demon« ali »pošast«,[25] saj nam ravno ta oz. celovit razvoj Kantorjevega »tiranstva« določa njegovo verjetnost in življenjskost. Skozi Kantorjev lik se je mogoče kritično opredeljevati do sodobnega kapitalizma, pa čeprav ta pogosto nastopa s »človeškim obrazom«, najsi bo v socialnem ali moralnem smislu, in znotraj te kritike je mogoče Kantorja celo razumeti, saj je tudi sam rezultat sistema, ki je višji od njega, prav tako kot razumemo domače kapitaliste in njihove težave in pri tem zgrešimo bistveno poanto, da so sistem v resnici (in v veliki meri) ravno oni sami. Kantorjevo »trpljenje«, njegova družinska nesreča, nesrečni dogodki, ki jih je zakrivil oz. jih je moral izvršiti, pa pogum, ki ga pri tem pokaže,[26] ga delajo človeškega in mogoče mu je celo odpustiti njegovo »grešnost«, saj vase in v svoja dejanja trdno verjame, hkrati pa svojo lastno korist presega – tak je vsaj videz, ki mu z lahkoto najdemo primerjave v sodobnosti – in jo nadomešča s (populistično, karieristično in oportunistično) skrbjo za »narod«, za »skupnost«. Še več, z njim lahko na neki absolutni točki zavedanja tragičnosti človekove »vrženosti v svet«, sploh če je ta iskreno izražena – in Kantor je v svojih izjavah praviloma resničen in iskren, pravzaprav »skoraj nikoli ne igra« (Koblar 1965: 62) –, celo sočustvujemo.

Naš današnji odnos do Kantorja je potemtakem kompleksen, »Kantorjev kompleks« pomeni tako izvirno motnjo kot zapletenost tega lika, v njem pa lahko prepoznamo odmeve večine preteklih razmislekov o njem. O Kantorjevi kompleksnosti tako razmišlja tudi Jernej Šugman kot Kantor v Milerjevi režiji (kot celota je uprizoritev manj pomembna) v ljubljanski Drami.[27] Kantor je zanj »izredno kompleksen, zapolnjen s potezami, ki na videz ne gredo skupaj. Ena njegovih glavnih značajskih lastnosti je pogum, po drugi strani pa je prisotnega ogromno strahu. Strah in pogum pri njem ves čas hodita z roko v roki. Pogum, da gre do konca in se nikogar ne boji, hkrati pa strah pred koncem, pred izgubo moči, pred razkritjem, pred ponižanjem.« (Jaklič 2014) Tudi Šugman, tako kot Korun,[28] govori o potrebi po ljubezni in

24 To je zaznala tudi sprotna kritika, gl. npr. Dovjak 1994.

25 Primerjaj tudi Lukan 2009.

26 O tem gl. tudi Avsenik Nabergoj 2008: 35.

27 Šugmanov Kantor je po mnenju Mateje Pezdirc Bartol »prav takšen, kot ga je označil Kermauner« (Bartol Pezdirc 2018: 173).

28 Šugman je v Korunovem *Kralju* v PG Kranj igral Maksa.

o Kantorjevi samoti: »Obenem pa gre za velikansko potrebo po biti ljubljen, po konkretni ljubezni, da te imajo radi tvoji bližnji. Zanj je grozljivo spoznanje, da so mu domači obrnili hrbet. Svoja morilska dejanja ima opravičena.« In: »Biti sam je pravzaprav lastnost vseh vodij. Samota. In te samote je njega strah, čeprav rine v popolno osamo.« Navsezadnje pa: »Kantor je produkt javnosti, ki mu je podelila mandat za to, da počne, kar pač hoče. Je samo projekcija nas samih.« (Jaklič 2014)

Vir

Cankar, Ivan, 1986: *Zbrano delo*. Četrta knjiga. Dušan Moravec (ur.). Ljubljana: DZS.

Literatura

Albreht, Fran, 1961: *Odsevi časa*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
Avsenik Nabergoj, Irena, 2008: Nasilje v Cankarjevi drami Kralj na Betajnovi in medbesedilni stiki z evropsko literaturo. *Jezik in slovstvo* 54/2. 33–47.
Berger, Aleš, 1984: *Ogledi in pogledi*. Ljubljana: Mestno gledališče ljubljansko.
Dovjak, Krištof, 1994: Kantor – Kaligula? *Dnevnik* 44/75. 7.
Inkret, Andrej, 1972: Tekst-osnutek: *Kralj na Betajnovi* kot model. *Gledališki feljtoni*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
Inkret, Andrej, 2000: *Za Hekubo: gledališka poročila 1978–1999*. Ljubljana: Slovenski gledališki muzej.
Jaklič, Andrej, 2014: Strah in pogum Jožefa Kantorja. <https://www.delo.si/kultura/oder/strah-in-pogum-jozefa-kantorja.html>. Splet. Dostop 30. 5. 2019.
Javoršek, Jože, 1981: *Ogledala*. Gledališke kritike. Trst: Založništvo tržaškega tiska.
Kermauner, Taras, 1979: *Cankarjeva dramatika*. Ljubljana: [samozaložba].
Koblar, France, 1964: *Dvajset let slovenske Drame I, 1919–1930.*Ljubljana: Slovenska matica.
Koblar, France, 1965: *Dvajset let slovenske Drame II, 1930–1939.* Ljubljana: Slovenska matica.
Korun, Mile, 1997: *Režiser in Cankar*. Ljubljana: Mestno gledališče ljubljansko.
Kos, Janko, 2018: *Misliti Cankarja*. Ljubljana: Beletrina.
Kozak, Primož, 1980: *Temeljni konflikt Cankarjevih dram*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
Lukan, Blaž, 2009: Cankar, naš sodobnik: napotki za novo branje. *Dialogi* 45/5–6. 27–48.
Mrzel, Ludvik, 1998: *Gledališke kritike 1933–1939*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
Pezdirc Bartol, Mateja, 2018: Dramatika. *Ivan Cankar: literarni revolucionar*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
Pirjevec, Dušan, 1964: *Ivan Cankar in evropska literatura*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
Predan, Vasja, 1990: *Kritikovo gledališče*. Ljubljana: Slovenska matica.
Slodnjak, Marko, 1990: *Bolečina in moč*. Ljubljana: Mestno gledališče ljubljansko.
Šega, Drago, 1966: *Eseji in kritike*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
Štefančič, Marcel, jr., 2018: *Ivan Cankar: eseji o največjem*. Ljubljana: UMco.
Teorija in zgodovina drame in gledališče, 2010: <https://www.ric.si/mma/M101-641-1-2/2010101314493584> (30. 5. 2019).
Vidmar, Josip, 1926: Cankarjeva človečnost. *Kritika* 2/1. 3–13.
Vidmar, Josip, 1968: *Gledališke kritike*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
Vodnik, France, 1968: *Kritična dramaturgija*. Ljubljana: Slovenska matica.

Mateja Pezdirc Bartol
Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko
mateja.pezdirc-bartol@guest.arnes.si

Inovativnost dramske forme v Cankarjevem *Pohujšanju*

Pohujšanje v dolini šentflorjanski *izhaja iz enakih motivno-tematskih okvirov kot preostale tri obravnavane drame v maturitetnem sklopu, je pa drama bistveno drugačna po svoji vrstni oznaki ter dramski formi in slogu pisanja. Kritika družbe je v* Pohujšanju *prikazana na nov, radoživ, razigran, duhovit, posmehljiv, dioniziče n način, pri čemer Cankarju ni šlo za stvaren portret doline in njenih prebivalcev, temveč se s* Pohujšanjem *oddaljuje od realističnosti predhodnih dramskih besedil kot tudi od psihološkega realizma ibsenovske dramatike. Cankarju ne gre za verjetnost, psihologijo likov, objektivno realnost, temveč v ospredje stopijo fantazijsko, iracionalno, pravljično, groteskno odslikavanje realnosti.*

Čas pospešenega razvoja slovenske dramatike

V letošnjem maturitetnem sklopu, posvečenem Cankarjevi dramatiki, zavzema *Pohujšanje v dolini šentflorjanski* posebno mesto. Besedilo izhaja iz enakih motivno-tematskih okvirov kot preostale tri obravnavane drame, podobne teme pa je Cankar ubesedil tudi v nekaterih svojih proznih in esejističnih delih, in sicer prikaz zlagane družbene stvarnosti, duhovno uboštvo in moralna lenoba slovenskega meščanstva, odnos med posameznikom in družbo ter gospodarjem in hlapcem, dramske osebe, ki sledijo sebi, svojemu prepričanju in vesti, položaj in vloga umetnika in umetnosti v družbi, hrepenenje po višjem svetu ipd. To, kar razlikuje *Pohujšanje* od preostalih dram, je njegova oblika in slog pisanja, ki sta izrazito drugačna in pomenita prelom s prevladujočo realistično poetiko takratne slovenske dramatike. *Pohujšanje* predstavlja pomembno oblikovno novost v razvoju slovenske dramatike, zato se bomo v prispevku natančneje posvetili prav inovativnosti dramske forme.

Čeprav je Cankar napisal le sedem dramskih besedil, kar obsega približno desetino celotnega njegovega pisateljskega opusa, predstavlja Cankarjevo dramsko pisanje izjemno pomemben prispevek k razvoju slovenske literature, saj je bila slovenska dramatika pred nastopom Ivana Cankarja med vsemi tremi literarnimi zvrstmi najmanj razvita. Če smo Slovenci v dobi romantike s Francetom Prešernom dobili vrhunsko poezijo in če so Levstik, Jenko, Jurčič, Tavčar, Kersnik idr. ustvarili slovenski roman in kratko prozo v drugi polovici 19. stoletja, je šele Cankar na začetku 20. stoletja tisti, ki da Slovencem moderno dramatiko. Jože Koruza v slovenski dramatiki 19. stoletja odkriva tri žanre: prvi je komedija, ki sledi Linhartovi tradiciji, pogosto s snovjo iz podeželskega življenja, takšen primer so šaloigre Miroslava Vilharja, kmečka igra *Juntez* Frana Levstika in komedije Josipa Ogrinca; drugi žanr izhaja iz želja ustvariti slovensko tragedijo, ta se kaže v poskusih Josipa Jurčiča in Antona Medveda; tretji žanr slovenske dramatike 19. stoletja pa je meščanska drama (Koruza 1997: 19–20). Ta je nasledila preživelo obliko nekdanje meščanske tragedije in je prišla v slovenski prostor z zgledi francoske predrealistične dramatike iz sredine 19. stoletja, njene začetke predstavljajo kratki dramski prizori *Pismo* in *Kita* Josipa Stritarja ter drame Josipa Vošnjaka, to so *Lepa Vida*, *Doktor Dragan* in *Premogarji* (Pezdirc Bartol 2017: 148–149). Ivan Cankar je tako s svojimi sedmimi dramskimi besedili postavil temelje moderne slovenske dramatike, ki se je s Cankarjevim nastopom priključila evropskim literarnim tokovom. Njegova dramska besedila so sporočilno univerzalna in idejno aktualna, pri čemer pa ne smemo prezreti njegovih prizadevanj po iskanju oblikovno, jezikovno in slogovno inovativnega

načina ubeseditve. Cankar je imel izjemen občutek za analizo družbene situacije na Slovenskem kot tudi zmožnost za generalizacijo njenih zakonitosti, pri čemer je vedno izhajal iz svoje neposredne stvarnosti, iz sveta, v katerem je živel. Vse to je preoblikoval v inovativno dramsko formo, ki je bila enkrat meščanska drama, drugič satirična komedija, farsa, družbeno kritična drama, spet tretjič simbolistična meditativna drama. Cankar je tako uvajal v slovensko dramatiko dramske žanre, ki jih slovenska dramatika pred Cankarjem ni poznala. Hkrati pa je njegova dramatika tudi inovativna prelomnica s prevladujočo realistično poetiko druge polovice 19. stoletja, saj lahko v Cankarjevem opusu opazimo tudi novoromantične, dekadenčne in zlasti simbolistične prvine. Cankarjeva dramatika je nastajala v kratkem obdobju med letoma 1897 in 1911, ki ga zato lahko opredelimo kot obdobje pospešenega razvoja slovenske dramatike.

Nastanek dela in njegova uprizoritev

Pohujšanje v dolini šentflorjanski je nastalo leta 1907 in je edino Cankarjevo dramsko besedilo, ki je bilo nemudoma objavljeno in uprizorjeno. *Pohujšanje v dolini šentflorjanski* je nastalo po šestletnem dramskem molku, za katerega del krivde nosijo tudi nenaklonjene domače gledališke razmere, zlasti Cankarjev spor z gledališkim ravnateljem Franom Govekarjem, ki je dajal prednost t. i. narodnim igram in igram zabavnega tipa, medtem ko so Cankarjeva besedila pogosto prihajala na odre s časovno zamudo (Pezdirc Bartol 2018: 160–161). Cankar je dosegel, da je Govekarja za leto in pol zamenjal Friderik Juvančič, novo gledališko vodstvo pa je odprlo vrata Cankarjevim igram in tudi evropski dramatiki. Cankar se je z vso vnemo in navdušenjem lotil pisanja igre, ki jo je že dolgo časa premleval v glavi, zapisal pa v 14 dneh. Tako je svojemu uredniku Lavoslavu Schwentnerju pisal z Dunaja 9. oktobra 1907 in napovedal novo dramsko besedilo z besedami: »Stvar je največja hudobija, kar sem jih doslej napisal. […] Ko ti pošljem, preberi takoj prvi akt, in stavim, da se boš smejal! Nató seveda boš naredil kisel obraz, ker boš moral odpreti denarnico nastežaj!« (Cankar 1971: 204–205) Naklonjenost založnika in novega gledališkega vodstva je omogočila, da je bila igra sredi decembra izdana v knjižni obliki (z letnico 1908) in 21. decembra 1907 tudi premierno uprizorjena na odru ljubljanskega Deželnega gledališča. Cankar je ves čas bedel nad uprizoritvijo, v pomoč igralcem in režiserju je pripravil podrobno oznako nastopajočih oseb z navodili za igro, ki se zaključi z besedami: »Moja želja je, da igralke in igralci vse moje besede in vse označene geste karikirajo. Da se torej, kadar spoznajo besedilo in idejo moje komedije, prav nič ne ženirajo, temveč da igrajo z isto razposajeno zlobnostjo, kakor sem jaz besede pisal!« (Moravec 1968: 352) Cankar je tudi predlagal zasedbo vlog, še posebej ga je skrbela Jacinta, ta mora biti res lepa in tudi dobra plesalka, ter Peter, ki nikakor ne sme biti patetičen (Moravec 1968: 351). Po prihodu v Ljubljano je sodeloval pri zaključni vaji in se tudi udeležil premiere, ki je bila razprodana. Igra je doživela osem ponovitev, pet od njih na gostovanju po Sloveniji, in tako postala v času Cankarjevega življenja njegovo največkrat uprizorjeno delo.

Po drugi strani je bila kritika tako s konzervativne kot liberalne strani večinoma odklonilna. Fran Kobal je že pred premiero v *Slovenskem narodu* zapisal: »tri dejanja ironije in humorja, en koš kopriv. Logiška pravila, možnost, verjetnost – postranska stvar. Cankarja je nekaj strašno razjezilo in zato si je urezal novo brezovko. Zdaj jo pa vihti, švrk, švrk, kamor je, nič zato če tupatam preveč na debelo zamahne, poglavitno je, da se maha.« (Moravec 1968: 358) Še posebej je bil po premieri kritičen v *Slovencu* Fran Terseglav: »Umetniške vrednosti to najnovejše delo Cankarjevo nima nobene, kar bo sicer priznal vsakdo, pa tudi vodilna misel je pogrešena, kajti ljudje niso tako neumni, kakor si jih predstavlja Cankar, on pa ne tako vzvišenopameten, kakor samega sebe slika v svojih proizvodih.« (Moravec 1968: 362) Kasneje se je v *Slovanu* oglasil tudi Fran Govekar z besedami: »Farsa pa je tudi sama na sebi slabo, konfuzno delo brez dramatskega zapletka, brez novih misli, brez enotnosti in

harmonije, v naglici zmašeno in na hitro skrpano delo, ki beletristu ne dela nove časti ter le iznova dokazuje, da Cankar ni dramatik.« (Moravec 1968: 377)

Cankarjeva farsa je bila tako deležna obsežnih kritiških zapisov, a tudi pohvalnih besed na račun prikaza domačih razmer in ostrih satiričnih bodic, večina kritikov, kot kažejo tudi citirani primeri, pa je opozarjala na pomanjkljivo dramsko tehniko, ki da se kaže v neenotnosti motivov, nelogičnosti, neverjetnosti in pomanjkanju zapleta. Prav v naštetih značilnostih se *Pohujšanje* bistveno razlikuje od preostalih treh maturitetnih dram, zato bomo v nadaljevanju premislili, ali so bile besede takratnih kritikov upravičene.

Farsa

Dramsko besedilo nosi zvrstno oznako farsa, etimologija pojma prinaša ustrezen pomenski okvir za nadaljnje razumevanje tega dramskega besedila, zato si poglejmo njeno opredelitev:

> Že sama etimologija besede *farsa* – (iz latinščine *farcio*, natlačim) – ki pomeni začinjen nadev za mesne jedi – kaže, kako močna začimba je na jedilniku dramske umetnosti tovrstna duhovna hrana. Nekdaj so med srednjeveške misterije vpletali trenutek sprostitve in smeha: farsa je bila zamišljena kot tisto, kar začini in dopolni »kulturno« in resnobno jed »visoke« literature. (Pavis 1997: 215)

Tudi znotraj Cankarjevega dramskega opusa učinkuje *Pohujšanje* kot nekakšen pikanten nadev, ki dopolni resnobo visoke literature *Kralja na Betajnovi*, *Hlapcev* in drugih dram. Cankarju so kritiki očitali rabo že znanih in večkrat uporabljenih motivov, predvsem so očitki leteli na kritiko malomeščanstva, njegove moralne dvoličnosti in samozadostnosti, vendar pa je novost *Pohujšanja* njen način ubeseditve. Cankar je že v zgoraj citiranih izjavah besedilo označil za »hudobijo« in da je pisal z »razposajeno zlobnostjo«, v njegovih pismih lahko prepoznamo, da je šlo pri nastajanju *Pohujšanja* za užitek ustvarjanja in pesniško svobodo, ki se ne izražata samo skozi vsebino, temveč tudi skozi njeno formo in slog. Kritika družbe je v *Pohujšanju* prikazana na nov, radoživ, razigran, duhovit, posmehljiv, dionizičen način, kjer se »spajajo pesnikova grenkoba, jeza, posmeh in maščevalni krohot« (Koblar 1973: 56).

Cankar se norčuje iz omejenosti in zaplankanosti Šentflorjancev, a hkrati je *Pohujšanje* tudi samorefleksija umetnika in njegovega dela, lik Krištofa Kobarja, ki se izdaja za najdenčka Petra, pa učinkuje kot nikoli do konca razvozlana uganka, na trenutke zasveti kot resignirani umetnik, odrinjen in nepriznan s strani lastnega ljudstva, je umetnik – popotnik, svoboden, neodvisen, ki sledi hrepenenju, višjemu smislu, sanjam, večni lepoti, a hkrati tudi umetnik, ki je podpisal pogodbo s hudičem, je izsiljevalec in maščevalec, razbojnik, prevarant in tat, ki se okorišča z grehi šentflorjancev, jih ponižuje ter jim vlada in kraljuje. Zato ni čudno, da v njegovo identiteto podvomi sam Zlodej v znamenitem monologu z začetka 3. dejanja:

> Zdaj bi rad vedel – ali je to, kar pravi, da je: ali je več, ali je manj? In ali je sploh? In če on ní, kar je, – kdo je, kar on ni? In če je storil, kar bi ne smel storiti, če ni, kar bi bil – kaj bi porekel tisti, ki bi bil, kar pravi tisti, ki ní, da je! In če bi tisti, ki je, dasi ní, nenadoma nastopil in bi rekel tistemu, ki ní, dasi je: ti, ki si, dasi nisi … o, zavozlána logika! (Cankar 1968: 104.)

Pohujšanje tako v celoti preveva veselje do ustvarjanja, poigravanje z besedami in identitetami dramskih oseb kot tudi s slogovnimi postopki, prozni dialog šentflorjancev se namreč izmenjuje s poetično govorico Petra in Jacinte v blankverzih, vse našteto pa kaže na ustvarjalno moč, zanos in samozavest, ki je prevevala Cankarja v času pisanja farse.

> Nekoč sem bil umetnik; in življenje
> je bilo moj model in moja snov,

sodnik in publikum. Zdaj sem umetnik
in publikum obenem. Blagor meni!
Pijača sem, ki se opaja sama,
in sonce sem, ki sije samo sebi,
in ogenj sem, ki sebi sam gori,
nikomur na veselje, ne na žalost!
Dobiček pa je ta: sovražil sem
in ljubil; zdaj se smejem, ker sem sam! (Cankar 1968: 91–92.)

Farsa je dramska zvrst, ki se ni nikoli podrejala pravilom, s farso pa kar najtesneje povezujemo tudi pojem groteskno: »kar je komično zaradi svojega karikiranega, burlesknega ali bizarnega učinka. Groteskno občutimo kot pomensko izmaličenost oblik, ki nam je znana ali velja kot splošno sprejeta norma.« (Pavis 1997: 321) Cankar je vse naštete pojme poznal in jih uporabil s pomenom, kot ga pozna tudi današnja literarnoteoretska terminologija: svoje dramsko besedilo je označil za farso, igralcem naročil, da so šentflorjanci karikature, ki jih je treba igrati karikirano, scenografijo tretjega dejanja pa označil z besedami: »Velika dvorana, tako gosposko opremljena, kakor zmore ljubljansko gledališče. Oprema je kričeča, naravnost groteskna, kakor na kup znešena iz vseh neverjetnih krajev in izb.« (Cankar 1968: 104) Kot kaže že vrstna oznaka, Cankarju torej ni šlo za stvaren, realističen portret doline in njenih prebivalcev, temveč se s *Pohujšanjem* oddaljuje od realističnosti predhodnih štirih dramskih besedil kot tudi od psihološkega realizma ibsenovske dramatike. Cankarju ne gre za verjetnost, psihologijo likov, objektivno realnost, temveč v ospredje stopijo fantazijsko, iracionalno, pravljično, groteskno odslikavanje realnosti. »Subjektivizem, iracionalnost in fantastičnost, ki vdrejo v Cankarjevo dramo, seveda popolnoma razmajejo dramsko zgradbo in povzročijo hude nedoslednosti v karakterizacijah.« (Kralj 1991: 13) Če so kritiki ob nastanku Cankarju očitali razpršenost dramskega dogajanje brez dramaturške trdnosti, pomanjkanje verjetnosti ter sinkretizem slogov, so prav te značilnosti razlog za uspeh besedila, kar je zapisal že Taras Kermauner: »vzrok je njena forma: oblika farse, groteske, lahkotne komedije z izrazito nerealističnimi prvinami« (1979: 221), pri čemer Kermauner poudarja, da je nerealističnost *Pohujšanja* tipična lastnost moderne umetnosti 20. stoletja, *Pohujšanje* pa ima celo za predhodnika dramskih grotesk 60. in 70. let.

Značilnosti besedila, ki so jih opazili kritiki že ob izidu in uprizoritvi ter jim takrat nadeli negativni predznak – to so odprta forma, bogata metaforika in simbolika, motivna neenotnost, teatralne prvine – danes delujejo izrazito moderno in omogočajo številne interpretacije. Hkrati pa je *Pohujšanje* dramsko besedilo brez dokončnih odgovorov in brez moralne trdnosti, kot jo prinašajo nekonformistični junaki Cankarjevih realističnih dram. Prav v tem je tudi razlika med Petrom ter na drugi strani Ščuko, Maksom in Jermanom, ki so ves čas v spopadu z družbo in svojimi prepričanji, zanje pa je značilna moralna trdnost, pokončnost, vest, boj za resnico in socialno pravičnost. Peter je na drugi strani sin doline šentflorjanske, a hkrati tudi tujec, ki vstopi v dolino, ji zagospodari, se ob tem zabava, a ostane notranje neizpolnjen. Vzvišen nad zaplankanostjo šentflorjancev na koncu dolino zapusti in sledi svojemu hrepenenju. Peter je umetnik, popotnik, razbojnik, njegova temeljna lastnost pa je svoboda in samozadostnost. Predstava o umetniku razbojniku je ena temeljnih avtorefleksivnih predstav zgodnjega simbolizma oziroma dekadence,

umetnik se s prezirljivo gesto izloči iz družbe, ker zaničuje njene moralne norme, živi po lastnih boemskih načelih, nad katerimi se strumni meščan ogorčeno zgraža in ga zmerja z brezbožnikom, razvratnežem in capinom, in prav te vzdevke potem umetnik kljubovalno vzame nase, vzame si jih za svoje ime, ker je zmerljivka iz filistrovih ust zanj pohvala. (Kralj 1991: 13.)

Motivno-tematska analiza

Kljub motivni razpršenosti dramskega besedila lahko shematično motive povežemo v tri ključne interpretacijske sklope, pri čemer izhajamo iz pojmov, ki jih v celoto povezuje že sam naslov farse, in sicer dolina, šentflorjanci in pohujšanje.

a) Dolina je tako podoba samozadostne skupnosti, ki ni pripravljena sprejeti ničesar novega, tujega, drugačnega, zaznamuje jo strah pred vdorom individualnega, razmišljujočega in ustvarjalnega; dobrobit skupnosti je pripravljena pred sovražnikom braniti tudi s silo, kot pove župan z rabo vojaške terminologije:

> Zdaj pa nastane vprašanje, ljubi moji: kako bi se dolina šentflorjanska uprla pohujšanju? Sovražnik je blizu, je že za plotom! Nečistost se je spečala z umetnostjo in obadva sta napovedala hudo vojsko našim rodoljubnim in drugim čednostim. Kaj je zdaj naša dolžnost, ljubi moji? Zidajmo in popravimo trdnjavo, dokler je čas, zastrážimo okope, nabrusimo bridke sablje! Ne – o, ne! – duh tujinstva né bo skrunil naših svetinj! Podajmo si roké, prisezimo! (Cankar 1968: 72.)

b) Prebivalci šentflorjanci so tipizirani predstavniki trškega malomeščanstva brez lastnih imen in individualnih karakteristik (župan, županja, dacar, dacarka, ekspeditorica, učitelj Šviligoj, notar, štacunar, štacunarka), v svojih besedah moralni, trdni in krepostni, a hkrati navznoter neizživeti. Radovednost in prikrite strasti jim neprestano razvnemajo domišljijo, v svojih dejanjih pa se naskrivaj predajajo telesnim užitkom. In ravno v tej dvojnosti, da se pred pohujšanjem branijo, po drugi strani pa si ga želijo, je osnovan dramaturški zaplet in njegova ironična komika. Sad njihovega greha pa je sirota šentflorjanska, edini otrok doline, ki tako prerašča v simbol.

c) Pohujšanje je le druga beseda za umetnika, ki v dolini nima mesta in je izobčen kot moralno sporen in škodljiv ali z županovimi besedami:

> Doline šentflorjanske ni blagoslovil Bog zato, da bi redila in pitala umetnike, tatove, razbojnike in druge postopače! Dolina šentflorjanska je živela brez umetnikov doslej, pa bo izhajala tudi poslej! Mi vemo, kar vemo: da je umetnost zakrpana suknja nečistosti in drugih nadlog! (Cankar 1968: 71.)

Peter jih s svojo družico Jacinto, ki ima status umetniške muze (Pezdirc Bartol 2016: 121), vznemirja in drami, jih razgali v njihovi hipokriziji in jim zlahka zavlada, a ga to notranje ne izpolni. Dramsko besedilo tako umetnika prikazuje iz več perspektiv, je izobčenec in hkrati samoizobčenec iz družbe. Besedilo tako sproža vrsto vprašanj o pomenu in moči umetnika v družbi kot tudi refleksijo lastnega umetniškega ustvarjanja. Cankar umetnika prikaže kot večnega tujca, tujec je drugod in nerazumljen je v lastni domovini, kar povzame z besedami: »O domovina, ti si kakor vlačuga: kdo te ljubi, ga zasmehuješ!« (Cankar 1968: 92) Prav brezdom(ovin)stvo pa je morda edina konstanta Cankarjevega življenja in usodna stalnica njegovega umetniškega ustvarjanja (Poniž 1991: 26).

Besedilo je izrazito svetovljansko in univerzalno v svoji sporočilnosti, ves čas pa vzpostavlja dialog tudi s svetovno literaturo tako na ravni motivov kot forme: sorodnosti z Goethejevim *Faustom* se kažejo v pogodbi umetnika s hudičem, senzualnost in ples se lahko navezujeta na Wildovo *Salomo*, izsiljevanje namišljenega najdenčka spominja na prizore iz Gogoljevega *Revizorja*, dialog s Shakespearjem pa je opazen v poetični govorici Romea in Julije ter Petra in Jacinte, prav to dramo je Cankar tudi prevajal (Kos 2001: 265), v novejši študiji pa Janko Kos kot možen zgled za menjavo proze in verza navaja *Sen kresne noči*, medtem ko bi bil Cankarjev zlodej lahko posnetek Shakespearovih dvornih norcev (Kos 2018: 257).

***Pohujšanje* danes**

V slovenskih poklicnih gledališčih je bila farsa *Pohujšanje v dolini šentflorjanski* od svojega nastanka pa do danes uprizorjena 37-krat, kar dokazuje, da gre za eno od gledališko najbolj izzivalnih in priljubljenih Cankarjevih dramskih besedil, interpretacije pa nihajo med prikazanimi tremi izhodiščnimi motivno-idejnimi sklopi, ki so ustrezno aktualizirani glede na zgodovinski trenutek in poetiko posameznega režiserja, med novejšimi omenimo Mileta Koruna, Sama M. Strelca, Martina Kušeja ter v novem tisočletju Diega de Brea, Vita Taufer-ja, Janusza Kico ter Eduarda Milerja. V času priprav na maturo si bo mogoče ogledati vsaj dva povsem različna uprizoritvena koncepta *Pohujšanja v dolini šentflorjanski,* pri čemer Vito Taufer večjo težo pripisuje prikazu šentflorjancev, Eduard Miler pa razmišljanju o pomenu in moči umetnika danes.

Režiser Vito Taufer je z igralci Slovenskega mladinskega gledališča (premiera 6. 3. 2011) uporabil integralno verzijo dramskega besedila ter se poigral z identitetami nastopajočih, saj vse vloge odigrajo moški, le vloga zlodeja s francoskim naglasom pripada igralki. Menjava spola zahteva premišljeno kostumografijo in masko, ženske like pa igrajo višji igralci ter tako vzpostavljajo svojevrsten matriarhat. Uprizoritev poudarja šentflorjansko patologijo, njihove navidezne moralne čednosti, strah pred izgubo javne podobe kot tudi prikrite strasti in erotično nepotešenost. V ospredju je kolektivna igra vseh nastopajočih, ki gradi na drobnih detajlih, premišljeni mimiki in kretnjah, do izraza pride Cankarjev inteligentni humor kot tudi robata, burkaška komika.

Režiser Eduard Miler je ob pomoči dramaturginje in avtorice priredbe Žanine Mirčevske ter koprodukciji gledališč SNG Drama Ljubljana, Mestno gledališče ljubljansko in Cankarjev dom (premiera 26. 1. 2018) izhajal iz patologije današnjega trenutka. V ospredje postavlja vprašanje, kaj se zgodi z umetnikom, ki je neprestano potisnjen na rob družbe in kljub razsežnostim svojih misli preslišan in spregledan (Mirčevska 2018: 10) ter na drugi strani v večji meri tematizira strah šentflorjancev pred vdorom tujega, neznanega, drugačnega, kar v uprizoritvi ponazarja žičnata ograja in vloga Jacinte, ki je zaupana temnopolti plesalki. Cankarjeva farsa je tako aktualizirana v politični kontekst. Ključni odnosi se vzpostavijo na relaciji Peter in Jacinta ter na drugi strani učitelj Šviligoj, popotnik in župan, medtem ko so preostali liki potisnjeni v ozadje. Uprizoritev v veliki meri določa že samo koncept prostora, to je velika dvorana Cankarjevega doma, ki ga napolni mogočna glasba, video projekcije, menjava luči, sodobna plesna koreografija, oder pa je pomenljivo prekrit s prstjo. Uprizoritev tako učinkuje na ravni izčiščenih podob.

Pohujšanje v dolini šentflorjanski tudi danes ostaja pomensko odprto, gledališko izzivalno in interpretacijsko kompleksno delo, ki ni izgubilo svoje ostrine in »začinjenosti«, kot jo prinaša etimologija besede farsa. Hkrati pa dokazuje, da se je Cankar že na začetku 20. stoletja zavedal, da gledališče ne zapeljuje svojega gledalca le z besedo, temveč tudi z gledališkimi elementi, kot so zvok, luč, ples, kostum, scenografija ..., ki jim je prav v *Pohujšanju* med vsemi svojimi dramami posvečal največ pozornosti.

Viri

Cankar, Ivan, 1968: Pohujšanje v dolini šentflorjanski. *Zbrano delo 4*. Ljubljana: DZS. 67–121.

Cankar, Ivan, 1971: Pisma II. *Zbrano delo 27*. Ljubljana: DZS.

Cankar, Ivan, 2018: *Pohujšanje v dolini šentflorjanski*. Slovensko mladinsko gledališče, režija Vito Taufer. Ogled uprizoritve 22. 3. 2018.

Cankar, Ivan, 2018: *Pohujšanje v dolini šentflorjanski*. SNG Drama Ljubljana, MGL, CD, režija Eduard Miler. Ogled uprizoritve 29. 1. 2018.

Literatura

Kermauner, Taras, 1979: *Cankarjeva dramatika*. Ljubljana: Rupert Klampfer.

Koblar, France, 1973: *Slovenska dramatika, druga knjiga*. Ljubljana: Slovenska matica.

Koruza, Jože, 1997: Slovenska dramatika od začetkov do sodobnosti, Ljubljana: Mihelač.

Kos, Janko, 2001: *Primerjalna zgodovina slovenske literature*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Kos, Janko, 2018: *Misliti Cankarja*. Ljubljana: Beletrina.

Kralj, Lado, 1991: Pohujšanje 1991. *Pohujšanje po Cankarju*. Gledališki list. Ljubljana: Slovensko mladinsko gledališče. 12–14.

Mirčevska, Žanina, 2018: Delirij umetnika. *Gledališki list*. Ljubljana: SNG Drama Ljubljana, MGL, CD. 7–13.

Moravec, Dušan, 1968: Opombe. Pohujšanje v dolini šentflorjanski. *Zbrano delo 4*. Ljubljana: DZS. 340–389.

Pavis, Patrice, 1997: *Gledališki slovar*. Ljubljana: Mestno gledališče ljubljansko.

Pezdirc Bartol, Mateja, 2016: *Navzkrižja svetov: študije o slovenski dramatiki*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Pezdirc Bartol, Mateja, 2017: Razvoj slovenske meščanske drame konec 19. stoletja in Dama s kamelijami. Štefan Vevar, Barbara Orel (ur.): *Začetki in dosežki slovenskega gledališča moderne dobe: ob 150-letnici ustanovitve Dramatičnega društva v Ljubljani*. Ljubljana: Slovenski gledališki inštitut. 148–158.

Pezdirc Bartol, Mateja, 2018: Dramatika. Aljoša Harlamov (ur.): Ivan Cankar: literarni revolucionar. Cankarjeva založba. 143–199.

Poniž, Denis, 1991: Estetska in razbojniška farsa. *Pohujšanje po Cankarju*. Gledališki list. Ljubljana: Slovensko mladinsko gledališče. 25–30.

Rok Andres
Univerza v Novi Gorici, Fakulteta za humanistiko
rokandres@gmail.com

Izhodišča za ogled uprizoritve *Hlapcev* v sklopu priprave na maturitetni esej

Prispevek obravnava uprizoritev Hlapcev *Ivana Cankarja v režiji Janeza Pipana (SNG Drama Ljubljana, 2017) v kontekstu priprave na maturo iz materinščine. V sklopu priprave na ogled uprizoritve z dijaki je predstavljena uprizoritev, skupaj z utemeljitvijo primernosti, prispevek zaključujejo glavni poudarki, na katere naj bodo dijaki pozorni med uprizoritvijo, ko so že seznanjeni z besedilom, ter navodila za ogled, ki so jih prispevali avtorji uprizoritve.*

Tematski sklop mature iz materinščine za leto 2020 v obravnavo določa štiri dramska besedila Ivana Cankarja: *Kralja na Betajnovi*, *Pohujšanje v dolini šentflorjanski*, *Za narodov blagor* in *Hlapce*. Začetno vprašanje našega prispevka bo: Kako povezati dramatiko Ivana Cankarja v maturitetnem sklopu za slovenščino in uprizoritev *Hlapcev* v režiji Janeza Pipana v SNG Drama Ljubljana?

Obravnava besedil z literarnozgodovinskega stališča poteka v učilnici, večina srednjih šol pa se (kadar je mogoče) odloči tudi za dodatno poglobitev teme, ki običajno vključuje pogovor z avtorjem, prevajalcem, obisk muzeja ali krajev, kjer se dogaja literarno delo. Pogosto se odločajo tudi za ogled gledališke predstave, še posebej, kadar so za maturitetno obdelavo izbrana dramska besedila in so na voljo (kakovostne) uprizoritve.

Povezovanje med obravnavo dramskega besedila v učilnici in ogledom uprizoritve je lahko problematično, saj dramsko besedilo ni enako kot uprizoritveno besedilo. Maturanti v eseju obravnavajo dramsko besedilo (ali več njih), ki pa je v sodobni gledališki umetnosti predloga za uprizoritev in nič več literarno delo. Razmišljanje o povezanosti dramskega besedila in uprizoritve je vedno težavno zaradi fluidnosti uprizoritvene umetnosti in neskončne možnosti interpretativno-estetskih izhodišč. Moramo se zavedati, kot zapiše Mateja Pezdirc Bartol, da je sprejemnik drame trojen: »sestavljajo ga bralci drame, režiser in igralci (oz. celotna gledališka ekipa) ter gledalci uprizoritve« (Pezdirc Bartol 2010: 132). Tako tudi v primeru, ko je bralec drame in gledalec uprizoritve isti, ne bo nujno gledal enake materije, kot jo je bral (ali analiziral v učilnici), kar je splošno znano. Dramatika je namreč v uprizoritveni realizaciji podvržena kolektivnemu branju, recepcijski proces med prehajanjem iz drame v gledališče postaja kompleksnejši, saj je odločilnega pomena, da je bralec vedno sam, zato so njegove reakcije individualne, medtem ko je gledalec del kolektivnega občestva, ki se večinoma odziva kot skupina (Pezdirc Bartol 2010: 133). Na situacijo lahko pogledamo s stališča učinkov dramskega besedila, pri čemer Denis Poniž izpostavlja nujnost razlikovanja med: literarnimi učinki (ko besedilo učinkuje samostojno) in dramskimi, teatralnimi, scenskimi učinki (ko besedilo učinkuje kot partitura za inscenacijo) (Poniž 1996: 75). Zato je branje dramskega besedila vedno »dvojno branje« (Poniž 1996: 73), saj mora bralec besedilo vedno videti v prostoru, torej si ga potencialno inscenirati, prevesti v uprizoritev.

V našem primeru je tako v ospredju vprašanje aktivnosti. Aktivnost razumemo kot komunikacijsko dejstvo, iz česar sledi, da je vsak gledališki dogodek neponovljiv. Literarna komunikacija je pri drami drugačna kot pri proznih besedilih, saj omogoča več vrst sprejemnikov: bralce, režijo in gledalce. »Pri zadnjih pa se pojavi še dodaten metodološki problem, saj je narava gledališkega dogodka takšna, da je minljiv, neponovljiv, in ko se odvije do konca, za njim ne ostane nič oprijemljivega.« (Pezdirc Bartol 2010: 143) Prav zato je pomembno, da je gledalec dobro seznanjen z besedilom, še toliko odločilnejše pa je to v primeru, ko se z

njim ukvarja na maturitetni ravni in mu uprizoritev služi zgolj kot poglobitev znanja, ne pa kot izhodišče.

Že ob nastajanju dramskega besedila je vanj vpisana odrsko-uprizoritvena vizija. Četudi se v zgodovini drame srečamo z besedili, ki želijo biti zgolj literatura, pa vsak avtor v besedilo vpisuje svoje uprostorjenje besedila, kar najhitreje (in najlažje) prepoznamo v didaskalijah. Vladimir Kralj v *Pogledih na dramo* zapiše:

> Drama je že v svoji osnovni zamisli pisana za na oder in njeno pripovedovanje in izpovedovanje sledi vedno in povsod ne samo odrsko tehničnim, marveč tudi duhovnim zakonitostim gledališča kot množične sugestije. [...] Dramska fabula se obrača na množičnega gledalca, ki mu govori o razklanosti sveta, družbe, neke življenjske situacije, ki jo skuša človek premagati, izravnavati, in to svoje pripovedovanje in izpovedovanje opravlja drama z množično sugestijo, ki ji pravi gledališče. (Kralj 1963: 8.)

Prav kolektivnost pri spremljanju dramske literature, prenešene na gledališki oder, je osrednje izhodišče za razmišljanje o maturitetnih dramskih besedilih.

V priročniku *Kulturno-umetnostna vzgoja* (Ministrstvo za šolstvo in šport, Zavod za šolstvo, 2011) beremo navodila za izbor uprizoritve, ki jo namenjamo šolarjem ali dijakom:

— umetniška celovitost in izvirnost predstave (režijska in igralska interpretacija, vizualna celovitost – scenska, kostumska, likovna, lučna podoba);
— starostna primernost (kateri starostni skupini je predstava namenjena);
— aktualnost predstave (ali govori o problemih današnjega sveta, povezanost z učnim programom);
— bogastvo izbire gledaliških praks/estetik in gledaliških institucij (Bucik idr. 2011: 103).

Izhodišča, ki jih nudi priročnik, so primerna, saj ogled uprizoritve mora sovpadati s kurikulumom, imeti točno določen cilj in dovoljšnjo obrazložitev. Prav zaradi ustrezanja vsem štirim priporočilom se je naša odločitev, da posebej predstavimo edino živo uprizoritev, *Hlapce* v režiji Janeza Pipana v SNG Drama Ljubljana, izkazala za ustrezno.

Pipanova uprizoritev je celovito umetniško delo, ki je režijske inovacije vključilo v (skoraj integralno izvedeno) Cankarjevo besedilo. Režija torej sorazmerno zvesto sledi dramski strukturi, ki pa jo v igralskih kreacijah hkrati preizprašuje in nadgrajuje ter tako odpira številne nove poglede na omenjeno delo. Predvsem pa je učinkovita vizualna podoba uprizoritve, saj nam že z razdelitvijo igralske površine na avantgardni černigojevski podest in z ujetostjo v splošno realistični interijer nudi vpogled v duhovno situacijo dramskega dogajanja in osrednjega lika. Temu sledijo tudi kostumska, zvočna in lučna podoba.

Za Cankarjeve *Hlapce* so že od praizvedbe dalje poudarjali, da gre za večno aktualno besedilo, in kot tako je tudi razumljeno v dramskem kanonu, torej kot tekst, ki predstavlja večne probleme (slovenske) družbe. Skozi čas pa so postajali tudi arhetipsko besedilo, napolnjeno z različnimi ideološkimi poudarki in zgodovinsko konotacijo, ki pa vseeno lahko spregovori o aktualnih problemih sveta in družbe.[1]

Pri izbiri uprizoritve je eden izmed pomembnejših dejavnikov tudi kje oz. pri katerem producentu je izvedena, kakšni sta zasedba in avtorska ekipa ter za kakšno vrsto uprizoritvene umetnosti gre. Izbran primer je zagotovo ustrezen, saj je SNG Drama Ljubljana po tradiciji osrednje slovensko gledališče, kjer deluje največ nagrajenih režiserjev, igralcev in drugih sodelavcev. V primeru *Hlapcev* je režijo prevzel Janez Pipan, ki sodi med osrednja režiserska imena zadnjih 30 let slovenske gledališke zgodovine.

1 Posebej izpostavimo tri temeljna dela: *Hlapci, heroji, ljudje* Dušana Pirjevca (Cankarjeva založba, 1968), C*ankarjeva dramatika* Tarasa Kermaunerja (samozaložba, 1979) in *Temeljni konflikt Cankarjevih dram* Primoža Kozaka (Cankarjeva založba, 1980).

Posebnost je gotovo v dejstvu, da se je s Cankarjem srečal prvič (če odštejemo, da je kot asistent režiserja sodeloval pri kultni Jovanovićevi postavitvi v MGL, 1980).

O kritiški recepciji ter uprizoritvah *Hlapcev* skozi zgodovino je pri Slovenskem gledališkem inštitutu izšla nova monografija *Stoletje Hlapcev* (Diana Koloini (ur.), 2019). Če si ogledamo kritiško recepcijo izbrane uprizoritve, ki lahko služi kot gradivo pri pripravi na uprizoritev,[2] vidimo, da je tudi strokovna javnost uprizoritev dobro sprejela. Ljubljanska Drama je v t. i. slavnostni sezoni obeležila 150. obletnico ustanovitve Dramatičnega društva in *Hlapci* so bili, skoraj po tradiciji, uvodna predstava sezone. Pipanovo postavitev besedila spremlja obsežen korpus odzivov, zato omenimo le nekatere. Kritičarka Nika Arhar v *Delu* izpostavlja:

> Cankarjevo dramo, v kolektivni spomin zapisano kot satiričen portret političnih razmer, ki se prevesi v intimno dramo učitelja Jermana, avtor priredbe in režiser Janez Pipan premakne v popolnoma osebni milje in postavi kot vseskozi natančno ter poglobljeno psihološko dramo. Ne zanimajo ga ne politični mehanizmi ne kritika pragmatičnega preobračanja, ki se v primerjavi s pronicljivo študijo oseb v danih okoliščinah, na katero se fokusira, zdijo kot hitro prepoznavna stereotipna podoba od daleč. Osišče konflikta ni več toliko Jermanov »boj« z družbo, osrednje dogajanje je ponotranjeno in pozornost razpršena na več dramskih oseb in napetost znotraj njih, kar omogoči prostor za izrazite osebne zgodbe. Pod očitno skrbnim režijskim vodstvom lahko v vsakem igralcu tega obsežnega 27-članskega igralskega ansambla zaslutimo svojstveno figuro, v vidnejših vlogah pa je izrisanih nekaj zares izjemnih osebnosti. (Arhar 2018: spletni vir.)

Pomisleke o morebitni zastarelosti uprizarjanja integralnih besedil, historični estetiki, kritičarka zavrne: »ne glede na morebiten slabšalen podton zaprašenosti tovrstnega estetskega užitka v nekaterih razumevanjih teatra danes so Hlapci v svoji temeljni usmeritvi analitično studiozni, izstopajoče dodelani in izvedbeno prepričljivi tako v detajlih kot v celoti« (Arhar 2018: spletni vir). Melita Forstnerič Hajnšek v *Večeru* svojo kritiko ostri na trditvah, da režiser »[N]i šel v radikalizacije ali posodobitve niti desakralizacijo, postavitev je na prvi pogled presenetljivo realistično klasična. V tekstu je iskal univerzalnost, predvsem pa preverjal vseskozi njegovo moč danes« ter »Pipanovo novo branje je najprej odpihnilo vso klišeizacijo, prašno patetiko in iztrošenost sloganov, ki s(m)o jih skozi stoletje dolgo življenje tega sijajnega teksta zlorabljali do onemoglosti. In jih skorajda izpraznili« (Forstnerič Hajšek 2018: spletni vir). O uspešnosti Pipanove režije pričajo tudi ostale kritike, med drugim tudi zapis Nike Leskovšek (*Dnevnik*):

> Pipanova izpeljava je dosledna, med referencami dobro pripravljena in prebrana, zlasti to. […] Legitimna odločitev v najbolj znanih delih, ki na odru ne dobi vedno prav dobre utemeljitve, mestoma izzveni kot učna ura utrjevanja besedila. S tekstovnim političnim ter umetniškim dodatkom pa kar nekako zdržema vztraja na odru tri ure. Celota učinkuje v tako imenovanem literarnem gledališču, ki ga že dolgo ni bilo slišati z odra, in to z za predstavo bistvenim, nenavadnim suhim realističnim odmikom. Prostorski in glasbeni poudarki pa so tisti, ki z ironizacijo najizraziteje vzpostavljajo odnos režiserja do materiala. (Leskovšek 2019: spletni vir.)

Kritika je Pipanove *Hlapce* sprejela pozitivno, še posebej dobro so ovrednoteni igralski dosežki. S pomočjo kritik je mogoče uprizoritev dobro rekonstruirati ter jih ponuditi dijakom kot referenčno gradivo pred ogledom uprizoritve.

2 Na spletni strani SNG Drama Ljubljana, kjer je predstavljena uprizoritev *Hlapcev*, najdemo objavljene kritike in druge članke.

Marjan Štrancar v svojem učbeniku *Od drame h gledališču v učilnici* (DZS, 2000) ob uprizoritvenih kažipotih izpostavlja nekaj vprašanj, ob katerih lahko dijaki spoznavajo osnovne gledališke konvencije in pravila:

> Kaj ti pomeni izbrana oblika/vrsta odra? Bi se strinjal, da je oder (pris)podoba sveta (W. Shakespeare), polje igre (M. Esslin), prostor igre (E. Fink)? Kako so ga uprizoritelji odprli tvojemu pogledu? V kakšen položaj so te postavili? Ima razdalja med odrom in teboj poseben pomen? Kaj na njem pomenijo barve, zvoki, slike, rekviziti, načini in smeri gibanja likov? Kakšen pomen in namen imata način igre in zasedba vlog? Kateri moralno-etični, vzgojni in ideološki in kulturni kodi so vplivali na rojstvo uprizoritve? (Štrancar 2000: 117.)

Zastavljena vprašanja postanejo tudi naše izhodišče za pripravo na ogled uprizoritve.

Oblika in vrsta odra pri Pipanovih *Hlapcih* nadaljujeta tradicijo t. i. italijanske škatle, tudi odra, ki vzdržuje četrto steno in za svoje bazično sredstvo uporablja iluzijo – torej celosten potop v fikcijo, ki se dogaja v realnem času. Dijaki v našem primeru spremljajo gledališki dogodek klasične izvedbe dramskega gledališča, se urijo v gledanju zahtevne uprizoritve in v usmerjanju pogleda.

Oder kot podoba sveta in prostor igre. Pozornost naj bo v tem segmentu usmerjena v tri smeri: kontekstualizacijo, aktualizacijo in avtorjev napotek. Avtorska ekipa uprizoritve že takoj vzpostavi močan vizualen in vsebinski kontekst z razdelitvijo scenografskega prostora (prostora igre) na dva dela, ko nas na začetku uprizoritve sooči z avantgardističnim podijem (po likovnem vzoru Avgusta Černigoja), kjer se zgodi dialog med Jermanom in Anko. Aktualizacije besedila Janez Pipan (z dramaturginjo Mojco Kranjc) ni pripravil v maniri neposredne političnosti, pamfletizma, performativnih izstopov iz vlog in komentiranja, temveč jo je dosegel z izvedbo integralnega besedila. Dijake je v kontekstu uprizoritve treba posebej opozoriti na uvodni citat, ki ga je Cankar vzel iz Shakepearovega *Hamleta*, kjer spregovori o vlogi umetnika (umetnosti) v družbi.

Položaj in razdalja sta iz gledalčeve perspektive zelo poljubna (spremenljiva) pojma, saj na njuno dojemanje vpliva več dejavnikov. Znotraj razmisleka o *Hlapcih* je treba izpostaviti oblikovanje prostora, ki ga je zasnovala scenografka Sanja Jurca Avci. Zaradi globine brez težave razločimo avantgardistični podest (ki predstavlja Jermanov intimni svet, njegovo sobo, misli in je obenem najbližje gledalcu), vmesno jamo, prehod oz. znižan nivo (prelom med Jermanovim in zunanjim svetom, *plitki jarek*, ki ločuje Jermana in župnika) in osrednjo igralno površino (kjer se dogajajo vsi množični prizori, tudi temeljna soočenja in predstavlja zunanji svet).

Način igre in zasedba vlog sta v dani uprizoritvi zastavljena precej klasično. Uprizoritveno branje *Hlapcev* se ne ukvarja toliko z vprašanjem položaja igralca kot s prevodom Cankarjevega besedila skozi igralca. Temu služi, na primer, govorna izvedba (lektor Jože Faganel), ki poudarja *cankarjanskost* besedila in ga (kljub nekaterim sodobnejšim intervencijam) vzpostavlja v odnosu do avtorja, kar lahko prepoznamo tudi ob branju kritičnega prepisa govorne podobe uprizoritve, ki je objavljena v gledališkem listu in rabi zborne izraze. Zasedba šteje skoraj trideset igralcev. V izvirni postavitvi sta v vlogah Jermana in župnika nastopila nosilca Draminega repertoarja – Marko Mandić in Jernej Šugman – preostale večje vloge pa so odigrali vidnejši člani Draminega ansambla – Barbara Cerar, Bojan Emeršič, Nina Ivanišin, Aljaž Jovanović in drugi. Po Šugmanovi smrti je vlogo župnika prevzel Klemen Slakonja, kar je sicer imelo za posledico drugače oblikovan lik župnika, a idejne moči uprizoritve menjava ni zmanjšala. *Hlapci* so po svoji klasični tradiciji besedilo, ki za nosilne vloge terja najboljše igralce (znotraj generacije) in njihove uprizoritve, kadar so dobro sprejete, slovijo po izraziti ansambelski igri.

Obsežno vprašanje, na katerega ni mogoče na kratko odgovoriti – ali bo dijak brez težave prepoznal duha časa (»Zeitgeist«), ki ga nosi uprizoritev –, je vprašanje **moralno-etičnih**, **vzgojnih**, **ideoloških** in **kulturnih kodov**, ki so vplivali na rojstvo uprizoritve. Ključne vstopne točke v razumevanje Pipanove režije so trije poudarki z začetka uprizoritve. Na avantgardističnem podestu Jerman in skupina mladih, ki gledalcu pred uvodnim prizorom med Jermanom in Anko preberejo uvodni citat v *Hlapce* iz Shakespearovega *Hamleta*,[3] Cankarjev sonet *Resignacija* in fragment iz njegovega političnega pisanja. Vse troje (pozornega) gledalca uspešno uvede v način gledanja uprizoritve ter mu razgrne (avtorjevo in režiserjevo) stališče do uprizorjene dramske materije.

Izhodišča za ogled uprizoritve z dijaki:

— Dijaki bodo uprizoritev lažje spremljali, saj bodo že seznanjeni z dramskim besedilom, pozorni naj bodo na režijske elemente (kako je besedilo uprizorjeno), njihov delež v kontekstu drugih uprizoriteljev (scenografski in kostumografski elementi) in na načine igre, ki jih določa režija. Poskusijo naj se izraziti v ugotavljanju razmerja med pričakovanim (v učilnici) in videnim (v gledališču).

— Pri vizualnih elementih naj bo pozornost v barvnem spektru, še posebej v kostumografskih spremembah in kako se te povezujejo s spremembami likov (intimno in politično). Velika zanimivost uprizoritve je tudi historičnost kostumov in rekvizitov, kot nekakšna rekonstrukcija prvih uprizoritev, vendar s sodobno igro in tehniko.

— Pri osrednjem dramskem konfliktu med Jermanom in župnikom (ter Jermanom in družbo) naj opazujejo njegovo odrsko realizacijo, posebej v igralskih dosežkih in mizansceni (že omenjena členitev prizorišča).

— Najpomembneje pa je, da razvijejo aparat za vrednotenje, za ocenjevanje videnega: kaj je moteče, kaj je/ni izvirno, kaj je/ni močno, kaj je dolgočasno, itd. (Štrancar 2000: 119). Ta stališča jim bodo v pomoč pri razumevanju in umeščanju *Hlapcev* v sistem Cankarjeve dramatike. Kritično in interpretativno izkušnjo lahko podajo tudi v obliki kritike ali primerjalnega eseja med besedilom in uprizoritvijo.

— Dijaki naj spremljajo uprizoritev kot celostno umetnino (»Gesamtkunstwerk«), ki je ideal vsake uprizoritvene ekipe, z vsemi elementi (igra, gib, govor, glasba, zvok, rekviziti, simbolika itd.), ki učinkujejo hkrati. Učijo naj se hkrati prepoznavati učinke besedila in učinke uprizoritve (gl. tudi: Poniž 1996: 75–80).

— Priprava v učilnici naj obsega tudi predstavitev igralske zasedbe, izpostavitev vidnejših Jermanov iz slovenske gledališke zgodovine (Stane Sever, Lojze Rozman, Radko Polič, Gregor Baković in drugi) in pomembnejših uprizoritev (gl. že omenjeno monografijo *Stoletje Hlapcev*).

— Najučinkoviteje dijaki vstopijo v dramski material z glasnim branjem v učilnici, režirano bralno uprizoritvijo ali poskusom lastne inscenacije (v učilnici ali šolski dvorani), saj na tak način prihajajo v živ stik z dramskim materialom ter lahko tako pomenske poudarke presojajo v prostoru in odnosu. Zaradi lastne praktične izkušnje bodo namreč uprizoritev lahko spremljali bolj poglobljeno.

Uprizoritev *Hlapcev* v Pipanovi režiji je v danem trenutku najboljše izhodišče za poglobitev znanja in srečanje z uprizorjenim Cankarjem (in ne avtorsko uprizoritveno vizijo Cankarjeve misli). Dijaki, ki se na maturo iz materinščine pripravljajo tudi izven učilnice, bodo v uprizoritvi ljubljanske Drame za širši diapazon védenja o svetu Cankarjeve dramatike brez težave dobili dovolj izhodišč za razmislek, pa tudi nekaj odgovorov, ki se pojavljajo ob vsakokratnem branju *Hlapcev*. Vse to pa nudi dosledna režija, ki v korunovski maniri išče

3 »Namen umetnikov je bil od nekdaj, je, ter ostane, da naturi tako rekoč ogledalo drži: kaže čednosti njé prave črte, sramoti njé pravo obličje, stoletju in telesu časa odtis njega prave podobe.« (Cankar 1969: 7.)

nove plasti in pomene, sledijo pa ji tudi izdelane igralske kreacije. Torej gre za študiozno in ambiciozno uprizoritev, ki je maturantom lahko v veliko pomoč pri razumevanju Cankarja v zgodovinskem in sodobnem kontekstu.

Priloga

Za pripravo tega prispevka smo z željo po poglobitvi obravnavane teme in vključitvi ustvarjalcev k pisanju povabili avtorsko ekipo uprizoritve *Hlapcev*. Njihova razmišljanja, ki smo jih naslovili *Navodila za gledanje Hlapcev*, objavljamo v celoti in so del osebnega arhiva avtorja prispevka.

Janez Pipan, režiser

Že kmalu po začetku priprav na uprizoritev sem se moral soočiti in spopasti z enim najtrših problemov Cankarjevih *Hlapcev*, namreč z vprašanjem prostora. Popolnoma jasno mi je bilo, da mora biti prostor enoten, vendar sem se želel izogniti tako skušnjavi pretirane »dobesednosti« (naivnemu realizmu) kot pasti *neprostora*, značilnega za nezavezujoče »postdramsko« gledališče. S scenografinjo Sanjo Jurca Avci sva nazadnje ustvarila scenski prostor, ki je nekakšna ruševina preteklosti (dvajsetega stoletja), smetišče sedanjosti in koncept prihodnosti (ostrešje brez strehe). S tem sva rešila tudi vprašanje časa in se izognila banalni aktualizaciji. *Hlapci* so interpretativno umeščeni v današnji čas, ob tem pa tudi v vse prejšnje čase; so drama našega časa in hkrati celotnega slovenskega dvajsetega stoletja.

Drugo pomembno vprašanje terja razmislek o tem, kaj (in kje) je središče drame, kajti od tega je odvisen uprizoritveni *fokus*. Skoraj samoumevno se zdi, da so žarišče in hrbtenica dramskega dejanja Jermanovi spopadi z županikom in njegova politična agitacija, ki doseže vrh v četrtem dejanju z velikim govorom na zborovanju v krčmi. Vendar pa je Cankar okrog protagonista in njegovega glavnega nasprotnika ustvaril še množico drugih oseb, med katerimi so mi bile že ob prvih branjih najbolj zanimive ženske, še posebej učiteljice. Odločil sem se, da mora uprizoritev njihove zgodbe prikazati v kontekstu današnjega razumevanja družbenega položaja žensk, ta položaj pa se v mnogih točkah presenetljivo ujema s tistim ob koncu 19. stoletja. Ob socialni marginalizaciji sem v uprizoritvi dodatno poudaril njihovo eksistencialno stisko in intimo, s čimer sem ustvaril dramsko protiutež javnemu, političnemu dogajanju. Središče drame se s tem poudarkom ves čas premešča, se seli med javnim in intimnim, oba svetova pa poudarjeno prehajata med seboj, se prekrivata in izpodrivata, nekatere intimne situacije se zgodijo v javnem prostoru, po drugi strani pa javno dogajanje nenehno vdira v prostore intime, da noben človek nikjer ni več na varnem.

Tretje vprašanje zadeva politiko. Pogosto slišimo, da so Cankarjevi *Hlapci* v današnjem zgodovinskem trenutku znova močno aktualni, ta misel pa se navezuje predvsem na politična ravnanja, na to, kako ravnamo Slovenci v odnosu do drugih, večjih in močnejših od nas, pa tudi na to, kako ravnamo sami s seboj. Nekatere udarne replike iz drame (o narodu, ki si bo pisal sodbo sam, pa o smrdljivi drhali in nenazadnje o hlapcih) so znova prešle v splošno rabo. Spet drugi menijo, da so politična vprašanja iz *Hlapcev* danes presežena in da drama zaradi tega sodi bolj v zgodovinske arhive kot pa na oder. Kako odgovoriti na takšne, morda nekoliko prehitre in površne trditve, sva se intenzivno spraševala z dramaturginjo uprizoritve Mojco Kranjc.

Politične teme, ki jih Cankar vpisuje v *Hlapce*, so res aktualne v vsakem času, po drugi strani pa vsakokratni zgodovinski čas tudi presegajo, kakor ga presega tudi Jermanova usoda, zgodba posameznika, intelektualca, ki se je namenil hlapce spreminjati v ljudi in ljudem posredovati razsvetljeno misel. Na takšno Jermanovo gesto in dejanje pa ljudje (ljudstvo, narod) odgovorijo z molkom in nasiljem. Namesto da bi mu prisluhnili, ga vržejo iz krčme, s tem pa tudi iz (svoje) zgodovine in stoletja. Pravi zmagovalec drame o hlapcih je zato prav ljudstvo (z avtoritarnim novim populistom Komarjem na čelu), tisto ljudstvo, ki meni, da lahko bolje in uspešneje živi brez Jermana in brez njegove kritične misli, saj tudi ni več pomembno, kdo mu gospodari in kdo vihti bič. Morda je prav to tisto najgloblje in najbolj aktualno, hkrati pa tudi tragično (politično) sporočilo Cankarjevih *Hlapcev* danes.

Mojca Kranjc, dramaturginja

Učitelj kot dramska oseba je že kmalu po objavi igre zapustil polje dobesednega razumevanja in postal metafora. Ni bil več le predstavnik učiteljstva, temveč intelektualec, ki deluje kot družbeno odgovorno bitje ne glede na poklic. V skladu s tem tudi učiteljev antagonist, v igri župnik, ni bil več le »služabnik« Cerkve, temveč predstavnik vsakršne oblasti, in kovač ne le predstavnik proletariata, temveč utelešenje perspektive, materialne osnove bodoče družbene revolucije. Izid igre moči znotraj tega trikotnika je prvih nekaj desetletij, torej v okviru monarhije in pozneje kraljevine, sporočal politični program: *kaj moramo doseči*. Tudi v radikalno spremenjenih družbenih razmerah po 2. svetovni vojni se igra ni znebila politične konotacije in je z župnikom kot predstavnikom razreda, proti kateremu se je bilo treba boriti, kazala: *kaj smo dosegli*. A pomen metafor se je tudi sicer rahlo modificiral: proletarec je medtem že zmagal, zato se igra moči ni več odvijala v trikotniku, ampak le med dvema: intelektualcem na eni in oblastjo na drugi strani. A bolj ko se je slovenska družba demokratizirala, bolj izrazito je intelektualec pridobival poteze disidenta, župnik pa je kljub zunanjim znakom postal metafora komunistične oblasti, prepoznavne zlasti zato, ker je ta tudi v realnosti, ne le v igri, v intelektualcu videla svojega sogovornika (in obratno, seveda).

V zdajšnjem, spet radikalno drugačnem času se s tega vidika vsiljuje vprašanje: *kdo je danes Jermanov sogovornik?* Vendar je vprašanje brezpredmetno, ker je brezpredmeten sam Jerman. Brez sogovornika je ostal, ker je, podobno kakor pred desetletji proletarec, postal nebistven. Mesto upoštevanja vrednega akterja je zasedel hitro prilagodljivi in nenačelni učitelj Komar, ki je doslej figuriral le kot kontrast visokoetičnega Jermana, zdaj pa je tipični predstavnik novodobne zmagovite miselnosti.

Med številnimi uvidi, ki jih prinaša Pipanova uprizoritev, štejem tega za njen najpomembnejši interpretacijski premik.

Luka Marcen, asistent režiserja

Aktualni *Hlapci* Cankarjevega kritičnega tona ne poskušajo aktualizirati s prenosom v sodobni čas in prostor, v nove kontekste in okoliščine družbene in politične situacije, ki jo živimo. Korespondenco z današnjostjo je Pipan z ekipo iskal predvsem skozi natančno vivisekcijo mreže dramskih likov in njihovih intimnih zgodb, znotraj dramskega dogajanja. Še posebno Jermana, ki v uprizoritvi postaja na nek način več kot Jerman – s Cankarjevimi pesmimi, pismi in političnimi govori, ki so dodani izvirnemu besedilu, Jerman postaja vse bolj podoben Ivanu Cankarju osebno in njegovi politični drži. Lik na tak način razširjamo v še bolj izrazito »zagamano« angažiranega intelektualca, borca za novo, utopično idejo, ki se sicer bori z dobrimi nameni, a je pogosto ujet v sebe samega in ne zna najti poti med širše ljudstvo. Ujet je med svoje besede, med svojo teorijo in prakso realnosti.

Prav to poudarja tudi odločitev, da se prostor igre uprizoritve izrazito deli na dva dela: na Jermanov intimni svet, Jermanovo delovno sobo, knjižnico skorajda njegovo glavo – ki se z modernistično motiviko na prosceniju »prevrača« v parter – in zunanji svet, svet družbe – ki je, v podobi gostilne in šole, ujeta v oklep zapuščene mestne (ne vaške!) tovarniške hale z novim, modernim, a nedokončanim in puščajočim ostrešjem. V ta del Jerman le nerad, s težavo in redko stopa. Na njem visijo ptičje hišice – tudi divjega ptiča se da s prgiščem semen udomačiti. Kot se likovna podoba Hlapcev v hipu obrne iz svetle, bele podobe predvolilnega prvega dejanja, v temno, črno vzdušje, ki ga prinesejo rezultati volitev z drugim dejanjem. A množica Cankarjevih likov, s katerimi se Jerman srečuje, niso več le mimoidoči, ki takoj ob spremembi oblasti sklonijo glave, ampak poskuša uprizoritev življenje in položaj učiteljic ter drugih likov natančno premišljevati in k vsakemu posamezniku vsaj za trenutek obrniti pogled.

Glava se ne skloni kar tako, izključno zaradi številke na volilnem rezultatu. Jerman pa ne doživi neuspeha le zato, ker ga zaslepljeni sodelavci ne razumejo, ampak morda tudi za to, ker razumejo preveč in včasih on ne razume njih.

Vir

Cankar, Ivan, 1969: *Zbrano delo*. Peta knjiga. Ljubljana: DZS.

Spletni viri

Arhar, Nika: *Ocenjujemo: Hlapci*. V: *Delo*. www.delo.si/kultura/ocene/ocenjujemo-24.html. Splet. Dostop 8. 12. 2018.

Forstnerič Hajnšek, Melita: *Kristalno čist Cankar*. V: *Večer*. <https://www.vecer.com/kristalno-cist-cankar-6315310> (8. 12. 2018).

Leskovšek, Nika: *O revoluciji, ki si išče nove forme*. V: *Dnevnik*. <https://www.dnevnik.si/1042786269/Oder/kritika-predstave-hlapci-o-revoluciji-ki-si-se-isce-nove-forme> (8. 12. 2018).

Literatura

Andres, Rok, 2019: Sto let kritiške recepcije uprizoritev Cankarjevih Hlapcev. Diana Koloini (ur.): *Stoletje Hlapcev*. Ljubljana: Slovenski gledališki inštitut. 19–47.

Bucik, Nataša, Matijašič Požar Nada, Pirc, Vlado (ur.), 2011: *Kulturno-umetnostna vzgoja*. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport, Zavod za šolstvo.

Kralj, Vladimir, 1963: *Pogledi na dramo*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Pezdirc Bartol, Mateja, 2010: *Najdeni pomeni (Empirične raziskave recepcije literarnega dela)*. Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije.

Poniž, Denis, 1996: *Anatomija dramskega besedila*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Štrancar, Marjan, 2000: *Od drame h gledališču v učilnici (didaktično-metodični dramaturški kažipoti)*. Ljubljana: DZS.

Irena Novak Popov
Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko
irena.novak2@guest.arnes.si

Cankarjevi premisleki kulture, umetnosti in politike

Ivan Cankar je bil dvajset let osrednja osebnost slovenskega literarnega življenja. Pisanje leposlovne proze, dramatike in poezije je ves čas spremljala kritična refleksija, ki je v socialno in etično naravnanih presojah literature, kulture in politike delovala kot katalizator. Pričujoči pregled je osredotočen predvsem na esejistiko in publicistiko, kajti v nefikcijskih žanrih je viden proces osamosvajanja literarnega sistema, profesionalizacija vlog oz. akterjev (najpozneje kritike) in zaostrena diferenciacija na elitno in trivialno književnost.

Po sto letih od Cankarjeve smrti se nam je odmaknili družbeni kontekst (zgodovinski akterji, dogodki, organizacije), vendar v avtorjevih idejah in stališčih z lahkoto prepoznamo še danes veljavne zakonitosti. To so boj za moč in oblast, izkoriščanje prikrajšanih, marginaliziranih, nesvobodnih (slojev, narodov), nujnost ozaveščanja (izobraževanja) in opolnomočenja za dejanja, ki bodo spremenila nepravični svet; umetnikova samozavest, osnovana na talentu, estetski senzibilnosti, znanju in trdem delu, ki tako kot drugi poklici zasluži pošteno plačilo; zapleteno razmerje med umetnikom, kritikom in naslovnikom, med polivalentno estetsko funkcijo in transformativno vrednostjo literature, ki zapušča podedovane konvencije. Ob nazorski razklanosti je bilo odločilno tudi vprašanje izbire med svobodomiselnostjo in sledenjem cerkvenim naukom ter pripadnost katoliški politični opciji.

Cankarjevi literarni začetki segajo v dijaški čas na ljubljanski realni gimnaziji. Pouk v domači osnovni šoli je potekal v slovenščini − tako kot v vseh šolah na kranjskem podeželju − ljubljanska realka pa je bila nemška in je imela kljub odličnim pedagogom odtujevalni učinek. V feljtonu *Realka* (1914) se pisatelj spominja, da nemški pouk besed ni povezal s stvarmi, vednostjo, zanimanjem in veseljem, temveč mu vsadil sovraštvo, gnus, zaničevanje do tuje učenosti, celo do nemške kulture, in ga navdal z grenkim občutkom manjvrednosti. Njegov beg pred šolo in bednim dijaškim življenjem je bila poezija. Sprva je bila tematsko osredinjena na domoljubno čustvovanje, izražanje razpoloženj v naravi in refleksije o smislu življenja, sočutje do nesprejetih in hvaležnost za materino skrb, od 1894 dalje pa vse bolj na ljubezenska čustva, ki so se rojevala med počitnicami na Vrhniki. Svoja besedila je predstavljal v tajnem dijaškem društvu Zadruga, kjer sta s Kettejem prevzela glavni vlogi kritikov. Pesnikova samozavest je rasla s pisanjem, potrdile so jo prve objave v katoliškem mladinskem tisku, nato pa še izid zgodovinske balade *Ivan Kacijanar* v *Ljubljanskem zvonu*.

V letih 1894−1896 je nastala večina pesniškega opusa, iz katerega je samokritično izbral 50 pesmi za zbirko *Erotika* (1899). V razdelkih *Helena* in *Iz lepih časov* je zbral novoromatično koncipirano in oblikovno dovršeno ljubezensko poezijo. Ljubezen je najgloblja, najbolj prvinska izkušnja, ki izpolnjuje dušo, sproža nihajoča razpoloženja in refleksije o smislu bivanja, zlasti sreče, ki bi morala biti presežek vsakdanjosti, družabnih iger in konvencij. Poznejše izkušnje dunajskega boema so preoblikovane v najbolj dekadenčnem, formalno sproščenem in narativno grajenem ciklu *Dunajski večeri*. Občudovanje nedostopne muze, ljubimkanje in ponazarjanje razpoloženj s podobjem iz narave in rafinirane kulture je zbujalo prepoznavanje osvežene tradicije, velemestne prizore utrujenega razkošja, lepote na robu propada, slavljenje fatalne ženske in »pregrešna« erotična razmerja (prešuštvo, prostitucija) pa je kritika, ne le katoliška, zavrnila kot nepoetično, moralno predrzno obscenost.

V najboljšem primeru je pesniku svetovala manj subjektivizma in več zanimanja za objektivna socialna in nacionalna vprašanja.[1]

Že med pripravljanjem zbirke in po odzivih nanjo so se v Cankarju dogajale bistvene estetske preobrazbe. Župančiču je v pismu iz Pulja 21. 8. 1898 sporočil: »A povem ti še enkrat, − v pesmih ní mene; moja stvar je noveleta, morda drama … pesem ne! […] V prozi imam svoj značaj in svoje barve, − v verzih ne; in to, prijatelj, je veliko!« (ZD 28, 8). Zdelo se mu je, da je z *Erotiko* dosegel zenit, z več pesmimi ni bil več zadovoljen, v dunajskem delavskem predmestju se je čar dekadence razblinil. Zofki Kvedrovi 8. 5. 1900 z Dunaja piše, da je dekadenca slovensko literaturo obogatila z globljim čustvovanjem, izvirnejšim in bolj niansiranim izražanjem, toda bolj zavezujoče je spoznanje o zaostali, izumirajoči, siromašni, od politike zlorabljeni družbi, ki »potrebuje reformacije in revolucije v vsem javnem življenju.« Literatura mora tej reformaciji utirati pot. Ustvarjalno vodilo so še vedno »silna sredstva lepote«, a pridruži jim načelo: »Človek piše, ker imá ljudém kaj povedati!« (n.d., 138)

Literarne kritike je objavljal v liberalnem dnevniku *Slovenski narod*, kjer je kulturne rubrike urejal Fran Govekar, ki je hotel Cankarjevo neprizanesljivo pisanje izrabiti za spopad s stališči nasprotnikov pri katoliškem *Slovencu* in pri *Slovenskem listu*. Od 90. let 19. stoletja je namreč na Slovenskem hkrati z nastankom dveh nazorsko nasprotnih političnih strank, Katoliško napredno, pozneje Slovensko ljudsko (I. Šušteršič, J. E. Krek, A. Korošec) in Narodno napredno (I. Tavčar, I. Hribar), potekala tudi ločitev v društvenem in družabnem življenju: na liberalni strani Sokoli, Slovenska matica, Učiteljsko društvo, *Slovenski narod*, *Ljubljanski zvon*, *Zvonček* in na katoliški Orli, Leonova družba, Slomškova zveza, *Slovenec*, *Dom in svet*, *Vrtec*.

Cankar je bil med vsemi slovenskimi študenti na Dunaju najbolj seznanjen z modernimi literarnimi tokovi, z dekadenco, simbolizmom in impresionizmom, saj je namesto tehničnega študija vneto prebiral revije z rafinirano, nakazovalno, muzikalno poezijo Baudelaira, Verlaina, Dehmla, Liliencrona, Hartlebna, Hoffmanstahla, Georga, Maeterlincka, zato je lahko suvereno presojal domačo pesniško produkcijo, o kateri je sodil: »Verzov toliko, da se gnetejo človeku pod nogami, in pesmi nobene!« (ZD 24, 106) V kritikah je znanim pesnikom in začetnikom očital, da se utapljajo v trivialnosti in banalnem sklicevanju na ljudsko poezijo (Ivan Hribar-Korinski, *Popevčice milemu narodu*, 1899), neizvirnem in suhoparnem formalizmu (Anton Funtek, *Naša lirika*, 1897), sterilnem sentimentalizmu (*Engelbert Gangl*, 1897), mehkužnosti, ponižnosti in plahosti (Silvin Sardenko, *V mladem jutru*, 1904). Edini pesnik, ki mu pripisuje zdravi realizem, je Aškerc, zato zagovarja njegove balade, ki naravno, v plastičnih konkretnih situacijah predstavljajo moderno življenje, boj za svobodo in pravico ter sočutje s trpečimi (*Anton Aškerc*, 1896).

Govekarjev oportunizem in konformizem je Cankar prvič razkrinkal ob dvoličnem ravnanju − javnem zagovarjanju in privatnem zavračanju Aškerčeve ureditve in ponesrečenega uvoda v postumno izdano Kettejevo zbirko *Poezije* (1900). Še pred objavo kritike je Aškercu v pismu sam sporočil, da ne bi smel popravljati in izpuščati izvirnih pesmi ter rabiti pokroviteljskega tona do mladega avtorja, ki bi se bil lahko še razvijal. Sam ima Ketteja za najzrelejšega in najbolj suverenega v svoji generaciji, v njegovi poeziji pa odkriva naraven in blago zveneč slog, zlitost oblike in vsebine, emocije in inteligence, obvladovanje in preseganje verznih zakonitosti, svobodno in mojstrsko uresničeno formo, najsi gre za otožno, ironično, humorno ali globoko in tragično ljubezensko pesem ali za elementarni izraz dvomov in bojev

1 Socialna vprašanja so se tikala propadanja malih kmetov in obrtnikov (tudi krojaškega mojstra Jožefa Cankarja), kar je ob počasnem razvoju industrije in infrastrukture povzročilo, da se je od zadnje četrtine 19. stoletja do izbruha prve svetovne vojne v zahodno Evropo in ZDA izselilo 250 tisoč ljudi; politična vprašanja so sprožale napadalne nove nemške nacionalistične stranke, ki so ob podpori nemškega kapitala izvajale germanizacijski pritisk, zato je v mestih, trgih in celo na štajerskem in kroškem podeželju v treh desetletjih za 20 % padlo število prebivalstva s slovenskim maternim jezikom, narodnostna meja pa se je pomikala vse bolj proti jugu (Vodopivec 2006, 112).

v sonetih, med katerimi je cikel »Moj bog – najlepši, kar jih sploh premore slovenska literatura« (ZD 24, 77). Ta kritika pomeni začetek razhoda znotraj liberalnega literarnega kroga, ki se je začel že z recepcijo *Erotike* (Govekar je obsodbo Vladimirja Levca sam naročil), in je hkrati vzorčni primer tedanje kritiške neprofesionalnosti.

Z nenačelnimi, samoljubnimi liberalci, ki z nezmožnostjo siromašnega ljudstva opravičujejo bedaste, primitivne tekste, je pozneje polemiziral v podlistku *Ponižana umetnost* (1901), knjigah *Krpanova kobila* (1906) in *Bela krizantema* (1910) ter v predavanju *Slovensko ljudstvo in slovenska kultura* (1907), z ozkosrčno katoliško stranjo pa je obračunal v kritiki zbornika mladih bogoslovcev *Almanahovci* (1901). Tu se je sarkastično distanciral od vodilnega stališča vseh prispevkov. Kljub skromnim življenjskim izkušnjam in kratkem šolanju si namreč »samozavestni« in »srečni« mladi ljudje lastijo absolutno resnico, tudi vednost o izvoru, namenu in pomenu umetnosti: »Namen umetnosti je, prikazovati ideje, ki so prvotno v Bogu in ki se nam kažejo v božjem stvarstvu, da se povzdiguje naša duša, itd.« (ZD 24, 97). Če bi bil zadnji cilj umetnosti res identičen z religioznim, ne bi bila potrebna življenjska praksa, umetniki se ne bi spraševali, omahovali, iskali, se zatekali v subjektivni svet fantazije; v filozofiji bi namesto velikih idealističnih konstruktov zadoščale krščanske ideje, družbena nasprotja bi odpravila »enako odprta nebesa« za verujočega kapitalista in delavca, najboljša pedagoška sredstva bi bila palica in molek. Uničujoča sodba se glasi: spisi v *Almanahu* so predrzne, brutalne surovosti, zavite v pridigarski ton; vsevednost in prilastitev resnice pa je nevarno izhodišče za aktivizem, tj. všečne laži o družbeni resničnosti.

Slovenski fin de siècle je poleg razcveta moderne literature prinesel tudi inovativno slikarstvo, ki je opustilo akademski realizem in se v münchenski šoli Antona Ažbeta v delih njegovih učencev Riharda Jakopiča, Matije Jame, Ivana Groharja in Mateja Sternena pognalo v slovenski impresionizem. Še preden ga je posvojila slovenska javnost, se je uveljavil na samostojni slikarski razstavi na Dunaju. H kanonizaciji impresionistov je Cankar prispeval polemična spisa *Slovenski umetniki na Dunaju* (*Slovan* 1904) in *Naši umetniki* (SN 1910). V prvem je strnil vtise očaranega ljubitelja, ki zaradi nezainteresirane, posmehljive domače likovne kritike dotlej ni poznal najboljših mladih likovnikov. V njihovih delih ni našel posnemanja tujih slikarjev, ampak tisto, kar so dunajski kritiki pohvalili kot slovensko narodno umetnost, saj so jim naslikane krajine zbujale enaka občutja kot potovanje po slovenskih deželah. Temelj narodne umetnosti po Cankarju ni snov ali motiv, temveč samosvoje doživetje, razpoloženje, ki nastaja iz barvnih posebnosti in zanimivosti v kontrastih. Uspeh na Dunaju je toliko pomembnejši, ker so slike nastajale v neugodnih razmerah, zgolj iz osebnega poguma in notranje moči ustvarjalcev. Brez plačila in priznanja so za ugled svojega naroda naredili več kakor vsi »dobrorejeni« rodoljubni politiki.

Šest let pozneje se je v besedilu *Naši umetniki* lotil načelnega premišljevanja o ustvarjanju, umetnostni kritiki in občinstvu. Povod za pisanje je bila prva razstava slovenskih likovnikov v novem umetniškem paviljonu Riharda Jakopiča. Na začetku stoji ugotovitev, da so se slovenski umetniki nenehno bojevali s kritiko in občinstvom: namesto da bi kritiki posredovali in zagovarjali umetnost pri občinstvu, so umetnike zasmehovali, sovražili, jih obtoževali tujosti ali jim delili nauke (kako naj slikajo, da se bodo dobro prodajali). Kljub izobrazbi in razgledanosti si niso izoblikovali estetskega čuta in zmožnosti vživetja. Med tem so slikarji in kiparji v nekaj letih dosegli dovršenost, s subjektivno vizijo ustvarili umetniško podobo domovine in premagali ponižnost, izvirajočo iz prepričanja o slovenski majhnosti in siromaštvu. Čeprav so v tujini uspeli, doma še vedno ne verjamemo v lastno umetnost. Še posebej ponosni bi morali biti na Jakopiča, Groharja in Jamo, ki so ustvarili subjektivno videnje, ob katerem opazovalec takoj začuti: »to je naša domovina, kakor se gleda sama v čistem ogledalu duše naših slovenskih umetnikov« (ZD 24, 135). Poklon umetnikom spremlja dvom o razlagalni moči strokovne terminologije in klasifikacij na podlagi slikarske tehnike, kajti s tem so kritiki ljudi zbegali in prestrašili, tako da si ne upajo prepustiti umetniškemu vtisu. Pisec se navsezadnje loti lepote: večne, neskončne, nedoločljive, primerljive božanskemu.

Hrepenenje po popolnosti ima neskončno individualnih načinov, lepota ni nikoli »do kraja dovršena, enkrat za vselej izražena«, zato vsaka doba in vsak umetnik ustvarja sebi primerno. Estetski pluralizem dopolni s poustvarjalno recepcijo: vsak človek je kdaj v svojem življenju umetnik, vsaj v hipu, ko z ljubeznijo doživlja umetnino in ob tem začuti ustvarjalno radost.

Žalostne kulturne razmere so predstavljene v polemično-satiričnih besedilih knjige *Krpanova kobila* (1907). V *Študiji o gledališču* so potujevalni opisi dogajanja na odru predmestnega gostilniškega dvorišča kritika banalnosti, nebogljenosti, nizkega zabavljaštva in senzacionalizma, esej *Govékar in Govékarji* pa je satira na stanje v prvem slovenskem poklicnem gledališču v Ljubljani, kjer si je Cankar želel uprizoritve svojih dram. Začenja jo s simbolom kobile, odrske »junakinje« iz Govekarjeve satirične igre po motivih Levstikovega *Martina Krpana*, ki so jo ljudje iz šentpetrskega predmestja okrasili z vencem. Ta dogodek ni razlog za zgražanje, temveč znamenje kulturnega stanja na Slovenskem, saj enako nizka raven kot v gledališču vlada tudi v politiki, literaturi in družabnem življenju. Pisec z genialnim besednim preobratom pokaže, da ni treba osmešiti »kulturne laži«, tj. zabavnih prireditev, bolj porazna in boleča je »laž o kulturi«: »Kulture ni, kakor je ni bilo, torej ni kulturnih zavodov in jih ni treba, tudi laži ni več in svobodno si lahko smejemo v obraz!« (ZD 15, 32) Fran Govekar, odbornik Dramatičnega društva, tajnik, dramaturg in intendant ljubljanskega gledališča ter avtor popularnih dramatizacij Levstika, Jurčiča in Kersnika, se je prepoznal v satirikovem zrcalu in vse očitke zavrnil, češ da se »neumnosti šentpetrskega predmestja« dogajajo tudi v evropskih središčih, saj je treba ustreči okusu publike, tudi s kobilami in sloni na odru. Njegove igre v obiskovalcih sprožajo veselje in zadovoljstvo, Cankarjeve drame pa so »narodu nasprotne, zoprne in škodljive«, polne »nihilistovske negacije, cinizma in narodnega indiferentizma« in zato neprimerne za uprizoritev (ZD 15, 327, 329). Zaradi takih stališč je Cankar iz Govekarja ustvaril simbol »človeka z dvojnim prepričanjem«. Take ljudi motivirajo oportunizem, konformizem in komercialni uspeh, v javnosti pa širijo demagogijo o prizadevanju za visoko umetniško raven in razvoj kulture. Njegovo delo poniža s prilastki pokobiljeno in pokrjavljeno gledališče in mu postavi nasproti težnje mlade umetnosti, ki je Slovenci ne poznajo. Prepad med narodom (spodaj) in samozvanim kulturnim voditeljem (zgoraj) odpravi s paradoksom: »Ni treba, da bi on vlekel narod v svoje višave, temveč hudo treba je, da se vzdigne iz svoje lene, gnile, po neizobraženosti smrdeče samozadovoljnosti do višine svojega naroda.« (ZD 15, 34) Ker pragmatiki ne ustvarjajo iz ljubezni do naroda in notranje nuje, so bojazljivi, oprezni, zgolj »zmerno« moderni, požrtvovalno delo zamenjujejo z »delovanjem«, kar je drug izraz za »business«. Polemika se je nadaljevala z novimi Govekarjevimi očitki in samoobrambo, Cankar pa je njegovo nenačelnost in laži zadnjič razkrinkal v sarkastični *Izjavi*. Sledil je odstop s funkcije upravitelja gledališča, novo vodstvo je na repertoar postavilo dramo *Za narodov blagor*, ki je na premieri 13. decembra 1906 doživela navdušen sprejem.

Pamflet *Prešeren* je nastal ob postavitvi Prešernovega spomenika na Marijinem trgu v Ljubljani in razkriva dogajanje okrog razpisanega natečaja ter pisateljevo zadržanost do slovesnosti ob odkritju spomenika 10. septembra 1905 (pod pokroviteljstvom liberalcev in župana Hribarja). V celotnem dogajanju vidi zakonitost: javnega naročila ni dobil resnični umetnik, temveč povprečnež, »ker je bil po svoji brezosebnosti, po praznoti svoje duše in dolgočasnosti svojih misli najbolj soroden svojim delodajalcem in času, v katerem je živel.« (ZD 15, 51) Ker naročniki nočejo izvirnosti in nimajo pojma o upodabljajoči umetnosti, to ni spomenik narodove ljubezni, temveč spomenik klavrne dobe. Prešernu položi v usta spoznanje, da Slovenci pesnika v resnici ne ljubijo, ne berejo, ne vidijo njegovih skritih globin, se bojijo njegovega trpljenja in ne razumejo, da je bila ljubezen do Julije način transcendiranja omejujoče resničnosti. Tudi ljubezensko hrepenenje je namreč del vseobsežnega hrepenenja, »tistega velikega življenja, ki šumi v bodočnost.« (n. d.: 60)

Ko se je Cankar leta 1909 za stalno naselil v Ljubljani, je lahko od blizu spremljal kritiko svojih del: očitke o brezidejnosti, nevzgojnosti, tujem duhu, elitizmu, nejasnem izražanju,

pisanju za denar. V samostojni knjigi objavljeni polemični esej *Bela krizantema* (1910) je posvetil »mojim recenzentom«. Tu zagovarja literarno avtonomijo in ustvarjalčevo svobodo nasproti slabo razviti, neprofesionalni, nenačelni, nazorsko reducirani literarni kritiki. Ta ne razlikuje biografskih dejstev od fikcije, estetske kriterije zamenjuje s poznanstvi in pripadanjem skupinam, predvsem pa ne izhaja iz občudovanja, ampak iz zaničevanja umetnosti in umetnikov. Pisec se zaveda dvojnega tujstva in nerazumevanja: »Umetnost stoji izven organizacije, izven družbe; umetnost je svobodna in vsled te svobode brezpravna […] zaradi njé [umetnika] družba zaničuje, zaradi njé on družbo sovraži.« (ZD 24, 254) Pripovedovanje anekdot, reminiscenc, vloženih zgodb se izmenjuje z dialogi, v katerih tipizirane osebe − gospod, prijatelj, gospodična, ogledalo, mlada dama na vlaku, recenzent − izrekajo kvazi strokovna mnenja (Cankar piše preveč, se ponavlja) in diskvalifikacije (razbojnik, malopridnež, prodanec). Pisatelj ustvarja žalostne podobe sedanjosti, zato mu upravičeno očitajo črnogledost, brezidejnost, rušenje idealov, gazenje po blatu, žalitev občutljivih dam ipd. Ekonomski in simbolni kapital bi si bil lahko pridobil, če bi se odrekel notranjemu imperativu: »vse moje življenje in nehanje [je] služilo najvišji ideji: Resnici! […], ki je posoda vsega drugega: lepote, svobode, večnega življenja.« (n. d., 267) Tu je umetniška lepota pojasnjena kot težnja, ki presega natančno zaznavanje in ustvarja nejasno, zamegljeno podobo celote. Gre torej za simbolistično estetiko nakazovanja nadčutnega bistva, koncentracijo na zgolj nujno potrebne poteze, ki »razodevajo dušo«. V naslednjem koraku razgradi zahtevo, da naj bo umetnost spodbudna, vsebuje »pozitivne ideje«, umetnik pa naj bo narodov glasnik in tolažnik. Taka instrumentalizacija ne bi bila verodostojna in ne bi imela želenega učinka, tj. vere in upanja v prihodnost. S prikazovanjem majhnosti, malodušnosti, brezvoljnosti, brezciljnega tavanja, z »glorijo breznačelnosti«, »čaščenjem hinavščine«, »slavo laži« hoče pisatelj narod prebuditi, ga pripeljati do spoznanja svojega stanja in zamisli drugačne prihodnosti: »Iz noči in močvirja je bil v nebeške daljine uprt moj verni pogled – vi pa ste me razglasili za pesimista.« (n. d., 284) Največ jeze zlije na avstrijske nacionaliste,[2] ki trdijo, da slovenski narod, jezik, kultura in umetnost sploh ne obstajajo, ker spričo revščine ne morejo in ne smejo obstajati: »Kaj? Ta narod, ki je trikrat petsto let trpel in tlačanil; naš narod, ki si je pisal zgodovino s svojo krvjo in solzami; ta narod si je kljub suženjstvu in uboštvu, kljub gladu in žeji s čeznaturno močjo ustvaril svojo kulturo – in zdaj se prikaže capin ter mu zaluči v lice: Nimaš kulture!« (n. d., 289) Tri prej objavljene simbolistične pripovedi *Publikum*, *Rože* in *Bela krizantema* so v eseju pridobile družbene konotacije. Tako je motiv bele krizanteme v zgodbi o razsipnem buržuju, ki si je vsak dan, tudi ko je že povsem obubožal, v gumbnico pripel razkošen cvet, razložil z analogijo: »Na ogoljeni suknji malomeščanske kulture se je svetila bela krizantema, romantična umetnost.« (n.d., 291) V optimističnem programskem sklepu: »Trdna je moja vera, da napoči zarja tistega dne, ko naša kultura ne bo več krizantema siromakova, temveč bogastvo bogatega,« ta simbol dopolni s samozavestno napovedjo, da se bo njegovo delo ohranilo v kolektivnem kulturnem spominu: »Kadar napoči tisti dan, bo prerojeni narod pobral iz blata pohojeno ubogo krizantemo, očistil jo bo ter shranil s hvaležnim spoštovanjem, za spomin na grenko-lepo preteklost. Na enem tistih tenkih belih lističev bo napisano moje ime.« (n. d., 292)

V Cankarjevem opusu pogosto ni mogoče razločiti umetniške črtice od publicistično zasnovanega podlistka. To še posebej velja za čas okrog državnozborskih volitev 1907, ko se je vključil v predvolilno kampanjo kot kandidat Jugoslovanske socialno-demokratske stranke v Zasavskem okrožju ter pisal članke, podlistke v obliki fiktivne zgodbe ali dialoga, predvolilne govore in predavanja. Tematiko razširi na socialno nepravičnost, nasilno obrambo oblasti, potrebo po demokratizaciji, sicer pa ironično ali s humorjem komentira dogodke: ustanavljanje »novih« strank s starimi politiki in brez programov, medsebojno očitanje

2 Zagrizeni nemški nacionalisti V. Malik, H. Wastian in J. Pommer so v državnem zboru nasprotovali rabi slovenščine v uradih, slovenskim razredom v celjski gimnaziji in predlogu za ustanovitev univerze v Ljubljani, spodbujali so nacionalistične izpade in zagovarjali ponemčevalno organizacijo Südmark.

odpadništva in izdajstva, oblastne interese. Nadčasovno vrednost ima predavanje *Slovensko ljudstvo in slovenska kultura* (Trst, 1907), kjer v socialnodemokratskem duhu analizira razmerja med kulturo in razslojeno družbo. Tudi tu je izhodišče osebna izkušnja odtujenosti: umetnikom (in znanstvenikom) se očita, da ne ustvarjajo za ljudstvo, na drugi strani pa ljudstvo njihovih del ne razume in v svoji revščini ne potrebuje. Take fraze izrekajo člani obeh meščanskih strank, ki se sicer navzven navdušujejo nad kulturo, v resnici pa jih je strah, da bi se ljudstvo uprlo, če bi se zavedlo svoje materialne in duhovne revščine ter spoznalo, da so ga oropali izobrazbe in višje kulture. Enako brezpraven in izkoriščan položaj (delavskega) ljudstva in umetnika je nasledek kapitalizma: »delavec in umetnik stojita v službi kapitala, hranita ga in množita z močjo svojih rok in svojega uma« (ZD 25, 174). Mlada povzpetniška slovenska buržoazija celo ne konzumira sodobne umetnosti in ne plačuje dela umetnikov, kar Cankar imenuje kulturni bankrot. Izhod iz strašnega stanja je opolnomočenje ljudstva, da mu bo dano uživati tisto, kar so zanj ustvarili kulturni delavci. Cankar verjame v pomen vztrajnega dela za ljudstvo in hkrati ve, da je ozaveščanje le del vseobsežnega in brezobzirnega boja ljudstva za »popolno socialno in politično osvobojenje – zakaj brez socialne in politične svobode je nemogoča kulturna svoboda« (n. d.: 183).[3]

Cankarjevi simbolni izrazi – slutnja zarje, nebeške daljine, pot do velike zmage, popolno socialno in politično osvobojenje ljudstva – so odprte utopične projekcije prihodnosti. Bolj določen je v odločilnih trenutkih nacionalne zgodovine, v predavanjih *Slovenci in Jugoslovani* (Ljubljana 1913) ter *Očiščenje in pomlajenje* (Trst 1918). Tu je kohezivna in identitetna vrednost kulture vgrajena v koncept prihodnje države. Po koncu balkanskih vojn in propadu turškega imperija se je avstrijska diplomacija znašla pred novim izzivom, zahtevo po federaciji južnoslovanskih narodov. Ker so avstrijsko-nemške stranke zavračale narodno in jezikovno enakopravnost ter z gospodarsko in kulturno premočjo branile »svoje« ozemlje in dostop do morja, se je zdela nova federalna enota v monarhiji utopija. Toda »[u]topije imajo že od nekdaj to čudno lastnost, da se ponavadi uresničijo« (ZD 25, 231). Dejansko je že potekalo zbliževanje sorodnih slovenskih, hrvaških in srbskih strank, njihovi poslanci v državnem zboru so sodelovali v hrvaško-slovenskem klubu. Jugoslovanska socialnodemokratska stranka je na konferenci v Ljubljani (1909) sprejela »tivolsko deklaracijo«, v kateri je Etbin Kristan, Cankarjev prijatelj, predvidel oblikovanje enotnega jugoslovanskega naroda s postopnim kulturnim in jezikovnim spajanjem Slovencev, Hrvatov, Srbov in Bolgarov. Cankarju se ne zdi potrebno, da bi razcepljenost na štiri »plemena« premagali s skupno kulturo, jezikom in pisavo, »jugoslovanski problem« je zanj izključno problem političnega združevanja enakopravnih in enakovrednih narodov. Samo iz pomanjkanja samozavesti, neznanja jezika, pozabe slovenske kulture in nezaupanja v avtonomijo se rojevajo narodni »strahopetci«, ki bi nas najraje prodali,[4] zato Cankar poziva k trdemu delu za ohranitev identitete: »Glejmo, da bomo v sebi zdravi, močni in vsaj duševno bogati (če že ne drugače), tako da nekoč ne pridemo k bratom prosit miloščine, temveč, da jim prinesemo darov; ali pa še boljše – da si pridejo bratje sami po te darove, predno bi jih mi ponujali.« (n.d., 236)

Med prvo svetovno vojno so vladale izredne razmere, mobilizacije, aretacije, cenzura, prepoved društev in tiska s slovansko vsebino, Slovencem je grozilo krčenje ozemlja, obljubljenega Italiji. Leta 1917 je dozorela ideja o povezovanju slovenskih, hrvaških in srbskih poslancev v jugoslovanski klub, ki se je moral že naslednje leto ukvarjati z zasnovo nove države SHS. Predavanje *Očiščenje in pomlajenje* (1918) temelji na spoznanju, da so Slovenci

3 Na ta Cankarjeva spoznanja se je dve desetletji pozneje skliceval še bolj revolucionarni Srečko Kosovel v svojem zadnjem predavanju zagorskim delavcem *Umetnost in proletarec* (23. 2. 1926), ki ga je pospremil z branjem *Ekstaze smrti*.

4 Novoilirsko gibanje F. Ilešiča in posamezniki v katoliških vrstah so za slovensko znanost predlagali rabo hrvaščine (Melik 1983, 366; Vodopivec 2006, 153).

v vojni pokazali samozavest in politično zrelost,[5] zato je napočil čas, da očiščene in pomlajene slovenske stranke zasnujejo izvirne načine uresničevanja demokracije in socializma. V »usodnem času, ko se države rušijo in narodi vstajajo«, bi moral biti tudi cilj socialno-demokratske stranke širši, kot je zgolj izboljšanje materialnega stanja delavstva; poklicana je, da postane »voditeljica in glasnica v boju za narodovo odrešenje in vstajenje«. Zato pa bi morala izhajati iz domačih gospodarskih, političnih in kulturnih razmer. Še pomembnejša kot prenova strank in političnih ciljev je sprememba mentalitete: »Tako so nas tujci in potujčenci delali majhne in slabe, da smo nazadnje že sami verovali v to svojo neznatnost in némoč! Izkazalo pa se je, da nas ta silni svetovni vihar ni potisnil k tlom, temveč da nam je opral duše in srca, nas pomladil, nas vzdignil kvišku!« Cankarjevo upanje sega, tako kot Prešernovo v *Zdravljici*, v »družino svobodnih narodov«, v očiščeno in prerojeno človeštvo. »Bil bi hinavec in lažnivec, če bi se imenoval socialista, pa bi v globočini svoje duše ne veroval v svoje ideale!« (ZD 25, 249)

Cankarjeve pronicljive presoje izvirajo iz skrajne zavzetosti za preoblikovanje dominantnega odnosa do umetnosti, kulture in politike. Lastna umetniška praksa ga je pripeljala do nepodkupljive resnicoljubnosti, poguma, ponosa, zvestobe pravičnosti, poštenosti in svobodi, izkušnje in študij tudi do utopično pojmovanega socializma in demokracije. Na kompleksne literarne modele, izbrušen slog in vizije prihodnosti smo se Slovenci naslanjali v naslednjih emancipacijskih etapah zgodovine, v razčlovečenem neoliberalnem kapitalizmu današnjih dni pa sta spet aktualna eksistencialna stiska podcenjenega poklicnega umetnika in obstranski pomen umetnosti, ki jo spodriva množična zabava.

Viri

Cankar, Ivan, 1970: Pisma 1. *Zbrano delo 26*. Ur. Jože Munda. Ljubljana: DZS.

Cankar, Ivan, 1972: Krpanova kobila. Marta. *Zbrano delo 15*. Ur. Dušan Moravec. Ljubljana: DZS.

Cankar, Ivan, 1975: Kritike. Članki. Polemike in feljtoni. Bela krizantema. Dodatek. *Zbrano delo 24*. Ur. Dušan Voglar. Ljubljana: DZS.

Cankar, Ivan, 1976: Politični članki in satire. Govori in predavanja. *Zbrano delo 25*. Ur. Dušan Voglar in Dušan Moravec. Ljubljana: DZS.

Cankar, Ivan, 1985: Bela krizantema, Krpanova kobila, Kritični in polemični spisi, Izbor iz pisem. *Dela VI*. Ur. F. Bernik, D. Moravec, T. Pavček. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Literatura

Dović, Marijan, 2007: *Slovenski pisatelj*. Ljubljana: ZRC SAZU.

Melik, Vasilij, 1983: Problemi slovenske družbe 1897–1914. *Obdobje simbolizma v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi. Drugi del*. Ljubljana, Filozofska fakulteta. 358−367.

Novak Popov, Irena, 2018: Esejistika in publicistika. *Ivan Cankar: Literarni revolucionar*. Ur. A. Harlamov. Ljubljana: Cankarjeva založba. 235−267.

Vodopivec, Peter, 2006: *Od Pohlinove slovnice do samostojne države*. Ljubljana: Modrijan.

5 To so dokazovali upori slovenskih vojakov avstrijskim poveljnikom in vseslovensko gibanje za majniško deklaracijo. Zahtevo po združitvi vseh ozemelj monarhije, v katerih prebivajo Slovenci, Hrvati in Srbi, v samostojno državo je predsednik jugoslovanskega kluba Anton Korošec predložil na zasedanju državnega zbora, ko se je 30. maja 1917 sestal po triletni prekinitvi dela. Majniški deklaraciji sta nasprotovala Etbin Kristan in Henrik Tuma, zato je v JSDS nastala opozicija mladih izobražencev, ki jih je Cankar podprl in hkrati opozoril na odtujenost od delavcev, gosposkost in prepojenost s tujo vzgojo in mišljenjem.

Lirika slovenske moderne

Jožica Jožef Beg
Šolski center Novo mesto
jozica.beg@guest.arnes.si

Novomeški leti Dragotina Ketteja

Prispevek obravnava povezanost Dragotina Ketteja z Novim mestom, pri čemer se osredotoča na pričevanja Kettejevih sošolcev in prijateljev o njegovem značaju, uveljavljanju v novomeškem okolju in delovanju v Zadrugi, ki jo je skupaj s prijatelji ustanovil po zgledu ljubljanske Zadruge. Predstavljeni so njegovi pogledi na poezijo in nekateri motivi ter značilnosti pesniškega izraza, ki se kažejo v pesmih iz t. i. novomeškega obdobja.

Čeprav je Dragotin Kette preživel v Novem mestu samo dve leti, se je v kraju, kjer je gimnazija veljala za nekako »pribežališče grešnikov« (Vasič 1953: 194), zapisal v zgodovinski spomin mesta in danes verjetno ni pravega Novomeščana, ki ne bi poznal vsaj začetnih verzov iz znamenite podoknice *Na trgu*, vklesanih na rob po vojni zgrajenega vodnjaka na Glavnem trgu. Seveda to ni isti vodnjak, kot je bil tisti, ob katerem je mladi pesnik sanjaril o lepi hčerki novomeškega sodnega svetnika. Lepo okrašeni litoželezni vodnjak so namreč občinski možje za 50 goldinarjev prodali gimnazijskemu profesorju dr. Gašperju Pammerju, ta pa ga je dal prepeljati v Avstrijo nad Anižo in ga poklonil svojemu rojstnemu kraju. Poleg verzov na vodnjaku dandanes v Novem mestu spominjajo na Ketteja še njegov doprsni kip pred mestno hišo, spominska plošča na hiši, kjer je stanoval v drugem letu šolanja na novomeški gimnaziji, in Kettejev drevored z mogočnimi kostanji. Njegovo ime nosi ena od novomeških osnovnih šol, po njem se je imenoval literarni klub, ki je s prekinitvami od osemdesetih let prejšnjega stoletja do leta 2004 povezoval dolenjske literarne ustvarjalce, najlepši spomenik pa je pesnik sebi in Novemu mestu postavil kar sam s svojimi pesmimi, pa tudi z angažiranim delovanjem v ilegalnem literarnem društvu.

Njegov prijatelj Ivan Vasič (1953: 194) se je Kettejevega prihoda v zaspano dolenjsko metropolo spominjal tako:

> Sredi meseca septembra 1896 je dospel Dragotin Kette v Novo mesto v spremstvu svojega protektorja, rodoljubnega pesnika Ivana Resmana. Z malce zibajočo se hojo je stopal droben in majhen, košatih brk in s pšenično rjavo bradico ob strani zajetnega Ivana Resmana, čigar obraz je krasila dolga črna brada.

Sošolec Niko Županić se ga je spominjal kot ne najboljšega govornika, saj je bil prehiter v vsem – v razmišljanju, besedah, pri hoji in v kretnjah. Hodil je hitro in nekoliko nagnjen na desno, saj je na eno nogo stopal močneje in trše kot na drugo. Bil je srednje postave, visok okoli 168 cm. Njegova polt je bila izrazito svetla, lasje svetlo rjavi, brada in brki so imeli bakren lesk (Županić 1922: 17).

Kot že uveljavljen pesnik, ki je imel za seboj objave v *Ljubljanskem zvonu*, je Kette užival ugled ne le med dijaki, temveč tudi med nekaterimi profesorji. V spominu sošolcev in dijakov nižjih razredov je ostal kot tovariško ljubezniv, prav nič ošaben in domišljav. Ni jih gledal zviška, čeprav jih je precej prekašal ne samo v znanju slovenščine, tujih jezikov in svetovne literature, marveč tudi po svojih življenjskih izkušnjah. Bil je šegav, šaljiv in dovtipen, včasih tudi ironičen in »ako je prišel v 'Narodni dom', tedanjo 'Čitalnico', in se pridružil v ozadju dvorane tovarišem, jih je že s prvimi besedami, ki jih je izpregovoril, spravil v dobro voljo in smeh« (Vasič 1953: 196).

Največ se je družil z Bojanom Drenikom, ki je prav tako prišel iz Ljubljane, kjer je telovadil pri v telovadnem društvu »Ljubljanski Sokoli«. Po njegovem prihodu na novomeško gimnazijo so se začeli dijaki navduševati nad orodno telovadbo in zahajati v telovadnico Sokolskega društva. Včasih se jim je pridružil tudi Kette in »z očitnim veseljem izvajal skoke v višino z visoke odskočne deske«, medtem ko so se ostali urili na orodju (Vasič 1953: 198). V prostem času po šoli je zahajal na sprehode po ozkih stezah ob Krki in v bližnjih gozdičkih. Prijatelj Ivan Županić (1922: 9), ki ga je na teh sprehodih včasih spremljal, se je spominjal, da se je med potjo večkrat ustavil, legel v travo in glasno bral (najraje pesmi Koljcova) ali z zamolklim, vendar toplim in prijetnim baritonom prepeval pesmi, ki jih je poznal še iz Ljubljane.

Sicer pa je Kette v Novem mestu preživljal zelo ustvarjalno pesniško obdobje. Kljub tarnanju o dolgočasnem »gnezdu« (pismo Ivanu Cankarju, 1. februar 1898)[1] so ga po pesmih sodeč navdihovali mestni trg (*Prekrasni trg*), Krka (*Na Krki*), vesele krčme in prijazne natakarice (*Na gostilniškem vrtu*, *Pijanec*, *Pred krčmo*), druga novomeška dekleta (*Podgorska gospodična*)[2] in seveda Angela, ki je v drugem letu bivanja v Novem mestu postala njegova muza (*Na trgu*, *Angelini*, *Zakaj sem bil v kapiteljnu*).

Vasič v svojih spominih piše, da je bil Kette v ženski družbi priljubljen. Rad je ustregel prošnjam novomeških gospodičen in jim v spominsko knjigo zapisal verze. Ohranjen je na primer zapis v spominsko knjigo Mimi Mogulič in se začenja tako: »Sreče, ki so vam jo v zlati sanji / slikali pač dnevi nekdanji, / nje voščiti Vam ne morem več, / ona je kot solnce, ki v brezdanji, / Tihi ocean utone, ni ga več. […] (Kandija, 15. december 1896)«.[3] Pri Moguličevih, ki jih je obiskoval, ker je bila gospodinja svakinja njegovega strica Ivana Valenčiča, je pesmi zapisoval v poseben zvezek, vendar se ta ni ohranil, saj je ostal po njegovi smrti v Moguličevi hiši, ta pa je bila med nemškim bombnim napadom na Novo mesto 3. oktobra 1943 porušena.

Ketteja so dobro poznali tudi v novomeških gostilnah, kamor je zahajal zaradi cvička in lepih natakaric. K Vindišarju je hodil zaradi lepe Fani, v gostilni Antona Jakca se je rad šalil z natakarico Pepco, z drugimi dijaki pa je zahajal še v gostilno »Pri Tučku«, kjer mu je gostilničarkina hči Regina kot naborniku na prsi pripela šopek. Vasič se je spominjal, da je bil v družbi »nagajiv, tu in tam tudi zbadljiv, nikoli pa surov ali žaljiv. Rad je imel razgovore o ženskah in o ljubezni, nihče pa ni čul iz njegovih ust banalne besede ali celo kvante. Njegov vpliv je bil v tem pogledu tolik, da so se tudi drugi v njegovi prisotnosti izogibali spolzkega govorjenja« (Vasič 1953: 196).V gostilnah so nastajale premnoge njegove pesmi in ko se je Jakčeva mati, ki je pesnika klicala gospod Ketti, čudila, kako lahko tam piše, ji je odgovarjal, da najlažje ustvarja v hrupu (Komelj 2007: 446).

Okoli Ketteja so se zbirali dijaki, ki so se zanimali za književnost in umetnost, kar je privedlo do tega, da je z Drenikom, Julijem Železnikarjem in Franom Šeškom po zgledu ljubljanske Zadruge ustanovil ilegalno dijaško literarno društvo, ki se je sestajalo ob sobotah, nekaj časa tudi ob nedeljah v Kettejevem stanovanju v Žabji vasi.[4] Po Županićevem pričevanju je bila soba velika in svetla, na veliki mizi, okoli katere so zasedali člani Zadruge, pa so bili nametani kupi knjig in časopisov v raznih jezikih, rokopisi, slike itd. (Županić 1922: 8).

Prvi sestanek društva je bil 5. novembra 1896, zadnji 14. julija 1897. Ves čas je bil predsednik Bojan Drenik, tajnik pa Fran Šešek, ki je zelo vestno zapisoval dogajanje na vseh

1 Kettejeva pisma Cankarju je leta 1926 objavil Izidor Cankar v *Domu in svetu*.

2 V *Poezijah* (1900) pod naslovom *Podgorska svetnica*. Rokopis s tem naslovom hrani Knjižnica Mirana Jarca, Domoznanski oddelek in Posebne zbirke Boga Komelja.

3 Zapis hrani Knjižnica Mirana Jarca, Domoznanski oddelek in Posebne zbirke Boga Komelja.

4 Kette je prvo leto šolanja v Novem mestu stanoval v Žabji vasi oz. Kandiji pri finančnem uradniku v pokoju Matevžu Juncu (hiša ne stoji več). V šolskem letu 1897/98 se je preselil na skrajni konec takratnega Novega mesta k dimnikarju Štancarju, kjer je bil mentor in učitelj njegovemu sinu. Hiša stoji na začetku sedanjega Kettejevega drevoreda. Na njej je spominsko obeležje, posvečeno Dragotinu Ketteju.

petindvajsetih sestankih. Na dnevnem redu so bili politični pregledi, predavanja o literaturi, branje literarnih del in kritike prebranih del. Z zadržanim dihom so poslušali Ketteja, ko jim je prebiral lastne pesmi (Vasič 1953: 198); na njegovo pobudo so se dvakrat tedensko učili tudi ruščine. Vlogo učitelja je prevzel sam Kette[5] (Šešek 1896–1897).

Člani so se na vsakem sestanku posebej dogovorili, o čem bodo govorili naslednjič. Gradivo so črpali iz časopisov, ki so jih prejemali od *Slovenskega lista* (Šešek, 14. junij 1897). Iz *Tajniške knjige* je razvidno, da je bil Kette pogosto določen za pripravo kritike spisov in pesmi svojih tovarišev. Pri tem je bil kritičen in natančen, hkrati pa tudi spodbuden. Čeprav formalno ni bil v vodstvu društva, ampak je deloval le kot član, je bil »duša« vsega dogajanja, kar so mu priznavali tudi ostali zadružani (Župani ć 1922: 8). Kljub temu je bil Kette večkrat grajan, ker se ni pripravil na obljubljeno predavanje, večkrat je govoril prosto, čeprav bi moral pripraviti pisno gradivo. Šešek v svojih zapisnikih poroča tudi o »Kettejevi nagajivi žilici«, netočnosti, neplačevanju globe zaradi neizpolnjene naloge ipd. (Šešek 1896–1897).

Spomladi 1897 je pojenjala vnema članov za Zadrugo, kar je opaziti tudi v vse krajših zapisnikih v *Tajniški knjigi*. Pretila jim je nevarnost, da bo njihovo delovanje razkrito, po drugi strani pa je bil tudi Kette vse manj zavzet za delo v društvu. Bolj so ga zanimale nedeljske promenade novomeških gospodičen v drevoredu, zasajenem s košatimi kostanji, prevzela ga je tudi ljubezen do Angele in ob koncu šolskega leta je bilo jasno, da se Zadruga v naslednjem letu ne bo več obdržala (Vasič 1953: 199).

Vztrajali so do 2. julija, za formalni zaključek pa so se 14. julija 1897 še zadnjič sestali pri Ketteju v Žabji vasi. Šešek je v zadnje poročilo Zadruge zapisal, zakaj je bilo njihovo druženje kljub kratkemu delovanju pomembno in pri tem poudaril, da je Zadruga vplivala »na tega in onega, da se je odločneje poprijel kake stvari, s katero je skušal koristiti narodu. Seveda Zadruga tukaj ni spolnila popolnoma svoje zadače, storila je pa vendar več, ko bi storila šola s svojim hladnim, brezsrčnim poukom«.

Novomeška Zadruga po pomembnosti ne dosega ljubljanske in literarna zgodovina je verjetno sploh ne bi omenjala, če ne bi bilo Ketteja, ki je bil med člani edini pravi literarni umetnik. Iz Kettejevih pisem Cankarju in drugim prijateljem je jasno, da je imel Kette leta 1898 pred seboj še velike načrte, študijske in literarne. Čeprav sta njegova dobrotnika, stric Ivan Valenčič in njegova žena, želela, da bi postal duhovnik, ni o tem nikoli resno razmišljal. Vasič (1953: 196) se je sicer spominjal, da se je dobrotnikoma vsaj poleti 1897 skušal prikupiti in jima vliti upanje, da bo sledil njuni želji. Tako se je jeseni 1897 po počitnicah vrnil v Novo mesto obritega obraza in ga prijatelji, vajeni na njegove brke in bradico, skoraj niso prepoznali. Prijatelji so vedeli, da je razmišljal o študiju zgodovine, klasičnih jezikov, nazadnje o študiju prava. Še deset dni pred smrtjo je s pomočjo Josipa Murna pisal bivšemu sošolcu Juriju Gregorcu, ki je bil takrat že študent prvega letnika prava na Dunaju, naj ga vpiše za letni semester na pravno fakulteto, saj je sam še preveč bolan.[6]

O njegovih želji po širokem znanju priča načrt za študij med počitnicami leta 1898:[7] kolikor mogoče na pamet se je želel naučiti Prešernovih in Jenkovih pesmi, pesmi Lermontova, Puškina, srbskih narodnih pesmi. Na seznamu je učenje ruščine, slovenske in slovanske zgodovine, češke, ruske in poljske literarne zgodovine, branje Gogolja, Turgenjeva, Šenoe, Goetheja, Heineja itd. Cankar je ob dvanajsti obletnici njegove smrti pisal o tem, da je imel v načrtu slovensko zgodovino v obliki romana, na enem od ljubljanskih srečanj Zadruge pa je bral vaške idile. Želel je pisati dramatiko, pa mu po Cankarjevih besedah ni uspelo napisati

5 Šešek v *Tajniški knjigi* uporablja priimek Kete. Ta priimek uporablja v svoji publikaciji tudi Župani ć.

6 Pismo je bilo iz Ljubljane poslano 16. 4. 1899; v *Ljubljanskem zvonu* ga je objavil Ivan Kolar (1927, 47/9. Dostop: <https://www.dlib.si/>.

7 Načrt hrani Knjižnica Mirana Jarca Novo mesto v Posebnih zbirkah Boga Komelja.

nobenega prizora.[8] Vse je ostalo na besedah za gostilniško mizo in se zaključilo s Kettejevo humorno pesmijo ob spremljavi kitare (Cankar 1911: 430). Humor je tista lastnost, o kateri so tisti, ki so poznali Ketteja, najpogosteje poročali. Humorne podobe niso redke v njegovih pesmih zlasti iz prvega leta njegovega bivanja v Novem mestu: »Aj, ta lepa krčmarica, / kak je gladka, kak je sladka, / ona ima bujne grudi, / ona ima dva podbradka!« (*Aj ta lepa krčmarica*, 1. kitica); »Tu smeje se šumna družba, / ej, pač se nabrenkala cvička; / debela mamica čička / smehljaje se radi dobička.« (Čemeren iz mesta grem, 2. kitica); »Pa kaj mi bo pamet! He, le naj beži, / saj ji nihče ne brani! / Le ti, dekle, ostani / pri meni s porednimi jamicami! (*Le ti, dekle, ostani*, 7. kitica).

Lahkotne ljubezenske pesmi se v novomeškem obdobju vežejo bodisi z gostilniškim okoljem bodisi z umikanjem v idilično naravo na obrobjih mesta ali sanjarjenjem med večernimi sprehodi po novomeškem trgu. Take so pripovedne *Starčkova pesem*, *Misli starčeve*, *Zimska idila*, *Mlinarjeva hčerka*, *Stara novica* in *Pijanec*, več pa je liričnih, npr. *Jagned*, *Večer*, Šumi *les*, *V gostilni*, *Prekrasni trg,* gazela *Le smehljaj se, ljuba* in šaljivi sonet *O Jurček, Jurček*. Navdihovala ga je Krka, ki se pojavlja kot motiv v novomeškem obdobju (»Tiha in nema / se vije krog mesta / in ga objema / kot ljubica zvesta …«. *Na Krki*), pa tudi kasneje.

Spomladi 1897 je v njegovo življenje vstopila Angela Smola, hči sodnega svetnika, ki je postala njegova muza in po mnenju prijatelja Vasiča edina prava ljubezen. O srečanju nekega majskega jutra in ljubezni na prvi pogled spregovori v sonetu *Zakaj sem bil v kapiteljnu, zakaj! ...* Od tedaj je večina Kettejevih ljubezenskih pesmi naslovljenih na Angelo. V njih se izmenjujejo hrepenenje, upanje, sproščenost in obup, pa tudi rahla samoironija (*Na trgu*, *Lastovica prišla*, *Angelina*; sonet *Dejal je Vlah Elija*), saj se je zavedal, da mu mestna gospodična ni usojena. Kette je o Novem mestu in Angeli pisal tudi kasneje, v t. i. tržaškem obdobju. V prvem sonetu iz cikla *Slovo* zapiše, da se Krka vije okoli mesta »kot mlada nevesta / krog ženina, ljubo ga objemaje, / ko mora proč od nje v tuje kraje …« in v nadaljevanju Angelo naslavlja z besednimi zvezami, kot so »nebeških angelov kraljico«, »angel moj«, »dolenjska roža«. Slikovit pri naslavljanju oboževanega dekleta je v petem sonetu iz cikla *Spomini*: »/…/ odaliska, / golobček, moj, bela trnoljica, / prevzetni pav, ne, ne, vijolica, / ki roka hrepeneč jo k prsim stiska.« Sonet zaključi z očitkom: »Ti se meni zdiš kot čisti angel v edenski poljani, / ki brez strasti z ognjenim mečem brani / vrnitev mi v nebeški paradiž.«

Kettejeva poezija razkriva njegovo široko poznavanje literature od antike do sodobnikov, pa tudi odmik od pesniških predhodnikov. Zgodaj se je oddaljil od Aškerca in začel opuščati pripovedne pesmi. Sicer je gradil na tradiciji, vendar je zavračal formalizem in posnemanje starih pesniških vzorcev; norčeval se je iz sodobnikov, ki so pesnili brez strasti in resničnih čustev. O tem je 1. februarja 1898 pisal tudi Cankarju:

> Smejati se pa le moram Ganglju, Doksov-u in jednakim, ki hoté pesnikovati brez strastij. Ali se ne pravi to hišo zidati brez kamenja v oblake? Ljubezen je strast — nescrpen vír lirike — pregrešna, pst, te ne smé biti v pesmih katoliških pesnikov. Jeza je strast — neizčrpen vir satír — pregrešna; dóli ž njó. Enthusiazem za kar-koli je strast, a brez njega pišejo naši pesniki. (Kette 1976: 112.)

Ketteju strasti vsekakor ni manjkalo. Čeprav je poznal tudi nove smeri, ki so prihajale z Zahoda, je vztrajal na svoji poti: njegov sonet ni formalističen in se v nasprotju s Prešernom, ki ga je sicer občudoval, ne drži tradicionalne italijanske sheme, ampak uveljavlja takšne prilagoditve v metriki, ritmiki, rimah in kitični sestavi, da lahko govorimo o dokončni poslovenitvi te romanske pesniške oblike (Sonjkin 1995: 126). V Kettejevi poeziji kljub težkim življenjskim preizkušnjam in neuslišani ljubezni prevladujeta svetloba in veselje do življenja,

8 Ob 50-letnici Kettejevega rojstva je pri knjigarni W. Weixl v Mariboru izšla njegova burka v dveh dejanjih *Naši dijaki* (*Ljubljanski zvon*, 1926, 46/6. Dostopno na <https://www.dlib.si>).

niso mu tuji humor, ironija in parodija. Njegovi verzi so spevni, rima je pogosto tudi znotraj verzov, ne le na koncu, ritem je naraven. Prizadeval si je, da bi bila njegova pesniška govorica čimbolj približana naravnemu govoru (Kmecl 2006: 326). O izbiri lastne pesniške poti je pisal Cankarju že 7. marca 1897: »Čez petdeset (pri profesorjih 51) let se torej tudi v Slovencih spozna prava poezija. Baš radi tega pa bom jaz pel tako, kakor bom sam spoznal za pravo, ne pa, kakor bi ugajalo kakemu filistru« (Kette 1976: 103).

Dragotin Kette je kot eden od štirih vodilnih predstavnikov slovenske moderne danes nedvomno kanoniziran pesnik, vendar pa še vedno velja, da literarni kanon gradijo šolski načrti in berila. Po aktualnih srednješolskih učnih načrtih (in berilih) dijaki srednjih poklicnih in strokovnih šol spoznajo ustvarjanje najbolj vedrega med pesniki moderne ob serenadi *Na trgu*, v gimnazijah pa lahko namesto nje izberejo tragikomično romanco *Pijanec* ali ljubezensko pesem *Kakor labud belogrudi počasi* ... iz cikla *Na molu San Carlo*. Gimnazijci bi torej lahko dobili nekoliko celovitejši vpogled v Kettejevo poezijo z branjem vseh treh pesmi, saj so dovolj različne, da ponazorijo pesnikov razvoj. Žal učni načrti ne predlagajo nobenega soneta, čeprav je prav Kette veljal za mojstra sonetov med pesniki moderne. Popolnoma pa je prezrta njegova navihana, humorna poezija, ki izžareva radoživost mladega pesnika, s katero je premagoval boleče življenjske izkušnje in dokazoval, da je mogoče ustvarjati kakovostno poezijo tudi brez žalobnosti in samopomilovanja. Prav po tej lastnosti se Kette najbolj razlikuje od Cankarja in Murna, hkrati pa se približuje četrtemu izmed nosilcev slovenske moderne – Otonu Župančiču.

Viri

Cankar, Ivan, 1911: Konec literarne krčme. *Dom in svet* 24/11. <http://www.dlib.si> (18. 5. 2019).

Cankar, Izidor, 1926: Kettejeva pisma Cankarju. *Dom in svet* 39/5. <http://www.dlib.si> (18. 5. 2019).

Kette, Dragotin, 1900: *Poezije*. Ljubljana: L. Schwentner.

Kette, Dragotin , 1976: *Zbrano delo. Druga knjiga*. Ljubljana: DZS.

Šešek, Fran, 1896–1897: *Tajniška knjiga Zadruge* (hrani Knjižnica Mirana Jarca Novo mesto, Domoznanski oddelek in Posebne zbirke Boga Komelja).

Županić, Niko, 1922: *Dragotin Kete (Sečanja jednog prijatelja)*. Državna štamparija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. <http://www.dlib.si> (18. 5. 2019).

Literatura

Koblar, France, 1997: Spremna beseda. Dragotin Kette: *Pesmi*. Ljubljana: Mladinska knjiga. 97–112.

Komelj, Milček (ur.), 2007: *Novomeška knjiga*. Ljubljana: Slovenska matica.

Sonjkin, Viktor Valentinovič, 1995: Kettejev sonetizem. *Jezik in slovstvo* 41/3. 119–128.

Kmecl, Matjaž, 2006: Kette na svetli strani moderne. *Slavistična revija* 54/3. 321–327.

Vasič, Ivan, 1953: Dragotin Kette in Novo mesto. *Kronika (Ljubljana).* 1/3. 194–201. <http://www.dlib.si> (18. 5. 2019).

Vita Žerjal Pavlin
Srednja šola za oblikovanje in fotografijo Ljubljana
vita.zerjal-pavlin@guest.arnes.si

Pesemski cikli Ljudmile Poljanec in Vide Jeraj

Med pesnicami slovenske moderne sta poleg verske pesnice Elizabete Kremžar samo Ljudmila Poljanec in Vida Jeraj izdali pesniško zbirko v še ustvarjalnem obdobju. In čeprav sta slednji za revijalne objave oblikovali več ciklov, sta za knjižno prezentacijo svojega dela, želeč se predstaviti z najkvalitetnejšimi, modernimi besedili ter v dialogu z načeli knjižne zgradbe, ki so jih uveljavile prve pesniške zbirke slovenske moderne, na različne načine posegli v prvotne ciklične zasnove ali oblikovali nove. V njih sta izrazili ključne teme in ideje svojih opusov.

1 Oblikovanje ciklov in pesniških zbirk pesnikov in pesnic slovenske moderne

Protislovje med težnjo slovenske moderne po osvobajanju poezije in tudi v tem obdobju pogostim oblikovanjem cikličnih pesemskih kompozicij sta opazila že Zadravec (1970: 92) in Martinović (1976: 160). Slednji je ob obravnavi Kettejevega nesonetnega cikličnega oblikovanja to povezal s prisotnostjo »težnje po reguliranju procesa formalnega osvobajanja poezije« (Martinović 1976: 217). Pod skupnim razdelčno-cikličnim naslovom sta tudi Cankar (predvsem v prvi izdaji *Erotike*) in Župančič (v *Čaši opojnosti* ter deloma v *Čez plan*) opazno uveljavila breznaslovnost[1] pesmi večinoma raznokitičnih oblik.

Podobno sta svoji pesniški zbirki – obe izdani pri založniku modernih Schwentnerju – zasnovali tudi Ljudmila Poljanec in Vida Jeraj, poleg verske pesnice Elizabete Kremžar edini pesnici slovenske moderne, ki sta zbirko izdali še v ustvarjalnem obdobju. V zbirki *Poezije*[2] (1906) Ljudmile Poljanec je v dveh razdelkih od štirih (*Intermezzo*, *Epilog*) v celoti upoštevana modna breznaslovnost. Pesnica je dva cikla (*V Opatiji* in *Baronesi Sonji*) vključila tudi v razdelek sicer naslovljenih pesmi *Ob Adriji*.

Vida Jeraj je zbirko *Pesmi* (1908) sestavila iz štirih nenaslovljenih razdelkov, zgolj označenih z rimskimi številkami, prav tako je oštevilčila (z arabskimi številkami) tudi pesmi znotraj njih, čeprav so v vseh razdelkih nekatere poleg tega še naslovljene. S tem je okrnila ciklični vtis in oštevilčenost uporabila predvsem kot grafični znak, ki jasno medsebojno ločuje samostojne nenaslovljene pesmi, brez močnejših medsebojnih koherenčno-kohezivnih vezi, le z ohlapnejšo motivno-tematsko povezavo pesmi. Avtorica je tako zelo dosledno sprejela načelo nenaslavljanja pesmi in s tem njihove pomenske odprtosti.

2 Pesemski cikli Ljudmile Poljanec

Ciklično oblikovanje je že pred knjižno objavo bistveno zaznamovalo pesniško ustvarjanje Ljudmile Poljanec. Med njenimi revijalnimi objavami, ki so zabeležene v DLibu, je kar

1 Stabej ugotavlja, da je bila breznaslovnost več pesmi pod skupnim naslovom za pesemska besedila prve polovice 19. stoletja pravzaprav znak njihove pripadnosti isti stalni pesemski vrsti. O začetkih breznaslovnosti je zato mogoče govoriti šele ob Stritarjevih *Pesmih* (1869), za katere Stabej zapiše, da ima naslove le četrtina pesmi. Nadalje ugotavlja, da so v sedemdesetih letih pesmi z naslovi spet pogostejše in da imajo v Gregorčičevih *Poezijah* (1882) ter Aškerčevih *Baladah in romancah* (1890) vsa besedila naslove (Žerjal Pavlin 2008: 102–103).

2 Naslov odraža novoklasicistično težnjo, ki jo srečamo še pri nekaterih pesnikih te dobe (Maistru, Medvedu in Aškercu kot uredniku Kettejeve zbirke), s katero so izražali »distanco do naslovov, ki so poudarjali čutnost (*Erotika*, *Čaša opojnosti*) ali pa so se dušili v sentimentalizmu in naivnosti (A. Hribar, *Popevčice milemu narodu*)« (Zadravec 1970: 292–293).

enaindvajset ciklov, pogosto diptihov. Vendar jih je za knjižno objavo razvezala in nekatere pesmi objavila v razdelku *Intermezzo*, ki povezuje dvaindvajset oštevilčenih, nenaslovljenih, oblikovno raznovrstnih[3] lirskih pesmi. Druži jih ljubezenska tematika, uokvirjena z motivom pomladne personificirane narave, v prvi pesmi vzporejane s človeškim hrepenenjem po ljubezni, v predzadnji – potem ko je v XX. pesmi izrečeno elegično slovo od mladosti, njenega veselja, upanja in ljubezni[4] – pa z lirskim pesništvom (»pesmi / gorke iz srca«). Zadnja pesem z zaključnim vprašajem izraža govorkino negotovost, ali lahko sprejme ne le »skrivnostni sen«, temveč tudi »adventni mir« svojega »idola«, na katerega jo protislovno veže tako »tajna bol« kot »sreča in radost«.

Zaradi obsega cikla in podobja iz narave ga je že Koblar (1949: 437) primerjal z Jenkovimi *Obrazi*, pri katerih pa je pomemben povezovalni element istovrstna pesemska oblika**.** Vendar je iz slogovnih sredstev ter motivno-idejnih značilnosti razdelka razvidna pesničina sodobna novoromantična naravnanost. Nenaslovljenost in za cikel značilna oštevilčenost pesmi omogočata, da ga beremo kot t. i. paradigmatski cikel[5] z variantnimi ubeseditvami iste teme.

Tretji razdelek *Ob Adriji* z naslovom korespondira s Kettejevim sonetnim ciklom *Adrija*.[6] In čeprav je Ketteja k pisanju spodbudil Trst, Ljudmilo Poljanec pa Opatija, oba tuje, obmorsko, sredozemsko okolje vznemirja in sili k opredelitvi razmerja med senzualizmom in spiritualizmom. Medtem ko Kette v ciklu navedeno temo dramatično zaostruje in na koncu ob naslonitvi na krščanski nazor afirmira idealizem,[7] jo Ljudmila Poljanec opredeli zelo hitro že v uvodnem ciklu iz le dveh gazel *V Opatiji*.

Vzhičenost nad čutnim opojem in lepoto obmorskega prostora (nad »žarom južnega solnca«, »vonjavim zrakom«, »prirodno himno«) govorko v začetnem delu prve pesmi spodbuja k ustvarjanju »novih pesmi« o čutnih izkušnjah, vendar te izkušnje že v drugem delu prve pesmi malodušno preinterpretira v znake minljivosti, s čimer se iztrže senzualnosti. Pesem zaključi z verzoma: »Ah vse je na svetu, ko rose trepet, / In jaz – tak mimogrede samo …«

Druga pesem se motivno oddalji od opatijskega okolja, saj motivi »zelenega polja«, »rožnega vrta« in »slavca v gaju« niso značilni le zanj, se pa z izpovedjo melanholične »bolesti« kot govorkine stalne spremljevalke od rane mladosti razpoloženjsko navezuje na zaključek prve pesmi. To (poleg pesemske oblike) opravičuje ciklično povezanost pesmi, poleg tega razširjena celota krepi njuno elegično sporočilo, ki je tudi sicer pogosto v zbirki oziroma pesničinem opusu.

Melanholija je tema še štirih pesmi tega razdelka (*Večer*, *V parku*, *V Angiolina parku*, *Na poti pod ciprese*) in obvladuje ne le izpovedovalko, temveč tudi ljudi, ki jih srečuje, krščansko duhovnost, eno od pomembnih tem te pesnice, pa izražajo tri pesmi (*Gospodine pomiluj!*, *Gospa Magdalena*, *Pri Madoni*).[8]

3 Vse pesmi so krajše, dvo- do štirikitične, prevladujejo štirivrstičnice, vendar različnih metričnih tipov, od kratkih iz ljudske posvetne in cerkvene tradicije (alpska poskočnica D5554, hildebrandska kitica T6x5a6x5a) do daljših (Amf11a9b11a9b, T11x10a11x10a).

4 In na mladost kot posebno, vendar kratko obdobje se verjetno navezuje naslov.

5 Prim. Žerjal Pavlin 2008: 19.

6 Kettejev cikel je bil v *Ljubljanskem zvonu* objavljen leta 1898, leta 1907 pa je v isti reviji osempesemski cikel *Ob Adriji* objavila tudi Kristina Šuler.

7 Prim. Žerjal Pavlin 2008: 164–165.

8 Razdelek zaključuje pesem *Pozdrav* z nacionalno problematiko Jadrana (»Čigava? – Na naše, na tuje/ sijalo bo sonce /…/«), s čimer ta pesem izstopa od siceršnje subjektivne obravnave motivike obmorskega prostora.

V razdelku izstopata pesem *Carmen Silva*[9] o občudovanju romunske pesnice in šestpesemski cikel *Baronesi Sonji*,[10] ki je med bolj literarnozgodovinsko opaženimi deli Ljudmile Poljanec, saj velja za »prvi primer slovenske lezbične lirike« (Dolgan 2001: 374). Toda medtem ko je Zadravec (1970: 285) ta cikel z »lezbijsko tematiko«, v katerem je avtorica »poveličala osvajalno lepoto druge ženske«, označil za »bizarnega«, ga ima Novak Popov (2003: 240) za znak pesničinega poguma, saj si »dovoli prikrito tabuizirano občudovanje mlade, duhovno in telesno lepe predstavnice istega spola.«

Že v prvi pesmi je neznano dekle v obmorskem parku, v katerega prinaša pomlad ljubezensko čutnost, divinizirano (»deva vilinskega stasa, / dekle nebeških oči«). Prikrita erotizacija odnosa do mlade ruske plemkinje je izražena prek ljubezensko vznemirjenega odziva personificiranega rastlinja nanjo v drugi in tretji pesmi. V četrti njen erotični vpliv seže do zvezd in prek angelov kot »sveta ljubezen« do Boga, kar senzualno transformira v spiritualno. Vrh cikla predstavlja peta pesem s prvoosebno izpovedjo vpliva ruske lepotice na lirsko govorko. To je skrivno čutno in duševno ugodje: »Ukradla skrivaj / oči sem tvojih smehljaj, / in za pokoro presladko / nosim ga v duši zdaj.« Na govorkino osvobojenost od vpliva dogmatične krščanske morale in vpliv dekadence kaže zveza »pokora presladka«. Z zadnjo pesmijo se je avtorica umaknila od individualnega k splošnejšemu ljubezenskem vplivu lepega dekleta, vendar do konca ohranila navdušujočo, himnično intonacijo.

Velikonja (2018: 239, 242, 252) o sočasni recepciji »lezbičnega sentimenta« v liriki Ljudmile Poljanec[11] ugotavlja, da je ostal neopažen. Tudi Anton Aškerc, ki mu je Ljudmila Poljanec leta 1903 poslala rokopis za načrtovano pesniško zbirko in ga prosila za nasvet, »v teh pesmih /…/ ni videl 'nič novega' – saj te poezije ni dojemal kot homoerotične, temveč jo je razumel kot tedaj dopuščeno izražanje sentimentalnosti med ženskami, izrazi romantičnih prijateljstev med ženskami pa niso zbujali posebne pozornosti in torej niso bili niti sankcionirani.« Verjetno prav zato lezbični motiv ni bil omenjen niti v ocenah zbirke.

Obisk Opatije je Ljudmilo Poljanec soočil ne le s čutno dražečim okoljem (katerega senzualni vpliv je z izjemo obeh ciklov ostal zanemarljiv),[12] temveč tudi z bogatim meščanstvom in visoko plemiško družbo. In čeprav je sicer že po objavi zbirke študirala na Dunaju, potovala preko Beograda in Sofije v Carigrad, bila tudi v Parizu, Pragi in Salzburgu, svojih popotnih vtisov ni oblikovala v pravem popotnem (verzificiranem ali proznem) žanru, ki je bil – tudi pri avtoricah – pogost v predhodnem literarnem obdobju. Pač pa je poleg razdelka *Ob Adriji* po zbirki objavila še ciklično pesnitev *Carigrajske vizije* (1908), v kateri je izrazila »svojo občutljivost za nasilje nad ženskami, a tudi ujetost v orientalizem« (Mihurko Poniž 2014: 150).

9 Psevdonim Pauline Elisabeth Ottilie Luise Wiedske (1843–1916), romunske kraljice, soproge romunskega kralja Karla I., pesnice, pisateljice, aforistke (Velikonja 2018: 259).

10 Gre za rusko plemkinjo Sonjo Knoop (Dolgan 2001: 374). Z naslovom *Sonji* je leta 1904 v 7. številki *Ljubljanskega zvona* izšla najprej prva pesem, nato pa v 9. številki še druga do četrta pesem. V zbirki cikel uvaja v cirilici zapisan ruski citat iz Puškina (»Vse v njej je harmonija …«), tretjo pesem pa iz Tjutčeva (»Duša je hotela k njej moliti …«).

11 Velikonja (2018: 215) svoje trditve, da je pesnica pisala pesmi, »ne le obeležene z motivi romantičnega prijateljstva med ženskami, ampak tudi z močneje izraženo erotično sentimentalnostjo med njimi, ki bi danes veljale za lezbične pesmi, že pred koncem 19. stoletja, nato pa še v prvem desetletju 20. stoletja«, ne podkrepi s primeri takih del. Zavrača le mojo interpretacijo dveh pesmi iz *Slovenke* (1898 in 1899) *Metuljčku* in *Dva cveta* kot primer sodobne »popolne nezmožnosti misliti še kaj drugega onkraj heteroseksualnosti« (Velikonja 2018: 260). V svojem branju navedenih pesmi sem poleg značilnega toposa upoštevala še sočasni motivni kontekst (sorodno pesem *Moderni Adam* Marice Strnad iz 1897) in eksplicitno nagovarjanje moškega v več ljubezenskih pesmih Ljudmile Poljanec tega časa (npr. v *Slovenki Vele rože IV*, *Vetrček moj*).

12 Zato je po tej strani vsaj delno upravičena kritika Zadravca (1970: 285), da »mirte, palme in ciprese v ciklu *Ob Adriji* životarijo le okrasno«.

Zadnji razdelek zbirke *Epilog* vključuje petsonetni cikel in zaključni naslovljeni sonet *Manom Prešerna*. V cikel so vključeni trije soneti[13] iz revijalno objavljenega cikla *Soneti* (*LZ* 1904), vendar v drugačnem zaporedju, dodana pa sta še dva, ki novo celoto uvajata. Poleg pesemske oblike še nekaj značilnosti tega cikla omogoča njegovo primerjavo s Kettejevimi sonetnimi cikličnimi pesnitvami,[14] predvsem s pesnitvijo *Moj Bog*.[15] Povezuje ju tudi obravnava kar štirih tem, in sicer religiozne, refleksivno-bivanjske, ljubezenske in poetološke, ter nagovorno-dialoški slogovni postopek.

Dialoškost, tako značilna za Kettejevi ciklični pesnitvi *Adrija* in *Črne noči*, s katero je izražen oster notranji konflikt med spiritualno in senzualno ljubeznijo oziroma med čustveno idealizacijo in razumsko dezidealizacijo, je v prvih štirih sonetih *Epiloga* le retorično sredstvo. V prvi pesmi je uporabljeno kot uvodni dialog med vprašanjem »srca«: »Kje si, o Bog?«, ki ga zato lahko beremo tudi kot izraz čustvene stiske, izražene »in medias res«, in neimenovanim, a nedvomno razumskim delom izpovedovalke, sposobnim refleksije. Ker ta ohrani besedo do konca, se niti pravi dialog, kaj šele polemičnost v ciklu ne razvije kljub vprašanjem v drugem, tretjem (zastavljena srcu) in četrtem sonetu.

Največja idejna bližina med Kettejem in Poljanškovo se kaže v dojemanju Boga, ki je pri obeh intuitivno. V prvi pesmi Epiloga odgovora na izhodiščno vprašanje o Bogu ne more zajeti racionalna govorica, temveč le intuitivni »prisluh«: »In slutiš ga, srce!«. Bog namreč panteistično »živi v naravi« kot »dih božji stvarjajoč«. S tem Ljudmila Poljanec podobno kot Kette izpoveduje subjektivno doživljanje Boga.[16] Hkrati je že v prvi pesmi božje stvariteljstvo prikazano tudi kot vir bujnega in dinamičnega čustvovanja subjekta ter s tem povezanega pesniškega ustvarjanja v prešernovsko romantičnih skrajnostih med nebom in peklom (»In dahnil v strune pesem je visoko. – / In baldahin razpel je nad menoj – / nasul pod mano pekla dno globoko …«).

Drugi sonet predstavlja povezavo religiozne z ljubezensko temo. Hrepenenje po ljubezni je hrepenenje po bogu oziroma sreči (»Človeškemu so srcu dane zveze, / v ljubezni hoče k bogu, hoče v raj!«), ki pa ni uresničljivo.

Ob podobah omamnosti pomladanske narave (»pomladnih rož dehtenje«, »čarobni kolorit«, »akordov teh ihtenje«, »čarobni akvarel«), sinonima za življenje, ki je, kot že v prvem sonetu, ponovno opredeljeno kot božja stvaritev (»Vesoljstva božji dih je v njem razlit …«), govorka zahrepeni po sreči: »Začelo mi srce je hrepeneti / po sreči …« Vendar jo še vedno veže »gordijski vozel«. Kaj torej zaustavlja njeno novoromantično, vitalistično, župančičevsko[17] hrepenenje?

Naslednji, četrti sonet v tem kontekstu lahko beremo kot utemeljitev nemoči popolne sprostitve in odprtosti govorkine duševnosti: to je ljubezenska »rana«, ki je ostala po »smrti ljubezni«, izraženi tudi z metaforiko jeseni. Ta nadomesti tematsko polje pomladi iz predhodnega soneta.

13 Pri uporabi te pesemske oblike je, kot z izjemo Ketteja večina pesnikov moderne (Zadravec 1970: 94), le rahlo odstopala od tradicionalne forme z izmenjujočima se jambskima enajstercem in desetercem, z nekaj odstopi od verižnega zaporedja rim v tercetah, z menjavanjem ženskih in moških rim ter z občasno opustitvijo vsebinske delitve.

14 Tako jih je smiselno poimenovati zaradi močne kohezivno-koherenčne zveze med soneti. Nasprotno je v *Epilogu* posamezne sonete mogoče brati tudi samostojno. Rahlo motnjo predstavlja z vezalnim veznikom »in« začeta druga pesem, vendar hitra ponovitev istega veznika ob hkratni nezaključenosti prvega verza oz. povedi (»In mir neba in zvezd refleksi vsi …«) omogoča razumevanje rabe začetnega veznika v tej povedi kot poudarjenega znaka naštevalnosti. Tudi zaradi dvakrat navedenega osebnega zaimka (»mu«, »njemu«) brez znotrajbesedilnega naveznika ima ta pesem vprašljiv besedilni status in jo ustrezno razumemo le v navezavi na prvo pesem.

15 Župančičev sonetni cikel z istim naslovom (*NZ* 1906, *Samogovori* 1908) te primerjave ne omogoča, saj tematizira nemoč stika z Bogom oz. obstoj Boga problematizira.

16 Še bliže Kettejevemu Bogu kot »prvotni moči« je opredelitev Ljudmile Poljanec v pesmi *Credo*, kjer ga označi kot »Ti misel vesoljstva! Ti moč neskončna si vseh moči!«. To temo obravnava tudi v pesmih *Vi pesniki* in *Med poeti*.

17 Popov-Novak (2003: 240) pa vpliva Župančičeve estetike ne ponazori s to pesmijo, temveč z verzi iz uvodne *Pomladni večer*: »Jaz hodim za zarjo v daljavi bleščečo, / za cilji jaz hodim prejasnimi.«

Zadnji, peti sonet pričenja poetološka tema v tesni zvezi z ljubezensko. Pesnica namreč opozarja na razliko med nekdanjim mladostnim pesništvom o ljubezenski sreči ter sedanjo poezijo, ki je »/p/olresna zdaj in polna zdaj bridkosti, / le redko dani glasi ji radosti«. Spremembo je povzročila »ugasla ljubezen«, ki ji poje »spev labodji«, s čimer se želi odrešiti duševnih bolečin in se notranje osvoboditi, da – kot zaključi sonet in cikel – »vzlet duha bo višji in svobodnji …«

Podobno kot Kettejevi sonetni cikli (Martinović 1976: 151–152) ima tudi ta, ki z naslovom *Epilog* opozarja na duševno stanje po koncu ljubezni, namen harmonizirati na začetku disharmonično duševnost, in prav pesniško ustvarjanje to omogoča, kot sporoča zadnji sonet. Pesnjenje je prvina božjega v človeku,[18] enako kot njegova čustvena in bivanjska razpetost med skrajnostmi. Kljub zavesti o nemoči doseganja ljubezenskega ideala govorko cikla najprej pomirja in vnovič pozitivno dinamizira tudi intuitivni stik z božjo oživljajočo močjo.

3 Pesemski cikli Vide Jeraj

Pred izdajo zbirke *Pesmi* (1908) je pesnica revijalno objavila devet ciklov,[19] razen enega vse v *Slovenki* med leti 1897 in 1999. Vendar je iz večine od njih[20] za knjižno objavo izbrala le posamezne pesmi. V zbirko sta vključena dva diptiha: *Mrtvemu pesniku Aleksandrovu* in *Scherzando*.

Nastanek slednjega ponazarja spremembe v pesničinem pogledu na položaj ženske v ljubezenski zvezi. Izhodiščen je tripesemski cikel *Pesmi ljubezni* (*Slovenka* 1899).[21] V začetnem motivu večernega srečanja zaljubljencev prvoosebno govorko navdaja osrečujoče ljubezensko občutje (»Nocoj pa na prsih slonim ti spet, / in v meni je radost sama«). Prvo pesem obvladuje vedra igrivost, ki se kaže tudi v duhovitem metaforičnem prenosu tradicionalnih atributov ljubezenskega srečanja (zvezd in lune) na področje moralnih varuhov (»zvesto naju čuvajo straže zvezd, / a luna je garde-dama«). Vendar se v želji po polnem, tudi čutnem doživljanju ljubezni, vsaj skrivnem poljubu, lirska govorka tem omejitvam družbene morale upira (»Pa garde-dama zadremlje naj / za sivo zaveso zadaj!«). Namesto na zunanjo moralo se želi govorka nasloniti na osebno etiko, torej na ljubezensko zaupanje moškemu, ki ga k temu zavezuje z izrazom za krščanskega varuha (»ljubček, ti angelček varuh moj«).

Besede moškega kot vloženi nagovor prinaša šele začetek druge pesmi, vendar je njihova koherentna navezava na žensko pobudo k poljubu ob koncu prve pesmi za bralca lahko problematična, saj verjetno ne pričakuje tako burnega, težko razumljivega odziva: »Vzkipel si: ‘Kako te ljubim, vse življenje ti žrtvujem!’« Glede na nadaljevanje pesmi pa je glagol vzkipeti morda pravilneje brati zgolj kot oznako čustvenosti izpovedi, ne pa kot neposredni odgovor na željo po poljubu. Tem besedam sledi odgovor ženske skoraj religiozne vdanosti: »Jaz pa sem sklenila roki in molila: Saj verujem!« Religiozni primerljiva patriarhalna vdanost ženske moškemu je seveda le en pomenski odtenek tako izražene govorkine izpovedi zaupanja v ljubezensko srečo. Mogoče pa jo je brati tudi kot avtoironijo naivne dekliške želje po prepuščanju neproblematiziranemu in zato otroško osrečujočemu hipnemu senzualizmu ter tudi posmeh moški patetičnosti in morda celo njegovi lažnosti, saj se pesem zaključi z verzi:

> Ah lepo je, v zemlje srečo
> verovati po otroško —
> in prisegati s poljubi
> na izpoved to preroško!

18 Zadravec (1970: 58) omenja njene misli o božjem izvoru poezije kot ene redkih, ki so jih tedanji katoliški ustvarjalci izpovedali o umetnosti in umetniku v *Domu in svetu* do 1910.

19 Po obsegu so različni: diptiha sta *Posmeh* in *Mrtvemu pesniku Aleksandrovu*, triptihi so: *Spomladi*, *Pesmi ljubezni* in trije z naslovom *Pesni*, štiripesemski je *Melodije (Prijateljici Lili J.)*, iz sedmih pesmi pa *Pogovori*.

20 Pesmi iz ciklov *Posmeh* in *Pesni* (*Slovenka* 1898/22) pa ni ponovno objavila.

21 Po dialoški strukturi in motivno je soroden avtoričinemu ciklu *Pogovori*.

Že Irena Novak-Popov (2003: 240) ima pesničino »hrepenenje po svobodi in upor zoper ozkosrčno pojmovanje greha« za znak njenega približevanja dekadenci in simbolizmu, čeprav ob hkratni ugotovitvi, da je pri tem »zamejena z iskanjem osebne ljubezenske sreče«. Vendar v nasprotju s Cankarjevim in Župančičevim značilno dekadenčnim, blasfemičnim povezovanjem erotike in religiozne motivike ta motivna zveza pri Vidi Jeraj v prvi, še manj pa v drugi pesmi cikla ne učinkuje tako moralno izzivalno. In če je do neke mere izzivalen ironični učinek religioznega poimenovanja za »ljubčka«, ki je neporočenemu dekletu v družbi na prelomu 19. v 20. stoletje lahko predstavljal nevarnost za njen moralni ugled, učinkuje uporaba religioznih motivov v drugi pesmi, kot že rečeno, skoraj bolj kot znak dekletove tradicionalne podrejenosti moškemu ali vsaj kot izraz osrečujoče naivnosti mladega dekleta.

Tretja pesem prinese streznitveno skepso in slutnjo konca mladostne sreče. Pesimističen sklep cikla daje misliti, da govorkina želja ni le izrazitejše telesno zbližanje zaljubljencev, temveč tudi (eksplicitno neizražena, vendar v prisegi moškega nakazana) potrditev njune ljubezni z zakonsko zvezo.[22]

Prva pesem tega cikla je bila že leto zatem objavljena samostojno v *Ljubljanskem zvonu*, a s spremenjenim naslovom *Scherzando* in razširjena, saj nekoliko spremenjenim osmim verzom izhodiščne pesmi sledi še osem novih verzov, ki prav tako kot v izhodiščnem ciklu prinašajo dialog z moškim. V prvem delu pesmi je, tudi v skladu z novim naslovom,[23] avtorica ohranila igrivo vedrino prve pesmi izhodiščnega cikla in suvereno gesto upora zoper družbenomoralni nadzor nad zaljubljencema, pri tem pa z novim verzom »Otroško se smejejo tvoje oči …« tudi moškega označila kot ženski enako sproščenega.

Vendar je v predelani pesmi popolnoma opustila religiozne motive iz prve in druge pesmi cikla, s čimer jo je morda skušala razbremeniti potencialne interpretativne protislovnosti in sporočilo v skladu z novim naslovom preusmeriti v šaljivo poanto. Kljub temu ženski subjekt v pesmi že samo z izražanjem lastne erotične želje (»A ljubec, midva, / midva se skrivaj poljubiva!«) ni izgubil vse subverzivnosti. Le tako je mogoče razumeti žugajoči očitek, izražen v odgovoru moškega v drugem delu pesmi: »Zažugal si mi s prstom in dejal: Ej ljubica, koketka ti presneta, / morda pa nisem v tvojem srcu sam, / če še za koga druzega si vneta?! …« Celo če je zaradi besedilnega konteksta in uporabljene pomanjševalnice očitek koketnosti in iz njega izvirajoča misel o nemoralni ženski promiskuitetnosti izražen kot dobrohotna šala moškega, kaže hkrati njegovo presenečenje nad dekletovo samoiniciativnostjo, drznostjo. Njeno samozavestno držo odraža tudi zaključek pesmi s pritrditvijo sumu moškega, ki pa se razkrije kot nova šala: dekle poleg njega ljubi še poezijo.

V zbirki je (v drugem, torej ljubezenskem razdelku) pesem *Scherzando* ob nekaj stilističnih popravkih avtorica ponovno ločila v dve pesmi z naslovoma *Scherzando I* in *Scherzando II*. Tako objavljeni diptih, zasnovan na dialogu med žensko in moškim,[24] v primerjavi z enovito pesmijo še bolj izpostavi žensko ljubezensko pobudo, izrečeno na koncu prve pesmi, s tem pa ključno temo cikla: samozavest ženske, ki jo izpolnjujeta dve ljubezni, do moškega in poezije. Ta samozavest jo osvobaja družbenomoralnih omejitev ženske v odnosu do moškega (pri izrekanju svojih erotičnih želj in pobud) in omogoča humorni ton pesmi. Ozaveščenost te samozavesti je od avtorice nedvomno zahtevala opustitev pesimistične naravnanosti prvotnega cikla in vsaj navidezne (čeprav verjetno avtoironizirane) podrejenosti moškemu. Ta sprememba pa ni mogla ostati skrita niti nagovorjenemu moškemu, zato je v novi enoviti in nato spet ciklično razčlenjeni varianti pesmi avtorica morala spremeniti tudi njegov odgovor, ki ni več zazrt v lastno moralnost v ljubezenskem odnosu kot v prvotni varianti cikla,

22 Tematika ženske želje po poroki iz ljubezni bistveno zaznamuje literaturo slovenskih književnic že v 2. polovici 19. stoletja, pogosta pa je tudi v pesmih mladih pesnic slovenske moderne že med objavami v *Slovenki*. Prim. Žerjal Pavlin 2017: 53–65.

23 Glasbena oznaka za šaljivo izvajanje skladbe.

24 Dialoško zasnovani cikli so pogosti pri mlajšem predstavniku tega obdobja Alojzu Gradniku (Žerjal Pavlin 2008: 41), pogovor med fantom in dekletom pa je tudi pogosta struktura ljudskih ljubezenskih pesmi.

temveč prepoznava žensko samostojnost, čeprav kot nekaj presenetljivega, nepričakovanega in drugačnega od družbene norme, saj lahko svoje opažanje izrazi le z ironično uporabo negativno konotirane oznake.

Edini sprva revijalno objavljeni cikel, ki je bil v zbirki ponatisnjen brez večjih sprememb,[25] je prav tako diptih, ki ima posvetilni naslov *Mrtvemu pesniku Aleksandrovu*.[26] V *Ljubljanskem zvonu* je bil objavljen že leta 1901, kmalu po Murnovi smrti. Vida Jeraj se je najhitreje javno s pesmima odzvala na pesnikovo smrt (Jensterle-Doležal 2017: 92), čeprav je tudi Oton Župančič prvo in drugo pesem kasnejšega, vse do pomladi leta 1903 nastajajočega osempesemskega cikla *Manom Josipa Murna Aleksandrova*, objavljenega v zbirki Čez plan leta 1904, prav tako napisal že takoj po pesnikovi smrti maja 1901 (Pirjevec 1956: 430). Toda samostojno je prvo pesem kasnejšega cikla objavil šele 1902 v literarnem zborniku *Na novih potih*, kjer najdemo tudi *Elegijo (Aleksandrovu)* pesnice Ljudmile Poljanec, objavljeno še v njeni zbirki z naslovom *Najzvestejša*, a brez posvetilne oznake.

Šele izid Murnove zbirke *Pesmi in romance* leta 1903 oz. Prijateljev uvodni esej v njej je utrdil zavest o enakovrednosti Murnovega pesniškega ustvarjanja ostali trojici modernih, s čimer je povzročil spremembo vrednotenja Murna pri Cankarju in Župančiču, Prijateljeve esejistične oznake pa so oblikovale tudi širšo družbeno recepcijo. Med Župančičevimi pesemskimi izjavami o Murnu ter njegovi poeziji v *Manih* »najdemo vrsto ocen, ki so ekvivalentne Prijateljevim literamozgodovinskim in celo enako/podobno ubesedene« (Novak-Popov in Juvan 1989/90: 5).

Vida Jeraj si je predstavo o človeku in pesniku lahko oblikovala samostojno, saj sta prijateljevala od počitnic leta 1898, ko je bil Murn nekaj časa na Bledu,[27] srečevala sta se tudi v Ljubljani na raznih kulturnih prireditvah in si dopisovala vse do Murnove smrti, pred katero ga je pesnica še obiskala[28] in občutje tega obiska vključila v drugi del prve pesmi cikla, v kateri pokojnika nagovarja kot »prijatelja«.

V nasprotju z začetkom Župančičevega posvetilnega cikla so elegične[29] dimenzije avtoričinega cikla veliko manj dramatične. Na čustvenost prve pesmi sicer opozarjajo štiri eksklamacije. S prvo je izražen očitek brezbrižni spomladanski naravi (»Kaj ti mar je, zemljica cvetoča / kdo preminil nam za vek čez noč je!«), ki se celo smeji »k slovesu duš človeških«, s čimer spominja na deseto pesem Jenkovih *Obrazov*,[30] z drugo pa bolečina ob zavesti dokončnosti (»Mrtev je! – «). Naslednja vzklika sta izraza hrepenenja po spomladanski naravi med »štiri bele stene« omejenega bolnika. Kljub temu smrt ni kot pri Župančiču v dramatičnem spopadu z življenjem.[31] Življenje, ki ga na začetku cikla Vide Jeraj ponazarja jutranje oživljanje spomladanske narave, srka »dobroto božjo«, vendar tudi smrt vsakega človeka

25 Pesnica je presenetljivo skrčila uporabo za moderno značilnega ločila tropičje in ga v treh primerih zamenjala s piko, v enem s podpičjem.

26 V *Antologiji slovenskih pesnic 1* je pod naslovom *Mrtvemu pesniku Aleksandrovu* objavljen le zaključni del (zadnje tri kitice) prve pesmi, ki je sicer res vsebinsko dvodelna, vendar tudi ob revijalni objavi, na katero se antologija sklicuje, zapisana kot enovita pesem.

27 Prim. Pirjevec 1954: 418. Boršnik (1962: 89) omenja, da sta si bila »dobra posebno leta 1900, ko se Murn zdravi na Bledu«.

28 Trdinova poroča, da je pesnica res obiskala svojega prijatelja, ki je ležal na smrtni postelji. »Čutila je,« je nadaljuje Trdinova po pripovedovanju Vide Jerajeve, »da ga gleda poslednjič v življenju, vendar se je kazala veselo pred njim in pila celo čaj iz njegove skodelice, samo da bi ga odvrnila od misli na smrt.« (Pirjevec 1954: 426)

29 Za novoveško vrsto elegije je značilna subjektova melanholično-meditativno perspektiva zunaj formalnoverznih (elegični distih) in tematskih določnic antičnega izročila (Novak-Popov in Juvan 1989/90: 4).

30 Vendar je že zaradi eksplicitnosti očitka ta manj učinkovit kot zgolj sopostavitev dveh kontrastnih podob pri Jenku. O dialogu z naravo pri tej pesnici gl. tudi Jensterle-Doležal 2017: 93.

31 Župančičev cikel se začenja z verzi: »Grobovi tulijo … / šumé in tulijo razpokani / kot nenasitna žrela, zevajoča / v polnočni mrak … kaj hočete od nas?« (Župančič 1957: 167)

pesnica pripisuje isti metafizični urejenosti[32] in s tem je nujna ter enaka smrti v naravi (»Tako ospe se roža, / zvezde v noč utrinjajo tako se«), s čimer izgubi izjemno tragičnost človeške usode, pa čeprav gre za mladega genialnega posameznika, na kar nakazuje izrečeni očitek naravi. Zato se obtožba ravnodušne, posmehljive narave iz druge kitice že v tretji omili v melanholični spomin na pokojnike.

In prav spomin na zadnje srečanje s prijateljem Murnom tvori motiv drugega dela, tj. zadnjih treh kitic prve pesmi. Predsmrtni govor bolnika, čigar slabo stanje v nasprotju z njegovim lastnim upanjem v okrevanje označuje metonimična podoba »blede roke pale so na postelj«, izraža občutje utesnjenosti in hrepenenje po pomladanski naravi v gorah in na poljih. Čeprav je tudi ob tem mogoče prepoznati vrednote (novo)romantičnega subjekta (svoboda, hrepenenje), pa so v kontestu umiranja tudi znak veristično odslikanega psihološkega stanja umirajočega mladeniča. V tem je seveda velika razlika z Župančičem, ki prav te ideje že v prvi pesmi retorično poudarjeno izpostavi, saj v Murna »projicira tudi svoje dojemanje novoromantičnega (pesniškega) subjekta, ki je v svoji ekspanziji nujno omejen s smrtjo in realnimi možnostmi«, s čimer »ustvari najsplošnejši identifikacijsko-projekcijski vzorec«, ki celoten cikel iz vrste elegije preoblikuje v poklon (*Hommage*), s katerim »živi ustvarjalci izražajo svoj dolg do svojih iskateljskih predhodnikov, ki jih priznavajo za spodbudo in zaslombo svojih lastnih ustvarjalnih podvigov« (Novak-Popov in Juvan 1989/90: 5, 6, 12).

Nasprotno Vida Jeraj prvo pesem cikla tudi zaključi elegično, in sicer z bolečino opazovalke umirajočega, ki tako šele v zadnji kitici prvoosebno izrazi čustveno pretresenost ob zavesti brezizhodnosti položaja. V prvem delu pesmi je namreč uporabljena prva oseba množine,[33] ki opozarja na občutje širše skupnosti ob smrti izjemnega posameznika.

V drugi pesmi cikla je pokojnik nagovorjen kot pesnik, torej pesnica prehaja od občečloveške in osebne bolečine ob smrti prijatelja k opredelitvi njegove posebne pesniške vloge in poetike.

Mogoče se je strinjati z Alenko Jensterle-Doležal (2017: 93–94), ki za to pesem ugotavlja, da z njo pesnica:

> tematizira značilno romantično predstavo o mestu pesnika v svetu, ki je vladala v moderni. Pesnik je glorificiran, njegova podoba se spreminja v mit […] Pesnik je prikazan kot preobčutljiva genialna osebnost, ki ga trpljenje spremlja in bogati, hkrati pa vidi vse lepote sveta. […] Pesnica pri tem vnovič oživi romantično prometejsko pozicijo pesnika kot trpina, ki se »hrani« iz bolečine.

Tudi ta raziskovalka je cikel Vide Jeraj primerjala z Župančičevim in poleg pri obeh uporabljenega nagovora poudarila še, da oba izpostavita »postavo pesnika sredi narave« (2017: 94). Glede tega sta Irena Novak-Popov in Marko Juvan (1989/90: 12) v svoji analizi Župančičevega cikla ugotovila recepcijsko redukcijo Murna v »pesnika narave«, seveda na ozadju novoromantričnih pesniških atributov, ki s hrepenenjsko, slutenjsko, vidčevsko dimenzijo dopolnjujejo Prešernov klasičnoromantični kult pesnika kot izjemnega posameznika. Odnos pesnika Murna do narave pri Jerajevi (»Ko zamaknil v sinji se azur si, / v skromen cvet sred mirnega poljá«) ne nakazuje le motivike njegove poezije, temveč tudi da je »izvor pesnikove genialnosti v naravi« (Jensterle-Doležal 2017: 94), kar tako kot že omenjena prometejstvo pesnika in njegova iskanju lepote posvečena eksistenca odraža pesničino navezavo na romantično razumevanje pesništva in pesnika.

32 Vendar Jensterle-Doležal ob tem pripominja, da je smrt upodobljena »brez krščanske perspektive nadaljevanja in novega začetka« (2017: 93).

33 Jensterle-Doležal (2017: 95) t. i. *mi* obliko opaža v nenaslovljeni, a z zaporedno številko označeni pesmi, ki v zbirki sledi Murnu posvečenemu ciklu, ki pa jo zmotno ima za nadaljevanje druge pesmi cikla. K napaki je nedvomno prispevala tudi ista pesemska oblika cikla in te, petnajste pesmi razdelka. Poleg tega je v zgradbi zbirke ta pesem sporočilno nadaljevanje cikla, zato je raziskovalkino intepretacijo o »tragični izkušnji generacije, ki je izgubila genialnega pesnika in tudi začetni zanos ter pesniško energijo« zanjo vseeno mogoče sprejeti.

Za oba Murnu posvečena cikla je skupno tudi poudarjanje pesnikove možatosti in poguma, ki je za Župančiča ob bolečini in osamljenosti znak pesnikove izjemnosti (Jensterle-Doležal 2017: 94). Pogum, zapisan z veliko začetnico kot alegorični lik, je namreč zadnja beseda Župančičevega cikla in s tem znak zanosnega upiranja smrti ter osmišljujoče, vitalistične končne perspektive.[34] Jerajeva za zaključek cikla z vzklično intonacijo poudari moč Murnovega duha: »a v zavesti bil krepak si mož, / znal ljubiti si življenje mračno!«. Opozori torej na pogumu sorodno življenjsko držo, vendar s tem ne poveličuje novoromantičnega ideala titanskega upornika proti družbi in celo smrti kot Župančič (Novak-Popov in Juvan 1989/90: 8), temveč občuduje osebnostno lastnost ohranitve pozitivnega odnosa do življenja navkljub neugodnim življenjskim razmeram. Ob tem se zastavlja vprašanje, ali je zaključek projekcija pesničine želje, da bi sama zmogla ljubiti »življenje mračno«, čeprav nam njena biografija pove, da je bil ta pogum pri njej večkrat na preizkušnji in jo je v zrelih letih dokončno zapustil.

Jensterle-Doležal (2017: 94–95) še ugotavlja, da Župančič v ciklu »/v/ nasprotju z Vido Jeraj označi tudi pesnikovo mesto v družbi, ki naj bi bila kriva za njegovo smrt, saj ga v času življenja ni hotela sprejeti.«[35] Pri Vidi Jeraj razmerje med družbo in pesnikom res ni izraženo neposredno, temveč le prek opozorila na pesnikov revni socialni položaj ter na posledico tega, beg v naravo in s tem v transcendenco lepote ter ustvarjalnosti: »Dete bil si, tako dete lačno, / ki na kruh pozabi sredi rož«. Avtorica pesnikov (romantični) eskapizem in idealizem povezuje z otroško »lepo dušo«, vendar za zaključno zaokrožitev podobe pesnika in zaključno poanto cikla kot tej nasprotno izpostavi njegovo odraslo možatost in moč za premagovanje življenjskega trpljenja. S tem je bodisi opozorila na značajsko dvojnost svojega prijatelja in umetniškega sopotnika bodisi preprečila, da »otroškost« romantičnega umetnika ne bi škodila njegovi javni podobi.

Viri

Jeraj, Vida, 1908: *Pesmi*. Ljubljana: L. Schwentner.
Poljanec, Ljudmila, 1906: *Poezije*. Ljubljana: L. Schwentner.
Župančič, Oton, 1957: *Zbrano delo 2*. Ljubljana: DZS.

Literatura

Boršnik, Marja, 1962: Študije in fragmenti. Maribor: Obzorja.
Dolgan, Marjan, 2001: *Pisma slovenskih književnikov o književnosti*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
Jensterle Doležal, Alenka, 2017: *Ključi od labirinta: o slovenski poeziji*. Maribor: Univerzitetna založba Univerze.
Jeraj, Vida, 2004: Mrtvemu pesniku Aleksandrovu. Irena Novak Popov (ur.): *Antologija slovenskih pesnic 1*. Ljubljana: Tuma. 61.
Koblar, France, 1949: Poljanec, Ljudmila (1874–1948). France Kidrič idr. *Slovenski biografski leksikon*: 7. zv. Peterlin - Pregelj C. Ljubljan, Slovenska akademija znanosti in umetnosti. 437.
Martinović, Juraj, 1976: *Poezija Dragotina Ketteja.* Ljubljana: Slovenska matica.
Mihurko Poniž, Katja, 2014: *Zapisano z njenim peresom: prelomi zgodnjih slovenskih književnic s paradigmo nacionalne literature*. Nova Gorica: Založba Univerze.
Novak-Popov, Irena, Juvan, Marko, 1989/90: Župančičev poklon (hommage) Murnu. *Jezik in slovstvo* 35/1–2. 4–14.

34 Prim. Irena Novak-Popov in Marko Juvan 1989/90: 8.

35 Župančič »v četrti kitici pripoveduje Murnovo biografsko zgodbo in razlaga genezo njegovega pesništva – kot kljubovalni odziv na omejujoče življenjske možnosti in kompenzacijo zanje« (Novak-Popov in Juvan, 1989/90: 7).

Novak-Popov, Irena, 2003: *Sprehodi po slovenski poeziji*. Maribor: Litera.
Pirjevec, Dušan, 1954: Opombe. Josip Murn, *Zbrano delo 2*. Ljubljana: DZS.
Pirjevec, Dušan, 1956: Opombe. Oton Župančič, *Zbrano delo 1*. Ljubljana: DZS.
Velikonja, Nataša, 2018: »Pa mi prihaja naproti deva vilinskega stasa«: Ljudmila Poljanec, lezbična pesnica. Greif, Tatjana, Velikonja, Nataša: *Zamolčane zgodovine*. Ljubljana: Škuc. 215–269.
Zadravec, Franc, 1970: *Zgodovina slovenskega slovstva*. Maribor: Obzorja.
Žerjal Pavlin, Vita, 2017: Slovenkine pesnice. Marta Verginella (ur.): *Slovenka: prvi ženski časopis (1997–1902).* Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 53–65.
Žerjal Pavlin, Vita, 2008: *Lirski cikel v slovenski poeziji 19. in 20. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Marijan Dović
Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti
Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede
marijan.dovic@zrc-sazu.si

Župančič – mojster besede: razstava v pesnikovi spominski hiši v Vinici

Prispevek predstavi najobsežnejši slovenski literarno-muzejski projekt zadnjih let, razstavo Župančič – mojster besede*, ki je nastala v letih 2014–2015 v okviru celovite prenove Spominske hiše Otona Župančiča Vinica (enota Belokranjskega muzeja Metlika). Nova postavitev poskuša Župančičevo vsestransko besedno mojstrstvo kar najbolj slikovito približati različnim skupinam obiskovalcev, posebno pozornost pa namenja otrokom.*

Župančičeva spominska hiša v Vinici ima razmeroma dolgo zgodovino: po Prešernovi (1939) in Cankarjevi (1948) je leta 1951 kot tretja zaokrožila ponudbo slovenskih institucionaliziranih literarnih muzejev.[1] Jože Dular, avtor knjižice Župančičeva *Vinica*, uvodoma takole vzklikne: »Kot je Vrba za zmerom povezana z imenom Prešerna in Vrhnika s Cankarjem, tako nam Vinica nerazdružno zazveni z imenom Otona Župančiča. Trojni V! Vrba, Vrhnika, Vinica!« (1980: 3). Podobno kot Cankarjeva vrhniška tudi Župančičeva viniška hiša ni povsem avtentična: prvotna stavba je namreč pogorela v požaru 1888, a novi lastnik, trgovec Janko Šimunović, jo je kmalu zatem spet postavil (gl. Dular 1980: 12–20). To dejstvo kajpada ni oviralo ureditve prve spominske zbirke, odprte komaj dve leti po pesnikovi smrti. Pripravil jo je Alfonz Gspan, pred hišo pa je bilo tedaj odkrito Župančičevo poprsje kiparja Jakoba Savinška.

Prvotna zbirka, postavljena v dveh manjših sobah, je bila razmeroma skromna. Zato so jo v letih 1976–1978 na pobudo Jožeta Dularja, tedanjega ravnatelja Belokranjskega muzeja, prostorsko razširili in preuredili. V sodelovanju z arhitektom Juretom Jakličem jo je zasnoval Jože Mahnič, literarni zgodovinar, ki je dve desetletji pozneje izpeljal tudi predzadnjo vsebinsko prenovo zbirke (z arhitektom Marjanom Lobodo), dokončano januarja 1998 (Brancelj Bednaršek 1998: 103–104).

Toda objekt je zaradi dotrajanosti kmalu postal problematičen. Njegova lastnica Občina Črnomelj je zato na razpisu pridobila sredstva Evropskega sklada za regionalni razvoj, ki jih je večinoma vložila v celostno gradbeno obnovo, del pa jih je namenila za pripravo nove razstave. S tem se je ponudila imenitna priložnost, da na novo premislimo vsebinsko tehtno in izčrpno Mahničevo postavitev, nezgrešljivo prežeto z duhom akademske slovenistike, in Župančičev literarni muzej nekoliko prilagodimo zahtevam novega tisočletja. V tem duhu je bila v okviru projekta Obnova Spominske hiše Otona Župančiča v letih 2014–2015 zasnovana in postavljena osrednja razstava *Župančič – mojster besede*. Vodstvo Belokranjskega muzeja Metlika, ki za hišo skrbi po vsebinski plati, je novo vsebino zaupalo avtorju tega prispevka, celovito likovno zasnovo je prispeval arhitekt Jurij Kocuvan (Studio 300, Novo mesto), pri pripravi pa je poleg kustosov Belokranjskega muzeja in izbranih umetnikov sodelovala tudi ustanova, ki hrani večino Župančičeve dediščine – Mestni muzej Ljubljana.[2]

1 Ta prispevek je nastal na povabilo uredništva – kot skrajšana in nekoliko predelana različica članka o Župančičevi razstavi, ki je izšel v *Jeziku in slovstvu* (Dović 2018).

2 Nepogrešljivi muzejski strokovni sodelavki sta bili Andreja Brancelj Bednaršek, direktorica Belokranjskega muzeja Metlika, in Dragica Trobec Zadnik, kustosinja Mestnega muzeja Ljubljana – za prijazno sodelovanje se obema (in še mnogim njunim kolegom in kolegicam) iskreno zahvaljujem.

Za težavno okoliščino se je izkazala skromna bera (avtentičnih) muzealij – materialnih ostalin iz pesnikovih belokranjskih časov namreč praktično ni. Ta problem, ki viniško zbirko pesti od njenih začetkov, je v veliki meri povezan s specifično usodo Župančičeve zapuščine, ki jo želim tu vsaj bežno skicirati. Župančičeva izredno bogata materialna dediščina – med drugim vključuje prek 3000 knjig – je namreč v letih 1949–1984 (kot kulturni spomenik!) ostala kar v pesnikovem ljubljanskem stanovanju na Veselovi ulici 8 (danes Valvasorjeva 8), leta 1984 pa je kot donacija družine prešla pod okrilje ljubljanskega Mestnega muzeja.[3] Muzej je v letih 1985–2000 v Mahničevi redakciji na ogled postavil Župančičevo spominsko zbirko, zasnovano kot rekonstrukcijo pesnikovega domovanja (postavil jo je arhitekt in scenograf Niko Matul), toda po celoviti prenovi muzejske stavbe v začetku novega tisočletja razstave ni obnovil. Po daljšem intermezzu je muzej leta 2008 Župančičevo spominsko zbirko naposled vnovič postavil na ogled, tokrat v Knjižnici Otona Župančiča na Kersnikovi 2 v Ljubljani, v nekoliko kompresirani redakciji kustosinje Dragice Trobec Zadnik in arhitekta Zdenka Bračevca; v tej obliki jo lahko vidimo še danes.

Kakor koli že, v Vinico so vedno prihajali – bržkone še to le po zaslugi Mahniča, ki je kot neprekosljivi specialist za Župančiča držal roko tako nad viniško kot nad poznejšo ljubljansko razstavo – le drobci z »bogatinove mize«. Nekoliko karikirano: problem viniške zbirke ni toliko, da se je znašla v napačni hiši, temveč mnogo bolj, da je z vidika muzealij že od začetka skoraj prazna. S te plati je torej več kot zadovoljivo, da nam je za novo postavitev od ljubljanske ustanove uspelo dobiti na posodo nekaj zanimivih predmetov, ki bodo v Vinici morda lepše zaživeli.[4]

***

Nova viniška razstava, tako kot vse dosedanje, ne temelji na materialnih artefaktih – konec koncev to tudi ni smisel literarnih muzejev. Namesto tega se opira na brezgrajno izročilo Mahničevih postavitev, po drugi strani pa vpeljuje nove prijeme, medije in tehnologije, da bi Župančičevo vsestransko besedno mojstrstvo kar najbolj slikovito približala različnim tipom obiskovalcev – od otrok, zaključenih skupin pa do vrhunskih poznavalcev in ljubiteljev poezije. Skoraj dosledno je postavljena dvojezično, v slovenščini in v angleščini, in tako prvič dostopna tudi tujcem.[5]

Razstava obiskovalca vodi skozi tri tematske sklope: Otroška poezija in Bela krajina, Župančičev salon, ter Župančič – mojster besede.

Prva soba: *Otroška poezija in Bela krajina*

Prva soba, v katero stopimo iz sprejemnice, nas uglasi z utripom Bele krajine pesnikovega otroštva, ki je Župančiča globinsko zaznamovala za vse življenje, obenem pa nas uvede v njegovo pesnjenje za otroke, ki mu je ravno tako ostajal zvest praktično do smrti. Župančič se nikdar ni trajno vrnil v rodne kraje, a dežela, »polna svetlobe in blagoglasja«, mu je za vedno ostala v srcu. Njegovo živo zanimanje za Belo krajino, njene ljudi in običaje, se odraža v najrazličnejših oblikah: od spominskih zapisov o mladosti in Belokranjcih, drobnih pesmic in posvetil do lastnoročnih skic za »krosna« (statve). Na levi (»belokranjski«) steni je beseda prepuščena pesniku: tu Župančič opeva skrite kotičke sveta svojega otroštva, sočutno opisuje propadanje svojega očeta Franca Zupančiča, nekdaj uspešnega dragatuškega trgovca in gostilničarja (Štacunár Andrej, *Dom in svet* 1898), ali pripoveduje o legendarnem »Varalu« (*Gospodična Cizara*, 1911), s katerim je hudomušni cigan Martin ukanil postavljaškega

3 Z izjemo večine rokopisov – ti so šli v NUK; podrobneje Mahnič 1985a: 22–25.

4 Originale, ki so v lasti Belokranjskega muzeja, skorajda lahko štejemo na prste: žepna ura, orglice, svinčnik, kompleta kart, nekaj rokopisov, izvodi z rokopisnimi posvetili, Jakčeva portreta, Bernekerjev kip, Štovičkov relief, Dremljeva posmrtna maska (obstaja več odlitkov).

5 Avtorica novih pesniških prevodov je Nada Grošelj, spremna besedila pa je prevedla Tadeja Dović.

semiškega dekana. Sem in tja spregovorijo tudi Župančičevi bližnji, ki se spominjajo pesnikovega poletnega pešačenja iz daljnega Novega mesta, pa prijateljica Lili Novy, ki ji je Župančič pravil o kozlu na dragatuški strehi. »Spregovori« tudi pesnikova roka – od redkih originalnih rokopisov, ki jih ima viniška zbirka, so izpostavljeni trije: *Da li grem ovod prav v Vinico?*, *Devet, deset let te že nisem videl* (oba okrog 1914) ter dragocena črtica *Nagel pogled v preteklost* (1932, natisnjena v reviji *Kresnice*), v kateri se kot v filmu nizajo prizori iz Župančičeve mladosti in izostreni opisi belokranjskih posebnežev.

Duh pesnikove »skrivnostne zibke«, kot Župančič v priložnostni rokopisni pesmi imenuje Belo krajino, je skušal v prizmo objektiva ujeti fotograf Borut Peterlin, ki se je odpravil na vizualno raziskovanje krajev Župančičeve mladosti – Dragatuša, Vinice in doline reke Kolpe. Pri izdelavi serije Župančičeva Bela krajina je uporabil virtuozni mokri kolodij na steklu oz. ambrotipijo, pionirsko fotografsko tehniko iz leta 1851, ki je razcvet doživljala v drugi polovici 19. stoletja, torej v času Župančičeve mladosti. Tako je obiskovalcem na svojski način približal enkratne, čudovite kraje, ki jih, kot pravi pesnik v legendi *Pokopališče sv. Barbare*, ne pozabi, »kdor se svetlobe njih je nasesal« (Župančič 1957 [*ZD* II]: 217).

Vitrina pod oknom predstavi otroško poezijo: originalne natise, izdaje in ponatise Župančičevih otroških pesmi – od prvih otroških pesmi iz leta 1894, *Pesmi nagajivke* o »zimi beli« (1895) in prve otroške zbirke *Pisanice* (1900), do zbirke *Sto ugank* (1915) in *Cicibana* (1915), ki je morda še danes najbolj znana in priljubljena knjižica izvirnih slovenskih otroških pesmi. Na levem robu vitrine je vgrajena tablica, občutljiva na dotik, in slušalke, s katerimi je mogoče poslušati pesmi *Na Jurjevo* (iz *Pisanic*) in *Ciciban – Cicifuj* (iz *Cicibana*). *Cicibana* interpretira dramski igralec Branko Jordan, pri pesmi *Na Jurjevo* pa glas igralca dopolnjuje izvirna glasba v izvedbi Godalnega kvarteta Corcoras.

Na panojih na desni strani najdemo *Palčke Poljance* (1907), *Lahkih nog naokrog* (1912), *Pokonci izpod korenin* (1927), antologijo *Mehurčki in petdeset ugank* (1980) in rokopisne osnutke za nedokončano *Abecedo na polju in gozdu* (izšla šele 1986). Otroške obiskovalce še posebej pritegne mladostna pesmica *Želje belokranjskega dečka* z veliko ilustracijo, popestrena z etnografsko opremo, a tudi pesmice *Lenka*, *Ples kralja Matjaža*, *Pesem nagajivka* – vse tudi v novem angleškem prevodu Nade Grošelj in z ilustracijami Polone Pačnik. Podobo Župančiča za otroke dopolnijo *Cicibanove uganke*, otroški igralni kotiček z mizico v prvem nadstropju hiše, kamor so umeščena različna risarska orodja, listi iz pobarvanke *Petindvajset ugank* (črno-bele ilustracije je prispevala Polona Pačnik), žig oz. »ekslibris« za igro-žigosanje ter kviz o Župančiču. Na panoju v kotičku so še dodatne ugankarske igrice z dvižnimi ploščicami: na ploščici so zapisana besedila ugank, pod njimi pa (ilustrirane) rešitve; kot zanimivost je na ta način prikazan tudi (edini znani) Župančičev rebus (»Jajce več kot puta ve«).

Druga soba: Župančičev salon

Interier druge sobe je urejen kot udoben meščanski salon z omarami, komodo, naslonjači in mizico ter velikim zaslonom na dotik. V Župančičevem salonu si obiskovalec ogleda izbor dragocenih predmetov iz Župančičeve zapuščine, se poda na virtualni sprehod po pesnikovi domači knjižnici, občuduje originale in reprodukcije portretov, ki so jih ustvarili znani slovenski likovni umetniki, ter presenečen spozna, da je Župančič tudi sam dolga leta risal in slikal. Lahko pa se le namesti v udoben naslonjač, vzame v roke knjigo iz Župančičeve knjižne zbirke ali pa si na zaslonskem meniju predvaja katerega izmed zvočnih in videoposnetkov.

Zven Župančičevega glasu je ohranjen na treh posnetkih iz arhivov Radia Slovenija: nagovor *Osvoboditeljem* na Kongresnem trgu 10. maja 1945, recitacija Prešernove *Zdravljice* na proslavi februarja 1946 v ljubljanski Operi ter interpretacija lastne pesmi *Kar je kovina* iz leta 1948. Poleg teh je na kakovostni avdioopremi prek zaslona na dotik mogoče predvajati tudi dvanajst novih zvočnih interpretacij Župančičevih pesmi – tistih, ki so sicer dostopne v vitrinah s slušalkami.

Posebej zamudna je bila priprava video materialov, ki jih je bilo treba izbrskati iz drobovij arhiva osrednje slovenske medijske hiše. Za zaslon na dotik smo pripravili štiri kratke videoizseke, v katerih nastopa pesnik – in sicer zgodovinski nagovor *Osvoboditeljem* (1:02, 1945), igriv posnetek Župančič z vnučkom Matejem (0:24, 1945), izsek iz oddaje Župančič in slovensko gledališče (0:53, 1949) in skoraj po naključju odkrito dragoceno kratko sekvenco Župančičeva spominska hiša v Vinici, ki prikazuje najstarejšo postavitev viniške raziskave (0:48, 1963). Poleg originalnih posnetkov je mogoče predvajati tudi kratki film *Poet* (9:15, 2015), ki je nastal na podlagi pridobljenega videogradiva po originalnem scenariju pisatelja in režiserja Nejca Gazvode (in je za skupine na voljo tudi v kletnem kinu).

V salonu desno od zaslona stoji večja knjižna omara, Župančičeva knjižna zbirka. Njeno snovanje je vodila želja, da temeljna Župančičeva dela in dela o njem obiskovalcem ponudimo v prosto dostopni obliki, ne le pod vitrinami. Med knjigami najdemo poezijo, antologije, knjige, ki jih je pesnik prevedel v slovenščino, dvanajstero knjig kanoničnih *Zbranih del*, prevode Župančiča v tuje jezike ter dela, ki so jih o njem pisali drugi. (Redkejše originalne izdaje, ki jih ni bilo mogoče dati v prosto rabo, si je mogoče ogledati v naslednji sobi.) V zaprti del omare smo umestili nekaj originalnih predmetov, ki jih ima v posesti Belokranjski muzej ali pa jih je za razstavo posodil Mestni muzej Ljubljana: igralne karte, nekaj listin in tiskovin, manšetni gumbi, značke, etui, kipec, svilene rute, očala z etuijem, zadnji svinčnik, žepna ura, razglednice in nekaj listin. Ob omari je v obliki manjšega samostoječega zaslona na dotik na voljo še ena opazna pridobitev nove razstave – aplikacija Župančičeva domača knjižnica, s katero se je mogoče podati na virtualni sprehod po Župančičevi edinstveni zasebni knjižnici in se prepričati o njegovi kozmopolitski širini.[6]

Interier salona poleg Župančičevega lesenega vojaškega kovčka z začetka 20. stoletja krasijo originalne likovne upodobitve pesnika: karikatura Hinka Smrekarja (1925, tuš), bronasti reliefni portret Vladimirja Štovička (okrog 1945), originala Božidarja Jakca (portret iz 1947, rjava kreda, in upodobitev Župančiča na mrtvaškem odru iz 1949, jedkanica); k zbirki je dodan tudi nov pesnikov portret Polone Pačnik (2015). Na stenah je nekaj originalnih rokopisov, grafiki Elka Justina ter reprodukcije pomembnih odlikovanj, ki jih v izvirniku hrani NUK: med številnimi smo izbrali francosko legijo časti (1923), diplomo ob sprejemu v AZU (1938) in dekret o podelitvi naziva »ljudski umetnik« (1948).

Marsikaterega obiskovalca utegne prijetno presenetiti, da je Župančič tudi sam risal in slikal; z likovno umetnostjo se je ljubiteljsko ukvarjal skoraj vse življenje. V beležnice, skicirke in celo knjige je risal v različnih tehnikah: najpogosteje je uporabljal svinčnik (grafit) in pero s črnilom ali s tušem, rad pa je slikal tudi akvarele in pastele. Med motivi so ljubljanske vedute (grad, Robbov vodnjak s stolnico, gostilna Figovec), krajine iz Loške doline, večinoma nastale v tridesetih letih 20. stoletja (gradič v Koči vasi, ostrnice, drevesa), Bled, Barbat na Rabu in drugi kraji, kamor je potoval, a tudi tihožitja, interierji in avtoportreti. Mestni muzej Ljubljana hrani obsežno Župančičevo likovno zapuščino, ki doslej še ni bila strokovno ovrednotena in predstavljena javnosti. Na stene viniškega »salona« smo umestili tri izposojene Župančičeve originale – *Avtoportret* (okrog 1930, perorisba), *Med ostrnicami* (okrog 1933, tuš) in nedatirano *Blejsko jezero z otokom*, poleg tega pa še kolaž reprodukcij drugih risb iz prve polovice 20. stoletja v različnih tehnikah, ki prikažejo Župančiča kot vsestranskega amaterskega likovnika.

6 Skrben bibliografski popis so pripravili v Mestnem muzeju Ljubljana, Dragica Trobec Zadnik pa nam je podatkovno bazo ljubeznivo prepustila v nadaljnjo redakcijo. Aplikacijo smo pripravili v sodelovanju z metliškim podjetjem Partner – programerjema Samom in Gregorjem Prevalškom.

Tretja soba: Župančič – mojster besede

Osrednja muzejska soba predstavlja Župančiča kot umetnika – velemojstra slovenske pesniške besede. Organizacijo prostora v njej določa pet talnih vitrin, od katerih vsaka predstavi po eno izmed petih Župančičevih samostojnih zbirk za odrasle: *Čaša opojnosti* (1899), *Čez plan* (1904), *Samogovori* (1908), *V zarje Vidove* (1920) in *Zimzelen pod snegom* (1945); kronološko si v prostoru sledijo od leve proti desni. Vsaka zbirka je predstavljena z originalnimi tiski, (skeniranimi) rokopisi, izjavami, dokumenti in kritičnimi odzivi ter pospremljena s pojasnili v slovenščini in angleščini. Intimnejšo izkušnjo dveh Župančičevih pesmi iz vsake zbirke pa omogočajo predvajalniki s slušalkami.

Poleg talnih vitrin je v sobi še visoka vitrina, v kateri so pomembne publikacije, ki jih ni bilo mogoče uvrstiti v prosto dostopni nabor. Med njimi so *Mlada pota* (1920/1921), tragedija *Veronika Deseniška* (1924), Župančičevo osrednje dramsko delo, ki je sprožilo nenavadno ostro polemiko, zgodnja izdaja *Del Otona Župančiča* (1936–1950) in antologije. Predstavljeni so faksimili in bibliofilske izdaje ter številni prevodi v tuje jezike. Župančičeva dela sodijo med najbolj prevajana v slovenski literaturi: kot izkazuje bibliografija Franceta Dobrovoljca v zborniku *Oton Župančič v prevodih* (Moder 1980: 148–225), so bila od začetka 20. stoletja do leta 1980 prevedena v dvaindvajset evropskih jezikov. Župančič za življenja ni dočakal le ponatisov, antologij in prevodov, temveč tudi biografske monografije, celo v tujih jezikih: med njimi so italijanska *Ottone Župančič* Artura Cronie (Rim, 1928), *Jubilejni zbornik za petdesetletnico Otona Župančiča* (1928, ur. Fran Albreht), francoska *Oton Joupantchitch, poète slovène* Luciena Tesnièra (Pariz, 1931) in *Oton Župančič* Josipa Vidmarja (1934).

Še impresivnejši je korpus Župančičevih knjižnih prevodov klasikov svetovne književnosti v slovenščino. Še danes trdno stoji Mahničeva ugotovitev, da »Župančič ni le začetnik leposlovnega prevajanja iz izvirnikov, temveč je po svojih umetniških dosežkih nesporno tudi prvi vrhunski prevajalec pri nas« (Mahnič 1998: 260). Župančič je zapustil orjaški prevajalski opus: največ je prevajal angleške, francoske, nemške, ruske, italijanske in španske avtorje. Njegovo prevodno delo je komajda mogoče ustrezno predstaviti s hrbtišči debelih knjig, postavljenih drugo ob drugo – še najbolje se vpogledu v dih jemajočo celoto približamo s pomočjo bibliografije Janka Modra, ki si jo je mogoče ogledati v posebni knjižici ob vitrini s prevodi.

Vzporedno z vitrinami, ki obiskovalca vodijo skozi pet zbirk in druga središčna dela, je na stenskih panojih prikazana Župančičeva umetniška in življenjska pot. Pripoved ravno tako krožno poteka od leve proti desni in se časovno približno ujema z razporeditvijo zbirk. Del panojev faktografsko – v petih etapah – prikaže ključne momente Župančičevega življenja in kariere. Suhoparno podobo, ki jo daje kronologija v letnicah, dopolnijo vizualno razgibani panoji – ti Župančiča predstavijo kot umetnika, intelektualca, kulturnega in političnega veljaka, po drugi strani pa plastično orišejo njegovo zasebno in družinsko življenje. V strokovnem pogledu so podatki, ki jih prikazuje tretja soba, večidel kompilacija znanja, ki so ga doslej o Župančiču nagrmadile generacije slovenistov – z izjemo dveh drobnih inovacij. Ena izmed njiju je pesnikov izpopolnjeni rodovnik (gl. Dović 2018: 124).

Z Župančičevo biografijo so se ukvarjali številni literarni zgodovinarji in drugi raziskovalci, zato je odsotnost dobrega rodovniškega prikaza kar nekoliko presenetljiva – celo podrobni prikaz Evgena Lovšina v knjigi *Rod in mladost Otona Župančiča* namreč skoraj povsem zanemari očetovo vejo rodbine, izhajajočo iz okolice Dolenjskih Toplic (Lovšin 1975: 224–225). Za novo postavitev smo izdelali nov, izpopolnjen rodovnik, ki je nastal na podlagi podrobnih arhivskih raziskav pesnikove vnukinje Alenke Župančič in je tu prvič objavljen v tiskani obliki. Posebej velja opozoriti na dejstvo, da Oton ni bil prvi otrok Župančičevih: leto pred njim je bila namreč v Dragatušu (sic!) rojena Slavica, krščena Ignacija Marija, ki je živela le dvanajst dni. Literarni zgodovinarji, ki so Župančiča praviloma šteli

za prvorojenca, kot prvi kraj bivanja mlade družine pa navajali Vinico, so se torej motili. Na obe zmoti, ki sta se neskončno reciklirali v pesnikovih biografijah, je prepričljivo opozorila ravno pesnikova vnukinja (Župančič 2015).

Na panojih zatem sledimo pesnikovemu belokranjskemu otroštvu, nadaljujemo po poti šolanja v Novo mesto in Ljubljano, kjer se je rojevala slovenska moderna, na dekadentni Dunaj, kjer je Župančič s Cankarjem zahajal v sloviti literarni klub, pa na vojaščino v Eggenberg pri Gradcu ter zatem med mlade bavarske plemiče, ki jim je bil v letih 1904–1909 domači učitelj. S pesnikom se vrnemo nazaj v Slovenijo, kjer se je hitro uveljavil kot vodilni pesnik svoje generacije in leta 1917 v *Ljubljanskem zvonu* z mojstrskim kratkim esejem *Ritem in metrum* obračunal z načeli mehanicistične metrike. Podoživljamo pieteto njegovega romanja v Shakespearjev Stratford, spoznamo njegov odnos do problematike izseljevanja v ZDA in Kanado in zlasti razvpiti esej *Adamič in slovenstvo* (1932) – pogumno intervencijo v nacionalistični diskurz, v kateri je Župančič razgrnil svoj kozmopolitski koncept jezika/naroda, s tem pa sprožil ostre kritike, ki so vodile v njegov začasni umik iz javnosti.

Župančič za razliko od večine ikoničnih figur slovenske literature (Prešeren, Levstik, Cankar, Kette, Murn, Kosovel …) še zdaleč ni bil stereotipna žrtev kakšne »Prešernovske strukture« – nasprotno, lahko bi rekli, da je pri nas vpeljal vzorec uspešne, ugledne pisateljske kariere. Njegovo življenje je zlasti v zadnjem desetletju dobilo izrazitejšo politično dimenzijo. Čeprav dotlej ni veljal za izrazitega levičarja, je že 6. 9. 1941, na začetku druge svetovne vojne, v ilegalnem vestniku OF *Slovenski poročevalec* anonimno objavil bojevito pesem *Pojte za menoj!* (pozneje bolj znano kot *Veš, poet, svoj dolg?*), ki je postala ena od himen partizanskega odpora (Mahnič 1985b: 10–11). Po vojni se je kot izjemna kulturna in moralna avtoriteta z velikim žarom vključil v gradnjo nove, socialistične prihodnosti. Že ob poznih jubilejih so mu v tisku namenjali celotne naslovne strani, ob njegovi smrti pa so se mediji odzvali z danes nepojmljivo zavzetostjo. Pesnikov izjemni ugled se je naposled manifestiral na pogrebu 14. 6. 1949: slovesnosti z žalnim sprevodom se je poleg slovenske politične in kulturniške elite ter delegacij iz Jugoslavije in tujine – po oceni *Ljudske pravice* – udeležilo kar 25.000 ljudi.

Razstavo sklene prikaz Župančičeve posmrtne kanonizacije, ki je bila doslej slabše raziskana: odpiranje muzejev, odkrivanje spomenikov (po Savinškovem leta 1951 je bil pred metliškim gradom leta 1978 odkrit doprsni kip Zdenka Kalina, v Ljubljani na Dalmatinovi 1 pa leta 1994 doprsni kip Jiřija Bezlaja) in kanonična izdaja opusa v dvanajstih knjigah *Zbranih del slovenskih pesnikov in pisateljev* (1956–1992, ur. Josip Vidmar, Dušan Pirjevec in Jože Mahnič). Omembo si vsekakor zasluži kartografski prikaz Župančičevih spominskih obeležij, poleg rodovnika še ena opazna noviteta te razstave. Nedavna raziskava *Prostor slovenske literarne kulture* je pokazala, da Župančič sledi rekorderjema Prešernu (134 enot) in Cankarju (102 enoti) tudi po številu spominskih obeležij (zabeležili smo 50 enot – od doprsnih kipov do ustanov in številnih ulic; prim. Dović 2016: 187). Kot kaže karta, ki smo jo izdelali v sodelovanju z geografi ZRC SAZU, so v duhu bratstva in enotnosti po drugi svetovni vojni tudi mnoga mesta v tedanji Jugoslaviji dobila Župančičevo ulico; nekaj Župančičevih enot se nahaja še v zamejstvu, doprsni spomenik pa najdemo celo v Avstraliji (Dović 2018: 126).

***

Razstava v Vinici se naslanja na tehtno vsebinsko izročilo predhodnih postavitev, a vpeljuje nove prijeme, medije in tehnologije, da bi obiskovalcem kar najbolj slikovito približala Župančičevo vsestransko besedno mojstrstvo. Njena nova pridobitev so vsekakor sveže interpretacije Župančičevih pesmi, dokumentarni film, nove fotografske in likovne stvaritve, privlačna avdio in video oprema ter poudarek na motiviranju mlajših obiskovalcev.

Med strokovnimi novostmi pa velja še enkrat omeniti rodovnik, prikaz pesnikove kanonizacije ter dejstvo, da je razstava dvojezična in s tem prvič dostopna tujcem.

Razstava o Župančiču ni edina razstava viniške hiše. Ob prenovi je namreč nastala tudi manjša razstava *Vinica – stoletja ob reki Kolpi*, ki so jo zasnovali Janez Weiss (Mestna muzejska zbirka Črnomelj) ter Anita Matkovič in Andreja Brancelj Bednaršek (Belokranjski muzej Metlika), že od junija 2011 pa v prvem nadstropju hiše stoji razstava *Zaslužni Belokranjci* Andreje Brancelj Bednaršek. Obnovljena muzejska hiša s tremi pretehtanimi razstavnimi sklopi, ki je bila v novi podobi za javnost svečano odprta 11. novembra 2015, se na ta način predstavlja z vsebinsko zaokroženo, predvsem pa modernejšo in privlačnejšo podobo.

Veliki pesnik in prevajalec seveda ohranja središčno mesto v »svoji« spominski hiši. Njena nova vsebina skuša živo pritegniti zlasti otroke, ki jim je namenjena mnogo večja pozornost kot doslej: v tem smislu so oblikovani kletni kino, kjer se predvaja *Poet* Nejca Gazvode, predvajalniki za zvok in video (slušalke, zasloni), kotiček Cicibanove uganke, še zlasti pa tematska igrala na Župančičevem vrtu za hišo. Poleg gugalnic z ilustriranimi motivi Župančičevih otroških pesmi (kokotiček iz Lenke, konjiček, Kraljevič Marko, Ljutica Bogdan) ter pitnika s Cicibanom in ptičko je tu središčni objekt vsekakor didaktični čebelnjak – oblikovan kot tipično slovenski, le nekoliko pomanjšan – z dvanajstimi ugankami: na dvižnih ploščicah je besedilo, za njimi pa so skrite barvito ilustrirane rešitve.

Mojster besede je v mali obmejni Vinici zaživel v novi redakciji, za katero upamo, da se bo izkazala primerna za novo tisočletje. Naj od tod še dolgo nagovarja vse, ki se jih je – nemara že v najzgodnejših letih (z *Mehurčki*, *Lenko*, »zimo belo«, nabritimi ugankami) – dotaknila Župančičeva čarobna pesniška umetnost.

Viri

Belokranjski muzej Metlika: Arhiv predhodnih postavitev Župančičevih razstav v Vinici.
Mestni muzej Ljubljana (MGML): Zapuščina Otona Župančiča.
Župančič, Oton: *Zbrano delo I–XII* (1956–1992). Ljubljana: DZS.

Literatura

Brancelj Bednaršek, Andreja, 1998: Dve prenovljeni stalni razstavi Belokranjskega muzeja. *Argo* 41/1–2. 103–105.
Dović, Marijan, 2016: Prostor spomina: spominska obeležja slovenske literarne kulture. Marko Juvan (ur.): *Prostori slovenske književnosti*. Ljubljana: ZRC SAZU. 181–205.
Dović, Marijan, 2018: »Mojster besede« za tretje tisočletje. *Jezik in slovstvo* 63/1. 113–128.
Dular, Jože, 1980: *Župančičeva Vinica*. Maribor: Obzorja, 1980.
Lovšin, Evgen, 1975: *Rod in mladost Otona Župančiča*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
Mahnič, Jože, 1985a: *Župančičeva spominska zbirka – Mestni muzej Ljubljana*. Maribor: Obzorja.
Mahnič, Jože, 1985b: Župančičevo sodelovanje in objave v NOB. *Jezik in slovstvo* 31/1. 10–14.
Mahnič, Jože, 1998: *Oton Župančič: ustvarjanje, razvoj, recepcija*. Ljubljana: DZS.
Moder, Janko (ur.), 1980: *Oton Župančič v prevodih*. Koper: Lipa.
Trobec Zadnik, Dragica in Trajkovski, Nataša, 2015: Župančičeva zapuščina in njegova osebna knjižnica. *Knjižnica* 59/3. 105–120.
Župančič, Alenka, 2015: Slavica (Ignacija), prezrta sestra Otona Župančiča. *Kronika* 63/2. 287–292.
Župančič, Oton, 1957: *Zbrano delo II*. Ljubljana: DZS.

Milena Mileva Blažić
Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta, Oddelek za razredni pouk
milena.blazic@pef.uni-lj.si

Otroške pesmi Otona Župančiča

Prispevek obravnava otroške pesmi slovenskega klasika Otona Župančiča, ki je pisal za odrasle in mlade bralce in je zato večnaslovniški avtor (ang. crossover). Njegovo delo je predstavljeno po ustvarjalnih fazah, od prve pesniške zbirke za otroke Pisanice *(1900), prek* Ciciban in še kaj *(1915) in* Sto ugank – tristo zadrg, tristo zank *(1919) ter prepesnitev. V literarni sistem je vstopil kot avtor z izrazito poetiko, ki se je navezovala na ljudsko izročilo. Že med dvema vojnama so bile njegove otroške pesmi stalen repertoar, pozneje so ponarodele, tudi zaradi likovnih upodobitev in uglasbitev. Ob njegovi avtorski poeziji se je razvijala otroška ilustracija, njegov lik Ciciban pa je postal nacionalni junak.*

Uvod

Jože Mahnič obravnava otroške pesmi v peti od dvanajstih knjig *Župančičevega* Zbranega dela, pri čemer jih deli na štiri faze. V prvem obdobju (1894−1905) je Župančič objavljal za otroke v *Domu in svetu* ter otroških revijah *Angelček*, *Vrtec* in *Zvonček*. Za to obdobje je značilno uporabljanje psevdonimov. V prvi zbirki za odrasle *Čaša opojnosti* (1899) je v razdelek Jutro vključil osem otroških pesmi (*Barčica*, *Gini*, *Kanglica*, *Mak*, *Na poljani*, *Oblaček*, *V saneh* in *Zvezdice*), že leto pozneje pa je izšla prva zbirka otroških pesmi *Pisanic*e (1900). V drugem obdobju (1907−1910) je svet otroške književnosti dopolnil s prevodi in priredbami, zbirko *Palčki Poljanci* (1907) je priredil po Ernstu Kreidolfu *Die Wiesenzwerge* (1902). V tretje obdobje (1910−1915) sodijo osrednja zbirka *Ciciban in še kaj* (1915) in *Sto ugank – tristo zadrg, tristo zank* (1919). V četrtem obdobju (1927−1949) je prevajal: *Pokonci izpod korenin* (1927) in *Pravljica o carju Saltanu* (1937). Z današnjega stališča bi bilo smiselno Župančičeve mladinske pesmi klasificirati drugače, in sicer na revijalno, monografsko, antologijsko fazo in fazo internacionalizacije.

Revijalna faza

V revijalni fazi med letoma 1894−1898 je Župančič za otroke objavljal v revijah. Začel je kot 16-letni dijak, čeprav je celo že pred tem objavljal v dijaškem glasilu *Slovenska vila*. Anton Slodnjak to njegovo ustvarjanje predstavi takole:

> Mladinske pesmi so pomembnejše za umevanje Župančičevega ustvarjanja kakor pesmi v *Čaši opojnosti*. Tiste pesniške prvine namreč, ki jih je Župančič prevzel na pesniško pot, živijo že v mladinskih pesmih v Vrtcu in Angelčku ne samo vsebinsko, temveč tudi oblikovno in jezikovno. V najzgodnejših Zupančičevih mladinskih pesmih slišimo belokranjske izraze, odmeve slovenske, srbske, hrvaške in ukrajinske narodne pesmi. (Slodnjak 1934: 383.)

V reviji *Dom in svet* je v letih 1894−1898 objavljal za odrasle (20 pesmi s psevdonimom (O.) Gojko), s tem da so nekatere pesmi pozneje postale tudi otroške (*Bora*, *Veter*). V njih je najti motivno-tematsko povezavo z ljudskim slovstvom (*Narodna pesem*) in Orientom (*Pripovedka o bedastem carju*, *Vlahinja in Žid*, *Zviti Hafiz: orientalska pripovedka*). V *Ljubljanskem zvonu* 1896−1898 je objavljal pod psevdonimom Aleksij Nikolajev (*Essehrin kip*, *Gizela*, *Kmečka balada*, *Narodna pesem*, *Nedolžnost*, *Ribič*, *Slovo*, *Stari Kiš*). Po do sedaj

najdenih virih je 22 pesmi za otroke pod psevdonimom Smiljan Smiljanič objavil v reviji *Angelček* (1894−1898), v reviji *Vrtec* (1895–1898) 29 pesmi, v reviji *Zvonček* pa 22 pesmi v letih 1924−1938.

Monografska faza

Obdobje 1900−1915 pomeni vrh Župančičeve otroške poezije. Zbirka *Pisanice: pesmi za mladost* (1900) se že z naslovom navezuje na razsvetljenski pesniški almanah *Pisanic*e *od lepih umetnosti* (1779−1781), kar priča o njegovi zgodovinski zavesti in se hkrati povezuje z zbirko Engelberta Gangla *Pisanice slovenski mladini* (1896). Tedanja kritika je Župančičevo zbirko sprejela zelo pozitivno, prav tako tudi secesijsko oblikovano naslovnico in grafične vinjete/okraske arhitekta Ivana Jagra, ki se je ukvarjal s slovenskimi in slovanskimi vzorci na pisanicah (pirhih). Za katoliško stran jo je ocenil Janko Šanda v *Domu in svetu*:

> Ako se slednjič oziramo na razvoj pesnika samega, smemo z veseljem opomniti, da pomenjajo »*Pisanice*‘ za pesnika lep napredek. Če namreč »*Pisanice*« primerjamo s »Časo opojnosti«, vidi se takoj, da se je pesnik dvignil iz zatohlega vzduha nizkotnosti v sveži zrak čiste poezije, čiste lepote. Tudi s tega stališča »*Pisanice*« veselo pozdravljamo, želeč, da bi pesnik na podlagi zdravih nazorov še napredoval. (Šanda 1900: 334.)

V liberalnem *Ljubljanskem zvonu* je zbirko podrobno analiziral E. Gangl in na koncu zapisal:

> Drugi kulturni narodi se ponašajo z bogato mladinsko literaturo. Vedo, kolike vrednosti je za mladino lepa knjiga, polna poezije in življenja, ki diha iz njega sveža mladost. Pri nas smo v tem obziru še na slabem. Omare, kamor shranja naša mladina svoje knjige, so prazne ... Zupančič je obogatil s »*Pisanic*ami« to nase uboštvo, in v mladinskih bibliotekah jim sodi vkljub temu, kar sem jim očital, odlično mesto. (Gangl 1900: 324.)

Druga zbirka *Ciciban in še kaj* (1915) prinaša novih 31 pesmi. Župančič, ki je razvijal slovensko otroško poezijo in mladinsko književnost sploh, je s svojimi zbirkami spodbujal tudi razvoj ilustracije. Druga izdaja *Cicibana* (s krajšim naslovom) je iz leta 1922, tretja iz leta 1932 pa že vsebuje ilustracije Nikolaja Pirnata. Gre za klasične ilustracije, z risbo na eni strani in besedilom na drugi, nekaj pesmi pa je v obliki slikopisa in/ali stripa (*Lenka*, *Medved z medom*, *Zlato v Blatni vasi*). Z Župančičem in založnikom Schwentnerjem se je torej začelo tudi obdobje slikanic na Slovenskem. Ravno ta knjižna oblika sintetično združenega verbalnega in vizualnega je poganjala razvoj slovenske mladinske književnosti: Schwentnerjevi izdaji Cicibana je kmalu sledila prva slovenska »knjižnica za otroke«, Levstikov *Martin Krpan* z ilustracijami Hinka Smrekarja (1917).

Slikanica *Lahkih nog naokrog* (1912) (15 pesmi) je zanimiv primer slikanice po tujih zgledih, predloga je nemška slikanica z verzi Heinricha Meiseja[1] in ilustracijami slikarke Gertrude Caspari. Ob 25-obletnici pesnikove smrti je v zbirki Velike slikanice izšla nova izdaja teh pesmi z ilustracijami Maričke Koren. Urednik N. Grafenauer je v kratki spremni besedi zapisal, da nova podoba združuje slovenskega pesnika in slovensko ilustratorko, s čimer je založba na simbolen način uresničila pesnikovo željo: »Človek bi rad podal otrokom kaj čisto domačega, v besedi in sliki slovenskega, potem bi imelo trajen kulturen in vzgojevalen pomen – ni vrag, da so te stvari tako drage.« (Župančič 1974: 21). Kot je zapisal sam, je nemške verze izvirno prepesnil in/ali napisal nove k slikam iz predloge (Župančič 1970: 282−285, Župančič 1978: 167). Ker so se glede izvirnosti že ob izidu pojavile polemike, je v Slovanu pojasnil: »Pesmice so izvirno slovenske, brez vsakega ozira na prvotno nemško

1 Heinrich Meise je nemški otroški pesnik, ki je z ilustratorko Gertrud Caspari izdal slikanice *Wenn‘s regnet und schneit* (1908) in *Spiel und Scherz und ein wenig Schmerz* (1909).

besedilo.« (Jevnikar 1978: 23) Tretja Župančičeva knjiga je *Sto ugank – tristo zadrg, tristo zank* (1915), v poznejših izdajah z naslovom *Sto ugank*.

Ob tem se je treba zavedati, da so nekateri Župančičevi verzi ponarodeli, četudi so bili avtorske priredbe oz. prevodi. Tako *Palčki Poljanci* (1907) niso njegovo avtorsko delo, temveč prevod iz nemščine (Ernst Kreidolf: *Die Wiesenzwerge*, 1902). »Župančič ga ne ceni dosti. Za literarnega historika pa je vendar vsaj imena vredna, ko nosi Žup. ime. Knjiga je rariteta. Format isti kot slikanica *Lahkih nog naokrog*, samo ilustracije nebeško lepe (nemške!) in je bila knjiga v tem oziru ena najlepših mladinskih.« (Benčina v Jevnikar 1978: 21).

Zelo priljubljena sta bila prevod dela Sybille von Olfers *Etwas von der Wurzekindern* (1925) kot *Pokonci izpod korenin* (1927), ki je do l. 2008 izšel sedemkrat, in prevod Puškinove *Pravljice o carju Saltanu* iz leta 1937 v petih ponatisih, če upoštevamo le knjižne/slikaniške izdaje − leta 1950 je izšla kot slikanica z risbami Toneta Kralja, nato 1986 ponatisnjena s spremno besedo N. Grafenauerja; mnogokrat je bila uprizorjena v gledališču.

Antologijska faza

V antologijski fazi so se zbirke pesmi tiskale kot slikanice: *Abeceda na polju in v gozdu*[2] (ilustracije Jelke Reichman, 8 izdaj), *Ciciban* (ilustracije Nikolaja Pirnata, Marlenke Stupica, Jelke Reichman, Dunje Kofler, 33 izdaj), *Kanglica* (ilustracije N. Pirnata, 4 izdaje), *Mehurčki* (ilustracije M. Stupica, 30 izdaj), *Uganke* (izdajo iz 1948 je ilustrirala M. Stupica, iz 1975 Melita Vovk, iz 1998 Marjan Manček).

Antologija *Izbrana mladinska beseda* (1978) je namenjena različnim naslovnikom, saj vsebuje Župančičeve pesmi, spremno besedo in opombe A. Glazer. *Zbrano delo* Otona Župančiča v 12 knjigah (1956–1992, *Otroške pesmi s prevodi* so v 5. knjigi, 1970) je temeljno znanstveno-kritično delo za celoten Župančičev opus, ki pa bi ga bilo treba posodabljati z novimi interpretacijami.

Internacionalizacija

Že v času življenja, ob 50 obletnici, je O. Župančič doživel internacionalizacijo svojega dela v monografiji Artura Cronie *Ottone Župančič* (1928). M. Juvan z glagolnikom »svetovljenje« (Juvan 2019: 221) označuje umeščanje akterjev partikularnega literarnega sistema v univerzalni prostor svetovne književnosti, za katerega so v Župančičevem primeru zaslužni A. Cronia, M. Jevnikar in Z. Pirnat Cognard. Če bi obstajala svetovna antologija otroške/mladinske poezije, bi nadčasovni verzi Župančiča v njej zagotovo dobili častno mesto, če ne celo uvodnega mota:

Otroci spuščajo mehurčke[3]

Sonce, zemlja, mesec
vrte se brez kolesec,
letijo brez peresec,
v nebo se točijo,
na vejo skočijo,
brez poka počijo. (*Ciciban* 1915: 9.)[4]

2 Abeceda je osnutek besedila za izvirno slikanico iz pesnikove zapuščine (18 od 25 črk iz 1908); ostala je nedokončana, ker z ilustratorjem Sašo Šantlom nista našla založnika (Župančič 1970: 348). Za izdajo v zbirki Velike slikanice ga je dopolnil N. Grafenauer (1986), ilustrirala Jelka Reichman (8 ponatisov), spremno besedo je napisal poznavalec Jože Mahnič.

3 Pri dosedanjih interpretacijah je bilo prezrto pojmovanje vesolja, meseca, sonca in zemlje ter paralelizmi med mehurčki, planeti in filozofijo življenja oz. minevanja ali smrti »brez poka počijo«.

4 Solnce, zemlja mesec / vrte se brez kolesec, / letijo brez peresec, / pot vidijo brez očesec, / na vejo skočijo, / brez poka počijo. // Kaj bo zdaj ves svet brez solnca? / Novega mu dam iz lonca (*Lahkih nog naokrog*, 19).

Dosedanje obravnave Župančičeve otroške poezije

1918–1945

Izdaje Župančičeve otroške poezije so izhajale tudi v obdobju 1918−1945, ki sta ga zaznamovali dve svetovni vojni in velika ekonomska kriza.[5] Skoraj sočasno z objavami knjig se pojavlja sekundarna literatura o avtorju. Skupno vsem piscem je, da Župančičevo otroško poezijo povezujejo z ljudskimi pesmimi, novim pojmovanjem otroka in visoko umetniško vrednostjo. Župančičeve otroške pesmi so bile večinoma sprejete z aklamacijami, pozornost so jim namenjali literarni zgodovinarji, kar bomo ponazorili v nadaljevanju.

Ivan Grafenauer v *Kratki zgodovini slovenskega slovstva* Župančičeve otroške pesmi *Ajda*, *Barčica*, *Belokranjska balada*, *Kanglica*, *Pripovedka o nosku*, S*neguljčica* označi za »prave bisere slovenske poezije« (Grafenauer 1920: 286).

Srečko Kosovel je v rokopisu (1926) zapisal: »Župančič je rastel, stopnjeval in se dvigal v dimenziji in izrazu.«

> Župančič razpolaga v sebi z ogromno klaviaturo, ogromno široko je njegovo življenje, on je obenem realist, etične probleme rešuje, vstane iz preziranja sveta v samote ptiča Samoživa in se čuti nad svetom, ter se on končno žalostno spravi z življenjem, stopi z Olimpa na realna tla. Razvojna linija vstane drzna nad svetom, plove osvobojena v samoto, ter se končno spravi z realnim življenjem, kondor postane krotak in si natakne očala, sedi v kavarni in se zanima za družino. (Kosovel 2019: 475.)

Arturo Cronia, profesor slovanske filologije na Univerzi v Padovi, je leta 1928 v Rimu izdal italijansko pisano monografijo *Ottone Župančič*. Gradivo zanjo mu je pomagal zbirati Martin Benčina, ki mu je pošiljal tudi otroške pesmi, objavljene v *Angelčku* in *Vrtcu*. Posredoval mu je prepis prevodov oz. priredb iz nemščine *Lahkih nog naokrog* in *Palčki Poljanci*. Ta mladi uradnik, nekoč Kosovelov sošolec na realki, je poznavalsko pisal o Župančičevih otroških pesmih:

> Dragi g. Cronia!
>
> Končno pridem do tega, da Vam pošljem nekaj Župančiča. Pesmi, ki so izhajale v Vrtcu, so to Zup. prvenci in sam jih ne ceni veliko.[…] Za Zup. razvoj so po mojem mnenju naravnost velikega pomena. […] Če pomislimo, kako malo ljudi je, ki umejo pisati za mladino, potem šele razumemo Zup. silo že tedaj, ko je komaj šestošolec pisal prvo uganko. (Benčina v Jevnikar 1978: 20–21.)

Hkrati je Cronio opozoril na vrednotenje konteksta: »Moj dragi gospod Cronia, ko boste pisali o Župančiču, tedaj premislite samo eno, da je eden največjih poetov slovenskega naroda, najmanjšega kulturnega naroda v Evropi.« (n.d.: 22.)

Publicist in pisatelj *Boris Orel* je v pregledu sodobnega mladinskega slovstva o Župančičevi pesmi zapisal »[G]re O. Župančič prav z vedro prožnostjo iz preprostega ritma narodne pesmi v umetnost: on tako rekoč poumetniči, pozlati to preprosto ritmično igro mladinsko-pesniških verzov« (Orel 1932: 314) in še: »odlično izbrušena in izpiljena oblika povzroča, da pesem (prim. ‚Naše luči' iz *Cicibana*) ni toliko mladinska umetnost, kakor že umetnost sama« (Orel 1932: 228.)

5 Podobno kot Župančič tudi mnogi sodobni avtorji začnejo vstopati na področje književnost z besedili za otroke, ki se navezujejo na ljudsko izročilo, njihova ustvarjalnost raste skupaj z njihovimi lastnimi otroki in ko ti odrastejo, usahne tudi pisanje otroške literature (L. Kovačič, K. Kovič, J. Snoj, D. Zajc idr.). Četudi za odrasle pišejo temačne pesmi, otrokom namenjajo svetlo optimistično poezijo (D. Zajc, S Makarovič).

Anton Slodnjak je v obsežni monografiji *Pregled slovenskega slovstva* (1934) Župančiču posvetil celo poglavje na dvajsetih straneh.

Do 1904. 1. je zlagal pesmi za mladino v tisti vsebini in obliki, kakor jo je bil pričel 1894. 1. in ki jo spričujejo *Pisanice*. Potem je nekaj časa v mladinski pesmi molčal, preveč je imel opravka s samim seboj, vsega je prevzela skrivnostna preobrazba mladeniča v moža in pesnika v umetnika, da bi iskal izraza otroškemu življenju in čustvovanju. […] Sredi svetovne vojne sta prišli na svetlo Župančičevi mladinski knjižici *Ciciban* in *Sto ugank* (1915). Ti knjižici nista zanimivi samo zato, ker nam kažeta Župančičevo pesniško silo v zenitu ustvarjanja ter sta otroški odmev Župančičevih moških pesmi, temveč tudi zato, ker sta potekli iz pesnikovega družinskega življenja. Zato ni tu sledu one osladne igrivosti in gostobesednosti, ki ju srečujemo tuintam v *Pisanic*ah. Tudi vsa sentimentalnost je izginila. Mislim, da ne sodim krivo, da so bile prav Levstikove *Otročje igre v pesencah* tisti pesniški vzor, ki je Župančiču odkril vsebino in obliko pesmi o Cicibanu. (Slodnjak 1934: 393.)

Tako kot Orel tudi Slodnjak opomni, da je pesem *Naše luči* s podnaslovom *Motiv iz Upanišad*, najprej objavljena v LZ 1915, istega leta postala del zbirke *Ciciban in še kaj*, zato citira zadnje tri verze: »Naša zadnja luč je duh: / vse je mračno, duh nam seva, / k Bogu pota razodeva.« Vprašanje, od kod poznavanje *Upanišad*, je razrešil J. Mahnič z razlago, da je iz pesnikovih beležnic iz časa, ko je bival v Bregenzu, razvidno zanimanje za religije, zlasti budizem. V svoji knjižnici je imel tri knjige o budizmu ter več izborov in del iz indijske in kitajske literature. S člankom v *Slovenskem narodu* (1914, 31−32) je počastil nobelovca Rabindranatha Tagoreja, za *Literarno pratiko* (1914) je prevedel njegovo pesem v prozi *Prišel je* .... Štiri leta pozneje je napisal legendo z Daljnega vzhoda *Budha in polži,* objavil prevod Li Tai-Pojeve pesmi *Na stolpu*, več prevodov iz kitajske lirike pa je ostalo v zapuščini (Mahnič v Župančič 1970: 323).

Pisatelj *Josip Ribičič* v članku, ki je bil objavljen v Sarajevu, poudarja pomen F. Levstika in J. Stritarja za slovensko otroško književnost in pri tem ugotavlja, da v Sloveniji ni bilo obdobja, v katerem ne bi največji slovenski pisatelji na vrhuncu svoje ustvarjalnosti pisali tudi za mlade in kot primer navaja Župančičevega »vzornega« *Cicibana* (Ribičič 1939: 336).

1945–1991

V času od konca 2. svetovne vojne do leta 1991 je nastalo največ literature o Župančičevih otroških pesmih. Cronii sledita raziskovalca z zahodnega roba K. Humar iz Gorice in M. Jevnikar iz Trsta. *Kazimir Humar je v* literarnozgodovinskem in -teoretskem *Pregledu slovenskega mladinskega slovstva* (1950) Župančiču posvetil četrtino (43 strani) monografije in poznavalsko interpretiral njegove pesmi. »Slovensko umetno pesništvo ima svoj vrh v Prešernu, slovensko mladinsko pesništvo je doseglo svoj vrh v Otonu Župančiču, ki nam je ustvaril vsebinsko in oblikovno najbolj dovršene otroške pesmi, kar jih premore naše slovstvo.« (Humar 1950: 56). V drugi izdaji iz leta 1955, ki ji je dodano poglavje o slovenskih mladinskih časopisih, je opisu poetike dodal tudi primere pesmi.

Herman Vogel je v *Sodobnosti* pohvalno poročal o izboru Alenke Glazer za zbirki *Kanglica* in *Mehurčki* ter ob tem analiziral razliko med Župančičem in predhodnikom Levstikom:

> Tudi je Levstik najbrž najmanj moralizatorski in poučevalen od vseh naših otroških pesnikov. In ne nazadnje, njegova jezikovna tvornost, ki ga je v resnih spisih zavajala v prisiljeno kovanje besed in arhaiziranje jezika, je v otroških pesmih dobila svojo poanto: utelesila je otrokovo psiho in njegov izrazit smisel za kovanje novih, včasih čisto nesmiselnih izrazov. V takšno izročilo je Oton Župančič vnesel prvič družinsko obeležje, ki ostaja od njega naprej ena bistvenih sestavin slovenske otroške lirike, drugič pa svojevrsten hudomušni izraz. Seveda je obseg njegove mladinske poezije neprimerno večji kot pri Levstiku, zato pa tudi manj enoten. Če bistrí Levstik otrokovo igro, bistrí Župančič njegov um. (Vogel 1965: 1072.)

Jože Pogačnik je v monografiji *Slovenačka dečja književnost* (1983), ki je izšla v Novem Sadu, med dvajsetimi avtorji Župančiča postavil v sam vrh umetniških dosežkov. Pri tem izpostavlja pesnikovo tretjo fazo (1913−1937), ko so nastale pesmi o Cicibanu in uganke ter »kongenialni prevod *Bajke o caru Saltanu*.« (Pogačnik 1983: 48.)

Neprecenljivo je delo *Jožeta Mahniča* za *Zbrano delo.* V 5. knjigi je znanstveno-kritično predstavil in z opombami opremil besedila iz zbirk *Pisanic*e, *Lahkih nog naokrog*, *Sto ugank*, *Ciciban*, ter prevode *Palčki Poljanci*, *Pokonci izpod korenin* in *Pravljico o carju Saltanu*. Pomembni so tudi dodatki *Nezbrane pesmi* (39), novih 9 ugank ob zbirki *Sto ugank* ter *Neobjavljene* (pesmi) in *fragmenti* (40). Dodatki prinašajo skoraj sto besedil, ki bi jih bilo smiselno ponatisniti posebej, kajti od okrog 300 pesmi je ena tretjina natisnjena samo v ZD. Med nezbrane otroške pesmi so uvrščene tiste, ki so od 1894 do 1900 izhajale v katoliških mladinskih listih, a jih avtor kot šibkejše ni uvrstil v *Pisanic*e, med neobjavljene pa pesmi, ki so doslej ostale v zapuščini, a so oblikovno zaokrožene, nekatere pa tudi vsebinsko dovolj tehtne.

Martin Jevnikar je predstavil korespondenco Martina Benčine z Arturom Cronijem, v kateri mu je pošiljal podatke o Župančičevem delu. Tudi ta razgledani tržaški študent je Župančičevo delo postavil takoj za Prešernovim, sicer pa sta skupaj s Cankarjem ogromen mejnik: »Prešeren, Zupančič in Cankar ‚et tout le reste est faiblesse!« (Benčina v Jevnikar 1978: 57). V študiji *La letteratura giovanile jugoslava* (1968) sta Cronia in Jevnikar vključila tudi prevode nekaterih pesmi v italijanskem prevodu, *Metuljčki* (*La farfallina*), *Ciciban in čebela* (*Ciciban e l'ape*).

Ob stoti obletnici pesnikovega rojstva *je Alenka Glazer* v antologiji *Oton Župančič*: *Izbrana mladinska beseda* (1978) poznavalsko in podrobno predstavila pesnikovo življenje in otroške pesmi. Opozorila je, da je zbirka *Ciciban* že ob izidu doživela vsesplošno pohvalo ter ostala enako živa do danes.

> Otroški liriki je Župančič, sicer s prekinitvami, ostal zvest vse življenje: ena prvih njegovih znanih pesmi je otroška in otrokom namenjena je tudi ena zadnjih pesmi. Vmes je več ko pol stoletja njegovega življenja in pesniškega ustvarjanja. Mnogo je v teh letih doživel sam, mnogo se je v tem času dogodilo usodnega tudi za vse nas Slovence. In ves ta čas je njegova pesem bila ne samo spremljevalka, temveč tudi spodbujevalka skupnih naporov in je pogosto jasnovidno začrtavala pot naprej. (Glazer 1978: 173.)

Bibliotekarka Pionirske knjižnice *Martina Šircelj* je pojasnjevala vzroke za Župančičevo priljubljenost: »Župančičev uspeh je pripisati dejstvu, da je znal izraziti svet otroka v vsem njegovem bogastvu ter raznolikosti občutij in domišljije, z oblikovno in jezikovno bleščečimi pesniškimi prijemi.« (Šircelj 1978: 172).

Zlata Pirnat Cognard je iz doktorata, ki ga je 1974 dosegla na pariški Sorboni, pripravila obsežno monografijo *Pregled mladinskih književnosti jugoslovanskih narodov*: *1945–1968* (1980). V poglavju *Slovenska mladinska poezija, Poezija pred letom 1945*, obravnava F. Levstika in J. Stritarja ter opozarja na sočasne ideje nemškega pedagoga Heinricha Wolgasta, ki je kritiziral trivialno, zgolj zabavno literaturo in se zavzemal za estetsko zahtevno umetniško literaturo za otroke. Predstavlja ga z besedami:

> se je zavzel za idejo o liberalizaciji knjižnih del, namenjenih mladini in predlagal opustitev vsakršne poučnosti in utilitarizma. Pesniki moderne sprejmejo te ideje za svoje in jih vnesejo v svoj literarni program. Malo kasneje se novemu toku pridruži tudi skupina svobodomiselnih učiteljev z Engelbertom Ganglom na čelu; v duhu Wolgastovih idej ustanovi prvi liberalni otroški časopis *Zvonček* (1900). (Pirnat Cognard 1980: 65.)

Ko podrobno analizira *Pisanice*, *Cicibana* ter *Uganke*, ugotavlja, da nam zbirka *Ciciban*

> riše novo podobo slovenskega otroka. Če jo primerjamo s podobo Cicibanovega brata Najdihojce (F. Levstika) izpred približno pol stoletja nazaj, lahko presodimo, kolikšna sprememba je nastala v socialnem položaju slovenskega otroka. […] Župančičeve tri zbirke so vsebinsko tako bogate in pestre, da je z njimi pesnik za dalj časa izčrpal svojo mladinsko tematiko. (Pirnat Cognard 1980: 66.)

Poveže jih z idejami moderne in ljudskim izročilom ter Levstika, Ketteja in Župančiča postavi za »začetnika slovenske moderne otroške poezije« (Pirnat Cognard 1980: 67). Slednji je v poezijo vnesel družinsko nežnost, lepoto pokrajine, da je dosegel očarljivost, izrazno moč in besedno umetnost, ki jo poznejši pesniki (do 1968) ne dosegajo, niti ne dopolnjujejo.

Književnost za otroke Boruta Stražarja je sicer priročnik za vzgojiteljice predšolskih otrok, vendar tudi poglobljena monografija o slovenski mladinski književnosti, v kateri opredeljuje temeljne pojme, definicije in klasifikacije ter vlogo knjige v »vzgojnovarstveni« organizaciji. Značilnosti Župančičeve otroške poezije odkriva v ritmu, rimi, verižni kompoziciji in dialogu (*Medved z medom*, *Ciciban in čebela*), personifikaciji (vrabci, zvonovi, žabe, breza in hrast, v očetovi uri drobni kovački kujejo čas itd.) in onomatopoiji, ki ima vsebinsko funkcijo (npr. žabe obupujejo, upajo, hrabrijo, zvonovi budijo, razdajajo sonce in vodijo domov). Njegove uganke še danes pomenijo najvišji dosežek v tovrstni slovenski poeziji (Stražar 1980: 37).

*Marjana Kobe (*1987: 25) v *Pregledu mladinske književnosti* med mladinske »klasike« od starejših avtorjev uvršča Levstika, Župančiča in Milčinskega, med najbolj izrazite slikanice v desetletju 1976−1986 pa slikanici *Ciciban*, *Ciciban, dober dan* z ilustracijami Marlenke Stupica (Kobe 1987: 64).

1991−2004

Alenka Glazer se je kot poznavalka življenja in dela odzvala na 5. knjigo Župančičevega Zbranega dela (Glazer 1971), po študiji v antologiji iz l. 1978 pa se je k značilnostim otroške poezije vrnila v razpravi *Perspektive v zgodnjih Župančičevih otroških pesmih* (Glazer, 2000).

Poglavje o Mladinski književnosti v zadnji veliki literarni zgodovini *Slovenska književnost 3* (2000) je prispeval *Igor Saksida.* Župančičevo delo opredeli kot tradicionalno mladinsko poezijo, za katero je značilna novoromantična poetika otroške igre in pravljična motivika. Ta besedila so odmik od ideološke vzgojnosti v tradicionalnem smislu, pač pa estetsko oz. umetniško komunicirajo z bralcem, zato so igriva in humorna, vendar ne gre za presenetljivo estetsko inovacijo. Prevladujoče teme so otroška igrivost, poetizacija narave, otroški vsakdan in personifikacija živali, v kateri je mogoče razbrati izročilo slovenske moderne (Saksida 2000: 408). Saksida navaja tudi pesnike, na katere je vplival Župančič: Cvetko Golar, Alenka Glazer, Tone Pavček, Niko Grafenauer, Igo Gruden idr.

2004−2019

Dragica Haramija in *Igor Saksida* Župančičeve (in Kosovelove) pesmi označujeta za »poezijo estetske inovacije«, ki »izhaja iz pesnikovega vzpostavljanja otroškega igrivo-začudenega pogleda na svet« (Haramija, Saksida 2013: 183). Saksida je sicer uvedel nov književnodidaktični pristop k celotni pesniški zbirki *Mehurčki* (2009), s katerim motivira mlade za branje in poustvarjanje in na ta način povezuje mladinsko literarno vedo z didaktiko književnosti (Haramija, Saksida 2013: 186). V metodološko-interpretacijski razpravi avtorja poudarjata zanimivost in večnaslovniškost ter kot primer navajata Župančičevo pesem *Kanglica*, ki je bila prvotno uvrščena v zbirko za odrasle. Enako velja tudi za pesmi *Barčica*, *Gini*, *Na poljani*, *Zvezdice* in *Mak*, ki so iz *Čaše opojnosti* prenesene v *Pisanice*. Opozarjata

na »vrednotenje poezije kot celote, po katerem so tudi 'mladinske' (ali 'otroške') pesmi integralni sestavni del poezije sploh« (Haramija, Saksida 2013: 184), pri čemer se sklicujeta na interpretacijo A. Glazer.

Peter Svetina se v monografiji *Metuljčki in mehaniki: slovenska mladinska književnost med meščanstvom in socializmom* (2019) opira na tri obče literarne zgodovine, Grafenauerjevo *Kratka zgodovina slovenskega slovstva*, Slodnjakovo *Pregled slovenskega slovstva* in Janeževo *Pregled slovenskega slovstva*. Za Grafenauerja »v literarni kanon slovenske mladinske literature do sredine tridesetih let [...] sodita Oton Župančič in Fran Milčinski s svojim celotnim opusom za otroke, F. S. Finžgar, P. Golia in I. Gruden pa se vanj vpisujejo s svojimi posameznimi deli« (Svetina 2019: 128). V zvezi z Župančičem posebej izpostavlja: »Župančičev opus otroške poezije [...] se je ponatiskoval v obdobju med svetovnima vojnama in ostal v središču kanona slovenske mladinske literature vse do danes.« (Svetina 2019: 113) in opozarja na ideološke vidike: »Zaradi motiva Boga je bila pesem [*Mehurčki*] po drugi svetovni vojni gotovo ena od problematičnih pesmi in ugibamo lahko, da bi se uvrstila med tiste, ki bi jih moral Župančič v svojih zbranih mladinskih pesmih, ki naj bi jih kmalu po drugi vojni izdala Mladinska knjiga, do izdaje pa ni prišlo, izločiti.« Že Mahnič navaja, da »se mu je uprla misel, da bi moral iz *Cicibana* sam izločiti vrsto tedaj idejno politično nezaželenih pesmi, ki so bile vendarle del njegovega intimnega bistva in estetsko enako mojstrske kot druge v zbirki.« (Mahnič 1970: 255; Svetina 2019: 115.)

Literarni lik Ciciban

V zbirki slovarjev Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU Fran je beseda Ciciban razložena v Etimološkem slovarju: cȋciban *-a* m 'predšolski otrok' (20. stol.) z razlago: »Uvedel O. Župančič (1878–1949) z istoimensko zbirko pesmic za najmlajše, izšle leta 1915. Župančič je besedo verjetno prevzel iz Vukovega Srbskega slovarja, kjer se *cicìbān* navaja v neki ljudski uganki, pomeni pa 'mlinar'.« (Snoj 2019). Podatki iz korpusa Gigafida kažejo, da se v slovenskem vzgojno-izobraževalnem sistemu najpogosteje pojavljajo Ciciban (6.186), Martin Krpan (3.400), Ostržek (1.829), ostali liki pa ne dosegajo frekvence 1000 (Kosovirja, Maček Muri, Mojca Pokrajculja, Muca Copatarica, Najdihojca, Pedenjped, Pek Mišmaš, Sapramiška, Zvezdica Zaspanka).

Literarni lik Ciciban je v slovenskem kulturnem prostoru pridobil nov pozitiven pomen navihanega (predšolskega) otroka. Da je Ciciban že več kot sto let slovenski nacionalni junak, kažejo mnoga znamenja: pesmi o Cicibanu so bile od leta 1917 dalje pogostokrat uglasbene in do danes prevedene v dvajset jezikov, izhajale so samostojno ali v antologijah, predvsem v imenitnih likovnih upodobitvah N. Pirnata, J. Reichman, A. Sottler, D. Kofler, M. Mozetič, tudi kot igrače. Iz podatkov v Cobissu je videti, da se je s Cicibanom ukvarjalo okrog 1000 avtorjev s področja glasbe, ilustracije, plesa, prevajanja ipd. *Ciciban* je ime literarne revije za otroke, ki izhaja od 1945 naprej, zbirka slikanic se imenuje *Ciciban - zakladi otroštva,* leta 1939 je obstajala zbirka prizorčkov za šolske proslave *Ciciban nastopa*, od leta 1960 pa je zbirka *Ciciban bere* nadomeščala berila v osnovnih šolah.

Oton Župančič v učnih načrtih osnovne šole za slovenščino (1984, 1998, 2011, 2019)

Primerjalna empirična raziskava učnih načrtov iz treh obdobij sodobne Slovenije (1984 je del SFRJ, 1998 je samostojna država, 2011 in 2019 je članica EU) nam pokaže, da je bil Župančič vedno del mladinskega kanona/obveznih besedil, vendar je bilo v času socializma v UN več njegovih besedil (17) kot dandanes (1). Iz preglednic je razvidno, da je bil *Ciciban* kot lik vključen v UN 1984, 1998, 2005, medtem ko je v UN 2019 predlagano »spoznavanje pesnika« in je od učitelja odvisno, ali bo to izvedel ob kaki pesmi o Cicibanu.

R.	UN 1984	UN 1998	UN 2005	UN 2019
1	*1. Ciciban, Ciciban, dober dan!* *2. Lahkih nog naokrog,* *3. Mehurčki* (domače branje) *4. Zvonovi*	*1. Kadar se Ciciban joče* *2. Pismo* *3. Rac, rac, racman, kam racaš* *4. Zvonovi*	*1. Pismo* *2. Kadar se Ciciban joče,* *3. Rac, rac, racman, kam racaš* *4. Zvonovi*	*1. O. Župančič* (spoznavanje 1.–3. r.)[6]
2		*5. Turek* *6. Zlato v Blatni vasi*	*5. Turek* *6. Zlato v Blatni vasi*	
3		*7. Barčica*	*7. Na jurjevo* *8. Barčica* *Župančič, O.* (spoznavanje 1.–3. r.)	
4	*5. O. Župančič* *6. Zlata ptička*			
5	*7. Kralj Matjaž* *8. Sneguljčica*	*8. Breza in hrast*	*9. Breza in hrast*	
6		*9. Na jurjevo* *10. Barčica*		
7	*9. Podaj mi roko, pesem* (domače branje 7., 8. R.)			
8	*10. Veš, poet, svoj dolg?* *11. Žebljarska* *12. Zvečer* *13. Župančič, O.*			
9		*11. Izbrana mladinska beseda* (domače branje) *12. Z vlakom* *13. Žebljarska* (literarni kanon) *Župančič, O.* (poznavanje)	*10. Žebljarska* (obvezno besedilo) *Župančič, O.* (poznavanje)	*2. Žebljarska* (obvezno besedilo) Župančič, O. (poznavanje)

Tabela: Župančič v učnih načrtih za slovenščino (OŠ).

Iz preglednice vidimo, da se delež Župančičevih pesmi manjša. Ob tem se lahko vprašamo, zakaj je v vseh UN v 8. oz. 9. razredu kot kanonska/obvezna predlagana pesem *Žebljarska* (Poznanovič 2005: 47) in kakšen smisel ima redukcija opusa mladinskega klasika le na to pesem. Današnji otroci, učenci in dijaki ter študenti v matici, zamejstvu, zdomstvu in izseljenstvu poznajo Cicibana in pojejo uglasbene pesmi, ne da bi vedeli, kdo je avtor besedila (folklorizacija), med tem pa se povečuje število spominskih obeležij (samo v Ljubljani jih

6 Besede v oklepaju so iz UN.

je deset),[7] kar kaže na status kulturnega svetnika. In vendar smo v »Cankarjevem letu 2018« pozabili na 140-letnico pesnikovega rojstva in letos 70-letnico smrti ter praznovanje obletnic lokalizirali le na Vinico oz. Belo Krajino.

Viri

Župančič, Oton, 1900: *Pisanice.* Oblikoval Ivan Jager. Ljubljana: L. Schwentner. <http://www.dlib.si> (10. 7. 2019).

Župančič, Oton, Kreidolf, Ernst, 1907: *Palčki Poljanci*. V Ljubljani: L. Schwentner. <http://www.dlib.si> (10. 7. 2019).

Župančič, Oton, 1912: *Lahkih nog naokrog. Slikala Gertruda Gaspari.* Ljubljana: Založil L. Schwentner. <http://www.dlib.si> (10. 7. 2019).

Župančič, Oton, 1915: *Ciciban in še kaj*. Ljubljana: Omladina. <http://www.dlib.si> (10. 7. 2019).

Župančič, Oton, 1915: Naše Luči. Motiv iz Upanišad. *Ljubljanski zvon* 34/9. 529–530.

Župančič, Oton, 1919: *Sto ugank: sto ugank - tristo zadrg, tristo zank*. Ljubljana: Omladina. <http://www.dlib.si> (10. 7. 2019).

Župančič, Oton, 1948: *Uganke*. Ljubljana: Mladinska knjiga. <http://www.dlib.si> (10. 7. 2019).

Župančič, Oton, 1952: *Mehurčki*. <http://www.dlib.si> (10. 7. 2019).

Župančič, Oton, 1970: *Otroške pesmi s prevodi. Zbrano delo, peta knjiga*. Ur. Jože Mahnič. Ljubljana: DZS.

Župančič, Oton, 1974: *Lahkih nog naokrog.* Ljubljana: Mladinska knjiga (Zbirka Velika slikanica).

Literatura

Cronia, Arturo, 1928: *Ottone Župančič*. Roma: Anonima romana editorale (Pubblicatiozioni dell'Instituto per l'Europa orientale. Prima seria, leteratura, arte, filosofia, 13).

Cronia, Arturo, Jevnikar, Martin, 1968: *La letteratura giovanile jugoslava*. Milano: Trevisini.

Gangl, Engelbert, 1900: Pisanice. *Ljubljanski zvon* 20/5. 322−324.

Glazer, Alenka, 1971: Ob peti knjigi Župančičevega zbranega dela. *Slavistična revija* 19/4. 462−474.

Glazer, Alenka, 1978: Oton Župančič in njegova otroška lirika. *Oton Župančič: Izbrana mladinska beseda.* Ljubljana: Mladinska knjiga. 159−174.

Glazer, Alenka, 2000: Perspektive v zgodnjih Župančičevih otroških pesmih. *Otrok in knjiga* 27/ 49. 13−22.

Grafenauer, Ivan,1920: *Kratka zgodovina slovenskega slovstva*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna.

Haramija, Dragica, Saksida, Igor, 2013: Metodologija interpretacije mladinske književnosti na Slovenskem. *Slavistična revija* 61/1. 181−193, 195−208.

Humar, Kazimir, 1950: *Pregled slovenskega mladinskega slovstva. Del 1*. Razmnoženo kot rokopis za slov. srednje šole. Gorica: s. n.

Humar, Kazimir, 1955: *Slovensko mladinsko slovstvo.* Razmnoženo za slov. srednje šole v Gorici. Gorica: s. n.

Jevnikar, Martin, 1978: Prispevek Martina Benčine za Cronijevo knjigo o Župančiču. *Jezik in slovstvo* 14/1–5. 20−23, 55−58,121−124, 172−175.

7 Doprsni kip O. Župančiča v avli Drame (Jakob Savinšek), doprsni kip s pesnikovimi verzi na pročelju hiše na Dalmatinovi ulici 1 (Jiri Bezlaj, 1994–), Knjižnica Otona Župančiča, Kersnikova 2 (1981–), Plošča o četverici moderne vzidana ob vhodu v Cukrarno (1955–), Stane Dremelj: Oton Župančič (likovna zbirka Mestnega muzeja Ljubljana, 1941–), Vrtec Otona Župančiča (1986–), Zdenko Kalin: Oton Župančič (likovna zbirka Mestnega muzeja Ljubljana, 1944–), Župančičeva dvorana v SAZU, Novi trg 4, pritličje, Župančičeva nagrada, podeljuje Mestna občina Ljubljana (1965–), Župančičeva spominska zbirka v MKL (2008–), Župančičeva ulica.

Juvan, Marko: Svetovljenje nacionalnega pesnika in asimetrije prevajanja: Prešernov primer. *Nacionalni pesniki in kulturni svetniki Evrope / National poets and cultural saints of Europe*. <http://cultural-saints.zrc-sazu.si> (10. 7. 2019).

Kobe, Marjana, 1987: *Pogledi na mladinsko književnost*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Kosovel, Srečko, 2019: *Vsem naj bom neznan: neobjavljeni del zapuščine*. Ur. KOMELJ, Miklavž. Novo mesto: Goga.

Mahnič, Joža, 2013: *Oton Župančič (1878–1949)*. Ljubljana: ZRC SAZU. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi912608/#slovenski-biografski-leksikon> (10. 7. 2019).

Orel, Boris, 1932: Iz sodobnega mladinskega slovstva. *Dom in svet* 45/7−8. 220−229.

Pirnat Cognard, Zlata, 1980: *Pregled mladinskih književnosti jugoslovanskih narodov (1945-1968).* Ljubljana: Mladinska knjiga.

Pogačnik, Jože, 1983: *Slovenačka dečja književnost*. Novi Sad: Izdavačaki centar Radničkog univerziteta „Radivoj Ćirpanov“, Dnevnik.

Poznanovič, Mojca idr., 2005: *Predlog. Program osnovna šola. Slovenščina. Učni načrt*. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport: Zavod RS za šolstvo.

Poznanovič, Mojca idr., 2018: *Program osnovna šola. Slovenščina. Učni načrt*. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport: Zavod RS za šolstvo.

Register nepremične kulturne dediščine. Seznam iskanih enot nepremične kulturne dediščine. <http://rkd.situla.org/> (10. 7. 2019).

Ribičič, Josip, 1939: Slovenačka dečja književnost. *Pregled: časopis za politički i kulturni život* 13/186−187. 335−340.

Saksida, Igor, 2000: Mladinska književnost. Pogačnik, Jože idr.: *Slovenska književnost 3.* Ljubljana: DZS. 403−468.

Slodnjak, Anton, 1934: *Pregled slovenskega slovstva*. Ljubljana: Akademska založba (Akademska biblioteka 1).

Snoj, Marko: *Slovenski etimološki slovar 3*. <https://fran.si/193/marko-snoj-slovenski-etimoloski-slovar (10. 7. 2019).

Stražar, Borut, 1980: *Književnost za otroke. Gradivo za vzgojiteljice pripravnice*. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za šolstvo.

Svetina, Peter, 2019: *Metuljčki in mehaniki: slovenska mladinska književnost med meščanstvom in socializmom*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Šanda, Janko, 1900. Pisanice: pesmi za mladino. *Dom in svet* 13/12. 333−334.

Šircelj, Martina, 1978: Kratek oris razvoja slovenskega mladinskega slovstva. *Otrok in knjiga* 5/7. 9−14.

Vogel, Herman, 1965: Novim otroškim pesniškim zbirkam na rob. *Sodobnost* 13/10. 1071−1075.

Župančič, Oton, 1978: *Oton Župančič.* Ur. Alenka Glazer. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Župančič, Oton, 1978: Oton Župančič o otroku in otroški književnosti. Ob stoletnici pesnikovega rojstva 1878—1978. *Otrok in knjiga* 5/7. 5−8.

Slovanske književnosti pri pouku slovenščine: učna ura z literarnimi besedili

Namita Subiotto
Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slavistiko
namita.subiotto@ff.uni-lj.si

Kraljevič Marko v makedonski poeziji: od epskega junaka do lirskega subjekta

V aktualnem učnem načrtu predmeta slovenščina za gimnazije (Poznanovič Jezeršek idr. 2008) med predlogi prostoizbirnih književnih besedil iz tujih književnosti nisem zasledila nobenega besedila iz makedonske književnosti, zato sem za letošnjo sekcijo Slovenskega slavističnega kongresa, naslovljeno Slovanske književnosti pri pouku slovenščine*, pripravila svoj predlog: pesem* Pasje brdo *Blažeta Koneskega, ki jo obravnavam v prispevku.*

Aktualni učni načrt predmeta slovenščina za gimnazije (Poznanovič Jezeršek idr. 2008) med predlogi prostoizbirnih književnih besedil za individualno in skupinsko delo ter aktualizacijo vključuje besedila, ki pripadajo slovanskim književnostim, vendar med njimi nisem zasledila nobenega iz makedonske književnosti. Slovenske osnovne in srednje šole obiskujejo tudi priseljenci ali otroci priseljencev iz Makedonije in glede na priporočila,[1] da je pri vključevanju novopriseljenih otrok ter otrok naslednjih generacij priseljencev pomembno upoštevati kontekst multikulturnosti, ki ob skrbi za čimprejšnjo usvojitev slovenskega jezika predvideva tudi hkraten poudarek na ohranjanju maternega jezika in kulture, menim, da bi učni načrt za predmet slovenščina lahko vključeval tudi literarna besedila iz makedonske književnosti. Izbor besedila, ki ga predlagam kot dopolnitev seznama predlogov prostoizbirnih književnih besedil za individualno in skupinsko delo ter aktualizacijo v učnem načrtu za slovenščino v gimnaziji (ali zadnjem triletju osnovnih šol), utemeljujem z naslednjimi razlogi: v pesmi *Pasje brdo* nastopa kraljevič Marko, zgodovinska in literarna oseba, ki je prisotna tudi v slovenski književnosti; avtor pesmi Blaže Koneski, čigar dela so prevedena tudi v slovenščino, je pomembno zaznamoval makedonsko poezijo druge polovice 20. stoletja; pesem je zaradi univerzalnega motiva (boja proti zlu) in medbesedilnega dialoga z makedonskim (in sploh južnoslovanskim) ljudskim slovstvom zanimiva za analizo.

Kraljevič Marko, zgodovinska in literarna oseba, priljubljen junak južnoslovanskega ljudskega slovstva,[2] je s kreativnimi adaptacijami Frana Milčinskega pred slabimi sto leti vstopil tudi v slovensko književnost. Fran Milčinski je *Zgodbe kraljeviča Marka* prvič objavil leta

1 Npr. dokument Ministrstva za izobraževanje, znanost in šport *Vključevanje otrok priseljencev v slovenski vzgojno-izobraževalni sistem*, marec 2017: <http://www.mizs.gov.si/si/vkljucevanje_priseljencev_v_sistem_vzgoje_in_izobrazevanja/splosno> (19. 4. 2019).

2 O tem epskem junaku z zgodovinskim prototipom je zgodovina zabeležila naslednje podatke: bil je sin kralja Vukašina, rojen okrog leta 1335, po očetovi smrti je postal vladar Zahodne Makedonije, njegova prestolnica je bila mesto Prilep. Imel je dva brata (Andrijaša, Dimitrija) in sestro (Milico). Poročil se je s hčerko Radoslava Hlapena, Jeleno. Kot turški vazal se je udeležil bitke proti vlaškemu kralju in leta 1395 padel pri kraju Rovine. V znanosti obstaja več predpostavk o tem, kako je življenjepis tega povprečnega zgodovinskega junaka prerasel v mitsko dimenzionirano pesniško biografijo. Vuk Karadžić meni, da je ta preobrazba posledica izjemne fizične moči in njegove markantne zunanjosti junaka, izpričane v pesmih. Obstaja tudi hipoteza, da je pesniška idealizacija Kraljeviča Marka posledica njegove zaščitniške vloge: kot turški vazal je korektno izpolnjeval vazalske dolžnosti do sultana in ni dovolil trpinčenja in napadanja svojega ljudstva. Po njegovi smrti se je njihovo življenje poslabšalo, zato so ljudje začeli idealizirati čas, ko je vladal kraljevič Marko (povzeto po Anastasova-Škrinjarić 2007: 72).
V *Leksikonu Cankarjeve založbe* (ur. Ksenija Dolinar in Seta Knop, 3. dopolnjena izdaja, Ljubljana: Cankarjeva založba, 1998, str. 535) pa najdemo naslednji kratek zapis: »Kraljevič Marko, *1371, † 1395, sin kralja Vukašina, turški vazal, padel v bojih z Vlaško na turški strani. Junak srb. ljudske pesmi.«

1923. »Izhodišče in domišljijsko torišče je [namreč] našel v fantastičnih ljudskih pesmih o junaku Marku, ki so jih prepevali na Balkanu (čeprav neustrašen, a pošten bojevnik, ki se je boril s tako ali drugače ponazorjenimi močmi teme, tudi drugim ni bil tuj – le pod drugim imenom so ga morda poznali in drugačne strahove je premagoval).« (Volarič 2007: 144). Zbirka vključuje devetnajst pripovedk, naslov predzadnje – *Smrt kraljeviča Marka* – pa je osrednji motiv zgodbe, ki bi jo lahko povzeli takole (Milčinski 2007: 131–135): Kraljevič Marko, »strah nasilnikom, zavetnik zatirancem, maščevalec krivicam«, jih je dočakal preko sto, toda svet se je spremenil, rodili so se rodovi »šibkejši v junaštvu, silnejši v zvijači«, buzdovan in sabljo sta zamenjala puška in smodnik. Marko bridko sprevidi, da se v takšnem svetu ne znajde več, saj ga lahko ubije vsak strahopetec, zato se odloči, da se bo umaknil. Odide v samoto, na vrh planine, zvestemu konju odseka glavo, da ne bi hlapčeval Turku s tovorom na hrbtu, prelomi sabljo in kopje, da se ne bi Turek z njima ponašal, ter zaluča buzdovan v morje, rekoč: »Kadar vstaneš iz morja spet na dan, buzdovan šestoperni, tačas se porodi junak, enak bo meni.« Nato napiše sporočilo, da je mrtev, pripravi zlato za pokop in darovanje, leže v travo in zaspi. Mimo prideta dva svečenika in odneseta njegovo truplo na Sveto goro. Toda o njegovem grobu ni znamenja ne sledu.

V ljudskem izročilu *O Prilepu, Varošu in okolici in o pobegu kraljeviča Marka iz Varoša*, ki ga je zapisal Marko Cepenkov (1829–1920), eden najplodnejših zbiralcev makedonskih ljudskih pripovedk, kraljevič Marko (podobno kot pri Milčinskem) sreča mladeniča s puško in ugotovi, da novemu orožju njegovo junaštvo ni več kos, zato podkuje svojega konja, pri čemer podkve zasuka v drugo smer, in na obzidje svojega gradu postavi bobne, da ropotajo v vetru, ter jo neke noči popiha v Demir Kapijo in se skrije v pečino. Tam ga stoletja zatem najde neki človek in ga vpraša, kdaj bo prišel iz pečine in se podal v boj. Marko odgovori, da ko bo njegova sablja sama zletela iz nožnice (Cepenkov 1972: 125).

V ljudskem izročilu, ki ga je zapisal Cepenkov, kakor tudi v adaptaciji Frana Milčinskega, je smrt velikega epskega junaka vprašljiva, saj je nihče ni videl: pri Cepenkovu se junak umakne v pečino, kjer nemara še danes živi, pri Milčinskem pa se odloči umreti v samoti, vendar nihče ne ve, kje se nahaja njegov grob.

Izročilo o umiku kraljeviča Marka si je za moto pesmi *Pasje brdo* izposodil Blaže Koneski (1921–1993), ena najpomembnejših makedonskih literarnih, literarnovednih in jezikoslovnih osebnosti druge polovice 20. stoletja. Bil je tudi književni prevajalec iz angleščine, nemščine, ruščine, poljščine, češčine, srbščine in slovenščine: prevajal je poezijo Otona Župančiča in *Krst pri Savici* Franceta Prešerna.[3] Poezijo Blažeta Koneskega lahko v slovenščini beremo v prevodu Ivana Minattija v treh samostojnih knjigah (*Vezilja*, 1959; dvojezična *Vezilka = Vezilja*, 1966; *Pesmi*, 1977) ter dveh antologijah makedonske poezije (*Sodobna makedonska poezija*, 1963; *Pesmi*, 1976), poezija, ki je nastala v obdobju od 1977 do 1993, pa še ni prevedena.

Pesem *Pasje brdo*, ki se ji posvečam v prispevku, je vključena v cikel *Kraljevič Marko* (*Marko Krale*). Sestavlja ga pet pesmi, ki so v medbesedilnem dialogu z ljudskim izročilom o kraljeviču Marku in njegovih podvigih. Dve pesmi iz cikla, *Sterna* (*Sterna*, napisana leta 1957[4]) in *Odvzeta moč* (*Odzemanje na silata*, 1958), sta bili v slovenskem prevodu Ivana Minattija najprej objavljeni v dopolnjeni in dvojezični izdaji zbirke *Vezilka = Vezilja*, v antologiji *Pesmi* (1976) je objavljena še pesem *Markov samostan* (*Markov manastir*, 1965). Pesmi *Obzidje* (*Kale*) in *Pasje brdo* (*Pesjo Brdce*), ki sta nastali leta 1979, ko je bil cikel *Kraljevič Marko* prvič objavljen v celoti (v zbirki *Stare in nove pesmi*/*Stari i novi pesni*),

3 *Krst pri Savici – Krštevanje na Savica*; prevod Koneskega je objavljen v dvojezični izdaji z naslovom *Poezije – Poezija* ter spremno besedo Aleksandra Spasova; Skopje, Ljubljana: Makedonska knjiga, Cankarjeva založba, 1980, str. 98–141. V tej publikaciji so Prešernovo poezijo v makedonščino prevedli še naslednji pesniki: Slavko Janevski, Mateja Matevski in Vlada Urošević.

4 Podatki o letnicah nastanka pesmi v Kjulavkova 2001: 304, kjer najdemo tudi podatek o tem, da naj bi bil cikel skiciran že leta 1956 v Parizu.

pa doslej še nista bili prevedeni v slovenščino. V pesmi *Pasje brdo*, ki je epilog cikla, se pojavi motiv umika oziroma smrti kraljeviča Marka, ki je tudi osrednji motiv zgodbe Frana Milčinskega,[5] zaradi česar se mi je zdela zanimiva za analizo in sem jo za potrebe prispevka prevedla. Morda bi bila zanimiva tudi primerjava pesmi *Pasje brdo* (še bolj pa celotnega cikla) s Prešernovo pesnitvijo *Krst pri Savici*, torej ravno tistim Prešernovim delom, ki ga je Koneski prepesnil v makedonščino: Črtomir in Marko se podata v brezupni boj z nepremagljivim sovražnikom (»In šel je boj bojvat brez upa zmage« (Prešeren 2006: 27)), nato resignirano razmišljata o begu (»beg je moj up, gojzd je moj dom pričjoči« (prav tam: 49)); v obeh pesmih se pojavi podoba deroče vode kot bližajočega se sovražnika/zla (neurnik pri Prešernu; kalna voda, ki poplavlja pri Koneskem) ipd.

Pesem *Pasje brdo* in celotni cikel *Kraljevič Marko* so (med drugimi) natančno obravnavali makedonski literarni teoretiki Georgi Stradelov (1990), Katica Kjulavkova (2001), Ranko Mladenoski (2004), krajšo interpretacijo Nataše Avramovske in Lorete Georgievske Jakovleve pa najdemo tudi v učbeniku za predmet makedonski jezik in književnost za četrti letnik gimnazij (2004). V nadaljevanju prispevka povzemam njihove ugotovitve, pri čemer se osredotočam predvsem na interpretacije pesmi *Pasje brdo*, ki bi jih lahko uporabili za izhodišče pri pripravi učne ure slovenščine s tem besedilom.

Georgi Stardelov v obsežni študiji o poeziji Koneskega, naslovljeni prav po prvi pesmi iz cikla *Kraljevič Marko* (*Odvzeta moč*), trdi, da je to najpomembnejši pesniški cikel tega avtorja, da predstavljajo pesmi iz cikla vrhunec njegove poezije in da so tudi najbolj paradigmatične za tolmačenje njegove poetike (Stardelov 1990: 110). Koneski je v svojih pesmih z inovacijo tradicionalnih legend in izročil izrazil svojo življenjsko filozofijo, svoje dvome, vznemirjenje in ogorčenje glede duhovnega stanja sodobnega človeka. Stardelov se pesmim iz cikla *Kraljevič Marko* posveča v poglavjih *Uvodne pripombe k ciklu Kraljevič Marko* (str. 110–116) in *Kraljevič Marko* (117–138).

O zgradbi pesmi Stardelov (1990: 112) zapiše, da vsako od petih pesmi iz cikla uvaja moto (citat ali parafraza ljudske legende o kraljeviču Marku), ki je hkrati že jedro pesmi, da torej pesnik izbrano legendo samo zapiše v duhu svojega časa, s čimer jo povzdigne na novo in višjo poetično raven. Mota v teh pesmih torej niso stranski elementi, temveč pomembni segmenti, s katerimi Koneski da vedeti, da so vse pesmi iz cikla navdihnile legende o kraljeviču Marku, da jih torej ni ustvaril, temveč *odkril*, in da si je mota zamislil kot svojevrstne ekspozicije v dramaturgiji pesmi, kot izhodiščne točke, brez katerih pesmi ni moč v celoti razumeti. Pesmi so očitno povezane v cikel, ne le zaradi osrednjega mitskega lika kraljeviča Marka, temveč tudi zaradi pesniške in metafizične ideje, ki je prisotna v vsaki izmed njih. Stardelov meni, da je treba te pesmi upoštevati kot dramaturško in konceptualno celoto, saj vsebujejo nekakšno skupno pripovedno nit, zato jih ni mogoče brati in interpretirati neodvisno.[6] Pesmi naj bi povezovala tudi skupna ideja: zmaga zla, triumf hudobije, poraz dobrega, ki se mu ne more nihče izogniti. Stardelov trdi, da pesmi Koneskega o kraljeviču Marku slavijo človekov poraz, s katerim se končuje vse v človeškem življenju, čemur pa, kot bomo videli kasneje, Ranko Mladenoski oporeka.

Katica Kjulavkova, ki v prispevku *Medbesedilo v ciklu Kraljevič Marko Blažeta Koneskega* razišče medbesedilne povezave pesmi iz cikla (vseh, razen pesmi *Pasje brdo*) z ljudskimi legendami in izročili, ki jih je zabeležil Marko Cepenkov, trdi, da je cikel *Kraljevič Marko* Blažeta Koneskega nekajkratno medbesedilo/palimpsest, aktualizira namreč:

— mitske podobe (»kalna voda«, prividi in prikazni, poganska verovanja, poosebljenje smrti, zlo in samotnost);

5 Preostale zgodbe Frana Milčinskega ne vsebujejo motivov, na katere se nanašajo prevedene pesmi Koneskega iz tega cikla. Vseh pet pesmi iz cikla pa vsebuje univerzalne motive in so prav tako zanimive za obravnavo.

6 Ob upoštevanju konteksta cikla se možnost interpretacije posamezne pesmi res nekoliko razširi, vendar menim, da lahko vsako pesem iz cikla beremo in interpretiramo tudi kot samostojno stvaritev.

— zgodovinsko-legendarni kolektivni in kultni spomin (kraljevič Marko, njegova moč, primerljiva z božjo, zidanje Markovega obzidja/cerkve in samostana, žrtvovanje otrok pri zidanju, pasje brdo);
— ljudski govor in ustno pripovedovanje (posebna vrsta prakse in spomina);
— biblijsko stilistiko in pravoslavno topiko (božja moč, Rahelin jok, svetniki, »hudičeva zalega«);
— osebni pogled na svet, smisel in potreba po parodiranju in grotesknem pogledu na mite in kultne predstave o preteklosti in nekaterih »večnih« vrednotah, ki so postavljeni v grotesken, paradoksalen in demitologizacijski odnos (močni postane šibek in »ponižan«, drzna zamisel postane sramotna resničnost, dobro se odkupi z zlom, »resnica« se relativizira glede na zorni kot, zlo se »neizbežno« »množi«, pokaže se skepsa do dualistične delitve na dobro in zlo ali »hudobijo« in ponovno se vzpostavi kategorija *zlodobro*) (Kjulavkova 2001: 307–308).

Avramovska in Georgievska-Jakovleva obravnavata cikel pesmi o kraljeviču Marku Blažeta Koneskega v učbeniku za makedonski jezik in književnost za četrti letnik gimnazij v poglavju *Kontaminacija ljudske lirike in refleksivni motivi (medbesedilnost)*, kjer ugotavljata (2004: 301), da cikel predstavlja pesniško tolmačenje in lirsko-refleksiven komentar (junaka iz ljudskega izročila), ki v duhu moderne čustvenosti v lirskem in refleksivnem kontekstu raziskuje »razpoke« v jasno začrtanih obrisih junaškega lika. Uvodna pesem *Odvzeta moč* poudarja »primanjkljaj«, ki zaznamuje junaške podvige kraljeviča Marka v ostalih pesmih iz cikla. Zaradi uvodnega primanjkljaja se vsak naslednji junakov dobronamerni podvig obrne proti njemu in pretvori v še en greh. Ker bog Marku odvzame polovico moči (v pesmi *Odvzeta moč*), junak ne more zaščiti svojega kraja pred podzemno vodo, ki grozi, da bo poplavila Prilepsko polje (v pesmi *Sterna*); kljub številnim človeškim žrtvam (sedemdeset novorojenčkov) ne more sezidati obzidja, ki bi ubranilo njegovo ljudstvo pred zlom/hudobijo (v pesmi *Obzidje*); ko pa se želi odkupiti za strašen greh in da sezidati sedemdeset cerkva in samostan, ugotovi, da mu ubiti ne bodo nikoli odpustili (v pesmi *Markov samostan*). Neuspeh njegovih podvigov (v boju proti zlu) doseže kulminacijo v zadnji pesmi – *Pasje brdo*, ki tematizira smrt tega junaka po brezplodnem bojevanju s sovražnikom. Brezuspešnost bojevanja je prikazana kot rezultat samega bojevanja kraljeviča Marka, saj se po vsakem zamahu s sabljo sovražnik podvoji. Epski kontekst je prisoten v citatih iz ljudskega izročila,[7] ugotavljata avtorici, medtem ko v vsaki pesmi posebej Koneski prelevi lik kraljeviča Marka v lirski subjekt.

Cikel analizira tudi Ranko Mladenoski v prispevku *Sinteza folklornega in sodobnega v ciklu Kraljevič Marko Blažeta Koneskega* (2004), kjer preverja tezo Koneskega, da sta pri ustvarjanju vsake teh pesmi prisotni tradicija in inovacija oziroma aktualizacija. Tudi Mladenoski (kot Stardelov) dokazuje, da pesmi v ciklu povezuje več elementov/kategorij: epski junak kraljevič Marko, njihova zgradba (legenda – pesem), opiranje na tradicijo (inovacija – aktualizacija), folklorni motivi, boj proti zlu/hudobiji, dialog med lirskim subjektom in njegovo bolečino; filozofska obarvanost pesniškega izraza, lirski subjekt kot poraženec v vseh pesmih, samotnost, žalost, gnev, greh, vest itd. (Mladenoski 2004: 69).

Pesem *Pasje brdo* Mladenoski (2004: 74–75) interpretira tako, da najprej izpostavi besedišče, ki determinira zlo, proti kateremu se bori kraljevič Marko: *krvave roke*, *krvave noge*, *onemoglost*, *smrt*, *hudičeva zalega*, *kaluža*, *zlo*, *plevel*, *noč*, *gluha tema*, *propadanje*, *prikazen*, *moja smrt*. Toda zla se ne da uničiti, bojevanje z njim ga le pomnoži: »Zvečer pa, ko se izčrpan vračam, / se za menoj spet vse sestavi / tako kot je bilo, / kot bi oral kalužo, / zlo pa se je samo pomnožilo / kot plevel po pletju.« Noč (*gluha tema*) je zaveznica zla. Tako kot je Marko v pesmi *Sterna* slišal približevanje strašne podzemne vode, tako v pesmi *Pasje brdo*

7 Čeprav v makedonskem ljudskem slovstvu obstajajo številne epske pesmi o tem junaku, se Koneski v ciklu *Kraljevič Marko* pogosteje sklicuje na ljudske legende in izročila v proznih oblikah (Kjulavkova 2001: 305–306).

sliši približevanje hudobije, ki je predstavljena kot *kalna voda, ki poplavlja*. Marko dojame, da je njegov boj z zlom zaman. V obupu se odloči za nejunaški korak – beg, pri čemer pa se posluži zvijače: »Zasukajte podkve mojemu konju, / nastavite bobne, da veter bije nanje, / naj se še bojijo moje prikazni.« Njegova poslednja želja je, da bi njegova smrt ostala skrita: »Samo da nihče ne vidi moje smrti, / sam naj bom z njo, / kot z nevesto / v noči spočetja!« Mladenoski pojasnjuje, da se verz *nastavite bobne, da veter bije nanje* navezuje na poganski ritual, katerega namen je pregnati zlo, hudobijo. V Makedoniji je ritual znan kot dan preroka Jeremije, ko se z udarjanjem po bobnih in raznih kovinskih predmetih ustvari trušč, ki naj bi preplašil in spodil zlo. Namen kraljeviča Marka naj bi bil enak: pretentati zlo, da se bo še naprej balo njegove prikazni, saj bo zaradi trušča (in narobe obrnjenih sledi podkev njegovega konja) mislilo, da je kraljevič še v vedno v svojem gradu.

Pasje brdo, zadnja pesem iz cikla, najbolj eksplicitno obravnava osnovno idejo celotnega cikla, ki jo Mladenoski razume kot nujnost večnega boja proti zlu. To je temelj, na katerem je zgrajenih vseh pet pesmi iz cikla. Toda tu ne gre le za boj proti zlu, ki nas obdaja, temveč tudi proti zlu, ki je v nas. Mladenoski se ne strinja v celoti z interpretacijo Stardelova, ki trdi, da je kraljevič Marko tragičen junak, saj nosi v sebi tragičen konflikt, konflikt z bogom in usodo, zaradi česar bi lahko beg (pred temi konflikti) pomenil kapitulacijo človeka v boju s hudobijo, z mračnimi silami. Mladenoski namreč v pesmi *Pasje brdo* prepozna optimizem.[8] Junakova želja, da ne bi nihče videl njegove smrti, tako Mladenoski, pomeni, da ne sme nihče izvedeti za njegovo smrt, torej niti zlo/hudobija. S svojo smrtjo hoče biti sam, kot z nevesto v noči spočetja, beseda *spočetje* pa pomeni novo življenje, začetek, perspektivo, prihodnost. V kontekstu celotnega cikla naj bi torej ta beseda pomenila porajanje novih moči, ki se bodo zoperstavile zlu, ki bodo nadaljevale njegov boj proti mračnim demonskim silam. Zato, zaključuje Mladenoski, predstavlja zadnja pesem – epilog cikla – pesnikov namen, ki je poudariti, da se človekov boj proti zlu nikoli ne bo oziroma se nikoli ne sme nehati. Če se vrnemo k izročilu o begu kraljeviča Marka iz Varoša, ki ga je zabeležil Marko Cepenkov,[9] lahko opazimo, da ljudski pripovedovalec v Markovem skrivanju v pečini prav tako ne vidi popolnega poraza: junak je živ in nekoč se morda zopet poda v boj proti hudobiji.

Pesem *Pasje brdo* Blažeta Koneskega je zagotovo mogoče interpretirati tudi na druge načine (npr. njen jezikovni slog), namen prispevka je bil predvsem podati informacije o izbranem besedilu in njegovih dosedanjih interpretacijah makedonskih literarnih teoretikov, ki lahko služijo kot podlaga za obravnavo pesmi.

8 V tem se njegova interpretacija razlikuje tudi od interpretacij Kjulavkove ter Avramovske in Georgievske-Jakovleve.

9 Ta legenda je parafrazirana tudi v romanu *Pisarjeva smrt* Dragija Mihajlovskega (ki je v prevodu Namite Subiotto izšel leta 2014 pri Društvu slovenskih pisateljev v zbirki 100 slovanskih romanov), v katerem je izpostavljeno vprašanje o (ne)upravičenosti ubijanja, tudi v boju proti zlu.

Blaže Koneski
Pasje brdo

Dneve in dneve je Marko vodil bitko
na Pasjem brdu[10] pri Prilepu.
Stokrat je zamahnil s sabljo, prepolovil sovražnika,
pa sta obe polovici oživeli in iz enega sta dva nastala.
Sprevidel je, da to nikamor ne pelje,
zasukal konju podkve, nastavil bobne, da nanje bije veter,
da ne bi dojeli, da ni nikogar v trdnjavi,
in izginil nekam v črno noč.
(Ljudska legenda)

Tudi v to bitko se moram spustiti,
jo biti
dneve in dneve
krvavih rok do ramen,
krvavih nog do kolen,
do onemoglosti –
dokler ne poskusim vsega,
dokler ne pridem do kraja,
dokler ne usahnem, kot usahne izvir v poletni pripeki,
da začutim svojo poslednjo željo:
samo da nihče ne vidi moje smrti!

Zarana se podam na pasje brdo,
gnevno gonim hudičevo zalego.
Zamahujem levo in udarjam desno
in tolčem
in tarem
in sekam,
kot sekaš goščavo, ko si utiraš pot.
Zvečer pa, ko se izčrpan vračam,
se za menoj spet vse sestavi
tako kot je bilo,
kot bi oral kalužo,
zlo pa se je samo pomnožilo
kot plevel po pletju.

In glej, spet je noč,
spet je gluha tema.
Slišim:
bliža se nam hudobija
kot kalna voda, ki poplavlja.

10 V izvirniku *Pesjo Brdce* (*Песјо Брдце*), ime kraja. V drugi kitici je ta besedna zveza zapisana z malimi črkami, kar lahko označuje splošen kraj, kjer se je nakopičila zloba, kjer se je nakotila hudičeva zalega, zato sem toponim prevedla.

In zdi se mi,
da vse propada,
kot da ni nikdar obstajalo,
kot da nisem nikdar ničesar napravil.

Zasukajte podkve mojemu konju,
nastavite bobne, da veter bije nanje,
naj se še bojijo moje prikazni,
naj nihče ne vidi moje smrti!

Samo da nihče ne vidi moje smrti,
sam naj bom z njo,
kot z nevesto
v noči spočetja!

Viri

Koneski, Blaže, 1959: *Vezilja*. Prevedel Ivan Minatti. Koper: Lipa.
Koneski, Blaže, 1966: *Vezilka = Vezilja*. Prevedla Ivan Minatti, Jože Šmit. Ljubljana: Mladinska knjiga.
Koneski, Blaže, 1977: *Poezija*. Prevedel Ivan Minatti. Ljubljana: DZS.
Koneski, Blaže, Šopov, Aco, Popovski, Ante, Koteski, Jovan, 1976: *Pesmi*. Prevedli Ivan Minatti, Veno Taufer, Fran Albrecht, Jože Šmit. Ljubljana: Mladinska knjiga.
Koneski, Blaže, 1979: *Stari i novi pesni*. Prilep: Stremež.

Literatura

Anastasova-Škrinjarić, Nina, 2007: Makedonska folklorna riznica. *Priračnik po srednovekovnata i narodna makedonska književnost*. Skopje: Megjunaroden seminar za makedonski jazik, literatura i kultura. 53–95.
Avramovska, Nataša, Georgievska-Jakovleva, Loreta, 2004: Lirika. Stojka Bojkovska et al: *Makedonski jazik i literatura za IV godina gimnazisko obrazovanie*. Skopje: Prosvetno delo. 293–314.
Cepenkov, Marko, 1972: Predanie za Prilep, Varoš i okolinata i za beganjeto na Marka Kraleta od Varoš. Kiril Penušliski (ur.): *Makedonski narodni umotvorbi vo 10 knigi: Predanija*. Skopje: Makedonska kniga. 122–127.
Kjulavkova, Katica, 2001: Intertekstot vo ciklusot *Marko Krale* od Blaže Koneski. *Mala kniževna teorija*. Skopje: TRI. 297–308.
Milčinski, Fran, 2007: Smrt kraljeviča Marka. *Zgodbe kraljeviča Marka*. Ljubljana: Sanje. 131–135.
Mladenoski, Ranko, 2004: Sinteza na folklornoto i sovremenoto vo ciklusot »Marko Krale« od Blaže Koneski. *Sovremenost 52 (1)*. 64–76. <http://eprints.ugd.edu.mk/8076> (19. 4. 2019).
Poznanovič Jezeršek, Mojca idr., 2008: *Učni načrt. Slovenščina [Elektronski vir]: gimnazija: splošna, klasična, strokovna gimnazija: obvezni predmet in matura (560 ur)*. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport : Zavod RS za šolstvo. <http://eportal.mss.edus.si/msswww/programi2019/programi/media/pdf/un_gimnazija/un_slovenscina_gimn.pdf> (1. 5. 2019).
Prešeren, France, 2006: *Krst pri Savici in Balade in romance (izbor)*. Ljubljana: Delo, Intelego, Študentska založba.
Spasov, Aleksandar (ur.), 1963: *Sodobna makedonska poezija*. Ljubljana: DZS.
Stardelov, Georgi, 1990: *Odzemanje na silata*. Skopje: Misla.
Volarič, Tina, 2007: O Franu in Marku. *Zgodbe kraljeviča Marka*. Ljubljana: Sanje. 142–145.
Vrhunc, Mirjam, 2006: *Poezija Blažeta Koneskega in prevodi njegovih del v slovenščino*. Diplomsko delo. Ljubljana, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.

Lidija Rezoničnik
Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slavistiko
lidija.rezonicnik@ff.uni-lj.si

Jan Kochanowski – poljska renesansa pri pouku književnosti v gimnaziji

Prispevek obravnava literarno ustvarjalnost poljskega renesančnega pesnika Jana Kochanowskega. Predstavi pesnikovo delo in njegov pomen za poljsko književnost – utemeljitev poljščine kot pesniškega jezika, razvoj silabičnega verzifikacijskega sistema, prve realizacije pesemskih oblik v poljskem jeziku (npr. prvi soneti) – in se nato osredotoči na pesniški cikel Žalostinke*. V drugem delu predstavlja možnosti obravnave pesmi Kochanowskega pri pouku slovenščine v gimnaziji in želi spodbuditi učitelje, da dijakinje in dijake seznanijo z obstojem renesanse v slovanskih književnostih.*

1 Uvod

V učbenikih, ki jih za pouk slovenščine v gimnazijah predpisuje *Katalog učbenikov za srednjo šolo*, je poljski renesansi največ mesta posvečenega v *Branjih 1* (Ambrož idr. 2003: 192–254), kamor je umeščena pesem Jana Kochanowskega in kjer je med znanstvenimi odkritji omenjen pomen Kopernikove heliocentrične teorije. Berilo *Umetnost besede 1* (Lah idr. 2014: 226–269) zgolj omenja, da se je renesansa v 16. stoletju iz Italije med drugimi razširila tudi na Poljsko, v učbeniku *Svet književnosti 1* pa je podatek, da je poljska književnost razvila renesanso, razviden iz zemljevida *Središča renesančne književnosti* (Kos 2000: 182), kjer je na poljskem območju omenjen Kochanowski. Vsi trije učbeniki navajajo, da se je na slovanskem območju renesansa razvila le v poljski in dalmatinski (hrvaški) književnosti. *Učni načrt za slovenščino za gimnazije* (Poznanovič Jezeršek idr. 2008, v nadaljevanju UN) obravnave poljske renesanse oziroma del Kochanowskega ne predvideva.[1]

Usmerjenost šolskega literarnega kanona k zahodnoevropski literaturi je pri renesansi dobro vidna,[2] posledično se zdi, da je splošno poznavanje slovanskih književnosti (z izjemo ruske) pri dijakinjah in dijakih slabše. Vključevanje slovanskih književnosti v pouk slovenščine lahko pripomore k boljšemu poznavanju slovanske preteklosti, skupnih kulturnih elementov ter zavedanju o razlikah. Vse to sodi v splošno izobrazbo bodočih intelektualcev, zato je namen prispevka predstavitev poljske renesanse, njenega glavnega predstavnika, pesnika Jana Kochanowskega, in njegovega pesniškega cikla *Žalostinke*. Članek želi osmisliti branje *Žalostink* pri pouku slovenščine ter povezati njihovo obravnavo z že usvojenimi temami, s tem pa ponuditi iztočnice za vključitev (omembo) poljske renesanse v pouk književnosti.

2 Jan Kochanowski

2.1 Življenje in delo

Jan Kochanowski (1530–1584) se je rodil v vasi Sycyna na jugovzhodu današnje Poljske v plemiški družini, ki mu je s pomočjo podpornikov omogočila izobraževanje in potovanja ter spoznavanje takratne evropske humanistične misli. S štirinajstimi leti je začel študirati na

1 V UN je iz poljske književnosti za obravnavo pri pouku književnosti med obveznimi besedili predvidena pesem Wisławe Szymborske, med prostoizbirnimi besedili pa so navedene pesmi Adama Mickiewicza in roman Henryka Sienkiewicza.

2 Kar je zaradi skromnejše pojavnosti renesanse v slovanskih književnostih pričakovano, vendar pa so s tem zapostavljena vrhunska literarna dela, ki jih je mogoče postaviti ob bok bolj poznanim zahodnoevropskim delom.

akademiji v Krakovu,[3] kjer je najverjetneje prebiral dela nekoliko starejših rojakov Mikołaja Reja (1505–1569, proza v poljščini), Andrzeja Frycza Modrzewskega (ok. 1503–1572, politično spisje v latinščini) in Klemensa Janickega (1516–1543, pesnitve v latinščini). Nato je Kochanowski potoval po Nemčiji in Italiji (Rim, Neapelj), se vpisal na študij na univerzo v Kaliningradu in nato v Padovi, med vračanjem na Poljsko pa je potoval še po Franciji. V Padovi in Franciji se je seznanil z aktualno problematiko književnega ustvarjanja v narodnih jezikih (in ne samo v latinščini). Prvo obdobje literarne ustvarjalnosti, ki ga je zaznamoval študij v Padovi in v katerem je Kochanowski pisal zlasti epigrame, elegije in erotično poezijo v latinščini, literarna zgodovina označuje kot padovsko obdobje oziroma obdobje študija in potovanj. Pri pisanju v tem času se je Kochanowski zgledoval zlasti po grški, rimski in novolatinski epigramatiki ter po piscih rimskih erotičnih elegij Katulu, Tibulu in Propercu. V tem obdobju je najverjetneje nastala tudi pesem *Kaj hočeš, Bog, od nas* (*Czego chcesz od nas, Panie*), ki jo literarna veda označuje kot »manifest humanistične religioznosti« (Ziomek 2012: 261). Kochanowski je po vrnitvi na Poljsko, po letu 1559 (dvorno obdobje), opravljal službo na dvorih poljskih velikašev, kjer so nastali številni epigrami oziroma fraške[4] (v njih so opazni vplivi Katula in Anakreona), idile (npr. cikel dvanajstih pesmi *Šentjanževa pesem o kresu*/*Pieśń świętojańska o Sobótce*), satirične pesnitve, panegiriki, prevodi (npr. odlomki del Homerja, Evripida), tragedija (po grških motivih, *Zavrnitev grških poslancev*/*Odprawa posłów greckich*) in pesmi. Tretje ustvarjalno obdobje Kochanowskega je zaznamovalo življenje na podeželskem posestvu v kraju Czarnolas, kjer se je ustalil po poroki leta 1575. Tu je nastal prevod Davidovega psalterja (*Psałterz Dawidów*) in nato znameniti cikel *Žalostink* (*Treny*) (Ziomek 2012: 253–329).

Kochanowski v poljski literarni vedi zavzema mesto začetnika umetniške poezije v poljskem jeziku, »je najpomembnejši poljski renesančni poet in pravzaprav največji slovanski poet do romantike« (Krakar 1976: 93), postavljen ob bok poljskima romantičnima pesnikoma Adamu Mickiewiczu in Juliuszu Słowackemu. V poljski poeziji srednjega veka je bil uveljavljen stavčno-intonacijski verz (meje verzov so na mejah stavkov in zloženih stavkov, ekvivalentov stavkov, besednih zvez), Biernat iz Lublina, pa tudi Mikołaj Rej sta nato na začetku renesanse namesto asilabičnega verza uvajala t. i. nepravi silabizem, ki se približuje izosilabični verzifikaciji. S poezijo Kochanowskega pa je poljski verzifikacijski sistem prešel na silabičnega, ki temelji na stalnem številu zlogov v verzu. Ta se je obdržal skoraj tri stoletja – do romantike, ko je Mickiewicz uvedel silabotonični verz s točno določenim številom zlogov in urejenim menjavanjem naglašenih in nenaglašenih zlogov (Głowiński 1986: 159–210). V 16. stoletju so bila literarna dela na območju takratne Poljske, zlasti poezija,[5] pisana pretežno v latinščini. Kochanowski, ki se je med svojimi potovanji in študijem seznanil s tradicijo evropske poezije, je bil prvi, ki je izbrane pesemske oblike in literarne vrste (prvič) realiziral tudi v poljščini. Poleg epigramov, ciklov pesmi, igračk, tragedije, satiričnih pesnitev in žalostink je napisal prve tri sonete v poljskem jeziku in s tem postavil temelje

3 *Akademia Krakowska*, najstarejša poljska univerza, danes Jagelonska univerza (*Uniwersytet Jagielloński*), je bila ustanovljena leta 1364.

4 Fraška oziroma *fraszka* je kratka pesem s satirično ali z resnejšo vsebino, podobna epigramu. Kochanowski je s to besedo naslovil svojo zbirko epigramov, ki je prvič izšla leta 1584 (*Fraszki*), termin pa se je kmalu zatem v poljski literarni vedi uveljavil za poimenovanje literarne vrste, torej epigrama, napisanega v poljščini. Rozka Štefan in Lojze Krakar izraz »fraszka« v slovenščino prevajata tudi kot »igračka«. V nasprotju s Kochanowskim je Mikołaj Rej za svoje pesmi šaljive vsebine uporabil poimenovanje *figlik*. Raznolika poimenovanja za posamezne literarne vrste, kot je razvidno iz primera epigrama, kažejo na razvitost poljske renesanse.

5 Izključno v poljščini sta takrat že pisala npr. Biernat iz Lublina (ok. 1460–ok. 1529, prevodi in priredbe latinskih del) in Mikołaj Rej (proza), vendar sta se posvečala prevodom in prozi, ne pa umetelnim pesemskim oblikam.

poljskemu sonetu.[6] Tako je »ob skromni tradiciji povzdignil poljsko govorico v pesniški jezik in izoblikoval v njem dela trajne vrednosti« (Krakar 1976: 93).

Slovenskemu bralcu so dela Kochanowskega dosegljiva v prevodih Lojzeta Krakarja (knjižna izdaja prevodov izbranih pesmi, med njimi pesmi *Kaj hočeš, Bog, od nas*, cikla idil *Šentjanževa pesem o kresu* in *Žalostink*), Rozke Štefan[7] in Toneta Pretnarja.[8] Fran Miklošič pa je poskrbel za prvi znani prevod poezije Kochanowskega v slovenščino, saj je prevedel fraško z naslovom *Lipa* in jo umestil v *Slovensko berilo za peti gimnazijalni razred*, izdano leta 1853 na Dunaju[9] (Krakar 1976: 104).

Poezija Kochanowskega odraža renesančno miselnost, v središče postavlja človeka kot svobodno bitje in psihofizično enoto, ki ceni razum ter čuti svojo ustvarjalnost. Tematiko umirjenega in brezskrbnega življenja mestoma prekinja negativno politično ozračje v takratni Poljski,[10] sicer pa lirski subjekt lepoto vidi v povezanosti človeka z naravo (stvarstvom), ki jo je Bog ustvaril zanj. Harmonično življenje pa nenadoma prekine smrt pesnikove hčere. S tem svet izgubi lepoto, renesančna harmonija preide v trpljenje, neutolažljivi lirski subjekt pa le stežka najde pojasnilo oziroma tolažbo za nesrečo, ki ga je doletela.

2.2 *Žalostinke*

Pesniški cikel z naslovom *Žalostinke* (*Treny*) je Kochanowski napisal ob življenjskih preizkušnjah – najprej mu je umrl brat (njemu v spomin je napisal pogrebni govor), nato leta 1578 ali 1579 dve leti in pol stara hči Urszula oziroma Urška,[11] kmalu zatem še hči Hanna (njej v spomin je napisal epitaf). *Žalostinke* je Kochanowski posvetil hčeri Urški, v knjižni obliki so prvič izšle leta 1580. Avtobiografske prvine v njih so izrazite, zato jih Ziomek (2012: 318) umešča med tista dela Kochanowskega, ki se najočitneje navezujejo na zunajliterarno resničnost, povezano s pesnikovim osebnim in družinskim življenjem. Hkrati poudarja, da ni znano, v kakšnem vrstnem redu so nastale in ali jih je pesnik že izvorno zasnoval v obliki cikla, zato tudi ni mogoče trditi, da je proces žalovanja, opisan v *Žalostinkah*, odsev zunajliterarne resničnosti in torej poteka žalovanja pesnika Kochanowskega (Ziomek 2012: 320). Cikel obsega 19 pesmi različnih kitičnih in verznih dolžin, posamezne pesmi nimajo naslovov, temveč so označene z zaporednimi rimskimi številkami.

Lirski subjekt v ciklu je oče, ki preživlja zaporedne faze žalovanja. V prvih dveh žalostinkah se obupano sooča s smrtjo hčere, nagovarja personificirane žalne pesmi in misli starogrških filozofov in pesnikov, vzdihe, skrbi, vnebovpitje itd., naj se mu pridružijo in mu pomagajo objokovati Urško, ki mu jo je odvzela usoda. Sledi Urškin opis, v katerem jo oče predstavi kot bistro deklico s pesniškim talentom, zaradi česar jo imenuje »slovanska Sapfo«

6 Soneti *Frančišku*, *St. Wapowskemu*, *Za gospo* (slednji je preveden v slovenščino, prev. Rozka Štefan) oziroma *Do Franciszka*, *Do St. Wapowskiego*, *Do Paniej* so bili natisnjeni leta 1584 v zbirki *Igračke*/*Fraszki*. V poljski književnosti se je sonet nato razvijal v baroku (npr. Daniel Naborowski, Jan Andrzej Morsztyn) in se razcvetel v romantiki (npr. Mickiewicz, Słowacki), pogosto realizirana pesemska oblika pa je bil tudi na koncu 19. oziroma v začetku 20. stoletja (t. i. obdobje mlade Poljske: npr. Jan Kasprowicz, Kazimierz Przerwa Tetmajer, Leopold Staff) (prim. Miszalska 2010).

7 Izbrane pesmi v antologiji poljske ljubezenske lirike *Prošnja za srečne otoke* (1999, Radovljica: Didakta).

8 Izbrane pesmi v antologiji *Veter davnih vrtnic. Antologija pesniških prevodov 1964–1993* (1993, Ljubljana: Slava. Uredila Nikolaj Jež in Peter Svetina).

9 *Slovensko berilo za peti gimnazijalni razred*. Izdal Franc Miklošič. Dunaj: C. K. Zaloga Bukev Za Šole Pri Sv. Ani, 1853. Kopija berila je prosto dostopna na spletni strani Digitalne knjižnice Slovenije Dlib: <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-S1U3FRQQ> (15. 6. 2019).

10 V satiričnih pesnitvah *Sloga* in *Satir ali divji mož* (1564), nato tudi v tragediji *Zavrnitev grških poslancev* (1578) lirski subjekt posredno opozarja na nesoglasja med poljskim plemstvom, ki skrbi predvsem za svoje privilegije, za dobro države pa mu ni mar.

11 Lojze Krakar je v prevodu žalostink, pa tudi v spremni besedi k prevodu poezij (Kochanowski 1976), poljsko obliko imena Urszula poslovenil v Urška. Enako obliko uporablja Rozka Štefan v monografiji *Poljska književnost* (1960). Tudi v pričujočem prispevku bo uporabljena poslovenjena različica imena.

(*Žalostinka št. 6*), in se še vedno ne more sprijazniti z dejstvom, da je hči umrla prej kot njeni starši. V *Žalostinki št. 8*, umeščeni tudi v učbenik *Branja 1* (Ambrož idr. 2003: 200), oče opisuje praznino, nastalo po odhodu Urške, ki je z otroško razposajenostjo skrbela za veselje v družini. Opisi deklice, tožbe zaradi njenega odhoda in hrepenenje po ponovnem snidenju se v naslednjih žalostinkah izmenjujejo z nagovarjanjem modrosti, kreposti, pobožnosti, pri katerih lirski subjekt neuspešno poskuša najti tolažbo in razlago za nesrečo, ki ga je doletela. Ob tem se navezuje na krščanske (nebesa, angeli, vice; *Žalostinka št. 10*) in mitološke motive oziroma zgodbe: sprašuje se, ali je Urško v pozabljenje prepeljal Haron (*Žalostinka št. 10*); želi si, da bi lahko kakor Orfej odšel v podzemlje in poiskal hčer (*Žalostinka št. 14*); in sočustvuje z neutolažljivo Niobo, ki je izgubila vseh svojih štirinajst otrok ter od žalosti okamenela (*Žalostinka št. 15*). Nato polemizira z rimskim pravnikom in filozofom Ciceron in njegovim zaničevanjem smrti ter zavrne filozofijo stoicizma (*Žalostinka št. 16*). V *Žalostinkah št. 17* in *18*, napisanih v psalmskem slogu, se začne tolažba, ki jo lirski subjekt išče pri Bogu: »Jaz pa naj še dalje plakam / in zaman naj upam, čakam, / da mi um iz zla pomore – / ne, edino Bog to zmore.« (Kochanowski 1976: 75). Cikel sklene daljša, zadnja žalostinka (*Žalostinka št. 19*), v kateri se lirskemu subjektu v sanjah prikaže njegova mati z Urško v naročju. Žalujočemu sinu dopoveduje, da je smrt rešila Urško zemeljskega trpljenja, da je v nebesih srečna in brezskrbna, ter mu svetuje in ukazuje, naj se odpove brezupu:

Sodi, kakor hočeš,
samó ne misli več
na to, da smrt prerana
bila je k tvoji dragi
deklici poslana!
Odšla ni od sladkosti,
temveč od trpljenja,
od dela in skrbi
in žalosti življenja,
ki svet ima je obilo /…/
(Kochanowski 1976: 82.)

Svoj up neustvarljivi
in izgubo svojo
izbij si iz glavé,
sicer ti vzame tvojo
razsodnost, ki je dražja.
Sam v roké se vzemi,
četudi ni tolažbe zate več na zemlji.
(Kochanowski 1976: 87.)

Zdaj, mojster, sam se zdravi!
Čas zaceli sproti
vse rane, a kdor krene
po utrti poti,
na lek ne čaka dolgo:
s pametjo se ozdravil
še prej bo, kakor drugi,
čas bo vse opravil.
(Kochanowski 1976: 90, 91.)

Podoba Urške je v *Žalostinkah* idealizirana (slovanska Sapfo), opisi sposobnosti so za dve leti in pol staro deklico pretirani, npr. v šesti žalostinki se deklica v resnem tonu poslavlja od mame, v dvanajsti žalostinki pa lirski subjekt opisuje njeno sodelovanje pri vodenju gospodinjstva:

Povsod bila v pomoč je,
zmeraj je skrbela
namesto staršev, kaj naj
služničad kdaj dela.
In to je vse počela,
vse je postorila,
ko mesecev je komaj
trideset spolnila.
(Kochanowski 1976: 62, 63.)

V *Žalostinkah* je viden vpliv poljske ljudske poezije (npr. posnemanje ljudskih tožb ob pogrebu, poslavljanja v nevestini pesmi; Štefan 1960: 56), opazni so motivi iz grške in rimske poezije ter vpliv Petrarce in njegovih sonetov, posvečenih umrli Lauri. Cikel velja za »umetniško najzrelejše delo« (Štefan 1960: 56) Kochanowskega in predstavlja novost v dotedanji evropski književnosti, saj v središče postavlja otroka in ne idealizirane odrasle osebe. *Žalostinke* spadajo tudi med najpogosteje prevajano delo Kochanowskega in so pogosta tema literarnovednih obravnav.

2.3 Možnosti in osmislitev obravnave *Žalostink* pri pouku književnosti

(1) **Žalostinka** oziroma **elegija**: Dijakinje in dijaki ponovijo značilnosti literarne vrste (v grški književnosti vsaka pesem, napisana v elegijskem distihu, kasneje jo kot vrsto definira predvsem tematika razočaranja, bivanjskega pesimizma, ljubezenske in življenjske nesreče). Pri obravnavi se navezujejo na avtorje elegij oziroma žalostink, ki so jih že spoznali pri pouku književnosti (iz rimske književnosti npr. elegije Katula, Tibula in Properca) oziroma jih še bodo (npr. Rainer Maria Rilke, *Devinske elegije*), ter primerjajo besedila z vsebinske in motivne perspektive (npr. primerjava s Petrarcovimi soneti in kanconami, v katerih objokuje Lauro; mitološki motivi: Haron, Orfej, Nioba). Lirski subjekt v *Žalostinkah* Urškin talent primerja s talentom antične pesnice Sapfo, zato je ob primerjavi mogoče ponoviti že naučeno snov o Sapfini poeziji in izpostaviti (ne)zastopanost pesnic v antični in renesančni književnosti. Dijakinje in dijaki ob branju spoznavajo tematsko inovativnost *Žalostink* Kochanowskega: za razliko od žalostink, ki so bile namenjene idealiziranim ljubljenim osebam ali pomembnim osebnostim, Kochanowski svoj cikel namenja majhnemu otroku, kar je unikum v takratni evropski književnosti. *Žalostinke* so razporejene v premišljeno kompozicijo, ki skozi posamezne pesmi cikla predstavi faze žalovanja in trpljenja očeta ter njegov prehod od stoične filozofije humanizma h krščanstvu (Štefan 1960: 56). Obravnava pesmi se lahko zaključi z navedbo primerov najbolj znanih žalostink iz slovenske književnosti (npr. France Prešeren: *V spomin Matija Čopa*, *V spomin Andreja Smoleta*, *V spomin Valentina Vodnika* ali Oton Župančič: *Manom Josipa Murna Aleksandrova*).

(2) **Pomen Kochanowskega za poljsko književnost in primerjava s slovensko književnostjo:** Pripadniki poljskega plemstva (veljaki in predstavniki inteligence), ki je imelo pomembno vlogo v poljski družbeno-politični ureditvi 16. stoletja,[12] so bili v 16. stoletju po zgledu drugih evropskih humanistov naklonjeni potovanjem po Evropi, zlasti po Italiji.

12 Meščanstvo kot prav tako pomemben družbeni sloj, v okviru katerega se je razvijala renesansa, je bilo na Poljskem manj razvito in imelo v primerjavi z drugimi središči renesančne kulture veliko manjšo vlogo.

Neposredni stiki[13] so Poljakom omogočili spoznavanje evropske humanistične misli in s tem razvoj renesančne književnosti. Na drugi strani se renesansa v slovenski književnosti kljub geografski bližini Italije ni razvila. Pomen Kochanowskega za poljsko književnost in jezik (kot začetnika umetniške poezije v poljskem jeziku, v kateri je utemeljil silabični verzifikacijski sistem, in kot avtorja prvih treh sonetov v poljščini ter drugih pesemskih oblik) je mogoče primerjati s kasnejšo slovensko književnostjo in vlogo Franceta Prešerna (ki je poezijo Kochanowskega najverjetneje spoznaval prek Matije Čopa; Krakar 1976: 109, 110). Ob prevladujočih tujih jezikih (latinščina oziroma nemščina), v katerih je bila pisana poezija njunega časa, sta Kochanowski v drugi polovici 16. stoletja, Prešeren pa približno poltretje stoletje kasneje pisala v maternih jezikih in s tem dokazala, da sta poljščina in slovenščina primerni tudi za umetniško ustvarjanje in ne samo kot jezik za vsakdanjo komunikacijo. Ob podatku o Kochanowskem kot avtorju prvih treh sonetov v poljščini lahko dijakinje in dijake izzovemo z vprašanjem, kdo je avtor prvega soneta v slovenščini, in jim pojasnimo, da je to Jovan Vesel Koseski in ne Prešeren.

(3) **Medpredmetne povezave:** Med izumi in odkritji, ki so zaznamovali renesanso, je med obravnavo poezije Kochanowskega mogoče opozoriti na drugega znanega Poljaka iz obravnavanega obdobja, Nikolaja Kopernika (1473–1543). Z njegovo heliocentrično teorijo, ki je spremenila srednjeveški geocentrični pogled na svet, se dijaki srečajo pri pouku fizike pri obravnavi poglavij o astronomiji (sončni sistem). Mogoče so tudi medpredmetne povezave z zgodovino in umetnostno zgodovino (Sigismuntova kapela v Krakovu kot primer renesančne arhitekture) ali glasbo (npr. poslušanje uglasbitev pesmi Kochanowskega[14] ali poskus uglasbitve izbrane pesmi oziroma recitacija z renesančno glasbeno spremljavo).

(4) **Avtobiografski diskurz:** Ob *Žalostinkah* Kochanowskega lahko dijakinje in dijake opozorimo na avtobiografske elemente v književnih delih in uporabo literarnoteoretičnih pojmov, kot so lirski subjekt, romaneskni subjekt, literarni lik itd. Kljub temu da so pri lirskem subjektu v *Žalostinkah* Kochanowskega avtobiografski elementi izraziti in da je v njem mogoče prepoznati pesnika, se zavedamo, da oče iz *Žalostink* ni identičen Janu Kochanowskemu in da je Urška, ki v pesmih pri nedopolnjenih treh letih kaže pesniški talent, deli ukaze služničadi itd., idealizirana, literarna podoba hčere. Prav tako je potek žalovanja lirskega subjekta predstavljen v okviru širših svetovnonazorskih pogledov renesančnega duha in premišljene umetniške kompozicije, ki temelji na zunajliterarni resničnosti, ni pa nujno identičen z njo.

3 Zaključek

> /…/ primer s Kochanowskim /…/, ki ga še zmeraj poznajo le redki Slovenci /…/, nas vzpodbuja, da premislimo, ali nismo prevečkrat videli vso literarno modrost le na Zahodu in pri tistih vzhodnih velikanih, mimo katerih tudi Zahod ni mogel iti? Mnoge, nam še neznane literarne zaklade iz vzhodnih literatur, bodisi iz slovanskih ali neslovanskih /…/, bomo morali zato šele odkriti. (Krakar 1976: 122.)

Za pouk slovenščine v gimnazijah UN pri obravnavi literarnozgodovinskega obdobja renesanse ne predvideva obravnave književnih del s področja slovanskih dežel, ki so razvile renesančno književnost (predvidena je le omemba renesanse v Dubrovniku (UN 2008: 20),

13 Razen na potovanjih po Evropi so se lahko Poljaki s humanistično mislijo srečali tudi na domačih tleh. V drugi polovici 15. stoletja je na Poljsko pribežal italijanski humanist in pisatelj Filip Buonaccorsi (1437–1496), bolj znan pod psevdonimom Kallimach, ki si je uspel pridobiti zaščito lvovskega nadškofa in bil kasneje tudi svetovalec na kraljevem dvoru, za poljsko kulturo pa je pomenil neposreden stik z italijanskim humanizmom. Podobno vlogo, zlasti za razvoj znanosti, je imel potujoči nemški humanist in pesnik Konrad Celtis (1459–1508), ki je v času bivanja na Poljskem ustanovil humanistično znanstveno društvo *Sodalitas Litteraria Vistulana* (Ziomek 2012: 77–81).

14 Na spletni strani youtube je dostopnih več uglasbitev pesmi *Kaj hočeš, Bog, od nas*/*Czego chcesz od nas, Panie*.

v seznamu prostoizbirnih besedil pa je navedena komedija Marina Držića *Dundo Maroje*). Omemba poljske renesanse pri pouku slovenščine in obravnava *Žalostink* Kochanowskega oziroma *Žalostinke št. 8*, ki je umeščena v učbenik *Branja 1*, je tako odvisna od presoje in angažiranosti učiteljice oziroma učitelja. Čeprav obsežnost obveznih poglavij in besedil, ki jih predvideva UN, obremenjenost in pomanjkanje časa obravnavi dodatnih tem nista v spodbudo, primer literarnega besedila iz poljske književnosti prinaša pomembno obogatitev in razširitev književnih horizontov, zlasti za dijakinje in dijake z večjim literarnim zanimanjem, ki jih morda lahko spodbudimo k samostojnemu raziskovanju ali projektnemu delu na temo povezav slovenske književnosti s slovanskimi. Obravnava poljske (in dalmatinske) renesanse lahko pripomore k zavedanju, da se je vrhunska literarna ustvarjalnost v obdobju renesanse razvijala tudi v slovanskih kulturah. S spoznavanjem pomena Kochanowskega za razvoj poljskega jezika dijakinje in dijaki razvijajo zavest o pomenu literarnega ustvarjanja za jezik in njegovo izrazno ter umetniško razvitost, kar lahko primerjajo z razvojnimi značilnostmi slovenske književnosti, hkrati pa utrjujejo že usvojeno znanje o literarnozgodovinskih značilnostih renesanse, literarnih vrstah in avtorjih obdobij pred renesanso.

Vir

Kochanowski, Jan, 1976: *Kochanowski*. Ljubljana: Mladinska knjiga. Izbral, prevedel in spremno besedo napisal Lojze Krakar.

Literatura

Ambrož, Darinka, Cuderman, Vinko, Degan - Kapus, Majda, idr., 2003: *Branja 1: berilo in učbenik za 1. letnik gimnazij ter štiriletnih strokovnih šol*. Ljubljana: DZS.

Głowiński, Michał, Okopień-Sławińska, Aleksandra, Sławiński, Janusz, 1986: *Zarys teorii literatury*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne. 159–210.

Katalog učbenikov za srednjo šolo. Trubar – učbeniški skladi, Ministrstvo za izobraževanje, znanost in šport. <https://paka3.mss.edus.si/Trubar/Javno/default.aspx> (10. 6. 2019).

Kos, Janko, 2000: *Svet književnosti 1*. Maribor: Obzorja.

Krakar, Lojze, 1976: Pomen Kochanowskega na Poljskem, v svetu in pri nas. Jan Kochanowski: *Kochanowski*. Ljubljana: Mladinska knjiga. 93–122.

Lah, Klemen, Lenaršič, Bernarda, Perko, Janja, idr., 2014: *Berilo 1. Učbenik za slovenščino – književnost v 1. letniku gimnazij in štiriletnih strokovnih šol*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Miszalska, Jadwiga, 2010: Sonet w Polsce od XVI do początków XIX wieku a przekłady z języka włoskiego / Sonnet in Poland from the 16th century up to the beginnings of the 19th century versus translations from Italian. *Italica Wratislaviensia* 18/1. 16–33. <https://ifr.uni.wroc.pl/sites/default/files/italica_1_2010.pdf> (12. 6. 2019).

Štefan, Rozka, 1960: *Poljska književnost*. Ljubljana: DZS. 25–74.

Poznanovič Jezeršek, Mojca, Križaj Ortar, Martina, Krakar Vogel, Boža, idr., 2008: *Učni načrt. Slovenščina: gimnazija (splošna, klasična, strokovna gimnazija: obvezni predmet in matura)*. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport, Zavod RS za šolstvo. <http://www.mss.gov.si/fileadmin/mss.gov.si/pageuploads/podrocje/ss/programi/2008/Gimnazije/UN_SLOVENSCINA_gimn.pdf> (5. 6. 2019).

Ziomek, Jerzy, 2012: *Renesans*. Warszawa. Wydawnictwo Naukowe PWN.

Blaž Podlesnik
Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slavistiko
blaz.podlesnik@ff.uni-lj.si

Poskus revizije z *Revizorjem*: zakaj, kam, kdo in kaj?

Prispevek skuša premisliti vlogo literature v šoli, tako da sooči kanonizirane interpretacije klasike in instrumentalizacijo književnosti s pogledom na književno delo kot na prostor poglobljenega opomenjanja. Z analizo družbeno-prostorskih odnosov v Gogoljevi komediji Revizor *osvetljuje eno od ravni ubeseditve problema posameznikove samopodobe v razmerju med centrom in periferijo. Sooča dve tradicionalni interpretaciji komedije, ki so jo v preteklosti brali kot satiro, uperjeno proti deviantni družbi, in kot satiro, uperjeno prosti deviantnemu posamezniku, ter izpostavlja, da je v komediji – prav prek prostorskih odnosov – na različnih ravneh v ospredju predvsem soočenje z revizijo posameznikove javne podobe. Še eno branje Gogoljeve komedije je v tem primeru ponujeno kot ponazoritev kompleksnosti odnosov med uporabljenimi literarnimi jeziki, s katerimi skuša Gogolj udejanjiti svojo idejo književnosti, in ni »prava« interpretacija dela, temveč le izhodišče za premislek, ali bi bilo mogoče zavest o naravi kompleksne znakovnosti kanonizirane klasike koristneje uporabiti tudi v šoli.*

1 Zakaj?

1.1 Zakaj revizija …

V literarni vedi je intenzivnejši premislek o tem, kaj v sodobnosti početi s književnostjo, kakšna je vloga književnih kanonov in kako umetnostna besedila vključevati v družbene sisteme reprodukcije védenja, vedênja in vrednot, prisoten v zadnjih nekaj desetletjih. Vzpodbudila in krepila sta ga dva procesa. Prvi je povezan s splošnim razvojem literarne vede. Ta se je ob naraščajočem dvomu o objektivni določljivosti predmeta preučevanja vse bolj posvečala epistemološkim vprašanjem ter raziskovala vlogo znanstvenega diskurza o predmetu kot dejavniku (so)ustvarjanja samega predmeta preučevanja. Literarna veda, ki se zaveda te specifike, težko določi univerzalni kanon svetovne in nacionalne književnosti, ne da bi obenem jasno izpostavila njegovo problematičnost in motiviranost (časovna, geografsko-kulturna, razredna in osebna pogojenost predstav o literarnosti oz. umetniškosti kot načelnem temeljnem kriteriju izbora, evro- in amerikocentrizem, spolno, razredno, rasno ... izključevanje del podrejenih skupin ustvarjalcev). Drug proces je širši, potekal je onkraj meja literarne vede, njegova glavna značilnost pa je marginalizacija literature kot kulturnega fenomena. Delež, ki ga ima književnost v *kulturnem spominu*,[1] se očitno manjša. Če je bil ta med tradicionalno literarnocentričnim kulturami, kamor lahko prištevamo tudi slovensko, še ob koncu prejšnjega stoletja vsaj deklarativno precej visok, je danes vloga književnosti kot *repozitorija* kulture v praksi vedno bolj vprašljiva.

Sam sicer nimam nikakršnih praktičnih izkušenj s književno didaktiko v šoli (razen seveda kot objekt njenih praktičnih aplikacij v stanju, v kakšnem je bila kaka tri desetletja nazaj), se pa z nečim zelo podobnim ukvarjam na ravni terciarnega izobraževanja, kjer imam v primerjavi z učiteljem na primarni in sekundarni ravni to prednost, da lahko na očitek o preživetosti dojemanja književnosti kot osrednjega dejavnika posameznikove kulturne pismenosti odgovorim z argumentom o njeni pomembnosti za razumevanje razvoja širšega strokovnega področja rusistike, s katerim se ukvarjam. V splošnoizobraževalnem kontekstu tak argument

1 Podrobneje o konceptu gl. Juvan 2011: 221–224.

odpade, saj v svetu, v katerem politiku ni treba več niti lagati, da je prebral nekaj svetovne klasike, da bi bil izvoljen, dejstvo, da je književnost pomembna, ni več samoumevno.

Premiki, s katerimi skuša tem spremembam v zadnjih desetletjih slediti slovensko šolstvo so – če sodim po literaturi – premik dominante od *kulturne* in v dobršni meri tudi *jezikovne paradigme* pouka književnosti k *sociološkemu* modelu in modelu *osebnostne rasti* (gl. Jožef Beg 2019: 28, 31), cilj tega bolj uravnoteženega pristopa pa naj bi bile ključne zmožnosti (kompetence), ki naj jih učenec oziroma dijak pridobi pri pouku.[2] Za vse te kompetence in njihove komponente je značilno, da kljub deklarativnemu zavedanju problematičnosti kanona še vedno temeljijo na predstavi o literaturi kot kanoniziranem naboru nacionalne in svetovne kulturne dediščine, kot zakladnici besedil, v katerih je najpopolneje udejanjen potencial nacionalnega in različnih umetniških jezikov v posameznih zgodovinskih obdobjih, tekstov, ki nas učijo materinščine in različnih umetniških jezikov posameznih obdobij. Književna dela so tu teksti, ki kvalitetno posredujejo kvalitetne informacije, cilj pouka književnosti pa je, da bralca opismeni, da prepozna in ustrezno prebere znake, ki na različnih ravneh to kakovostno informacijo posredujejo. Nedvomno je v šolstvu takšno razumevanje književnosti upravičeno v ospredju, saj je njegova naloga v prvi vrsti ta, da nas opismeni v vseh skupnostno uveljavljenih jezikih osmišljanja sveta (materinščina, tuji jeziki, najrazličnejši metajeziki umetnosti in znanosti, vrednote), a morda je današnja marginalizacija književnosti – ko klasične kulturne *topose* namesto literature uspešno ohranja Hollywood – lahko tudi priložnost, da književnost v izobraževanje umestimo še v eni razsežnosti, ki ob osmišljanju literarnih del kot udejanjenju različnih ločenih jezikov pogosto ostaja v ozadju.

Način šolskega branja klasike, ki ga predlagam kot alternativo, je po svoje provokativen in verjetno v pedagoški praksi težje ali morda celo sploh neizvedljiv, a moj cilj ni še ena »pravilna« razlaga Gogoljeve komedije, temveč premislek, kaj z njo početi v šoli v času, ko ni več samoumevno, da dela, ki so – po kakršnih koli kriterijih že – del kanona, sploh beremo. Eden od možnih pristopov je osredotočenje na njihovo literarnost, ki pa ni razumljena kot udejanjanje konkretnih umetnostno- in literarnozgodovinskih jezikov, temveč kot poseben prostor soočanja najrazličnejših jezikov, v katerih ljudje osmišljamo stvarnost. Njena največja vrednost je v tem, da zmore izraziti nekaj, česar očitno ločeno ni mogoče izraziti v nobenem od posameznih jezikov, in zato literarno besedilo vedno sporoča več od katere koli konkretne interpretacije. To seveda pomeni, da konkretnega besedila nikakor ni mogoče celovito (»pravilno«) prebrati oziroma prevesti v niz jezikovnih, umetnostno- in literarnozgodovinskih, kulturno-zgodovinskih in etično-moralnih konvencij, kar sicer celotna kultura (in z njo šola) nenehno počne, in prav to bi bilo lahko izhodišče za še en vidik obravnave književnosti.

V kontekstu etike poučevanja književnosti prav na to specifičnost literature opozarja Virk, ko izpostavi problematičnost *instrumentalizacije* literature v funkciji utrjevanja določenih družbenih vrednot, ter izpostavlja, da je »najbolj literarno specifičen etični potencial literature v tem, da nam omogoča empatično stopanje v razmerje do drugega in drug(ačn)osti, na da bi to drugo 'udomačili' in podredili 'svojosti'« (Virk 2019: 71). Po drugi strani – kot opozarja tudi Virk – v šoli ne moremo *brati* literarnih del, ne da bi jih ustrezno umestili v vrednostni sistem družbe in jih torej nekako »prevedli« v jezik sočasne morale. Virk sicer govori predvsem o literarni reprezentaciji družbenih vrednot, a njegovo etiko literature je mogoče aplicirati tudi na vse ostale ravni literarnega besedila: z vidika naravnega jezika literarno delo ni vrednota, ker v njem najdemo najpopolnejše udejanjenje norm nacionalnega jezika, temveč zato, ker je naravni jezik v literaturi vedno presežek konvencije, polje srečanja z jezikovno drugostjo, z jezikovnim presežnim, ki nas nagovarja, da to presežno ozavestimo. Tudi v literarnozgodovinskem smislu posamezen tekst ne postane

2 Te so: 1. sporazumevanje v maternem jeziku, 2. kulturna zavest in izražanje, 3. socialne in državljanske zmožnosti, 4. učenje učenja, 5. digitalna zmožnost, 6. socialne in državljanske zmožnosti, 7. samoiniciativnost in podjetnost ter 8. kulturna zavest in izražanje (podrobneje gl. Jožef Beg 2019: 13, 33–57).

pomemben, ker udejani literarne konvencije določenega obdobja, temveč predvsem zato, ker te konvencije na določeni ravni predrugači ter tako v prepletu z ostalimi ravnmi besedila ustvari prostor estetske in zgodovinske drugosti, ki pa presega vse posamezne jezikovne, literarno-estetske in moralne konvencije. Na drugi ravni vsako literarno delo določenemu delu teh konvencij tudi sledi in jih potemtakem tudi utrjuje, zato je književnost v šoli tako uporabna za *instrumentalizacijo* pri jezikovnem, kulturnem in moralnem opismenjevanju (v mislih imam kompetenčna področja 1.–3. v op. 2), a če res želimo izrabiti potencial, ki ga lahko ima premislek o književnosti za področje razvijanja kompetenc *učenja učenja* in *digitalnega opismenjevanja*, bi morali dijake pritegniti tudi k branju, ki je usmerjeno v procese porajanja pomena, v odnose med konvencionalnim in neponovljivo-individualnim ter v uzaveščanje neizrazljivosti smisla literarnega dela v zgolj enem od v njem uporabljenih jezikov.

1.2 Zakaj z *Revizorjem*?

Gogoljeva komedija je nastajala z mislijo na kanon. Ambiciozen provincialni plemič, ki se je z obrobja imperija preselil v Peterburg in je v centru poskušal zablesteti kot uradnik, pesnik, igralec ter celo profesor zgodovine, je prvi resnični uspeh v prestolnici doživel z literarno masko preprostega in neukega maloruskega (ukrajinskega?) čebelarja, skrit za katero je napisal vrsto ljudsko obarvanih pripovedi, ki so nato izšle v dveh knjigah *Večerov na pristavi blizu Dikanjke* (1831, 1832). Če beremo Gogoljevo biografijo tega obdobja, je več kot očitno, da je bil za mladega Gogolja središče literarnega sveta Puškin. Z njim naj bi se Gogolj skušal seznaniti takoj po prihodu v Peterburg ter mu po domnevah nekaterih biografov pokazati svoj pesniški prvenec (Манн 2012a: 197); po uspehu maloruskih povesti je prek ostalih pisateljev Puškinovega kroga znamenitega sodobnika tudi dejansko spoznal konec maja 1831, do tesnejših stikov med obema pa je prišlo poleti 1831, ko ste se srečevala, ker je Puškin ta čas bival v Carskem selu, Gogolj pa kot domači učitelj v bližnjem Pavlovsku. Puškin, ki ga je v tem obdobju tudi začelo zanimati ljudsko slovstvo, se je v tem času očitno seznanil tudi z Gogoljevimi »maloruskimi« pripovedkami, in tako se je mladenič iz province znašel tudi v centru takratne ruske literature. Med letoma 1831 in 1835 so teme maloruskega podeželja v pisateljevi prozi zamenjale teme sodobnega mesta, in v kontekstu takratnih siceršnjih premikov ruske književnosti je del kritike Gogolja prepoznal kot Puškinovega naslednika na pesniškem prestolu.[3]

Leto 1835 je bilo za Gogolja očitno prelomno v biografskem in literarnem smislu, začel je pisati dve osrednji deli svojega opusa *Mrtve duše* in komedijo *Revizor*, kmalu zatem pa je opustil tudi profesuro ter se odločil, da bo osrednje področje njegovega delovanja literatura. V obeh navedenih delih naj bi avtor dokončno snel vrsto komičnih in melodramatičnih pripovednih mask, za katerimi se je skrival v zgodnjem obdobju (gl. Podlesnik 2010: 592–600), in spregovoril v lastnem imenu – kot *prerok* oz. *prvi pesnik*. V iskanju svojega preroškega literarnega glasu je sicer trčil ob nove težave, ki so se najbolj tragično pokazale v nezmožnosti literarnega udejanjenja odrešujoče besede v nikoli dokončanih drugem in tretjem delu *Mrtvih duš*, komedija *Revizor* pa je bila v tem procesu prvi poskus, kako združiti »'stihijo smeha' in 'duhovno besedo'« (Zabukovec 2018: 336) v literaturo odrešenja.

Za naš premislek je *Revizor* v Gogoljevem opusu zanimiv predvsem iz dveh razlogov. V njem se je na najrazličnejših ravneh odrazila kompleksnost obravnavanega umetniškega problema »odrešujoče umetnosti«, hkrati pa nam je avtor v *Revizorju* – za razliko od *Mrtvih duš*, ki mu jih vsaj z njegove lastne perspektive ni uspelo dokončno *napisati* – ponudil delo, ki ga moramo, da bo resnično postalo *kanonično*, samo *pravilno* prebrati. Z vidika avtorja bi morala satirična komedija doseči učinek očiščujoče katarze, vzroke, zakaj se to ni zgodilo,

3 Prvič je misel o tem, da je Gogolj zasedel mesto, ki je prej pripadalo Puškinu, jeseni 1835 zapisal takrat še moskovski kritik Belinski v reviji *Teleskop* (Белинский 1976: 181, o širšem kontekstu kritiške recepcije Gogolja v tem obdobju gl. Манн 2012a: 435–440).

pa Gogolj po premieri pripiše neustrezni odrski predstavitvi besedila (napačni režiserski in igralski poustvaritvi).[4] Tudi v poznejših letih skuša gledališkim poustvarjalcem predvsem pojasniti, kako naj odrsko *preberejo* delo,[5] da bo gledališka izkušnja prerasla v celosten duhovni preporod in ne bo zgolj smešenje posameznih človeških in družbenih hib.

Gogolj je bil torej vsaj v določenem obdobju prepričan, da mu je v *Revizorju* uspelo ustvariti kanoničen tekst, veliko umetnino, v kateri se je publiki predstavil kot dostojen Puškinov naslednik. Nenazadnje je nenehno poudarjal, da mu je tako osnovni dramski zaplet komedije kot temo trgovanja z mrtvimi dušami v poemi-romanu sugeriral Puškin in da je v delih udejanjil zamisli velikega predhodnika, čeprav je vsaj v primeru *Revizorja*, pri katerem se je ohranil tudi Puškinov zgodnejši osnutek na enako temo, več kot očitno, da je Gogoljeva obravnava teme »lažnega« revizorja izrazito avtorska (podrobneje gl. Манн 2012б: 16–19). Gogolj nas torej v vlogi *prvega med pesniki* nagovarja, naj njegovo *komedijo* zares preberemo.

Gogolj je komedijo še desetletje kasneje videl kot prvo delo, s katerim se je namenil »pozitivno vplivati na družbo«, kot delo, ki je ostalo nerazumljeno, ker so komedijo razumeli kot napad na »zakoniti red stvari ter oblike oblasti,« medtem ko naj bi imel avtor namen le »smešiti samovoljne odklone nekaterih oseb od uzakonjenega reda« (Гоголь 1952: 34–35). Ta avtorjeva ocena je nastala v obdobju, ko si Gogolj na različne načine prizadeva, da bi se ogradil od interpretacij svojih del kot ostre kritike obstoječega družbenega reda. Interpretacijo *Revizorja* in *Mrtvih duš* kot družbenokritičnih del, uperjenih proti obstoječim družbenim odnosom, je kot model nove realistične literature v svojih kritikah utrdil Belinski, kasneje je zelo ustrezala tudi sovjetskim pogledom na literarno zgodovino,[6] tako da se je – sploh v kulturah, ki so literaturo dojemale kot sredstvo za doseganje zunajliterarnih ciljev, kakršna je (bila) v veliki meri tudi slovenska – ohranila vse do danes. Gogolj – na prvi pogled paradoksalno – trdi ravno nasprotno: tarča njegovega smeha ni družba kot sistem vzpostavljenih odnosov, temveč posameznik, ki pravila krši. V prvi različici prevoda literarnega teksta v idejo spreminjanja sveta je vse, kar je narobe s posameznikom, posledica anomalij v družbenih odnosih, v drugi – Gogoljevi – pa so vse družbene anomalije le posledica slabosti posameznika, ki ne more ali noče slediti Zakonu.[7]

Če kaj, nas Gogoljeva izkušnja uči, da je resnična vrednost *Revizorja* in *Mrtvih duš* v tem, da gre za deli, ki obravnavan problem osmišljata kompleksneje od konkretne kritiške ali celo avtorske interpretacije.[8] V primeru Gogoljeve komedije gre za prostor, v katerem se soočijo jeziki dotedanje komediografske tradicije (od antičnih tragedij do Molièra) z idejo katarzične umetnine, ki naj bi prerodila posameznika,[9] ideja pisca-zabavljača z idejo

4 V *Pismu nekemu prijatelju* se pritožuje nad vodvilskim načinom igre naslovnega lika (prim. Vurnik 1997: 124), v dramskem prizoru *Gledališka razhajanja* (prim. Javornik 2011: 236) pa je skušal polemično odgovoriti na kritiko in reakcije publike.

5 Za ustrezno upočasnitev dogajanja je Gogolj v drugo izdajo ob manjših popravkih 4. dejanja dodal dva nova krajša prizora, ki sta bila v redakciji iz leta 1841 objavljena kot priloga (Гоголь 2003: 94–98). Dodatna navodila za igranje posameznih likov je avtor pripravljal praktično za vse izdaje in uprizoritve dela (podr. gl. Гоголь 2003: 856–857), za na koncu sicer nerealizirano dobrodelno uprizoritev leta 1846 pa je napisal celo nekakšen dramski komentar z naslovom *Razplet Revizorja*.

6 Klasična sovjetska interpretacija *Revizorja* iz petdestih let tako govori o junakih komedije kot o »zločincih in daviteljih države«, ki pa se niso rodili kot taki, temveč jih je takšne ustvarilo okolje (Гуковский 1959: 452).

7 V prvem primeru je odgovor *družbena revolucija*, v drugem *duhovni preporod* posameznika – torej dve reformni paradigmi, ki ju nato v različnih izpeljavah in variacijah preigrava ruska družbena misel 19. in 20. stoletja.

8 Drugi in tretji del *Mrtvih duš* sta se razblinila v nič, ko je Gogolj polemično, ambivalentno karnevalsko (*pustno* – prim. Zabukovec 2018: 346–353) obravnavo teme večnega življenja duše in smrtnega telesa skušal prevesti v doktrino. Namesto nadaljevanja romana-pesnitve smo dobili pridigo *Izbranih mest iz dopisovanja s prijatelji* (1847).

9 Tu vlogo katarzične antične tragedije dobi statična slika trenutka soočenja s Sodbo, ki jo Gogolj po vzoru platna *Zadnji dan Pompejev* Karla Brjulova poustvari v sklepnem nemem prizoru (podrobneje o navezovanju na različne vzore ter o njihovem preseganju gl. Javornik 2011).

pesnika-preroka, predstave o resnici sveta s predstavami o resnici besede, zakonito od Boga dano mesto posameznika v svetu s samozvanstvom, center s provinco … Ko se v besedilo zares poglobimo, kar naenkrat nič več ni, kot se je zdelo, oziroma bolje rečeno, nič več ni zgolj to, kar se je zdelo …

2 Kam prihaja revizor/*Revizor*

Prostor Gogoljeve komedije je nenavaden … Na prvi pogled se kaže kot geografsko in sociološko natančno določljiv: okrajno mesto v provinci, nekje med Peterburgom in Saratovom. Ob prestolnici – Peterburgu – in gubernijskem centru Saratov ob spodnjem toku Volge imamo v delu namig na še eno gubernijsko središče – mesto Kostroma.[10] Te tri točke oblikujejo na zemljevidu evropskega dela Rusije v tridesetih letih 19. stoletja nenavaden trikotnik, saj leži središče Kostromske gubernije ob zgornjem toku Volge, med obema pa se razprostirajo prostrana ozemlja Vladimirske, Nižjegorodske, Kazanske, Simbirske, Penzenske in Tambovske gubernije. V kateri guberniji torej leži okrajno mesto, v katerem pričakujejo revizorja? Zakaj so konkretne prostorske koordinate zabrisane, v predstavah elite okrajnega mesta pa so v ospredju – namesto gubernijskega središča, ki mu je okrajno mesto neposredno podrejeno – Peterburg, Saratov in Kostroma?

Če komedijo preberemo kot kritiko takratnih družbenih odnosov in moralne oporečnosti vladajoče elite, je tovrstna zabrisanost prostora lahko eno od sredstev tipizacije: Gogoljevo okrajno mesto je lahko središče okraja v kateri koli provincialni guberniji evropskega dela Rusije, kar ost posmeha uperi v splošno stanje v takratni Rusiji, a ima ta nenavadna, zabrisana geografija še eno razsežnost. Uradniki iz Kostromske in Saratovske gubernije so za razliko od prišlekov iz Peterburga predstavljeni kot *naši* (običajni, nenevarni, provincialni), kot ljudje *našega* okolja, Kostroma in Saratov pa sta v tem primeru le skrajni točki sveta, ki še živi *po naše*.[11] Na ta način geografski prostor komedije preoblikuje socialno-administrativni prostor, sicer stroga hierarhija med gubernijskim in okrajnim mestom se zabriše, okraj in gubernija sta po svoji naravi enaka, živita po svojih zakonih, in to mirno eksistenco periferije lahko vznemiri le prišlek iz prestolnice.

V tako preoblikovanem geografsko-socialnem kontekstu je dogajalni prostor komedije skrajno zožen: vseh pet prizorov komedije se odvije v dveh sobah – v sprejemnici v hiši glavnega revidiranca ter v zanikrni sobici mestne gostilne. Oba prostora sta vpeta vsak v svoje bližnje in širše okolje in ne varujeta svojih prebivalcev pred zunanjim svetom, ki vanju vdira v obliki prišlekov, vesti, govoric …, na ravni dogajanja pa se med njima znova vzpostavlja odnos med centrom in periferijo. Sobica v zanikrnem gostišču, ki je v primerjavi s sprejemnico prvega moža v mestu nepomembno obrobje, po nenavadnem naključju za trenutek postane najpomembnejša točka v mestu, dokler se dogajanje znova ne vrne v center mestnega sveta, da bi se na koncu razkrilo, da je v središču pravzaprav doma provinca.

3 Kdo so revidiranci in kdo revizor?

O naravi upodobljenega prostora seveda največ povedo ljudje, ki ga osmišljajo, veliko tudi tisti, ki so v tem prostoru brez glasu ali odsotni, zato je smiselno vsaj poskusiti odgovoriti na vprašanje, kdo so osrednji liki komedije onkraj v besedilu nazorno izpostavljenih značilnosti.

10 V repliki načelnika pošte Šepkina, ki mestnemu glavarju na vprašanje o morebitnih omembah peterburških uradnikov odvrne, da ljudje pišejo le o kostromskih in saratovskih uradnikih. Hlestakov v eni od replik kot postajo na svoji poti omeni tudi mesto Penza.

11 Kostroma in Saratov sta – kot večina lokalnih središč – status gubernijskega središča dobila v času reform Katarine II. konec 18. stoletja (v času Katarine so te upravne enote imenovale *namestništvo*).

3.1 Župan, ki to ni … oziroma ni čisto to ...

V sodobnem Vurnikovem slovenskem prevodu komedije (Gogolj 1997) in njegovih priredbah (Gogolj 2009) zaseda glavni mestni oblastnik položaj *župana*, v več kot sto let starejšem prevodu Ivana Vesela (Gogolj 1884) pa ima isti lik položaj *mestnega glavarja*.[12] Oboje sta seveda le besedi, ki se opomenjata v odnosu do vseh ostalih, a v *Revizorju* je človek, ki se mu prvemu med enakimi najbolj tresejo hlače, pravzaprav le polovica župana oz. glavarja.

Rusko provincialno mesto – tako gubernijsko kot okrajno – je bilo stičišče dveh različnih svetov: za razliko od skoraj povsem evropeizirane prestolnice so se v podeželskem mestu prepletali ruski tradicionalni (srednjeveški) in moderni evropski družbeni in kulturni modeli, vpeljani z reformami Petra I. Prvi so določali predvsem življenja trgovcev, duhovščine, dela obrtnikov ter kmečkega prebivalstva, ki se je priseljevalo v mesta, po zahodnih šegah pa sta živela plemstvo in uradništvo. To dvojnost je odražala tudi politična in upravna organiziranost podeželskih mest, v katerih so imeli odločilno vlogo uradniki, ki jih je imenovala centralna oblast, a z mestnimi pravicami, ki jih je mestom podelila Katarina II., so ta dobila tudi delno samoupravo in voljene lokalne politične funkcije. Te so – ker sta imela plemstvo in uradništvo dovolj političnega vpliva v centraliziranem upravnem aparatu – navadno zasedali premožnejši trgovci in obrtniki višjih cehov.[13]

Gogoljev »župan« je uradnik centralne oblasti, *mestni upravnik* (*городничий*), ki si je po takratni zakonodaji oblast v mestu delil z izvoljenim *mestnim glavarjem* (*городской голова*). Ta druga funkcija, ki je imela predvsem simbolno, predstavniško vlogo in zelo omejene pristojnosti,[14] je po načinu imenovanja in glavnih nalogah veliko bližje našim predstavam o županu, medtem ko je bil Gogoljev mestni upravnik v okrajnem mestu pravzaprav policijski državni uradnik, ki je skrbel za red in spoštovanje zakonov v mestu. V sistemu ruskih uradniških činov je šlo za uradnika 8. razreda,[15] na to mesto pa so navadno imenovali upokojene vojaške častnike in častnike, ki iz zdravstvenih razlogov niso več mogli opravljati vojaške službe. Župan v Gogoljevi komediji je torej uradnik v centraliziranem državnem aparatu, podrejen gubernijski upravi in nadrejen policiji ter vsem ostalim uradnikom v mestu.

3.2 Uradniki raznih činov in nazivov ...

Zanimivo je, da imata vsaj dva od ostalih revidiranih uradnikov uradniške čine, ki so višji od čina župana, ki je do položaja prišel tako, da je »začel svoje službovanje z nižjih stopenj« in si – najverjetneje v vojski – prislužil čin, ki mu je prinesel najpomembnejši policijsko-upravni položaj v mestu. »Oskrbnik zdravstvenih ustanov« Zemljanika in »poštar« Špekin sta oba dvorna svetnika, kar je čin 7. razreda in stopnja višje od nominalnega statusa župana. V primerjavi z uslužnim »šolskim nadzornikom« Hlopovom, ki ima čin titularnega svetnika in ki na vse načine skuša ugoditi vsem nadrejenim, ima njun položaj precej večjo težo, zato ne preseneča, da se v zapletu ob namišljeni reviziji prav ta dva uradnika aktivno vključita v dogajanje in ob reviziji poleg župana igrata tudi svoji igri: Zemljanika gosta ob ogledu ustanov skuša omehčati s pogostitvijo, ob avdienci pri Hlestakovu v 4. dejanju pa

12 Paradoksalno je, da je več kot sto dvajset let star Veselov prevod danes za dijake bolj aktualen kot relativno sodoben Vurnikov. Ker je enostavno dostopen na spletu, srednješolci v svojih predstavitvah in gradivih, ki jih sami objavljajo na spletu, znova pišejo predvsem o »pokvarjenem« mestnem glavarju.

13 Podrobneje o zakonodajnem okviru in politični realnosti lokalne samouprave podeželskih mest v tem obdobju gl. Куприянов 2007: 209–223.

14 Glavar je denimo vodil volilne zbore, na katerih so volili lokalne predstavnike v mestne organe, in t. i. *šestglavo dumo*, upravni organ s po enim izvoljenim predstavnikom šestih mestnih stanov, ki se je ukvarjal z upravljanjem mestnih trgov, vzdrževanjem mestnih stavb in ulic, z zbiranjem in porabo mestnih pristojbin …

15 Za primerjavo – znameniti peterburški »ubogi« uradnik Akakij Akakijevič iz Gogoljeve povesti *Plašč* je bil kot titularni svetnik le stopnjo nižje, v 9. razredu, a do sredine 19. stoletja je dosega uradniškega čina 8. razreda pomenila tudi podelitev dednega plemiškega statusa uradnikom, ki niso prihajali iz vrst plemstva. To je pomenilo, da je bilo napredovanje iz 9. v 8. razred za uradnike, ki niso prihajali iz plemiških družin, prej izjema kot pravilo.

ob podkupnini svoj položaj skuša zaščititi z ovajanjem svojih uradniških kolegov. Vodja okrajne pošte Špekin pa je lokalni uradnik v centraliziranem sistemu, v katerem ima dostop do ključnih informacij.[16] Ko župan Špekina prosi, naj malce preveri pošto, mu ta pove, da pisma »iz radovednosti« prebira tudi sicer: prav Špekinove informacije o potovalnih dokumentih Hlestakova sprožijo komični zaplet, obenem pa je dejstvo, da Špekin informacijsko vojno bije za župana, za državo, predvsem pa zase,[17] odločilno tudi za razkrinkanje lažnega revizorja in razplet komedije.

Bolj na obrobju uradniškega sistema je okrajni sodnik Ljapkin-Tjapkin. Okrajno sodišče, na katerem sta ob sodniku odločala še dva voljena porotnika iz plemiških vrst, je bilo stanovsko sodišče, ki je odločalo v manjših sporih med plemiškimi posestniki. Ob podkupninah, ki jih sodnik najraje sprejema v obliki lovskih psov, je edina večja zagata, ki jo slednji občuti ob reviziji, dejstvo, da je bil pred petnajstimi leti izvoljen na zboru plemstva za dobo treh let in je še vedno na položaju …

3.3 … in prisotni v odsotnosti

Ob nižjih policijskih uslužbencih in uradnikih ter županovi ženi in hčerki, pri katerih Hlestakov »revidira« njune predstave o idealnem partnerju, so v Gogoljevi upodobitvi okrajne mestne elite zanimivi tudi predstavniki mestne oblasti, ki se jih revizija tako rekoč ne dotakne. V prvem dejanju sicer sodnik predlaga, naj k Hlestakovu pošljejo mestnega glavarja (v Vurnikovem prevodu *glavarje*) s predstavniki duhovščine in trgovcev, a župan se odloči, da bo domnevnega revizorja v zanikrni sobi gostišča – pod pretvezo, da kot vesten uradnik pregleduje stanje mestnih nastanitev za popotnike – obiskal sam.

Ves mestni trgovski in obrtniški živelj, ki je predstavljal večino prebivalstva in je imel kot rečeno tudi svoje voljene predstavnike, ki so skrbeli za ureditev razmer v mestu, je v komediji predstavljen kot nedefinirana skupina trgovcev, ki jo župan in ostala uradniška elita brezobzirno izkoriščata, tako da od njih nenehno zahteva darila v trgovskem blagu. Ti revizijo vidijo kot priložnost, da se znebijo župana, ki je šel v svojih zahtevah po podkupninah čez vse meje, ter si – seveda s podkupnino – prek uradnika centralnih oblasti zagotovijo novo uradniško oblast, ki bo v svojih zahtevah po podkupninah spodobna. Voljenih predstavnikov te skupnosti v komediji ni, Gogoljeva komična podoba okrajnega mesta se več kot očitno osredotoča na lokalne predstavnike centralne oblasti, torej na vprašanje, kako na periferiji živi center.

3.4 In kdo je v komediji revizor?

Lik Hlestakova, za katerega si je avtor tako prizadeval, da bi ga ob uprizoritvah komedije igrali drugače kot tipične komične vloge prevarantov in lažnivcev,[18] je sin provincialnega plemiča, ki v Peterburgu živi onkraj svojih finančnih možnosti ter se skozi življenje prebija s kartanjem, drobnimi prevarami in izposojanjem denarja. V Peterburgu je očitno dobil nižjo uradniško službo (v slovenskem prevodu ga sluga Osip označi kot »pisarčka«, v izvirniku pa izvemo, da gre za čin kolegijskega registratorja, kar je čin najnižjega, 14. razreda), a ga bolj kot službovanje zanima lahkotno življenje, v okrajnem mestu pa je brez denarja obtičal na svoji poti domov k očetu v Saratov. Ko Gogoljevo komedijo primerjajo s komediografsko tradicijo, običajno izpostavljajo *navidezno intrigo*, v kateri komični zaplet ni posledica

16 Pošta je v prvi polovici 19. stoletja pred razvojem železnic skrbela za prevoz poštnih pošiljk in ljudi, ki so potovali po uradniških potnih nalogih, konje pa so na poštnih postajah posojali tudi zasebnikom, tako da so imeli prav poštni uradniki najboljši pregled nad pretokom ljudi in informacij.

17 Zadrega, ki jo ob deljenju tako pridobljenih informacij občuti Špekin, ne izvira iz dejstva, da je prebiral tujo pošto; v obmejnih poštnih uradih so morali poštni uradniki po uradni dolžnosti prebirati vsa pisma, ki so zapuščala Rusijo oziroma so vanjo prihajala iz tujine. Zadrega je zgolj posledica dejstva, da je na svojo roko prebiral tudi ostalo korespondenco.

18 Na kratko o tem gl. Javornik 2011: 237 in Vurnik 1997: 124.

načrtne junakove akcije, temveč je poglobitev zapleta rezultat dvojne igre, ozadje katere se lažnemu revizorju razkrije šele v 4. dejanju (Манн 2007: 190, prim. Javornik 2011: 241). Hlestakov se v svojih lažeh ves čas res le odziva na trenutni položaj, nenehno se prilagaja okolici, a sama ideja samovoljne prisvojitve družbene vloge, do katere posameznik ni upravičen, predstavlja temelj tega komičnega lika. Hlestakov tako v 2. dejanju, ko brez denarja obtiči v mestnem gostišču, razmišlja, da bi si moral za pot izposoditi kočijo, a prva naslednja misel je, kako bi se lahko s takšno kočijo in služabnikom v bleščeči livreji posestnikom v domači guberniji predstavljal kot peterburški pomembnež. Ko ga z naklonjenostjo sprejmeta tako uradniška elita mesta in ženski del županove družine, prevzame prav to vlogo, ko se v vse bolj nebrzdanih lažeh hkrati predstavlja kot prvo ime peterburškega kulturnega življenja (trditve o prijateljevanju s Puškinom, o literarnih delih, katerih avtor naj bi bil), kot član elitnih krogov ter akter prestolničnega družabnega življenja (laži o svečanih obedih in plesih) ter kot človek, ki služi državi tik pod vrhom ruske uradniške piramide.[19] Dejstvo, da večino zbranih najbolj zanima njegov položaj v centralni upravi, vpliva na to, da je ta del njegovih laži najbolj slišan, zato lahko v 4. dejanju uživa ugodnosti uradnika, ki potuje inkognito. Res je sicer, da se končna vloga revizorja rodi iz pričakovanj okrajnega mesta, a ideja, da se lahko nepomemben, obubožan provincialni plemič in »pisarček« iz Saratovske gubernije v Peterburgu po svoji volji in željah prerodi v kogar koli, je osnovna ideja zgodbe Hlestakova.

4 Kaj je torej (tudi lahko) predmet revizije?

Če Gogoljevo komedijo beremo v prostorsko-družbenih koordinatah njenega časa, je več kot očitno, da avtor ne smeši (le) zaostalosti in pokvarjenosti ruske province, temveč je podtekst dela, od katerega je avtor pričakoval duhovni preporod, globlji in bolj zapleten. Vsi akterji zapleta v okrajnem mestu ob prehodu iz periferije v središče samovoljno prevzemajo v vloge, ki jim po družbenem ali službenem položaju ne pripadajo. Sodnik samovoljno ostaja na položaju, vodja okrajne pošte samovoljno prebira pisma, Zemljanika skuša z ovajanjem svojih uradniških kolegov utrditi svoj položaj in verjetno celo izpodriniti župana na vrhu mestne uprave, župan pa si prisvaja vse funkcije mestnega glavarja, skuša si prilastiti zasluge Zemljanike, skupaj z ženo pa že sanjata o bleščeči prihodnosti v Peterburgu, ki naj bi bila rezultat hčerkine poroke s pomembnim peterburškim uradnikom. Pri tem pravzaprav ni težava, da so uradniki podkupljivi (zdi se, da to sodi v samo naravo stvari uradniškega sistema), *revizije* se zares bojijo, ker so si v lokalnem središču prilastili (ali si v primeru župana v Peterburgu še želijo prilastiti) položaj, za katerega sami vedo, da jim po pravilih (družbenem statusu, zakonih, spodobnosti, sposobnostih …) ne pripada.

Glavna oponenta v navidezni intrigi – župan in Hlestakov – sta v tem pogledu oba samozvanca, oba izkoriščata čarobnost in moč središča, v katerem sta se znašla, da se prerodita v nekaj, za kar vesta, da ni povsem upravičeno. Način, kako se s to zavestjo spopadata, je pri obeh različen – pri županu sta to nemir in strah, pri Hlestakovu nonšalantnost in drznost –, a za oba trenutek soočenja s pravim revizorjem šele prihaja,[20] saj ga je Gogolj po dolgi pavzi nemega prizora umestil onkraj meja samega besedila.

Najgloblja občečloveška univerzalija, ki jo zrcalijo liki Gogoljeve komedije, je seveda razpetost med javno samopodobo, med želeno samopercepcijo slehernika, ki si želi družbene potrditve, in nenehnim dvomom o tem, ali smo do določenega statusa ali položaja, ki smo si ga prisvojili, tudi zares upravičeni oziroma smo ga zares vredni. Pri Gogoljevih likih v komediji ta dvom izvira iz razkoraka med centrom in provinco, iz dejstva, da lahko tudi v centru najdemo posameznike, za javnimi podobami katerih se skrivajo provincialni samozvanci, ki

19 Omeni, da komunicira neposredno z ministrom ter da ga ta naslavlja z *vaša ekscelenca*, kar je bil uradni nagovor uradnikov 3. in 4. razreda.

20 Za župana je to pravi revizor, ki se pojavi ob koncu komedije, za Hlestakova oče, h kateremu se sin vrača v provinco, ko je v Peterburgu očitno zapravil ves denar in vse možnosti uradniške kariere.

po eni strani uživajo v osvojenih položajih in vlogah, a se nenehno zavedajo razkoraka med položajem, ki so si ga izborili, in položajem, ki jim dejansko pripada. Gledališko je avtor to dvojnost upodobil z rabo *govora vstran* (gl. Javornik 2011: 239–240) oz. *parabaze* (gl. Kovács 2019), liki na odru igrajo prisvojene družbene vloge, vstran (v dvorano, gledalcu) pa razkrivajo intimno doživljanje položaja, v katerem so se znašli. Ta dvojnost, ki v dvorani izziva smeh, bi se morala v duhovnem preporodu končnega nemega prizora obrniti v soočenje z gledalčevim lastnim samozvanstvom, en vidik te teme pa je – kot izpostavlja tudi Kovács – metabesedilen in govori tudi o Gogoljevi refleksiji lastnega umetniškega ustvarjanja.

Ko Gogolj v *Avtorski izpovedi* zapiše, da se je v *Revizorju* »hkrati poskušal ponorčevati iz *vseh*« (nav. po Mann 2007: 166), med vse sodi tudi sam avtor. Zgodba Hlestakova namreč ni nič drugega kot parodirana alternativna različica Gogoljeve lastne življenjske poti, na kateri je – kot marginalec iz province – po tem, ko je poskusil na najrazličnejših področjih, na koncu pristal med »prijatelji Puškina«, dokler ga po smrti ni nadomestil na prestolu prvega med poeti. Gogolj, ki je za najrazličnejšimi pripovednimi maskami znal ujeti bistvene kolizije človeka prve polovice 19. stoletja, je v *Revizorju* na metabesedilni ravni upodobil tudi svojega revizorja, svoje dvome in svoje strahove, ali ni morda mesto prvega peresa svojega časa in preroka, ki bo z besedo izboljšal svet, zasedel samovoljno in neupravičeno.

5 Zadnje dejanje ali *revizija revizije*

Kot v Gogoljevi komediji bodo tudi v našem primeru odgovori ostali onkraj besedila, a naše branje zgolj ene ravni Gogoljeve komedije ni bilo mišljeno kot poskus razložiti ali razjasniti Gogoljevo komedijo. Z branjem, ki se le rahlo dotika mnogoterih različnih literarnozgodovinskih in individualnih avtorjevih jezikov osmišljanja sveta, osredotoča pa se na enostavne prostorsko-družbene relacije, ki so bile za Gogoljeve sodobnike očitne, sem poskušal zgolj pokazati, koliko različnih jezikov se na različnih ravneh preplete v klasičnem tekstu. Kanonizacija v šolskem sistemu sicer navadno pomeni *instrumentalizacijo*, vendar se kultura največ ukvarja prav s kanonizacijo tistih tekstov, ki se kanonizaciji najbolj upirajo, in različne plasti v Gogoljevem literarnem videnju sveta so eden najboljših primerov te moči literature. Ta zmožnost presežnega v odnosu do enotne podobe sveta (ki se v Gogoljevi komediji na najvišji ravni kaže v hkratnem prepričanju, da gre za stvaritev, ki nas bo prerodila, ter hkrati za upodobljen avtorski dvom v upravičenost vloge preroka), je ena osnovnih prednosti umetnosti v odnosu do drugih oblik človekove refleksije sveta. Literarne umetnine pa imajo v tem pogledu še eno prednost – z navezavo na naravni jezik kot osnovno orodje človekovega osmišljanja sveta neizogibno preizpraševujejo vse v jeziku zrcaljene sfere smisla in nas lahko popeljejo v čudež jezika, ki se skriva prav v njegovi hkratni odvisnosti in neodvisnosti od predmeta ubeseditve.

A vrnimo se nazaj … – sem s svojo revizijo pomagal pri šolski obravnavi *Revizorja*? Ne, nisem. Različnim strokovnim branjem tega besedila, ki so se do sedaj posvečala predvsem literarnozgodovinskim (npr. Javornik 2011) ali avtorjevim individualnim jezikom (npr. Zabukovec 2018), sem dodal še en potencialni jezik branja, a ne z namenom, da bi ga tokrat prebral pravilno, temveč zgolj z namenom, da bi pokazal, da je ta klasika postala klasika, ker problem obravnava bolj kompleksno, kot je to mogoče izraziti z *razlago*. Tak pristop k branju bi morda lahko v šoli dopolnil instrumentalizacijo literature za opismenjevanje učencev (v mislih imam ves spekter za literaturo ključnih jezikov, kot so naravni jezik(i), etika, poetika, različni umetnostno- in literarnozgodovinski kodi …). Ta je sicer neizogibna in nujna, a če na omejenem naboru teh jezikov v šoli ponudimo *razlago* dela, izgine čar literarne presežnosti, in besedilo v kanonu pač zgolj nekaj *pomeni* (to se potem naučimo in reproduciramo, lahko tudi v predpisanem formatu maturitetnega eseja). Na drugi strani so v ospredju pristopi, ki so osredotočeni na učenčevo dojemanje, doživljanje in poustvarjanje klasičnih literarnih del, v katerih naj bi slednji razvijali kompetence umetniškega ter samostojno interpretirali

ta besedila, saj je literaturo kot umetnost mogoče razumeti na različne načine, ob njej pa je mogoče razvijati tudi lastne veščine samoizražanja. Med obema obstaja očitna vrzel, ki jo empirično potrjuje dejstvo, »da imajo dijaki visoko samopodobo o svojih zmožnostih in da ta ni skladna z rezultati njihovega dela« (Jožef Beg 2019: 237), in morda bi lahko to vrzel vsaj pri nekaterih dijakih in učencih zmanjšali, če bi jim skušali pokazati, da je bistvo literarne izkušnje v težavnem in zapletenem rekonstruiranju najrazličnejših v besedilu uporabljenih jezikov; bistvo je v njihovem soočanju, ki na koncu ne vodi do odgovora, kaj besedilo *pomeni*, temveč kako se v njem kompleksno in pogosto protislovno osvetljujejo problemi in teme, ki vznemirjajo avtorja (in če lahko še v dobršni meri rekonstruiramo pomen teh jezikov – tudi bralca). Je kaj takega v šoli smiselno početi ob Gogoljevem *Revizorju*? Dvomim … Če današnji dijaki ne *preberejo* niti razlike med dvema prevodoma dela, ki ju ločuje celo stoletje, je verjetno to prezahteven zalogaj. A Gogolj lahko v šoli mirno ostane del mrtvega, katalogiziranega kanona, velike škode ne bo, a če želimo ob pomoči književnosti res razvijati zmožnosti dijakov za aktivno razumevanje kompleksne znakovnosti sodobne digitalne krajine, se je verjetno smiselno vsaj vprašati, ali je mogoče v šoli prostor tudi za drugačno branje književnih del, pri katerem bodo učenci spoznavali, da se – bolj ko usvojijo najrazličnejše jezike, ki jih delo uporablja – pri resničnih klasikih ne približujejo *odgovorom*, temveč se jim poglobljeno razkrivajo *vprašanja*.

Viri

Gogolj, Nikolaj, 1997: *Revizor*. Prevedel France Vurnik. Ljubljana: MK.

Gogolj, Nikolaj, 2009: *Revizor*. Prevedel France Vurnik; tekst prekopala Koležnik/Fon. Kranj: PG Kranj.

Gogolj, Nikolaj, 1884: *Revizor*. Prevedel Ivan Vesel. Ljubljana: Dramatično društvo v Ljubljani. <https://sl.wikisource.org/wiki/Revizor> (1. 5. 2019).

Literatura

Javornik, Miha, 2011: Ambivalentnost Nikolaja Gogolja: ‘Revizor’. Miha Javornik: *Tuhtanja o ruski literaturi*. Ljubljana: LUD Literatura. 233–246.

Jožef Beg, Jožica, 2019: *Razvijanje ključnih zmožnosti pri pouku književnosti v gimnaziji*. Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije.

Juvan, Marko, 2011: *Literary Studies in Reconstruction*. Frankfurt am Main: Peter Lang.

Kovács, Árpád, 2019: К вопросам метапоэтики Гоголя (Смысловой масштаб «Мертвых душ» и «Ревизора»). Rokopis [razprava je predvidena za objavo v reviji *Slavica TerGestina*].

Podlesnik, Blaž, 2010: Posmrtna maska iz lateksa. Nikolaj Gogolj: *Izginulo pismo.* Ljubljana: Beletrina. 581–617.

Virk, Tomo, 2019: Literatura, etika in pouk književnosti v gimnazijah. *Jezik in slovstvo* 64/1. 65–72.

Vurnik, France, 1997: Gogoljev Revizor in kar sodi zraven. Nikolaj Gogolj: *Revizor.* Ljubljana: MK. 119–139.

Zabukovec, Urška, 2018: »Hudič je že brez maske stopil v svet.« Ob Gogoljevih ‘Mrtvih dušah’. Nikolaj Gogolj: *Mrtve duše.* Novo mesto: Goga. 329–373.

Белинский, В. Г., 1979: *Собрание сочинений. В 9-ти томах. Т. 1. Статьи, рецензии и заметки 1834–1836*. Москва: Худож. Лит.

Гоголь, Н. В., 2003: *Полное собрание сочинений и писем в двадцати трех томах. Том четвертый.* Москва: Наука.

Гоголь, Н. В., 1952: *Полное собрание сочинений. [В 14 т.] Т. 14. Письма, 1848–1852.* Москва, Ленинград: Изд-во АН СССР.

Гуковский, Г. А., 1959: *Реализм Гоголя*. Москва, Ленинград: Гос. изд-во художеств. лит. <http://feb-web.ru/feb/gogol/critics/grg/grg-001.htm>.

Зуев, Н. (сосст.), 1860: *Подробный атлас Российской Империи*. С. Петербург: Типография И.И. Глазунова и Комп.

Манн, Ю. В., 2012а: *Гоголь. Книга первая. Начало. 1809–1835*. Москва: РГГУ.

Манн, Ю. В., 2012б: *Гоголь. Книга вторая. На вершине 1835–1845*. Москва: РГГУ.

Манн, Ю. В., 2007: *Творчество Гоголя: смысл и форма*. Санкт-Петербург.: Издательство С.-Петерб. Университета.

Špela Sevšek Šramel
Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slavistiko
spela.sramel@ff.uni-lj.si

Jana Šnytová
Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slavistiko
jana.snytova@ff.uni-lj.si

Mitološka vodna bitja v češki in slovaški baladi 19. stoletja

Prispevek obravnava dva kanonizirana baladna primera iz sredine 19. stoletja, in sicer slovaško romantično balado Zakleta vila v reki Vah in čudaški Janko *(1844) J. Kráľa in češko balado* Povodni mož *iz zbirke* Venček narodnih povesti *(1856) K. J. Erbena. V središče interpretacije postavlja vprašanje zvrstne pripadnosti in inovativnosti ter problematizira vprašanje vloge mitološkega (v zvezi s tem tudi obravnava vodnih bajeslovnih bitij) in subjektivnega v baladi. Prispevek odpira možnost vzporednega branja in interpretacije pri pouku književnosti, ki ga ponuja češka in slovaška romantična poezija v povezavi s slovensko in nemško literarno tradicijo.*

1 Uvod

Poučevanje literature iz literarnozgodovinske, zvrstno-žanrske ali celo tematske perspektive ima velik potencial pri dopolnjevanju in osmišljanju spoznavanja slovenske književnosti v širšem, nadnacionalnem kontekstu. Šolski kanon svetovne književnosti v veliki meri predstavljajo predvsem zahodnoevropska dela, manj pa tista iz neposredne bližine, tudi denimo madžarska ali hrvaška. V kontekstu češke, slovaške in poljske književnosti J. Šink govori o zapostavljenosti teh književnosti pri pouku v slovenskih srednjih šolah in o nujnem »poglobljenem medkulturnem razumevanju tujih besedil« (2005: 36). Poznavanje sosednjih, bližnjih, tipološko in zgodovinsko podobnih literatur lahko omogoča tudi novo branje nacionalne književnosti. Ta besedila namreč niso nujno več ekskluzivna, temveč so vraščena v dobo in prostor ter vstopajo v ustvarjalni dialog s sočasno literarno ustvarjalnostjo.

Za obravnavo sta izbrani temeljni pesniški besedili češke in slovaške romantike, ki sta del nacionalnega literarnega kanona in kažeta tipološko bližino in navezavo na nemški literarni prostor. Kráľevo balado *Zakleta vila v reki Vah in čudaški Janko* in Erbenovega *Povodnega moža* druži zvrstna pripadnost in s tem povezane prepoznavne lastnosti balade, pa tudi bolj inovativne značilnosti. Za primerjalno raziskavo se zdi produktivna zlasti upodobitev in vloga vodnih mitoloških likov, s katerima češka in slovaška balada vstopa v tvorni dialog s predromantično balado, kot jo poznamo pri Bürgerju, Heineju in nenazadnje tudi Prešernu.

2 Balada v slovanskih književnostih

Literarna smer, ki je bila še posebej naklonjena razcvetu balade, je bila skoraj v vseh evropskih državah romantika in prav romantična balada je postala najprepoznavejši tip te pesniške zvrsti. Po obdobju, ki ga je zaznamoval razsvetljenski racionalizem, romantika v literaturo znova prinese tematiko čudežnega, fantastičnega in nadrealnega. V večini evropskih dežel je bila romantika povezana tudi z narodno emancipacijo in družbenim razvojem, zato se v tem obdobju pokažejo nacionalne značilnosti balade, ki pa ne posegajo v bistvo žanra. Poleg angleško-škotske ljudske balade je bilo za razvoj evropske baladike najpomembnejše že začetno obdobje nemške umetne balade v delih G. A. Bürgerja, J. W. Goetheja, H. Heineja

in F. Schillerja.[1] Pri Slovanih se je umetna balada razvijala različno, odvisno od tega, v kolikšni meri sta bili v posameznih slovanskih književnostih prisotni ljudska epika in ljudska baladika ter v kolikšni meri so bili razširjeni baladi sorodni žanri (npr. junaška in sejemska pesem ter duma).[2] V kontekstu evropske književnosti slovanska balada velja za najbolj povezano z ljudsko tradicijo in narodnim mitom, odlikujeta jo visok etični pristop in izrazita liričnost. Od južnoslovanskih ljudskih balad, za katere sta značilni junaška in zgodovinska tematika, se odmikajo slovenske balade, ki se ne navezujejo na izročilo ljudskega epa. Jiří Horák zato v svoji študiji k antologiji *Slovaške ljudske balade* (*Slovenské* ľudové *balady*, 1958) slovensko balado prišteva k zahodnoslovanski baladiki (Bechyňová 1974: 152–153).

2.1 Janko Kráľ: *Zakleta vila v reki Vah in čudaški Janko* (*Zakliata panna vo Váhu a divný Janko*, 1844)

Janko Kráľ (1822–1876) kot osrednji slovaški romantični pesnik iz današnje perspektive uteleša sintezo izpovedne lirike s sredine 19. stoletja v novi kodificirani knjižni slovaščini.[3] Tako rekoč »brez literarne preteklosti v tem jeziku« (Mikula 2006: 28) mu uspe svojevrstno povezati domače ljudsko slovstvo z estetskimi ideali predromantike in romantike. Kráľeva poezija je bila sicer sprejeta v kanon in je dočakala novo branje v povsem drugih časih, na novo ga je namreč odkrivala skoraj vsaka generacija pesnikov v 20. stoletju: torej vedno v času iskanja novih estetskih poti. Kljub izraziti refleksivnosti in uvajanju resigniranega subjekta Kráľ daje prednost zvrstem blizu epskega ljudskega slovstva, kot sta duma in balada. To dejstvo nam nalaga previdnost pri interpretaciji: po eni strani je treba upoštevati specifično vlogo književnosti pri slovaških romantikih, obenem pa prepoznati odmik od tedanjih družbenih pričakovanj, kar je, kot se zdi, oblikovanje resigniranega romantičnega lirskega subjekta. Prav ta bo v središču zanimanja tokratne interpretacije.

Reprezentativna in interpretativno odprta Kráľeva balada, na podlagi katere lahko prikažemo dvojnost njegovega pesniškega izraza in iskanja, je izšla l. 1844 z naslovom *Zakleta vila v reki Vah in čudak Janko*.[4] Naslovna besedna zveza nakazuje napetost med mitološko snovjo, ki jo zastopa vraža o zakleti vodni vili v reki Vah,[5] in na drugi strani napovedjo protagonista, ki ga določajo čudaškost, prostovoljna osamitev in ravnodušnost do svoje usode. Baladno dogajanje se odvija na nabrežju reke v nočnih urah na dan praznika, v katerem lahko po ljudskem verovanju zakleto vodno vilo odreši tisti mladenič, ki bo opolnoči skočil v vodo.

1 Balade teh pesnikov so se v izvirniku in prevodih razširile skorajda po vsej Evropi, po predlogi Bürgerjeve *Lenore* (1773) je nastalo na stotine drugih balad (Bechyňová 1974: 145). Slovenska recepcija te balade se začenja z refleksivno izpovedjo F. A. Deva: *Občutenje tega srca nad pesmejo od Lenore* (1781), nadaljuje pa s prvim prevodom v rokopisu Ž. Zoisa (ok. 1792) in Prešernovim prevodom (1824), neopažene niso ostale druge Bürgerjeve balade. V češki književnosti odigrajo ključno vlogo prevodi A. J. Puchmajerja in J. Jungmanna (1806), v slovaški poeziji pa so prepoznavni odsevi Bürgerjeve baladike in anakreonske poezije pri B. Tablicu in J. Palkoviču. Prim. Vojtech 2017: 169.

2 Npr. češko in slovaško kulturno območje ni imelo srednjeveškega ljudskega epa, zaradi česar je balada v obeh literaturah toliko bolj razširjena. Druge slovanske književnosti pa so imele različno razvito ljudsko epiko, kar je pozneje vplivalo tudi na razširjenost in značaj baladnih snovi (Bechyňová 1974: 149).

3 Vprašanje izbire knjižnega jezika je pri Slovakih povezano s konfesionalno pripadnostjo: medtem ko je katoliški krog izobražencev l. 1883 kodificiral slovaščino kot knjižni jezik na podlagi zahodnoslovaškega narečja, je evangeličanska skupina vse do l. 1843 kot knjižni jezik že po tradiciji uporabljala slovakizirano češčino. Ta jezikovna dvotirnost se je kazala v književnosti, šolstvu, javni rabi jezika in publicistiki. Do dogovora o enotnem slovaškem knjižnem jeziku in kodifikacije pride v 40. letih 19. stoletja, uveljavitev in kultivacija novega knjižnega jezika pa sta močno povezani z novim estetskim izrazom romantike, ki ga vpelje generacija mladih pesnikov, zbranih okrog L. Štúra.

4 Balada v celoti ni prevedena v slovenščino. Naslov in vse navedene citate je za potrebe prispevka prevedla Tatjana Jamnik.

5 Dobesedno gre za zakleto rečno deklico. V slovenskem prostoru so znana poimenovanja morska deklica, rusalka, divja dekla, povodna deklica, nimfa. Ženska vodna bajeslovna bitja v podobi privlačnega, vselej mladega dekleta z ribjim repom in demonično močjo pozna ljudsko slovstvo v širšem slovanskem svetu.

Janko sicer skoči v vodo, vendar zaradi večkratnega kršenja in nasploh neupoštevanja družbenih pravil in vraže njegovo dejanje ni junaško, temveč se konča s tragično smrtjo.

Balada je iz pripovednega vidika sestavljena večplastno. Okvir pesmi predstavljata izpovedno melanholična uvodna štirinajstvrstičnica in zaključni prizor, ki prinaša pastirjevo poročilo o smrti v tipični baladni sceneriji. V drugem, lirsko-epskem delu se približujemo pesniškemu subjektu in njegovemu dojemanju sveta. Tega določa za romantiko tipična razdvojenost, prehajanje med resničnostjo in sanjami, kruto realnostjo in hrepenenjem, Janko se sam ne zna ubraniti niti pred zunanjimi pritiski niti pred notranjim nemirom. Tudi njegove značajske poteze so protislovne: »Sinček velik je čudak, vesel nikoli ni, / ponosen, krut in divji, objesten vsem se zdi; / nikogar ne spoštuje, nikomur nič ne da, / v ljudeh srca ne išče in jeze ni ga strah; / ljudje ga ne trpijo, hoče jim vrniti, / ni mu mar: danes ali jutri v zemlji gniti.« Baladno vzdušje se stopnjuje s približujočim se krščanskim praznikom vnebohoda, ki predvideva spoštovanje tradicije in povezanost kolektiva, vendar se protagonist kljub temu raje umakne v samoto. Ko se bliža noč, narava dobiva melanholične poudarke: »Polje kot kaka črna ruta suknena, / ki jo nosi za možem žena ovdovela, / z njo zakriva si obraz v žalu posihdob, / ponoči jokat hodi na ljubljenega grob« ali celo demonično moč (»le vrhovi štrlijo kot nekakšni spaki, / kot kakšni črni ptiči, zbrani ob nesreči, / kot kakšni velikani na straži stoječi.«). Nemir in slutnja zla sovpadata s protagonistovim občutenjem med nočnim sprehodom ob reki, kamor ga vleče notranji nemir in skrivnostna sila.

Če je drugi del napisan v dolgem, 13-zložnem silabičnem verzu s pripovednim značajem, pa deluje tretji del balade kontrastno s 7- in 8-zložnimi štirivrstičnicami, z rimo v parnih verzih podaja ljudsko vražo o zakleti vodni vili, ki živi v reki Vah, zapeljuje moške in jih s svojo močjo zvablja k sebi v vodo. Neposredni dialog z baladno tradicijo prepoznamo v rabi različnih tipov ponavljanj, ki omogočajo dramatično stopnjevanje in povzročajo učinek groze: takšen je opis vodne vile, ki počasi stopa iz vode kot polčloveška prikazen. Zadrževanje in upočasnjevanje epske pripovedi avtor dosega z lirizacijo ter uveljavljenimi, a tudi inovativnimi pesniškimi sredstvi, kot so personifikacija, metonimija in primera. Baladni konec prikaže protagonistovo slovo od božjega in naravnega sveta, ki se zaključi s skokom v divjo vodo: »Pljusk – voda vzame, naprej se žene, / mladega Janka prekrije, / in vse do belega jutra / z valovi buči in vije.«

Ponuja se vprašanje, kje izvira baladni konflikt, torej v čem se v maniri balade pregreši čudaški Janko. Vsekakor naprej s svojo drugačnostjo, izjemnostjo, prepoznavno v zavestnem odmiku od kolektiva v osamo. Obenem ne spoštuje družbenih norm in cerkvenih obredov, torej zavrača utrjene družinske, vaške in verske tradicije in navade. Praznični čas, to je vnebohod ali štirideseti dan po veliki noči, ima v baladi posebno vlogo.[6] Po mitološkem izročilu namreč ravno na dan vnebohoda lahko odreši zakleto vodno deklico tisti mladenič, ki bo opolnoči skočil v reko. Ljudska vraža pa ima še eno podrobnost, ki se zdi banalna (Schmarzová 2016: 60): kdor želi odrešiti deklico, mora pred skokom obrniti narobe mošnjo za tobak. Janko se na ta praznik ponoči kljub predvideni nevarnosti sam odpravi k reki. »S tem ko bi protagonist odrešil zakleto dekle, bi se sicer izmaknil svoji ekskluzivnosti, izjemnosti, vendar bi se kot junak ponovno zasidral v družbo.« (Schmarcová 2016: 60) Toda čudaški Janko te vraže ne spoštuje, ne obrne svoje mošnje in se ravnodušen do svoje lastne usode poslovi od življenja.

Usmerjenost k subjektivizaciji, lirizaciji in izpovednosti, ki jo lahko prepoznamo v tej baladi, dokazuje veliko mero kultivacije zvrsti balade znotraj slovaške književnosti. Avtorju omogoča upodabljanje razkola med svetom in subjektom ter njegovo notranjo razklanost, kot npr. v verzu »od zadaj plamen črn kakor reka teče«. V pesniškem jeziku to počne z izjemnim prepletom fantastičnega in prizemljenega ali idiličnega in tragičnega. Osredotočenost

6 Čarobno moč rusalk ob tem prazniku in ob binkoštih je avtor črpal iz domačega ljudskega slovstva, poznana pa je tudi v ruskem, ukrajinskem in prekmurskem ljudskem izročilu. Prim. Kropej 2008.

na subjekt se tvorno dopolnjuje s posebno semantično vlogo elementa vode, pa tudi zraka in zemlje. Prav te motivne obdelave pesnik izkoristi za upodobitev nasprotij, ki v ključnem prizoru vendarle najdejo pomiritev.

2.2 Karel Jaromír Erben: *Povodni mož* (Vodník, 1853)

Lik povodnega moža je znan po vsem Češkem, v narodopisni literaturi najdemo številna pričevanja o pripovedkah, pravljicah in lokalnih zgodbah o t. i. hastrmanu.[7] To bajeslovno bitje je razširjeno predvsem v zahodno- (Lužica, Poljska) in vzhodnoslovanskem prostoru; med južnimi Slovani ga najdemo samo pri Slovencih.[8] Drugje v vodnih kraljestvih prebivajo bitja ženskega spola – rusalke, vodne deklice ali vile, ki se sicer pojavljajo tudi v češkem prostoru, vendar šele od romantike dalje. Lik povodnega moža je del demonološkega izročila, zato ima skupne poteze s hudičem, ki lovi človeške duše (Šidák 2018: 39–41).

Povodni mož kot mitološki lik se v češki književnosti pogosto pojavlja tako v folklori kot v izvirnem leposlovju. Privilegiran položaj v literarnih delih pridobi v obdobju romantike – v tem času namreč novokonstituirana avtorska ustvarjalnost črpa prav iz ljudskega slovstva (Šidák 2018: 67–69). Snov s tematiko povodnega moža je prvi obdelal František Ladislav Čelakovský, čigar pesem *Povodni mož* je leta 1822 izšla v zbirki *Mešane pesmi* (*Smíšené básně*). Kasneje so temo povodnega moža ubesedili tudi drugi bolj ali manj znani pisci.

Osrednje kanonsko besedilo češke književnosti pa še danes ostaja pesem *Povodni mož* glavnega predstavnika domoljubno usmerjene romantike Karla Jaromíra Erbena (1811–1870). Vključena je bila v zbirko trinajstih balad z naslovom *Venček narodnih povesti* (*Kytice z pověstí národních*, 1853; *Povodni mož* napisan v letih 1851–52), ki je nastajala in zorela približno dvajset let. Avtorjeva namera je bila oživiti zgodbe davnih časov, vendar mu je uspelo precej več kot to. Zbirka je zaslovela že za časa njegovega življenja in na Češkem še danes spada med najbolj brane knjige.

Dogajalni prostor balade je jezero, h kateremu je povodni mož navkljub materinim svarilom zvabil dekle in jo nato pustil utoniti, da se je lahko z njo poročil v svojem vodnem kraljestvu. Dekletu je nazadnje le uspelo izprositi povodnega moža, naj ji dovoli vsaj še zadnjič obiskati mater. Toda ker ni ubogala povodnega moža in se pravočasno vrnila nazaj v jezero k njunemu otroku, se ji je kruto maščeval.

Balada je razdeljena na štiri neenako dolge speve. Prvi spev vsebuje pesem povodnega moža, v kateri se vsaka od štirih kitic zaključi z refrenom: »Sveti, sveti, lunce svit, / naj mi dobro šiva nit.«[9] Folklorni opis povodnega moža v zeleni obleki z rdečimi čevlji v romantično navdahnjeni jezerski sceneriji v ekspoziciji pesmi je bližji liku idiličnega povodnega moža, ki se še precej razlikuje od demonološkega lika. Povodni mož si pripravlja novo poročno opravo, pri čemer v svoji pesmi uporablja pomanjševalnice, kot je v folklori običajno (šiva si »plašček« in »čeveljce« za po suhem in po vodi, pri čemer nagovarja »lunce svit«). Obenem je v skladu z ljudskim izročilom že nakazana sposobnost povodnega moža, da napoveduje usodo: »jutri svatba bo po sreči«.

Tragična junakinja drugega speva, ki ga sestavlja sedem štirivrstičnih kitic, je rosno mlado dekle, bodoča žrtev povodnega moža. Mati jo na podlagi jasnovidnih sanj roteče svari: »Težek sem imela sen: / oj, ne hodi, hčerka, ven. // Bisere sem ti izbirala, / belo obleko ti šivala: / pajčolan iz vodnih pen«. Dekle je kljub temu šlo k jezeru, da bi si tam opralo rute.

7 Češka sopomenka za povodnega moža, nastala iz nemške besede *Wasserman*.

8 Zahodnoslovanski vpliv se verjetno kaže tudi v nemškojezičnem prostoru, saj se pripovedke o povodnem možu pojavljajo zgolj na germansko-slovanski meji. Od Rena dalje se začnejo pojavljati ženska vodna bitja, vodna vila Lorelei (Šidák 2018: 41).

9 Slovenski prevod petih Erbenovih balad – *Dušica* (*Mateřídouška*), *Mrtvaški ženin* (*Svatební košile*), *Vrba*, *Poldnevnica* (*Polednice*), *Povodni mož* (*Vodník*) – je izšel v Češki antologiji (1922) Ivana Laha. Lah je balade tudi prevedel (z izjemo *Mrtvaškega ženina*, ki ga je prevedel Josip Stritar). Za potrebe tega prispevka so uporabljeni verzi iz prevoda, ki ga je revidirala in posodobila Tatjana Jamnik.

Brž ko v vodo namoči prvo ruto, se pod njo prelomi brv in dekle utone.[10] Zaključna kitica drugega speva velja za enega Erbenovih vrhuncev, saj pesnik v njej mojstrsko zgoščeno evocira resničnost in glasbeno instrumentacijo: »Vode so se zazibale, / zazibale, zagrinjale; / na topolu tam vzdolž skal / zelen mož se je smejal.« (prim. Dolanský 1970: 254). Pozornosti vredno je, da s trenutkom utopitve, kjer se zgodbe o povodnih možeh ponavadi končajo, Erbenova balada zapusti ekspozicijo in razvije lastno dogajalno linijo. Dogajanje se premakne v podvodni, mitski svet.

Tretji, najobsežnejši spev (31 štirivrstičnic) prikazuje žalostno dekletovo življenje in opisuje podvodno kraljestvo: »Neveseli, neprijazni / so podvodni kraji«. Njegovo jedro je dolg dialog med povodnim možem in njegovo ženo. Najprej ju lahko opazujemo med domačimi opravili: »Vodni mož sedi pri vratih, / plete mreže svoje, / ženka mlada dete ziblje, / tiho pesmi poje.« Sledi uspavanka, v kateri žena toži nad svojo nesrečno usodo. Povodni mož se sprva ujezi in ženo ošteje, nato pa se ob ženinem domotožju omehča. In čeprav ji že prej ni zaupal, nazadnje dovoli, da obišče svojo mater, vendar ji postavi pogoj: »ne pozabi pa spolniti / moje volje pridno. […] / Ne objemaj prav nikogar, / vsakogar preženi; / ko večerno bo zvonjenje, / spet se vrni k meni.«

V zaključnem, četrtem spevu, sestavljenem iz devetih osemvrstičnic, smo priča prisrčnemu snidenju matere in hčere; toda mati hčeri brani, da bi se ob določeni uri vrnila v jezero. Povodni mož zato pride po svojo ženo, zahteva, naj se vrne, zatem pa se njegove grožnje stopnjujejo: »Vrni se že, žena moja, / pojdi detece dojit!« V trenutku, ko omeni povodnega možička, se hči hoče vrniti k svojemu otroku: »Pusti me, o mati draga – / srce se mi ne premaga! / Dete moje v zibki joče, / daj, da grem ga napojit!« Toda mati hčeri prepreči vrnitev v jezero in povodni mož se v dramatično stopnjevani situaciji kruto maščuje s tem, da usmrti otroka.

V baladi *Povodni mož* se je Erben podobno kot v drugih baladah v zbirki *Venček* osredotočil na protagonistki, s čimer je odprl problematiko ženskega sveta in odnosa mati – otrok. Hkrati se v njej pojavljajo motivi krivde in kazni. Balado lahko razumemo kot neizpolnjenost hčere v njeni materinski vlogi, ki je kaznovana z otrokovo smrtjo. Veliko likov v *Venčku* doživlja nekakšno relativizacijo svojih odločitev, ki se nazadnje obrnejo proti njim: v tej baladi hči ni ubogala matere in se je odpravila k jezeru, kar je bilo zanjo usodno. Vsaka izmed oseb, udeleženih v konfliktu – hči, mati in (povodni) mož – ima svoje razumljive razloge, ki privedejo do kolizije, hkrati pa upravičujejo njihova dejanja. Relativizira jih šele otrokova smrt.

Veliko raziskovalcev (Králík 2001: 413–414, Šidák 2018: 89) se sprašuje, ali je osrednji lik balade zapeljano mlado dekle sploh izpostavljeno v vlogi matere. Avtor je s tem izrazom ne označi niti enkrat, poimenuje jo zgolj »hči« ali »žena iz jezera«. Erben torej gleda skozi perspektivo hčere in ne njenega malega otroka, povodnega možička. Lahko bi rekli, da je mati v tej baladi samo ena – to je dekletova mati in sinčkova babica, katere materinstvo je povsem nedvomno. Je tudi hčerina zaveznica, ko ponjo pride »vodni vrag«.

Erbenovo balado lahko razumemo kot trk dveh svetov – realnega z mitskim.

> Tu obstajata dva reda: individualni in nadindividualni. Prvi je definiran kot zbir norm, ki veljajo za posameznika, drugi pa kot svet norm, ki se jim mora posameznik podrediti. […] V individualnem redu želi mati svoji hčerki dobro, ta pa prav tako želi dobro svojemu sinčku. V nadindividualnem redu vlada nujnost razlikovati med svetom ljudi in mitološkim svetom; ta red je nazadnje obvarovan, davek za to, da se ohrani, pa je sinčkova smrt. (Šidák 2018: 89.)

10 Podoben motiv prelomljene brvi, zaradi katere dekle pade v oblast povodnega moža, najdemo tudi v lužiškosrbski pesmi: povodni mož dekletu obljublja, da ji bo zgradil most iz samega zlata in srebra; ko dekle stopi na most, se zruši in povodni mož dekle zvleče v svoje domovanje (Dolanský 1970: 253).

Erbenu je uspelo ustvariti pravo romantično balado, ki ni le napisana v duhu ljudskega izročila oz. »pasivno nadaljevanje ljudske balade« (Králík 1995: 228), temveč temo obdela na visoki umetniški ravni. Čeprav se navezuje na ljudsko izročilo, je v marsičem inovativna. Za razliko od starejših balad je tu Erbenov pripovedovalec v ozadju, ničesar ne pojasnjuje, ne namiguje – nasprotno, liki delujejo in se izrekajo sami. Pokrajina, v katero je umeščen dogajalni prostor, je aktivni del dogajanja s poudarjeno mitološko razsežnostjo.

2.3 Voda in njen interpretacijski potencial

Obravnavani kanonizirani baladi sta doživeli številne interpretacije iz zvrstnega, tipološkega, semantičnega in ontološkega vidika. Psihoanalitične razprave (prim. Šidák 2018: 172) izpostavljajo demonsko moč vode, očaranost nad vodo, ki protagoniste neizmerno privlači, obenem pa predstavlja zanje nevarnost, kar omogoča dramatično napetost med zapovedano normo in hrepenenjem po prestopu meja dovoljenega. Voda tako vpliva na nezavedne, neracionalne odločitve protagonistov. Tako v Erbenovi kot Kráľevi baladi ima jezero ali reka podobo nemirnega, temnega, drastičnega prostora in predstavlja destruktivni element. Omogoča stopnjevanje napetosti, s tem da v nočni sceneriji element vode pridobi moč še z vetrom (motiv vrtinca, valov, viharja).

Bajeslovna bitja so del mitološkega sistema, v katerem imajo ustaljene vloge in funkcije. Povezanost med vodnimi bitji je logična, čeprav se po nekaterih lastnostih razlikujejo. Podobno kot si povodni mož erotično želi človeških deklet, k sebi v vodne gladine mlade moške vabijo in nato pogubijo vodne deklice. Lik povodnega moža je s funkcijskega vidika med mitološkimi bitji atipičen, opravlja lahko namreč več funkcij. Poleg vloge hudobnega povodnega moža, ki škoduje ljudem, ima lahko tudi vlogo sodnika, ki pravično kaznuje. Po Romanu Jakobsonu (1995):

> obdobje romantike […] mit dojema kot poseben, samozadosten svet […], ki je prvobiten […] in ga torej ne gre racionalizirati in interpretirati alegorično, je objektiven in zavezujoč, deluje samo po notranjih, imanentnih zakonitostih, ima lastno merilo – globino, obstaja pred zgodovino in je nesmrten; edino mit polno podaja realnost, ne da bi jo razdrabljal, edino mit je znamenje neizrekljivega.

Tako tudi mitološka vodna bitja upodabljajo samosvoj, od človeka neodvisen in z razumom nedostopen svet.

3 Zaključek

Zvrstna primerjava besedil iz istega obdobja nakazuje možnost univerzalnega, ne specifično nacionalnega branja literarnega besedila pri pouku književnosti. Predmet analize so lahko intertekstualne navezave, tipološke, tematske, stilne ali verzološke lastnosti. Obravnavani baladi tako ponujata navezavo na upodobitev mitoloških vodnih bitij v slovenskem ljudskem izročilu in pri Prešernu, nadalje zvrstno inovativnost na primerih del svetovne književnosti, ki so del učnega načrta; v tematskem smislu se zdijo dialoški tudi motivi vode, detomora in samomora, denimo primerjalno z Medejo, grško ali slovansko mitologijo. Primeri lirizacije lahko pomenijo izhodišče za stilno analizo, za ustvarjalno pisanje je produktivna aktualizacija baladnega konflikta skozi izrazne oblike v drugih medijih (video, dramatizacija, strip). Romantična balada je kljub svoji bližini z ljudskim slovstvom primerna za prikaz romantičnega subjekta kot izjemnega posameznika, saj prepričljivo upodablja napetosti med kolektivno in individualno zavestjo, ki se kaže v samovoljnih odločitvah ali, v skrajnem primeru, ravnodušnosti do svoje usode. Ključne značilnosti balade in dialog z nemško predromantično tradicijo so povezovalni momenti tako slovenske kot češke in slovaške balade. Ravno vrstni sinkretizem romantičnim pesnikom omogoča, da več pozornosti posvetijo lirični komponenti.

Z analizo razlik pri vsakokratni uresničitvi balade na izbranih primerih lahko pri pouku književnosti utrjujemo znanje o značilnostih baladne zvrsti kot inovacije, hkrati pa lahko na ta način romantično pesništvo predstavimo v širšem evropskem kontekstu.

Viri

Erben, Karel Jaromír, 1965: *Kytice* z *pověstí národních*. Praha: SNDK.

Erben, Karel Jaromír, 1922: *Povodni mož*. Ivan Lah (ur. in prev.): Češka antologija, 1, Ljubljana: Slovenska matica. 244–252.

Kráľ, Janko, 1957: *Balady*. Bratislava: Mladé leta.

Literatura

Bechyňová, Věnceslava, 1974: Balada. Vladimír Svatoň (ur.): *Příspěvky k morfologii a sémantice literárněvědných termínů*. Praha: Ústav pro českou literaturu ČSAV. 129–170.

Dolanský, Julius, 1970: *Karel Jaromír Erben*. Praha: Melantrich.

Jakobson, Roman 1995: Poznámky k dílu Erbenovu. M. Červenka (ur.): *Poetická funkce*. Praha: H&H Jinočany. 500–516.

Kocijan, Gregor, 2003: Značilnosti Prešernove, Puškinove in Mickiewiczeve balade – razhajanja in podobnosti. *Slavistična revija* 51/6, 193–210.

Kos, Janko, 1970: *Prešeren in evropska romantika*. Ljubljana: DZS.

Králík, Oldřich, 1995: K poetice balady. Oldřich Králík: *Osvobozená slova*. Praha: Torst. 227–244.

Králík, Oldřich, 2001: Erbenův Vodník. Oldřich Králík: *Platnosti slova (studie a kritiky)*. Olomouc: Periplum. 411–424.

Kropej, Monika, 2008: *Od Ajda do Zlatoroga, bajeslovna bitja*. Celje: Mohorjeva družba.

Mihalková, Gabriela, 2013: Typologická konfrontácia: klasicizmus – romantizmu, selanka – balada. *Romantizmus* v *literárnohistorickej* a *interpretačnej reflexii*. Prešov: Prešovská univerzita. 39–48.

Mikula, Valér (ur.), 2006: Janko Kral. *Slovník slovenských spisovateľov*. Bratislava: Kalligram SAV. 28, 307–309.

Nejedlá, Jaromíra, 1989: Umělá balada. Jaromíra Nejedlá: *Balada v proměně doby*. Praha: Československý spisovatel. 41–55.

Pišút, Milan, 1974: *Romantizmus v slovenskej literatúre*. Bratislava: Slovenský spisovateľ.

Schmarcová, Ľubica, 2016: K premenám subjektu v poézii Janka Kráľa. *Autor a subjekt*. Bratislava: Literárne informačne centrum. 52–69.

Somalyová, Ľubica, 2012: Poznámky k problematike konštruovania subjektivity v baládach Janka Kráľa. *Slovenská literatúra* 59, 6. 490–497.

Šidák, Pavel, 2018: Mokře chodí v suše. *Vodník v* české *literatuře*. Praha: Literární řada Academia.

Šink, Jure, 2005: Zahodnoslovanske književnosti v srednješolskih berilih. *Jezik in slovstvo* 50/6. 33–41.

Vojtech, Miloslav: Recepcija pesniških del A. G. Burgerja v slovenski in slovaški poeziji 19. stoletja. Špela Šramel, Jozef Pallay (ur.): *Sedemdeset let slovakistike v Ljubljani*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 167–180.

Pravljice in pravljičarke: pravljice v vzgojno-izobraževalnem procesu

Kasilda Bedenk
Univerza v Gradcu
kasilda.bedenk@uni-graz.at

Milena Mileva Blažić
Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta, Oddelek za razredni pouk
milena.blazic@pef.uni-lj.si

Primerjalna analiza pravljic in pravljičark s poudarkom na Tini Wajtawi, rožici iz Rezije

Prispevek obravnava primerjalno analizo pravljičnega motiva živalskega ženina/neveste, ki je v mednarodnem indeksu pravljičnih tipov H. J. Utherja označen s številkami od 400 do 459 oz. motiv Lepotice in zveri, ki je označen s številko ATU 425C. Pravljični tip je znan iz antične literature, od Apulejeve Pravljice o Amorju in Psihi *(2. st.), preko številnih različic evropskih pravljičark, od francoskih precioz M. De Beaumont:* Zala in Zver*, do zlatega stoletja pravljice in variant Dorothe Viehmann (*Pojoči škrajnček*, 1815), Laure Gonzenbach (*Zafarana*, 1870) in variante rezijanske pravljičarke, Tine Wajtawe (1900–1984) o* Dekletu, ki je hotela rožico*. Izsledki primerjalne analize pokažejo, da so si pravljice hkrati podobne in različne. Bistvena podobnost rezijanske pravljičarke Tine Wajtawe, ki je motiv živalskega ženina/neveste trikrat pripovedovala (*Benjamino*,* Dekle, ki je hotela rožico *in* Žabica*), pokaže, da se je Tina Wajtawa navezovala na antično oz. romansko tradicijo, hkrati je dodajala specifične kulturne prvine iz Rezije in tudi sodobne prvine, junakinjam je poleg atributa lepote pripisala še atribut subjektivizacije (razmišljanje).*

1 Teoretični pogledi na pravljični tip ATU 425C – Lepotica in zver

Pravljični tip – *Lepotica in zver* je eden izmed najbolj popularnih pravljičnih tipov/motivov, ki ga v pop-kulturi pogosto enačijo z mislijo, da je lepota v očeh opazovalca.

1.1 Hans Jorg Uther in pravljični tip živalskega ženina ATU 425, 2004, 2011

V mednarodnem indeksu pravljic je pravljični tip živalskega ženina/neveste eden izmed najbolj pogostih pravljičnih tipov – ker ima tudi pravljične podtipe, se imenuje *Začarana žena/mož in drugi sorodniki* oz. ciklus pravljic o živalskemu ženinu in/ali nevesti. Gre za obsežne pravljične tipe od ATU[1] 400–459, ki imajo tudi različne uvode ali so (Anderson) kombinacije različnih epizod iz drugih pravljic, ker se motiv izrazito prilagaja kulturam. Pravljični tip je prisoten na vseh kontinentih, osnovni del je podoben, vendar so posamezni elementi različni. Uther je naštel več kot 70 kultur in več kot 1200 pisnih različic pravljičnega tipa ATU 425 C, v katerih je zabeležen pisni tip pravljice (Uther 2004: 231–269).

1. Prvi ciklus se nanaša na motiv živalske neveste ATU

1.1. 400 [Mož išče izgubljeno ženo] The Man on a Quest for His Lost Wife

1.2. 402 [Živalska nevesta] The Animal Bride

1 ATU je mednarodna oznaka oz. akronim na osnovi priimkov treh folkloristov Antti Aarne, Stith Thompson, Hans-Jörg Uther, ki so objavili mednarodno klasificiran indeks pravljičnih tipov (Uther 2004, ponatis 2011). Uther, Hans-Jörg, 2011: *The Types of International Folktales, a Classification and Bibliography, Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson*. Helsinki Suomalainen Tiedeakatemia/Academia Scientiarum Fennica.

1.3. 403 [Črna in bela nevesta] The Black and the White Bride
1.4. 404 [Slepa nevesta] The Blinded Bride
1.5. 405 [Jorinda in Joringel] Jorinde in Joringel
1.6. 406 [Kanibal] The Cannibal
1.7. 407 [Deklica roža] The Girl as Flower
1.8. 408 [Tri pomaranče] The Three Oranges
1.9. 409 [Deklica volk/ulja] The Girl as Wolf
1.10. 410 [Speča lepotica (Trnuljčica)] Sleeping Beauty
1.11. 411 [Kralj in Lamia] The King and the Lamia
1.12. 412 [Dekle (mladenič) z dušo v ogrlici] The Maiden (Youth) with a Separable Soul in a Necklace
1.13. 413 [Ukradena obleka (Poroka v ukradeni obleki)] The Stolen Clothing (Marriage by Stealing Clothes)
2. Drugi ciklus se nanaša na motiv živalskega ženina:
2.1. 425 [Iskanje izgubljenega moža] The Search for the Lost Husband
2.2. 425A [Živalski ženin] The Animal as Bridegroom
2.3. 425B [Sin čarovnice] Son of the Witch
2.4. 425C [Lepotica in zver] Beauty and the Beast
2.5. 425D [Izginuli mož] The Vanished Husband
2.6. 425E [Začarani mož poje uspavanko] The Enchanted Husband Signs a Lullaby
2.7. 425M [Ženin kača/on] The Snake as Bridegroom
2.8. 426 [Deklici, medved in palček] The Two Girls, the Bear, and the Dwarf
2.9. 433B [Kralj Lindorn] King Lindorn
2.10. 440 [Žabji kralj ali Železni Henrik] The Frog King, or Iron Henry
2.11. 441 [Ježek Janček] Hans My Hedgehog
2.12. 444 [Začarni princ odčaran] Enchanted Prince Disenchanted
3. Tretji ciklus se nanaša na sorojence/brat ali sestra (450–159)
3.1. 450 *[Bratec in sestrica] Little Brother and Little Sister*

1.2 Milan Grošelj, *O tipu pravljice o Amorju in Psihi*, 1942

Od slovenskih znanstvenikov je s stališča klasične filologije o pravljicah pisal Milan Grošelj. Kot izhodišče je vzel Apulejevo *Pravljico o Amorju in Psihi*, omenja tudi 250 Ovidovih pravljic, kjer pa motiva o Amorju in Psihi ni. Zanimivo je, da Grošelj citira Platona v *Phaidrosu*, ki omenja dušo (Psiho) in Eros ter razlaga pravljico kot alegorijo za razmerje med človekovo dušo in Erosom. Grošelj navaja intertekstualne povezave z orientom in prakulturami. Piše o trojnem pojmovanju metamorfoz kot fluidnem pojmovanju človeka oz. o metaformozah, pri katerih je človek 1) oboje obenem – človek in žival, ali 2) zaporednosti »nekdo (je) podnevi žival, ponoči pa človek« (Grošelj 1942: 69) in o pojmovanju metamorfoze 3) kot posledici čarovnije ali kazni za greh. Grošelj omenja dvojno naravo ženske – vilinskega

bitja, vendar ima v Apulejevi pravljici Amor dvojno naravo in pravljico pojmuje kot – vilinski zakon. Grošelj navaja zanimivo interpretacijo o zvezi človeka in duše. Pravljico razlaga kot alegorijo za odnos med človeško dušo in Platonovim Erosom – podlago zanjo naj bi bil dal Platonov dialog *Phaidros*. Grošelj navaja interpretacijo »vilinskega zakona«, za katerega je značilna fluidnost dvojne narave človeka, v nekaterih različicah, tudi Apulejevi pravljici, je to bitje z dvojno naravo moški, v drugih variantah ženska – v obeh gre za vilinski zakon.

Grošelj piše o dvodelnosti mita, ki je v prvem delu tragičen in se konča s katastrofo, »Ker pa pravljica ljubi srečen konec, so dodali naloge in apoteozo oz. metamorfozo.« (Grošelj 1942: 68). Klasični filolog Grošelj najde omembo pri Homerju in Horacu. Omenja tri tipe metamorfoz. Prva je imeti dve podobi hkrati – hkrati biti »in bog in smokvin list«. Druga – imeti dve podobi zaporedno (biti podnevi žival, ponoči človek) in tretjič – začasna ali stalna metamorfoza. Metamorfoza je lahko 1) posledica čarovnije, 2) kazen za greh, 3) rešitev (Grošelj 1942: 69). Po njegovem mnenju sta imeni Amor in Psiha, alegoriji za ljubezen in dušo, nastali kasneje. Motiv antične Psihe je verjetno nastal od orientalske boginje Psihe. Grošelj razlaga *Pravljico o Amorju in Psihi* kot pravljico o fluidnosti človekove narave.

1.3 Eric Neumann, *Amor in Psiha*, 1956

Teoretične razlage s stališča psihoanalize so zanimive tudi npr. pri Ericu Neumannu (*Amor in Psyche* 1956), ki piše o psihičnem razvoju ženske v pravljici. Podobno kot Grošelj črpa iz antičnih virov in tudi postavlja zgodbo v Egipt – *Zgodba o Bati* oz. mit o boginji Isis in Ozirisu. Kot psihologa ga zanimajo sanje in isti arhetipski motivi, ki se pojavljajo v različnih kulturah. Neumanova interpretacija in faze Psihine iniciacije so značilne faze in preizkušnje junakinje v senci moškega. Meni, da je v ospredju sprememba ženske psihe, pa tudi moškega, saj se Amor tudi spremeni. Neumann zagovarja arhetipske motive v pravljici o Amorju in Psihi, ki so v različnih kulturah. Meni, da je mit, kot ga imenuje, sestavljen iz številnih folklorističnih motivov. Neuman razlaga rojstvo otroka Amorja in Psihe, tudi kot samo-rojstvo, notranjo metamorfozo tako Psihe kot Amorja, ki je pozunanjena kot rojstvo hčerke. Tu navaja Socratovo Diotiminino materinsko skrivnost. Po njegovem mnenju je ta arhaična matriarhalna psihologija in maskulinalna izkušnja, ki sta psihična osnova v številnih mitih, obredih in misterijih. (Neumann).

1.4 Bruno Bettelheim, *Rabe čudežnega*, 1976

Dosedanje raziskave na področju pravljičnega motiva Amorja in Psihe, ki ga je moč najti v vseh kulturah od prazgodovine do danes, so skoraj nepregledne. Zanimivo je, da je Bruno Bettelheim v poglavju o Ciklusu pravljic o živalskemu ženinu s podpoglavji *(Boj za zrelost*; *O fantu, ki je šel po svetu strahu iskat*; *Živalski ženin, Snežica in Rožica, Žabji kralj*; *Kupido in Psiha*; *začarani prašič*; *Sinjebradec* ter *Lepotica in zver*) premaknil diskurz s področja književnosti za odrasle na področje mladinske književnosti, četudi se je do takrat, na osnovi dosedanjih raziskav, pravljični tip/motiv razlagal v kontekstu (književnosti) za odrasle »ljubezenske noči z Amorjem«. Amor in Psiha imata tudi otroka, ki mu je ime *Slast* (ang. *Pleasure*). Tako se je Psiha po zakonitem običaju poročila s Kupidom in kmalu se jima je rodila hčerka, ki ji pravimo Slast (Apuleius 1981: 178).

Bettelheim v poglavju Cikel pravljic o živalskem ženinu najprej obravnava pravljici *Boj za zrelost* in *Živalski ženin*, potem analizira sedem pravljic (*Kupido in Psiha*, *Lepotica in zver*, *O fantu, ki je šel po svetu strahu iskati*, *Sinjebradec*, *Snežica in Rožica*, *Začarani prašič* in *Žabji kralj*). Če pesniško govorico pravljice prevedeno v suhoparni jezik psihoanalize, je poroka lepotice in zveri humanizacija in socializacija onega, ki jo izpelje nadjaz. Kako primerno je torej, da je v *Kupidu in Psihi* otrok iz tega zakona *Radost*, *Slast* ali *Užitek*, jaz, ki nam zagotavlja zadovoljstvo, potrebno za dobro življenje, pravi Bettelheim (1999: 420). V vseh teoretičnih razlagah je redko omenjeno, da je v drugem delu pravljice Psiha noseča in

gre čez številne preizkušnje, ki so metafore za simbolne prehode od arhetipa naivne deklice, preko različnih faz (štiri preizkušnje Psihe), do arhetipa velike matere, vendar ta segment presega pričujoči članek in je predmet nadaljnjega raziskovanja.

1.5 Jack Zipes, *The Dark Side of Beauty and the Beast: The Origins of the Literary Fairy Tale for Children*, 1981

Jack Zipes v številnih člankih in monografijah, tudi citirani, tematizira pravljični tip ATU 425C oz. motiv *lepotice in zveri*, ki se pojavi tudi v številnih filmskih predelavah. Najbolj znani so animirani filmi (korporacije) Walt Disneya, do katerih je Zipes zelo kritičen, ker gre ekonomske in ne umetniške izdelke (npr. *Lepotica in zver*, 1991; igrani film, 2017 ipd.).

Zipes obravnava pravljični tip predvsem v francoski kulturi 17. in 18. stoletja in t. i. »salonsko igro« na dvoru Kralja Ludvika XIV ter literarne salone po francoskih gradovih. K popularizaciji pravljic je zelo vplival prevod Antoina Gallanda in zbirke arabskih pravljic v francoščino *Tisoč in ena noč*, ki je od 1706. leta dalje motiviral pripovedovanje in pisanje pravljic. Pravljice v Versaju in na dvorih so imele v aristokratskih salonih funkcijo zabave, in sicer pod pretvezo, da je besedilo za otroke in še pravljica povrhu, dejansko pa so pravljice precioz predstavljale aristokracijo, družbene manire in interese aristokracije. Sporočilo *Lepotice in zveri* ter salonskih variant je, da je atribut deklet lepota, združena s krepostnim vedenjem.

Zipes poudari, da tema samozanikanja v pravljici *Lepotica in zver* poudarja socialno funkcijo pravljice, le-ta se je spremenila, ko so pravljice začeli pisati in z njimi vzgajati otroke iz srednjega in višjega razreda. To so v Franciji počele guvernante – tudi M. De Beaumont je opravljala to delo in bila zasebna učiteljica petja –, ki so s pravljicami vzgajale predvsem dekleta. Pravljice so postajale zabavne in poučne, tudi pravljica M. De Beaumont, ki je s to različico vzgajala »lepo« vedenje deklet, ki so se samozanikale in bile daleč od avtonomije. Družbeni uspeh v 17. in 18. stoletju je bil merjen s poročno pogodbo in družbenim statusom (Zipes 1982: 14).

1.6 Christina Bacchilega, *Postmodern Fairy Tales: Gender and Narrative Stratgegies,* 1997

Christina Bacchilega je celotno poglavje v monografiji naslovila [*Lepota je*] *V očeh opazovalca*. *»Kje je zver?«* v katerem kritično teoretizira pravljični tip ATU 425C. Kot izhodišče obravnava *Pravljico o Amorju in Psihi* (2. st.) in jo primerja z zanimivo norveško pravljico P. C. Asbjornsena in J. Moe *Vzhodno od sonca in zahodno od meseca* (*East of the Sun and West of the Moon*) iz leta 1852. C. Bacchilega omenja dvojnost – nevidnost in bestialnost Amorja oz. Zveri in familiarni koncept: devištvo, sestre, oče, tašča, bogove oz. nesmrtnike pri Amorju in Psihi in smrtnike v pravljici *Lepotica in zver*, ki daje prednost ‚pravi' lepoti nad prevzetnostjo. Za motiv pravljice pravi, da je junakinja hkrati aktivna in samožrtvujoča se za očeta in za Zver. Pravljica temelji na patriarhalnem pojmovanju poroke in prehoda v višji sloj. Atribut lepote je socioekonomski bonus za vstop v višji socialni status in je pogoj za transakcijski uspeh. Pravi, da je varianta M. de Beaumont kolonizatorska, ker postavlja videz Zveri kot problem percepcije. Meni, da je pravljica *Lepotica in zver* psihosocialna in socialna iniciacija, žensko pojmovanje, da združi ljubezen in spolnost. Pravljica govori tudi o odhodu iz očetovega doma v moževega, kar je patriarhalni okvir. Od očeta trgovca, do bogate Zveri, zato opusti otroške fantazme in sprejme realnost, vendar pravljica ne govori o njenih željah in izgubah (Bacchilega 1997: 81).

1.7 Maria Tatar, *Lepotica in zver*, 2017

Maria Tatar v najnovejši monografiji z naslovom *Beauty and the Beast: Classic Tales about animal brides and grooms from around the world*, 2017, kot prvi primer pred L. Apulejem navaja grški mit o *Zevsu in Evropi* (2. st. p. n. št.) in pravljico o *Hasanu iz Basre* iz zbirke arabskih pravljic (9. st.), v poglavje uvršča tudi indijsko pravljico *Dekle, ki je poročila kačo*. V nadaljevanju uporabi besedno zvezo »karizmatični pari in popularna imaginacija«. Našteva ter analizira številne pravljice z vseh kontinentov in kultur. Uvodno poglavje nosi naslov – nenavaden par v pravljici stari kot je svet. M. Tatar pravi, da pravljica združuje simbolno podobo para, ki predstavlja telo in dušo, zverinskost in humanost, nagon in intelekt, družbeno življenje in animalizem. Podobno kot M. Tatar tudi Graham Anderson v *Fairytale in the Ancient World* (2010) postavi mit o Amorju in Psihi (Kupido in Psiha) v čas 2000 pr. n. št., tj. v čas hetitskih mitov na glinastih ploščicah, npr. *Bog sonca Telepinusa in hčerka morskega boga*, *Izginotje in vrnitev Anzili in Zukki*; v antiki je to mit Zeusa in Semela, Zevsa in Evrope ter Zeusa in Kallisto idr. (Anderson 2000: 63–64).

2 Literarne verzije pravljičnega tipa/motiva ATU 425C

2.1 Lucius Apulej, *Pravljica o Amorju in Psihi*, okrog 124–180

V obsežni zbirki mitov Luciusa Apuleja iz 2. stoletja v prevodu Primoža Simonitija je *Pravljica o Amorju in Psihi* (60 strani) razdeljena je na osem poglavij, in sicer: *Psihina lepota in kazen zanjo*, *Sprejem v Amorjevem dvorcu*, *Ljubezenski noči z Amorjem*, *Hudobni sestri*, *Psihin greh*, *Mati Venera in sin Kupido*, *Psihine blodnje križem sveta*, *Štiri preizkušnje in Odrešenje – poroka z Amorjem* (Apuleius 1981).

2.2 Jeanne-Marie Leprince de Beaumont, *Lepotica in zver* ali *Zala in Zver*, 1740

Motiv živalskega ženina je bil najbolj priljubljen pravljični tip v francoskih salonih, ki so ga pripovedovale predvsem *precioze*[2] – pravljičarke, ki so pripovedovalne pravljice za otroke, v resnici so bile za odrasle, ker so v aristokratskem okolju estetizirale in tematizirale ljubezen, neposredno motiv (dogovorjenih) porok in posredno tudi spolnosti. Ravno pripovedovanje pravljičnega tipa – živalskega ženina (in neveste) – je bila »salonska igra«, za omenjeni tip je značilno, da je »tekst za otroke, kontekst za odrasle« (Seifert 1996: 44, 45).

*Precióz*a Jeanne Marie Leprince de Beaumont (1711–1780) je napisala pravljico z naslovom *Zala in Zver* (1756), ki ima v ATU indeksu številko 425C (ang. *Beauty and the Beast*) in je varianta antične Apulejeve (2. st.) pravljice o *Amorju in Psihi* iz *Zlatega osla* ali *Metamorfoz*.[3] V zbirki desetih pravljic je J. M. L. de Beaumont štiri posvetila sorodnim motivom, npr. *Le Prince Cheri*, *Le Prince Charmante*, *Le Prince Spirituel*, *Le Prince Zefir*, v katerih nadaljuje sicer z oddaljeno, a hkrati bližnjo dvorsko tematiko – sanjarjenje o ljubezni (*princ*) oz. poroki s princem oz. ekonomski in socialni promociji s poroko (Beaumont 2001: 169).

Pravljica *Zala in Zver*[4] je literarna vez med grajskim pisanjem trubaduric in dvorskim pisanjem pravljičark, saj pravljice vsebujejo veliko elementov trubadurskega konteksta (dvorjenje, palača, vrt), koncept *fin amor* je redefiniran (dvorska ljubezen, dvorjenje, krepost, poroka, »Legla sta spat.« (trubadurski ljubezenski preizkus/kreposti), obljuba, laskanje, motiv (dogovorjenih) porok, vrtnica kot simbol ljubezni, zima kot simbol čustvene zime). Obenem

2 Marie-Jeanne L'Héritier de Villandon, 1696, Charlotte Rose de Caumont de *La Force*, 1697, Marie-Catherine Baronne d'Aulnoy, 1697–98, Henriette-Julie de Castelnau, Countess of Murat, 1698, Henriette Julie de Murat, 1699, Gabrielle-Suzanne de Villeneuve, 1740, Jeanne-Marie Leprince de Beaumont, 1756.

3 Apuleius, Lucius, 1981, *Metamorfoze ali Zlati osel/Apulej*. Prevedel, spremno besedo in opombe napisal Primož Simoniti. Ljubljana: Cankarjeva založba.

4 V zbirki Francoskih pravljic, 1957 je Niko Kuret prevedel naslov *Zalika in zver* (z malo začetnico), Marija Javoršek je v *Najlepših pravljicah 1*, 2001, prevedla *Zala in Zver* (Zver z veliko začetnico).

pravljica *Zala in Zver* vsebuje vse značilnosti pravljic (pravljična bitja (vila, Zver), pravljični dogodki (sanje), pravljični predmeti (čarobni prstan/zrcalo) ipd.). Novost je, da glavni pravljični lik – deklica Zala – ima poleg atributov lepote in dobrote še atribute (pasivnega) znanja (branje, knjige, knjižnica, čembalo, note). Le-to je prikazano kot dvorska dekoracija in ne kot uporaba znanja. *Zala in Zver* je tudi pravljica, zato se pojavljajo tipične značilnosti evropske pravljice, npr. metalizacija (zlatniki, zlate črke), mineralizacija (diamanti, kamin, kamnita kipa) ipd. (Luthi 2011: 28). Subjektivizacija avtoric, od grajskih trubaduric, dvorskih *precióz* do meščanskih pravljičark, je značilna za razvoj pravljic.

2.3 Dorothea Viehmann, *Pojoči škrjanček*, 1815

Dorothea Viehmann (roj. Katharina Dorothea Pierson, 1755–1815) je bila najpomembnejši vir pravljic Jacoba in Wilhelma Grimma. Povedala jima je prek 40 pravljic (od 210), ki sta jih objavila predvsem v drugem zvezku *Kinder und Hausmarchen* (KHM, 1815).

Bila je hči gostilničarja, njeni predniki po očetovi strani so bili hugenoti, ki so kot francoski protestanti pribežali v deželo Hessen. Veliko pravljic, povedk in sag je od potujočih trgovcev, rokodelcev in furmanov slišala v gostilni svojega očeta. Poročila se je s krojačem Nikolausem Viehmannom in imela z njim sedem otrok. Po moževi zgodnji smrti je sama skrbela za otroke, s tem da je na tržnici prodajala pridelke iz svojega vrta.

Leta 1813 je spoznala brata Grimm in jima do 4. septembra 1814 tedensko pripovedovala pravljice. Zaradi njenega hugenotskega porekla vsebujejo njene pravljice številne francoske prvine (npr. *Obuti maček*, ki sta ga brata Grimm po prvi objavi 1812 zaradi tega izključila iz zbirke) (Ehrhard 2012: 46–7.).

Pravljici, ki jih je Dorothea Viehmann povedala bratoma Grimm z motivom ATU 425C sta KHM[5] 88 *Pojoči škrjanček* (nem. *Das singende springende Löweneckerchen*) in KHM 127 *Železna peč* (nem. *Der Eisen-Ofen*). Za obe pravljici je značilno, da se navezujeta na pravljični tip ATU 425C.

V številnih pravljicah J. in W. Grimma se pojavljajo motivi iz ciklusa pravljic o živalskem ženinu (*Žabji kralj ali Železni Henrik*) in/ali nevesti (*Jorinda in Joringel*) ali bratu/sestri (*Bratec in sestrica*). Za razliko od dogajalnega časa in prostora francoskih *precioz*, kjer je osrednji prostor dvorec, mesto, vrt, so v Grimmovih pravljicah osrednji prostori gozd, grad in vrt.

V pričujočem članku obravnavamo pravljico *Pojoči škrjanček* [*Das singende springende Löweneckerchen*], 1815:

> Nekoč je živel mož, ki se je odpravljal na dolgo potovanje in ob slovesu je vprašal svoje tri hčere, kaj naj jim prinese s poti. Najstarejša si je zaželela biserov, druga diamantov, tretja pa je rekla: »Ljubi oče, želim si pojočega škrjančka.« (Grimm J. G., 1993: 433.)

V *Leksikonu literarnih simbolov [A dictionary of literary symbols]* (Ferber 2007: 107–108) je škrjanček simbol ljubezenskega ptiča, ker zgodaj poje in je nasprotje slavčku, ki poje ponoči. Podobo zveri v pravljici ima lev, ki očetu v zameno za življenje reče, naj mu da prvo *stvar*, ki mu bo doma prišla nasproti. To je motiv izdajalskega očeta (izdaja otroka/hčere ali sina) ali motiv hudičevega mostu, ker pričakujejo, da bo žival (mačka ali pes) prva prečkala most. To je najmlajša hči, ki potem »prostovoljno« odide k levu, ki je bil podnevi lev, ponoči pa kraljevič, s katerim sta se poročila. »Tako sta veselo živela, ponoči sta bedela, podnevi pa spala.« Kasneje najmlajša hči dvakrat obišče sestri na poroki. Skupaj odideta z otrokom, vendar se je kraljevič bal dnevne svetlobe, ki ga vseeno obsije in zato se za sedem let spremeni v belega goloba. Podobnosti s *Pravljico o Amorju in Psihi* so velike. Sledijo kompleksne preizkušnje, s simboli (golob, skrinja, sonce idr.), s števili (sedem let), pojavlja se motiv vetra (Zefir v *Pravljici v Amorju in Psihi*), tik pred (novo) poroko začaranega kraljeviča in

5 KHM je mednarodna oznaka/akronim za zbirko Grimmovih pravljic *Kinder und Hausmärchen*.

kraljične pride do prepoznave in skupaj odletita nazaj, preko Rdečega morja, na krilih čudežne ptice k svojemu otroku. Simbolike je izjemno veliko, saj je v pravljici *Pojoči škrjanček* veliko motivov, motivnih drobcev in slepih motivov (M. Luthi 2011: 70) iz antične pravljice.

2.4 Laura Gonzenbach, *Zafarana*, 1870

Eden vodilnih literarnih znanstvenikov, ki se ukvarjajo s pravljicami, Jack Zipes, je iz italijanščine v angleščino prevedel zbirko sicilijskih pravljic Laure Gonzenbach *Fiabe siciliane* (1999). Najprej je prevedel 1. del *Lepa Angiola* (ang. *Beautiful Angiola*, 2003), potem 2. del *Razbojnik z glavo čarovnice* (ang. *The Robber with a witch's head)*, zatem sta izšla oba dela v integralni verziji *Lepa Angiola* (ang. *Beautiful Angiola: The Lost Sicilian Folk and Fairy Tales of Laura Gonzebach*, 2005). Luisa Rubini je leta 1999 objavila celotno različico v italijanščini z uvodom in komentarji. Šele s prvim, drugim in celotnim prevodom v angleščino, s predgovorom in opombami Jacka Zipesa je zbirka dobila pomembno mesto v literarni zgodovini.

Laura Gonzenbach, por. Laura La Racine, se je rodila leta 1842 v Mesini na Siciliji. Njen oče je bil konzul in trgovec iz St. Gallna v Švici. Odraščala je v protestantski, nemško govoreči švicarski skupnosti v Mesini. Bila je dobro izobražena, nekaj časa je preživela tudi v Berlinu. Laura se je pri 27 letih poročila z italijanskim oficirjem Françoisem Laurentom La Racinom iz Savoje, imela pet otrok ter živela v Neaplju. Umrla je mlada – v svojem 36. letu. Siciljske pravljice je zbirala na pobudo švicarskega zgodovinarja in teologa Otta Hartwiga, ki je prišel v Mesino na povabilo njenega očeta in tam ostal pet let (kot protestantski pridigar). Za svojo knjigo o kulturi in zgodovini Sicilije je potreboval nekaj pristnih siciljskih ljudskih pravljic. Laura mu jih je sprva poslala 10, nato še 92 pravljic s področja pod Etno. Laura jih je kar sproti prevajala v nemščino. To je ena redkih zbirk pravljic iz 19. st., ki jih je zbrala in zapisala ženska avtorica. Tudi njen vir so bile predvsem ženske, le en moški je med njimi, ki pa je svoje pravljice tudi slišal od svoje mame. Večina pripovedovalk so bile kmetice iz okolice Mesine.

Pravljica o Zafarani, je podobna pravljici *Lepotica in zver*. V uvodu je predstavljen trgovec s tremi hčerkami, ki odpotuje. Oče trgovec trikrat potuje in vpraša hčerke, kaj naj jim prinese. Tukaj je varianta podobna, starejši hčerki si zaželita lepe obleke in dragulje; zlato in srebro, najmlajša hčerka Zafarana si začeli, da ji prinese prvič francoskega, potem portugalskega kralja. Zafarano ugrabi oblak in jo odnese starcu v grad. Zafarana trikrat odide z gradu, dvakrat zaradi porok sester s francoskim in potem portugalskim kraljem in tretjič zaradi očeta. Pride do zamenjave oblek in skoraj, preden bi obesili Zafarano, preoblečeno v mladeniča, jo reši oblak oz. bogat in lep princ, ki je bil začaran v starca (Zipes 2004: 482).

V tej varianti pravljice vidimo podobnosti in razlike s *Pravljico o Amorju in Psihi* ter z *Lepotico in zverjo*. Vendar je mogoče najti tudi podobnosti in razlike s pravljico o *Kamar Al Zamanu in kitajski princesi Badur* iz zbirke arabskih pravljic *Tisoč in ena noč* (npr. čarobni let, menjava oblek, princesa se zaljubi v Zafarano, preoblečeno v mladeniča ipd.). Podobnost s pravljičnim tipom ATU 425C je, da je namesto Zveri – starec, da Zafarano namesto boga vetra Zefirja pri Apuleju odnese oblak. Tako kot M. de Beaumont, je tudi L. Gonzenbach zapisala nekaj variant pravljičnega tipa, npr. *Princ Scursini*, *Prašičji kralj*, *Kralj Cardidu* in *Zafarana* (Zipes 2004: vii-x).

2.5 Tina Wajtawa *Dekle, ki je hotela hotela rožico*, 1966

Danes najbolj znana slovensko-rezijanska pripovedovalka ljudskih pravljic je Valentina Pielich – Tïna Wajtowa (1900–1984). Odkril jo je akademik dr. Milko Matičetov, ki je že kot študent zahajal v Tersko dolino, intenzivno pa je ustno izročilo v Reziji raziskoval v letih 1962–1967. Tïna se je rodila na Solbici v Reziji kot 4. otrok brusarja Giosueja Leopolda Pielicha in Giovanne Siega iz Osojan. Očeta je izgubila s štirimi leti in njena mati je zatem sama preživljala tri otroke. S hčerama je po vaseh prodajala sukanec, trakove, glavnike, gumbe in naprstnike ter odkupovala lase (za nadaljnjo prodajo). Tina je torej že kot otrok spoznala hudo revščino, a se zelo navezala na mamo in spoznala številne ljudi, ki so imeli marsikaj zanimivega povedati. Končala je samo dva ali tri razrede šole, z mamo in drugimi vaščankami pa je prehodila Furlanijo, Istro, Notranjsko in Vipavsko. Poročila se je z brusarjem Žvanom Negrom. V zakonu se jima je rodilo osem otrok, a so štirje kmalu po rojstvu umrli. V življenju se je pogosto srečala s smrtjo: oče je zmrznil na Hrvaškem, en brat je utonil, drugi umrl po padcu po stopnicah, izgubila je štiri otroke po rojstvu, pozneje še tri sinove. Ovdovela je pri 53 letih, ko je imela najmlajša Gelinda komaj 16 let. 12 let pozneje pa je ovdovela tudi Gelinda. Na starost je zato živela pri hčeri Gelindi v Pordenonu in ji pomagala skrbeti za dva sinova. Kljub temu ni obupala, bila je vedno vedra in optimistična ter socialno občutljiva, življenjske tegobe pa so ji pomagala prenašati prav pravljice, ki jih je zbirala vse življenje. Rada jih je pripovedovala in bila ponosna na to, da so jo ljudje poslušali ter jo celo posneli na magnetofonske in filmske trakove. Matičetov jo je 1967 v Učji posnel za oddajo *Pri naših pravljičarjih* (Rehar Sancin 2012, Matičetov 1984).

Pravljica Tine Wajtawe, *Dekle, ki je hotela rožico*, je zelo podobna pravljičnemu tipu ATU 425 C. Uvodni del pripoveduje o možu in ženi, treh hčerkicah (značilnost T. Wajtawe je uporaba deminutivov, s katerimi kot pripovedovalka čustveno zaznamuje odnos do likov). Na začetku pravljice umre mati in oče trgovec preživlja družino s prodajanjem prtov. Najmlajšo hčerkico je zaradi lepote poimenoval Rožica. Dogajanje je podobno – ko oče gre na pot, vpraša hčerke, kaj naj jim prinese. Prva in druga hčerka si zaželita, da jim oče prinese ogrlico (zlato in srebrno, da se sveti kot sonce), druga želi obleko (gvant) z zvezdami in barve zraka (novost). Želje prvih dveh sester so stalnica – dragulji (ogrlice; srebro, zlato ipd.) in obleke (srebrne, zlate ipd.). Najmlajša hči si zaželi – *rdečo rožico* (stalnica cvet/roža/vejica ipd.). Zanimiva je uporaba onikanja, uporabe tretje osebe množine za očeta v pravljici. Oče jezdi na konju (novost).

> »Veste kaj« – je rekla – »če vi boste mi prinesli rdečo rožico, če vam bo uspelo jo najti, jaz« – pravi – »bom s tem zadovoljna.« (Wajtawa 2019: 6.)

Oče utrga prepovedano rdečo rožo z vrta »moža, ki ima obraz kot *zver*«. V besedilu se pojavlja tudi motiv ogledala. T. Wajtawa omenja tudi čustva: »In namesto da bi bila vesela, začela je biti žalostna.« (Wajtawa 2019: 5). Novost je, da dodaja čustvene prvine (sem vesela; tedaj nekega dne začela je stati v žalosti; slabe volje; začela je jokati; ona je bila žalostna, rada bi videla ...), vendar ne toliko kot *precioze*, ki so baročno opisovale podrobnosti. Za razliko od drugih variant pravljičnega tipa je pri T. Wajtawi veliko dialogov, zato je besedilo narativno in ne deskriptivno kot pri *preciozah*. T. Wajtawa literarnim junakinjam poleg atributov lepote (lepa, najlepša …) dodaja tudi atribute pameti (Tedaj je začela misliti ..., Tedaj je ona začela še več misliti ...). Pri T. Wajtawi se tudi ta pravljica konča s poroko in konceptom razširjene družine, ki zaživi skupaj.

> Tedaj sta se poročila in sta pripeljala očeta in sestro in tedaj so stali vsi v gradu, gojili so rože, in nihče ni imel takih rož, samo oni. (Wajtawa 2019: 7.)

Na osnovi branja pravljic T. Wajtawe je ugotovljeno, da je pravljicam dodajala čustvene prvine – za negativna in pozitivna čustva – njene junakinje so lepe in pametne, njene pravljice so narativne (veliko dialogov, kategorija živosti) in ne deskriptivne (*precioze*), imajo srečen konec, ki ni sam sebi namen. Na koncu te pravljice najmlajša sestra povabi očeta in starejši sestri k sebi na grad (romanski tip razširjenih družin) in vsi skupaj gojijo rože (romanski pomen vrta). Poudarjanje družinskih vrednot je dodana vrednost pravljic T. Wajtawe. Za razliko od Apulejeve *Pravljice o Amorju in Psihi* sestri nista hudobni, ampak skupaj zaživijo in gojijo rože, ki so simbol za kultiviranje, razvoj družinskih in družbenih odnosov in specifike. Zanimivo, da tudi Zver ponudi Rožici, da lahko pripeljeta na grad njenega očeta in sestri – »če bodo želeli priti«. Novost je tudi ta, da T. Wajtawa upošteva enake možnosti za oba spola – Zver ji ponudi možnost, skupaj gresta vprašati očeta in sestri, če želijo priti in stanovati z njima na gradu. Dekle Rožica v Zveri vidi nekaj več, ne le, da je lep in kraljev sin ter da ima grad, ampak da ima tudi rože, ki rastejo pozimi. T. Wajtawa upošteva vlogo žensk, njene želje, izbiro, enakovredno odločanje moža in žene in med vrsticami doda, da je treba imeti vrt in imeti tudi rože pozimi, kar pomeni, da je treba kultivirati sebe in druge ter odnose, tudi v času zime, ki je simbol za dodano vrednost življenja in ne le za spremembo ekonomskega in socialnega statusa navzgor kot v modelu ljudske pravljice. Te novosti so prikazane naravno, skozi dejanja, pogovore, pripoved in junakinja ni pasivna, ampak je razmišljujoča in aktivna in od življenja želi nekaj več – rože pozimi. Simbol vrta je tudi simbol za (družinski) raj, za skupnost in je »locus amoneus«.

3 Ugotovitve in diskusija

Na osnovi primerjalne literarne analize pravljičnega tipa *živalskega ženina* ATU 425 C imenovanega ang. *Beauty and the Beast* oz. *Lepotica in zver* je ugotovljeno, da ima pravljični tip dvatisočletno pisno tradicijo, več kot 1200 pisanih variant, od Apulejeve *Pravljice o Amorju in Psihi* (2. st.), srednjeveških variant, preko zlatega stoletja pravljic – 19. st. (Zipes) do danes. S stališča literarne teorije pravljic so zanimive variante francoskih *precioz* iz 17. in 18. stoletja, ki so množično obravnavale ta pravljični tip, domnevno za otroke, dejansko pa za odrasle. Na ta način so ustno in pisno tematizirale motiv (dogovorjenih) porok s stališča ženskih pravljičnih likov, ki so pasivne, na koncu pa napredujejo v višji ekonomski in socialni razred in sprejmejo »zverinsko« plat (dogovorjenih) porok. O psihoanalitičnem pogledu na ciklus pravljic o živalskem ženinu in nevesti je pisal Bruno Bettelheim, ki je s teorijo, v kateri je poudaril predvsem spolno komponento, izzval negativne in pozitivne odzive. Abstrahiral je socialno komponentno domestifikacije »zveri«, ki jo je poudaril Jack Zipes in motiv dogovorjenih porok ali predporočnih pogodb kot načina ekonomske in socialne družbene promocije. Ravno zaradi motiva dogovorjenih porok sta bili ljubezen in poroka dve različni zadevi v poeziji trubaduric in pravljicah *precioz*, večkrat tudi v motivu *Lepe Vide*, ki je poslušala nasvete, se poročila s starejšim, bolnim, ki ima toliko let kot njen oče, zato ga tudi Prešeren v pesmi imenuje oče – mož, ker je mož očetovih let.[6]

Če povzamemo vse podobnosti in razlike, skupaj s teoretičnimi spoznanji, je vidno, da so pravljični tipi od 400 do 459, posebej motiv živalskega ženina/neveste prisotni v pisni kulturi dve tisočletji, od Apulejeve *Pravljice o Amorju in Psihi* do pravljice T. Wajtawe *Dekle, ki je hotela rožico*. Antična pravljica v prvem delu temelji v mitu (M. Grošelj), v drugem delu v pravljici (poroka). Pravljice *precioz* so deskriptivne in socializacijske, poudarjajo pravljični lik dekleta, ki se samožrtvuje, najprej za očeta, potem za moža, in ekonomsko in socialno napreduje v najvišji socialni razred. Pravljica, ki jo je Dorothea Viehmann povedala bratoma Grimm, je zelo kompleksna, ima tudi dva dela, veliko simbolike in naracije. Pravljica L. Gonzenbach in T. Wajtawe poudarjata literarni lik junakinj, ki sta lepi, ampak

6 »(P)oslušala sem neumne svete, / Omožila sem se, starca vzela, [...] / Celo dolgo noč mož prekašljuje!« / Moža moj‘ga z leti obložen‘ga!« / Se po sinku, oču, mož‘ jokala. (Prešeren 1987: 5.)

tudi razmišljujoči, aktivni. Pri teh dveh pravljičarkah je veliko dialogov, pri T. Wajtawi še največ. Pravljica T. Wajtawe pripoveduje, veliko je dialogov, čustev in skrbi za otroke (oče vdovec skrbi za hčerke), kar se v modelu ljudske pravljice skoraj ne pojavlja. T. Wajtawa pove, da sta se (mož in žena) »imela rada, rada, rada, rada«. Tipične rezijanske prvine so npr. motivi prta, tkanine. Tina je tudi poudarila, da je vdovec vzgajal hčerkice, to je eden izmed redkih primerov starševske oz. očetove vzgoje otrok v modelu ljudske pravljice. T. Wajtawa poudarja glasni monolog, njene osebe glasno razmišljajo. Oče da Rožici možnost, da izbira ali bo šla k Zveri ali ne, to je razlika od prejšnjih variant. V rezijanski varianti je poudarjena komponenta časa (ena ura, eno leto). Pravljica T. Wajtawe je ena izmed redkih, v kateri na koncu, poleg poroke, junakinja povabi svojega očeta in sestri, da skupaj živijo na gradu. Vsi gojijo vrt z rožami, kar je simbolika skupnosti in gojenja odnosov in romanskega modela razširjene družine.

Na osnovi vpogleda v relevantne raziskave in primerjalno analizo nekaj pravljic istega pravljičnega tipa ATU 425C je ugotovljeno, da je ta pravljični tip/motiv arhetipski, univerzalen v vseh kulturah, s specifičnimi kulturnimi elementi in slogom pravljičark, ki so vsaka v svoji kulturi poudarjale družino v družbi, predvsem preko ženskega literarnega lika, ki so ga sprva opremile le z atributom lepote, kasneje tudi s subjektivizacijo. Pravljični tip/motiv je relevanten, prilagodljiv in zapomljiv (Zipes), zato bo še dolgo živel v pravljicah in medijskih predelavah.

Viri

Apuleius, Lucius, 1981: *Metamorfoze ali Zlati osel*. Ljubljana Cankarjeva založba.

Beaumont, Jeanne-Marie Leprince de, 2001: Zala in Zver. Andrej Ilc (ur.): *Najlepše pravljice*. Ljubljana: Mladinska knjiga. Zbirka Veliki pravljičarji.

Gozenbach, Laura, 2006: *Beautiful Angiola: the lost Sicilian folk and fairy tales of Laura Gonzenbach*. New York; London Routledge, Taylor & Francis Group.

Grimm, Jacob in Wilhelm, 1993: *Grimmove pravljice: prva knjiga zbranih pravljic; Grimmove pravljice: druga knjiga zbranih pravljic*. Ljubljana Mladinska knjiga.

Prešeren, France, Reichman, Jelka, 1987: *Pesem od Lepe Vide*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Wajtawa, Tina, 2019. Dekle, ki je hotela rožico. V.: Matičetov, Milko (zapis), NEGRO, Luigia (prevod), Šekli, Matej (transkripcija). Dekle, ki je hotela rožico. Inštitut za slovensko narodopisje, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti (ZRC SAZU) v Ljubljani.

Literatura

Andersenon, Graham, 2000: *Fairytale in the ancient world*. London; New York; Routledge.

Andersenon, Graham, 2006: *Greek and Roman Folklore*. Londonwestport, Conn.; London: Greenwood Press.

Bacchilega, Chrine, 1997: *Postmodern Fairy Tales: Gender and Narrative strategies*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.

Bettelheim, Bruno, 1999: *Rabe čudežnega: o pomenu pravljic*. Ljubljana: Studia humanitatis.

Ehrhardt, Holger (ur.), 2012: *Dorothea Viehmann*. Kassel: Euregioverlag.

Ferber, Michael, 2008. *Dictionary of Literary Symbols*. 2nd ed. New York: Cambridge University Press.

Grošelj, Milan, 1942: O tipu pravljice o Amorju in Psihi. *Etnolog* 62–70.

Ilc, Andrej, Beaumont, M. (ur.), 2001: Zala in Zver. V: *Veliki pravljičarji in njihove najlepše pravljice.* Ljubljana: Mladinska knjiga.

Luthi, Max, 2011: *Evropska pravljica: forma in narava.* Ljubljana Sophia.

Matičetov, Milko, 1984: In memoriam Tïna Vajtova. *Traditiones* 13/1. 187–190.

Neumann, Eric, 1971: *Amor and Psyche: The Psychic Development of the Feminine*. Princenton: Princeton University Press.

Rehar Sancin, Lelja, 2012: *Nojevo pero (rojstvo 20. stoletja v znamenju primorskih žena, rojenih do 1900)*. Trst: Založništvo tržaškega tiska.

Seifert, Lewis, 1996: *Fairy tales, sexuality, and gender in France, 1690–1715: nostalgic utopias*. Cambridge: Cambridge University.

Uther, Hans Jorg, 2004: *The types of international folktales: a classification and bibliography: based on the system of Antti Aarne and Stith Thompson*. Helsinki Suomalainen Tiedeakatemia = Academia Scientiarum Fennica.

Zipes, Jack, 1982: *The Dark Side of Beauty and the Beast: The Origins of the Literary Fairy Tale for Children.* Minneapolis Children‘s Literature Association. 119–125.

Zipes, Jack, 2012: *The irresistible Fairy Tale: The Cultural and Social History of a Genre*. Princenton; Oxford: Princeton University Press.

Zipes, Jack, 2013: *The Golden Age of Folk and Fairy Tales: From the Brothers Grimm to Andrew Lang*. Indianopolis; Cambridge: Hackett Publishing Company.

Mira Delavec Touhami
Nemčija, Altrip
mira.delavec@guest.arnes.si

Njena povest – sodobna slovenska pravljica zamejske Slovenke Brede Ščeк

Prispevek obravnava prozno delo Njena povest*, ki ga je pri svojih šestnajstih letih napisala zamejska Slovenka Breda Ščeк (1893–1968). Delo* Njena povest *od prve objave leta 1911 v glasilu celovških Slovencev – Mir ni bilo nikoli več objavljeno in prav tako ni bilo nikoli literarno-teoretično analizirano, zato je povsem neznano. Prispevek želi predstaviti tako mlado avtorico kot njeno delo in prikazati, da ravno pravljica, kot hibridni žanr, omogoča različne analize ter da* Njena povest *sodi med sodobne slovenske pravljice.*

1 Nastanek proznega besedila *Njena povest*

Breda Ščeк (1893–1968), s pravim imenom Frida Orel, je sicer najbolj poznana v slovenskem in tudi v italijanskem prostoru kot skladateljica, medtem ko je kot pisateljice do sedaj niso poznali. S svojim znanstvenim prispevkom *Literarna zapuščina Brede Ščeк v ogledalu slovenske literarne zgodovine* sem njena prozna dela predstavila v okviru mednarodnega znanstvenega simpozija, ki se je odvijal 11. junija 2019 in je bil posvečen tej veliki umetnici in ustvarjalki ob 125-letnici njenega rojstva in 50-letnici njene smrti.

Rojena je bila v Trstu in že njen ded, materin oče, je po kraških vaseh slovel kot izvrsten pevec, zbiratelj in avtor ljudskih napevov. Zaradi glasbenega talenta, ki ga je v njej prepoznal oče, jo je leta 1907 vpisal na glasbeno šolo Catolla v Trstu. Zatem se je družina leta 1908 preselila v Gorico in tam je obiskovala glasbeno šolo Glasbene matice pri profesorju Emilu Komelu in takrat se je tudi odločila, da bo postala učiteljica, kar je bila, glede na slab položaj, ki so ga imele učiteljice, zelo pogumna in jasna odločitev (Šelih 2007: 284).

Breda Ščeк je bila stara komaj šestnajst let, ko je v glasilu celovških Slovencev – *Mir* 21. januarja 1911 objavila delo *Njena povest.* Ravno v tem času je zaključevala svoje izobraževanje in se pripravljala za svojo prvo službo v vlogi učiteljice. Kot zavedna Slovenka se je zelo zavzela za slovenski jezik in se je zavedala številnih problemov slovenstva, zato verjetno ni naključje, da je svojih šest proznih del objavila prav v zamejskem glasilu, ki se je med drugim vsebinsko veliko posvečalo ravno temam učiteljskega poklica in težav, ki so jih slednji imeli pri opravljanju svojega dela.

Prozno delo *Njena povest* je objavila pod psevdonimom Friderika. Domnevamo, da si je omenjen psevdonim izbrala na osnovi izpeljave svojega pravega imena, to je Frida. Vsekakor se je skušala kot šestnajstletno dekle preizkusiti tudi v prozi, medtem ko se je kasneje odločila za skladateljsko pot. A že omenjeno prozno delo nakazuje, da je pisateljica zelo dobro znala opazovati in čutiti duh časa, v katerem je živela, in je zaznavala spremembe, zlasti politične, katerim so bili podvrženi tudi zamejski Slovenci.

2 Kratek opis zgodbe *Njena povest*

V ospredju zgodbe je Danica, ki se je v tihem in jasnem večeru sprehajala mimo lepe hiše. Danica je bila še študentka, zelo emancipirana, a doma je bila skrbna, tiha in potrpežljiva. Ko je hodila mimo hiš, je slišala, kako so se posamezna vrata zapirala. Gledala je v daljavo in opazovala naravo. Želela je slišati glasbo godbe, saj jo je imela zelo rada. Ob tem je začutila

svojo osamljenost in želela je, da bi se spremenila v drobno ptico in odletela daleč proč. V sebi je začutila veselje, da bo kmalu postala učiteljica in bo odšla z vasi v mesto.

Čeprav si je želela prihodnosti, je v svojih razmišljanjih odhajala v preteklost in predstave so polnile njen spomin. Najbolj živ je bil tisti, ko je spoznala ljubezen in sta se z Lojzetom zaljubila. V teh razmišljanjih je prišla po cesti do prijateljic, ki so pohvalile njeno lepo belo obleko in ruto, katero si je ogrnila okrog ramen. S prijateljicami je nato prodajala razglednice na veselici. Tako je prišla tudi do Lojzeta in mu ponudila razglednice v upanju, da jih bo kupil. Ena izmed prijateljic ji je sporočila, da jih že ima. Lojze je vljudno odvrnil Danici, da ji bo odkupil vse, ki ji bodo na koncu ostale. A Danici to ni pomagalo. Senca žalosti in jeze sta legli na njeno dušo.

Čas je medtem minil in v pozni jesenski noči so bili pri Danici še skoraj vsi pokonci. To je bil zadnji večer, preden je Danica odšla na svojo učiteljsko pot. Mama ji je pomagala pripravljati perilo in Danica je stvari zlagala v zaboj, medtem ko so ostali otroci vse skupaj opazovali. Mati je pri tem jokala in obžalovala prezgodnjo smrt svojega moža, saj je sedaj ostala povsem sama z vsemi težavami pri vzgoji in preživetju otrok. Ko sta vse skupaj pripravili, je mati prosila Danico, da bi šla naslednje jutro še enkrat na romanje, da bi prosila tudi za božji blagoslov. Ko jo je Danica spraševala, s kom naj gre, ji je mati odvrnila, da bo na poti zagotovo srečala kakšno prijateljico.

Danica je ubogala in naslednje jutro res odšla na romanje. Med potjo se je ozirala v dolino, kjer se je med meglo skrivalo mesto, a na vzhodu je vzhajalo sonce. Njegovi žarki niso mogli prodreti skozi meglo. Ko je prišla do romarske cerkve, ji je nasproti prišla moška oseba. Bil je Lojze, ki je vedel, da se bosta tam še enkrat srečala. Ponudil ji je roko, roko ljubezni. Tako sta se ta dan njuni dve srci končno združili v ljubezni (povzeto po: Ščck 1911: 1).

3 Pravljica kot hibridni žanr in analiza dela *Njena povest*

Pravljice, ki so nastale v prvi polovici 20. stoletja, so motivno tematsko drugačne od tistih, ki so nastale na primer v 19. stoletju in prej. Vsekakor tudi duh časa zaznamuje samo vsebinsko in sporočilno vrednost pravljic. Pravljice so tako postale žanrsko zelo različne in ravno hibridni žanr jim na svoj način omogoča, da postajajo in ostajajo tudi v 21. stoletju čedalje bolj zanimive tudi za proučevanje in razumevanje časa, v katerem živimo oziroma v katerega čedalje hitreje vstopamo ali pa ga prehajamo.

Kot je ugotovila že Dragica Haramija (2012: 12):

> […] problem nastaja že ob poskusu ločitve klasičnega in sodobnega pravljičnega vzorca ter pri temeljni ločnici med sodobno pravljico in kratko fantastično zgodbo. Problem se kaže že v neenotni, pravzaprav zelo raznoliki, terminologiji. Pravljice nikakor ne razumemo kot nadrejeni pojem vsem kratkim fantastičnim vzorcem besedil, temveč kot posebno književno vrsto, ki ima specifične zakonitosti, katerih osnova je enodimenzionalnost: čeprav se dogodki, literarni liki, književni prostori in drugi za pravljico pomembni elementi gibljejo med realnim in irealnim, vendarle šele skupaj tvorijo celoto.

Tudi druga literatura, povezana s teorijo pravljice, razlaga le-to večinoma kot krajše prozno besedilo, v katerem so močno poudarjeni nadnaravni elementi, črno-belo slikanje likov, vnaprej podane karakteristike teh likov, ki tako postanejo tipi, pravljične osebe, ljudska števila, tipizirani začetki in konci ipd. (kar zasledimo npr. tudi pri Janku Kosu v *Očrtu literarne teorije*, Milivoju Solarju v *Teoriji književnosti* in Silvi Trdina v *Besedni umetnosti*) (Haramija 2012: 13).

Ravno zaradi tega smo se odločili, da bomo podrobneje analizirali prozno besedilo Brede Ščck z naslovom *Njena povest* ter skušali ugotoviti, ali bi omenjeno besedilo lahko obravnavali kot pravljico, sodobno pravljico.

Pri iskanju razločevalnih elementov, ki bi nam pomagali najti značilnosti, s katerimi bi podkrepili trditev, da gre pri obravnavanem primeru za pravljico, smo izhajali iz naslednjih kriterijev:

— izbira snovno-tematskih prvin folklorne, klasične in sodobne slovenske pravljice,
— literarni liki: človeški, antropomorfni, mitološki, drugi,
— karakterizacija literarnih likov: lastnost(i) velja(jo) za tip literarnega lika – tipizirani liki, lastnost(i) velja(jo) za posamezni lik – individualizirani liki,
— književni prostor: splošen, prepoznaven, natančno določen – poimenovan z lastnim krajevnim imenom,
— književni čas: nedoločljiv, sledi naravnim zakonitostim letnih časov ali delov dneva, povsem natančno določen,
— zaplet, konflikt (zgradba), uporabljena jezikovna sredstva,
— spreminjanje vloge pripovedovalca (kontaktna smer pripovedi) (Haramija 2012: 13).

Glede na to, da je Breda Šček delo *Njena povest* objavila leta 1911 in je delo nastalo pred drugo svetovno vojno, bi ga v tem oziru najprej uvrščali med **klasične avtorske pravljice.** Temu pritrjuje dejstvo, da gre za del zgledovanja po folklorni snovi in poudarja globoka moralna sporočila. Folklorna snov se kaže v *Njeni povesti* že pri izbiri kraja dogajanja, in sicer je dogajanje postavljeno v vaško oz. podeželsko okolje, kjer še vedno veljajo zakonitosti tradicije (npr. dekleta so tiha in ubogajo; Danica veze, ko prvič sreča Lojzeta; dekle hodi k maši in uboga svojo mati ter je pokorna tradiciji). Tu je Ščekova nakazala, da je zanjo tradicija pomembna, verjetno tudi zato, ker je bila sama del nje in je iz nje izhajala.

Danica, njen značaj in dejanja v zgodbi nakazujejo, da želi pisateljica posredovati bralcu jasna globoka moralna sporočila. Prvo sporočilo je sporočilo življenja: »življenje: zdaj burno in viharno, zdaj mirno in kot skrivnosten šepet« (Šček 1911: 1). Drugo sporočilo je sporočilo vere, ki ga ubesedi Daničina mati: »Na Boga ne pozabi! Pa še nekaj, Danica! Dobro bi bilo, da bi šla jutri na božjo pot. Saj veš, da je romanje … Marija bi ti dala svojega blagoslova. S službo se ti itak ne mudi. Pojutrišnjem odpotuješ. Ali bi šla?« (Šček 1911: 2). In ne samo vera, tudi odnos do doma je vezan na to: »Vleklo jo je nekam daleč v tujino, čeravno je vedela, da se ji bo tam tožilo po domu.« (Šček 1911: 2). A glavno sporočilo je še veliko globje: Danica je zelo zaljubljena v gospoda Lojzeta in on ji čustva ljubezni vrača:

> Obadva sta sedela na vrtu. Danica in še nekdo. »Gospod Lojze« so mu dejali. Pogovarjala sta se. In ljubezen je šla mimo njiju. Z rožno obleko je bila odeta ter jima je trosila svojih darov. Po prstih je stopala in njena rožnata usta so se smehljala. Hitro je izginila, a njima je splamtel žarek čiste ljubezni. (Šček 1911: 2.)

Prav ljubezen je tista gonilna sila vsega lepega, upanja in veselja, ki človeka bogati in plemeniti. Zato je posledično tudi konec srečen, saj »Tako je Marija združila dve srci, ki sta se iskali in naposled našli!« (Šček 1911: 2). Ljubezen potrebuje po mnenju Ščekove višjo pomoč, pomoč vere, božje volje in milosti. Vse to je seveda del tradicije, del folklorih elementov časa, ki je zaznamoval tudi slovenski zamejski in izseljenski prostor. Ravno v težkih časih so si ljudje skozi vero pomagali bodriti svojo dušo, kar se v starejši generaciji slovenskih izseljencev v Evropi odslikava zelo jasno še danes.

A nakazani elementi so tudi edini, ki bi *Njeno povest* uvrščali med klasične avtorske pravljice. Slednje vsekakor ne zadostuje za tovrstno žanrsko oznako, saj je veliko več elementov, ki podkrepijo tezo, da gre za **sodobno slovensko pravljico.**

Njena povest namreč ni klasična že pri sami zgradbi: zgodba se začne: *»Večer je bil in tudi jasen, kajti mesec je bil priveslal.« (Šček 1911: 1)*; motivih (npr. motiv mlade študentke, ki bo postala učiteljica; motiv revščine, motiv narave itd.); temi (odhod mlade študentke službovat kot učiteljica v mesto) in književnih likih.

Osrednja junakinja je namreč Danica, mlado dekle, ki je zaljubljeno v Lojzeta in mora hkrati od doma, da bo pomagalo preživeti družino, saj je oče umrl in ima številne majhne brate in sestre. Danica tako ni več tipičen pravljični književni lik, kot je to značilno za klasično pravljico, ampak nastopa v smeri individualizacije njenega značaja. Slednja nastopi že v prvem delu zgodbe: »Pozabiti je hotela za hip na svoje življenje in zahotelo se ji je, biti za hip hipov drobna ptičica. In zletela bi tja daleč v senčni log.« (Ščeк 1911: 2).

Delo *Njena povest* je besedilo, ki je enodimenzionalno, saj se Danica zaveda, da povezava in prehod med realnim in irealnim obstaja: sama želi biti ptica, ljubezen se sprehaja med njo in Lojzetom, narava – tako sonce kot luna skušata razumeti njeno mlado dušo. Danica je sicer bitje, a se je videla tudi višje, in sicer kot del velikega kozmosa, v katerem lahko prehaja, postane ptica in odleti kamor si želi. S soncem se pogovarja, oblaček se ji smeji in narava jo objema.

> Na zapadu je stalo solnce, prav nizko nad zemljo se je vzpenjalo. Še nikdar se ni zdelo Danici tako lepo, zlato, vzvišeno kakor takrat. Tako prijazno se je smehljalo … In prišel je oblaček, za njim drugi in večji, in zakril ga je. In zopet se je prikazalo solnce. A tedaj je bilo bolj bledo in nič več se ni tako prijazno smehljalo. Otožen je njegov nasmeh in Danici se je zdelo, da žaluje ž njo. (Ščeк 1911: 1)

Breda Ščeк tako pravljico sintetično razvija in prikazuje neposreden dvoboj med dobrim in zlim, ampak ne med dvema osebama, temveč ga prenese na samo junakinjo, v kateri se bije omenjena dvojnost. S tem nakaže, da je človek bitje, ki potrebuje veliko poguma, da se sooči s svojimi lastnimi strahovi, občutkom nemoči, negotovostjo in iskanjem lastne biti. Ravno to je tisto, kar mladi Danici vzame največ moči. Kot mlado dekle se sooča s spremembo okolja in odraščanje jo sili v odločitve, s katerimi se težko spoprijema, saj je okolica ne razume v celoti. Čuti se nemočno, zato želi oditi. A ljubezen je tista, ki jo vodi, zato ni naključje, da ima za semenji dan oblečeno belo obleko kot simbol čistosti, nedolžnosti, pa tudi popolnosti in dokončnosti. Z njo na nebesedni ravni sporoči svojemu zaljubljencu veliko več kot tisoč izrečenih besed.

Začetek in konec pravljice ni tipiziran kot pri klasični pravljici, a vseeno nakazuje pozitivno rešitev nastalega problema. Konec pravljice je tako srečen, saj se Lojze in Danica kljub vsem zapletom le srečata na romanju pred cerkvijo in si izpovesta ljubezen. Obkroža ju idilična narava. Tako tudi Lojze reče: »Najini srci sta ustvarjeni drugo za drugo in najina pota naj se ne križata.« *(Ščeк 1911: 2).* In da je njuna ljubezen res močna, pisateljica še doda: »In ni šla zastonj nekdaj ljubezen mimo njiju in ni jima trosila darov zaman.« (Ščeк 1911: 2).

4 Značilnosti sodobne slovenske pravljice *Njena povest*

S pomočjo tabele, ki jo je v članku z naslovom *Tipologija pravljic na Slovenskem* razvila Dragica Haramija (2012: 21), in z njeno vsebinsko nadgradnjo, smo povzeli ključne ugotovitve, s katerimi želimo podkrepiti tezo, da gre v primeru zgodbe *Njena povest* za sodobno slovensko pravljico.

Začetek pravljice	»Tih večer je bil in tudi jasen, kajti mesec je bil priveslal. Pred lično hišico je šetala *Danica.«* Je idealiziran, a ni tipiziran.
Konec pravljice	»Tako je Marija združila dve srci, ki sta se iskali in naposled našli.« Avtorica postavi Marijo v vlogo rešiteljice, nadnaravne sile, ki ju združi in poleg ljubezni poveže.
Književni čas	Gre za sodobni čas, med poznim poletjem in jesenjo. »Precej nizko je bilo še *solnce in žarki se niso še razlivali po brdih /.../.*
Književni prostor	Dogajanje je postavljeno v vaški prostor. Ker je v pravljici veliko avtobiografskih elementov Brede Šček, da gre za okolico Goriških brd in zamejsko Slovenijo.
Snov	Breda Šček jo je vzela iz svojega življenja, saj je leta 1911 zaključevala šolanje v Gorici in se je pripravljala na učiteljski poklic.
Tema	Ljubezen med Danico in Lojzetom.
Osrednji motiv	Mlado dekle Danica, ki je na pragu svoje nove življenjske poti – odhod v mesto na delovno mesto učiteljice.
Ostali motivi	Motiv revščine Daničine družine, motiv osamljenosti, odtujenosti v svetu, motiv vere, motiv učiteljskega službe, motiv odhoda od doma.
Tretjeosebni pripovedovalec	Avtorica uporabi skozi celotno pravljico tretjeosebnega pripovedovalca.
Literarni liki	Nastopajo Danica, Lojze in mati kot osrednji liki, medtem ko v zgodbi srečamo se Daničine prijateljice, njene bratce in sestrice.
Okolje	Gre za podeželje, ki je predstavljeno idealizirano (npr. petje ptic, sončni vzhod in zahod, meglice v dolini itd.).
Sintetičnost zgradbe	Zgodba je sintetično zgrajena.
Poosebitve	— Mesec – »…mesec je bil priveslal.« — Ljubezen – »Ljubezen je šla mimo njiju. V rožnato obleko je bila odeta ter jima je trosila svojih darov.« — Sonce – »Tako prijazno se je smehljalo.«; *»A tedaj je bilo bolj bledo in nič več se ni tako prijazno smehljalo.«*; *»Na zapadu je stalo solnce; prav tik nad zemljo se je vzpenjalo.«* — Sončni žarki – »Žarki še niso imeli moči, da bi bili prodrli megleni pajčolan.« — Veter – »Komaj slišno je zapihljal vetrič; skozi bližnji log se je bil prikradel. Mimogrede je šepetaje opozarjal stoletna drevesa na minule dogodke, hitel h gričevju in mu naglo razodel novosti.« — Gore – »Strepetali so vrhovi in Danico je zazeblo.« — Duša – »In tedaj je legla nevidna senca žalosti na Daničino dušo.«
Element lepote	— Vsi občudujejo belo obleko, v katero se je na semenji dan oblekla Danica. — Danica se sprehaja pred *lično hišico*. — Skozi celotno pravljico je poudarjena lepota narave, tako pokrajine kot neba.

Vloga barv	Barve so izjemno pomembne, saj je z njimi podkrepljen čutni svet, v katerem Danica živi. Tako na primer uporabi: — *bela cerkvica*, — *rožnata obleka*, — *bela obleka*, — *zlato solnce*, *bledo solnce*, — *sivkasta megla, gosta in motna*.
Zanimive besedne zveze	*Lična hišica*, *senčni log*, *skriven šepet*, *nizke hišice*, *žarek čiste ljubezni*, *bridki spomini*, *težko srce*, *megleni pajčolan*, *božjepotne cerkve*.
Dialogi	Dialogov v pravljici ni veliko. Gre za kratke dvogovore med Danico in Lojzetom, Danico in prijateljicami, Danico ter materjo ter za kratek dialog med Danico in njenim mlajšim bratcem, ki jo prosi, naj mu prinese darilo za njegov god.
Zakon dvojnosti	V pravljici se dvakrat pojavijo sončni žarki – enkrat ob zahodu, drugič ob sončnem vzhodu. Prikazana je tudi dvojna obljuba zvestobe – Lojzetu in Bogu. Dvojnost se kaže tudi v dvojni nameri odhoda Danice v mesto.
Pomanjševalnice	*Hišica*, *hišicami*, *ptiček*, *ptičica*, *vasica*, *košček*, *gubici*, *spominčki*, *cerkvica*, *vetrič*, *zabojček*, *dekletce*.

Tabela: Analiza *Njene povesti* kot sodobne slovenske pravljice.[1]

5 Sklep

Pravljica *Njena povest,* ki jo je napisala komaj šestnajstletna zamejska Slovenka Breda Šček, sodi med sodobne slovenske pravljice. Vsebuje številne avtobiografske elemente, saj se je tako kot glavna junakinja tudi Breda pripravljala, da bo odšla iz vasi v mesto in bo postala učiteljica. A pisateljica zgodbo idealizira. Začne že s tem, da jo postavi v idealistično vaško okolje, kjer so celo hiše in cerkve odete v najlepše barve in takšna je celotna narava. Zato ni nenavadno, da se v takšnem okolju srečata tudi dve sorodni duši, ki se zaljubita. Vmes poseže nesrečni odhod Danice, ki naj bi to ljubezensko vez pretrgal. A vse se dobro izteče, saj zaplet pomaga rešiti Daničina mati, ki dekle prepriča, da še malo ostane in odide na romanje. Tam ponovno sreča svojo ljubezen in z Lojzetom se odločita, da se njuni poti nikoli več ne bosta ločili. Dobro je tako na koncu nagrajeno, pri čemer pomaga višja sila, v tem primeru Bog (vera), ki jo pisateljica uporabi, da z njo ustvari dvodimenzionalno stvarnost.

V pravljici ne nastopajo pravljična bitja in se ne dogajajo čudeži, kot je to tipično za fantazijski tip pravljic, ter se ne navezuje na določen mit. Zanimivo je, da pisateljica uporablja številne poosebitve, ki izhajajo iz narave in jih opiše zelo tenkočutno in senzibilno. Samo tako bralec lahko čuti veselje in žalost, ki jo doživlja okrog sebe in znotraj sebe mlada Danica. Za mlade zaljubljence zato ni nevsakdanja raba motiva ptice, ki omogoča človeku, da hitreje premaga razdalje in je tam, kjer si najbolj želi – pri svoji ljubljeni osebi. Z Danico čuti celotna narava, ki jo v njeni ljubezni podpira. Tudi sonce vzide in zaide z isto močjo, kot jo v srcu čuti Danica. Zdi se, da se ves čas pogovarjata in da jo samo sonce še razume, ki »se ji je tako prijazno smehljalo« *(Ščck 1911: 2).* Tovrstni opisi narave in občutenja Danice bralcu pomagajo na skrivnosten način odpirati marsikatero vprašanje, ki je vezano na njegovo življenje. To pa je tudi svojevrstna naloga sodobne pravljice, ki tako v bralcu odpira sledeča vprašanja: Česa me je strah?, Kakšno vlogo imam kot mlada ženska v družbi?, Kaj mi predstavlja odhod od doma oziroma zapustitev domovine ali domačega okolja? itd. Kljub temu

1 Vsi citirani odlomki so iz besedila Brede Ščck (psevdonim Friderika), 1911: Njena povest. *Mir – glasilo celovških Slovencev*, 30/3. 1–2.

pa pisateljica ne želi dodatno opisovati čustev Danice in Lojzeta, saj to prepušča bralcu. Tako mu omogoča, da si posredno ob zgodbi ustvari svoj pravljični svet.

Zanimivo je tudi, da želi biti glavna junakinja zapeljana in ljubljena s strani Lojzeta, zato išče načine, kako bi na ustrezen način pokazala svojemu izbrancu čustva, ne da bi pri tem izpadla kot nevzgojeno dekle. A Lojze s tem nima težav, saj razume Danico in jo od vsega začetka vidi kot usojeno dušo dvojčico.

Glasba in narava sta svetova, od koder je črpala Danica in posredno tudi Breda Ščeк energijo za svojo bit. Zato Danica ni ne literarni lik, za katerega bi trepetali in se bali ali jezili nad njeno usodo, kot je to na primer pri *Trnuljčici*, *Pepelki*, *Šivilji* (Šivilja *in škarjice*) itd., ampak nas že na začetku prepriča, da je dekle, ki je samostojno, ima jasne cilje in se ne boji prihodnosti. Takšna osebna drža zagotovo izvira iz socialnega okolja, iz katerega izhaja Danica – oče je umrl in ona mora pomagati materi pri preživetju družine. Danica tudi ni tipična mlada ženska, ki bi se vdala romantičnemu občutju, ampak je ženska-bojevnica, ki življenje vidi povsem realno in ljubezen je tista, ki jo bo lahko obvarovala pred slabim in grdim. Po tem je hrepenela tudi mlada pisateljica Breda Ščeк, saj je s svojim proznimi deli želela predvsem izpostaviti pomembno vlogo slovenskega jezika in ohranitve slovenske kulturne dediščine v zamejski Sloveniji, kar je vsekakor pomembno še danes, mogoče še bolj kot leta 1911, ko je nastala sodobna pravljica *Njena povest*.

Vir

Ščeк, Breda (psevdonim Friderika), 1911: Njena povest. *Mir – glasilo celovških Slovencev*, 30/3. 1–2.

Literatura

Blažić, Milena Mileva, 2009: Aplikacija folkloristične teorije Stitha Thompsona na zbirko slovenskih pravljic. *Slavistična revija* 57/2. 321–331.

Haramija, Dragica Haramija, 2005: Pregled sodobne slovenske mladinske proze. *Jezik in slovstvo* 50/3–4. 27–36.

Haramija, Dragica, 2012: Tipologija pravljic na Slovenskem. *Otrok in knjiga* 39/83. 12–23.

Kobe, Marjana, 2000: Sodobna pravljica. *Otrok in knjiga* 50/12. 6–15.

Kropej, Monika, 1995: Pravljica in stvarnost. Ljubljana: ZRC SAZU.

Leksikon Literatura, 1977. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Šelih, Alenka (ur.), 2007: *Pozabljena polovica.* 1. izd. Ljubljana: Založba Tuma in SAZU. 284–288.

Veronica Muskheli
University of Washington, Seattle, USA
nika@uw.edu

Russian Cinderella: Glimpsing the Female Storyteller from her Text

A textual analysis of the Russian folktale "The Golden Slipper" uses tools of feminist narratology to ascertain a female worldview presented in a complex female voice. The evidence suggests that the informant was a woman storyteller narrating in self-referential communal mode. The analysis confirms that the specific performance of the tale is not a "universal" patriarchal story of the heroine's overcoming obstacles in order to find a husband, but a story of a conflict between a mother and daughter, and of movement towards the resolution of this conflict.

The first and most significant collection of Russian folktales was published by Aleksandr Afanas'ev as a three-volume edition in 1873. Its notes identify each tale's collector, but they do not identify the storyteller except geographically. Thus, the tale "Золотой башмачок" (The Golden Slipper), which is a Russian version of *Cinderella*-type tale, is shown to be collected by a certain Borisov from a remote village in the Shenkursk region near the city of Arkhangelsk on the White Sea in the Russian North ([Afanas'ev] 2:496). Borisov, the collector of "The Golden Slipper," is obviously a male, based on the Slavic morphology of his last name. We do not know who the storyteller is, not even whether they are a man or a woman. Kathleen Ragan has convincingly demonstrated that worldwide male storytellers' repertoire has only 8% female-centered tales, while female storytellers' repertoire contains 44% female-centered tales (234). As a female-centered tale, "The Golden Slipper" is six times more likely to be narrated by a woman than by a man. Yet on the surface, textual evidence from the concluding formulas suggests a male storyteller. The words "Я там был, пиво пил..." (I was there, I drank beer…) have masculine grammatical endings in the past tense ([Afanas'ev] 2:241). Jack Haney, however, notes that women storytellers never hesitate to use male verbal endings and even refer to their imaginary facial hair in the traditional coda about beer and wine running down the storyteller's beard and not getting into his mouth (21). This adherence to masculine grammatical forms in tales told by women prevents identification of the storyteller's gender and underscores the fact that the storyteller and the narrator of the tale cannot be conflated, just as the author and the narrator cannot be conflated in written literary texts.

Is it possible then to actually recreate the storyteller of "The Golden Slipper" from the text itself? The answer, of course, is no, but certain glimpses of the storyteller from the narrator's voice can be argued for convincingly. My textual analysis uses tools of feminist narratology to ascertain a complex female worldview in the tale, narrated in a female voice. The evidence suggests a woman storyteller as the informant for "The Golden Slipper" or at least somebody who has very intimate knowledge and understanding of a young woman in a remote village on the White Sea, her situation, and her psychology. Recognition of a female voice is important because "The Golden Slipper" is not a "universal" patriarchal story of the heroine's overcoming obstacles in order to find a husband, but a story of conflict between a mother and daughter, and of movement towards the resolution of this conflict. I interpret this tale as a mother-daughter romance whose success depends upon the authority of a lived, specifically female, experience at its foundation. And if we are talking about "universal" female experiences, this is undoubtedly it: A daughter's conflict with a mother over what the

daughter wears when she goes out, or how she looks at home ("why do you wear nothing but sweatpants?!") is recognizable to any woman, mother or daughter.

"The Golden Slipper" is a story of two nameless sisters in a family in which the younger one reported as being mistreated by her mother ([Afanas'ev] 2:400). The younger sister's initial situation represents one of the most common Propp's initial functions—Function VIIIa—"One Member of a Family Either Lacks Something or Desires to Have Something" (Propp 35). The heroine of "The Golden Slipper" is introduced as both lacking her mother's love and desiring better dresses—a common conflation of the motifs in this type of tale in Russia:

> Старуха очень не любила своей младшей дочери. Она нарядила сестру её в самолучшее лопотьё и пошла с ей в церковь к обедне, а младшей оставила две меры ржи и велела ей вышестать до прихода из церкви.
>
> (The old woman really did not like her younger daughter. She dressed her sister in the best outfit and took her to the church service, but she ordered the younger daughter to husk two measures of rye before their return from the church).

This injustice occurs twice. However, with the help of a little magical fish given to the heroine by her father, the younger daughter has the tasks assigned by her mother successfully completed both times. While the work is being magically done, the younger daughter puts on her own best attire and her gold-embroidered slippers, and impresses everyone at the church with her appearance. On her second visit to the church, the tsar's son, who is immediately smitten with her, throws a bit of pitch onto the ground when this mysterious beauty gets ready to leave the church. One of her gold-embroidered slippers sticks to the pitch, and the tsar's son eventually discovers that she is the only maiden whom the shoe fits, and he marries her (2:400-401). The tale is easily recognized as a Cinderella type. Both in the comparative index of East Slavic folktales ([Barag] et al.) and in the Aarne-Thompson-Uther international tale type index the tale is classified as ATU510A, together with the classical fairytales by Perrault and Brothers Grimm (Uther).

In contrast to its Western counterparts, however, the villain of the story is the mother, not the stepmother, for there is no stepmother, and the focus is on sorting family relationships among its female members—the younger daughter and her mother in particular. I see the presence of the mother rather than of a stepmother, which separates "The Golden Slipper" from its well-known French and German fairy-tale counterparts, as part of its novella-like character. In accordance with this genre, there is very little magic in the tale. The magical fish indeed can talk, and the magical fish ensures that the work is done for the girl while she is at church, but, in contrast to the fairy tales, the fish does not provide anything beyond that, neither a carriage, nor a dress, nor any glass slippers. What the girl does is simply go to her room and choose from among her own clothes and put on her own shoes embroidered with golden thread. In addition, the girl rides or drives to the church by no magical contraption—because her mode of transportation is not mentioned, it is assumed that she simply chooses one of her family's conveyances. The diminution of the number of sisters and number of the episodes, in which the heroine encounters her prospective husband, from the traditional three to two, and the church, rather than a ball as the locus for the decisive encounter with the tsar's son, also underscores greater realism in this novella-like narrative.

Such a novelization of the wonder tale suggests a personalization of the narrative and allows discernment of a unique voice that reflects its storyteller. Following the foundational views of Gérard Genette in classical narratology, I talk of "voice" not only in terms of narrator diction but in terms of narrator typology (244). Narratological analysis is possible first of all because the text of "The Golden Slipper" is essentially a transcript of an individual performance, preserving its diction, with all of its oral markers, non-standard grammar, and

dialectisms. Markers of orality are evident in the choppiness of the narrative, especially at the start of the tale, presumably before the storyteller has warmed up with her narration. For example, after the standard initial formula, the second sentence in the text is "У старика, у старухи было две дочери" (The old man, the old woman had two daughters) ([Afanas'ev] 2:400). A more literary rendition would be guaranteed to have a conjunction "и" (and) between the two subjects of the sentence. Likewise, literary editing of the quoted passage above would eliminate the non-standard "с ей" (with her) and the obscure words "лопотьё" (outer work clothes) and "вышестать" (to husk) as encountered in the passage quoted above ([Afanas'ev] 2:400). The preservation of these features of the dialect proves authenticity of the text as a record of an oral performance, and identifies the storyteller as a member of a local village community.

But even from the passage cited above, it is obvious that the "The Golden Slipper" is narrated in a complex voice. With the insistence on referring to how the older sister is dressed in "самолучшее (the very best)," not just best, but the *very* best, there is an immediate suggestion that the younger daughter considers the clothes given to her to be inferior to what her sister gets (2:400). The anger against the sister and the mother is expressed by combining the contradictory "the very best" with "лопотьё," a word that actually means grubby outer *work* clothes in Arkhangelsk dialect ([Dal'] "Ло́пать," II: 442—my italics). The narrator is simultaneously jealous and disdainful about the older sister's attire—the older sister is going to church in her "very best *rags*." The mother is immediately implicated as well. Even though the older daughter is an adult, it is the mother who dresses her: "Она нарядила сестру её" (She dressed her sister). Moreover, after the initial introduction as a daughter, the older daughter is referred to as the "sister." By the end of the passage, it is clear whose viewpoint is represented in the tale—that of the younger daughter, for whom the older one is a sister. In that case, what could be otherwise a neutral word "старуха" (old woman) in the quoted passage acquires negative connotations, especially when the word is contrasted to the younger daughter's immediately preceding initial address to the fish as "матушка" (beloved mother). The fish of the story is the only creature addressed by the heroine as "beloved mother," while the girl's actual mother is never addressed by the younger daughter in direct speech. The mother is coldly referred to as "мати" (mother) or even severely as "старуха" (old woman, hag) by the 3rd-person narrator, whose sympathies are obviously with the younger daughter (2:400-401).

Essentially, the tale is a girl's fantasy of getting back at her sister and her mother. What makes this text remarkably rich and insightful is that there is an additional overlay of irony in the narrative, suggesting another aspect of the voice as well—still that of the younger daughter but of her when she has already matured a bit and sees the story as an expression of amusing naivety of her earlier years. A more mature narrator presenting her younger self's point of view is what is evident in "The Golden Slipper." "The old woman disliked her youngest daughter" is a pseudo-omniscient narrator—in actuality it is a point of view of the youngest daughter. This is an example of what Genette calls internal focalization with the narrator being distinct from the character whose point of view is presented and with the narrator understanding more than this character (189-190). The negative depiction of the mother can be also framed as a question of the narrator's reliability, inviting caution in condemning the mother, who is presented not only as unfair but verbally abusive. The mother refers to her younger daughter as "дура" (fool), scolds her for not dressing nicely, and suggests that the daughter would dirty the shoe when the tsar's son wants the girl to try it on (2:400-401).

The focalization and making the mother the central character of the tale is closely related to the public qualities of the voice in "The Golden Slipper," in the sense of Susan Lanser's term *public voice*, with the narrator addressing narratees—the presumed audience—outside of the storyworld of the tale (15). Such public voice is usually expressed as a 3rd-person omniscient narrator and is characteristic of many genres of fiction, written and oral. Lanser,

however, recognizes another category that could describe this public voice. She has introduced the notion of *communal* voice, which is "a phenomenon of marginal or suppressed communities" and characterize oral folk narratives, expressing their worldview (21). The storyteller of "The Golden Slipper" is a person from the local village community, narrating in the public communal mode. I argue, however, that the tale is primarily aimed at a subset of the village community—its women—as it expresses the worldview of its female community.

The voice addresses the audience's knowledge of the tale type and allows the audience to notice what the narrator changes from the traditional type. I argue that in this particular narration, the changes are introduced in order to challenge the patriarchal basis of the traditional marriage story. The established plot in folktale narration is what Roland Barthes calls the *code*, and the mastery of a storyteller is recognized as displayed knowledge of the code (286). Indeed, the code is very familiar to the majority of the audience in any communal mode of narration. Challenging the code, however, as is done in "The Golden Slipper," is a form of high(er) mastery; the storyteller enters into a dialogic relationship with the story, using Mikhail Bakhtin's terminology (340-341).

The crux of the story is not the younger daughter's finding a husband but is the daughter's hurt feelings about not being recognized for her ability to handle the task of dressing and looking nice, and, more broadly, for not being recognized as an adult by the mother. The mother assigns doable tasks, without doubting the daughter's abilities to perform them, but criticizes the daughter's looks and state of cleanliness as not up to a certain standard. Because of the focus on the daughter seeking the mother's appreciation with regard to her sartorial competence, the story allows magical completion of the tasks with the help of the fish—something in which the daughter has been already acknowledged by the mother to be proficient. But in contrast to the traditional plot, dressing up beautifully is very much the heroine's own doing. The fish, as a fantasy mother, instructs the girl to go dress herself beautifully and to head to the church—the fish has confidence in the younger daughter's ability to do so.

Because the real mother is blinded by her bias against her younger daughter, she does not recognize her in church, "Мати не могла её опознать" (The mother could not recognize her). There is already an irony in the mother's not recognizing the daughter's cleverness when she asks the "fool" whether the grain is husked, but the dramatic irony is particularly strong in the mother's admiration for how nicely the mysterious stranger at the church is attired and then comparing the stranger's selection of clothes with that of her daughter's: "Что у обедни была за красавица! […a] ты, дура, взгляни-ка на себя, в чём в эком ходишь! (What a beauty there was at the mass! […a]nd you, fool, just look at yourself, what's that you're wearing!). Later she refers to the daughter as "оборванка (ragamuffin, scarecrow)," a word specifically referencing the torn and dirty state of one's clothes. The younger daughter's dressing demonstrably shabbily at home is her way of expressing her displeasure with the supposed preferential treatment, clothes gifts included, of her older sister (2:401).

It is critical that the mother does not recognize the clothes her younger daughter is wearing to church—clothes that she, the mother herself, has given to the daughter, as the listener has to conclude because no other source of the clothes is named. This lack of recognition on the mother's part points to an interpretation that the conflict is not just a conflict over dresses, but that it is indeed a broader conflict of recognizing the girl's maturity. The mother's lack of understanding in "The Golden Slipper" is also seen from her supposed preference of an obviously inferior daughter. The heroine's sister is presented as stupid—she wastes the gift of a magical fish from the father by eating it up, while the clever younger daughter releases the magical fish and now enjoys its services. Yet the older daughter does not need a helper-fish because the mother is on her side. And so to the younger daughter, the fish is actually a fantasy mother, loving only her, not a task-master but a provider of freedom from tasks. At the conclusion of the story, the proof of the younger daughter's ability to dress nicely and, therefore, be an adult, is irrefutably presented as she turns out to be that very beauty admired

so much by the mother (2:400-401). Through the dress, the younger daughter proves herself to the mother.

"The Golden Slipper," however, has at least one more layer to this superficially simple story of the girl's marriage. Not only is it a story of the daughter proving self to be an adult to the mother but a story of reconciliation between the daughter and the mother. This aspect hinges on a seeming discrepancy between the dislike of the younger daughter by the mother and the fact that the beautiful dresses and the critical for the plot gold-embroidered slippers have been given to her by her mother. The younger daughter's triumph in the church is not only her proving self to her mother. It is also a moment of the *mother*'s vindication—the daughter has accepted the mother's gifts after all and makes good use of them. It is clear that there is still initially a doubt on the mother's part about whether the daughter truly has accepted the gifts because the mother suggests that the daughter will dirty the shoe during the fitting episode. Nevertheless, this is the first time in the story that the mother refers to her not as "fool" but "дочь (daughter)." Considering the voice of the narrator as that of the younger daughter herself, and the change in this reference to self as ascribed to the mother, it is clear that one of the transformations in the story is the daughter's transition from being a foolish, rebellious girl who is angry at her mother, to being an adult, signified by her getting married. That there is a favorable forecast for the resolution of the mother-daughter conflict is also suggested by the lack of any further mention of the fish—the fantasy substitute mother is no longer needed by the heroine—or any further mention of the older sister (2:401).

Lanser also points out another possible aspect of voice—its self-referential qualities that bring attention to the narration itself, to formal features associated with narration style as a way of boosting the authority of the text (15). In that respect, the unusual presence of three traditional codas in the tale is of particular interest and marks the voice as self-referential indeed. At first the narrator says, "Он взял её замуж; стали они жить да поживать да добра наживать" (He married her; they lived long and prospered). This is the first of the traditional endings, normally marking the end of the narration. The narrator, however, finds it necessary to continue and somewhat inconsequentially tacks another ending that usually follows a reference to a wedding feast, "Я там был, пиво пил, по губам текло, в рот не попало" (I was there and drank beer, it ran down my lips, but it did not get into my mouth). This is the formula, in which the narrator identifies self as male by grammatical endings just like in the third tacked-on formula of a series of ridiculous misunderstandings and resulting misfortunes of losing items of clothing[1] (2:401). I interpret this overabundance of final codas, which incidentally occupy a hefty 12% of the text, as the storyteller's demonstration of her knowledge of the code of narration in Barthian terms. By invoking a wide repertoire of standard formulas, particularly the ones that deal with clothing to match the theme of the tale, she confirms that her unusual discourse is not the result of her lack of storytelling skills but an intentional modification of the narrative.

This resistance strategy allows the storyteller to maintain her authority as a skilled storyteller even under the conditions when the gendered stratifications are reinforced by class hierarchies —in the person of a male collector of tales, who is of much higher social standing than the village folk. Ruth Bottigheimer's proposition that "the maleness of the collector conditions the choice of tales that are told […] as well as the manner in which they're told"

1 The final coda of the tale has alliterations and consonances in the original Russian that explain the mishearing and misinterpretations that create the ridiculous losses of the narrator: "Дали мне синь кафтан, ворона летит да кричит: «Синь кафтан! Синь кафтан!» Я думаю: «Скинь кафтан!» -взял да и скинул. Дали мне колпак, стали в шею толкать. Дали мне красные башмачки, ворона летит да кричит: «Красные башмачки! Красные башмачки!» Я думаю: «Украл башмачки!» - взял да и бросил." (They gave me a blue coat, a crow was flying by and shouted "Blue coat! Blue coat!" I thought it was shouting "Get rid of the coat!" I got rid of it. They gave me a hat, and started shoving and pushing me out. They gave me red shoes, a crow was flying by and shouted "Red shoes! Red shoes!" I thought it was shouting "You stole the shoes!" I got rid of them.) (2:401).

has been widely accepted and has been used to argue that collecting of tales by males results in tales that predominantly manifest male worldview (268). In the case of "The Golden Slipper," both the male collector and male editor deserve recognition for their minimal influence on the form and, therefore, from the feminist narratological point of view, the substance of the text. The greatest recognition, however, should be given to the unnamed storyteller of this short and clever tale, presenting the worldview of her female community.

Sources

[Afanas'ev, Aleksandr] Афанасьев, Александр [1873]. Народные русские сказки А.Н. Афанасьева в трёх томах [*A.N. Afanas'ev's Russian Folktales in Three Volumes*]. Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1957. Print.

Literature

[Bakhtin, Mikhail M.] Бахтин, Михаил Михайлович. *Проблемы поэтики Достоевского* (*Problems of Dostoevsky's Poetics*) [1929]. Москва: Издательство Художественная литература, 1972. Print.

[Barag, L.G.] Бараг, Л.Г. et al. Eds. [SUS] Сравнительный указатель сюжетов. *Восточнославянская сказка* (Comparative Index of Types. East Slavic Folktales). Ленинград: «Наука», 1979. Print.

Barthes, Roland. "Introduction to the Structural Analysis of Narratives." [1966]. *A Barthes Reader*. Ed. Susan Sontag. Hill and Wang, a Division of Farrar, Straus and Giroux, 1982, 251-295. Print.

Bottigheimer, Ruth B. "Luckless, Witless, and Filthy-footed: A Sociocultural Study and Publishing History Analysis of 'Lazy Boy.'" *Journal of American Folklore* 106 (1993): 259-84. Print.

[Dal', Vladimir I.] Даль, Владимир Иванович. Толковый словарь живого великорусского языка. В четырёх томах (*The Dictionary of the Russian Language*. In four volumes). (Volumes I-IV) [1867]. Москва: АСТ-Астрель-Транзиткнига, 2006. Print.

Genette, Gérard. *Narrative Discourse: an Essay in Method*. [1972]. Trans. Lewin, Jane E. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1980. Print.

Haney, Jack V. *An Introduction to the Russian Folktale.* Armonk, NY and London: M. E. Sharpe, 1999. Print.

Lanser, Susan Sniader. *Fictions of Authority: Women Writers and Narrative Voice*. Ithaca: Cornell UP, 1992. Print.

Propp, V[ladimir]. *Morphology of the Folktale*. Translated by Laurence Scott. Austin: University of Texas Press, [1968] 2009. Print.

Ragan, Kathleen. "What Happened to the Heroines in Folktales? An Analysis by Gender of a Multicultural Sample of Published Folktales Collected from Storytellers." *Marvels & Tales*, vol. 23, no. 2, 2009, pp. 227–247. <www.jstor.org/stable/41388925> (15. 8. 2019).

Uther, Hans-Jörg. *The Types of International Folktales: a classification and bibliography, based on the system of Antti Aarne and Stith Thompson.* Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, Academia Scientiarum Fennica, 2004. Print.

Angelika Zimmermann
Dunaj
angelikazimmermann@gmx.at

Ljudske pravljice v narečni podobi pri pouku slovenščine: na primeru pravljice »Zacopranə piskrč bl Mojci pad Ojstrnkan«, sodobne ziljske različice Mojce Pokrajculje

V prispevku je obravnavana ljudska pravljica Zacopranə piskrč bl Mojci pad Ojstrnkan*, sodobna ziljska različica* Mojce Pokrajculje*, objavljena na zgoščenki* Črnjəva Kapca: pravljice v ziljskem narečju*, ki je rezultat prizadevanja za ohranjanje slovenskega jezika na (avstrijskem) Koroškem. Orisan je sociolingvistični kontekst nastajanja tega vira. Primerjalna analiza sodobne različice pravljice iz leta 2011 z različico* Mojca Prokrajculja *Vinka Möderndorferja iz leta 1937 odpira dodatne vidike za kontekstualizacijo in didaktizacijo.*

1 Znanstvene raziskave ziljskega narečja

Iz *Slovenskega Lingvističnega Atlasa* (SLA) je razvidno, da ziljsko narečje sodi v koroško narečno skupino slovenskega jezika.[1] Ziljsko narečje je zgodovinsko prisotno na severozahodnem robu slovensko govorečega območja na avstrijskem Koroškem približno med Beljakom (nem. Villach) in Šmohorjem (nem. Hermagor) v Avstriji, v Kanalski dolini (it. Val Canale, nem. Kanaltal) v Italiji ter na Ratečah in okolici v Sloveniji (del ziljskega narečja je tudi kranjskogorsko podnarečje v Kranjski Gori in njeni okolici). Narečje je poimenovano po reki Zilji (narečno sln. Zila, nem. Gail), ki daje ime tudi 125 kilometrov dolgi Ziljski dolini (nem. Gailtal). Dolino na severu zamejujejo Ziljske Alpe (nem. Gailtaler Alpen) in Lienški dolomiti (nem. Lienzer Dolomiten), na jugu pa Karnijske Alpe (nem. Karnische Alpen) in Karavanke (nem. Karawanken).[2]

1.1 Dialektološke in sociolingvistične raziskave

Razvoj večjezičnega prostora v današnji južni Avstriji je zgodovinsko zaznamovan z dolgotrajnim vsakodnevnim medsebojnim stikom med govorci nemškega in slovenskega jezika, preko intenzivnih trgovinskih stikov pa pogosto tudi italijanskega jezika. Pri tem so v preteklosti obstajala tudi obdobja konfliktnih razmer, ki so se v 20. stoletju stopnjevale v razdvajanje prebivalstva tudi s konstruktom »vindiščarščine«,[3] do prisilne asimilacije ter celo preganjanja in izgona slovensko govorečega prebivalstva v obdobju nacizma. V povojnem času, ko je raba slovenščine še vedno bila razlog za diskriminacijo in zapostavljanje, je vse to pogosto obremenilo medgeneracijski prenos jezika s staršev na otroke. Mnogi starši so svojim otrokom želeli omogočiti družbeno uveljavljanje s tem, da so jim »prihranili« učenje slovenskega jezika.[4] To je bila specifična sociolingvistična situacija, ki je – vsaj kar se tiče Ziljske doline – šele v zadnjih letih postala predmet temeljitih raziskav. Ob tem je treba

1 Prim. *Karto slovenskih narečij* Tineta Logarja in Jakoba Riglerja (Logar, Rigler 1983), ki so jo dopolnili sodelavci Dialektološke sekcije Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti (SLA 1 (2011): 11, SLA 2 (2016): 10–11).

2 Šturm-*Schnabl in* Schnabl 2016: 375.

3 Prim. *Víndišar -ja* m z -em preb. i. (ī) |nemško poimenovanje za (ponemčenega) koroškega Slovenca (Slovenski pravopis 2001, www.fran.si).

4 Piko-Rustia 2004: 77.

upoštevati, da so sociolingvistične študije slovanskih jezikovnih manjšin v Evropi do 90. let 20. stoletja redke, pa tudi potem, ko se je število publikacij na tem področju povečalo, je bilo sociolingvističnih prispevkov le malo.

> For Carinthia, which has been relatively well studied [...] extreme valuable cotributions have been made by historians, sociologists, political analysts, and lingusits, but each has tended to work monodisciplinarlily. Sociolingvistic studies, of any kind, of the Slovene minority in Cainthia have been few. (Priestly 2003: 98.)

Ta Priestlyjeva trditev velja predvsem za širše mednarodne znanstvene objave, ne pa tudi za objave v nemškem jeziku. V 70. letih 20. stoletja je namreč tedaj mlajša generacija raziskovalcev na Univerzi Dunaju začela objavljati na to temo (prim. Haas in Stuhlpfarrer 1977; Fischer 1980; Maurer-Lausegger 1992), in to še preden se je Univerza v Celovcu razvila v plodno akademsko okolje za raziskave in projekte ter mednarodno sodelovanje na tem področju.[5] Hkrati pa so ti raziskovalci in raziskovalke delovali v političnih razmerah, ki raziskav o položaju slovenščine v družbi načeloma niso podpirale, predvsem ne, če so bili povezani z novejšo zgodovino. Današnjo raziskovalno okolje je zaradi časovne distance in zaradi raziskovalnih izmenjav med različnimi institucijami bolj sproščeno in plodno. Tudi na Univerzi v Gradcu obstaja dolga raziskovalna tradicija, ki obravnava tudi ta sociolingvistična vprašanja (prim. Leben, Orožen, Prunč 2014). Oris raziskovalnega prostora v razvoju je pomemben za razumevanje specifične situacije.

Medtem ko so sociolingvistične raziskave o Ziljski dolini do zdaj še vedno redke, pa lahko trdimo, da je bilo ziljsko narečje vsaj od druge polovice 19. stoletja naprej deležno več pozornosti s strani jezikoslovcev. Urban Jarnik je svojo zanimanje za jezikoslovje in za posebnosti svojega maternega jezika, ziljskega narečja, delil z ruskim jezikoslovcem Izmailom Ivanovičem Sreznjevskim, ki se je z njim srečal na svojem raziskovalnem potovanju po slovanskih deželah leta 1841 in se seznanil s posebnostmi tega narečja (Neweklowsky 2016: 70). Kasneje se je Ivan Grafenauer ukvarjal z ziljskim narečjem svojega domačega kraja Velika vas in leta 1905 objavil prispevek o njegovem naglasu, ki vsebuje tudi informacije o morfologiji in leksiki (Grafenauer 1905). Viktor Paulsen je v svoji neobjavljeni doktorski disertaciji iz leta 1935 opisal ziljsko narečje na osnovi obsežnega gradiva in ziljsko narečje razčlenil na šest podnarečij (Paulsen 1935; Pronk 2011: 9). Ziljsko narečje je pregledno prikazal Fran Ramovš v svojih *Dialektih* (Ramovš 1935: 7–10). Njegovo delo se osredinja na zgodovinsko glasoslovje, prav tako kot prispevek slovenskega dialektologa Tineta Logarja (Logar 1968, 1981). Besedje slovenskih narečij na avstrijskem Koroškem prikazujeta tudi *Thesaurus der slowenischen Volksprache in Kärnten* (Thesaurus 1982–2012) in *Slovenski lingvistični atlas* (SLA 1 (2011), 2 (2016)).

Najbolj obsežno sodobno gradivo o ziljskem narečju pa sta prispevala Tjimen Pronk (prim. Pronk 2009, 2011) in Gerhard Neweklowsky (prim. Neweklowsky 2013), ki v svojih monografijah povzameta zgodovino raziskovanja narečja in prikažeta značilnosti ziljskega narečja na osnovi sodobnega terenskega gradiva, ki vključuje tudi slovar.

Pronk poudarja, da je ziljsko narečje poleg jezikovnih posebnosti zaradi intenzivnega stika z nemščino zanimiv primer za raziskovanje medsebojnih jezikovnih vplivov. Medtem ko je nemščina vplivala na ziljščino na področju besedja, skladnje in v manjši meri tudi besedotvorja, je vpliv ziljščine in drugih slovenskih narečij na nemška koroška narečja razviden predvsem v besedju (Pronk 2011: 9). Dodatno ziljščina ohranja arhaizme, ki jih v drugih slovenskih narečjih ni več. Na podlagi sociolingvističnih raziskav prevladuje mnenje, da ziljščina v živi rabi izumira z zadnjo generacijo rojenih govorcev. Zato na vprašanje, ali obstaja razlog za optimizem v naslovu kvalitativne sociolingvistične Priestlyjeve raziskave

5 Prim. npr. svobodno kulturno pobudo Universitätskulturzentrum UNIKUM / Kulturni center univerze UNIKUM, ki je bila ustanovljena leta 1986, ali Poletno šolo Bovec, ki jo je leta 1995 ustanovil Andreas Moritsch.

na prelomu tisočletja, ni mogoče na kratko in enostavno odgovoriti. Sam je skupaj s kolegi na podlagi raziskav na terenu leta 2009 objavil nekaj rezultatov v sociolingvistični študiji, ki upošteva rabo jezika v družbenih okoliščinah, osebni pogled na etnolingvistični položaj ter jezikovno zmožnost v knjižni slovenščini in knjižni avstrijski nemščini (Priestly, McKinnie, Hunter 2009).

1.2 Ohranjanje narečnega jezika v družini in družbi

Pri omenjeni raziskavi na terenu konec 90. let 20. stoletja je sodeloval tudi Slovenski narodopisni inštitut Urban Jarnik iz Celovca, ki je nadaljeval s podpiranjem raziskovanja in z ozaveščanjem skozi različna dejanja. V okviru Evropskega leta medkulturnega dialoga 2008 je bila dana pobuda *Zwei- und Mehrsprachigkeit in der Familie / Dvo- in večjezičnost v družini*. Dve leti kasneje je Krščanska kulturna zveza 2010 v Celovcu oblikovala iniciativo *Slovenščina v družini / Familiensprache Slowenisch*, ki poudarja pomembnost žive rabe slovenščine v družinskem okolju (prim. Piko-Rustia 2016). Med drugim so bile objavljene zgoščenke s pravljicami v različnih (avstrijsko)koroških narečjih pod geslom *Slovenščina kot družinski jezik*. Pravljico *Zacopranə piskrč bl Mojci pad Ojstrnkan* se nahaja na zgoščenki Črnəva *Kapca: pravljice v ziljskem narečju* (Kriegl, Popotnig, Zwitter 2011). Iz vsega tega je razvidno, da obstaja vse večje prizadevanje za ohranjanje slovenskega jezika na (avstrijskem) Koroškem, kar dodatno podpirata jezikovna politika Evropske Unije in odločitve UNESCA, ki je leta 2010 slovenska ledinska in hišna imena na (avstrijskem) Koroškem sprejel v avstrijski seznam nesnovne kulturne dediščine, kar je privedlo do pozitivnega obrata v razmišljanju o ohranjenih domačih slovenskih imenih (Piko-Rustia 2012).

Posledica opisanega razvoja je večje število otrok pri pouku slovenščine v osnovnih šolah na (avstrijskem) Koroškem. Hkrati pa večina otrok nima jezikovnega predznanja, ne glede na to, da živi v večjezičnem okolju. Iniciativa *Slovenščina v družini* si prizadeva preseči to stanje s spodbujanjem rabe slovenskega jezika v prvi vrsti v naravnem (družinskem) okolju. Če gledamo bolj natančno in upoštevamo še druge družbene institucije, znotraj katerih je raba slovenščine možna (kot npr. šola, cerkev, kulturna in druga društva), je fokusiranje le na družinsko okolje malo preozko. Prav v tem kontekstu se zastavlja vprašanje, kakšne možnosti ponuja obravnava pravljice v narečju pri poučevanju jezika.

Tržaška raziskovalka Matejka Grgič na spletnem portalu *SMeJse – Slovenščina kot manjšinski jezik* uporablja teorijo izpostavljenosti kot teoretično izhodišče, ki temelji na prepričanju, da je za tekočo in suvereno rabo nekega jezika pomembna stalna izpostavljenost temu – in sicer dosledno in intenzivno – z različnimi rabami jezika in z različnimi govorci. Izpostavljeni torej smo, kadar prihajamo v stik z nekim jezikom in nam omogoča njegovo spontano usvajanje, ki skupaj s formalnim »šolskim« učenjem prinese najboljše rezultate. Grgič na podlagi sodobnih raziskav opozori tudi na to, da mora biti izpostavljenost »ustrezna«: »Nikakor torej ni dovolj, da z jezikom samo prihajamo v stik – ta stik mora biti tak, da dejansko spodbuja razvoj jezikovnih veščin v danem jeziku« (Grgič 2017). Če povedano vzamemo kot geslo za didaktizacijo pravljic v narečni podobi pri pouku jezika, nam analiza pravljic lahko pomaga pri strokovno podprtem in kreativnem oblikovanju konkretne učne ure.

2 Primerjalna literarna analiza ljudskih pravljic »Mojca Pokrajculja« in »Zacopranə piskrč bl Mojci pad Ojstrnkan« na osnovi slogovne-literarne teorije Maxa Lüthija

Na osnovi slogovne-literarne teorije Maxa Lüthija bosta analizirani dve pravljici, in sicer *Mojca Pokrajculja*, ki je po mednarodnem indeksu pravljičnih tipov klasificirana z oznako ATU 283C* (Kropej Telban 2014: 411), in njena sodobna različica v ziljskem narečju *Zacopranə piskrč bl Mojci pad Ojstrnkan*. Pravljico *Mojca Pokrajculja* je leta 1937 v knjižni slovenščini izdal Vinko Möderndorfer (Möderndorfer 1937), gre za koroško ljudsko

pravljico, ki je bila sprejeta v slovenski vzgojno-izobraževalni sistem. Pravljica *Zacopranə piskrč bl Mojci nad Ojstrnkan* pa je bila leta 2011 objavljena na zgoščenki Črnjəva *Kapca: pravljice v ziljskem narečju* (Kriegl, Popotnig, Zwitter 2011). Posodobljena pravljica v ziljskem narečju se od Möderndorferjeve pravljice ne razlikuje po pravljičnem tipu, temveč po posebnem načinu ubeseditve v ziljskem narečju ter po nekaterih inovacijah, med drugim po pozitivnem koncu.

Po Lüthiju se pravljica od drugih literarnih žanrov ne razlikuje zaradi posebnega načina, kako oblikuje zgodbo. V knjigi *Das Volksmärchen als Dichtung:* Ästhetik *und Anthropologie* (Lüthi 1975) pravi, da je pravljica obenem umetniška oblika in potret človeka, kar lahko apliciramo tudi na primerjalno analizo dveh različic pravljice *Mojca Pokrajculja*. Druga različica v ziljskem narečju še bolj poudarja umetniško formo (dialogi v prozi, posodobljeni elementi) in potret človeka oz. ljudi na Zilji, ki so v sublimni umetniški obliki izrazili svoj družbeni portret. Pravljica je vsevključujoča literarna oblika v pravem pomenu besede.

Dodatno je Lüthi definiral nekaj značilnosti ljudske pravljice kot literarne oblike, ki dajejo okvir tudi tej primerjalni analizi (Lüthi 1997). Ena izmed značilnosti pravljic je torej enodimenzionalnost. V pravljici junak, ki se sreča z govorečimi živalmi, vetrovi ali zvezdami, ne pokaže ne začudenja ne strahu. Ne glede na to, da ljudske pravljice sprva niso bile namenjene otrokom, se otroci z lahkoto vključujejo v pravljični svet, kar se ujame z magičnim razmišljanjem, ki je značilno za otroke. Medtem ko v različici pravljice iz leta 1937 govorijo samo živali (lisica, volk, medved, zajček, srnjak), v ziljski različici iz leta 2011 poleg živali (*dwa zeclna* 'dva zajčka', *tri kažajə* 'trije polži', *bebarca* 'veverica', *mjədved* 'medveď') govori še *zacopranə piskrč* 'začarani lonec' kot čarobni predmet.

Zgoščen način, s katerim pravljica doseže svojo ploskovitost, ima za posledico pomanjkanje realizma. Pravljica si že od vsega začetka ne prizadeva ustvariti tenkočutne kopije konkretnega sveta z njegovimi dimenzijami, svet spremeni, začara njegove elemente, jim da drugo obliko in ustvari svet, ki je čisto samosvoj. Če s tega vidika primerjamo obe različici pravljice, ugotavljamo, da za *Mojco Pokrajculjo* to velja, sodobna različica *Zacopranə piskrč* pa uvaja nove prvine. Akterji nastopajo podobno kot dramski liki. To so na primer pripovedovalec, ki zgodbo uvede in komentira: »Mojci, na mikəna dečlca, sə spravla z nje piskrčan u bašk – u smokbəcə, da bo spjəkva torta. No, bomo šlišalə, koj vsə sə jə tan zgadivə.«

Dodatni literarni liki so *zeclna Hip pa Hop*, *tri kažajə* in *bebarca*, ki se pojavi z notranjim monologom zunaj *zacopranəga piskrča* in v pravljični svet prinaša še dodatne novosti:

> Skuəz sən muəkra, pa pridan šələ ad frizerja. Vasə man zmusanə, mpa šminka me tude žiə tače dovta pa mulcah. Upan, da nkuəgər na srenčan. To bə bva ja tka sramuta. Jəs nəjčn, da mə nehtə təka vidə, kə sən təka liəpa bebarca, ta liəpšə bebarca na sbəitə. Kajda, stej sə bon mua pajəskatə na jama, da njəmn sə hujšə. Palej, piskr s čnjelamə pikcamə! Jəs hočn ntrta. Čej sa durə?

V pravljici *Mojca Pokrajculja* je realnost prisotna samo preko slepih motivov, kot na primer v prvem stavku: »Mojca Pokrajculja je pometala hišo in našla med smetmi krajcar.« Beseda *krajcer* je pojem oziroma predmet, ki daje zgodbi geografski in zgodovinski kontekst. Dodatno je ime junakinje *Mojca* oz. *Mojci* pogosto ljudsko ime in različica imena *Marija* kot slepi motiv božjepotne Marije. V ziljski različici najdemo več elementov realizma, ki omogočajo kontekstualizacijo. Zemljepisni imeni gore *Ojstrnik* in reke *Zilje* natančno določata kraj dogajanja, prav tako kot značilne narečne besede (npr. *smokbəcə* 'gozdne jagode').

Sklepamo lahko, da je v tej pravljici ziljsko narečje nenadomestljiva stilna prvina, ki hkrati iritira in podpira značilnosti pravljične oblike. Provocira jih z dramskimi elementi. Pripovedovalec na začetku razloži, kaj se dogaja, potem pa *Mojci* začne z dobesednim navedkom: »Čej pa jə muəj piskrč?« V zgodbi najdemo več informaciji o družbenih in družinskih razmerah, kot je to za pravljice običajno, ki pogosto s formulo »Nekoč je bilo ...« ustvarijo

distanco in pripoved abstrahirajo od kraja in časa. Ziljska različica prepričljivo realizira obliko ljudske pravljice s tem, da sledi ustni tradiciji. Namen tega je, da dvojezični otrok, ki ziljsko narečje razume, zgoščenki lahko prisluhne. Ker so besedila in literarni prispevki v ziljščini le redki (Leben 2014: 261), je za vse, ki jim ziljščina ni materinščina, besedilo izziv za iskanje podobnosti in razlik med narečjem in knjižnim jezikom. Iskanje pomena med očitnim in zakritim, med sodobnim in tradicionalnim je ustvarjalni strukturni princip pravljice *Zacopranə piskrč bl Mojci pad Ojstrnkan*. Obvladanje hiphopa, ki *zeclnama Hip pa Hop* dobesedno odpira vrata v piskrček (»Zeclna flənk hip-hopata u piskr«), je prav tako priljudno kot razširjena ljudska pesem *Ko mi na Ojstrnk pridamo*,[6] ki strukturira pripoved pravljice na zgoščenki. Dodatni stilni element predstavlja odštevanka *An, ban, pet padgan* v funkciji uroka, ki začara lonec s pikicami v hišo (»Piskrč sə prakucnə mpa stej jə zacopran v blik piskr, da jə skra tak blik kə na šiša«).

Literarni liki so po Lüthiju hkrati izolirani in hkrati univerzalno povezani. To pomeni, da imajo pravljični liki določene lastnosti, ki so značilne za (stereo)tipe ljudi. Istočasno se pa izolirana človeška in druga bitja srečajo, so skupaj povezana kot udeleženci zgodbe in se spet razidejo. Med literarnimi liki v pravljicah ni trajnega odnosa in skupnega interesa. Če upoštevamo to specifiko, *Mojca Pokrajculja* izstopa, ker je protipravljica in se slabo konča (»Zajcu pa niso več zrasle polomljene prednje noge, zato ima še danes prednji par nog krajši od zadnjega.«). Lahko trdimo, da so na koncu pravljični junaki med seboj povezani preko krivde.

Zajec je tu žrtev in kaznovan junak. To je najbolj zanimiva razlika med dvema različicama, ker v ziljski različici pravljične like združi trajen interes, da naučijo medveda plavati, ko se je *piskrč* preobrnil in medved padel *v Zilo*. Medved ima simbolno vlogo nerodnega velikana, ki je najprej vse ostale izgnal iz *piskrča*, hiše. Junakinja *Mojci, na mikəna dečlca* mu pove, kako naj se giblje v vodi (»jədn, dva, jədn, dva ...«) in *zeclna Hip pa Hop* še pomagata pri učenju plavanja s svojim *hip pa hop ... hip pa hop*, kar uresničuje princip ponavljanja, ki je bistven stilni element pravljice. Rezultat vsega tega je, da medved naenkrat zna plavati in je dobre volje, ko se je s pomočjo drugih rešil sam. Na koncu *Mojci* za vse udeležence celo speče torto z gozdnimi jagodami.

Po teoriji Mihaila Bahtina tovrstno rešitev lahko poimenujemo »gastronomska utopija« (Blažić 2014: 279), dober in subverziven konec pravljice. Ta element subverzivnosti se pripravlja že od začetka pravljične zgodbe, in sicer z inovacijami (npr. šminka in masaža, lakiranje nohtov) in s kombinacijo starih pesmi, izštevank, elementov hiphopa. Vse to ima v sebi nekaj karnevalskega kot izraz upora do aktualnega stanja in ustaljenega hierarhičnega reda. Za razliko od pravljice *Mojca Pokrajculja* ima sodobna ziljska različica konstruktivno rešitev problema. Sodelovanje vseh članov družbe je uresničeno in univerzalna povezanost omogoča konstruktivno reševanje problemov. Torej, konec dober, vse dobro.

3 Opombe o poenostavljenem zapisu narečnega besedila

V monografskih znanstvenih obravnavah ziljskega narečja (npr. Pronk 2009; Neweklowsky 2013) je slednje predstavljeno z znanstveno fonetično transkripcijo. Besedilo v knjižici, ki je priložena zgoščenki Črnəva *Kapca: pravljice v ziljskem narečju*, pa je podano v poenostavljeni fonetični transkripciji, po večini s črkami knjižne slovenščine. Poleg teh je npr. uporabljen polglasnik ə, ki je v ziljskem narečju značilen za oslabele samoglasnike (**zacoprani* > *zacopranə*) ter za dvoglasnika *iə* in *uə* (**svět* > *sviət*, **moj* > *muəj*). Druga zelo opazna posebnost ziljskega narečja v primerjavi s knjižnim jezikom je t. i. švapanje, tj. prehod *l* v položaju ne pred sprednjimi samoglasniki v *w* (**šla* > šva). Če upoštevamo, da so ciljna publika te zgoščenke starši in stari starši, ki bolj ali manj obvladajo ziljsko narečje, je

6 Jakop 2005: 222.

taka izbira ustrezna. Za širši krog uporabnikov tega vira bi bilo koristno dodati še slovarček z razlagami pomenov manj znanih besed (*smokbəcə* ‘gozdne jagode’).

4 Zaključek

V članku je predstavljena primerjalna analiza ljudske pravljice *Mojca Pokrajculja* Vinka Möderndorferja iz leta 1937 in sodobna ziljska različica *Zacopranə piskrč bl Mojci pad Ojstrnkan* iz leta 2011, objavljena na zgoščenki Črnjəva *Kapca: pravljice v ziljskem narečju*. Pravljica z zgoščenko je kakovosten primer ohranjanja in spodbujanja rabe narečne slovenščine (jezika, literature in kulture) na (avstrijskem) Koroškem. Analiza obeh različic pravljice odpira nove možnosti za kontekstualizacijo ziljskega narečja v vzgoji in izobraževanju ter v mednarodnem kontekstu, ker se pravljični tip *Mojce Pokrajculje* ATU 283C* Deklica in piskrček (ang. *The Girl and the Pot*) navezuje na širši mednarodni prostor in tipni indeks pravljic Hansa-Jörga Utherja, v katerem so specifične jezikovne, literarne in kulturne prvine ziljskega narečja, ki ga Monika Kropej Telban v Tipnem indeksu slovenskih ljudskih pravljic predlaga kot izviren slovenski pravljični tip – *Deklica in piskrček* (Kropej Telban 2014), in sicer ravno zaradi razširjenih različic na (avstrijskem) Koroškem, kar pa bo predmet nadaljnjega raziskovanja.

Vira

Kriegl, Milka, Popotnig, Urban, Zwitter, Traudi, 2011: Zacopranə piskrč bl Mojci pad Ojstrnkan. *Črnjəva kapca: pravljice v ziljskem narečju*. Slovenščina v družini. Zvočni CD, knjižica z besedili. Ziljska Bistrica: Slovensko prosvetno društvo Zila. [3–11].

Möderndorfer, Vinko, 1937: Mojca Pokrajculja. *Koroške narodne pripovedke*. Celje: Družba Sv. Mohorja. 14–17.

Literatura

Blažić, Milena, 2014: *Skriti pomeni pravljic: od svilne do jantarne poti*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.

Fischer, Gero, 1980: *Das Slowenische in Kärnten: Bedingungen der sprachlichen Sozialisation: Eine Studie zur Sprachenpolitik*. Dunaj: SIC.

Grafenaurer, Ivan, 1905: Zum Accente im Gailthalerdialekte. *Archiv für slavische Philologie* 27. 195–228.

Grgič, Matejka, 2017: Kaj je jezikovna izpostavljenost / izpostavljenost jeziku?. <https://www.smejse.it/2017/05/10/kaj-je-jezikovna-izpostavljenost> (25. 7. 2019).

Haas, Hanns, STUHLPFARRER, Karl, 1977: Österreich und seine Slowenen. Wien: Löcker & Wögenstein.

Jakop, Tjaša, 2005: The reception of folk songs by children and young people in Slovenia. *Traditiones* 34/1. 221–229.

Kropej Telban, Monika, 2014: Tipni indeks slovenskih ljudskih pravljic. Živalske pravljice in basni. Ljubljana: Založba ZRC.

Leben, Andrej, 2014: O sodobni koroški slovenski narečni literaturi / Zur zeitgenössischen slowenischen Dialektliteratur in Kärnten. Andrej Leben, Martina Orožen, Erich Prunč (ur.): *Beiträge zur interdisziplinären Slowenistik / Prispevki k meddisciplinarni slovenistiki: Festschrift für Ludwik Karničar zum 65. Geburtstag*. Graz/Gradec: Leykam. 259–267.

Leben, Andrej, Orožen, Martina, Prunč, Erich (ur.), 2014: *Beiträge zur interdisziplinären Slowenistik / Prispevki k meddisciplinarni slovenistiki: Festschrift für Ludwik Karničar zum 65. Geburtstag*. Graz/Gradec: Leykam.

Logar, Tine, 1968: Vokalizem in akcent govora Potoč v Ziljski dolini. *Zbornik za filologiju i lingvistiku* 11. 137–143.

Logar, Tine, 1981: Potoče (Potschach; OLA 146). Pavle Ivić (ur.): *Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1981. 183–191.

Logar, Tine, Rigler, Jakob, 1983: *Karta slovenskih narečij*. Ljubljana: Geodetski zavod Slovenije.

Lüthi, Max, 1975: *Das Volksmärchen als Dichtung:* Ästhetik *und Anthropologie*. Düsseldorf: E. Diederichs.

Lüthi, Max, [10]1997 ([1]1947): *Das europäische Volksmärchen: Form und Wesen*. Tübingen, Basel: A. Francke Verlag.

Maurer-Lausegger, Herta, 1992: Das Slowenische in Kärnten in soziolinguistischer Sicht. Ein Forschungsbericht. *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 38. 89–106.

Neweklowsky, Gerhard, 2013: *Der Gailtaler slowenische Dialekt: Feistritz an der Gail/Bistrica na Zilji und Hohenthurn/Straja vas*. Unter Mitarbeit von Denise Branz, Christina Kircher-Zwittnig und Jurij Perč. Klagenfurt-Wien/Celovec-Dunaj: Drava Verlag/Založba Drava.

Neweklowsky, Gerhard, 2016: Ziljsko narečje na Bistrici in v Straji Vasi. *Jezikoslovni zapiski* 22/1. 69–77.

Paulsen, Viktor, 1935: *Lautlehre des slowenichen Gailtaler Dialektes in Kärnten*. Wien. Neobjavljena doktorska disertacija.

Piko-Rustia, Martina, 2004: Slovenščina – Živ jezik v družini in javnosti v slovenskem zamejstvu. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva (SED)* 54/4. 77–79.

Piko-Rustia, Martina, 2012: Slovenska ledinska in hišna imena v Unescovem seznamu nesnovne dediščine v Avstriji. Traditiones 41/2. 213–226.

Piko-Rustia, Martina, 2016: Žabarin, marnvam, punam, mornjem po domače: narečje v družinah na avstrijskem Koroškem. *Jezikoslovni zapiski* 22/1. 103–114.

Priestly, Tom, 2003: Maintenance of Slovene in Carintihia (Austria): Grounds for Guarded Optimism? *Canadian Slavonic Papers / Revue canadienne des* slavistes 45/1–2. 95–117.

Priestly, Tom, McKinnie, Meghan, Hunter, Kate, 2009: The Contribution of Language Use, Language Attitudes, and Language Competence to Minority Language Maintenance: A Report from Austrian Carinthia. *Journal of Slavic Linguistics* 17/1–2. 275–315.

Pronk, Tijmen, 2009: *The Slovene Dialect of Egg and Potschach in the Gailtal, Austria*. Zbirka Studies in Slavic and General Linguistics, 36. Amsterdam, New York: Rodopi.

Pronk, Tijmen, 2011: Narečje Ziljske doline in splošnoslovenski pomik cirkumfleksa. *Slovenski jezik – Slovene Linguistic Studies* 8. 5–17.

Ramovš, Fran, 1935: *Historična gramatika slovenskega jezika VII. Dialekti*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna.

SLA 1, 2011: Škofic, Jožica, Gostenčnik, Januška, Horvat, Mojca, Jakop, Tjaša, Kenda-Jež, Karmen, Kostelec, Petra, Nartnik, Vlado, Petek, Urška, Smole, Vera, Šekli, Matej, Zuljan Kumar, Danila, 2011: *Slovenski lingvistični atlas 1: Človek (telo, bolezni, družina)*. Zbirka Jezikovni atlasi. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

SLA 2, 2016: Škofic, Jožica, Gostenčnik, Januška, Hazler, Vito, Horvat, Mojca, Jakop, Tjaša, Ježovnik, Janoš, Kenda-Jež, Karmen, Nartnik, Vlado, Petek, Urška, Smole, Vera, Šekli, Matej, Zuljan Kumar, Danila, 2016: *Slovenski lingvistični atlas 2: Kmetija*. Zbirka Jezikovni atlasi. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Šturm-Schnabl, Katja, Schnabl, Bojan-Ilija (ur.), 2016: *Enzyklopädie der slowenischen Kulturgeschichte in Kärnten/Koroška von den Anfängen bis 1942*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau.

Thesaurus, 1982–2012: Hafner, Stanislav, Prunč, Erich, Karničar, Ludwig, Žejn, Andrejka: *Thesaurus der slowenischen Volkssprache in Kärnten*1 (1982): A- bis B-, 2 (1987): C–dn; 3 (1992): do–F; 4 (1994): G–H; 5 (2007): I–Ka, 6 (2009): kd–kv, 7 (2012): L–mi. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.

Danila Zuljan Kumar
Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša
dzuljan@zrc-sazu.si

Pripovedni svet Terskih dolin

Prispevek prinaša vpogled v pripovedni svet prebivalcev Terskih dolin, kot se kaže v dveh zbirkah pripovedi zbirateljice Brune Balloch iz Subida. Zgodbe predstavljajo življenje človeka v odmaknjenih terskih vaseh, njegov mitski svet, verovanja, prepričanja o vremenskih pojavih in ljudskem zdravilstvu. Poleg svoje etnološke vrednosti predstavlja zbrano gradivo pomemben uvid v jezikovno kulturno dediščino tega skrajno zahodnega slovenskega narodnostnega prostora.

1 Uvod[1]

Prispevek predstavlja dve zbirki zgodb – obe sta izšli pri Kulturnem društvu Ivan Trinko v Čedadu – z območja, na katerem se govori tersko narečje slovenščine. Zbrala in zapisala jih je Buna Balloch (1935), razredna učiteljica iz Subida. Prva z naslovom *Mlada lipa* in podnaslovom *Pravəce domah narete* je izšla leta 2010 in predstavlja antologijo zgodb iz Subida, ki jih je Bruna Balloch objavljala v Mladi lipi, prilogi *Trinkovega koledarja*. Knjiga vključuje 62 zgodb v subijskem govoru terskega narečja, pri čemer je 33 zgodb objavljenih tudi v italijanskem jeziku. Druga zbirka z naslovom *Lučice na oknah* in podnaslovom *Naš sviet pouan naposebnosti – il nostro mondo pieno di meraviglia* je izšla leta 2018 in prinaša 172 zgodb, ki so bile zbrane po celotnem terskem prostoru, tj. od Mužca do Mažerol in od Tera do Prosnida. Vsaka od zgodb je kot samostojna različica (ne prevod slovenskega besedila) zapisana tudi v italijanskem jeziku. Razvrstitve v posamezne sklope – teh je v prvi zbirki osem, v drugi pa deset – je pripravil Roberto Dapit, in sicer glede na mednarodni indeks A. Aarneja in S. Thompsona.[2]

Pripovedi prinašajo dragoceno etnološko gradivo, saj nam ponujajo vpogled v način življenja, praznične običaje in verovanja prebivalcev v odmaknjenih terskih vaseh, toda hkrati predstavljajo pomembno jezikovno gradivo, zlasti za dialektološko vedo, zato bom na podlagi objavljenih zgodb v tretjem delu prispevka predstavila nekaj osnovnih značilnosti terskega narečja slovenščine.

Besedila so zapisana v poenostavljeni fonetični transkripciji, ki sem jo avtorica prispevka sestavila za prvo knjigo in smo jo uporabili tudi v drugi. Izbira takega zapisa je izšla iz želje laičnemu bralcu ponuditi berljiv zapis, hkrati pa z označevanjem naglasnih mest, ki so drugačna kot v knjižnem jeziku, podati dodatne informacije o naglasnih premikih v narečju.

V nadaljevanju bom predstavila pet pripovedi iz druge zbirke, največ iz sklopa Pripovedi o bajeslovnih bitjih, ki je v obeh knjigah tudi najobsežnejši. Za pričujoči prispevek sem jih zapisala v slovenski nacionalni fonetični transkripciji s prevodom v slovenski knjižni jezik (ali njegov približek).

1 Prispevek je zapisan v vnašalnem sistemu ZRCola, ki ga je pri ZRC SAZU razvil dr. Peter Weiss.

2 Uther, Hans-Jörg 2004: *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson; Part 1 Animal Tales, Tales Of Magic, Religious Tales, and Realistic Tales, with an Introduction* (Folklore Fellows Communications, 284). Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.

2 Pogled v bogat terski pripovedni svet

Obe zbirki uvedejo živalske zgodbe, pri katerih sta glavna lika zlasti lisica[3] in volk,[4] ki sta tudi sicer pogosta lika v živalskih pravljicah (Dapit 2018: 20), poleg njiju pa še medved,[5] jež,[6] pes,[7] in mačka.[8] Lisica velja v slovenskem pripovedništvu za prebrisano žival, toda v zgodbi z naslovom *Lesica an ser* ni tako.

Lesíːca an ˈser[9]

Dˈna lesíːca je viˈdala tu dˈnən velíːcən pàːčọ u̯óːde luˈno, kə se je nùotər sviẹtìːla. Je bˈla láːčna, táːko je jùːpala, kə tu te u̯óːde je bˈlo dˈno liẹ́po kóːlo sìẹra. Slíːne je so tekˈle ˈfin ˈdou̯ na tˈla …

»Kọkòː a ˈman ˈu̯on uzéːtə? U̯òːda je loˈba! Mùọren popíːtə u̯ˈso u̯óːdo za a miẹ́tə!« je ǵàːla.

Je počnèːla píːtə … píːtə … za miẹ́tə ˈser. Ta u̯oˈda je bˈla lóːba uˈbi kə tùo, kə je jùːpala, táːko tienəkaˈda … bum: je pokˈnəla!

Luˈna ou̯ néːbe se je smejàːla.

Porčinj, zapisala Bruna Balloch.

Lisica in sir

Lisica je v velikem vodnjaku videla luno, ki se je noter svetila. Bila je lačna, tako je mislila, da je v vodi kolo sira. Sline so ji tekle celo do tal …

»Kako naj ga vzamem ven? Voda je globoka! Moram popiti vso vodo, da ga dobim!« je dejala.

Je začela piti … piti …, da bi dobila sir. Ta voda je bila bolj globoka, kot je mislila, tako nenadoma … bum: je počila.

Luna gor na nebu se je smejala.

Drugi sklop sestavljajo pravljice in razlagalne pripovedi. Med pravljicami prevladujejo tiste s čudežno vsebino, kot je npr. *Dna maša strašna* (B 2018: 202), ki opisuje motiv o maši duhov, ali *Dna nuojć naposebna* (B 2018: 66), zgodba o mladi neutolažljivi nevesti, ki si želi vrnitve dragega, ki je padel na vojski. Med aitiološkimi pripovedmi gre izpostaviti zgodbo z naslovom *Buoh je usjau Səbə̀d* (B 2010: 163, B 2018: 110), ki pripoveduje o tem, kako je bog ustvaril svet, kako je ponekod naredil kot katedrale visoke gore, okoli njih razpotegnil zelene planine in hribčke ter kako je naredil tersko vas Subid. Iz velikega žaklja je vzel majhne hiške, jih razpostavil po hribu ter posadil lipo, ki je postala duša vasi. Pod njo se je dogajalo vse, kar je bilo za vas pomembno, in vaščani so verjeli, da ima »dno dušico«, da je živa kot človek.[10]

3 *Lesica za dejklo* (B 2010: 59), *Dna pastierca an dna lesica* (B 2010: 72).

4 Npr. *Ouk, ser an lesica* (B 2010: 53) *Ouk an lesica* (B 2018: 58).

5 Npr. *Lesica, med an medved* (B 2010: 45), *Lesica, ouk, med an medved* (B 2010: 49).

6 *Lesica an jež* (B 2010: 56).

7 *Pəcinje štavalne* (B 2010: 70).

8 *Mačka re na uijkò* (B 2010: 61).

9 (B 2018: 60).

10 *Pod lipo* (B 2010: 164–167).

V obsežnem sklopu pripovedi o svetnikih in svetih osebah prevladujejo zgodbe o svetih osebah, predvsem o svetem Petru in Kristusu[11] ter o Mariji, materi Božji[12] pa tudi o svetem Juriju[13] in svetem Alešu.[14] Pravljica z naslovom *Svete Marije so ukradlə Krištuša*[15] npr. pripoveduje o tem, kako so sejalci pšenice Mariji pomagali najti Jezusa, Marija pa v zahvalo za to pospeši rast pšenice.

Med zabavljivimi zgodbami in anekdotami je več takih, ki pripovedujejo o odnosu med hudičem in človekom[16] ter o različnih prigodah med ljudmi, kot je tista o materi, ki je sinu hotela dobiti nevesto. Izbrala je primerno dekle in jo po maši počakala pred cerkvijo ter ji povedala, da išče »dno hći zdrauo, kapano za dielo an moćno«,[17] ta pa ji je odgovorila, naj svojemu sinu raje kupi »dnaa muša«.[18]

Kot že rečeno, najobsežnejše poglavje v obeh zbirkah sestavljajo pripovedi o bajeslovnih bitjih, kot so torke,[19] tj. predilke, ki so prikazane kot požiralke ljudi, divje žene ali stare babe,[20] v Nadiških dolinah znane tudi kot krivapete,[21] v Reziji dujačese in v Furlaniji kot aganis (Dapit 2018: 26), škret ali škretić,[22] ki ljudem »dela znarbe«,[23] ta duji mož, ki »je bieu kosmat an or na hrbato mo je rasu mah, zatuo kə se ni maj umiuu, će ne, kar je hodu skuoze daš«[24] (B 2018: 212), ter babau, ki »je kladu dno nouo tə na orico svete Marije də Aiut an to druu tje u te kri doline, or na oro od ćešćela ta staraa an se je sprenju tə na Malino pit«.[25] Samo ena zgodba pa je o Srebrici, dekletu, narejenem iz vode, ki omreži mladega pastirja.

Sréːbrəca nu pastìẹr[26]

(Múːška praˈvəca)

E ˈbiu̯ ˈdan ˈbot ˈdan mˈlad nu lìẹp pastìẹr, kə u žíːvou̯ óːre u Mušce, na kràːju klíːčen Ta na Tovìẹle. Je noˈsou̯ pàːst óːu̯ce ta na planíːne oˈkou̯ Mùːšce. ˈDan dàːn, ta na te planíːnax, je sriẹ́tou̯ no xˈćі, kə ne ˈba rìẹs pòːu̯no liẹ́pa. Na mìẹla no kóːžo biẹ́lo tej mlìẹko. Pastìẹr u jo kuj vìːdou̯ èːjtu, tej ˈbal na ˈba paršˈla von od máːhle ali od nìːča. Póːten, ke u jo vìːdou̯, pastìẹr u nie mòːrou̯ ˈveć spàːtə do ˈkar, màːlo dˈni póːten, u jo spèːka vìːdou̯. U se je parblíːžou̯. Oˈna na mu dàːla róːko, on ńèːa sáːrce. So se mìẹlə dićàːr za cìẹlo víːzlazem nu lìẹto.

11 Npr. *Žeja je hudà* (B 2010: 103), *Buoh je utenu slieme* (B 2018: 126).

12 Npr. *Na pot svete Marije də Lešarje* (B 2018: 136), *Sveta Marijəca na Porčinjo* (B 2018: 150).

13 *Svet Jur* (B 2010: 106, B 2018: 120).

14 *Svet Lešjo* (B 2010: 110).

15 (B 2010: 105).

16 Npr. *Zluodi na Stare Ore* (B 2010: 232), *Zluodi od Briezjah* (B 2018: 168), Žluodej *tou pasteje* (B 2018: 186).

17 ‘zdravo dekle, sposobno za delo in močno’

18 ‘osla’ (*Kupite dnaa muša*, B 2010: 217).

19 Npr. *Torke* (B 2018: 196), *Torska jama* (B 2018: 208).

20 Med njimi se največkrat pojavlja Juana, npr. *Juàna* (B 2010: 123), *Juàna leda hišo* (B 2010: 127), *Juana* (B 2018: 194).

21 Krivapeta ali divja žena z nazaj zasukanimi stopali izvira iz starodavne verske predstave o pramateri (Magna Mater ali velika mater), ki je darovalka življenja, prinašalka svetlobe in vegetacije (več o tem gl. v Ivančič Kutin 2018: 13–14).

22 Npr. *Škret* (B 2010: 131), *Me je zapejalo* (B 2010: 151), *Dnaa mulna je zapejalo* (B 2018: 228), *Ada an škret* (B 2018: 232), *Dan škret buos* (B 2018: 240).

23 ‘povzroča težave’

24 ‘je bil kosmat in mu je na hrbtu rastel mah, ker se nikoli ni umil, razen ko je hodil po dežju’

25 ‘velikan, ki je postavil eno nogo na hrib Sv. Marije Pomočnice (it. Madonna d’Aiuto) in drugo na hrib, kjer je bil stari grad, in se je sklonil, da bi pil vodo v Malini’ (*Babau dou Maline*; B 2018: 244).

26 (B 2018: 204).

Ko na učnè:la jé:sen, ta liẹ́pa x'ć́i, kə u resnì:ce na 'ba na povó:dəca, na že'na stò:rjena von z vó:de, kə na mìẹla ì:me Sré:brəca, na 'kuj zapù:stəla mlà:daa pastìẹrja, bres 'neč re'ć́ə. On u 'bi te'kej à:rdo žà:lostan, ki u nie tìẹu̯ ne jiẹ́stə ne spà:tə. Tako'le, 'tou̯ má:lo čá:sa je umà:ru. Mú:ščanə nu nìẹso muọ́rlə viérvatə na tùo, ki to bo toćà:lo. Še Sré:brəca ne 'ba pò:u̯no žá:lostna: to jə se xù:do zdiẹlo, ma to bo mà:sa pò:zno. Tako'le na dečì:dala trasformà:tə mlà:daa pastìẹrja 'tou̯ no vò:do, ki ši:nje nas na zvìẹra mà:lo zgo're od taa krà:ja, kjer Sré:brəca nu pastìẹr so se sriẹ́tlə tə pà:rvə 'bot. Prà:vəjo, ke člo'vek, kə u se zmò:čə s to vo'do, u oščé:pa od u̯siẹx bolìẹzni, ki u jè:ma sá:rce zuj jubè:zni.

Mužac, zapisal Igor Černo.

Srebrica in pastir

Nekoč je bil mlad in lep pastir, ki je živel zgoraj v Mužcu, na kraju imenovanem Ta na Toviele. Vodil je ovce na pašo na planine okoli Mužca. Nekega dne je na teh planinah srečal neko dekle, ki je bila res zelo lepa. Kožo je imela belo kot mleko. Pastir jo je zagledal nenadoma, kot bi bila prišla iz megle ali iz niča. Potem, ko jo je videl, pastir ni mogel več spati, dokler je ni čez nekaj dni spet videl. Približal se ji je. Ona mu je dala roko, on njej svoje srce. Rada sta se imela celo pomlad in poletje.

Ko je začela jesen, je to lepo dekle, ki je bila v resnici *povodica*, ženska, narejena iz vode, katere ime je bilo Srebrica, nenadoma zapustila mladega pastirja, ne da bi mu karkoli rekla. On je bil zato tako hudo žalosten, da ni hotel ne jesti ne spati. Tako je čez nekaj časa umrl. Mužčani niso mogli verjeti, kaj se je bilo zgodilo. Še Srebrica je bila zelo žalostna: hudo ji je bilo, toda bilo je prepozno. Tako se je odločila spremeniti mladega pastirja v potok, ki še danes izvira nad krajem, kjer sta se Srebrica in pastir srečala prvič. Pravijo, da človek, ki se zmoči s to vodo, ozdravi od vseh bolezni, ki jih ima lahko srce zaradi ljubezni.

Zgodb o škretu, škretiću ali škafiriću, kot mu pravijo v zgornji Terski dolini (Dapit 2018: 28), je v obeh zbirkah več. Vsem je skupno to, da se njegovega vpliva ljudje zavedo šele takrat, ko jim škret že ponagaja. V spodnji pripovedi npr. spelje s poti lovca, ki opreza za divjo kozo, toda k sreči se ta še pravočasno zave, s kom ima opraviti.

Šk'ret me je 'tu zapejà:tə[27]

'Te dà:n p'rej je 'šu sniẹx an ja d'ru dà:n son 'šu já:xat an son xo'du za d'no ko'zọ təx dú:jex.

Son 'mu sné:a or do koliẹ́n an nì:son 'mu jə'tə là:xko nap'rej, paj nì:son 'mu stor'tə od mà:ń, zatùo kə son 'tu rá:do pərnes'tə damò:u̯ d'nọ tá:ko liẹ́po žiu̯á:u̯: smo tìẹlə mìẹt mé:sa za pó:u̯no dnì:.

Tjenəka'da son 'ču 'tej 'dan žu̯ò:nčić, kə je zu̯o'nu:

»Tin … tin … tin …

Tin … tin … tin …«

Se son usta'vu pošlu'šatə: »Ke je 'mu bìẹt tu sné:u̯, ò:st?« se son upra'šu an son 'šu za štampè:ńam ko'ze te dù:je.

Tọ kampanè:lcọ son s'pe 'ču u'bi nap'rej. Son 'šu or prùot, paj ni'son vì:du jè:dnea. Son 'šu nap'rej an son mè:rku pì:stọ ćavrù:lau̯ọ an son poslu'šu 'te »Tin … tin.. tin …« nì:mər 'buj de'leč an ja son 'šu za 'ńin brez zubì:tə štampè:ńe ćavrù:lave. Tà:ko diẹ́luć son naré:du pó:u̯no pò:t an son 'šu nì:mər u'bi de'leč tə od u̯à:sə. Zat sem uzù:bu pí:štọ, zatuo kə son u'bi poslu'šu tọ mú:zikọ an nì:son 'šu za čavrù:lan.

27 (B 2018: 226–227).

Uˈse xnà:do son jà:u̯ san səˈbe: »Tè:le klà:ka je Škˈret!«

Se son obərˈnu damò:u̯ prùot an son pərˈšu damò:u̯, kə je bˈla nùojć.

Prosnid, zapisala Bruna Balloch.

Škrat me je hotel zapeljati

Dan prej je padal sneg in naslednji dan sem šel na jago in sem oprezal za divjo kozo.

Snega sem imel do kolen in nisem mogel z lahkoto naprej, pa nisem hotel odnehati, ker sem želel domov prinesti lepo veliko žival, da bi imeli mesa za veliko dni.

Nenadoma sem zaslišal kot nek zvonček, ki je zvonil:

»Tin … tin … tin …

Tin … tin … tin …«

Ustavil sem se, da bi poslušal. »Ali je v snegu gost?« sem se vprašal in sem šel za stopinjami divje koze. Bolj naprej sem ta zvonček spet zaslišal. Šel sem gor proti njemu, pa nisem videl nikogar. Šel sem naprej in opazoval stezo, ki jo je naredil srnjak, in sem poslušal »Tin … tin.. tin …« vedno dlje in sem šel za njim, ne da bi izgubil srnjakove stopinje. Tako sem naredil dolgo pot in se vedno bolj oddaljeval od vasi. Potem sem izgubil stopinje, ker sem poslušal glasbo in nisem sledil srnjaku.

Nenadoma sem si dejal: »Tale tukaj je škrat!«

Obrnil sem se proti domu in domov sem prišel, ko je bila že noč.

Med pripovedmi o bajeslovnih bitjih najdemo tudi zgodbo o benandantih, tj. članih kmečkega kulta v Furlaniji, katerih duše so se ob četrtkih pred kvatrami[28] odpravile na različna polja po Furlaniji. Tam so se igrali, skakali in jahali različne živali ter se oboroženi s stebli koromača borili s čarovniki, *malandanti*, ki so bili oboroženi s stebli sireka[29] (Ginnzburg 2002: 4, 6). Na Slovenskem je ta lik znan kot kresnik, ki se od običajnih ljudi loči po tem, da se je rodil s srajčko, tj. zavit v amniotično membrano. Spodnja zgodba pripoveduje o tem, kako so se benandanti ali kresniki med seboj hitro prepoznali.

S sraˈkəco rojè:nə[30]

Jəx je bˈlo še or pər nas ˈtex, kə se so rodì:lə s sraˈkəco! So mìẹlə biẹ́le ó:čə an so moˈlə nardì:tə slabaˈa, so uorí:lə jú:djə.

Tè:zjə so prepovi̯ẹdu̯à:lə modrà:san an oˈnə jen so bó:u̯alə …

Njən je šˈlo nì:mər u̯ˈse pˈru tu xí:še an zuˈna.

ˈDan dà:n, or na plà:čǫ je pərˈšu ˈdan pəcó:tar, kə je mé:tu s to dé:sno ou̯ à:jar plà:te an jəx je jè:mu s to čá:mpno za pokaˈzatə, kə so moćˈnə.

Dˈna tlà:təx žé:nə je jà:la: »ˈJa, so močˈnə tùǫjə plà:tə, paj če jəx ja u̯ó:ržən, tá:ko se ˈćo ubí:tə!«

»Mò:u̯ća ˈti, kə se si rodì:la s sraˈkəco!« je jà:u̯ naˈzaj mò:š.

28 Tj. enim od štirih kvatrnih tednov z zapovedanimi postnimi dnevi (v sredo, petek in soboto). Prvi kvatrni teden je teden po pepelnici, drugi je teden po binkoštni nedelji, tretji je po spominu povišanja sv. Križa (14. sept.), četrti kvatrni teden leta pa je tretji teden v adventu (Kuret 1989: 85, 86, 97, 490).

29 1. koruzi podobna kulturna rastlina s podolgovatimi povoščenimi listi in lati z veliko semeni; lat. *Sorghum saccharatum*, 2. koruza (v zahodnih slovenskih narečjih) (SSKJ; FRAN).

30 (B 2018: 190).

Že'nə an mó:žjə, kə so b'li è:tu, so zmoǫčá:lə, zatùo kə o'nə so žej vie'dalə tùo, paj pəčó:tar, kǫkò: je zdoviędu? Je bìeǫ še ò:n 'dan 'tex?

Subid, zapisala Bruna Balloch.

S srajčko rojeni

Tudi gor pri nas so bili taki, ki so se rodili s srajčko! Imeli so bele oči in so bili sposobni narediti drugim slabo, so govorili ljudje.

Taki so zapovedovali modrasom in ti so jih ubogali …

Vedno jim je šlo vse prav v hiši in zunaj nje.

Nekega dne je prišel gor na trg nek trgovec z blagom, ki je z desno roko metal krožnike v zrak in jih je z levo lovil, da bi pokazal, kako so močni.

Neka ženska je rekla: »Ja, so močni tvoji krožniki, ampak če jih vržem v zrak jaz, se bodo razbili!«

»Molči ti, ki si se rodila s srajčko!« ji je odvrnil ta mož.

Žene in možje, ki so bili tam, so umolknili, ker so oni to že vedeli. Toda kako je to vedel trgovec? Je bil tudi on eden od teh?

Duhovi, demoni in prikazni, ki so tudi sicer značilna tema ustnega izročila, so v zbirki prikazani v 35 zgodbah. V več pripovedih ponavljajoči se motivi so ogenj,[31] smrt,[32] zlodej[33] in vračajoče se duše rajnih ljudi.[34] Med zadnjimi je tudi pripoved, po kateri se imenuje knjiga, *Lučice na oknah*,[35] o tem, kako je Tinić, ki je ob vrnitvi iz Podklanca, kamor je bil nesel prodat češnje, na oknih subijskih hiš videl svetlikajoče se lučke. Ponekod je bila ena sama, drugod jih je bilo več. »Sfraju«[36] si je oči, ker je mislil, da slabo vidi, toda »prikaza« mu ni hotela iz glave. Čez nekaj dni je v vasi zavladala epidemija tifusa, pri vsaki hiši je nekdo umrl, tudi po več ljudi. Takrat je razumel, da so bile lučke duše tistih ljudi, ki so v naslednjih dneh umrli.

Sklop z naslovom Verovanja vsebuje 19 zgodb, v katerih so zbrana starodavna prepričanja, od tega, da od žabjega scanja lahko oslepiš (*Žabno scanje*),[37] da se kuščarja ne smeš dotikati, ker ti »skočne na noue, na brače an še ou mozek an se jeme za tuo kožo tej na sanguisuga« (*Zelenjak*),[38] da moraš po stezah paziti, da ne stopiš na močerada, ker ima »dno piskalco«, ki je še nihče ni videl, je pa tako močna, da pri priči oglušiš (*Čmorak*).[39] Posebno mesto v ljudskih verovanjih imajo ptice, npr. sova, ki da oznanja smrt.[40] Toda ljudje in tudi otroci vsem prepričanjem le niso verjeli, kar kaže naslednja pripoved.

31 Npr. *Te duji onj* (B 2018: 306), *Čudan onj uon na Velikej laue* (B 2018: 308).

32 *Ta martua od priesake* (B 2018: 312), *Boa Nuta* (B 2018: 314*)*, *Dna matə žalostna* (B 2018: 316).

33 *Brieški zluodej* (B 2018: 292) *Karnajske zluodej* (B 2018: 296).

34 *Barbon* (B 2018: 322), *Ranək Barbon tə na okne* (B 2018: 330), *Kenaua hiša* (B 2018: 342).

35 (B 2018: 278–280).

36 'pomel'

37 (B 2018: 354).

38 'skoči na noge, na ramena in še gor na obraz in se ujame za tvojo kožo kot pijavka' (B 2018: 352). Za kuščarja tudi v drugih slovenskih narečjih obstaja izraz *zelenec* (SSKJ; Fran).

39 (B 2018: 355).

40 *Puobić an čujita* (B 2018: 364), *Mama, čujita!* (B 2018: 366), *Čujita dou kolegəne* (B 2018: 366).

Ku'kavəca[41]

'Kər vlá:žja smo xodì:l nà:šọ žvì:nọ pá:st, je b'lo liẹ́po mè:rkatə, kọ'ko ó:u̯ce, ko'ze an krá:u̯e so vebiẹ'rale to 'pərvọ tra'vicọ, kə je veliẹ́zla, an z u̯ó:jọ smo pošlu'šalə, kọ'ko po'je ku'kavəca tu xò:stə.

Kau̯'bot nan je stor'la škṵà:ži zaspà:tə, 'kej kə je kú:kala.

»Ku ku ... ku ku … ku ku …«

Mi smo sed'nələ tə na d'nọ pè:jć an u̯pra'šalə ku'kavəcọ: »Dos'tə mə jex dà:š za žəviẹ́tə?«

'Ta je zaku'kala trì:kat ol vićk'rat, mi smo štìẹlə an se smo smejà:lə.

Nì:smo vìeru̯alə ku'kavəce, će'lix smo b'lə otro'cə.

Subid, zapisala Bruna Balloch.

Kukavica

Ko smo spomladi hodili past našo živino, je bilo lepo opazovati, kako ovce, koze in krave izbirajo prvo travico, ki je prilezla [iz zemlje] in z veseljem smo poslušali, kako poje kukavica v gozdu.

Včasih smo skoraj zaspali, toliko je kukala.

»Ku ku ... ku ku … ku ku …«

Sedli smo na kak kamen in spraševali kukavico: »Koliko mi jih [let] daš za živeti?«

Kukavica je zakukala trikrat ali večkrat, mi smo šteli in se smejali.

Nismo verjeli kukavici, četudi smo bili otroci.

Pripovedi v sklopu o vremenskih pojavih razkrivajo stara verovanja, s katerimi so si ljudje pojasnjevali vremenske pojave ter kako jih odganjati. Pripoved *Slaba ura* nam npr. pojasni, kako so ljudje odganjali nevihto: /…/»nona je uzela dan uoršoć oličja taa ženanaa an /…/ rože svetaa Juana« ter »an palet žəriavəce«, kar je »ložla tə na prah od hiše«[42] in je začela z latinsko molitvijo: A fulgare tempestate …, dedek pa je s sekiro nevihto presekal. S tem sta jo odgnala »ou Ćenin«, kjer ne bo naredila »slabaa majdnemo«[43] (B 2018: 382–386).

Zbirko zaključuje sklop pripovedi o ljudskem zdravilstvu. V zgodbah se zrcalijo starodavne prakse zdravljenja v kombinaciji z zagovori (Dapit 2018: 32). Pripoved z naslovom *Prepoviedanje* nam tako razkrije, kako so zdravili »mal də butač«.[44] Starka, ki je bila v vasi zadolžena za te stvari, je deklici, ki je »miela fiero« in so jo »boliela uha an lante«,[45] na lica z vejico namočeno v blagoslovljeno vodo in oglje narisala krog, v katerega je napisala IHS, in deklica je bila naslednji dan ozdravljena (B 2018: 298).

Naj ob koncu prispevka s primeri iz pripovedi še na kratko opišem osnovne značilnosti terskega narečja, ki na vzhodu meji na nadiško in obsoško narečje slovenščine, na zahodu pa na osrednja narečja furlanskega jezika.

41 (B 2018: 368).

42 'babica je vzela blagoslovljeno oljčno vejico, rože sv. Ivana ter lopatko žerjavice, kar je položila na hišni prag'

43 'gor na Kanin, kjer ne bo nikomur naredila hudega'

44 'mumps'

45 'imela je vročino in bolela so jo ušesa in lica'

Tersko narečje

Tersko narečje slovenščine govorijo prebivalci štirih vzporednih dolin zahodne in osrednje Benečije v Furlaniji Julijski krajini v Italiji, tj. Terske, Karnajske, Černjejske in Malinske doline, ter v Breginjskem kotu na slovenski strani državne meje.

Glede na razvoj issln. **ě* v *ie* (npr. ter. *liẹ̀s*, *sviẹ̀t*, *sniẹ̀x*, *ciẹ́sta*, *koliẹ́no*) in issln. **ō* v *uo* (npr. ter. *nuọ̀j* 'gnoj', *nuọ̀jć*, *kuọ̀st*) spada tersko narečje v severozahodno slovensko narečno osnovo. Znotraj nje pa glede na razvoj issln. **ə* v *a:* (npr. ter. *dà:n*, *là:n*, *má:ša*) in pozno raznosnjenje issln. **ę* in **ǫ* (npr. ter. *pẹ́:tak*, *pẹ̀:st*, *potẹ́:ne* 'potegne', *ǫ́:ba* 'goba') v beneško-kraško narečno ploskev (skupaj z nadiškim, briškim in kraškim narečjem z banjškim podnarečjem).

Glede na mlajše jezikovne značilnosti tersko narečje prištevamo v primorsko narečno skupino, znotraj nje pa v beneškoslovensko podskupino poleg nadiškega, obsoškega in briškega narečja.

Na dolgih naglašenih zlogih so v terskem narečju ohranjena fonološka tonemska nasprotja. Na zadnjih ali edinih naglašenih zlogih pa so značilna fonološka kolikostna nasprotja.

Večzložne besede, ki so bile v psl. naglašene na koncu, v prednaglasnem zlogu pa so imele **e*, **o* ali **ь/*ъ*, so v tem narečju ohranile končniški naglas, npr. ter. *čeˈlo*, *rebˈro*, *loˈnac*, *ponoˈčə*, *otroˈcə*.

Značilen je umik naglasa s slovenskega dolgega padajočega samoglasnika na prednaglasni zlog, npr. *očì:* > ter. *ó:čə* (*so mìelə bíele ó:čə*), *možà:* > ter. *mó:ža* pri čemer je novonaglašeni zlog dolg in rastoč (Smole, 2001: 36). To predstavlja v slovenskem jeziku inovacijo, ki je ne pozna veliko slovenskih narečij. Inovacijo predstavlja tudi premik naglasa v trizložnicah v nekaj terskih govorih, npr. ter. *kraˈvəca* 'kravica', *kuˈkavəca* 'kukavica', *praˈvəca* 'pravljica', *traˈvica* 'travica', *je viˈdala* 'je videla', *je pokˈnəla* 'je počila', *so vebieˈrale* 'so izbirali', *za pokaˈzatə* 'da bi pokazal', ki je prav tako redka posebnost katerega od slovenskih narečij.

Sistem dolgih naglašenih samoglasnikov je enoglasniško-dvoglasniški (dvoglasnika sta večinoma fonema *ie* in *uo*). Pri nenaglašenih samoglasnikih so opazni ostanki vokalne harmonije, npr. ter. *Takoˈle na dečì:dala trasformà:tə mlà:daa* 'mladega' *pastìẹrja ˈtoų no vò:do*; *so moˈlə nardì:tə slabaˈa* 'slabega'.

Odraz za issln. **ń* je v terskem narečju *ń*, npr. ter. *štampè:ńe* 'stopinje', *za ˈńin* 'za njim'; odraz za issln. **ĺ* je *j*, npr. ter. *jú:djə* 'ljudje', *vesuˈje* 'veselje'; odraz za issln. **v* je (vendar ne v vseh terskih govorih) pred nesprednjimi samoglasniki *ų*, npr. ter. *ųoˈda*, *žiųá:ų*, pred sprednjimi pa *v*, npr. ter. *čloˈvek*, *je viˈdala tu dˈnən velí:cən pà:čǫ*; issln. **-m* se odraža kot *-n*, npr. ter. *modrà:san* 'modrasom', *mùǫren* 'moram', *pó:ten* 'potem'. Ohranjen je trdonebnik *ć* (< issln. **ť*), npr. ter. *xˈći*, *već*, *dićà:r*, *reˈća*, *pì:sta ćavrù:laų̀a*, *diẹ́luć*, *nù:ojć*. Issln. **g* se odraža kot *γ*, *h* ali pa je v veliko terskih govorih onemel, npr. ter. *Kǫkò: a 'ga' ˈman ˈų̀on uzé:tə?*, *son ˈmu sné:a* 'snega' *or* 'gor' *do koliẹ́n.*

V ednini so ohranjeni vsi trije spoli, v množini pa kažejo samostalniki srednjega spola težnjo po feminizaciji, čeprav imajo lahko še vedno končnico srednjega spola, npr. ter. *Tá:ko lìeta, kə je nabrà:ų, mo so zˈlo težà:le* 'tako so ga leta, ki si jih je nabral, zelo težila', *je ˈšu napˈrej potoųˈkatə tə na drù:e ųrà:ta* 'je šel naprej potrkat na druga vrata'.

Glavni številnik *eden/ena* ima vlogo nedoločnega zaimka, npr. ter. *tjenəkaˈda son ˈču ˈtej ˈdan žųò:nčić, kə je zųoˈnu*, kazalni zaimek *ta* pa vlogo določnega člena, npr. ter. *son ˈšu za štampè:ńam koˈze te dù:je*.

Govori severnega in zahodnega terskega območja, kot so npr. govori Tera, Barda, Viškorše, Mužaca – sama sem to slišala tudi v govoru vasi Breg (Pers) – ne pa tudi govori vzhodnega terskega območja, kamor prištevamo govore Platišč, Prosnida, Černjeje, Subida, Čenebole, Mažerol itd. poznajo rabo nenaglašene oblike zaimka v osebku stavka, kar pozna rezijanščina in kar je normirano v furlanščini, npr. ter. *pastìər u* 'pastir on' *jo kuj vì:doų è:jtu; oˈna na* 'ona ona' *mu dà:la ró:ko, on njè:a sá:rce*; *on u* 'on on' *bi teˈkej à:rdo žà:lostan.*

Prostorski predlogi se rabijo skupaj s prislovi, npr. ter. *son ˈmu sné:a or do* 'gor do' *kolíen*, *»Ke je ˈmu bìet tu* 'tam v' *sné:ų, ò:st?«*, *son ˈšu nì:mər uˈbi deˈleč tə od* 'tam od' *ų̀à:sə*.

Značilnost, zaradi katere je tersko narečje edinstveno v slovenskem prostoru, je raba deležij

na *-ć*. V vseh drugih slovenskih narečjih, tudi v sosednjih rezijanskem in ziljskem, ki sta med najbolj arhaičnimi slovenskimi narečji, predstavlja deležje na *-č/-ć* ostalino iz preteklosti, tu pa je v rabi še zelo živo, npr. ter.: *Tá:ko di̯éluć son naré:du pó:u̯no pò:t an son ˈšu nì:mər uˈbi deˈleč tə od u̯à:sə.*

Enako kot v rezijanskem narečju se tudi tu prihodnji čas (poleg zveze glagola biti in opisnega deležnika) izraža z zvezo glagola hoteti z nedoločnikom, npr. ter.: *Če se žé:naš, se ˈćeš otrá:tə tə od ńaˈa!* 'Če se poročiš, se boš odtrgal od njega!'[46]

Kratice in krajšave

B 2010 = Balloch 2010, B 2018 = Balloch 2018
issln. = izhodiščni splošnoslovenski
ter. = tersko

Viri

Baloch, Bruna (avtor), Dapit, Roberto, Trusgnach, Lucia, Zuljan Kumar, Danila (ur.), 2010: *Mlada lipa: pravece domah narete: izbor besedil iz publikacije Mlada lipa = testi scelti dalla pubblicazione Mlada lipa*. Čedad: Kulturno društvo Ivan Trinko: = Circolo culturale [Ivan Trinko].

Balloch, Bruna, (avtor), Dapit, Roberto, Trusgnach, Lucia, Zuljan Kumar, Danila (ur.), 2018: *Lučice na oknah: naš sviet pouan naposebnosti = il nostro mondo pieno di meraviglia*. Čedad: Kulturno društvo Ivan Trinko = Cividale del Friuli: Circolo culturale [Ivan Trinko].

Dapit, Roberto, 2018: Zakladnica terskih pripovedi. Bruna Balloch (avtor), Roberto Dapit, Lucia Trusgnach, Danila Zuljan Kumar (ur.): *Lučice na oknah: naš sviet pouan naposebnosti = il nostro mondo pieno di meraviglia*. Čedad: Kulturno društvo Ivan Trinko = Cividale del Friuli: Circolo culturale [Ivan Trinko]. 16–37.

Literatura[47]

Fran, SSKJ. <https://fran.si> (26. 6. 2019).

Ginnzburg, Carlo, 2002: *I benandanti. Stregoneria e culti agrari tra Cinquecento e Seicento*. Bologna: Piccola Biblioteca Einaudi.

Ježovnik, Janoš, 2018: Slovenski jezik v Terskih dolinah. Andreja Žele, Matej Šekli (ur.): *Slovenistika in slavistika v zamejstvu - Videm*, Zbornik Slavističnega društva Slovenije. Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije. 95–107.

Ježovnik, Janoš, 2019: *Notranja glasovna in naglasna členjenost terskega narečja slovenščine*. Doktorsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Kuret, Niko, 1989: *Praznično leto Slovencev*. Prva knjiga. Ljubljana: Družina.

Smole, Vera, 2001: Zahodna slovenska narečja. *Enciklopedija Slovenije 15*. Ljubljana: Mladinska knjiga. 35–38.

Šekli, Matej, 2006: Tersko narečje v kraju Subid. Milena Kožuh (ur.): *Terska dolina = Alta val Torre = Val de Tor: Terska dolina v besedi, sliki in pesmi Viljema* Černa. Društvo Mohorjeva družba: Celjska Mohorjeva družba; Gorica: Goriška Mohorjeva družba. 161–188.

Zuljan Kumar, Danila, 2011: O subiškem govoru terskega narečja. Marko Jesenšek (ur.): *Globinska moč besede: red. prof. dr. Martini Orožen ob 80-letnici*. Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta. 370–378.

Zuljan Kumar, Danila, 2018: Tersko narečje. Bruna Balloch (avtor), Roberto Dapit, Lucia Trusgnach, Danila Zuljan Kumar (ur.): *Lučice na oknah: naš sviet pouan naposebnosti = il nostro mondo pieno di meraviglia*. Čedad: Kulturno društvo Ivan Trinko = Cividale del Friuli: Circolo culturale [Ivan Trinko]. 38–53.

46 Za več o terskem narečju gl.: Šekli (2006), Ježovnik (2018, 2019), Zuljan Kumar (2011, 2018).

47 Prispevek je nastal v okviru programa P6-0038, ki ga financira ARRS.

Posodobitev učnega načrta za predmet slovenščina v srednji šoli

Kozma Ahačič
Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša
kozma.ahacic@zrc-sazu.si

Prihodnost jezikovnega pouka slovenščine: učni načrt in slovnica

Razvijanje zmožnosti tvorjenja, sprejemanja itd. raznovrstnih besedil se je pri pouku slovenščine zaradi vpliva mature v letih od sprejetja učnega načrta močno spremenilo. Mnogi učitelji (na žalost predvsem v boljših šolah s sposobnejšimi dijaki) so odkrili, da lahko dijaki enake ali celo boljše rezultate na maturi dosežejo, če se realna analiza besedil čim bolj skrči, če se pri pouku dijaki učijo predvsem pravila o zgradbi in lastnostih posameznih besedil in če čas, ki ga tako prihranijo, posvetijo pouku književnosti.

S pojavom novih elektronskih (predvsem družbenih) medijev se je spremenil tudi način našega komuniciranja. V elektronskem komuniciranju, ki vse bolj prevladuje, dobivajo besedilne vrste nove lastnosti in oblike. Dijaki zato mnogokrat analizo besedil, ki ne vključuje tudi razmisleka o elektronski obliki posamezne besedilne vrste, dojemajo kot neaktualno in neživljenjsko. Opraviti imamo torej z zmanjšano motivacijo učiteljev, da bi besedilne vrste ustrezno obravnavali, in učencev, da bi to znanje upoštevali kot znanje, ki je neposredno uporabno.

Sociolingvistične okoliščine imajo pri tvorbi besedil vedno večji vpliv, meje med besedilnimi vrstami pa se prav zaradi njih brišejo. Zato je treba dijake v večji meri opozarjati na ta vpliv in ga analizirati. Poznavanje širšega kulturno-družbenega okolja in načinov, kako okoliščine vplivajo na tvorbo in sprejemanje besedil, je za tvorjenje in sprejemanje besedil v današnji dobi nepogrešljivo.

Tudi vloga pouka o jezikovnem sistemu se je pod vplivom spleta spremenila. Dijaki vedno več berejo in pišejo, Glede na podatke *Evropske konfederacije primarnih pediatrov* o prekomerni uporabi elektronskih naprav in glede na podatke o vsebinah, ki jih slovenski učenci največ spremljajo, lahko rečemo, da današnji srednješolci berejo in pišejo mnogo več, kot so kadar koli brali in pisali njihovi predhodniki. Vendar pa je kvaliteta branih in pisanih besedil nižja, saj se vse večkrat pogovarjamo tako, da pišemo. Jezikovne zadrege dijakov so v takšni situaciji povsem realne in drugačne kot pred leti, potreba po teoretičnem okviru, v katerega lahko umestijo svoje znanje in različne jezikovne zvrsti, pa vse manj zanemarljiva.

V raziskavi *Primerjalni prikaz rabe jezikoslovnih izrazov pri pouku tujih jezikov v osnovnih in srednjih šolah* (https://www.zrss.si/pdf/primerjalni-prikaz-rabe-jezikovnih-izrazov.pdf) se je pokazalo, zakaj slovenska slovnica, kot se jo je učilo v šolah, ne more dati teoretičnega okvira za lažje opazovanje tujih in klasičnih jezikov pri šolskem pouku: velik del strokovnega izrazja se je namreč pokazal kot neprekriven – tudi tam, kjer bi prekrivnost lahko dosegali.

Drug problem vidim v tem, da cilj jezikovnega pouka slovenščine v današnjem vedno bolj večjezičnem okolju ne more biti zgolj sposobnost tvorjenja in sprejemanja besedil. Izgradnja trdnega abstraktnega sistema o zgradbi jezika in jezikov bo v prihodnosti vedno pomembnejša naloga, saj nam prav abstraktni univerzalni jezikovni sistem omogoča lažje razmišljanje o jezikih v globalnem, a hkrati večjezičnem okolju. Zato bo vedno bolj smiseln tudi pouk osnov slovnice, ki po eni strani ne bo vezan na besedila, po drugi strani pa bo izhajal iz tega, da je zavest o celoti pomembnejša kakor poznavanje vsake podrobnosti. Temu bo nujno prilagoditi tudi teste znanja, ki lahko zelo škodljivo vplivajo na realen vpogled v znanje, če se zgledujejo po maturitetni jezikovni poli. Uspeh na maturi bo boljši, če se bodo

v času šolanja spretnosti v povezavi s tvorjenjem in sprejemanjem besedil preverjale (tudi) ločeno od strogo slovničnih in pravopisnih vsebin.

Na podlagi teh spoznanj sta leta 2017 izšli moji slovnici za osnovne in srednje šole. Gre za poljudno napisani slovnici, ki se ukvarjata s temeljnimi zakonitostmi slovenskega jezika. Dobri sprejetosti slovnic je botrovalo predvsem to, da šolske slovnice v pravem pomenu besede v slovenskem prostoru kar nekaj desetletij ni bilo. Načelo šolske slovnice je namreč, da mora biti zaokrožen slovnični opis, ki se v celoti izide sam znotraj sebe, in da mora biti napisan glede na jasno določenega naslovnika na podlagi jasno določenega jezikovnega gradiva, upoštevati pa mora tudi kontekst tujih in klasičnih jezikov, ki se jih učijo na osnovnih in srednjih šolah.

Predvsem zaokroženost slovničnega opisa je bil eden od ključnih motivov, da sem se slovnic sploh lotil. Delo na slovnici je namreč izhajalo iz potreb, ki jih prinašalo dejstvo, da so v osnovnih in srednjih šolah po eni strani opuščali Toporišičev sistem poučevanja slovenskega jezika, po drugi strani pa so to delali brez neke smiselno zaokrožene slovnične predloge.

Učni načrt za srednje šole je poleg tega v vmesnem obdobju opustil podrobnejši seznam slovničnih vsebin, tako da je bilo možnosti za samosvoje, od učbenika do učbenika razlikujoče se rešitve še toliko več.

Pri tem smo pozabili, da je vloga učbenikov pri pouku vsakega jezika bistveno drugačna, kot je vloga priročnikov: slovnic in slovarjev. Učenci in dijaki se morajo že dovolj zgodaj navaditi na to, da imajo priročnike tudi dejansko »pri roki«, saj bodo le tako znali tudi kot odrasli ljudje brez težav poiskati odgovore na svoja jezikovna vprašanja. Osnovni predpogoj za dobro sočinkovanje slovnic, slovarjev in učbenikov pa je seveda njihova teoretična usklajenost. Šolska slovnica je v današnjem času še zlasti pomembna, saj nam ponuja hiter dostop do informacij, ki so dovolj poenostavljene, da so obvladljive tudi za nekoga, ki se z jezikom ne ukvarja profesionalno. Hkrati pa predstavlja šolska slovnica celovit sistem, ki zaradi poenostavitev pušča manj prostora za negotovost in s tem krepi jezikovno samozavest mladih.

Največji problem trenutnega jezikovnega pouka vidim v poenostavljanju, ki se ga obenem ne nadgrajuje s kompleksnejšimi izzivi za dijake. Kakor se nam literarne vede prek učnega načrta ne predstavijo samo v obliki analize besedil, ampak tudi kot znanost, tako bi moral v prihodnje tudi jezikovni pouk poleg spretnosti predstaviti jezikoslovje tudi kot znanost, ki lahko zahtevnejšim dijakom predstavlja miselni (in ne zgolj spretnostni) izziv.

Na podlagi slovnic, ki lahko služita za poenoteno izhodišče, saj prinašata teoretični okvir, ki ustreza večini šolskih opisov tujih in klasičnih jezikov, zato predlagam naslednji obvezni nabor strokovnih izrazov po posameznih ravninah (omejil sem se na strogo slovnične vsebine in ob tem izpustil zvrstnost in pravopis ter pravorečje). Temu modelu bo sledil tudi nov portal za učence osnovnih in srednjih šol, Franček.si.

GLASOSLOVJE
glasniki (fonemi)
samoglasniki (vokali), soglasniki (konzonanti)
zvočniki, nezvočnik (zaporniki, priporniki, zlitniki)
široki in ozki *e*, široki in ozki *o*, polglasnik
različice glasnikov (variante fonemov)
naglas
ostrivec, krativec, strešica
kratek in dolg samoglasnik
mesto naglasa
breznaglasnice (klitike), večnaglasnice
jakostni (dinamični) in melodični (tonemski) naglas
zlog

BESEDOTVORJE

koren

predpona, medpona, pripona

netvorjenke, tvorjenke

spremembe glasov (preglas, [prevoj, mehčanje (palatalizacija), jotacija, prilikovanje (asimilacija)]

izpeljanke, sestavljenke, zloženke (izpeljanke iz predložne zveze, medponske zloženke, medponsko-priponske zloženke); sklopi

BESEDOSLOVJE

sopomenke (sinonimi), protipomenke (antonimi), nadpomenke (hipernimi), podpomenke (hiponimi), enakoizraznice (homonimi), enakozvočnice (homofoni), enakopisnice (homografi)

enopomenka, večpomenka

etimologija, izvor besede, prvotna oblika, prvotni pomen

slovar

slovarska oznaka (kvalifikator), zgradba slovarskega sestavka

OBLIKOSLOVJE

pregibne in nepregibne besedne vrste, polnopomenske in nepolnopomenske besedne vrste

samostalnik (substantiv), pridevnik (adjektiv), zaimek (pronomen), števnik (numeral), glagol (verbum), prislov (adverb), predlog (prepozicija), veznik (konjunkcija), členek (partikula), medmet (interjekcija)

sklanjatev (deklinacija): moška, 1. in 2. ženska, srednja, pridevniška, sklanjatve zaimkov, nesklonljivi samostalniki in pridevniki, živost, neživost, človeškost, nečloveškost

spregatev (konjugacija)

stopnjevanje (komparacija) [gl. besedotvorje]: osnovnik (pozitiv), primernik (komparativ), presežnik (superlativ)

osnova, končnica

sklon, število, spol

edninski samostalniki (singularia tantum), množinski samostalniki (pluralia tantum)

lastnostni, vrstni, svojilni pridevnik

nedoločna, določna oblika pridevnika

samostalniški in pridevniški zaimek

osebni, povratni osebni, svojilni, povratni svojilni, kazalni, vprašalni, oziralni, nedoločni zaimek

glavni, vrstilni, ločilni, množilni števnik

števnik v vlogi pridevnika, števnik v vlogi samostalnika

polnopomenski, pomožni, naklonski glagoli, glagoli z oslabljenim pomenom

oseba, število, čas, naklon, način, vid

vezava glagola, prehodni glagol

glagoli tipa *-te* (*vi nesete*) glagoli tipa *-ste* (*vi veste*)

nedoločnik, namenilnik, (tvorni sedanji) deležnik na *-č* (particip), (tvorno sedanje) deležje na *-e/-č* (gerundij), (tvorni pretekli) deležnik na *-l* (opisni deležnik), (trpni pretekli) deležnik na *-n/-t*, deležnik kot pridevnik ali del glagolske oblike, deležje kot prislov, glagolnik kot samostalnik

krajevni, časovni, načinovni (vzročni, namerni, količinski) prislov

vezava predloga

podredni in priredni veznik

prehodi med besednimi vrstami, posamostaljenje (substantivizacija)

SKLADNJA

besedna zveza

ujemanje (kongruenca), vezava (rekcija), primik

stalna besedna zveza, frazem, pregovor

stavčni členi: povedek (predikat), osebek (subjekt), predmet (objekt), prislovno določilo: kraja, časa, načina, vzroka, namena, pogoja, dopustitve/dopuščanja, povedkovo določilo, prilastek (atribut)

slovnični in smiselni (logični) osebek

stavek, poved

neodvisni, glavni, nadredni, odvisni, podredni stavek, pastavek, polstavek

vsebina odvisnega in neodvisnega stavka: pripovedna, vprašalna (vprašanja K/Č/Z, vprašanja DA/NE), velelna, želelna; vsebina povedi

besedni red, členitev po aktualnosti, naslonski niz

vezalno, stopnjevalno, ločno, protivno, pojasnjevalno, posledično priredje

vezniški (konjunkcionalni) odvisnik, oziralni (relativni) odvisnik, odvisni vprašalni stavek

osebkov (subjektni), predmetni (objektni), prilastkov (atributivni), prislovnodoločilni: krajevni (lokalni), časovni (temporalni), načinovni (modalni), vzročni (kavzalni), namerni (finalni), pogojni (kondicionalni), dopustni (koncesivni)

Viri in literatura

Ahačič, Kozma, 2015: Tipologija slovenskih slovnic. *Slovnica in slovar – aktualni jezikovni opis*. Obdobja 34. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 15–30.

Ahačič, Kozma, 2017. *Slovnica na kvadrat: slovenska slovnica za srednjo šolo*. Ljubljana: Rokus Klett.

Ahačič, Kozma (ur.), 2017. *Primerjalni prikaz rabe jezikoslovnih izrazov pri pouku tujih jezikov v osnovnih in srednjih šolah: delovno gradivo za pripravljavce učnih načrtov, učbenikov in drugih učnih gradiv*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.

Ahačič, Kozma, Poznanovič, Mojca, Kranjc, Simona, 2018: Slovenščina (in drugi jeziki) v vrtcih, osnovnih in srednjih šolah. *Pravna ureditev in programski dokumenti o jezikovni rabi in praksah jezikovnih uporabnikov v Republiki Sloveniji in uporabnikov slovenskega jezika v sosednjih državah in po svetu*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 48–52.

Učni načrt 2008: Poznanovič Jezeršek, Mojca idr., 2008: *Učni načrt. Slovenščina: gimnazija: splošna, klasična, strokovna gimnazija: obvezni predmet in matura (560 ur)*. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.

Vogel, Jerca, 2015: Modeli jezikovnega pouka pri predmetu slovenščina od leta 1990 do danes. *Jezik in slovstvo* 60/35. 173–183.

Martina Križaj
Ljubljana
martina.krizaj@guest.arnes.si

Vprašanja pred posodabljanjem učnega načrta za jezikovni pouk v srednji šoli

Učni načrt je le eden od dejavnikov pouka. Zato posodobitev učnega načrta, o kateri bomo govorili na okrogli mizi, še ne zagotavlja posodobitve pouka – ta je namreč odvisna od mnogih drugih dejavnikov pouka, npr. od strokovne usposobljenosti učiteljev, od odnosa učiteljev do učnega načrta in od njihovega uresničevanja učnega načrta pri pouku, od odnosa med učitelji in učenci, od odnosa učencev do predmeta in učenja, od odnosa širše družbe do šole, učiteljev, učenja in znanja, od kakovosti učnega gradiva in od njegove usklajenosti z učnim načrtom ipd.

Učni načrt je strokovno besedilo, ki določa pouk z vsemi sestavinami (tj. s splošnimi cilji, z operativnimi cilji in vsebinami, s pričakovanimi dosežki oz. standardi znanja, z učnimi strategijami, z načini preverjanja in ocenjevanja znanja oz. dosežkov …). Sestava učnih načrtov je za vse predmete v danem šolskem sistemu/programu enaka in vnaprej določena.

Učni načrt je namenjen učiteljem in drugim strokovnjakom za pouk danega predmeta. Zato je nujno, da ti sodelujejo tako pri nastajanju učnega načrta kot pri njegovem posodabljanju.

Na okrogli mizi bomo govorili o načrtovani posodobitvi učnega načrta za slovenščino v gimnazijah (izdan leta 1998, prvič posodobljen leta 2008); kdaj drugič bo treba spregovoriti tudi o posodobitvi učnih načrtov za srednje strokovne in poklicne šole.

Govorili bomo o posodobitvi učnega načrta, ne o njegovi izgradnji. To pomeni, da bomo kritično presojali veljavni učni načrt (oz. njegovo ustreznost glede na aktualno stanje v družbi, šoli, jezikoslovju, literarni zgodovini, didaktiki, pedagogiki …, glede na sodobna spoznanja o poučevanju, učenju, znanju, učencih …) in predlagali njegove izboljšave. Koristno bi bilo, če bi se pri tem lahko oprli na ugotovitve raziskav o učinkovitosti in ustreznosti veljavnega učnega načrta – ne le na svoje občutke, mnenja, prepričanja, izkušnje, želje …

Vsekakor bomo morali razmišljati o naslednjih vprašanjih:

1. Ali je pouk, kot je določen z veljavnim učnim načrtom, strokovno, družbeno, tehnološko … sodoben/ustrezen? Če ni, kaj so bistvene pomanjkljivosti veljavnega učnega načrta?
2. Katere prvine veljavnega učnega načrta je treba posodobiti – sestavo, slog in jezik, vsebino?
3. Ali je treba posodobiti splošni cilj predmeta slovenščina (»Predmet slovenščina omogoča oblikovanje osebne, narodne in državljanske identitete ter razvijanje ključnih zmožnosti vseživljenjskega učenja – predvsem sporazumevanje v slovenskem (knjižnem) jeziku, socialno, estetsko, kulturno in medkulturno zmožnost, učenje učenja, informacijsko in digitalno pismenost, samoiniciativnost, kritičnost, ustvarjalnost, podjetnost ipd.«)? Če da, zakaj in kako?
4. Ali je treba posodobiti notranjo delitev predmeta na jezikovni in književni pouk? Če da, zakaj, čemu in kako?
5. Ali je treba posodobiti operativne cilje jezikovnega in književnega pouka? Če da, zakaj in kaj?
6. Ali je treba posodobiti vsebine jezikovnega in književnega pouka? Če da, zakaj in kaj?
7. Kako naj učenci razvijajo/pridobivajo zmožnosti, veščine, znanje? Ali je treba posodobiti didaktična priporočila za jezikovni in književni pouk? Če da, zakaj in kako?
8. Katere zmožnosti, veščine, znanje naj bi imeli učenci na koncu gimnazije? Ali je treba posodobiti predvidene dosežke (oz. standarde znanja)? Če da, zakaj in kaj?

9. Kako naj bi se preverjali in ocenjevali dosežki učencev? Ali je treba posodobiti priporočene načine preverjanja in ocenjevanja dosežkov? Če da, zakaj in kako?

Posodobitev učnega načrta za slovenščino v gimnaziji je zagotovo nujna; učinkovita bo le, če bo temeljila na strokovno utemeljenem presojanju obstoječega učnega načrta, na jasni viziji, upoštevajoči razne stroke in pedagoško prakso, ter na sklepanju dogovorov med »deležniki«.

Posodobitev pouka pa bo možna le, če bodo drugi dejavniki pouka upoštevali oz. udejanjali posodobljeni učni načrt. O tem, kaj jih pri tem udejanjanju ovira oz. kaj bi jih k njemu lahko spodbudilo, bi lahko govorili na novi okrogli mizi.

Jerca Vogel
Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko
jerca.vogel@ff.uni-lj.si

(Ne)zadostnost učnega načrta za pouk slovenskega jezika v gimnazijah

Razmislek o *Učnem načrtu za slovenščino v gimnaziji* 2008 (UN) bom začela z različnima pogledoma, ki vsak po svoje osvetljujeta nezadostnost pouka slovenskega jezika. To so najprej poročila glavnega ocenjevalca na maturi, ki že nekaj let opozarjajo, da se znižuje povprečna raven jezikovnega znanja učencev. Hkrati pa odzivi dijakov na maturo in nacionalna preverjanja znanja, objavljeni na spletni strani Državnega izpitnega centra (RIC-a), ki so tik pred koncem šolskega leta presenetili javnost na družabnih omrežjih in med katerimi je tudi zapis dijaka ene od na maturi uspešnejših gimnazij – torej predstavnika šole, za katero opozorila maturitetne komisije ne veljajo v tolikšni meri – kažejo, da dijaki pri pouku slovenskega jezika predvsem ne razvijejo dovolj ozaveščene rabe jezika in njegovih različic ter jezikovne kulture: »*Pujjjjjj! Ciganarija klošarska…kdo si je zmislu maturo mogl bi bit sprejemni ispiti!!! Jebete nas s tem gnilim učenjem useh 4ih let klšarji zabiti…mrš gamad!! Polovico tm zaposlenih niste delal mature ns je pa užitek jebat u rit.*« Bistveno vprašanje, ki se ob tem zastavlja, je, ali bi lahko k izboljšanju obojega prispevalo posodabljanje UN.

Učni načrt za slovenščino v njegovem jezikovnem delu je treba presojati v kontekstu, v kakršnem je nastal. Leta 1998 je namreč pomenil odločen prelom s tradicionalnim modelom, usmerjenim v pridobivanje metajezikovnega znanja, zato je v ospredje postavil učinkovito rabo jezika »tukaj in zdaj« ter opazovanje jezikovnih sredstev, ki oz. kolikor so funkcionalno »koristna« v neposrednem kontekstu, t. i. odnosni ali vzgojni cilji pa so ostajali tako rekoč nespremenjeni (Vogel 2015a: 178). To se je deloma spremenilo ob posodabljanju leta 2008, ko je bilo v splošnih ciljih v skladu s sodobnimi smernicami (prvo)jezikovnega pouka kot eno temeljnih načel opredeljeno kritično sporazumevanja (Vogel 2015a: 181), saj so med njegovimi bistvenimi značilnostmi občutljivost za kulturno-družbeni kontekst, zavest o čustveni razsežnosti sporazumevanja, presojanje na podlagi veljavnih meril, ki zahtevajo tudi sistemsko urejeno znanje, argumentirana (avto)refleksija, zmožnost prenosa znanja in prevzemanje etične odgovornosti. (Rupnik Vec, Kompare 2006; Vogel 2010: 121–123). A kot je mogoče sklepati tudi po uvodnih primerih, posodabljanje v osrednjem delu UN skozi konkretizacijo ciljev in vsebin ni bilo izpeljano v celoti, saj bi zahtevalo temeljitejšo spremembo zasnove učnih sklopov in izbire vsebin.

Najpomembnejše neskladje v osrednjem delu UN[1] je mogoče odkriti v neuravnoteženem razmerju med tremi temeljnimi področji jezikovnega pouka. Odnosna oz. vzgojna razsežnost je eksplicitno obravnavana le v ločenem sklopu, poveznem z nacionalno jezikovno zavestjo. V vseh preostalih sklopih pa ostaja UN ujet v iskanje ravnovesja med razvijanjem rabe in spoznavanjem sistema slovenskega knjižnega jezika, pri čemer sta obe področji kljub načelni povezanosti še vedno predstavljeni vsako posebej. Hkrati UN prav zaradi njune nepovezanosti tudi ne more predvidevati kontinuiranega »vzgajanja« oz. ozaveščanja o tem, da sta vsako jezikovno dejanje in jezikovna izbira vpeta v širši kulturno-družbeni kontekst, da nosita sporočilo o tvorcu, njegovih pogledih, vrednotah, stališčih in čustvih ter o njegovem razmerju do naslovnika in njegove kulture; da imata posledice in da je treba prevzeti odgovornost zanje; kar bi bilo mogoče doseči le ob obravnavi konkretnega jezikovnega vprašanja v konkretnem kontekstu (Vogel 2015b).

1 Najobsežnejši in glede na umestitev osrednji del UN so procesno-ciljni in vsebinski sklopi, ki so tudi osrednje izhodišče za učiteljevo neposredno pripravo na pouk in za oblikovanje učnega gradiva.

Tesnejša prepletenost treh temeljnih področij pri pouku bi seveda zahtevala večjo poglobljenost obravnave – ter s tem več časa. Tega pa trenutni UN ne le na ravni analitično zasnovanih sklopov, temveč tudi na ravni vsebin učitelju ne omogoča dovolj. Pri tem se zdi, da ga omejujeta tako nedoločenost jezikoslovnih (slovničnih in pravopisnih) pojmov, ki jih morajo učenci usvojiti, kot (pre)ozka in (pre)natančna določenost (pre)številnih besedilnih vrst.

Neopredeljeni jezikoslovni pojmi učitelja kljub navidezni izbirnosti omejujejo, saj mora iskati namige oz. informacije v učbenikih in vsakoletnih maturitetnih polah, ki ga, denimo, s spraševanjem po nepričakovanih izjemah spodbujajo k obravnavi vedno več jezikoslovnih pojmov namesto k poglabljanju razumevanja tako jezikovnosistemske kot kontekstualne vloge tistih, ki so temeljni in predvideni z UN. Besedilne vrste pa učitelja ne omejujejo le zaradi številnosti in neizbirnosti, temveč tudi z deloma nejasnimi raznovrstnimi razlikovalnimi merili (npr. vloga besedila, namen, način razvijanja teme, kontekstualne določilnice), zaradi česar so težko primerljive in jih je nujno obravnavati vsako posebej. Hkrati so zaradi v učbenikih izpeljane natančne opisne definicije premalo prožne, da bi omogočale usklajenost z dejansko jezikovno rabo (Vogel 2017: 43; prim. s Krapš Vodopivec 2010).

Poleg tega so vse predvidene besedilne vrste javne ali uradne, tako da se po UN v njih v skladu s tradicionalno zvrstnostno teorijo kot edina ustrezna možnost predvideva raba knjižnega jezika, pa čeprav je to morda v nasprotju z dijakovo zunajšolsko izkušnjo. Ker UN ne predvideva poglobljene refleksije ob izbiri jezikovne zvrsti – tudi ne o pomenu in vlogi knjižnega jezika v sodobnem družbeno-kulturnem kontekstu – učenca ne ozavešča o ne tekmovalnem, temveč raznofunkcijskem razmerju med prvotno (ali drugotnimi) jezikovno različico in knjižnim jezikom, mu ne da dovolj opore za premišljeno izbiro ustreznega diskurza, pa tudi ne ponuja možnosti za primerjalno opazovanje in odpravljanje interferenc iz neknjižnih govorov v knjižnega (prav tam).

Ob prenavljanju UN bi bilo zato smiselno izhajati iz celostnega pogleda na jezik in jezikovno dejavnost ter razvijanje kritične sporazumevalne zmožnosti tesneje povezati z razvijanjem jezikovne in kulturne zavesti (Vendramin 2005: 76). Kajti če znanje, utemeljeno z izkušnjo, dijaku omogoča, da bo jezikovno ustrezno in premišljeno deloval, ga k dejanskemu delovanju spodbudi šele pozitiven čustven ali vrednostni odnos. Ob razmisleku o jeziku v konkretnem govornem položaju in v sistemskih razsežnosti bi si morali zastavljati tudi vprašanja, kot so: kaj želim doseči, ali je to, kar želim doseči, etično, katera sredstva imam na voljo v sistemu, katera od istofunkcijskih sredstev so v določenem kontekstu pričakovana, ali bom izbral ta ali zaznamovana – in če bom izbral zaznamovana, zakaj jih bom izbral; ali je izbira sredstev etična oz. »poštena« (sem osvetlil problem z vseh strani, so moja stališča jasno razvidna, iskrena in utemeljena) …? To pa bi bilo možno le ob širše zasnovanih vsebinskih sklopih, ki bodo na podlagi enotnih širših meril omogočali izbiro, primerjavo, preoblikovanje, raziskovanje, ustvarjanje, jezikovno igro …[2]

2 Tako sta, denimo, zasnovana UN za pouk angleščine na Irskem in finščine na Finskem. Merilo pri prvem so vloge jezika (Jezik in formiranja, Jezik argumentiranja; Jezik prepričevanja; Jezik pripovedovanje, Estetska raba jezika), pri drugem pa različni vidiki besedila oz. dejavniki sporazumevanja (npr. Jezik, besedilo in interakcija; Besedila in njihov učinek; Besedilo, slog in kontekst …). Oba v splošni opredelitvi poudarjata, da se morajo učenci znotraj vsakega sklopa srečevati z raznovrstnimi besedili tako kot prejemniki kot tvorci ter da se ob sklopih medsebojno povezano razvijajo koncepti in miselni procesi, usvaja stvarno znanje oz. vsebine, razvijajo spretnosti, pa tudi oblikujejo stališča in vrednote.

Literatura

Krapš Vodopivec, Irena, 2010: Besedilna zmožnost med šoslko prakso in sporazumealno resničnostjo. *Sodobna pedagogika* 1. 242–260.

Rupnik Vec, Tanja, Kompare, Alenka, 2010: *Kritično mišljenje v šoli.* Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.

Učni načrt 2008: Poznanovič Jezeršek, Mojca idr., 2008: *Učni načrt. Slovenščina: gimnazija: splošna, klasična, strokovna gimnazija: obvezni predmet in matura (560 ur).* Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.

Vendarmin, Valerija, 2005: Konceptualizacija pismenosti in razgradnja nekaterih s tem povezanih mitologij. *Šolsko polje* 16/1–2. 71–82.

Vogel, Jerca, 2010: Zmožnost kritičnega sporazumevanja kot temeljni cilj jezikovnega izobraževanja v šoli. Milena Ivšek (ur.): *Pot k jezikovni politiki v izobraževanju.* Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.

Vogel, Jerca, 2015a: Modeli jezikovnega pouka pri predmetu slovenščina od leta 1990 do danes. *Jezik in slovstvo* 60/35. 173–183.

Vogel, Jerca, 2015b: Kultura v sporazumevanju – presežek ali nujni pogoj? Mojca Orel (ur.): *Sodobni pristopi poučevanja novih generacij.* Ljubljana: EDUvision. 98–113.

Vogel, Jerca, 2017: From exclusivity of the standard langauge to critical discursive flexibility in first--langauge teaching: The Slovenian case. *XLinguae* 10/2. 38–50.

Drago Meglič
II. gimnazija Maribor
drago.meglic@druga.si

O posodobitvi učnega načrta za slovenščino v gimnazijah

Učni načrt za slovenščino v gimnaziji iz leta 2008 je temeljni dokument, h kateremu smo pri poučevanju slovenščine v gimnazijah kot materinščine učitelji slovenščine zavezani.

1 Slovenščina kot učni predmet v gimnazijah

Slovenščini kot materinščini je na gimnazijah namenjeno 560 ur, torej 140 letno, v 4. letniku pa imajo dijaki možnost dodatne ure, tj. 5 ur tedensko (175 ur/leto); v najboljšem primeru je slovenščini tako v štirih letih namenjeno 595 ur. V okviru tega se pouk deli na jezikovni in književni pouk, pri čemer število ur za posamično področje ni določeno, ampak ga učitelj določi sam z individualno letno učno pripravo na pouk. Po izkušnjah je dobršen del ur namenjen književnosti, jezikovnemu pouku pa precej manj.

Število ur za pouk slovenščine glede na nacionalni pomen predmeta ter obsežnost učnega načrta zagotovo ni ustrezno, poleg tega pa se poučevanje književnega pouka od jezikovnega tako loči, da bi lahko govorili o dveh različnih predmetih. Če bi to raznolikost lahko upoštevali in predmet razdelili na dva predmeta, tj. na jezikovni oz. književni pouk, ali pa število ur povečali na obveznih (vsaj) pet ur v vsakem letniku, bi laže dosegali splošne cilje oz. kompetence ter jih celo nagradili.

Slovenščina je veliki večini dijakov materinščina, jezik pa eden od temeljnih narodnih simbolov; s povečevanjem sporazumevalne zmožnosti v maternem jeziku, s poznavanjem in z obvladovanjem pravopisa in slovnice dijaki lahko uspešneje spoznavajo tudi tuje jezike in izboljšajo znanje in razumevanje drugih predmetov, zato je kot učni predmet na gimnazijah najpomembnejši. Prepričan sem, da je ta argument dovolj tehten, da bi število ur za slovenščino v gimnazijah povečali na 5 ur letno, interes za to pa bi morale pokazati tudi inštitucije na najvišji ravni.

2 Kaj spremeniti v obstoječem učnem načrtu

Ob razmišljanju, kako pouk slovenščine v gimnazijah izboljšati, se poraja vprašanje, katera so tista ključna mesta, ki bi omogočila učinkovito izboljšavo, hkrati pa v obstoječi učni načrt ne bi preveč posegala. Menim namreč, da je ta dovolj kakovosten, da omogoča učinkovito razvijanje kompetenc tako iz jezika kot iz književnosti, obenem pa da potrebuje nadgradnjo, ki bi predmetu omogočila iti v korak s časom, tj. z razvojem jezika in književnosti.

2.1 Jezikovni pouk

Jezikovni pouk je po izkušnjah v primerjavi s književnim poukom precej »podhranjen«. V okviru načrtovanih ur je razmerje s književnim poukom neuravnoteženo, namenjamo mu namreč manjše število ur. Manjšo težo pa ima tudi na maturi – delež celotne ocene je namreč zgolj 30-odstoten, res pa je, da je del ocene pri vrednotenju maturitetnega eseja (40 % točk), posredno pa tudi na ustnem delu mature (zgodovina jezika, jezikovne zvrsti, raba jezikovnih priročnikov itn.).

Mislim, da bi bilo krčenje učnega načrta na področju pouka jezika neutemeljeno in neracionalno, kajti sporazumevalna zmožnost je ena temeljnih kompetenc vseživljenjskega učenja, še zlasti pomembna v zadnjih letih, ko tudi zaradi razvoja izobraževalno-komunikacijske

tehnologije njena raven upada. Informacijsko komunikacijsko tehnologijo (IKT) pa moramo razumeti kot priložnost in izziv, da ga z razvijanjem sporazumevalne zmožnosti povežemo, ne pa kot dejavnik, ki razvoj zavira.

V tesnejši povezavi z učnim načrtom za gimnazije bi moral biti tudi učni načrt za osnovne šole. Ta se je posodobil že večkrat, izkušnje šolske prakse pa kažejo, da izločitev določenih vsebin oz. terminov ni ustrezna, kajti pouk jezika v osnovni šoli je »pripravnica« za gimnazijsko izobraževanje. Učencem po trenutnem učnem načrtu ni treba poznati npr. samostalniških sklanjatev, zato imajo v srednjih šolah precejšnje težave že s prepoznavanjem te besedne vrste (in pregibanja ne obvladajo nič bolje kot prej), precej abstraktne pa so jim že prej izločeni pojmi, npr. povedkovo določilo in povedkov prilastek. Poznavanje jezikoslovne terminologije je tesno povezano s praktično rabo in vsakršno krčenje ali poenostavljanje bi na razvoj pravopisne in splošne sporazumevalne zmožnosti imelo negativen učinek.

2.2 Književni pouk

Pouk književnosti praviloma poteka periodizacijsko, kar sicer ni obvezno, učitelj namreč sklope obravnava po drugačnem zaporedju, kot so predstavljeni v učnem načrtu, dijaki pa ob književnih besedilih in obdobjih spoznavajo tudi temeljne literarnovedne pojme. Spoznavanje književnosti po literarnozgodovinskem razvoju je ključno in dijakom omogoča družbeno-časovno predstavo ter medkulturne povezave, kar izpostavlja tudi obstoječi učni načrt. Vsebinska obravnava se pričenja s književnostjo antike in Orienta, konča pa s sodobno slovensko književnostjo, tj. s književnostjo po drugi svetovni vojni (sklopi slovensko pesništvo, pripovedništvo in slovenska dramatika po drugi svetovni vojni).

Zadnji sklop učitelji praktiki predelamo v 4. letniku, zaradi podrobne obravnave izbranih maturitetnih del, ki jim posvetimo večje število ur, pa dijake praviloma seznanimo zgolj z besedili, ki so del ustnega izpita na splošni maturi. Tako izostanejo številni avtorji in dela, ki bi zaradi svoje kakovosti in nacionalnega pomena morali postati kanon, npr. Jančarjev roman To noč sem jo videl in Novakov ep Vrata nepovrata, in bi jih moral poznati sleherni gimnazijec. Učnemu načrtu bi zato lahko dodali nov sklop književnosti 21. stoletja, pri čemer bi učiteljem (in dijakom) omogočili večjo izbirnost; tako bi dijaki spoznavali tudi temeljna aktualna dela tako slovenske kot evropske oz. svetovne književnosti in jih povezovali z aktualnim družbenim dogajanjem. Večja izbirnost bi bila ustrezna tudi pri obravnavi besedil in avtorjev ostalih obdobij, pri čemer bi bilo seveda še naprej treba upoštevati njihov kontekst, vlogo.

3 Sklep

Slovenščina je temeljni predmet slovenskega gimnazijskega izobraževanja, ob matematiki in izbranem tujem jeziku edini, ki je na maturi obvezen in pri katerem je na maturi mogoče dobiti 8 točk, ob tem pa ga v nasprotju z matematiko in tujim jezikom ne poučujemo na dveh ravneh. Razmislek o prenovi učnega načrta mora biti zato usmerjen v izboljšavo, dopolnitve, izpopolnitve obstoječega načrta, ne pa v njegovo krnitev, ne na vsebinski ravni in ne na ravni ciljev oz. kompetenc. Še naprej mora omogočati učinkovito razvijanje sporazumevalnih zmožnosti ter pri pouku književnosti razvijati poznavanje slovenske, evropske in svetovne kulture, obenem pa velja razmišljati, kako pouk lahko posodobimo in razvijanje kompetenc izboljšamo. Povečanje števila ur se zato zdi nujno in bolj potrebno kot temeljito prečiščevanje in prenavljanje trenutnega učnega načrta.

Vira

Učni načrt 2008: Poznanovič Jezeršek, Mojca idr., 2008: *Učni načrt. Slovenščina: gimnazija: splošna, klasična, strokovna gimnazija: obvezni predmet in matura (560 ur).* Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.

Učni načrt 2011: Poznanovič Jezeršek, Mojca idr., 2011: *Učni načrt. Program osnovna šola. Slovenščina.* Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.

Igor Saksida
Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta, Oddelek za razredni pouk
Univerza na Primorskem, Pedagoška fakulteta, Oddelek za razredni pouk
igor.saksida@guest.arnes.si

Ali je za prenovo mature nujna prenova učnega načrta?

Pri iskanju možnosti za postopno posodabljanje obstoječega modela splošne mature iz slovenščine je treba izhajati iz ugotovljenih dejstev in mednarodnih primerjav, ki jih je mogoče strniti v naslednje ugotovitve in predloge:

1. V analizah in primerjavah (prim. Saksida 2017) zasnove literarnega in šolskega (slovenskega in tujega) eseja se izraža izrazito nasprotje med načelnimi teoretičnimi pogledi na bistvo eseja, ki združuje znanje in osebno kritično presojo (Poniž 1993), procesnostjo priprave na šolski esej (Krakar Vogel 2006) na eni in konkretnimi esejskimi bralnimi nalogami na splošni maturi iz slovenščine na drugi strani. Te so do nedavnega dijake usmerjale predvsem v reprodukcijo vsebine literarnih del, šele v zadnjem času se odpirajo možnosti za izrazitejše osebno in medbesedilno vrednotenje prebranih književnih del, kar je treba podpreti in še razviti/dograditi.

2. Tematski sklop besedil kot podlaga za maturo ni smiseln, saj glede na izjave po uspehu boljših maturantov, študentov 1. letnika predvsem družboslovnih in humanističnih smeri (vprašalnik 2017) ne spodbuja poglobljenega večkratnega branja: s trditvijo *Da, oba romana sem prebral(a) temeljito in več kot enkrat* se namreč strinja le 34,80 % anketirancev, ostali so bodisi brali dela na hitro ali se z njimi seznanili preko povzetkov. Namesto tematskega sklopa bi se lahko oblikoval stabilen nabor maturitetnih besedil (v izpitnem katalogu), s katerimi se dijaki srečujejo od prvega letnika naprej.

3. Književno znanje, izhajajoče iz štiriletne sistematične priprave na maturo, in posledično književna razgledanost sta študentom pomembna, zato morata biti v večji meri del esejskih navodil in priprave na pisanje esejev, predvsem pa kriterij za njihovo ocenjevanje. Kakovostna gradiva ta vidik že upoštevajo v poudarjanju procesnosti priprave na pisanje eseja v okviru šolske interpretacije (doživljajsko odzivanje, vrednotenje, poznavanje in razumevanje ter analiza besedil, primerjanje, uvrščanje in izražanje (prim. Krakar Vogel 2006: 14–20).

4. Ni res, da odprtih in zahtevnih bralnih nalog ni mogoče (dovolj) objektivno oceniti; to dokazuje sistem ocenjevanja mednarodne mature. Poleg tega je objektivnost zgolj eden od kriterijev ocenjevanja esejev, ki ga je treba uravnotežiti še z drugimi, in sicer predvsem z veljavnostjo preizkusa glede na učni načrt ter njegovo ločljivostjo (kako in koliko bralna naloga ločuje dijake z bolj in manj razvito zmožnostjo razpravljanja o prebranem).

5. Smiselno je uvesti maturo na dveh ravneh, tako kot je to v programu mednarodne mature – koliko pravičnosti je v tem, da imajo nekateri slovenski dijaki možnost izbire dveh ravni, drugi pa ne, presega okvire tega prispevka. Temeljna raven bi bila na sedanji ravni zahtevnosti, višja zahtevnejša. Dvoravenska matura in diferenciacija pouka bi prinesla kakovostnejše delo v manjših skupinah, bolj upoštevala zmožnosti in interese bolj zmožnih dijakov ter dosežke zmožnejših bolje ločevala od dosežkov manj zmožnih. Pretirano poudarjanje, da je slovenščina ne le učni predmet, ampak tudi učni jezik (načelo, vrednota itn.) je v nasprotju s temeljnimi izhodišči razvijanja pismenosti pri vseh predmetih in izven šole, kar s podatki jasno dokazuje tudi mednarodna raziskava PISA.

6. Spremeniti bi bilo treba ustni del mature, ki je v sedanji različici predvsem ustno spraševanje; razmisliti bi bilo treba o možnostih samostojnega govornega nastopa na književno

temo in kriterijih za njegovo vrednotenje: inovativnost izbire teme, izčrpnost njene predstavitve in jezikovna pravilnost oz. ustreznost govornega nastopa. S tem bi se odprle možnosti za aktualizacijo vsebin (vključevanje najsodobnejše književnosti in različnim novih besedilnosti, tudi besedil sodobne glasbe, odlomkov iz predstav ipd.); vse to je tesno povezano s prizadevanji Državne komisije za splošno maturo, ki si že vrsto let prizadeva za spremembo načina vrednotenja internega dela mature, v katerem kandidati izkazujejo bistveno boljše rezultate kot v eksternem delu – a vprašanje je, ali so višji dosežki zares upravičeni in ali je v tej obliki interni del sploh smiseln (Slovenščina v Poročilo 2018: 128).

7. Za nov pristop k izbiri književnih besedil ni treba spreminjati veljavnega učnega načrta, saj ta v opredelitvi predmeta izpostavlja »branje, osebno doživljanje in odprto razumevanje obveznih in prostoizbirnih umetnostnih besedil iz slovenske in prevodne književnosti« (učni načrt: 5), v razdelku vsebinski sklopi (3.2.2) pa podrobno razčlenjuje književni in širši kontekst, pomemben za razvijanje kritičnega oz. poglobljenega literarnega branja tudi z njegovimi vrednotenjskimi razsežnostmi (prim. Krakar Vogel 2004: 24–28, 101–104) ob uporabi problemsko-ustvarjalnih metod (prim. Žbogar 2013: 96–129).

Viri in literatura

Krakar Vogel, Boža, 2006: Teoretična izhodišča. Darinka Ambrož, Boža Krakar Vogel, Brane Šimenc: *Od spisa do eseja*. Ljubljana: DZS. 9–52.

Krakar Vogel, Boža, 2004: *Poglavja iz didaktike književnosti*. Ljubljana: DZS.

Poročilo 2018: *Letno poročilo – splošna matura 2018*. <https://www.ric.si/mma/Letno%20porocilo%20SM%202018%20errata/2018121912215711/> (15. 5. 2019).

Poniž, Denis, 1993: Beseda o eseju. Denis Poniž, Nada Barbarič, Marjan Štrancar: *Esej in šolski esej*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo in šport. 3–13.

Saksida, Igor, 2017: Mednarodna primerljivost in prenova izhodišč maturitetnega šolskega. Tatjana Devjak, Igor Saksida (ur.): *Kakovost in ocenjevanje znanja*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta. 203–219.

Učni načrt 2008: Poznanovič Jezeršek, Mojca idr., 2008: *Učni načrt. Slovenščina: gimnazija: splošna, klasična, strokovna gimnazija: obvezni predmet in matura (560 ur)*. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.

Vprašalnik, 2017: <http://slov.si/doc/vprasalnik_studenti.doc> (15. 5. 2019).

Žbogar, Alenka, 2013: *Iz didaktike slovenščine*. Slavistična knjižnica, 18. Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije.

Boža Krakar Vogel
Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko
boza.krakar@guest.arnes.si

Učni načrt za književni pouk v gimnazijah kot prenova prenovljene prenove

1 Književnodidaktični poudarki

Učni načrti so področje prakse, ki v stik z dijaki prihajajo najmanj neposredno. Dijaki književnost v prvi vrsti sprejemajo od učiteljev, nato iz gradiv, zlasti beril, medtem ko učnega načrta večina niti ne vidi, razen morebiti v prilagoditvi v izpitnem katalogu.

Vseeno pa učni načrt, ki ga dejansko najbolj berejo učitelji, strokovnjaki in raziskovalci, ni le administrativna formalnost. Razumemo ga predvsem kot vsebinsko izhodišče in usmerjevalca procesa, ki oblikuje vsebinske in procesne standarde pouka književnosti v okviru predmeta Slovenščina. Potem ko je v javni razpravi o njih dosežen sorazmeren konsenz, dokument zavezuje celoten krog udeležencev. Da pa bi se učni načrt kakovostno uresničeval, morajo pri njegovih izvajalcih biti izpolnjeni določeni pogoji po načelih, ki jih oblikuje didaktika književnosti:

1.1 Temeljni predmetni cilj književnega pouka (razvijanje literarne zmožnosti) je v gimnaziji dvodelen: a) branje in interpretacija literarnih besedil, b) spoznavanje njihove umeščenosti v kontekst, ki skupaj z besedili tvori literarni sistem.[1]

To pa je za učence najlažje, kadar se sistem predstavlja ob branju in interpretaciji izbranih besedil in po razvojnem principu (»človek biva časovno in lahko nekaj dojema kot smiselno le v tej – linearni – časovnosti«).[2] Torej kot zgodba, v kateri se v besedilo na svoj način vpisujeta avtor in njegova doba, ko se brano besedilo navezuje na prejšnja besedila in napoveduje prihodnja, in pouk omogoča prikaz, da določeno besedilo skozi čas doživlja različna branja in se vključuje v literarno dogajanje.[3] Literarno razvojna razporeditev je pogosta na stopnji, na kateri se v razvoju bralne sposobnosti poglabljajo postopki razumevanja in (primerjalnega, medbesedilnega) vrednotenja. Torej na stopnji, na kateri bralec v skladu s svojo razvojno stopnjo sistematično spoznava literaturo kot celostno avtonomno področje oz. »sistem družbene komunikacije«, torej v srednji šoli.

1.2 Upoštevane morajo biti spoznavne in motivacijske zmožnosti učencev. To pomeni, da se jim prilagajajo pristopi in da se pri izbiranju besedil upošteva ob literarno zgodovinskem tudi recepcijsko načelo. [4]

1.3 Učitelji morajo imeti ustrezno večdimenzionalno kompetentnost (Krakar Vogel 2004).

1.4 O vsem tem razmišljamo pri nas v okviru dveh književnodidaktičnih modelov, ki se ujemata s štirimi bolj parcialnimi v priporočilih *Evropskega literarnega okvira za učitelje* (ELO 2012). V mislih imamo recepcijsko in sistemsko didaktiko književnosti. Psihofizičnemu, socialnemu in bralnemu razvoju učencev primerno se (na učenca osredinjen) pouk po prvem modelu odvija bolj v osnovni šoli, po drugem (osredinjenem na učenca in vsebinski

1 Poleg obeh predmetnih ciljev se pri pouku razvijajo tudi ključne zmožnosti kot čezpredmetni cilji (Jožef Beg 2019).

2 Virk 2007: 158.

3 »Skratka, zdi se, da evolucijski vidik ostaja razmeroma najbolj odporen, najbolj dopolnjevanja zmožen in gibljiv vidik preučevanja literature« (Paternu 1987: 345).

4 Izbor besedil torej vključuje naslednjo ambicijo: »Mladim je treba omogočiti, da tudi sami najdejo kaj zanimivega … vsak dijak dobi priložnost, da predstavi svojo najljubšo knjigo …« (Lešničar 2019). Če pouk književnosti razumemo kot prikaz različnih obrazov književnosti iz sodobnosti in preteklosti, najdejo mesto tudi besedila, kakršna omenja učiteljica v navedenem članku.

sistem) pa v srednjih šolah, najbolj celostno v gimnaziji. Dikcijo poglavitnih ciljev na teh dveh stopnjah povzemamo po ELO 2012.

1.4.1 Za gimnazije se torej predvideva: branje zahtevnih literarnih besedil in zanimanje za literarni kontekst; široka predstava o literaturi iz različnih obdobij, smeri in kultur; široki interesi; zanimanje za estetsko vlogo jezika in poetike različnih avtorjev; vsestransko zgodovinsko in kulturno znanje, ki ga je dijak zmožen uporabljati pri postavljanju prebranega besedila v kontekst; uporaba različnih perspektiv (psihološke, politične, sociološke, filozofske, kulturne itd.) pri branju in interpretaciji besedil.

1.4.2 Za osnovne šole pa: prehod na literaturo za odrasle in zanimanje za literarni kontekst; branje zahtevnostno in žanrsko različnih literarnih del za mladino in odrasle; pogosto izbiranje del z lastnega seznama priljubljenih avtorjev; odprtost za različne teme, npr. zgodovinske, politične, filozofske; zanimanje za časovno, starostno ali etično drugačne značaje; zanimanje za kanonska besedila in avtorje ter teoretična vprašanja.

2 Kaj posodabljati

Pregled naših učnih načrtov za obe stopnji nam pove, da so navedeni cilji v njih načelno upoštevani. »Duh« naših učnih načrtov je torej sodoben in strokovno utemeljen ter primerljiv z mnogimi evropskimi učnimi načrti za gimnazije. To pa ne pomeni, da niso potrebne nekatere vsebinske in didaktične spremembe, ki jih je ugotovila in preverila stroka in praksa:

2.1 Doslednejše formuliranje in razvrščanje poglavitnih književnovzgojnih ciljev po kategorijah zmožnosti: vsebinsko znanje o tekstu in kontekstu (besedila za branje, podatkovno znanje), literarne sposobnosti (taksonomija dejavnosti – procesni cilji) in spodbujanje stališč, vrednot ter dosledno vključevanje čezpredmetnih ciljev – razvijanje iz književnosti izvirajočih ključnih zmožnosti – kulturne, širših socialnih idr. Na podlagi teh načel bi bilo potrebno nadalje preoblikovati tudi podrobnejše operativno procesne cilje.

2.2 Posodobitev literarnih vsebin – premislek o besedilih 20. stoletja za obravnavo pri pouku in domače branje ter vključevanje sodobnih iz 21. stoletja, večja pravičnost do avtoric.

2.2.1 Ohranjanje obveznih enot (literarnega kanona), ob hkratni izbirnosti v dveh smislih: a) za obravnavo obveznega reprezentativnega književnega pojava je ponujenih več besedil, učitelj za skupno obravnavo izbere eno predlagano besedilo; b) uresničevanje izbirnosti preko individualizacije in skupinskega dela: ob »obveznem« besedilu, ki so ga obravnavali skupaj pri pouku, dijaki berejo posamično ali v skupinah še druga ponujena besedila, opisujejo svoje branje in izmenjujejo bralne vtise; skupna šolska interpretacija se širi in nadgrajuje s posamično, ki se dogaja doma in preverja pri pouku.

2.3 Premislek o razmerju med šolsko interpretacijo posameznih besedil in problemskimi obravnavami konteksta (60 % interpretacije besedil, 40 % spoznavanja konteksta) (Kmecl idr. 1973–1974).

2.4 Ohranjanje enakega deleža jezikovnega in literarnega pouka, vendar manj togo kot doslej. Vsebine je mogoče združevati in prepletati, kar lahko bolj kakor učni načrt predvidi učitelj v individualnem letnem delovnem načrtu (ČRUS). Tega mora vsak učitelj narediti sam, glede na svoje dejanske predstave in prioritete ter časovno razporejanje delov procesa. Spodaj podajam izsek iz predloga, ki bo obširneje predstavljen v knjigi *Didaktika književnosti (Učiteljeva priprava na pouk)*.

2.5 K celostnemu posodabljanju sodi tudi izobraževanje učiteljev za izvedbo teh načel pri pouku. To se zdi področje, ki je zdaj najbolj zanemarjeno.

Viri in literatura

Jožef Beg, Jožica, 2019: *Razvijanje ključnih zmožnosti pri pouku književnosti v gimnaziji*. Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije.

Kmecl, Matjaž idr., 1973–1974: O pripravljanju novega srednješolskega učnega načrta za pouk književnosti o njegovi nadaljnji usodi. *Jezik in slovstvo* 3. 100–101.

Krakar Vogel, Boža, 2018: Zunanja diferenciacija književnega pouka v osnovnih in srednjih šolah. *Slovenščina v šoli* 21/1. 2–19.

Lešničar, Tina, 2019: Kdor veliko bere, dobro piše – Kaj morajo ali kaj radi berejo srednješolci ali kam je izginila strast do jezika. *Delo*, 26. 4. 2019.

Literary Framework for Teachers in Secondary Education, (2012). Evropski literarni okvir za učitelje (ELO 2012). <http://www. literaryframework. eu>.

Paternu, Boris, 1987: Pot k dialogu. *Sodobnost* 1987/4. 345.

Učni načrt 2008: Poznanovič Jezeršek, Mojca idr., 2008: *Učni načrt. Slovenščina: gimnazija: splošna, klasična, strokovna gimnazija: obvezni predmet in matura (560 ur).* Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.

Učni načrt 2011: Poznanovič Jezeršek, Mojca idr., 2011: *Učni načrt. Program osnovna šola. Slovenščina.* Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.

Virk, Tomo, 2007: *Primerjalna književnost na prelomu tisočletja*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.

Slovenščina kot drugi jezik in jezik okolja v javni šoli v Sloveniji

Mihaela Knez
Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko, Center za slovenščino kot drugi in tuji jezik
mihaela.knez@ff.uni-lj.si

Priseljenci v slovenskih šolah – od prvih korakov do sistemskih rešitev

Prispevek izpostavlja nekaj pomembnih sprememb na področju jezikovnega vključevanja šolajočih se priseljencev, ki so se v slovenskem šolskem prostoru zgodile v zadnjih letih – izid učnih gradiv za poučevaje slovenščine kot drugega jezika za otroke in mladostnike, sistemsko uvedbo nove oblike poučevanja slovenščine kot drugega jezika na srednješolski in univerzitetni stopnji ter novih, s strani države podprtih oblik izobraževanja za učitelje, ki poučujejo učence priseljence.

Za naslov tega prispevka sem uporabila del naslova, s katerim sem naslovila svoj prispevek v zborniku slavističnega kongresa leta 2010 – Otroci priseljenci v slovenskih šolah – njihovi prvi koraki v slovenščino (Knez 2010). Članek je takrat povzemal spoznanja, ki so bila plod začetnih izkušenj pri učenju slovenščine učencev priseljencev, v njem pa je bilo izpostavljeno naslednje: pomembnost intenzivnega začetnega učenja slovenščine ob vključitvi učenca priseljenca v šolo, vključevanje staršev v proces učenja slovenščine, povezovanje med šolami pri izvedbi pouka, vsebinska prilagojenost pouka učenčevim sporazumevalnim potrebam in njegovi trenutni jezikovni zmožnosti in preverjanje jezikovnega napredka učenca. Ob skorajšnji deseti obletnici tega razmišljanja je smiselno izpostaviti ključne spremembe, ki so se v tem času dogodile na tem področju, in spet podati nekaj misli za naprej.

Razvoj področja je potekal (in še poteka) zlasti v okviru evropskih projektov, ki jih je sofinanciralo Ministrstvo za izobraževanje, znanost in šport in rezultate katerih se je postopoma začelo vključevati tudi v sistemske rešitve. Decembra 2010 se je zaključil ESS projekt Uspešno vključevanje otrok, učencev in dijakov migrantov, v okviru katerega se je poleg novih oblik začetnega učenja slovenščine, učnega gradiva in učnih načrtov za začetno učenje slovenščine kot drugega jezika začel oblikovati tudi celostni pristop vključevanja učencev priseljencev v slovensko šolo.[1] V okviru projekta Razvijamo medkulturnost kot novo obliko sobivanja, ki sta ga koordinirala Osnovna šola Koper in Isa insitut (2013–2015), je potekalo intenzivno usposabljanje učiteljev za delo z učenci priseljenci, nadgrajevanje obstoječih modelov učenja slovenščine, vzpostavil pa se je tudi model multuplikatorja – strokovnega delavca šole, ki skrbi za celostno vključevanje učencev priseljencev v šolsko okolje. V projektu Razvoj učnih gradiv na področju slovenščine kot drugega/tujega jezika skozi izvedbo tečajev za različne ciljne skupine in seminarjev za njihove izvajalce (2015) so bila na Centru za slovenščino kot drugi in tuji jezik pripravljena nova učna gradiva za poučevanje slovenščine kot drugega jezika[2], razvili so tudi standardiziran test iz znanja slovenščine na

1 V projektu je Center za slovenščino kot drugi in tuji jezik razvil 60-urno intenzivno obliko učenja slovenščine za otroke in starše priseljence, pripravil učno gradivo Slika jezika in učne načrte za začetno učenje slovenščine v vrtcu, osnovni in srednji šoli. Na podlagi obstoječih šolskih pravnih podlag je bil Učni načrt za začetni tečaj slovenščine tudi sprejet, drugi učni načrti pa so ostali še nepotrjeni v obliki internega gradiva in se jih je ponovno uporabilo pri izvedbi projekta Izzivi medkulturnega sobivanja. Drugi del projekta je potekal pod vodstvom OŠ Koper in Srednje ekonomske šole Ljubljana, v okviru katerega pa se je začel razvijati celostni pristop pri socialnem vključevanju učencev in dijakov v OŠ in SŠ, pripravljen je bil koncept 20-urne jezikovne pripravljalnice in nadaljevalnice (prim. rezultate projekta v Baloh idr., 2010, Knez, 2009, 2010, 2011).

2 Učbenik in priročnik *Križ kraž*, učbenik in delovni zvezek *Čas za slovenščino 1* in *Čas za slovenščino 2*.

ravni B1.[3] Trenutno sta v teku dva evropska projekta (2016–2021), ki razvijata področje vključevanja priseljencev. Projekt Le z drugimi smo, katerega cilj je usposabljanje šolskih delavcev za delo s priseljenci, izvajata ZRC SAZU in Pedagoški inštitut (prim. prispevek Marjance Ajše Vižintin v tem zborniku), projekt Izzivi medkulturnega sobivanja pa vodita ISA institut in OŠ Koper (prim. prispevek Ane Podvršnik v tem zborniku). Eden od prvih in ključnih rezultatov tega projekta je *Predlog programa dela z otroki priseljenci za področje predšolske vzgoje, osnovnošolskega in srednješolskega izobraževanja*, ki je bil avgusta 2018 predstavljen in izročen ministrici za izobraževanje, znanost in šport. Prinaša vrsto predlogov in napotkov, kako doseči opolnomočenje otrok priseljencev v slovenščini in jih uspešno vključevati v šolsko in širše okolje, usklajeno s predlogom pa je MIZŠ začel predloge uvajati tudi sistemsko. Tako je bil aprila 2018 na podlagi dopolnitev Zakona o gimnazijah in Zakona o poklicnem in strokovnem izobraževanju sprejet Pravilnik o tečaju slovenščine za dijake v srednjih šolah, ki na področju jezikovnega vključevanja dijakov priseljencev prinaša vrsto sprememb glede obsega in oblike začetnega učenja slovenščine ter preverjanja jezikovnega znanja slovenščine. Poleg bistveno povečanega obsega ur učenja slovenščine[4] in nove – intenzivne – oblike učenja (tečaj slovenščine je treba izpeljati v prvem polletju) Pravilnik vključuje tudi sistematično preverjanje (pred)znanja slovenščine kot drugega jezika, ki je usklajeno z opisniki znanja v Skupnem evropskem jezikovnem okviru (SEJO). Dijaki priseljenci, ki se prvič vpisujejo v slovensko srednjo šolo, morajo ob vključitvi opravljati jezikovni preizkus na ravni A2 oziroma šoli predložiti dokazilo, da v znanju slovenščine dosegajo to raven. Za dijake, ki preizkusa ne opravijo, je intenzivni tečaj slovenščine obvezen. Ti po končanem tečaju ponovno opravljajo preizkus. Če so pri tem neuspešni, jim šola omogoči dodatnih 70 ur učenja slovenščine, oz. 35 ur, če so preverjanje opravili pozitivno.

Pravilnik tako v slovenski prostor prinaša pomembno novost, saj potrebno znanje slovenščine kot drugega jezika prvič jasno opredeli in ga tudi usklajuje s Skupnim evropskim jezikovnim okvirom ter v središče načrtovanja pomoči pri učenju slovenščine postavlja dejansko (oz. izkazano) jezikovno zmožnost vsakega posameznega dijaka.

Te spremembe, čeprav zelo dobrodošle, so srednje šole postavile pred velik izziv (prim. članek Janje Florjančič v tem zborniku). Kljub temu da so na šolah v preteklosti že potekali 70-urni tečaji, pa ti kljub priporočilom v Učnem načrtu za tečaj slovenščine za dijake tujce[5], večinoma niso bili izvedeni v intenzivni obliki, prav tako se vstopno in izstopno jezikovno znanje ni vedno sistematično preverjalo, zato je na šolah prihajalo do različnih organizacijskih zadreg. Za učitelje slovenščine je bil večinoma nov tudi način preverjanja in ocenjevanja znanja, kot ga predvideva SEJO, zato je bilo za tiste učitelje, ki so na šolah izvajali preverjanje znanja s pomočjo preizkusa na ravni A2, pripravljeno posebno izobraževanje s tega področja, ki ga je v celoti financiralo Ministrstvo za izobraževanje, znanost in šport[6]. Podobne spremembe (zlasti kar zadeva obseg in intenzivnost tečajev) pričakujemo s spremembo ustreznih pravilnikov v šolskem letu 2019/2010 tudi na področju osnovnega šolstva. Sprememba pravilnikov oz. dopolnitev šolske zakonodaje bo tudi podlaga za sprejetje učnih

3 Leta 2018 je bil test v skladu s Pravilnikom o tečaju slovenščine za dijake v srednjih šolah prirejen za raven A2.

4 Pravilnik namesto dosedanjih 70 ur predvideva 120 ur, če je v tečaj vključenih od 4 do 6 dijakov, 160 ur za od 7 do 12 dijakov oz. dodatnih 15 ur za vsakega dijaka, če je dijakov več kot 12. V primeru, da se v tečaj vključijo manj kot štirje dijaki, je šoli odobrenih 90 ur oziroma se dijake napoti na tečaj slovenščine na drug (bližnji) srednješolski zavod, ki izvaja tečaj.

5 Učni načrt za tečaj slovenščine za dijake tujce (2010) v uvodnih poglavjih izrecno izpostavlja dejavnike, ki močno vplivajo na učinkovitost učne pomoči pri učenju slovenščine (velikost in homogenost skupine, ustrezna časovna umeščenost in strnjenost učenja, skrb za dijakovo motivacijo za učenje), v zaključnih poglavjih pa poudarja pomembnost diagnostičnega preverjanja znanja slovenščine pred, med in po zaključku tečaja.

6 Osemurni seminar so izvedle sodelavke Centra za slovenščino kot drugi in tuji jezik v šestih ponovitvah (3. 4., 5. in 6. julija ter 28. in 29. avgusta 2018), udeležilo pa se ga je več kot 110 srednješolskih učiteljev slovenščine.

načrtov za začetno učenje slovenščine kot drugega jezika v osnovni šoli in drugih sistemskih rešitev (prim. opombo 1).

Ob prizadevanjih na osnovnošolskem in srednješolskem področju so ves čas tekla tudi prizadevanja za sistematično učenje slovenščine kot drugega jezika na univerzitetni stopnji. Tuji študentje, redno vpisani v slovenske študijske programe, namreč do leta 2016 niso imeli možnosti brezplačnega učenja slovenščine. Z letom 2016 pa se je na pobudo Centra za slovenščino kot drugi in tuji jezik vzpostavil lektorat slovenskega jezika (prim. članek Nataše Pirih Svetina v tem zborniku).

Sklep

Področje vključevanja učencev in dijakov priseljencev ter tujih študentov, ki se vključujejo v slovenske študijske programe je torej v zadnjih letih doživelo vrsto sprememb, ki so počasi začele prehajati tudi v sistem. Zagotovo bo v prihodnje treba veliko prizadevanj nameniti v nadgradnjo in izboljšavo novih oblik učenja slovenščine. Z uspešnim začetnim učenjem jezika se razvijanje sporazumevalne zmožnosti ne zaključi, ampak šele začne. Prav tako se kaže velika potreba po opolnomočenju osnovnošolskih, srednješolskih in visokošolskih učiteljev za delo z govorci slovenščine kot drugega jezika. Za konec pa se nam postavlja še eno vprašanje. Ali oz. kako lahko spoznanja, metode in pristopi, ki smo jih učitelji pridobili in razvili v procesu poučevanja slovenščine kot drugega jezika, obogatijo tudi pouk slovenščine kot prvega jezika?

Viri in literatura

Baloh, Anton (ur.), 2010: *Uvajanje rešitev s področja vključevanja migrantov v izvedbene kurikule*. Koper: Osnovna šola Koper.

Knez, Mihaela, 2009: Jezikovno vključevanje (in izključevanje) otrok priseljencev. Marko Stabej (ur.): *Infrastruktura slovenščine in slovenistike*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Knez, Mihaela, 2010: Otroci priseljenci v slovenskih šolah – njihovi prvi koraki v slovenščino. Irena Novak Popov (ur.): *Vloge središča: konvergenca regij in kultur*. Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije. 232–333.

Knez, Mihaela, 2012: Za koliko slovenščin(e) je prostora v naši šoli? *Jezik in slovstvo* 57/3–4. 47–62.

Knez, Mihaela, 2016: Jezikovna zmožnost pri otrocih migrantih, vključenih v drugo in tretjo triado slovenskih osnovnih šol. Doktorska disertacija. Mentor Marko Stabej. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko.

Jelen Madruša, Mojca, Majcen, Ivana (ur.), 2018: *Predlog programa dela z otroki priseljenci za področje predšolske vzgoje, osnovnošolskega in srednješolskega izobraževanja*. Ljubljana: ISA institut.

Skupni evropski jezikovni okvir: učenje, poučevanje, ocenjevanje (SEJO), 2011. Ljubljana: Ministrstvo RS za šolstvo in šport, Urad za razvoj šolstva.

Marijanca Ajša Vižintin
Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije
vizintin@zrc-sazu.si

Spremembe v Sloveniji na področju vključevanja otrok priseljencev v 21. stoletju in izzivi za naprej

Prispevek najprej ocenjuje stanje na področju vključevanja otrok priseljencev v Sloveniji s perspektive dveh mednarodnih raziskav (OECD, Mipex). V drugem delu prinaša strnjen pregled razvoja v Sloveniji v zadnjih letih, s poudarkom na sprejetih smernicah in spremembah v zakonodaji. V državi potekata dva petletna nacionalna projekta (Le z drugimi smo, Izzivi medkulturnega sobivanja, oba 2016–2021), izdanega je bilo veliko didaktičnega gradiva za različne starostne stopnje otrok. Nujno potrebne dolgoročne rešitve je treba poiskati na področju organizacije, financiranja in zaposlovanja kadra za izvedbo intenzivnega začetnega tečaja slovenščine ter uvesti študijske predmete, ki razvijajo medkulturno vzgojo in izobraževanje, na pedagoške in filozofske fakultete.

Pri ocenjevanju razvoja na področju vključevanja otrok priseljencev v Sloveniji lahko izhajamo iz izbranih mednarodnih raziskav, npr. OECD (Eris 2011) in MIPEX (Huddleston idr. 2015). Poročilo OECD (The Organisation for Economic Co-operation and Development) za leto 2011 (Eris 2011: 7, 17) za Slovenijo navaja, da imamo v populaciji od 25 do 64 let enega najvišjih deležev ljudi, ki so končali vsaj srednješolsko izobrazbo. Slovenski učenci dosegajo na mednarodnih raziskavah relativno visoke rezultate. Za učence s priseljenskim ozadjem, ki predstavljajo okoli 10 odstotkov slovenske populacije pri 15 letih, je navedeno, da dosegajo nižje rezultate kot učenci z nepriseljenskim ozadjem, poleg tega pa so pogosto vključeni v krajše poklicne srednješolske programe. Poročilo priporoča spodbujanje vključitve otrok priseljencev v predšolsko izobraževanje (s povečano možnostjo dostopa do predšolskega izobraževanja, predvsem s pocenitvijo stroškov), kar pozitivno vpliva na uspešnejše vključevanje v družbo. V predšolski sistem je vključenih 85 % otrok med tretjim in petim letom starosti, do tretjega leta starosti pa 50 % otrok, ugotavlja poročilo, a priporoča znižanje letnih državnih stroškov; tako visoke stroške kot Slovenija imata za predšolsko izobraževanje samo še Islandija in ZDA. Priporočajo tudi boljše informiranje staršev o slovenskem šolskem sistemu, o pravicah in dolžnostih, ter razvoj gradiv in metod za učinkovitejše poučevanje slovenščine kot drugega jezika (Eris 2011: 7, 17).

Mednarodna raziskava MIPEX 2015 (Migrant integration policy index, Huddleston idr. 2015) meri politiko vključevanja v 38 državah. Z uporabo 167 kazalnikov ocenjuje politične in pravne okvire, ki jih ustvarjajo vlade za sodelovanje priseljencev v družbah, in možnosti za pridobivanje državljanstva. Z ocenjevanjem politik in njihove implementacije MIPEX razkriva, ali imajo res vsi prebivalci zagotovljene enakopravne pravice, odgovornosti in možnosti. Izhaja iz osmih področij politik vključevanja. Slovenija se uvršča na 27. mesto med 38 državami. Med ugodnejša področja slovenske vključevalne politike so leta 2014 sodili: združevanje družine (80 %), nediskriminacija (66 %) in prebivanje za daljši čas (61 %), izboljšale so se možnosti za dostop do državljanstva (41 %). Med šibka področja so sodili: dostop do trga dela (38 %), izobraževanje (26 %) in politično udejstvovanje (23 %), najslabše pa je ocenjeno zdravstvo (18 %) (Huddleston idr. 2015). Analiza razmer v Sloveniji navaja, da slovenska vključevalna politika še vedno ustvarja nekaj več ovir kot priložnosti za polno udeležbo priseljencev v družbi. Na področju izobraževanja ocenjuje MIPEX 2015

Slovenijo nizko (26 %), z utemeljitvijo, da se slovenski šolski sistem počasi odziva na posebne potrebe in priložnosti, ki jih vsi priseljenski učenci prinašajo v razred, in z oceno, da je ciljno usmerjena podpora šibka (Huddleston idr. 2015).

Ocenjujem, da se področje vključevanja otrok priseljencev v Sloveniji v 21. stoletju vendarle razvija in napreduje, čeprav imamo še vedno veliko izzivov. Ministrstvo za izobraževanje, znanost in šport Republike Slovenije (MIZŠ) je v sodelovanju z Zavodom RS za šolstvo leta 2007 sprejelo *Strategijo vključevanja otrok, učencev in dijakov migrantov v sistem vzgoje in izobraževanja v Republiki Sloveniji* (2007). Prve *Smernice za izobraževanje otrok tujcev v vrtcih in šolah* so bile izdane leta 2009, kasneje so jih zamenjale dopolnjene in izboljšane *Smernice za vključevanje otrok priseljencev v vrtce in šole* (2011, 2012). Vključevanje otrok priseljencev v slovenski vzgojno-izobraževalni sistem obravnava tudi *Bela knjiga o vzgoji in izobraževanju* (2011). Vendar so to načelni dokumenti s priporočili, zato je toliko bolj pomembno spreminjanje zakonodaje, ki vpliva na vključevanje otrok priseljencev s konkretnimi ukrepi, ter dolgoročni sistemski ukrepi.

Predšolska vzgoja v Sloveniji ni obvezna in je plačljiva, kar kot težavo posebej izpostavlja poročilo OECD (Eric 2011). V slovenske osnovne šole so otroci priseljenci vključeni takoj po vpisu. Na sistemsko podporo zanje ima poleg osnovne šolske zakonodaje pomemben vpliv *Pravilnik o preverjanju in ocenjevanju znanja ter napredovanju učencev v osnovni šoli* (prvič 2008; drugič 2013, 15. člen), ki omogoča dveletno prilagojeno preverjanje in ocenjevanje znanja, izhajajoč iz individualnega programa. V srednjih šolah je prišlo do pomembne spremembe v šolskem letu 2018/2019. S prvim septembrom 2018 je začel veljati nov *Pravilnik o intenzivnem tečaju slovenščine za dijake tujce* (2018), ki določa intenzivni tečaj slovenščine v prvi polovici šolskega leta po vpisu, možnost prilaganja in postopnega ocenjevanja pa omogoča osebni izobraževalni načrt.

Pomembne spremembe so se v letih 2009–2019 zgodile na področju didaktičnih gradiv za poučevanje slovenščine kot drugega jezika. Pred tem je bilo na voljo učno gradivo predvsem za odrasle in za slovenske izseljence, ki v tujini obiskujejo dopolnilni pouk slovenskega jezika in kulture. Zdaj je v knjigarnah na voljo raznoliko didaktično gradivo za različne starostne stopnje otrok priseljencev, ki se v Sloveniji vključujejo v slovenski šolski sistem in se učijo slovenščino kot drugi jezik / jezik okolja. Na spletu so dostopne brezplačne možnosti za učenje slovenščine, npr. Slonline (https://www.slonline.si).

Leta 2016 sta se začela izvajati vzporedno dva petletna nacionalna projekta (2016–2021), ki ju financirata MIZŠ in Evropski socialni sklad. Prvega, ki se imenuje *Le z drugimi smo*, izvajata ZRC SAZU in Pedagoški inštitut. Namenjen je usposabljanju strokovnih in vodstvenih delavk v vzgoji in izobraževanju na področju spoštovanja različnosti in oblikovanja sodelujočih medosebnih in medkulturnih odnosov v šoli in v družbi. Do aprila 2019 je enega od petih 16-urnih seminarjev poslušalo že več kot 5.000 pedagoških delavk (po vrtcih, osnovnih in srednjih šolah, na ljudskih univerzah).[1] Drug projekt se imenuje *Izzivi medkulturnega sobivanja*, izvajata ga ISA institut in OŠ Koper, v konzorcij je povezanih 15 vodilnih vzgojno-izobraževalnih organizacij s 75 sodelujočimi organizacijami.

Pomembni izzivi, s katerimi se bo treba v bližnji prihodnosti soočiti, so: oblika, čas trajanje in financiranje intenzivnega začetnega tečaja slovenščine (v dopoldanskem času, med poukom); stabilno zaposlovanje in financiranje učiteljev, ki so v podporo pri vključevanju novih otrok priseljencev v začetnem obdobju; razvoj medkulturne zmožnosti zdajšnjih in

1 V projektu *Le z drugimi smo* (2016–2021) se brezplačno izvaja pet 16-urnih seminarjev: 1. Živeti raznolikost: vključevanje priseljencev, slovenščina in medkulturni dialog, 2. Ničelna toleranca do nasilja, 3. Spoštljiva komunikacija in reševanje konfliktov, 4. Izzivi sodobne družbe in šole, 5. Medkulturni odnosi in integracija. Projekt *Le z drugimi smo* vodi Marina Lukšič Hacin, koordinira Marijanca Ajša Vižintin. Izvaja se po vseh slovenskih regijah in v zamejstvu, in sicer na regijskih usposabljanjih (enkrat mesečno), nacionalnih usposabljanjih v Ljubljani, po naročilu v kolektivih vzgojiteljskih/učiteljskih/profesorskih zborov ter v 90 vzgojno-izobraževalnih organizacijah, vpetih v projekt *Izzivi medkulturnega sobivanja* (Le z drugimi smo (2016–2021), <https://lezdrugimismo.si/sl>).

bodočih pedagoških delavk v obliki stalnih usposabljanj, predvsem pa uvajanje tematskih predmetov – za vključevanje, razvoj medkulturne vzgoje in izobraževanja (Vižintin 2017) – na univerze, ki izobražujejo bodoče pedagoške delavke, delavce, torej preseganje začasnih, projektnih rešitev.

Viri in literatura

Bela knjiga o vzgoji in izobraževanju v Republiki Sloveniji, 2011. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.

Eris, Mehmet, 2011: Improving Educational Outcomes in Slovenia. OECD Economics Department Working Papers, No. 915. OECD Publishing. <https://www.oecd-ilibrary.org/economics/improving-educational-outcomes-in-slovenia_5kg0prg9b1g8-en> (7. 5. 2019).

Huddleston, Thomas, Bilgili, Özge, Joki, Anne-Linde, 2015: Migrant Integration Policy Index III (Mipex III). Bruselj: British Council: Migration Policy Group.

Izzivi medkulturnega sobivanja, 2016–2021. <http://www.medkulturnost.si/> (7. 5. 2019).

Le z drugimi smo, 2016–2021) <https://lezdrugimismo.si/sl> (7. 5. 2019).

Pravilnik o preverjanju in ocenjevanju znanja ter napredovanju učencev v osnovni šoli, 2008. *Uradni list Republike Slovenije* 73/2008.

Pravilnik o preverjanju in ocenjevanju znanja ter napredovanju učencev v osnovni šoli, 2013. *Uradni list Republike Slovenije* 52/13.

Pravilnik o tečaju slovenščine za dijake v srednjih šolah. *Uradni list Republike Slovenije* 30/18.

Slonline: Slovene learning online. <https://www.slonline.si> (7. 5. 2019).

Smernice za izobraževanje otrok priseljencev v vrtce in šole, 2011, 2012: Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.

Strategija vključevanja otrok, učencev in dijakov migrantov v sistem vzgoje in izobraževanja v Republiki Sloveniji, 2007. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport Republike Slovenije.

Vižintin, Marijanca Ajša, 2017: *Medkulturna vzgoja in izobraževanje: vključevanje otrok priseljencev*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.

Ana Podvršnik
Osnovna šola Trzin
annakotnik@gmail.com

Delo z otroki priseljenci v okviru projekta *Izzivi medkulturnega sobivanja*

Prispevek na kratko obravnava delo z otroki priseljenci in njihovimi družinami v okviru projekta Izzivi medkulturnega sobivanja*. Ker se v zadnjih letih povečuje število priseljenih otrok v slovenske vzgojno-izobraževalne ustanove, so strokovni delavci postavljeni pred velike izzive. V projekt smo na podlagi izkušenj pripravili predlog programa vključevanja otrok, učencev in dijakov v vrtce, osnovne ter srednje šole.*

1 Otroci priseljenci v slovenskih vzgojno-izobraževalnih zavodih

V slovenske vzgojno-izobraževalne zavode se zadnje desetletje vpisuje vedno večje število otrok, učencev in dijakov priseljencev, ki jim slovenščina ni materni jezik. Poleg jezikovne raznolikosti je potrebno upoštevati tudi drugačno kulturo, ki jo gojijo, in individualne zgodbe ter izkušnje, ki jih s sabo prinašajo otroci priseljenci. Porast števila priseljencev v razredih, jezikovna in kulturna raznolikost predstavljajo strokovnim delavcem slovenskih šol velik izziv, saj se srečujejo z vprašanji, kako učence in dijake čim hitreje in čim uspešneje vključiti v naš šolski sistem. Odgovore na ta vprašanja se trudimo izoblikovati na projektu Izzivi medkulturnega sobivanja.

1.1 Projekt Izzivi medkulturnega sobivanja

Projekt se v letošnjem šolskem letu izvaja že tretje leto, potekal pa bo do avgusta 2021. Po celotni Sloveniji je razporejena mreža 15 konzorcijskih šol, na katerih so zaposleni multiplikatorji, ki v konzorciju in sodelujočih zavodih izvajajo številne aktivnosti tako za otroke priseljence kot njihove starše. Poleg neposrednega dela s priseljenimi družinami multiplikatorji skrbijo tudi za strokovno usposabljanje strokovnih delavcev. V okviru projekta je nastal predlog programa dela z otroki priseljenci za področje predšolske vzgoje, osnovnošolskega in srednješolskega izobraževanja.

1.2 Začetni pouk slovenščine v osnovni in srednji šoli

Učenje jezika je proces, ki se ne zgodi kar čez noč. Vsekakor pa je znanje jezika predpogoj, da so otroci priseljenci lahko uspešni pri šolskem delu. Izkušnje multiplikatorjev so pokazale, da dosegajo otroci, ki se jezika učijo v intenzivni in strnjeni obliki, bistveno boljše rezultate kot tisti, ki se jezika učijo v razpršenih urah, morda dvakrat ali trikrat tedensko. Predlog programa je, da se na šolah oblikujejo čim bolj homogene skupine, v katerih bodo imeli posamezniki čim večje možnosti za jezikovni napredek. Pri sestavi skupine je potrebno upoštevati jezikovno skupino (slovanski, neslovanski jeziki) in starost otrok. Število ur, ki je namenjeno začetnemu učenju slovenskega jezika, je odvisno od števila učencev v skupini, giblje pa se od 120 ur do 180 ur. Cilj intenzivnega tečaja je učence in dijake čim hitreje usposobiti za začetno sporazumevanje v slovenskem jeziku in jih pripraviti za aktivno sodelovanje pri pouku. Temu primeren je tudi izbor tem, ki jih izvajamo pri začetnem učenju jezika[1]: identiteta in družina, številke, barve in oblike, vsakdan, prosti čas, šola in pouk … Pri

1 Učni načrt za začetno učenje slovenščine kot drugega jezika, ki ga je pripravil Center za slovenščino kot drugi in tuji jezik (Knez idr. 2010, interno gradivo).

izvajanju začetnega pouka si multiplikatorji pomagajo z že obstoječimi gradivi, kot je npr. Čas za slovenščino 1, 2, Slika jezika, nekatera gradiva pa pripravijo sami. Zelo pomembno je, da so ure premišljeno načrtovane, da so otroci pri urah čim bolj aktivni, učitelji pa dosledni in natančni. Seveda pa se je potrebno zavedati, da je hitrost in uspešnost usvajanja jezika odvisna od številnih dejavnikov, tako notranjih kot zunanjih.

2 Druge aktivnosti programa SIMS pri delu z otroki priseljenci

Poleg začetnega poučevanja slovenščine v projektu izvajamo številne druge aktivnosti, saj se zavedamo, da bo pri pouku uspešen samo tisti posameznik, ki se bo počutil sprejetega in del razreda. Na začetku šolskega leta se za otroke in njihove starše pripravi dobrodošlica, na kateri se predstavijo šolska pravila, razkažejo se šolski prostori, predstavijo se razredniki ter se podajo vse pomembne informacije za prvi šolski dan. Ko otroci začnejo aktivno sodelovati pri pouku, se jim nudi podpora pri učenju. Zelo pomembno je, da se spremlja njihov napredek, zato se za vsakega posameznika pripravi individualni načrt aktivnosti v osnovni šoli in osebni izobraževalni načrt za dijake v srednji šoli. Ker je »učitelj most med učenci, med kulturo večine in kulturo manjšine« (Resman, 2003, 71), se izvajajo tudi razne medkulturne delavnice in dejavnosti za ohranjanje maternih jezikov in kulture otrok priseljencev. Med počitnicami se organizirajo razne prostočasne in počitniške aktivnosti, kjer se lahko otroci na neformalen način učijo slovenskega jezika.

3 Zaključek

»Vzgojno-izobraževalni sistem igra eno ključnih vlog v procesu integracije migrantskih otrok, saj je šola prostor, kjer se poleg posredovanja znanja odvija tudi proces socializacije.« (Bešter in Medvešek, 2010, str. 205). Šola je vzgojno-izobraževalna ustanova, zato je pomembno, da se otroke vzgaja v duhu strpnosti, sprejemanju drugačnosti in se jih nagovarja k medkulturnemu dialogu.

Literatura

Projekt Izzivi medkulturnega sobivanja, 2018. *Predlog programa dela z otroki priseljenci za področje predšolske vzgoje, osnovnošolskega in srednješolskega izobraževanja.* Ljubljana: ISA institut.

Resman, Metod, 2003: Integracija med zamislijo in uresničevanjem. *Sodobna pedagogika* 2003.

Medvešek, Mojca, Bešter, Romana (ur.), 2010: *Državljani tretjih držav ali tretjerazredni državljani?* Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.

Janja Florjančič
Šolski center Novo mesto, Srednja zdravstvena in kemijska šola
janja.florjancic@sc-nm.si

Strah pred novim in drugačnim

Prispevek prikazuje razmišljanje in spoprijemanje srednješolskih učiteljev slovenščine s tečajem slovenščine za dijake, katerih materni jezik ni slovenski ali niso obiskovali osnovnošolskega izobraževanja v Republiki Sloveniji, ki je s šolskim letom 2018/2019 postal obvezen, izvajati pa ga morajo učitelji slovenščine posameznih šol.

1 Uvod

Moja prva izkušnja s poučevanjem priseljencev sega v čas vojne v Bosni, ko sem kot študentka hodila v begunski tabor ter preko igre in različnih zgodb učila otroke slovenščino. To učenje je bilo učenje z igro, pogovorom in na koncu ni bilo ocenjevanja, ni bilo mature.

Naslednji stik s priseljenci je bil stik s priseljenskimi dijaki v srednji šoli, kjer sem in seveda še vedno vsako leto poučujem »kakšnega« tujca, le da jih je iz leta v leto v posameznem oddelku več. Morda je sreča, da na našo šolo prihajajo dijaki tujci iz slovansko govorečega področja bivše Jugoslavije, predvsem iz Bosne. Je pa res, da prihajajo brez kakršnega koli predznanja slovenščine. To pomeni, da ne znajo in ne razumejo slovensko. Pri komunikaciji jih rešuje sorodnost in podobnost obeh jezikov in seveda fleksibilnost učiteljev, kako oz. na kakšen način pomagati in motivirati dijaka. Dobro je, če dijak priseljenec pri urah slovenščine sedi poleg slovensko govorečega dijaka ali dijaka, ki že zna slovensko. Veliko mora pisati in prepisovati ter napisano popravljati. Tudi branje krajših besedil, pravljic ali otroških slikanic, je dobrodošlo. Kljub vsemu pa imajo bosansko govoreči dijaki težave pri interpretacijah, oblikoslovju in skladnji, medtem ko se snov književnosti brez večjih težav naučijo. V treh oz. štirih letih pa jim uspe toliko usvojiti jezik, da opravijo zaključni izpit ali poklicno maturo.

2 Tečaj slovenščine

Ko si postavljen pred dejstvo, da bo treba poleg rednega dela, ki ga opravljaš kot učitelj slovenščine na šoli, poučevati tudi v tečaju slovenščine za dijake, katerih materni jezik ni slovenski, je prva reakcija strah – kako, kje naj začnem, kako razložim … Izobraževanje učiteljev je seveda več kot dobrodošlo, vendar pa vedno manjka praksa, izkušenjski del učiteljev praktikov iz šole. Menim, da je poučevanje na tečajih, ki so organizirani izven šolskih klopi, drugačno, saj te tečaje obiskujejo ljudje zaradi različnih osebnih vzgibov. V srednji šoli pa so dijaki na nek način prisiljeni v ta tečaj. Težko je zanje – ravnokar so se priselili, novo je okolje, šola, sošolci, nimajo prijateljev, starši nekaterih so ostali v rojstnem kraju, tu so sami … Poleg rednega pouka, ki traja sedem ali celo osem ur, morajo obiskovati še tečaj, ki naj bi bil deveto in deseto uro in to vsak dan. Torej ob natrpanem dopoldnevu, ko se trudijo, da bi sledili razlagi v njim tujem jeziku, se morajo po pouku spoprijeti še z učenjem tega tujega jezika.

S kolegicami v aktivu smo se odločile, da v letošnjem šolskem letu vse poučujemo v tečaju za tujce in da si bomo delo razdelile enakovredno. V aktivu nas je sedem, torej je vsaka izmed nas poučevala dijake 23 ur, in sicer med malico, našimi prostimi urami, ko so redne ure odpadale zaradi oddelkov, ki so odhajali na praktično usposabljanje k delodajalcem. Dijaki tujci so bili opravičeno odsotni od pouka, saj je bilo obiskovanje tečaja prioriteta.

V skupino, ki smo jo poučevale, je bilo vključenih deset dijakov, ki so po prvem preizkusu dosegli najboljše rezultate, a niso opravili testa na osnovni ravni. Dijaki so bili dijaki naše šole in njihov materni jezik je bosanščina. Na ure tečaja so prihajali motivirani, pri urah so sodelovali in se odzivali ter primerjali materni jezik s slovenščino. Še posebno jim je bilo všeč, da so lahko mene česa naučili, me kdaj dopolnili in popravili, če sem jim skušala kaj razložiti v njihovem jeziku. Prednost vidim v tem, da sem se v osnovni šoli učila »srbohrvaščino« in da sem na fakulteti obiskovala »srbohrvaški« lektorat. Torej mi njihov materni jezik ni popolnoma tuj. Proti koncu tečaja so kolegice opažale, da dijakom motivacija za učenje pada, da bi raje bili na športnih in/ali kulturnih dejavnostih, da imajo veliko dela z ostalimi predmeti, pridobivanjem ocen, popravljanjem negativnih ocen …

Dijaki so po opravljenem tečaju pisali test in vsi iz naše skupine so ga opravili. Popravljale oz. ocenjevale so ga kolegice, ki teh dijakov niso poučevale, torej je bilo ocenjevanje resnično objektivno. Pojavlja pa se vprašanje, ali je znanje na ravni A2 dovolj, da dijak lahko sledi pouku, strokovnim predmetom in ali je dovolj, da bere in razume besedila, da piše interpretacije … Torej, ali je to pridobljeno znanje res tisto znanje, ki bo dijaku omogočilo normalen študij in prehod v višji letnik.

3 Zaključek

Glede na cilje, ki naj bi jih dosegli s tečajem, menim, da je tečaj tako za dijake kot učitelje naporen. Slediti rednemu pouku v tujem jeziku in se učiti tujega jezika, spoznavati navade in kulturo, je zelo zahtevno, zato bi bilo potrebno organizirati tečaj pred vstopom v srednješolsko okolje.

Nataša Pirih Svetina
Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko, Center za slovenščino kot drugi in tuji jezik
natasa.pirih-svetina@ff.uni-lj.si

Slovenščina za tujce na slovenski javni univerzi

Prispevek naslavlja vprašanje pouka slovenščine v slovenskem visokošolskem prostoru, natančneje na Univerzi v Ljubljani. Na hitro povzame novejšo zgodovino dogajanja na tem področju, predstavi sedanje stanje ter vizijo razvoja v bližnji prihodnosti.

Na Univerzi v Ljubljani (v nadaljevanju UL) sega organizirana ponudba učenja slovenščine za tujce v 60. leta 20. stoletja. V okviru Oddelka za slovenistiko je vsaj od leta 1968 dalje deloval lektorat slovenščine za tujce, ki ga je vodila Hermina Jug Kranjec. Za tuje študente UL, ki so prihajali na študij v Slovenijo predvsem iz neuvrščenih držav, je bilo pred začetkom študija organizirano učenje slovenščine.[1] Ob koncu 80-ih in v začetku 90-ih let je bila nato vzpostavljena Celoletna šola slovenskega jezika, ki je omogočala intenzivno učenje slovenščine in v katero so bili s štipendijami vključeni bodoči študenti UL. Po letu 2000 je UL uvedla dokazilo o znanju slovenščine kot pogoj za vpis študentov, ki se niso šolali v slovenščini oz. niso imeli opravljene mature iz slovenščine. S študijskim letom 2003/04 je ta pogoj omilila z zahtevo, da potrdilo o doseženem znanju slovenščine zadostuje kot pogoj za vpis v drugi letnik univerzitetnega študija (Ferbežar, Pirih Svetina 2004). Ta podatek priča o tem, da je bilo na UL zaznano večje število študentov, za katere se je predvidevalo, da slovenščine ne znajo dovolj, da bi lahko sledili študijskemu procesu v slovenščini oz. da bi ga lahko uspešno zaključili. Pogoji glede znanja slovenščine za študijske potrebe so se spremenili z bolonjsko reformo. Ta predvideva, da morajo biti vsi študijski pogoji znotraj študijskega programa, med njimi tudi znanje slovenščine. Univerza pri postavljanju pogojev v zvezi z znanjem slovenščine ni bila več enotna. Z leti se je nato postopno povečevalo število fakultet in programov, ki so kot enega od vstopnih pogojev postavili znanje slovenščine na ravni B2, povečeval pa se je tudi pritisk in težnje po odpravi člena Zakona o visokem šolstvu, ki predvideva, da je učni jezik na javni univerzi v Sloveniji slovenski (z določenimi, zakonsko predvidenimi izjemami). Vzporedno s tem so potekali bolj umirjeni boji za omogočanje pravice do učenja slovenščine tistim študentom, ki slovensko niso znali, so si pa želeli študirati na slovenski javni univerzi in v slovenskem jeziku. Na Filozofski fakulteti (FF), kjer so tovrstni programi nekdaj že imeli domovinsko pravico, so v času akreditacije prvostopenjskih slovenističnih programov bili pripravljeni učni načrti za izvedbo lektoratov slovenščine kot tujega jezika, namenjenih tujim študentom. Pobuda je nastala na podlagi izkušenj, ki so jih imeli sodelavci Centra za slovenščino pri organizaciji tečajev, na katere se je prijavljalo vedno več študentov, za katere redni in plačljivi tečaji niso bili najboljša rešitev.[2] Glede vsebine poučevanja ni bilo dilem, zapletalo pa se je z možnostmi financiranja, zato programi precej časa niso bili akreditirani. FF je v času vzpostavljanja rednega pouka slovenščine, namenjenega

1 Arhiv Republike Slovenije hrani arhivsko gradivo o tujih študentih Slovenije; ker gre za osebne podatke študentov, gradivo do leta 2078 ni javno dostopno. Arhiv je gradivo prejel od predhodnikov sedanjega Ministrstva za izobraževanje, znanost in šport; šlo je za različne politično-organizacijske strukture, ki so med drugim skrbele za mednarodno znanstveno in tehnično sodelovanje; začetek delovanja sega v leto 1952, zadnja teh ustanov je bila ukinjena leta 1991. Eno od poimenovanj je bilo Zavod za mednarodno znanstveno in tehnično sodelovanje Socialistične republike Slovenije, ki je bil bolj znan s kratičnim poimenovanjem ZAMTES. <http://arsq.gov.si/Query/detail.aspx?ID=25503> (8. 5. 2019).

2 Osebna korespondenca avtorice s takratnim vodstvom Filozofske fakultete.

tujim študentom, zamenjala štiri vodstva. Predmeti so bili akreditirani leta 2013 in v poletnem semestru študijskega leta 2013/14 se je začela pilotna izvedba predmeta *Slovenščina kot tuji jezik – lektorat 1*. Kljub temu, da financiranje ni bilo dorečeno, se je lektorat izvajal. V začetku maja 2016 je MIZŠ na Brdu pri Kranju organiziral mednarodni posvet *Vključenost priseljencev v vzgojno-izobraževalni sistem RS*.[3] Ena od tem je bila tudi vključevanje tujih študentov v univerzitetni študij. V njenem okviru je avtorica tega prispevka predstavila svoje pozitivne izkušnje s poučevanjem slovenščine za tuje študente. Le teden dni kasneje je bila nato povabljena na razpravo, ki jo je MIZŠ organiziral s predstavniki vseh treh slovenskih javnih univerz na temo načrtovanega instrumenta s področja internacionalizacije visokega šolstva. Vabilo na razpravo je predvidelo uvajalni tečaj za tuje študente (in učitelje), ki naj bi vključeval učenje slovenskega jezika in kulture, predstavitev življenja in študija v Sloveniji ter pripravljalni tečaj iz posameznih predmetov.[4] Ti elementi so bili kasneje vključeni v dokument *Strategija internacionalizacije slovenskega visokega šolstva 2016–2020*. Ko je bil objavljen razpis projekta *Izboljšanje procesov internacionalizacije slovenskega visokega šolstva 2016–2017* je bila UL nanj pripravljena – Center za slovenščino je imel za seboj že več desetletij uspešne prakse organizacije in izvedbe tečajev za tujce, poleg tega tudi že šest semestrov lektorata slovenščine za tuje redne študente ter pripravljen program dodatnih vsebin – s področja integracije in kulture. Služba za internacionalizacijo, ki je bila malo pred tem ustanovljena na rektoratu UL, je združila moči s Centrom za slovenščino ter se uspešno prijavila na razpis. V času trajanja projekta, od novembra 2016 do novembra 2017, se je slovenščino učilo 200 študentov.[5] Po koncu projekta se je UL odločila, da Leto plus, to je ime, ki se je prijelo uspešno izvedenega pripravljalnega modula, vključi v svoje redne dejavnosti. Za izvedbo Leta plus je v letih od 2017 do 2020 namenila sredstva iz razvojnega stebra financiranja in s tem programu zagotovila vsaj začasno redno in stabilno financiranje, ki omogoča tudi razvojno dejavnost. Študijsko leto 2017/18 je bilo tako zaključeno ob eni redni zaposlitvi na mestu učitelja lektorja za slovenski jezik in polovični zaposlitvi administrativne delavke ter desetih honorarnih sodelavcev, učiteljev slovenščine kot tujega jezika, ki so si v istem študijskem letu tudi pridobili ustrezni habilitacijski naziv. V študijskem letu 2017/18 se je slovenščino v okviru Leta plus učilo že 320 študentov, v letu 2018/19 pa je bilo zabeleženih 420 prijav. Leto plus tujim študentom, ki so se prijavili na študij na UL, omogoča brezplačno učenje slovenščine v prvem letu njihovega študija in bivanja v Sloveniji. To pomeni, da se študenti, ki so redno vpisani v študijske programe na različnih članicah UL, hkrati s študijskimi obveznostmi na svojih programih intenzivno učijo tudi slovenščino. Učenje slovenščine je ponujeno v obliki podpornega učenja, ki študente pripravlja na samostojni študij v slovenščini. Del pouka poskušamo organizirati tudi glede na posebne interese študentov posameznih študijskih programov in smeri, npr. tehnično, humanistično, naravoslovno ipd. Na ta način se v slovenistiki uveljavlja novo področje slovenščine, in sicer kot tujega jezika posameznih strok (ang. *language for specific purposes*).[6] Učenje slovenščine bo v prihodnje še okrepljeno z dodatnimi vsebinami. Študentom, prijavljenim v program, bomo omogočili začetno učenje slovenščine že pred prihodom v Slovenijo in začetkom študija – s pomočjo interaktivnega spletnega tečaja (SLONLINE). Učenje slovenščine za tuje študente bo v prihodnosti še bolj podprto z rabo informacijsko-komunikacijske tehnologije, saj je v pripravi posebna spletna učilnica z gradivi, namenjenimi prav tej populaciji. Ne nameravamo

3 *Mednarodni posvet Vključenost priseljencev v vzgojno-izobraževalni sistem Republike Slovenije*, zbornik povzetkov. Ljubljana: Zavod za šolstvo RS, 2016.

4 Vabilo na razpravo, hranjeno v zasebnem arhivu avtorice.

5 V istem obdobju je Center organiziral tudi tečaje za tuje študente na izmenjavi na UL, tudi njih je bilo po podatkih iz Letnega poročila CSDTJ za leto 2017 približno 200, kar skupaj pomeni 400 tujih študentov, učečih se slovenščine na Univerzi v Ljubljani v enem študijskem letu.

6 Sodelavke programa smo bile zaradi te svoje dejavnosti že povabljene k sodelovanju v Društvu slovenskih učiteljev tujih strokovnih jezikov.

pa zanemariti tudi raziskovalnega dela. Na podlagi izkušenj s korpusom KUST (Stritar 2012) je v pripravi korpus besedil učečih se slovenščine kot tujega jezika, ki bo predstavljal pomembno izhodišče za nadaljnje raziskave procesov učenja slovenščine kot tujega jezika, hkrati pa tudi prispeval osnovo za pripravo novih didaktičnih gradiv ter za nadgradnjo in razvoj programa.

Viri in literatura

Arhiv: Ministrstvo za izobraževanje, znanost in šport. <http://arsq.gov.si/Query/detail.aspx?ID=25503>.

Aškerc Venigar, Katarina, Flander, Alenka (ur.), 2018: *Strategija internacionalizacije slovenskega visokega šolstva 2016–2020*.

Ferbežar, Ina, Pirih Svetina, Nataša, 2004: Certificiranje slovenščine kot drugega/tujega jezika – zgodovina in perspektive. *Jezik in slovstvo* 49/3–4. 17–33.

Letno poročilo Centra za slovenščino. <https://centerslo.si/knjige/letna-porocila>.

Letno poročilo Univerze v Ljubljani 2018. <https://www.uni-lj.si/o_univerzi_v_ljubljani/organizacija__pravilniki_in_porocila/poslovno_financno_in_letno_porocilo_ter_program_dela>.

Stritar, Mojca, 2012: *Korpusi usvajanja tujega jezika*. Zbirka Slavistična knjižnica, 17. Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije.

Slovenski jezik v visokem šolstvu ob 100. obletnici Univerze v Ljubljani

Zoran Božič
Šolski center Nova Gorica
zoran.bozic@guest.arnes.si

Bomo s samostojno državo izgubili svoj učni jezik? (pobuda za oceno ustavnosti 8. člena Zakona o visokem šolstvu)

Primož Trubar, France Prešeren in Ivan Cankar, trije velikani slovenskega jezika in književnosti, najbrž niso niti sanjali o samostojni državi. Ker smo bili maloštevilni, ker so nas obkrožali večji in močnejši narodi in ker nismo imeli dovolj ozaveščenega zgornjega družbenega sloja, ki bi to izpeljal. Hoteli so samo prostor pod soncem, na katerem bi živeli kot Slovenci, se razvijali kot Slovenci in uveljavljali kot Slovenci. In ta prostor na sončni strani Alp bi upravičeno imenovali domovina.

In vendar smo jo pred tremi desetletji dobili. Samostojno državo namreč. Zaradi mednarodnega spleta okoliščin, predvsem pa zaradi naše tedanje enotnosti, upornosti in prepričanja, da nam bo v novih državnih okvirih vsem bolje. Danes bi bili lahko ponosni na državo, v kateri bi slovenski jezik, ta temelj narodne istovetnosti in državne samobitnosti, vsakodnevno izpričeval svojo življenjsko moč in kljub samo dvema milijonoma in pol govorcev tudi polno enakovrednost. Bi bili, če bi imeli pravo narodno zavest in ponos in odgovornost.

V tej naši ljubi državi, ki jo vse manj čutimo kot domovino, so ljudje, tudi zelo izobraženi in razgledani, ki trdijo, da je uporaba slovenščine pri vpetosti v mednarodno okolje, v svetovni preplet znanosti in izobraževanja zgolj tujek, nepotrebna ovira, ki onemogoča ustrezno mednarodno povezovanje in doseganje vrhunske raziskovalne kakovosti. Da ni dovolj, da naše vrhunske znanstvene članke in razprave in monografije prevajamo v tuje jezike in jih posredujemo v objavo v tujino ali da jih prosto dostopne objavljamo na znanstvenih spletiščih, kot sta Academia.edu ali Researchgate. S podporo ministrstva za izobraževanje trdijo, da je za zagotovitev mednarodne pretočnosti in konkurenčnosti treba tudi predavati v tujem jeziku (beri: angleščini).

Zato se vsakodnevno in vedno bolj pogosto dogaja, da Slovenec Slovencu na slovenski državni univerzi predava v angleščini, da ima slovenski doktorand zagovor doktorskega dela pred slovensko komisijo v angleščini, da ima mednarodno uveljavljeni Slovenec zahvalni nagovor pred slovenskim poslušalstvom v angleščini. V tem primeru ne gre samo za zaničevanje maternega jezika, ki po Koseskem vodi v podleganje tujčevi peti, gre za mnogo več: za neposredno kršitev tretjega in petega ter enajstega člena slovenske ustave.

Tisti slovenisti in drugi domoljubi, ki so se v zadnjih letih zaradi občutka ogroženosti oglašali v javnosti, so prepričljivo pokazali in dokazali, da takšno širjenje popreprostene angleščine kot učnega jezika vprašljive kakovosti nujno vodi v osiromašenje poučevalne ravni našega visokošolskega prostora, v zanemarjanje slovenščine kot razvitega znanstvenega jezika in posledično v zmanjševanje vloge, ki jo ima slovenščina kot učni jezik našega osnovnega, srednjega in visokega šolstva nasploh.

Kako bi se lahko končalo takšno poveličevanje tujega in poniževanje domačega jezika, nazorno kaže dogajanje na začetku dvajsetega stoletja, ko smo si Slovenci več desetletij po nastanku zagrebškega vseučilišča prizadevali za univerzo v Ljubljani in sočasno za uvedbo slovenščine kot učnega jezika v srednjih šolah. Dunaj si seveda ni mogel privoščiti krepitve slovenstva na občutljivi železniški povezavi do osrednjega državnega pristanišča, zato so nam cesarsko-kraljevi uradniki ponujali univerzo v Trstu, kjer bi bili Slovenci podrejeni italijanski večini.

Nekateri slovenski poslanci v kranjskem deželnem zboru so bili javno in z uspehom proti uvedbi slovenščine z utemeljitvijo, da samo nemščina kot učni jezik na gimnazijah omogoča našim študentom, da se lahko enakovredno kosajo z drugimi študenti na univerzi na Dunaju. Na prvi pogled zelo prepričljiv argument, ki je posledično ohranjal položaj Slovencev kot manj kulturnega in manjvrednega naroda. Zato so bile idrijska realka leta 1901, postojnska meščanska šola leta 1906 in goriška klasična gimnazija leta 1913 (te so uvedle slovenščino kot učni jezik) zgolj lastovke, ki še niso prinesle pomladi. In če ne bi bilo prve svetovne vojne in razpada črno-žolte monarhije, ne bi pred sto leti dobili ne prve slovenske univerze ne srednješolskega pouka v slovenščini.

Če razmere v kranjskem deželnem zboru prenesemo v današnji čas, si ni težko zamisliti naslednjega razvoja dogodkov: državni zbor sprejme takšne spremembe Zakona o visokem šolstvu, ki bodo omogočale širjenje poučevanja v angleščini na državnih univerzah in postopno prevlado sodobne *lingue france* nad narodnim jezikom – novemu stanju se prilagodijo tudi zahtevnejše srednje šole, ki kot učni jezik uvedejo angleščino – slovenščina izgubi položaj uradnega jezika, Slovenija postane tudi jezikovna kolonija in smo spet v času Franceta Prešerna, ko je bila jezik državnih organov in tudi učni jezik visokega šolstva nemščina. Slovenščina pa govorica nekega zaostalega plemena.

Ta hip se zdi edina varovalka pred tem zelo črnim, a ne nemogočim scenarijem slovenska ustava. Ministrstvo za izobraževanje, ki se je v zvezi s poangleženjem poučevanja odzvalo na protestno javno pismo pesnika Borisa A. Novaka in filozofa Deana Komela, namreč trdi, da uvajanje tujega jezika (beri: angleščine) kot učnega jezika na slovenskih visokih šolah dopušča že Zakon o visokem šolstvu iz leta 1993 in da tega dejstva nikoli ni nihče problematiziral. In ministrstvo ima pri tem celo prav. Sedanji 8. člen tega zakona namreč dopušča pouk v tujem jeziku, če je to določeno s statutom in če se posamezni visokošolski program izvaja tudi v slovenščini.

Sam trdim, da so slednja določila globoko protiustavna in da je stanovska dolžnost Slavističnega društva Slovenije, da se do njih opredeli in da pobudo ali zahtevo za oceno ustavnosti 8. člena zakona o visokem šolstvu. Iz ustave namreč jasno izhaja, da je lahko učni jezik državne visokošolske ustanove edino slovenščina in da lahko samo tisti visokošolski program državne univerze, v katerem poučevanje poteka v slovenščini, daje javnoveljavna potrdila o dokončani izobrazbi.

58. člen ustave sicer določa, da so državne univerze in državne visoke šole avtonomne. Ker jim ustava z zakonom zagotavlja tudi financiranje, je samo po sebi umevno, da se zagotovljena avtonomija nanaša na morebitni politični vpliv drugih državnih ustanov, nikakor pa ne gre za avtonomijo pri izbiri učnega jezika, saj je uporaba slovenščine jasno določena v tretjem, petem in enajstem členu slovenske ustave.

3. člen ustave določa, da je Slovenija država vseh svojih državljank in državljanov ter da slovenska država temelji na trajni in neodtujljivi pravici slovenskega naroda do samoodločbe. Iz njega izhaja, da sta biti državljan in pripadnik naroda dva različna pojma in da smo Slovenci dobili samostojno državo kot pripadniki naroda. Znano je, da narodni jezik ni edina tvorbena prvina narodne zavesti, ampak pri Slovencih je nesporno dejstvo, da je ravno slovenski jezik (seveda tudi v povezavi s slovensko književnostjo) temelj narodne zavesti. Slovenci smo skozi stoletja narodne podrejenosti in kulturne neenakovrednosti gradili prvine državnosti predvsem z ohranjanjem in razvijanjem knjižnega jezika, zato je samostojna država dolžna v polni meri to nadaljevati, tudi s podporo slovenščini kot učnemu jeziku visokega šolstva.

5. člen ustave v prvi povedi prvega odstavka določa, da država na svojem ozemlju varuje človekove pravice in temeljne svoboščine. Ko smo si pred tremi desetletji končno izborili samostojno državo, za katero je bil pravna podlaga izjemno uspešno in prepričljivo izpeljan plebiscit, je bilo tudi z novo ustavo zagotovljeno, da bo država najprej varovala človekove pravice in svoboščine pripadnikov slovenskega naroda (to izhaja iz druge povedi prvega

odstavka, ki se nanaša na pravice pripadnikov italijanske in madžarske narodne skupnosti). Temeljna človekova pravica in svoboščina pripadnika slovenskega naroda pa je glede na 3. in 5. člen ustave nedvomno tudi to, da v celotnem trajanju rednega izobraževanja, torej tudi na visokošolski ravni, obiskuje pouk in predavanja s slovenščino kot učnim jezikom.

11. člen ustave določa, da je uradni jezik v Sloveniji slovenščina. Vemo, da je po svetu veliko držav, v katerih je več uradnih jezikov (v Singapurju npr. štirje, tudi angleščina). Slovenska ustava je tukaj povsem jasna in ne dopušča nobene izjeme, razen na območjih narodnih skupnosti, kjer sta uradna jezika poleg slovenščine tudi italijanščina oziroma madžarščina. Angleščina pač ne. Sestavljavci ustave so se očitno jasno zavedali, da je to določilo ključno za razvoj in obstoj slovenske države. Ker je torej po ustavi edini uradni jezik na območju Maribora in Ljubljane slovenščina (v Kopru pa seveda tudi italijanščina), je uvajanje angleščine kot učnega jezika na treh slovenskih državnih univerzah protiustavno. Kot so protiustavna tudi tista določila 8. člena Zakona o visokem šolstvu, ki pod določenimi pogoji dopuščajo uvedbo tujega jezika kot učnega jezika na državnih visokih šolah.

Na koncu ponovno opozarjam na stanovsko in narodnoohranitveno dolžnost Slavističnega društva Slovenije, da stori vse, da se prepreči poangleženje državnega visokega šolstva oziroma širjenje lažne mednarodne pretočnosti in konkurenčnosti z uvajanjem popreprostene angleščine kot učnega jezika vprašljive kakovosti. Pri tem niso potrebna množična taborska zborovanja kot v zaostrenih razmerah Bachovega absolutizma v devetnajstem stoletju niti demonstracije učiteljev, ki so jih med dvema vojnama organizirali v Ljubljani zoper uvajanje srbohrvaščine kot edinega državnega jezika, pač pa zgolj društvena podpora pobudi za oceno ustavnosti 8. člena Zakona o visokem šolstvu.

Silvija Borovnik
Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti
silvija.borovnik@um.si

Slovenščina iz »ognjišča znanosti« – v gnojišče?

Pred letom sem izdala knjigo *Večkulturnost in medkulturnost v slovenski književnosti* (Mednarodna založba Zora, Maribor 2017), v kateri sem v prvem delu pisala o tem, kako so slovenski pisatelji in pisateljice pogosto premišljali o nacionalni usodi in identiteti, zelo intenzivno pa tudi o vprašanjih slovenskega jezika. Iz njihovih razmišljanj izhaja, da se niso zapirali pred svetom, temveč ravno obratno, da so bili na osnovi spoštovanja lastnega jezika in kulture spoznavno radovedni in naklonjeni vsemu, kar je bilo tuje in drugačno. Njihovi nazori so izražali kozmopolitizem, ne pa nacionalizma in ksenofobije, čeprav je morala biti njihova drža pogosto narodnoobrambna. V knjigi sem navajala številne misli o položaju Slovencev v zgodovini, še prav posebno pa tudi njihove misli o maternem jeziku, za katerega tudi sodobni pisatelji in pisateljice menijo, da izraža človekovo osebno identiteto in da je njegova domovina. Pravica do rabe maternega jezika pa je enaka človekovi pravici do pitne vode. Ne želim navajati patetičnih besed, zaradi katerih bi me lahko kdo ponovno pošiljal v 19. stoletje, temveč le povzeti nekaj svojih misli iz časa, ko so zlasti v letu 2016 v javnosti potekale ostre polemike v zvezi z rabo slovenščine na slovenskih univerzah. S svojimi prispevki sem želela pokazati na razliko med lažno in pristno internacionalizacijo v slovenskem univerzitetnem prostoru in opozoriti na načrtovano škodljivo zapostavljanje slovenščine kot učnega jezika na slovenskih univerzah. Nekaj besedil na omenjeno temo najdete tudi v drugem delu moje knjige.

Polemike so se začele v Delu z mojim odzivom na razmišljanje tedanjega rektorja ljubljanske univerze Ivana Svetlika, ki se je ob podpori tedanje ministrice Maje Makovec Brenčič zavzemal za uvajanje univerzitetnih študijskih programov v angleščini, češ da mora biti »znanost internacionalna« (kot da taka že dotlej ne bi bila). V resnici pa je s tedanjo novelo zakona o visokem šolstvu, ki pozneje ni bila sprejeta, šlo za poskus, da bi študijski programi v angleščini nadomestili in izrinili slovenske. Moj članek je nosil naslov *Rektor naj bo varuh, ne grobar slovenščine* (Delo, 23. 5. 2016, str. 5). V njem sem ostro izrazila svoje mnenje, da znanost nikoli ne postane univerzalna z zanikovanjem maternega in državnega jezika. Zapisala sem, da univerzalna postane z mednarodno primerljivimi znanstvenimi deli, ki tako doma kot tudi v tujini nekaj pomenijo. Obenem sem menila, da če bi slovenska država zares želela podpirati slovensko znanost, bi ji morala prvič nameniti več denarja za raziskave, drugič pa sistematično okrepiti prevajanje slovenskih znanstvenih del v tuje jezike. Zapisala sem tudi, da se morajo tuji študenti, ki želijo študirati na naših univerzah, naučiti slovensko – tako kot se morajo naši študenti, ki želijo študirati v tujini, naučiti jezika države gostiteljice. To je navada, ki je razširjena povsod po svetu in ne vem, zakaj bi moralo biti v Sloveniji drugače. Obenem sem opozorila na pravico slovenskih študentov, da na vseh stopnjah izobraževanja v Sloveniji uporabljajo svoj materni jezik, kar pomeni, da poslušajo predavanja v slovenščini, da v slovenščini opravljajo izpite, da v slovenščini pišejo svoja seminarska, diplomska, magistrska in doktorska dela. Z rabo slovenščine namreč ne gre le za materni jezik, temveč tudi za uradni, državni jezik. Pisala sem o tem, da se slovenščina na univerzah ne le uporablja, temveč da se na njih tudi tvori in razvija ter da bo z zanemarjanjem na račun angleščine kot edinega priporočljivega znanstvenega jezika začela odmirati, o čemer pa so pisali tudi kolegi, uveljavljeni slovenski jezikoslovci, kot so Marko Jesenšek, Marko Snoj,

Andreja Žele idr., in drugi znanstveniki (*Razprave SAZU*, 2014; Sonja Starc (ur.): *Akademski jeziki v času globalizacije*, 2012; Boris Paternu: *Premisleki o književnosti in jeziku*, 2016).

A pri poskusih uvajanja študijskih programov samo v angleščini je šlo in še vedno gre le za željo po šolninah tujih in najbrž tudi naših študentov, ki se bodo privabljenim tujcem slej ko prej priključili, kadar se ti načrtovani programi v angleščini ne bodo sočasno izvajali tudi v slovenščini. Gre torej izključno za komercialni interes univerz, ki želijo zaslužiti »na trgu«. Pri tem jih kvaliteta izvajanja teh študijskih programov sploh ne zanima. Kako naj si človek drugače razloži dejstvo, da naj bi na teh študijskih programih predavali npr. slovenski profesorji v angleščini? Nikogar namreč ne zanima, kakšno je v resnici to njihovo znanje angleščine. Nikjer ne preberemo, da bi morali naši univerzitetni profesorji svoje znanje tujega jezika izkazovati z mednarodnimi certifikati o znanju angleščine ali pa z univerzitetno diplomo iz tega jezika. Ne, take certifikate in diplome potrebujejo le učitelji/profesorji za poučevanje v slovenskih vrtcih, osnovnih in srednjih šolah, na univerzi pa le na anglistiki. Na univerzi angleško tako ali tako »znajo«. In certifikat o znanju tujega jezika (na nivoju C1) potrebujejo samo študenti, ki želijo začeti študirati na univerzi v tujini, slovenskemu profesorju, ki ni anglist in želi na slovenski univerzi predavati v angleščini, pa tega ni treba. Zato sem zapisala, da pomeni tako popreproščeno razumevanje »znanja« tujih jezikov – češ, če je dobro za klepet ob kavi, bo pa tudi za v predavalnico – popolno nasilje tudi nad angleščino samo.

Ko pa prične študent študirati na univerzi, šele začenja spoznavati strokovno in znanstveno terminologijo. Če se bo namesto slovenske terminologije učil angleško, določenih znanj v slovenščini ne bo imel. Taka praksa vodi do odmiranja slovenskega znanstvenega in strokovnega jezika, kar se bo poznalo tudi pri pogovorni rabi, je opozoril jezikoslovec Marko Snoj (*Razprave SAZU* 2014: 13–18). Zapisal je še: »Dalje se moramo vprašati, kakšna bi bila angleščina, ki bi se začela množično uporabljati na Slovenskem. Izkušnje narodov, ki so tak korak storili v preteklosti, nas učijo, da bi bil to jezik z angleškim besedjem, s poenostavljeno slovnico in z močnim substratnim vplivom slovenščine. Bila bi torej lingva franka, ki bi ob zamiranju slovenščine prehajala v kreolski jezik. Bila bi to, kar je neuradno edini uradni jezik Evropske unije: slaba angleščina« (*Razprave SAZU* 2014: 14).

O delu akademskega učitelja je v članku *Dramatičnost akademske govorice* (v Starc (ur.): *Akademski jeziki v času globalizacije*, 2012) pisal Lev Kreft. Poudaril je, da je delo akademskega učitelja sestavljeno iz branja, pisanja in govorjenja ter da je jezik medij in snov našega dela. Zato moramo akademski jezik poznati in ga obvladati, v njem moramo živeti in v njem moramo nastopati. Znanstveni jezik je izpeljava iz naravne govorice, ne pa zaprt sistem. Kreft je zapisal, da gre v primeru »obvezne« rabe angleščine za »imperialno govorico« in na pristajanje na »kolonialno razmerje«, ki v znanosti pomeni še mnogo več kot le pragmatično rabo jezika. Pomeni sprejem vrste pogojev in kriterijev, ki vodijo v izginjanje razlik, v favoriziranje npr. določenega tipa filozofije, pisanja in besedila si postajajo podobna. To je »macdonaldizacija znanosti« in univerz, je zapisal Kreft, to je »enokopitnost«, v kateri ne siromašimo le rabe lastnih jezikov, temveč celotno znanstveno in vsakdanjo govorico (Kreft, v Starc (ur.) 2012: 25–30).

Tudi Marko Jesenšek je opozoril na to, da rektorji slovenskih univerz napačno pojmujejo internacionalizacijo sodobne univerze in da skušajo njihova prizadevanja »omejiti vlogo in pomen slovenskega jezika v našem visokem šolstvu in znanosti« (Jesenšek 2014: 42). Zapisal je: »Izmenjava študentov ne pomeni uvajanja globalnega učnega jezika v izobraževanje in znanost, ampak ravno nasprotno: gre za idejo, da je jezikovna raznolikost prednost in sestavni del našega sobivanja, tj. temeljni princip Evropske zveze« (Jesenšek 2014: 45). Poudaril je, da internacionalizacija slovenskega visokega šolstva ne sme biti anglizacija našega izobraževanja (prav tam).

Take ideje pa so v imenu »univerzitetne internacionalizacije« podpirali slovenski rektorji skupaj s predstavniki Ministrstva za šolstvo in znanost. Omenjali so Erasmusove študente, ki prihajajo k nam za krajši čas in se menda težko naučijo slovensko. Pri tem so zelo

podcenjevali tuje študente. Toda program Erasmus je bil osnovan s podstavo, da študenti spoznavajo tuje kulture in jezike, po možnosti pa se jih naučijo vsaj na osnovni ravni, kar nikakor ni nemogoče. Toda pri uvajanju študijskih programov le v angleščini sploh ni šlo za Erasmusove študente. Z njimi je komunikacija že ves čas potekala v tujem jeziku in po potrebi. V resnici gre za tuje študente, ki naj bi pri nas plačevali šolnine, pa tudi za naše študente, ki naj bi predavanja na določenih smereh in pri določenih predmetih poslušali samo v tujem jeziku. Seveda pa bi morali v tujem jeziku pisati tudi svoja diplomska, magistrska in doktorska dela. Žal je to praksa, ki se na nekaterih fakultetah v Sloveniji že izvaja. Enaka je bila manipulacija, da gre pri »internacionalizaciji« za tuje profesorje. Le-ti so namreč že doslej lahko predavali v tujih jezikih (ne le v angleščini) in tega ni seveda nikoli nihče preganjal.

V 21. stoletju imamo slovenščino, ki ni le naš pogovorni jezik, temveč je tudi razviti jezik znanosti in umetnosti, za katerega je trajalo stoletja, da se je lahko polno uveljavil. Tudi ob stoti obletnici ustanovitve prve slovenske univerze, Univerze v Ljubljani, si moramo prizadevati za to, da znanost in umetnost še naprej razvijamo v slovenščini, ne pa da ju začenjamo ustvarjati v tujih jezikih. Kadar se izražamo v tujem jeziku, se namreč samoomejujemo, saj večina od nas ni dvojezičnih, in pristajamo obenem tudi na drugačen kulturnozgodovinski kod. V primerjavi z maternimi govorci tujega jezika smo avtomatično v podrejenem položaju, saj vsega tistega, kar lahko suvereno izrazimo v maternem jeziku, v tujem ne moremo. Na to je med drugim opozorila tudi *Firenška resolucija o rabi jezika v visokem šolstvu*.

Firenška resolucija iz leta 2014 svari pred naraščajočo težnjo po rabi angleščine pri akademskem poučevanju in raziskovanju. Navaja, da je napredek v mednarodnem sporazumevanju dosežen na račun vseh drugih jezikov razen angleščine in da pomeni ta težnja jezikovno, spoznavno in kulturno tveganje. Opozarja na to, da težnja po anglifikaciji ogroža jezikovno pestrost Evrope, ki je bistvenega pomena za kulturno raznolikost in bogastvo naše celine. Firenška resolucija priznava praktično rabo angleščine, vendar le kot pomožni jezik pri sporazumevanju med akademiki, ki nimajo skupnega drugega jezika. V resoluciji je nadalje izrecno zapisano, da naj akademiki uporabljajo svoje materne jezike pri raziskavah in študijah, politične organe v neangleško govorečih državah Evrope pa resolucija poziva, naj spodbujajo učitelje in študente k rabi lastnih nacionalnih jezikov (Borovnik 2017: 142).

Čemu pa smo priča v Sloveniji? Poleg že omenjenega opažamo storilnostno naravnanost slovenskih univerz, h kateri sodi tudi nerazumno forsiranje znanstvenih objav v tujih jezikih in pravo omalovaževanje znanstvenega objavljanja v slovenščini.

Tudi Boris Paternu, literarni zgodovinar, je v delu *Premisleki o književnosti in jeziku* (2016) opozoril na to, da Slovencem v današnjem času primanjkuje ustrezne jezikovne zavesti, univerzitetnim odločevalcem pa predvsem znanje o dognanjih, ki so bila dosežena v sodobni kulturi razvitega mišljenja o jeziku in o razmerjih med jeziki. Le-to namreč poudarja, da sta obstoj različnih jezikov in njihova raba veliki vrednoti in da je kakršnakoli unifikacija na tem področju zelo škodljiva. Med tistimi, ki so se uprli vsem poskusom ustvarjanja enotnega, »popolnega jezika«, piše Paternu, je bil tudi Umberto Eco, ki je dokazoval, da so v zgodovini vsi poskusi te vrste propadli. V delu *Iskanje popolnega jezika v evropski kulturi* (1993, slovenski prevod 2003) je postavil tezo, da se je Evropa po propadu latinskega Rima začela z rojstvom ljudskih jezikov. Ob njihovi različnosti pa je začela razmišljati o lastni usodi večjezične omike.

Zlasti v letu 2016 so se tako razvile intenzivne polemike v zvezi z rabo slovenščine na slovenskih univerzah. Zagovorniki slovenščine smo doživljali napade v medijih, ki so bili včasih polni sramotenj. Imenovali so nas nacionaliste in ksenofobe, čeprav smo bili seveda vse prej kot to. Očitali so nam, da ne znamo tujih jezikov, čeprav jih znamo nekateri po več. Na taka podtikanja sem se odzvala s člankom *Zvestoba slovenščini – je to nacionalizem, ksenofobija, lastna promocija*? (Borovnik 2017: 145).

Posledice svojega zavzemanja za ohranjanje in razvijanje slovenskega jezika na univerzah in v znanosti sem doživljala v zelo neprijetni obliki. Ko sem protestirala zoper dejstvo,

da se veliko znanstvenih konferenc v Sloveniji odvija le še v angleščini, ne pa predvsem v slovenščini tako, da bi referate prevajali v angleščino in druge tuje jezike (kar je tehnično popolnoma izvedljivo, namreč simultano ali konsekutivno), sem bila deležna zasmeha in poniževanja. Eden takih je bil grob napad profesorja Aleša Igliča z ljubljanske univerze v Delu (9. 12. 2016, str. 5) z jasnim sporočilom, ki ga je izražal njegov članek *Ena raca ima dve nogi, štiri race pa osem* – češ da humanisti in družboslovci tako ali tako nič pametnega in mednarodno prepoznavnega ne objavljamo in da so naša znanstvena spoznanja tako globoka, kot je je razvidno iz naslova tega besedila.

Ta pamflet je razodeval staro nasprotje med nekaterimi tehniki in humanisti na naših univerzah. Tehniki namreč vselej čutijo potrebo, da se vmešavajo na področja, ki se nanašajo na humanistične vede, medtem ko se obratno ne dogaja nikoli. Tehniki se spoznajo na literarno zgodovino, jezikoslovje, na učenje in poučevanje tujih jezikov, ne da bi prebrali vsaj najosnovnejše publikacije s področja omenjenih znanstvenih ved. Humaniste podcenjujejo in omalovažujejo. Kajti oni predvsem štejejo: koliko ima kdo citatov WoS, koliko ima točk v Sicrisu – in nato primerjajo. Menijo, da je članek, ki je objavljen v tej in tej reviji, znanstveni članek, ker je revija v tej in tej »bazi« in avtorju prinaša toliko in toliko točk v univerzitetni hierarhiji. Če članek ni objavljen v tej in tej »bazi«, pa to po njihovem ni znanstveni članek. Ali drugače: če skoti mačka mladiče v krušni peči, so to potem žemlje. In seveda je najbolj priporočljivo, da je ta krušna peč angleška.

Po takem preštevanju citatov in seštevanju točk pa sledi navadno brutalen napad na slovenciste, ki seveda ne objavljamo le člankov, temveč tudi samostojne knjige. Objavljamo jih v slovenščini, pa tudi v drugih jezikih, tako v slovanskih kot neslovanskih. Toda slovenistika je v Sloveniji nacionalna veda, kar pomeni, da ima tukaj glavni sedež. Kdor želi študirati slovenski jezik in književnost, bo prišel v Slovenijo. Na študij slovenščine se ne bo odpravil v London, Pariz ali Berlin. Brati bo moral v slovenščini in poslušal bo predavanja v tem jeziku. Pri tem pa je seveda samoumevno, da pišemo slovenistični profesorji v slovenščini, tako kot pišejo rusisti v ruščini in germanisti v nemščini. In popolna neumnost je od nas zahtevati, da bi pisali angleško in objavljali predvsem v angleškem jezikovnem prostoru.

Nadalje je škandalozno, da je profesor Iglič zapisal, da je za ohranjanje slovenščine v tehniki in naravoslovju več kot dovolj, če so predavanja v slovenščini obvezna le na prvi bolonjski stopnji. Te njegove besede je Delo celo debelo poudarilo v posebnem okvirčku, moj odgovor pa je objavilo z zamudo le v Pismih bralcev (*Delo*, *Sobotna priloga*, 17. 12. 2016, str. 31). V njem sem spraševala, zakaj vendar sploh še na prvi bolonjski stopnji? Predlagala sem, da bi slovenščino na univerzah kar ukinili ali pa bi se odločili, da je dovolj, če slovensko govorimo v vrtcih, osnovnih in srednjih šolah, medtem ko so naše univerze vendar že tako globalne, da slovenščina na njih sploh ni več potrebna. Ugledni profesor Iglič, ki prejema mesečno plačo na slovenski javni univerzi, je namreč temu očitno že sledil. Slovenščina je zanj drugorazredni jezik. V zadnjih petih letih namreč ni objavil nobenega znanstvenega članka v slovenščini, kot tudi ni objavil niti enega, pri katerem bi bil prvi in/ali edini avtor. – (Problem znanstvene eksploatacije univerzitetnih profesorjev v razmerju do njihovih diplomantov, doktorandov, asistentov in drugih podrejenih raziskovalcev, pod katerih besedila se taki globalizatorji le sopodpisujejo, pa bom prihranila za kako drugo priložnost). Med drugim pa je Iglič dodal tudi, da smo humanisti mednarodno neodmevni in da naše slovenske publikacije navadno končajo v skladiščih inštitutov in fakultet, saj jih nihče ne bere.

V času tega in drugih napadov, ki so bili mešanica arogance in nevednosti in v katerih je mrgolelo osebnih žalitev, sem na srečo prejemala pisma slovenskih pisateljev, prevajalcev, profesorjev in akademikov. Podprli so me Prešernovi nagrajenci Saša Vuga, Florjan Lipuš, Drago Jančar, Tone Partljič in Aleš Berger, pisatelja Andrej Makuc in Vlado Žabot, jezikoslovca Marko Jesenšek in Marko Snoj, pisale so mi profesorice Alojzija Zupan Sosič, Erika Kržišnik in Mira Miladinović, profesorja Rudi Rizman in Aleksander Skaza, pa tudi moja nekdanja profesorica iz gimnazije Vera Mrdavšič ter nekateri moji bivši študenti in

študentke. Pisali so mi celo ljudje, ki jih sploh ne poznam in jih nisem nikoli srečala. Njihova pisma in elektronska sporočila so me potolažila ter mi vzbudila novo upanje, čeprav se klavrni primeri zaničevanja slovenščine še kar vrstijo.

Oddelek za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete Univerze v Mariboru je npr. lani zavrnil sodelovanje na znanstvenem simpoziju v Ljubljani, ki je potekal na temo iz slovenske književnosti, ker je bilo vnaprej objavljeno, da bo konferenčni jezik le angleščina. Na slovenski javni univerzi bi se torej morali počutiti kot drugorazredni državljani, nastopati bi morali v tujem jeziku in brez možnosti prevajanja. Zato smo to odklonili. A ni nič zaleglo. Takih simpozijev je bilo še več.

Naši univerzitetni globalizatorji se ne zavedajo, kaj počnejo. Za to, da bi jih v svetu vendarle kdo prepoznal in jih citiral, se ne borijo s kvalitetnimi znanstvenimi članki in z monografijami, ki bi jih nato dajali polnokrvno prevesti v angleščino, temveč dirjajo po uslužnostni bližnjici ter svoje članke raje osiromašeno napišejo v tem jeziku. To pa slovenski sistem habilitacijskega napredovanja na univerzi kot tudi sistem pridobivanja znanstvenih projektov celo vzpodbujata. Kako naj bo potemtakem drugače? Univerzitetniki so vendar bistri ljudje in se hitro prilagodijo. Toda tako prilagajanje bo nemara zadoščalo za njihovo vsakdanje poklicno, predvsem pa tuzemsko življenje. Kaj pa v prihodnosti? Kot kaj, kot kdo bomo odkorakali iz zgodovine?

Bomo jabolka, ki so se zavalila pod hruško, kot pravi temu pisatelj Florjan Lipuš? Bomo goveda, ki so se zatekla v konjerejčev hlev? Bomo prostovoljni izseljenci iz lastnega jezika in kulture zato, ker bomo tako lažje napredovali v službi in si nadevali fin klobuk, da bi z njim prikrili svoje borno poreklo?

Slovenščina je praznično oblačilo naroda in naše ime, piše Lipuš. Lipuš je prejemnik slovenske Prešernove nagrade za literarno delo, Petrarkove nagrade, pa tudi najvišje Avstrijske državne nagrade, čeprav je pisal vse življenje v slovenščini. On je dokaz, da lahko človek doma in v svetu uspe predvsem takrat, kadar ima kaj povedati. Njegova literarna besedila so kakovostni prevajalci prevajali v tuje jezike.. On sam pa je pisal v jeziku svoje matere, ki je umrla v plinski celici taborišča Ravenbruck samo zato, ker je bila Slovenka. Zapustila mu ni nič drugega, je zapisal, kot jezik – in izkazalo se je, da mu je zapustila zelo veliko.

Slovenščina ne sme postati hišni, dvoriščni ali štedilniški jezik, čeprav si nekateri na Slovenskem za to brezsramno prizadevajo. Slovenščina iz »ognjišča znanosti, vede in kulture«, kar je postala ob ustanovitvi prve slovenske univerze v Ljubljani (Jesenšek 2019), ne sme postati gnojišče. Če se bo to zgodilo, bo to izključna posledica samovšečnega povzpetništva in bolnega snobizma ljudi, ki nimajo ne širine in ne talenta, kaj šele znanja in znanstvene odličnosti. To bo zasluga slovenskih univerzitetnih populistov in bleferjev.

Viri in literatura

Borovnik, Silvija, 2013: Postali bomo tujci v hiši domačinov. *Delo*, *Književni listi*, 17. 12. 2013. 14.

Borovnik, Silvija, 2016: O slovenščini kot jeziku znanosti. Jezik na univerzi. Pripombe k predlogu zakona o spremembah in dopolnitvah zakona o visokem šolstvu. *Delo*, 31. 3. 2016. 5.

Borovnik, Silvija, 2016b: Rektor naj bo varuh, ne grobar slovenščine. *Delo*, 23. 5. 2016. 5.

Borovnik, Silvija, 2016c: Operacija zdravega telesa. Intervju z Melito Forstnerič Hajnšek. *Večer*, 13. 6. 2016. 16.

Borovnik, Silvija, 2017: *Večkulturnost in medkulturnost v slovenski književnosti*. Zbirka Zora, 123. Maribor: Univerzitetna založba Univerze v Mariboru.

Gradivo 2016: Gradivo: Predlog Zakona o spremembah in dopolnitvah Zakona o visokem šolstvu – poskus spremembe 8. člena (učni jezik na slovenskih univerzah): nerazumna prizadevanja za anglizacijo slovenskega visokega šolstva. *Slavia Centralis* 2016/2. 51–98. Prispevki Marka Jesenška, Alenke Jensterle Doležal, Majde Potrata, Zorana Božiča, Andreje Žele, Deana Komela, Silvije

Borovnik, Mire Krajnc Ivič, Vlada Žabota, Mihe Pintariča, Silvije Grad; Izjava za slovenščino in internacionalizacijo visokega šolstva, Izjava Slavističnega društva Slovenije: Za vsestranski razvoj slovenskega jezika, Odločno nasprotovanje razprodaji slovenskega jezika (Programski odbor Toporišičevo leto), »Za govor slovenščine« (Inštitut Nove revije, Zavod za humanistiko), Izjava SAZU v zvezi s predlogom sprememb in dopolnitev Zakona o visokem šolstvu – učni jezik na visokošolskih zavodih (SAZU).

Jesenšek, Marko, 2016: *Slovenski jezik v visokem šolstvu, literaturi in kulturi*. Zbirka Zora, 117. Maribor: Univerzitetna založba Univerze v Mariboru.

Paternu, Boris, 2016: *Premisleki o književnosti in jeziku*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Razprave SAZU 22, *2014*.

Starc, Sonja (ur.), 2012: *Akademski jeziki v času globalizacije*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče.

Štrukelj, Inka (ur.), 2000: *Kultura, identiteta in jezik v procesih evropske integracije*. Ljubljana: Društvo za uporabno jezikoslovje Slovenije.

Žabot, Vlado, 2016: Slovenščina ne sme postati žrtev provincialnega snobizma. *Delo*, *Sobotna priloga*, 1. 10. 2016.

Marko Jesenšek
Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti
marko.jesensek@um.si

Harakiri po slovensko: jezikovna politika slovenskih univerz

Prispevek predstavlja slovensko jezikovno politiko in jezik v visokem šolstvu. Gre za škodljiva prizadevanja dela slovenske uni-elite in politike, da bi se spremenili nekateri zakoni (Zakon o javni rabi slovenskega jezika, Zakon o visokem šolstvu, Zakon o znanstvenoraziskovalni in inovacijski dejavnosti …), tako da bi anglizacija dobila prosto pot na slovenskih državnih univerzah. Močna prizadevanja za uvajanje angleščine kot prvega sporazumevalnega jezika v slovenski univerzitetni in znanstveno-raziskovalni prostor se dogajajo natanko sto let po ustanovitvi ljubljanske univerze, ki je zapisala slovenski učni jezik v svoje ustanovne akte.

Na slovenskih univerzah v posmeh Ustavi Republike Slovenije, Zakonu o javni rabi slovenščine ter Resoluciji o nacionalnem programu za jezikovno politiko škodljivo prenapenjajo angleščino ne samo v mednarodnem ampak tudi v domačem slovenskem univerzitetnem in znanstveno-raziskovalnem prostoru. Kako je mogoče, da rektorji in dekani slovenskih državnih univerz dovoljujejo predavanja slovenskih profesorjev, ki jih morajo slovenski študenti poslušati v tujščini? Kako je mogoče, da slovenski profesorji na slovenskih državnih univerzah zahtevajo od slovenskih študentov, da pripravljajo seminarske naloge v angleščini? Kako je mogoče, da se na slovenskih univerzah od slovenskih študentov zahteva, da pri seminarskih nastopih (in celo na izpitih) uporabljajo angleščino? Domoljubje je v 21. stoletju seveda nepotrebno, zato uni-elita splošno veljavne vrednote Slovenstva, tudi in predvsem jezik, neupravičeno opredeljuje za manj sprejemljive v slovenskem (!) univerzitetnem prostoru, (za)skrb(ljenost) za slovenski jezik pa v svojem cinizmu »zaznamuje« za coklo razvoja slovenskih univerz. Zakon o javni rabi slovenščine (ZJRS) je v prvem odstavku 12. člena (raba slovenščine v vzgoji in izobraževanju) jasen: »(1) Na območju Republike Slovenije vzgoja in izobraževanje v javno veljavnih programih, od predšolske stopnje do univerze, potekata v slovenščini.« Zapostavljanje slovenskega učnega jezika, kakor si ga zamišlja slovenska uni-elita, ne dovoljuje niti področna zakonodaja, tj. 8. člen Zakona o visokem šolstvo, na katerega se navezuje drugi odstavek 12. člena ZJRS: »(2) Raba tujih jezikov v vzgoji in izobraževanju je dovoljena v skladu s področnimi predpisi, ki urejajo dejavnost vzgoje in izobraževanja.« Kako je torej mogoče, da se za očitno kršenje zakonodaje na področju rabe slovenskega jezika v slovenskem univerzitetnem okolju ne določi pravnih posledic, ki bi protipravno ravnaje preprečile in onemogočile? Kako je mogoče, da ne deluje inšpekcijski nadzor, ki ga predpisuje ZJRS, glede rabe slovenskega jezika v visokem šolstvu Inšpektorat Republike Slovenije za šolstvo in šport in pristojno ministrstvo za visoko šolstvo?

Več študijskih programov se na slovenskih univerzah že izvaja v tujščini, čeprav bi se po slovenski zakonodaji in jezikovni politiki Evropske zveze lahko le, če bi se enaki študijski programi vzporedno izvajali tudi v slovenskem / državnem jeziku. »Iznajdljivosti«, kako zaobiti pozitivno jezikovno zakonodajo, na slovenskih univerzah rastejo kot strupene in neužitne gobe. Najnovejši tak izum je domišljan na Univerzi v Mariboru, tako da preračunljivo mešetarijo z »novim, sestavljenim« študijskim programom v angleščini in upajo »na uspešno« izigravanje zakonodaje. V »novi« program naj bi bili vključeni predmeti iz različnih že obstoječih programov, ki se sicer izvajajo v slovenščini, vendar pa bi se »novi« študijski program izvajal le v angleščini. Primer: iz posameznih programov, npr. slovenistika, zgodovina, sociologija, umetnostna zgodovina ..., so vzeti posamezni (en, dva

ali trije) predmeti in so zloženi v »nov«, samoangleški program (iz programa Slovenistika vzamejo npr. predmeta Jezikovna politika, Kulturna zgodovina Slovencev, iz programa Zgodovina npr. predmet Novejša zgodovina, iz programa Sociologija npr. predmet Antopologija itd. – predmete in programe sem izbral naključno kot ponazoritev), nato pa to zložiš v »nov« študijski program, npr. Kulturne študije, ki pa se v celoti izvaja v angleščini. To ni več enak študijski program kot npr. Slovenistika ali Zgodovina, vendar pa bi lahko študij potekal v angleščini, ker so posamezni predmeti vzeti iz študijskih programov, ki potekajo v slovenskem jeziku. Zakonodaja pa je jasna: »nov« študijski program Kulturna zgodovina bi se lahko izvajal tudi (toda: ne samo!) v tujščini le, če bi vzporedno potekal enak študijski program Kulturna zgodovina v slovenščini. Sprenevedanje, preračunljivost, cinizem…, v vsakem primeru pa s tihim soglasjem ter z roko v roko s tistimi, ki bi tako nezakonitost in nedržavotvoren odnos do slovenskega jezika morali preprečiti (inšpektorji, ministrstvo z ministrom na čelu, vlada na čelu s predsednikom). Ali bo potrebno v Parlament, na Ustavno sodišče in Evropsko sodišče?

Slovenska Rektorska konferenca Republike Slovenije je aprila 2019 sprejela sklep, da bo z Javno agencijo za raziskovalno dejavnost sodelovala »glede spreminjanju znanstvenega komuniciranja in vrednotenja raziskovalne dejavnosti z namenom usklajenega delovanja«. Ali to pomeni »usklajeno« izrinjanje slovenskega učnega in znanstvenega jezika iz slovenskih univerz? Kako naj si sicer razlagam Predlog Zakona o znanstvenoraziskovalni in inovacijski dejavnosti, ki med drugim predlaga, da bi se na ARRS »razpisni postopki in evalvacije predlogov izvajali in pošiljali prijaviteljem v angleškem jeziku« in da se »evalvacije tujih recenzentov torej ne bodo prevajale« (Predlog Zakona, str. 67). To pomeni, da bi slovenskih raziskovalec, ki se prijavlja na razpis slovenske javne agencije (ARRS) in se poteguje za finančna sredstva slovenskih davkoplačevalcev, pisal prijavo v (samo!) angleškem jeziku!!! Strah ima velike oči, a v tem brezsramnem poskusu, kako odvzeti slovenskemu jeziku polnofunkcijskost in s tem povzročiti njegovo jezikovno pešanje, prepoznavam »dogovore v zakulisju« in povezovanje dela oblasti, ARRS-ja in Rektorske konference RS pri anglizaciji našega univerzitetnega izobraževanja. Predlog Zakona je glede slovenskega jezika v znanosti (ki se nanaša na rabo slovenskega jezika pri izboru in izvajanju aktivnosti raziskovalne dejavnosti) tako osupljiv, da je na prvi pogled celo neverjemljiv, nekako iz tiste Pavlihove rubrike Saj ni res, pa je! Opozarjam, da Predlog Zakona o znanstvenoraziskovalni in inovacijski dejavnosti ni usklajen z Zakonom o javni rabi slovenskega jezika, zato naj se črta 5. odstavek 43. člena (izbor in izvajanje aktivnosti raziskovalne dejavnosti) Predloga Zakona o znanstvenoraziskovalni in inovacijski dejavnosti. Želim, da bo Zakon o znanstvenoraziskovalni in inovacijski dejavnosti spoštoval nadrejeni Zakon o javni rabi slovenskega jezika, tako da bo slovenščina v RS imela zakoniti status uradnega jezika (tudi v znanosti in raziskovanju), kot to določa Ustava RS in kot to predvideva evropska jezikovna politika, ki spodbuja pozitivno jezikovno zakonodajo in priznava slovenščino kot enakopravni uradni jezik Evropske zveze. V Predlogu Zakona o znanstvenoraziskovalni in inovacijski dejavnosti, prim. (2) Cilji, rešitve in poglavitne rešitve, je v (2.3) Poglavitne rešitve na strani 10, drugi odstavek, nesprejemljiv zapis, ki kaže na nepoznavanje jezikoslovja kot znanstvene discipline (o temeljnih jezikoslovnih izhodiščih »ljubiteljsko« sodijo nepoznavalci, nestrokovnjaki, nejezikoslovci) in na popolno ignoriranje evropske jezikovne politike. Zapis: »V zvezi z medsebojnim interesnim sodelovanjem in povezovanjem v mednarodnem okolju na področju znanstvenoraziskovalne dejavnosti velja opozoriti tudi na dejstvo, da se celotna komunikacija med raziskovalci izvaja v tujem jeziku in to pretežno v angleščini („Lingua franca“)« (Predlog Zakona, str. 10) ravna tako, kot da drugih jezikov razen »pretežno angleškega« v znanosti sploh ne bi bilo, oziroma se slovenska raziskovalna skupnost za njih ne meni. Gre za nedopustno omadeževanje slovenske jezikovne politike in načrtovanja, tj. dela (slovenske) jezikoslovne stroke, ki je kot učni predmet vključen tudi v univerzitetni študijski program slovenistike, misleč, da o jeziku lahko paberkuje vsak, »ki ima pet minut časa«.

»Prevajanje mednarodnih recenzij je zelo zahtevno strokovno vprašanje, ki zahteva delo ožjega specialista« (Predlog Zakona, str. 10), zato je še toliko bolj pomembno, da prijavni postopki in evalvacije potekajo v slovenskem jeziku – le tako bo tudi v praksi zagotovljena odgovorna skrb za razvoj slovenske strokovne in znanstvene terminologije.

Uradni jezik v RS je slovenski. Dokler je tako zapisano v Ustavi, nihče v naši državi ne sme in ne more zastavljati vprašanja »smiselne uporabe javnih sredstev za tovrstne prevode« (nasprotno, pojavilo bi se lahko vprašanje o zakonitosti in uporabi angleškega jezika pri prijavljanju raziskovalnih projektov in programov na ARRS, ko gre za slovenske programe in projekte, ki jih prijavljajo slovenski raziskovalci in so financirani z denarjem slovenskih davkoplačevalcev!). Prav zato je v Predlogu Zakona o povsem neumestna misel, da »/p/revajanje recenzij bi prav tako povzročilo podaljšanje trajanja postopkov in s tem povečanje stroškov«. Ali bomo tudi slovenski jezik zabarantali za denar in ga naredili za tržno blago po načelu, da se da danes z denarjem kupiti vse (če ne z denarjem, pa z več denarja)?

Spremno besedilo Predloga Zakona (str. 10, drugi odstavek) nedopustno sprevrača slovensko jezikovno zakonodajo: »ZJRS sicer omogoča uporabo tujega jezika, vendar le v primerih, ko tako določa specialni področni zakon. V določbi petega odstavka 43. člena je predlagano, da se razpisni postopki in evalvacije predlogov lahko izvajajo in posredujejo prijaviteljem v tujem jeziku. V primeru, ko se bodo razpisni postopki in evalvacije predlogov torej izvajali in posredovali prijaviteljem v tujem jeziku, se evalvacije tujih recenzentov ne prevajajo.«

ZJRS v 5. členu (raba slovenščine pri uradnem delovanju) določa, da izvajalci javnih služb uporabljajo slovenščino skladno z zakoni; v drugem členu tega odstavka pa pojasnjuje, kdaj in kako se ob slovenščini uporablja tudi tuji jezik: »(2) Kadar je v postopku pred državnimi organi in organi samoupravnih lokalnih skupnosti, izvajalci javnih služb ter nosilci javnih pooblastil udeleženec tuja fizična oseba, se poleg slovenščine, skladno z zakonom, uporablja tudi tuji jezik« (ZJRS, člen 5, drugi odstavek).

Torej ne drži, da »ZJRS sicer omogoča uporabo tujega jezika, vendar le v primerih, ko tako določa specialni področni zakon«, ampak ZJRS jasno predpisuje, da se »poleg slovenščine, skladno z zakonom, uporablja tudi tuj jezik.« Komentar k Predlogu Zakona tako dikcijo ZJRS-ja namenoma spreobrača, zato da bi v postopku prijavljanja in recenziranja izločil slovenski jezik iz razpisnih postopkov in evalvacijskih predlogov, posledično pa ne bi bilo potrebno prevajati evalvacij tujih recenzentov v slovenščino. Predlagatelj h komentarju grajanega 5. odstavka 43. člena Predloga Zakona, »pojasnjuje«, da 5. člen »pomeni kot lex specialis izjemo od veljavnega Zakona o javni rabi slovenščine«. Gre za predlog, da se bi »razpisni postopki in evalvacije predlogov izvajali in pošiljali prijaviteljem v angleškem jeziku« in da se »evalvacije tujih recenzentov torej ne bodo prevajale« (Predlog Zakona, str. 67). To pomeni, da bi slovenskih raziskovalec, ki se prijavlja na razpis slovenske javne agencije (ARRS) in se poteguje za finančna sredstva slovenskih davkoplačevalcev, pisal prijavo v (samo!) angleškem jeziku. Predlagani 5. odstavek 43. člena zapostavlja slovenščino in ji priznava manjše pravice v primeri z angleščino, čeprav je slovenščina državni jezik v RS in uradni jezik v Evropski zvezi. Mimo Ustave RS, Zakona o javni rabi slovenščine in evropske jezikovne politike določa slovenščino za drugorazredni/manjvredni jezik, ki je primeren le za »vodenje postopka« (obrobno in manj zahtevno sporazumevanje, ne pa tudi za »vsebine«, tj. za znanost in raziskovanje! Sklicevanje predlagatelja na »transparentnost postopka« in »preprečevanje navzkrižnih interesov« je abotno in sramotno, ponižujoče do Slovencev, slovenskega jezika in kulture. Predlagatelj Zakona nas vrača v 19. stoletje in v čase, ko je bila slovenščina primerna le za »domačijsko rabo«. Ali je v takem abotnem odnosu do materinščine lahko prepoznana želja po oblasti določenih skupin nad raziskovalno dejavnostjo?

Univerza v Mariboru npr. svojim zaposlenim pošilja dokumente v angleščini, čeprav je to protizakonito. Zadnji izmed takih primerov je sporočilo o Načrtu S in deklaraciji DORA z samoangleškima dokumentoma. Ob tem pa se odpira tudi pomembno jezikovno in strokovno

vprašanje o »kupovanju člankov« in plačevanju odprte dostopnosti člankov ter pravici »do besedilnega in podatkovnega rudarjenja v revijah založnika«. Ali bodo tako plačane »odškodnine« globalnim založniškim lobijem harakiri slovenskega znanstvenega jezika in njegova komajzadostnost pogojno le še za t. i. nacionalne vede?

Na univerzi v Mariboru potekajo npr. usposabljanje visokošolskih učiteljev, sodelavcev in strokovnih delavcev brez težav v neslovenščini. Čeprav gre za protiustavno škodljivo zatiranje slovenskega jezika, za škodljivo podrejanje tujščini, se to dovoljuje z odobravanjem vodstva fakultet(e) in univerze. Povsem »samoumevno je, da se na službene e-naslove zaposlenih pošiljajo sporočila, pol v slovenščini, pol v angleščini, ki napovedujejo, da predavanja ne bodo potekala v slovenskem jeziku (besedilo sem skrajšal, prilagam tisti del, ki je pisan samo v angleščini):

> NAMEN: Commited and responsible research and teaching in HE will be presented through themes in field of research methodology (parametric and non-parametric testing, linear and nonlinear correlation design in social sciences, SEM, sample distribution, research planning, data collection etc.).
>
> METODE: lecture, demonstration, discussion.
>
> Usposabljanje bo potekalo v angleškem in hrvaškem jeziku.
>
> Udeleženci boste za udeležbo prejeli potrdilo o udeležbi. Usposabljanje poteka v okviru projekta Inovativno učenje in poučevanje v visokem šolstvu (INOVUP), ki ga sofinancirata Evropska unija iz Evropskega socialnega sklada in Republika Slovenija. Namen projekta je z uvedbo prožnejših oblik učenja in poučevanja zagotoviti in izboljšati kakovost visokošolskega izobraževanja.

Tako se pri nas izboljšuje »kakovost visokošolskega izobraževanja«. Ne pozabimo, da to počnemo natanko 100 let po tem, ko je bila ustanovljena prva slovenska univerza, zato da bodo lahko slovenski študenti poslušali predavanja v slovenskem jeziku (ne v takrat nastajajočem globalnem jeziku Jugoslavije, v srbohrvaščini). Ali se bo uni-elita 3. decembra 2019 zamislila, da je prvo predavanje na slovenski univerzi opravil znameniti jezikoslovec Fran Ramovš, ki je v slovenščini razlagal zgodovinsko slovnico slovenskega jezika. Naključje? Mogoče, a le za tiste trgovce z novci, ki se požvižgajo na pomen materinščine v »elitnih« sporazumevalnih krogih, na kulturni pomen samobitnosti slovenskega jezika, na pomen slovenskega jezika v izobraževanju, znanosti in raziskovanju, na dejstvo, da nas brez slovenskega jezika ne bi bilo in da nas brez njega ni. Slovenščina je postala leta 1919 »ognjišče znanosti, vede in kulture« na takrat ustanovljeni ljubljanski univerzi. Leta 2019 naj to razume slovenska uni-elita, Rektorska konferenca RS, ARRS in tisti, ki so v Parlamentu prisegli, da bodo spoštovali slovensko Ustavo in zakone ter delovali za blaginjo Slovenije.

Viri in literatura

Borovnik, Silvija, 2013: Postali bomo tujci v hiši domačinov. *Delo*, *Književni listi*, 17. 12. 2013. 14.

Borovnik, Silvija, 2014: Gradivo: Slovesnost ob 200-letnici Pleteršnikovega muzeja v Pišecah in okrogla miza Slovensko slovaropisje (Pišece, 2. 10. 2014). O vlogi slovenščine kot jeziku znanosti (Prispevek k diskusiji). *Slavia Centralis* 2014/2. 106–110.

Borovnik, Silvija, 2016a: Slovenščina kot jezik znanosti in univerzitetnega izobraževanja. *Delo*, 31. 3. 2016. 5.

Borovnik, Silvija, 2016b: Rektor naj bo varuh, ne grobar slovenščine. *Delo*, 23. 5. 2016. 5.

Borovnik, Silvija, 2016c: Operacija zdravega telesa. *Večer,* 13. 6. 2016. 16.

Borovnik, Silvija, 2016č: Internacionalizacija, nova kvaliteta visokega šolstva z odpovedovanjem slovenščini. *Delo*, 13. 8. 2016. 6 –7.

Jesenšek, Marko, 2016: *Slovenski jezik v visokem šolstvu, literaturi in kulturi*. Zbirka Zora, 117. Maribor: Univerzitetna založba Univerze v Mariboru.

Monika Kalin Golob et. al., 2014: *Jezikovna politika in jezik visokega šolstva v Sloveniji*. Knjižna zbirka Stičišča. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV.

Komel, Dean, 2019: Zoper razvrednotenje slovenskega znanstvenega jezika. Jezikovni pogovori. ARS, 26. 3. 2019. <https://4d.rtvslo.si/oddaja/jezikovni_pogovori/47471518>.

Novak, Boris A., 2019: Slovenščina med Babilonom, Bledom in ledom. <http://www.zagovor-slovenscine.si/wp-content/uploads/2019/06/banovak-sloven%C5%A1%C4%8Dina-med-babilonom--bledom-in-ledom-14.pdf>.

Boris Paternu, 2014a: Evropa govori v razklanem jeziku. Andrej Inkret (ur.): *Posvet o slovenščini v visokem šolstvu in znanosti.* Razprave, Dissertationes XXII. Ljubljana: SAZU. 41–42.

Boris Paternu, 2014b: Teze k razpravi o slovenskem jeziku na univerzi in v znanosti. *Posvet o slovenščini v visokem šolstvu in znanosti.* Uredil Andrej Inkret. Razprave, Dissertationes XXII. Ljubljana: SAZU. 31.

Snoj, Marko, 2016: Pokleka slovenska univerza pred angleščino? *Večer,* 4. 6. 2016. 10.

Žele, Andreja, 2016a: Dejanska raba slovenščine v strokah. *Delo*, 23. 4. 2016. 5.

Žele, Andreja, 2016b: Kako je s slovenščino v strokah? *Večer*, 9. 7. 2016. 11.

Za vsestranski razvoj slovenskega jezika. <https://www.pravapeticija.com/za_vsestranski_razvoj_slovenskega_jezika>.

Za govor slovenščine. <http://www.zagovor-slovenscine.si/objave/>.

Vladka Tucovič Sturman
Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije in Pedagoška fakulteta
vladka.tucovic@fhs.upr.si

Predavanje začne **ali kako pomesti pred svojim pragom**

Povabilo na okroglo mizo *Slovenski jezik v visokem šolstvu ob 100. obletnici Univerze v Ljubljani* je v moj elektronski predal prispelo ravno v prvem tednu pomladanskega semestra 2018/19, ko sem bila med drugim postavljena v vlogo učiteljice slovenskega jezika kot tujega jezika za študente Univerze na Primorskem, ki so na izmenjavi Erasmus. Saj vemo, pošast internacionalizacije lomasti po naših univerzah in število študentov, ki jim slovenščina ni prvi jezik, se iz leta v leto zvišuje, s tem pa tudi priložnost, da se s slovenščino na ravni univerze sreča, se jo uči in nauči (kljub angleščini kot prevladujočemu sporazumevalnemu jeziku) – vedno več tujcev (ne le študentov na različnih vrstah izmenjav). A kaj, ko nimajo ti naši dragoceni učeči se slovenščine skoraj nikjer priložnosti za vajo. Slovensko govoreči sogovorniki jim ob prvih poskusih sporazumevanja v slovenščini vzamejo (slovensko) besedo in z njimi hitro spregovorijo – v angleščini. Program njihovega izobraževanja je v angleščini, udeležujejo se predavanj v angleščini, s profesorji in kolegi komunicirajo v angleščini, kavo in kosilo (lahko tudi) naročijo v angleščini ... (Seveda, čas je dandanes zlato, kdo bo čakal, da bo tujec izjecljal tisto slovensko besedo, ki bo itak v napačnem sklonu, priganjajmo ga v angleščini.) Pogosto pomislim, da so tako, kot danes v angleščini živijo študentje na izmenjavah, v latinskem ritmu *gaudeamus igitur* plodovito delovale prve srednjeveške univerze. Vendar takrat ne visokošolske slovenščine ne zavesti o nacionalni jezikovni kulturi seveda še ni bilo ... Se zavedamo dovolj, ko se v mislih prizanesljivo nasmihamo puristom izpred stotih let, kako težko je bilo okoli leta 1920 (po stoletjih prevlade latinščine in nemščine) vzpostaviti slovenski univerzitetni učni jezik in znanstveno slovenščino, iz katere so na vsakem koraku štrleli (pretežno) nemški kalki? Pa danes?

Neštetokrat se spomnim na tisto že tolikokrat izrečeno in slišano misel, da slovenščina sploh ni ogrožena, da je ne ogrožajo drugi, pač pa jo najbolj ogrožamo sami. Vidim na pokvarjenem stikalu v predavalnici prilepljen listek z napisom, naj *ga ne tikam* (in se od srca nasmejem). Berem na fakultetni spletni strani, da predavanja *začnejo* 1. oktobra (mrščim čelo, prijazno predlagam popravek). Študentje se mi po e-pošti že *v naprej* zahvaljujejo za razumevanje, da se lahko srečamo na govorilnih urah v *knjižnjici* (v odgovoru ponovno, že n-tič vljudno opozorim na pravilen zapis). Dobim po internem službenem informatorju e-vabilo na gostujoče predavanje, ki bo v *petek 23.3.18 ob 10ih v Maestral 3*, in znanstveni sestanek s pripisom: *Počaščeni bomo, če se boste konferenci udeležili.* Zdaj sem pa res že slabe volje. Potem pa se univerzitetnemu profesorju v monografiji, ki jo je izdala univerzitetna založba in jo je lektor očitno preletel površno (za borno plačilo) ali pa sploh ne, čeprav je v kolofonu naveden, zapiše še (in ne samo) tole: *v začetku 80-tih letih*. Pa vendar: zakaj bi moral odgovornost za avtorjevo jezikovno površnost in nevednost nositi lektor?! Zakaj besedilo zaposlenega na univerzi, pa naj bo znanstveno, pripravljeno za objavo v znanstveni reviji, ali praktičnosporazumevalno, kot je vabilo, (nujno) potrebuje lektorski pregled, sicer je polno različnih napak, najpogosteje pravopisnih? Pa tu omenjam zgolj pisni medij, govornih nastopov se tokrat sploh ne dotikam. Nisem prva, ki sprašujem, zakaj morajo biti študentske zaključne naloge vseh stopenj lektorirane, v nasprotnem primeru so namreč (zelo pogosto) težko berljive. Zakaj določene fakultete celo zahtevajo lektorski pregled zaključnih nalog, roke nad jezikovno zmožnostjo svojega diplomanta (katerekoli stopnje) pa si umijejo tako, da mora kandidat dokumentaciji o diplomiranju obvezno priložiti fotokopijo diplomske

listine tistega, ki je njegovo besedilo jezikovno pregledal? Sodelavka italijanistka mi pravi, da je v Italiji jezikovni pregled študentovega besedila, ki ga (za plačilo) opravi kdo drug kot študent sam ali njegov mentor, nepredstavljiv. To je, kot bi mu pomagal napisati besedilo oz. ga dejansko napisal. Je lektorirano besedilo diplomskega in magistrskega dela ter doktorske disertacije še celovito avtorjevo delo? Tisti lektorji ali mentorji, ki s(m)o imeli kdaj v rokah še nelektorirana tovrstna besedila, vedo, kaj vse – kakšno revščino torej – lahko lektor dobi v pregled, tudi pri disertacijah. S tem, da so (nekateri) avtorji besedil na slovenskih univerzah namreč izredno šibki pri izražanju v svojem prvem jeziku, ki je večini med njimi slovenščina, se namreč tudi slabi slovenski jezik v visokem šolstvu. Da ne bo pomote: vsi smo zmotljivi in besedilo vsakogar potrebuje drugega bralca, t. i. druge oči, vendar je mera *jezikovnega čiščenja* strokovnih in znanstvenih besedil, ki nastajajo v visokem šolstvu, že več kot polna.

Ne izmišljam si, ko trdim, da nekateri študentje tujci, ki so se do vpisa na fakulteto šolali v katerem od južnoslovanskih jezikov v republikah nekdanje Jugoslavije ali pa so se šolali v Sloveniji v slovenščini, svoj prvi jezik pa rabili v družini, pri pravopisnih testih dosegajo boljše rezultate kot rojeni govorci slovenščine, to je moja realna pedagoška izkušnja. Kdo ali kaj torej koga ali kaj ogroža, ko govorimo o slovenskem jeziku v visokem šolstvu? Tudi o tem, s kakšno jezikovno opremljenostjo vstopajo v visoko šolstvo bruci in s kakšno diplomanti izstopajo oz. nadaljujejo študijsko ali poklicno pot, bi se, ko govorimo o slovenščini v visokem šolstvu, morala odpreti strokovna razprava, ki bi ponudila vsaj predloge rešitev. Za slovenščino kot da na omenjenih poteh namreč ni kažipota, kaj šele kakšne GPS-naprave.

Miran Košuta
Univerza v Trstu, Oddelek za humanistične študije
kosuta@units.it

Sto pet polokroglih let: univerzitetna slovenistika pri italijanskem sosedu

Po sežetem prikazu zgodovine italijanske univerzitetne slovenistike prispevek obravnava njeno zdajšnje institucionalno stanje, oriše njene kočljivejše stiske in kleče ter nakaže nekaj možnih bodočih rešitev, ki bi jo lahko trdneje in trajneje zasidrale v sosednjo vseučiliško danost.

1 Včeraj

Sto pet polokroglih let: toliko jih ta hip, dva tisoč devetnajstega, poteka, odkar se je slovenščina prvič pojavila kot vseučiliški predmet v sosednji Italiji. Bilo je namreč celih pet let pred ljubljanskim rojstvom prve slovenske univerze leta 1919, ko jo je začel leta 1914 predavati častnikom in podčastnikom italijanske vojske in orožnikov na Kraljevem orientalskem inštitutu v Neaplju, poznejši univerzi »L'Orientale«, Beneški Slovenec Bruno Guyon.[1] Še pred uradnim vseučiliškim krstom italijanske slavistike z uvedbo prve stolice Slovanske filologije, ki jo je leta 1920 zasedel na univerzi v Padovi prof. Giovanni Maver, je zazvenela potemtakem »ex cathedra« v daljnjem Neaplju slovenska beseda, se v prestolnici Kampanije s prekinitvami oglašala nato iz Guyonovih ust do leta 1918 in čez ter se končno udomačila kot kurikularni predmet na tamkajšnjem vseučilišču od leta 1941 dalje. Neaplju se je v akademskem letu 1943–44 slovenistično pridružil še Trst, ko je začel v okviru smeri »Književnost in modroslovje« (Lettere e filosofia) komaj ustanovljene Filozofske fakultete ponujati slušateljem vsak ponedeljek, sredo in petek od osme do devete ure zjutraj predavanja slovenskega jezika in književnosti koprskega slavista Umberta Urbanija. Tedaj zgolj dopolnilni predmet je nato prerasel v kurikularnega od leta 1945–46 dalje, ko je na tržaški Filozofski fakulteti ugledal luč Inštitut za slovansko filologijo.

Na Škornju pa se je po priložnostnem krstu v Neaplju in Trstu univerzitetna slovenistika trajneje zakoreninila še v Padovi (od leta 1963–64), Rimu (od 1965–66), na podružnici tržaške univerze v Vidmu (od 1972–73) in za nekaj časa v Benetkah (od 2006–07). Njen ploden razvoj je omogočila po eni strani naraščajoča normativna zasidranost znotraj predmetnega področja slavistike in omenjenih vseučilišč, njihovih študijskih smeri ter programov, po drugi pa matična pomoč Centra za slovenščino kot drugi in tuji jezik Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, ki nudi že lep čas slovenističnim katedram v Italiji – pretežno ali celo zgolj na lastne stroške – neprecenljivo lektorsko oporo. V obliki zgolj predavanj ali predavanj in

1 Istega leta naj bi Guyon predaval vojakom slovenščino tudi na Univerzi v Padovi, kot zatrjuje v članku *Študij slovenščine na Univerzi v Padovi,* objavljenem 31. 1. 2018 v reviji Rodna gruda (https://www.rodnagruda.si/predstavljamo_vam/2018013110151244), Polona Liberšar: »Posebna zanimivost je, da je padovska univerza že leta 1914 (in 1915), vendar le tisto leto za potrebe vojaščine, ponudila učenje slovenščine, učitelj pa je bil Bruno Guyon iz Beneške Slovenije, ki je takrat napisal tudi slovensko slovnico. Torej je slovenščina prvi slovanski jezik, ki so ga predavali na Univerzi v Padovi. Uradno pa je študij slovenščine ubral precej bolj zavito in predvsem daljšo pot.« Prim. tudi Polona Liberšar: Študij slovenskega jezika in književnosti na Univerzi v Padovi (v Andreja Žele, Matej Šekli (ur.), 2018: *Slovenistika in slavistika v zamejstvu – Videm,* Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije, Zbornik Slavističnega društva Slovenije, 28, 165–168). Tega podatka pa uradna letopisa padovske univerze za akademski leti 1914–15 in 1915–16 ne potrjujeta. Prim. *Annuario della R. Università degli Studi di Padova per l'anno accademico 1914–15*, Padova, Tipografia Giov. Batt. Randi, 1915; *Annuario della R. Università degli Studi di Padova per l'anno accademico 1915–16*, Padova, Tipografia Giov. Batt. Randi, 1916.

lektorata je slovenski jezik s književnostjo tako danes prisoten na sosedovih univerzah v Neaplju, Padovi, Rimu, Trstu in Vidmu.

2 Danes

A kakšno je ta hip zdravje slovenistike na naštetih italijanskih vseučiliščih? Če smo lahko po eni strani ob doslejšnjih docentskih, mentorskih, raziskovalnih, knjižnih ali publicističnih uspehih njenih predavateljskih in lektorskih sotvorcev upravičeno ponosni nad stopetletjem prehojene institucionalne, vedne in raziskovalne poti, po drugi ni pretirano trditi, da je taista slovenistika danes šalamunovsko »prehlajeni predmet« sosedovega univerzitetnega telesa. Njena vpetost v splošni področni lonec slavistike (oz. predmetne skupine L-LIN/21), ki otežuje specifične natečaje in kadrovske vetritve; kot bele vrane izjemni razpisi za redno nastavitev njenih docentov ob izgovoru nižjih slušateljskih številk; popolna odsotnost slovenističnega ordinarija v celotnem italijanskem univerzitetnem sistemu; kljub članstvu Slovenije v Evropski zvezi mestoma tudi kreditno zaznavna neenakopravnost slovenščine v primerjavi z etabliranimi, »prvorazrednimi« unijskimi jeziki (angleščino, francoščino, nemščino, španščino), zato pa posledična odsotnost posebnih docentov za slovenski jezik; kljub zakonu št. 240 iz leta 2010 še vedno neurejen status lektorjev na kulturno izmenjavo, kar dolžno finančno skrb Italije zanje sramotno zvrača na ramena matičnih držav; postopni upad slovenističnih študentov zaradi domnevno manjše poklicne rentabilnosti področne diplome; akademsko bohotenje pogubne tržne logike, ki bolj in bolj prizadeva jezike in književnosti številčno manjših narodov – vse to in še mnogokaj kazi sedanji položaj slovenistike na italijanskih univerzah, krni njene preživetvene možnosti in upepeljuje njene razvojne obete. Kaj storiti potemtakem?

3 Jutri

Ker ob strokovno že doseženem in v bodoče izboljšljivem le ne gre metati puške v koruzo, je možno prišepniti vseučiliško pristojnim oblastem in forumom v Italiji, Bruslju in matici kopico uresničljivih namigov, zamisli, predlogov za prešernovsko zjasnitev slovenističnih »vremen« na Apeninskem polotoku: od pozitivnega lobiranja narodne ali mednarodne diplomacije in politike, da se tamkajšnji univerzitetni slovenistiki zagotovijo enakopravni programski pogoji in tretmaji, pomladijo kadri in ojačijo finančna sredstva, prek tesnejšega sodelovanja univerz obeh držav, ki bi lahko obrodilo – le za pokušino rečeno – dvojne slovenistične diplome, poživilo obojesmerno študentsko in docentsko osmozo ali spodbudilo prevodni pretok strokovne literature, vse do pogostejšega bratenja področnih organizacij, društev (npr. Slavističnega društva Slovenije in italijanskega združenja AIS-Associazione italiana degli Slavisti), založb ali revij (npr. *Slavistične revije* in revije *Ricerche slavistiche*), ki bi zagotovo razplamtelo izmenjavo vednih znanj ali vzajemno založniško in medijsko recepcijo vsake od obeh literatur, umetnosti in kultur pri sosedu. Za še najmanj sto pet novih, polokroglih let ...

Viri in literatura

Bešter, Marja, Kržišnik, Erika (ur.), 1999: *Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete.

Bidovec, Maria, 2018: Poučevanje slovenskega jezika in književnosti na italijanskih univerzah. Andreja Žele, Matej Šekli (ur.): *Slovenistika in slavistika v zamejstvu – Videm.* Zbornik Slavističnega društva Slovenije, 28. Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije. 36–50.

Hladnik, Miran (ur.), 2005: *Vloga meje*. Zbornik Slavističnega društva Slovenije, 16. Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije.

Nenavedeni avtor/urednik, 1944: *Annuario della Università degli Studi di Trieste. Anno accademico 1943-44*. Trieste: Tipografia Moderna S. A.

Pirjevec, Marija, 1990: Slovenistika v Italiji (1921–1951). *Slavistična revija* 38/3. 221–231.

Renko, Srečko, 1982: I primi insegnamenti di sloveno in Italia: Bruno Guyon, docente al R. Istituto orientale di Napoli. *Europa orientalis* 1/1. 83–86.

Renko, Srečko, 2006: Začetki poučevanja sloveščine (sic!) v Italiji: Bruno Guyon, docent na Kraljevem orientalskem inštitutu v Neaplju. *Slavistična revija* 54/1. 95–98.

Dean Komel
Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za filozofijo
dean.komel@guest.arnes.si

Kje so meje slovenskega jezika in kdo jih postavlja?

Komentar k odgovoru Ministrstva za izobraževanje, znanost in šport ter Ministrstva za kulturo na izjavo Komisije za slovenski jezik v javnosti pri SAZU *Zoper razvrednotenje slovenskega znanstvenega jezika*).[1]

Odgovor MIZŠ in MK[2] na izjavo Komisije za slovenski jezik v javnosti pri SAZU *Zoper razvrednotenje slovenskega znanstvenega jezika*[3] je v več pogledih razgrnil »strateške« predpostavke, na podlagi katerih se na državni *ravni lotevamo upravljanja s slovenskim jezikom* (kot ključnim vzpostavljalcem te iste državnosti, kar se nemalokrat poudarja na državnih proslavah in ob podobnih »priložnostnih«), da bi preprečili njegovo poniknjenje v vrtincih globalizacijskega toka, oziroma, da bi ta slovenski potoček ne presahnil, kolikor se nekaj tistih, ki bivamo ob njem, še napaja z bistro vodo iz njega.

Splošen vtis je, da *Odgovor*, čeprav združuje moči dveh najbolj pristojnih ministrstev glede (urejanja) rabe slovenskega jezika, potrjuje in krepi razkorak med kulturnim, izobraževalnim in znanstvenim razumevanjem slovenskega jezika, ki vpliva na to, kako se lotevamo upravljanja z jezikom na državni ravni in kako zastopamo njegovo splošno rabo.

V *Odgovoru* se tako srečamo s podmeno, da naj bi bila znanstvena raba slovenskega jezika bolj ali manj pomembna za »nacionalno usmerjene« znanstvene stroke, medtem ko bi se vse drugo lahko obravnavalo v okviru sekundarnih znanstvenih in strokovnih terminologij, kolikor izkazujejo še širši kulturni, družbeni in deloma tudi izobraževalni pomen. To stališče izhaja neposredno iz dojemanja slovenskega jezika kot nosilca narodne in nacionalne identitete, ki pa je, odkar »imamo državo«, nezadostno in zavajajoče. Pogost očitek raziskovalcem in raziskovalkam najrazličnejših raziskovalnih polj in znanstvenih področij, ki se zavzemajo za razvijanje znanstvene rabe slovenščine, je, da so »zaostaleži v 19. stoletju«. V resnici je ostalo v 19. stoletju stališče državnih institucij, ki imajo v oskrbi upravljanje s slovenskim jezikom na vseh ravneh njegove javne rabe. Oznaka »jezikovna politika« je v tem pogledu lahko tudi zavajajoča, saj vključuje zgolj usmeritveno komponento, ne pa tudi izvedbenih postopkov. Tako lahko operiramo z mnogimi relevantnimi smernicami, v pogledu njihovega izvajanja pa storimo bore malo ali celo nič.

Jezik, katerikoli že, ima lahko tudi vlogo nosilca narodne in nacionalne identitete, nikakor pa ni zgolj to, saj osebno ustvarjanje v njem potemtakem ne bi bilo mogoče. In ko govorimo o znanstveni rabi slovenskega jezika, *gre za ustvarjanje v tem jeziku*, ki ne zajema zgolj pojmovnosti, pač pa tudi dojemljivost. Znanstvene rabe slovenskega jezika zato ne moremo omejiti in omejevati zgolj na t. i. nacionalne vede (glede te oznake še ni bil sprejet strokovni konsenz, kaj naj se pod njo uvršča, in je nasploh neoperativna!), niti ne zadeva zgolj oblikovanja terminologij, marveč celotno znanstveno dejavnost, ki je povezana z medijem slovenskega jezika in se na njegovi podlagi širi tudi na področja kulture, izobraževanja ter javnega obveščanja.

1 Besedilo je bilo prvič posredovano ter objavljajo kot komentar k odgovoru MIZŠ in MK na izjavo Komisije za slovenski jezik v javnosti pri SAZU *Zoper razvrednotenje slovenskega znanstvenega jezika.* Vsi dokumenti so dostopni na spletni strani <http://www.sazu.si/komisija-za-slovenski-jezik-v-javnosti>.

2 Dostopno na: <http://www.sazu.si/uploads/files/57fb8d9c9de14adc9ded154d/razvrednotenje-znan-jezika-odgovor%20MK%20in%20MIZ%C5%A0.pdf>.

3 Dostopno na: <http://www.sazu.si/uploads/files/57fb8d9c9de14adc9ded154d/Izjava%20zoper%20razvrednotenje%20slov.%20znanstvenega%20jezika.pdf>.

To poudarjamo tudi zato, ker je vse znanstveno raziskovanje danes informacijsko-komunikacijsko opredeljeno, bodisi da gre za same znanstvene postopke bodisi za predstavljanje znanstvenih dosežkov v strokovni javnosti. V tem tiči tudi eden ključnih izzivov slovenščine v znanosti, ki v *Odgovoru* ni posebej poudarjen. Sproža se vprašanje, kako se spoprijeti z digitalizacijo v kontekstu javne in sleherne druge rabe slovenščine.

V tem pogledu bi opozorili na veliko luknjo, ki se jo je zapolnilo z najrazličnejšim materialom in kjer se zdaj nahaja parkirišče – tam, kjer bi moral stati NUK z ustrezno informacijsko infrastrukturo. Kakšna škoda je bila povzročena z njegovo neizgradnjo še posebej slovenskemu jeziku, znanosti, kulturi in Sloveniji, je škoda govoriti, verjetno pa je precej večja od tiste, ki je doslej nastala spričo neizgradnje drugega tira.

Ko smo že pri prometu, je treba pripomniti, da angleščina (ne tudi angleški jezik) predstavlja najbolj razširjeno sredstvo znanstvene komunikacije, nikakor pa iz tega ne sledi, da tvori tudi univerzalno sredstvo znanosti, kar se pogosto, in tako tudi v *Odgovoru*, napak sugerira, četudi je (kot sredstvo) povezana z najprestižnejšimi znanstvenimi središči. To bi navsezadnje ukinilo znanost samo in to prav v njenem univerzalnem značaju. Je pa tu na delu še neki univerzalizem, ki ga nekateri označujejo za imperialističnega, opredeljujejo pa ga zakonitosti prostega trga, ki sleherno vrednost spreminjajo v tržno vrednost – tudi in še zlasti vrednost jezika. Do katere mere je ta tržni dejavnik določilen in odločilen v diskusiji – če jo nekoliko preformuliramo – »o vrednoti slovenščine v trženju znanosti«, ne le, da še nismo dorekli, pač pa tega raje niti ne omenjamo. Toliko raje pa se zato, neposredno tudi v *Odgovoru*, navaja, kako je slovenski jezik majhen in premalo tržno zanimiv. *Tržna nezanimivost, skromna znanstvena relevantnost, kulturna podrejenost in statistična majhnost* so »argumenti«, ki naj bi prepričali (koga, proizvajalce in potrošnike izdelkov »Narejeno v slovenščini«?), da slovenščina nima prave prihodnosti, zato je treba vanjo vlagati samo toliko, da se jo lahko sproti ohranja kot »nosilko nacionalne identitete«. Nacionalna identiteta je tako ali tako za »dati nekam v klet« in jo tam shraniti za naslednje rodove. Malo sarkazma, a v podtonu *Odgovora* lahko naletimo prav na tako, že kar nezavedno izraženo stališče, ki se odeva v sicersnjo zaskrbljenost za prihodnost slovenskega jezika. Ampak to prihodnost lahko ustvarimo!

Že sama intonacija, da znanost napreduje, jezik, konkretno slovenščina, pa naj temu napredku sledi, lahko povsem sprevrže vprašanje slovenskega jezika v znanosti. Že vnaprej namreč daje vedeti, da slovenščina ne more slediti (kot se je v šoli reklo, da nekdo ne zmore slediti pouku) dogajanjem v svetovni znanosti. No, to kvečjemu zmorejo raziskovalci in raziskovalke, ki jih med Slovenkami in Slovenci ni tako malo, vprašanje pa je seveda, koliko so tudi doma spoštovani in upoštevani. Spoštovanje do jezika pa v tem sklopu pomeni tudi spoštovanje do okolja, glede katerega bi želeli, da je uspešno tudi v pogledu znanstvenih prispevkov in razvojnih dosežkov. Kolikor že vrsto let oz. desetletij (ob nekaj izjemnih poviščah) upada višina proračunskih sredstev v podporo raziskovalnim in razvojnim dejavnostim, lahko domnevamo, da je javna promocija znanosti v Sloveniji neuspešna. Morda bi kdo raziskal, čemu in zakaj je tako ter kako k tej neuspešnosti morda prispeva odnos do lastnega jezika, če se ga jemlje kot tržno premalo zanimivo in povrh tega še hitro pokvarljivo blago.

Menda vendar ne bomo, kakor se to že rado dogaja, krivili slovenskega jezika za to, da nekateri raziskovalci in raziskovalke v Sloveniji ne dosegajo mednarodnih kriterijev znanstvene odličnosti? Da slovenski jezik zavira rast »bruto domačega proizvoda«? Menda ne bomo domnevali, da so se slovenski raziskovalci in raziskovalke pričeli mednarodno uveljavljati šele s procesijo internacionalizacije, ki jo usmerja akademski kapital? Mar lahko z gotovostjo rečemo za mlade kadre, ki jih izobrazimo na univerzah in inštitutih, da bodo bolj uspešni, če jih s trebuhom za kruhom pošiljamo v tujino, namesto da bi v Sloveniji ustvarjali primerne pogoje znanstvenega in tehnološkega razvoja, kar bi lahko privabilo tudi relevantne strokovnjake iz mednarodnega prostora? Jezikovne prepreke, ki naj bi jih sprožala

slovenščina, v tem pogledu ne igrajo nobene bistvene vloge, obstajajo pa številne druge nadloge.[4]

V zvezi s tem je potrebno omeniti sicer široko razglašeni pomen in pomembnost zastopanja »večjezičnosti«, ki pa izkazuje nasprotujoče si in tudi protislovne upravljavske pretenzije. Večjezičnosti je vsekakor treba pokimati in jo razvijati, saj jezika v ednini ni, so samo jeziki. A univerzalno dirigirano in univerzitetno podpirano vpeljevanje angleščine te večjezičnosti ne potrjuje vselej, kar nemara izpričuje tudi in ravno primer slovenščine. Treba je podpirati učenje vseh jezikov, s katerimi smo v stiku kot sosednimi, učenje jezikov, ki veljajo za svetovne – in to ni zgolj angleščina, pač tudi kitajščina, ruščina, arabščina, španščina, francoščina, portugalščina – in učenje jezikov, ki so v primerjavi z naštetimi ter tudi od njih zapostavljeni ter odrinjeni. Ne podpira pa to stališča, da je slovenski jezik le eden od jezikov, ki se govorijo v Republiki Sloveniji, med njimi pa lahko posreduje angleščina. Tako stališče je destruktivno tudi za razvijanje večjezičnosti.

Eno od bolj problematičnih stališč v *Odgovoru* je, da se nobena znanost ne more omejevati na nacionalne okvire, ki jih opredeljuje jezik. Jezikovna dejavnost je delujoča navznoter in navzven ter kot taka nudi obzorje za vsa druga mogoča obzorja! Tako stališče je lahko samo proizvod neke miselnosti, ki pogreša lastno jezikovno zavest. Drugače je nemogoče zapisati, da določen jezik na določenem teritoriju zapira in omejuje širše svetovljanske poglede ter izvaja teror nad njimi! Če povemo še drugače: vsa vzgoja in izobraževanje v slovenskem jeziku od vrtcev naprej je potemtakem omejevalna in zatiralna. Tako kot so nekoč fašisti z italijanščino zatirali slovenski jezik, naj bi zdaj v Republiki Sloveniji slovenski jezik zatiral samega sebe, le da ne potujčuje, marveč udomačuje. Zakaj je potem uporaba lastnega jezika pripoznana kot človekova pravica, ko pa človeka omejuje? Konkretno so pred časom nekateri rektorji slovenskih univerz potarnali, da slovenščina kot primarni visokošolski jezik omejuje univerzitetno in znanstveno avtonomijo.

Slednje poudarjamo, ker skuša *Odgovor* v bran avtonomije znanosti prevaliti breme skrbi za slovenščino v znanosti na univerzitetna pleča. Težko je verjeti, da se sestavljavci *Odgovora* ne spomnijo, kako se je v letu 2016 dvignil širok družbeni protest zoper zlo-rabo slovenščine spričo namere, da visokošolski zavodi v Sloveniji pridobijo tudi zakonsko jamstvo za neomejeno izvajanje študijskih programov v angleščini.[5] Ker je bila ta zakonska podlaga izpodbita, se visokošolsko jezikovno reprogramiranje izvaja »potuhnjeno«, a z izdatno finančno podporo na stroškovnem mestu »internacionalizacija slovenskega šolstva« (da se ne bomo slepili, ne gre zgolj za *visoko* šolstvo).

Glede pripomb, ki jih je sprožilo vrednotenje raziskovalnih dosežkov, ki je uveljavljeno v sistemu Sicris, je treba pripomniti, da namen izjave Komisije za slovenski jezik v javnosti pri SAZU ni bil, da predlaga znižanje mednarodno primerljivih kriterijev vrednotenja znanstvenih dosežkov, marveč da se ga tako dopolni in izpopolni, da bo podpiral tudi razvoj slovenskega znanstvenega jezika. Ni kake zahteve, da se sistem Sicris kar ukine ali da se področje humanistike izloči iz sistemskega okvira urejanja raziskovalnih dejavnosti, saj je enotno znanstveno polje treba ohraniti že zaradi podpore interdisciplinarnim raziskavam. Tu se seveda srečujemo s problemi, ki terjajo širšo razpravo, a vseeno velja še enkrat poudariti vrednostno težo, ki po sistemu Sicris vendar pritiče znanstvenim člankom ter njim prilagojenim sistemom točkovanja, ki, poleg nekaterih pozitivnih vplivov na kvaliteto znanstvenih objav in usmerjenosti v mednarodni raziskovalni prostor, sproža tudi precej negativnih učinkov glede preusmerjanja primarnega raziskovalnega interesa v nabiranje točk, hkrati pa preostro postavlja ločnice med znanstvenim, strokovnim in pedagoškim delom. To prispeva k slabemu pretoku med znanstveno bazo in njenim družbenim okoljem. Če hkrati upoštevamo,

4 Prim. k temu pogovor, ki ga je pripravil novinar Aleksander Čobec z akad. prof. dr. Ivanom Bratkom in menoj ter je bil predvajan na programu ARS: <https://4d.rtvslo.si/oddaja/jezikovni_pogovori/47471518>.

5 Prim. o tem objave na portalu *Za govor slovenščine*: <http://www.zagovor-slovenscine.si/>.

da niti strokovno niti znanstveno točkovanje ne vključuje prirejanja in vodenja znanstvenih konferenc, posvetov, delavnic okroglih miz itn. (tega ne beleži niti Cobiss) in da je, recimo, tudi urejanje znanstvenih zbornikov nadvse skromno vrednoteno (sploh je vrednotenje znanstvenih zbornikov in delov monografije posebno poglavje), lahko upravičeno pomislimo, »komu se bo to še dalo delati«. Izničevanje strokovnih dosežkov, ki imajo pogosto tudi čisto znanstveno relevanco, postopoma, a zanesljivo vodi do uničevanja akademskega okolja, ob čemer izgineva tudi slovenski znanstveni jezik.

Podatki, ki so navedeni v *Odgovoru*, vzbujajo vtis o posebni privilegiranosti humanističnih objav in znotraj tega okvira tudi objavljanja v slovenščini. No, vzemimo primer raziskovalca na področju humanistike, ki ima veliko število monografskih izdaj (njegova monografija o Ivanu Cankarju, ki je izšla konec lanskega leta, je razprodana), a nobenega znanstvenega citata ob sicer izkazanem priznavanju njegovega dela v strokovni in širši javnosti, ker pač znanstveni citati, ki so povezani z monografijami, niso relevantni in ustrezno beleženi. S tem je tudi črtana veljavnost kritičnih recenzij, ki so za humanistične dosežke, tudi kolikor segajo na področje kulture in družbene kritike, še kako pomembne. Res je, da v projektnih vlogah lahko vstavljamo »ročne citate«, vendar pa taki popusti vseeno ustvarjajo napačen vtis, da je humanistika na stranskem tiru znanstvenega razvoja.

Kot primer neustreznega ločevanja med znanstvenim in strokovnim delom pa bi navedel tisoč strani obsegajoč leksikon likovne umetnosti (avtor ga je pripravljal več kot desetletje), ki pa v Sicrisu dosega borih petdeset strokovnih točk – te je moč zlahka doseči na podlagi objave precej povprečnega znanstvenega članka, pa še znanstvene so. Kar vsekakor negativno vpliva na priprave kompleksnejših znanstvenih del s področja humanistike, med katerimi verjetno izstopajo prav tiste, ki so povezane s slovenskim jezikom.

Zaenkrat razmeroma veliko znanstvenih revij objavlja znanstvene članke v slovenščini, vprašanje pa je, koliko časa jih še bodo. Kolikor ARRS kot enega od pogojev za pridobitev sofinanciranja revijalnih in monografskih znanstvenih objav navaja prispevek k razvoju slovenske znanstvene terminologije, bi nemara lahko tudi določila kvoto, recimo, najmanj 33 % znanstvenih besedil v slovenskem jeziku v revijah, ki so podprte z državnimi sredstvi. Nekatere tuje znanstvene revije v recenzentskih obrazcih uveljavljajo rubriko: prispevek k razvoju strokovnega »matičnega« jezika. Prav tako bi veljalo urediti sofinanciranje prevodov izvirnih znanstvenih člankov tujih avtorjev, ki želijo objavljati v slovenskih znanstvenih revijah, kolikor ni mogoče, da bi znanstvene revije v slovenskem jeziku vključevale samo slovenske avtorje. Za področje humanistike je značilno, da z revijalnimi in monografskimi objavami ne sega le na znanstveno, marveč tudi na kulturno področje, česar pogosto ni mogoče razmejevati. Katere smernice so glede tega relevantne, je odprto vprašanje, nenavadno pa se zdi, da imamo Agencijo za knjigo, znanstveni in pedagoški tisk pa sta obravnavana posebej, kar nemalokrat povzroča neljube zaplete. Z vidika razvijanja slovenskega jezika v znanosti, kulturi in izobraževanju je treba premisliti tudi vrednost prevodnih del ter status prevajalcev in prevajalk.

Del *Odgovora*, ki ga je prispevalo Ministrstvo za kulturo, je sicer zgolj vljudnosten. Ravno to ministrstvo pa je v prvi vrsti zadolženo za to, da spremlja in vzpodbuja visoko rabo slovenščine, ki ne zadeva le kulturne ustvarjalnosti, pač pa tudi znanstveno raziskovanje in visokošolsko izobraževanje. Ministrstvo za kulturo bi dejansko moralo prevzeti koordinatorsko vlogo, saj znotraj njega deluje Služba za slovenski jezik. Deklarativno zavzemanje za dobrobit slovenskega jezika, pospremljeno z modeli jezikovnih politik (kot je podano v *Odgovoru*) ni ne zadostno ne zadovoljivo. Znanstvena raba slovenščine očitno ni v neposrednem interesu tega zavzemanja, ker spada v drug resor. Zato Ministrstvo za kulturo, posebej pa Službo za slovenski jezik pozivamo, da, po možnosti tudi s pomočjo zunanjih sodelavcev, vzpostavi sodelovanje z drugim pristojnim ministrstvom, posebej kar zadeva pripravo zakonodajnih aktov in uresničevanje tistih, ki so že sprejeti.

V *Odgovoru* je večkrat omenjeno sodelovanje pristojnih ministrstev in agencij (Agencija za knjigo se mimogrede le redkokdaj oglasi) s SAZU pri pripravah zakonodaje na področju raziskovanja, izobraževanja in ustvarjalnosti. Ali to pomeni tudi sodelovanje (tudi v obliki zastopstev, obveščanja itn.) s Komisijo za slovenski jezik v javnosti pri SAZU?

Naposled je potrebno tudi izrecno pohvaliti dosežke glede zagotavljanja ustrezne rabe slovenskega jezika v znanosti, izobraževanju in kulturi, ki jih navajata obe ministrstvi. Sprejemanje uredb in ukrepov v zvezi s tem vsekakor ni preprosto in terja naporne procedure, a vseeno je potrebno biti odločen.

Vprašanje, ki ga je postavila Komisija za slovenski jezik v javnosti pri SAZU, se je v povzetku glasilo: kako zagotoviti primerno rabo slovenščine v znanosti, kateri kriteriji, katere uredbe, kateri ukrepi, katere raziskave, katere strategije, kateri postopki, kateri projekti, katera prizadevnost in vestnost, navsezadnje katera zavest mora tu steči, sicer je znanstvena raba slovenščine ne samo ogrožena, kot so ogrožene kake rastlinske ali živalske vrste, marveč ji vzame sleherno perspektivo, vsak pomen in namen. Tega se je potrebno najprej ovedeti, potem pa sprejeti ustrezne odločitve in ukrepe, ki ne bodo zavijali sem in tja, marveč omogočili tako odvijanje slovenščine, ki nam bo v skupen ponos. Za nosilko nacionalne identitete se tak ponos tudi spodobi.

Sprehod po Novem mestu in sprehod po Reki

Tomaž Koncilija
Gimnazija Novo mesto
tomaz.koncilija@gimnm.org

Sprehod po dolenjskem Rimu: kulturnozgodovinska pot po Novem mestu

»Kaj dela sloveče mejsto, dolenjski Rim?« se je pred poldrugim stoletjem o Novem mestu spraševal Fran Levstik. Tako je zapisal v svojem prispevku za časnik *Naprej*, ki ga je sam tudi urejal, v nadaljevanju pa tarnal nad novomeškim in nasploh dolenjskim vsesplošnim mrtvilom, ki ga je kot politično angažiranega mladoslovenca seveda motilo. Danes je živeti v mestu s 650-letno tradicijo in večtisočletno zgodovino privilegij. Ko stopamo po njegovih ulicah in trgih, ko se vzpenjamo na njegove sedmere griče, ko nas njegovi arkadni loki vodijo na dogodkov polna dvorišča, ko vstopamo med njegove starodavne zidove, ki pripovedujejo neštete izjemne zgodbe o tukajšnjih ljudeh, na vsakem koraku čutimo njegovo duhovno moč. Z Marofa nam nazdravljajo halštatski knezi, svoj ustanoviteljski zamah osmišlja vojvoda Rudolf, Slatkonjev kapitelj udejanja svoje škofovske sanje, v razsvetljenem terezijanskem zanosu poučujejo frančiškani, s starih fotografij dijaki novomeške gimnazije šepetajo svoj *carpe diem*, z njimi plejada pesnikov, pisateljev, skladateljev, znanstvenikov in eruditov, ki so tu začeli ali dokončali pot na svoj Parnás, pa stoletni odmev tiste septembrske *Pomladi*, in Jakac, Podbevšek, Jarc, Štukelj, Lamut … Energija stoletij, prelita v čašo sodobnosti. Eliksir večne mladosti in vir novih moči in izzivov. Naj vzkliknem z besedami Milčka Komelja: »Toliko poezije, zgodovine in hrepenenja!«

Sprehod po starem mestnem jedru

Dolenjska prestolnica podobno kot večno mesto Rim leži na sedmih gričih. Najslovitejši so prav gotovo Marof, Kapitelj in Grm. Pot začnemo na vrhu slednjega pri gradu Grm. Graščino je dal postaviti Krištof Mordax leta 1586 in je imela prvotno še obrambno in opazovalno vlogo. V naslednjih desetletjih je stavba doživljala številne prezidave ter sčasoma dobila današnjo podobo poznorenesančnega oziroma baročnega gradu z velikim dvoriščem, grajskim parkom in rodbinskim mavzolejem v kapeli na bližnjem griču. Prvotno podobo je do danes ohranila le še dvorana v prvem nadstropju grajskega stolpa s stenskimi poslikavami in bogatimi štukaturami iz 17. stoletja. Od konca 19. stoletja je v gradu delovala znamenita kmetijska šola (Vinarska, sadjarska in poljedelska šola na Grmu pri Rudolfovem),[1] katere naslednica je današnja kmetijska šola na Bajnofu pod Trško goro, danes pa v njem domujeta Zavod za varstvo kulturne dediščine in zgodovinski arhiv. Grajsko dvorišče je občasno tudi prizorišče različnih družabnih in kulturnih prireditev. Osmerokotna Mordaxova kapela iz 17. stoletja je danes last Evangelijske cerkve Novo mesto, prav tako kot poleg stoječa lesena Krajčeva vila (Chaloupa Jaromieřska), svojevrsten etnološki spomenik, pripeljan s panslovanske razstave v Pragi leta 1895.

Po Trdinovi ulici – nekdanji južni mestni vpadnici – se spustimo do Kandije.[2] Ustavimo se ob kipu olimpionika Leona Štuklja, od koder se lepo vidijo spominska tabla na nekdanji Windischerjevi gostilni, Kandijski most in slikoviti Breg. Prav v Windischerjevem salonu je

1 Na grmskem gradu je svoja otroška leta preživel pesnik, avantgardist Anton Podbevšek (1898–1981). Njegov oče je bil namreč hišnik na tedanji kmetijski šoli. Znana je zgodba, da si je mladi Podbevšek izprosil dovoljenje za vstop v sobo zgoraj v grajskem stolpu z okni na vse štiri strani neba, kjer je morda dobival navdih za svoje prve pesmi.

2 Kandija se imenuje predel Novega mesta tik ob desnem bregu Krke, kjer so v 17. stoletju Benečani zbirali vojake za osvoboditev Krete izpod Turkov. Etimološko gledano je to *Candia*, latinska različica imena glavnega mesta omenjenega grškega otoka Heraklion.

bila 26. septembra 1920 pod pokroviteljstvom Riharda Jakopiča odprta *1. pokrajinska umetniška razstava*, kjer so svoja dela razstavljali mladi novomeški umetniki – študenti in gimnazijci – Božidar Jakac,[3] Ivan Čargo, Zdenko Skalicky, Marjan Mušič idr. Takratno umetniško vrenje v Novem mestu je zaokrožil še koncert Marija Kogoja (1892–1956) na Šukljetovem gradiču Kamen in literarni večer v Narodnem domu, kjer sta nastopila pesnika Miran Jarc in Anton Podbevšek. Omenjene dogodke, ki so jih mladi Novomeščani mesec dni kasneje ponovili še v Ljubljani, danes poznamo pod imenom *Novomeška pomlad*, njeni glavni akterji pa v veliki meri veljajo za protagoniste slovenske zgodovinske avantgarde.

Nato prečkamo železni Kandijski most, ki vse od leta 1898 povezuje staro mestno jedro s Kandijo. Tu so nekoč stala Dolenja, Vodna ali Karlovška vrata, južni vhod v mesto, do katerega je vodil stari leseni most, ki je stal nekaj deset metrov višje proti toku reke. Na Glavnem trgu pri kavarni in pivnici Kralj Matjaž zavijemo proti frančiškanskemu samostanu. Frančiškani so se v Novo mesto umaknili pred turško nevarnostjo leta 1469 prek Bele krajine in tu v naslednjih letih sezidali samostan in novo cerkev, ki pa je v požaru leta 1644 pogorela do tal. Za njeno prenovo je bil zaslužen novomeški kanonik in nabožni pisatelj Matija Kastelec (1620–1688). Današnjo novogotsko podobo sta zvonik in pročelje dobila leta 1866 po načrtih Italijana Pascolija. Samostanska knjižnica je najstarejša knjižnica v Novem mestu. Hrani okoli 12.000 knjig, med njimi precejšnje število inkunabul. Od ustanovitve leta 1746 pa vse do 1870 so frančiškani vodili gimnazijo (v stavbi današnje Glasbene šole Marjana Kozine), ki je s svojim delovanjem mestu pustila pomemben pečat.

Pot nadaljujemo po Jenkovi in Šolski ulici. V srednjem veku je Novo mesto obkrožalo obzidje, ki je danes delno ohranjeno le še na Šancah na kapiteljskem griču, ohranila pa sta se tudi dva nekdanja obrambna stolpa, eden izmed njiju na današnji Šolski ulici 6. Oba sta danes preurejena v stanovanjska objekta. Na Krki spodaj že zaslišimo šumenje vode, ki se vali čez jez pod Ragovim logom, in opazimo nekdanji mestni – Seidlov mlin. Danes ne služi več svojemu namenu in je le deloma obnovljen. Mlin, ki ga je upravljal novomeški posestnik in trgovec Franc Seidl, je povezan tudi s prvo elektrifikacijo mesta.[4]

Kasneje zavijemo levo v Streliško ulico, kjer se ustavimo pred hišo, v kateri je živel Janez Trdina (1830–1905). Potem ko je po prezgodnji upokojitvi pri komaj 37 letih prišel v Novo mesto in tu živel v precej slabih razmerah, se je leta 1882 poročil z Urško Grohar, vdovo po krčmarju Francu Jermanu, in se naselil v njeni hiši na današnji Streliški ulici, ki jo je po ženini smrti podedoval in v njej živel do svoje smrti. Od tod je pogosto hodil na »sprehode« po Gorjancih, v Belo krajino ter okoliške kraje, poslušal zgodbe preprostih ljudi, jih zapisoval, predeloval in objavljal kot *Bajke in povesti o Gorjancih*.

Nato zavijemo levo po Vrhovčevi ulici mimo nekdanje konjušnice – danes galerije sodobne umetnosti Simulaker in hostla Situla ter nadaljujemo pot do Rotovža na Glavnem trgu, ki je prav letos po skoraj sedmih desetletjih doživel temeljito prenovo in se znebil avtomobilske pločevine. Arhitektura Glavnega (nekdaj Velikega) trga – najdaljšega med mestnimi trgi na Slovenskem – s svojimi značilnimi arkadami in atrijskimi dvorišči sega še v konec 16. stoletja. Sedanji Rotovž je bil zgrajen leta 1905 na mestu nekdanje precej skromnejše mestne hiše. Od leta 2006 je ponovno sedež novomeškega župana, v njem pa zaseda tudi občinski svet. Reprezentančna glavna fasada je oblikovana s historičnimi novoromanskimi in novogotskimi stavbnimi elementi. Istočasna in stilno enotna je tudi notranja oprema stavbe. Doprsna kipa Dragotina Ketteja (1876–1899) in Janeza Trdine, delo Jakoba Savinška iz leta 1955, sta le del širše zamisli arhitekta Marjana Mušiča (1904–1984) o ureditvi Glavnega

3 1. pokrajinsko umetniško razstavo v Novem mestu je obiskal celo takratni ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič. V zvezi s tem visokim obiskom je znana anekdota, da je Božidar Jakac ob škofovem prihodu takoj umaknil z razstave neki akt in ga šele po njegovem odhodu postavil nazaj na svoje mesto (Jegličev sloves neizprosnega moralista je bil očitno živ še dvajset let po zažigu Cankarjeve *Erotike*).

4 Franc Seidl je bil mlajši brat znanega naravoslovca in geologa Ferdinanda Seidla. Leta 1909 je mlinsko kolo poganjalo električni dinamo moči 10 kW za nekaj uporabnikov v mestnem jedru.

trga, ki ji je skušala slediti tudi zadnja prenova. Znana je hudomušna zgodba o tem, da so Novomeščani pri zidavi Rotovža namesto vode za izdelavo malte uporabljali kar cviček.

Pozornost nam vzbudi tik ob Rotovž stisnjena knjigarna Goga, kjer se od spomladi do jeseni odvijajo mnogi literarni in glasbeni večeri, obiskovalci pa lahko kadarkoli posedijo v prijetnem atriju ali na trgu pod drevesi in ob osvežilni pijači prelistajo zanimivo knjigo ali časopis. Založba in knjigarna Goga, ki se je pred 20 leti rodila iz študentske iniciative in zrasla v eno najprepoznavnejših slovenskih založb, je dobila ime po Grumovi groteskni drami *Dogodek v mestu Gogi* iz leta 1930. Slavko Grum (1901–1949) je bil rojen sicer v Šmartnem pri Litiji, kasneje pa je bil močno povezan z Novim mestom, kjer je obiskoval gimnazijo. Kasneje je v Zagorju opravljal zdravniško prakso, pokopan pa je na novomeškem pokopališču v Šmihelu. Na novomeškem Glavnem trgu, nasproti Goge, se nahaja tudi rojstna hiša pisateljice Ilke Vašte (1891–1967).

Stopimo še do vodnjaka s pogledom na znamenito Bergmanovo hišo. Tudi marmornati sedemkotni Kettejev vodnjak je bil izdelan po zamisli arhitekta Marjana Mušiča in bil leta 1955 postavljen na mestu, kjer je do leta 1903 stal njegov litoželezni predhodnik – tisti, o katerem pojejo verzi Kettejeve pesmi *Na trgu*, ki so vklesani vanj: »Noč trudna molči, nezamudna beži čez mestni trg luna sanjava. Vse v mraku mirno, na vodnjaku samo tih vetrc z vodoj poigrava …« Kettejeva pesniška muza je živela le nekaj korakov stran, v Bergmanovi hiši, ki zaključuje zgornji del Glavnega trga in je bila najimenitnejša hiša na trgu. Milček Komelj je v svojih esejih o rodnem mestu večkrat zapisal, da Novo mesto še danes preveva prav Kettejev duh, da je Kette s svojimi pesmimi, posvečenimi Angeli, mestu in Krki, resnični novomeški *genius loci*. Tudi on je, podobno kot Prešeren v trnovski cerkvi v Ljubljani, svojo Angelo zagledal v novomeški kapiteljski cerkvi (prim. sonet *Zakaj sem bil v Kapiteljnu*) in se vanjo zaljubil. Znana je tudi likovna upodobitev Ketteja z »njegovo« nikoli doseženo Angelo v ozadju, ki jo je naslikal slikar Ivan Vavpotič in jo hranijo v Jakčevem domu.

Ko se po Rozmanovi ulici pomaknemo do nekdanjega nemškega kluba, Kazine, našo pozornost pritegne še ena spominska tabla. 6. januarja 1848, se pravi tri mesece pred marčno revolucijo na Dunaju, so zavedni Novomeščani na pobudo odvetnika dr. Jožeta Rosine ter Franca Polaka sploh prvič na Slovenskem uprizorili do tedaj cenzurirano komedijo Antona Tomaža Linharta (1756–1795) *Ta veseli dan ali Matiček se ženi*. In ko smo že pri začetkih slovenske dramatike, se spodobi, da si ogledamo edino novomeško poklicno gledališče APT – Anton Podbevšek teater. Do tja pridemo po Kastelčevi ulici in Prešernovem trgu, kjer se nam odpre tudi pogled na monumentalen gotski prezbiterij kapiteljske cerkve. Stavba sedanjega APT je bila zgrajena leta 1933 kot Prosvetni dom z gledališkim odrom in večnamensko dvorano. Kasneje se je ustanova preimenovala v Kino Krka (v njej je bil osrednji novomeški kino) in leta 1982 v Dom kulture. Ustanova, poimenovana po Antonu Podbevšku (1898–1981) – človeku z bombami, s svojo vizualno podobo in uprizoritvenimi prizadevanji prispodablja hkrati moč, lepoto in krhkost, ranljivost umetnosti nekoč in danes.

Nekoliko dalje že zagledamo kompleks stavb Dolenjskega muzeja. Mimo nekdanje Križatije s stalno arheološko zbirko, galerije in Ropasove hiše se po stopnicah spustimo do Sokolskega in Jakčevega doma. Dolenjski muzej je bil ustanovljen leta 1950, za kar ima največ zaslug zgodovinar Janko Jarc (1903–1995), čigar doprsni kip stoji na muzejskih vrtovih.

Nekdanji Narodni, kasneje Sokolski dom stoji v najožjem središču starega mestnega jedra, ob Sokolski ulici, ki teče vzporedno z Glavnim trgom. Zgrajen je bil v letih od 1873 do 1885 kot prvi Narodni dom na tedanjem slovenskem ozemlju. V njem so imela kasneje svoje prostore različna narodna društva, knjižnica in šola Glasbene matice. V njem so vadili tudi novomeški sokoli, med katerimi je najbolj znan Leon Štukelj (1898–1999), kasnejši olimpionik. V zadnjih desetletjih je Narodni dom doživel nekaj poskusov obnove (žal dlje kot do zavarovanja fasade z zaščitno mrežo ni prišlo) in celo vsebinske oživitve – v njem

so potekali ponovno obujeni tematski mestni pustni plesi, odprtja likovnih razstav in drugi kulturni dogodki, za svojega so ga vzeli in v njem več let ustvarjali tudi predstavniki novomeške alternativne kulture (skvot).

Bližnji Jakčev dom deluje pod okriljem Dolenjskega muzeja. V njem se danes nahajajo stalna razstava Jakčevih del, zbirka Dolenjskega muzeja in likovnopedagoška zbirka, del prostorov pa je namenjen galerijski dejavnosti. Na začetku 20. stoletja je stavbo dal postaviti Anton Jakac, slikarjev oče, s podjetno idejo o mestnem hotelu in kavarni, kar se ni izšlo. Božidar Jakac (1899–1989) je v Novem mestu obiskoval osnovno šolo in nižjo gimnazijo, kjer je prijateljeval zlasti s kasnejšim pesnikom Miranom Jarcem (1900–1942). Kot nadarjen likovnik se je po nižji gimnaziji vpisal na idrijsko realko, kjer je poučeval slikar Ivan Vavpotič. Kasneje je njegov mentor postal Rihard Jakopič, Jakac pa je nadaljeval študij slikarstva in grafike v Pragi. Po mladostni ekspresionistični fazi se je v zrelejših letih umiril v liričnem realizmu, velja pa tudi za enega pionirjev slovenskega dokumentarnega filma.

Pot nas vodi nato nad Pugljevo ulico do hišic na Bregu in naprej mimo Jakčeve rojstne hiše. Na Bregu so nekdaj živeli predvsem revnejši meščani. Breške gospodinje so do druge svetovne vojne oddajale stanovanja dijakom novomeške gimnazije, zaradi česar so jih Novomeščani imenovali kar »študentske mame«. Ena od največkrat novomeških upodabljanih vedut, slikovite raznobarvne hišice z lesenimi ganki na strmem pobočju nad reko Krko, je nastala na mestu leta 1786 porušenega srednjeveškega mestnega obzidja, katerega ostanki so še vedno vidni v zidovih kletnih etaž. Tik pod Kapitljem se nahaja še drugi večji ostanek nekdanjega mestnega obzidja, Fajdigova hiša, nekdanji obrambni stolp, ki s svojo monumentalnostjo pomembno prispeva k podobi Novega mesta.

Na drugem bregu reke daleč pod nami opazimo kompleks stavb novomeške splošne bolnišnice. Del internega oddelka predstavlja nekdanji gradič Neuhof (Novi dvor), kjer je po preselitvi iz Ljubljane v Novo mesto s svojim soprogom Scheuchenstuelom[5] vse do smrti živela Prešernova pesniška muza Julija, roj. Primic (1816–1864), ki počiva na šmihelskem pokopališču. Janez Trdina v eni izmed svojih zgodb z naslovom *Doktor Prežir* pripoveduje, kako so ubogo Julijo dražili in strašili novomeški študenti, ki so ponoči s čolnov pod njenim oknom prepevali Prešernovo pesem *Pod oknom*. Drugi, manjši gradič Kamen stoji na drugi strani ceste. Njegov zadnji lastnik je bil politik Fran Šuklje (1849–1935). Gradič je bil po letu 1945 prezidan v oddelek za pljučne bolezni novomeške bolnišnice. Prav na Šukljetovem Kamnu je 26. septembra 1920 potekalo koncertno popoldne v sklopu *1. pokrajinske umetniške razstave*, kjer je s svojimi klavirskimi improvizacijami nastopil skladatelj, sicer Tržačan, Marij Kogoj (1892–1956), takratni prijatelj in sodelavec pesnika Antona Podbevška. Nedvomno je Kogoj s svojo disonantno politonalno glasbo presenetil tedanjo novomeško pretežno malomeščansko publiko. Kogojev nastop seveda spada med dogodke Novomeške pomladi.

Po stopnicah se povzpnemo do kapiteljske cerkve, se razgledamo na vse strani neba ter si ogledamo zunanjost, notranjost in kripto, nato pa mimo kašče in škofijskega dvorca (nekdanje proštije) krenemo proti Šancam. Kapiteljska cerkev, ki je bila ob ustanovitvi novomeške škofije leta 2006 povzdignjena v stolnico, spada med najlepše in najzanimivejše arhitekturne spomenike pri nas in daje mestu značilno podobo. Današnjo zunanjost sestavljajo poznogotski prezbiterij z zakristijo, leta 1621 barokizirana ladja in v novogotski maniri predelan zvonik. Arhitekturna posebnost cerkve je njena lomljena podolžna os. Prezbiterij je zidan iz lomljenega apnenca ter je neometan, pod njim pa se – neobičajno za gotiko – nahaja še kripta. V njej se nahaja odlitek dunajskega nagrobnika Jurija Slatkonje (1456–1522), ki je bil drugi kapiteljski prošt in prvi dunajski škof ter kot izvrsten glasbenik tudi ustanovitelj zbora »dunajskih dečkov«. Po njem se danes imenuje novomeški konservatorij za glasbo,

5 Josef pl. Scheuchenstuel je leta 1850 postal predsednik novomeškega sodišča. Med Novomeščani menda ni bil posebej priljubljen, saj so mu zaradi gospodovalnega vedenja nadeli kar vzdevek »novomeški Napoleon«.

Slatkonja pa je zaslužen tudi za kapiteljski grb, v katerem se nahaja zlat konj (ljudskoetimološka izpeljava njegovega priimka). Največja dragotina kapiteljske cerkve je nedvomno velika slika sv. Nikolaja na glavnem oltarju, delo beneškega renesančnega mojstra Jacopa Robustija – Tintoretta (1518–1594). V stranskih ladijskih oltarjih pa se nahajajo slike znanega slovenskega baročnega slikarja francoskega rodu Valentina Metzingerja (1699–1759). Poseben pomen sta v zgodovini mesta imela ustanovitev kolegiatnega kapitlja leta 1493 ter novomeške škofije leta 2006.

Po Hladnikovi ulici, imenovani po cerkvenem skladatelju in kapiteljskem organistu Ignaciju Hladniku (1865–1932), se spustimo do Knjižnice Mirana Jarca, si ogledamo njeno arhitekturo in kompleks nekdanjih Ljubljanskih vrat ter bližnjo Kozinovo hišo. Še prej nam pozornost vzbudita mogočna škofijska stavba s srednjeveško kaščo in urejenimi vrtovi, za njimi pa zadnji ostanki nekdaj mogočnega srednjeveškega mestnega obzidja na Šancah. Spomeniški kompleks, posvečen med drugo svetovno vojno padlim Novomeščanom in narodnim herojem Dolenjske, je bil po zamisli arhitekta Marijana Mušiča leta 1953 umeščen na križišče Rozmanove ulice in Prešernovega trga, kjer so nekdaj stala »Ljubljanska« ali »Gorenja« mestna vrata. Sestavljajo ga spominska loža ter velika bronasta kipa, Pesem svobodi in Talec, delo kiparjev Jakoba Savinška in Janeza Pirnata. V manjšem parku ob knjižnici, nasproti rojstne hiše skladatelja Marjana Kozine (1907–1966), stoji njegov doprsni kip, delo Zdenka Kalina, ob njem pa nagrobnik pesniške muze nekdanjega novomeškega gimnazijca Simona Jenka – Leopoldine Kuralt. Knjižnična zgradba, ki je bila sprva umeščena v dve stavbi na Ljubljanskih vratih, je bila pred dvema desetletjema prenovljena in dozidana v slogu srednjeveške grajske arhitekture po zamisli arhitekta Marka Mušiča. Največje zasluge za ustanovitev Knjižnice Mirana Jarca takoj po drugi svetovni vojni pa ima njen prvi ravnatelj Bogo Komelj (1915–1981), po katerem se danes imenujejo posebne in rokopisne knjižnične zbirke. Njegov sin je znani slovenski umetnostni zgodovinar in pesnik Milček Komelj, njegov vnuk pa prav tako umetnostni zgodovinar in pesnik Miklavž Komelj. Pot zaključimo pri Gimnaziji Novo mesto, kjer si ogledamo stalno razstavo *Pietati litterisque* (*Za spoštovanje in znanje*), se povzpnemo do šolske knjižnice in se spočijemo ob pogledu na panoramo Novega mesta s Trdinovimi Gorjanci v ozadju.

Viri in literatura

Bačer, Karel, 1991: *Iz dolenjske preteklosti*. Novo mesto: Dolenjska založba.

Komelj, Milček (ur.), 2007: *Novomeška knjiga*. *Pesmi, zgodbe in pričevanja*. Ljubljana: Slovenska matica.

Koncilija, Tomaž, 2015: Novomeška pisava – resničnost ali mit. Mitja Simič, Jelka Ciglenečki (ur.): *Novo mesto 1965–2015. Zbornik ob 650-letnici Novega mesta*. Novo mesto: Društvo Novo mesto. 78–97.

Andrej Bandelj
Sežana
andrej.bandelj@gmail.com

Reka – pred sprehodom po »mestu, ki teče«

Če se vanjo ne pripeljemo po morju, Reka (hrv. Rijeka, it. Fiume) dolgo ostane skrita našim očem. Tretje največje mesto na Hrvaškem je umeščeno na skrajno severno obalo Kvarnerskega zaliva, ki predstavlja neposredni stik med Jadranom in vznožjem visokih vrhov Snežniškega pogorja (Veliki Snežnik, 1796 m) in Gorskega kotarja (Risnjak, 1528 m). Obalni pas je tu strm in zelo ozek, zato se je mesto pri svojem razvoju lahko širilo predvsem v dolžino. Danes se Reka razteza od Zameta na severozahodu do Kostrene ja jugovzhodu v dolžini približno dvanajst kilometrov, njena predmestja pa ležijo predvsem na vrhovih nad avtocesto. Če ji prištejemo še okoliške kraje v Liburniji (obalni pas pod Učko) in ob Bakarskem zalivu, ima Reka danes okrog 200.000 prebivalcev.

Mesto mnogi poznajo predvsem kot trajektno izhodišče za obisk jadranskih otokov in industrijski kraj. To je razlog za razmeroma majhno zanimanje za obisk Reke v turističnem smislu, kar pa je neupravičeno, saj lahko tu vidimo številne priče razgibane preteklosti . Ker pa je mesto večkrat igralo tudi pomemben dejavnik za okoliško slovensko prebivalstvo, je prav, da ga spoznamo tudi v tej luči in se seznanimo s Slovenci, ki na Reki živijo danes. Ko bomo svoj pogled od pristaniških žerjavov, železniških tirov in preveč vpadljivih visokih stanovanjskih blokov ob avtocesti preusmerili na slikoviti Korzo, obrežne palače in stare cerkve, bomo Reko zagotovo vsaj malce bolj vzljubili in se tako nekako približali vse številnejšim domačinom, ki – kakor kažejo nalepke, s katerimi radi krasijo svoje avtomobile – »ljubijo mesto, ki teče« (*vole grad, koji teče*). To geslo se po eni strani nanaša na neposredno povezanost Reke z vodno žilo Rečino (hrv. Rječina, it. Eneo), po drugi pa na mladosten utrip življenja v tem odprtem, tradicionalno liberalno usmerjenem mestu. Da bi ga začutili, je včasih dovolj, če se sprehodimo po znamenitem Korzu, glavni ulici starega mestnega jedra, ki je zaprta za promet in vabi k obisku številnih kavarn. Tu se Rečani radi podajo na večerni sprehod, ki ga včasih podaljšajo na svoj Dolgi pomol (Molo Longo). Ta s svojih 1.700 m dolžine ponuja lep pogled na mesto, Trsatsko trdnjavo (hrv. Trsatska gradina, it. Castello di Tersatto) nad njim, na pristanišče in na turistični biser Opatijo z Učko (1401 m) na drugi strani zaliva. Kdor pa si zaželi še živahnejšo Reko, naj pride sem na vsakoletni pustni karneval, ki metropolo zahodne Hrvaške uvršča ob bok glavnim karnevalskim mestom Evrope.

Seveda niti na Reki ni vse idealno in meščani se dandanes soočajo tudi z resnimi, predvsem gospodarskimi težavami, ki so posledica zloma tradicionalnih gospodarskih dejavnosti na eni in nezadostne prometne infrastrukture na drugi strani. Pomemben reški zaposlovalec, ladjedelnica »3. maj«, je zapadla v resno krizo, iz katere jo, s precej nejasno prihodnostjo, zaenkrat še poskuša reševati hrvaška država. Reško pristanišče (hrv. Luka Rijeka, it. Porto di Fiume), nekoč glavno pristanišče nekdanje Jugoslavije, še prej pa najpomembnejši izhod na morje na tedanjem Ogrskem, zaostaja v konkurenčnem tekmovanju s Koprom in Trstom, predvsem zaradi izrazitega pomanjkanja prostora za širitev svoje pretovorne dejavnosti in zastarele ter počasne železniške povezave proti notranjosti celine. Vse to sili lokalne in državne odločevalce k snovanju številnih novih razvojnih načrtov, ki bodo Reki omogočili, da v polnosti izkoristi svojo izredno ugodno prometno lego na križišču poti med severnim Sredozemljem in srednjo Evropo, ter se tako izogne dramatični socialno-ekonomski krizi, ki je ohromila nekoč gospodarsko in prebivalstveno močan hrvaški vzhod.

Preden se z razglednega Trsata spustimo v priobalno staro mestno jedro, poglejmo še v zgodovino Reke, ki nam pomaga razumeti marsikaj, kar je pripomoglo k današnji podobi in utripu kraja.

Že zelo zgodaj so prvi prebivalci spoznali ugodno lego med obalo in vzpetim zaledjem ter to območje poselili v obliki utrjenih gradišč v železni dobi. S prihodom Rimljanov pa se je prav na severu Kvarnerja začenjal dolg sistem utrdb imenovan »alpski zid« (lat. *Claustrum Alpinum*), ki je cesarstvo ščitil pred ljudstvi s severovzhoda. Ostankom teh utrdb lahko danes sledimo tudi na slovenskih tleh – denimo v Babnem Polju in na Hrušici, na območju Reke pa sta takrat nastali dve: *Tarsa* na današnjem Trsatu in *Tarsatica* na kraju, kjer danes stoji staro mestno jedro. Že takrat je bila tako nakazana dvojnost mesta glede na reko Rečino, ki tu skozi globoko vrezano sotesko priteče iz zaledja proti morju. Še dolgo v kasnejših obdobjih je Reka živela ločeno od Trsata in kasneje tudi Sušaka – razdeljenost, ki je svoj (absurdni) višek dosegla med svetovnima vojnama, ko je bila Rečina mejna reka med Italijo in Kraljevino Slovencev, Hrvatov in Srbov (SHS), kasneje Kraljevino Jugoslavijo.

V srednjem veku je Reka pripadala različnim gospodarjem, najprej iz bližnje, nato pa vse bolj oddaljene okolice. Med 14. in 15. stoletjem so ji gospodovali Devinski grofje (iz gradu Devin na Tržaškem), nato hrvaški Frankopani z otoka Krka in še ena nemška rodbina Walsee, od leta 1466 pa je Reka pripadala Habsburžanom. V tistem obdobju je bilo poimenovanje mesta vezano na cerkvenega zavetnika svetega Vida: Reka Sv. Vida (lat. *Flumen Sancti Viti*, v narečnem krajevnem govoru Reke *Rika Svetog Vida*), šele kasneje je bilo to ime skrajšano na enostavno Reko. Tu moramo mimogrede omeniti še majhno jezikovno protislovje. Medtem ko Slovenci (z izjemo Primorcev) pravimo, da gremo »na Reko«, bodo domačini rekli, da gredo »u Rijeku«, kar je povzel tudi primorski del slovenskega jezikovnega prostora, ki se običajno odpravlja »v Reko«.

Reka se je za časa habsburške uprave hitro razvijala. Najpomembnejša razvojna spodbuda je bila razglasitev svobodnega pristanišča, privilegij, ki ga je mesto dobilo – skupaj s Trstom – leta 1719, za časa cesarja Karla VI. S tem se je začelo bolj množično priseljevanje z različnih koncev monarhije, mesto pa je tudi prostorsko raslo. Povečan gospodarski pomen je prinesel tudi zaplete, do katerih je v 19. stoletju prišlo predvsem na narodnostni ravni, ko se je zaiskrilo med avtohtonimi Hrvati in Italijani, pa tudi Madžari, ki so Reko vzeli za svoje glavno pristanišče in so hoteli imeti tudi temu primerno vlogo v mestu. Z nastankom Avstro-Ogrske je Budimpešta tudi formalno začela upravljati Reko, vodilni madžarski arhitekti pa so nabrežje oplemenitili s številnimi razkošnimi palačami. V tistem obdobju je bilo zgrajeno tudi prelepo gledališče z današnjim imenom Ivana pl. Zajca, mestna industrija pa je bila na višku svojih moči in se je v svetu denimo proslavila z izdelavo prvega torpeda na svetu.

Prva svetovna vojna pa je ob Kvarner prinesla dramatične in precej nenavadne dogodke. Z njenim koncem je bilo namreč predvideno, da bi Reka pripadla novi Kraljevini SHS, s čimer pa se niso strinjali italijanski nacionalisti. Pesnik Gabriele D'Annunzio je septembra 1919 okrog sebe zbral t. i. legionarje (it. *legionari*), s katerimi se je prebil do mesta, prečkal začasno mejno črto, ki so jo nadzorovale mednarodne vojaške enote in Reko zasedel. V šestnajstmesečnem obdobju je bil tu neke vrste guverner, mesto pa je razglasil za svobodno. Čeprav je D'Annunzio kasneje spadal med vodilne italijanske fašiste, je v Reki uvedel, za takratni čas, neverjetno liberalno upravo, utemeljeno na t. i. Kvarnerski listini (it. *Carta del Carnaro*). Ta je med drugim meščanom zagotavljala enakopravnost ne glede na spol, versko opredelitev ali spolno usmerjenost. Na Reko se je takrat priselilo veliko liberalno usmerjenih Italijanov. Zaradi mednarodnih obvez takšno stanje ni bilo po godu italijanski vladi v Rimu, zato so D'Annunzijevo pustolovščino končali z božičnim napadom leta 1920. Reka je bila razglašena za svobodno državo (podobno kot Svobodno tržaško ozemlje po drugi vojni) in to obstala do leta 1924, ko je bila tudi formalno priključena Italiji. Takrat je stari most čez Rečino postal mejni prehod, reško pristanišče pa je bilo razdeljeno na dva dela – Kraljevina SHS je za svoje potrebe dograjevala luko v Sušaku.

Šele po drugi svetovni vojni je Reka pripadla Jugoslaviji in postala njeno glavno pristanišče. Kot smo že zapisali, pa je ohranila svojo liberalno podobo, ki jo bolj ali manj vzdržuje tudi dandanes v okviru Hrvaške. Mesto je odprto in predstavlja dom tudi avtohtoni italijanski manjšini, ki mesto imenuje *Fiume*, tu pa živi tudi precej Slovencev, ki jih v kulturnem smislu povezuje »Kulturno prosvetno društvo Bazovica«. Tradicija slovenskih povezav z mestom ob Kvarnerju sega vse do velikih imen naše zgodovine in literature: Primož Trubar, Janez Vajkard Valvasor, Matija Čop, Janez Trdina in drugi so dele svojih življenj preživeli tu. Kasneje pa so Slovenci prihajali predvsem zaradi zaposlovanja v mestni industriji (ladjedelnica) in pristanišču.

Preteklost Reke je bila torej zelo razgibana z zanimivimi dogajanji in menjavami vladarjev mesta. Življenje na prepihu držav, geografskih regij in prebivalstva, ki je pripadalo različnim jezikovnim skupnostim, je pustilo svoj neizbrisen pečat. Kot smo že poudarili, se ta odraža tudi na odprtem značaju mesta in njegovih ljudi, zato najbrž ni naključje, da je Reko doletela čast nosilke naziva »evropska prestolnica kulture« v letu 2020. Poleg številnih kulturnih dogodkov in z njimi povezanih začasnih ali trajnih znamenj v mestnem prostoru so se oblasti odločile še za zanimiv projekt označitve ulic in trgov v starem jedru z zgodovinskimi večjezičnimi imeni. Na označevalnih tablah bomo tako lahko kmalu spoznavali, kako se je reška topografija spreminjala glede na nekdanjo pripadnost mesta Italiji oz. Avstro-Ogrski.

Sprehod po Reki

Raziskovanje mesta začenjamo na **Trsatu** (hrv. Trsat, it. Tersatto), vzpetini, ki se dviga kakih 160 metrov nad morjem in nudi čudovit razgled na obalo, sotesko Rečine, Kvarnerski zaliv s Krkom in Cresom ter Učko, ki kraljuje nad opatijsko riviero in predstavlja naravno mejo z Istro na drugi strani. Na Trsatu so Rimljani zgradili utrdbo *Tarsa*, katere naslednica je današnja **Trsatska trdnjava** (hrv. Trsatska gradina, it. Castello di Tersatto), ki stoji na izpostavljenem skalnem rebru nad Rečino. V tej podobi je bila dodelana v srednjem veku, ko so jo upravljali Frankopani in je postala tudi pomembno oporišče v obrambi pred turškimi vpadi. Nekaj arhitekturnih elementov je bilo dodanih v 19. stoletju, ko je trdnjavo kupil avstrijski maršal, po rodu Irec, grof Laval Nugent in si jo izbral za svoj mavzolej. Danes je tu galerija in priljubljeno poletno festivalsko prizorišče.

Nekaj sto metrov vzhodno od tod pridemo mimo **zgradbe Hrvaške narodne čitalnice** (hrv. Hrvatska narodna čitaonica, it. Sala di Lettura Nazionale) do znamenite **trsatske cerkve in frančiščanskega samostana** (hrv. Svetište Majke Božje trsatske i franjevački samostan, it. Santuario della Madonna di Tersatto e Convento francescano di Tersatto). Danes je tu najpomembnejše romarsko središče tega dela Hrvaške, ki ima svoje korenine v legendi, po kateri naj bi v 13. stoletju angeli tu za tri leta odložili Marijino rojstno hišo iz Nazareta. Ta je sicer kasneje svoje potovanje nadaljevala v italijanski Loreto, kjer je, kakor verjamejo kristjani, še danes, na Trsatu pa so pod vodstvom frankopanskih knezov kmalu zgradili cerkev, ki je postala romarska, takoj ko ji je takratni papež podaril Marijino oltarno podobo. Neposredno ob cerkvi stoji poslopje frančiškanskega samostana z notranjim dvoriščem, v najbolj oddaljenem krilu pa se nahaja **votivna kapela** (hrv. kapela zavjetnih darova, it. Cappella Votiva), ki je polna zahvalnih darov romarjev, ki so bili deležni različnih pomoči v težkih življenjskih situacijah in nesrečah. Veliki zunanji prostori so namenjeni povečanemu številu obiskovalcev, ki ob večjih verskih praznikih dodobra napolnijo vrh Trsatskega hriba (hrv. Trsatski brijeg, it. Colle di Tersatto). Posebna znamenitost so **Trsatske stopnice** (hrv. Trsatske stube, it. Scalinata di Tersatto), skupno jih je danes 561, ki povezujejo cerkev z mestnim središčem ob morju. Stopnice so pravzaprav zahvalno darilo kneza Petra Kružića, ki je zaslovel po uspešni obrambi trdnjave Klis nad Splitom pred Turki. Sestopimo po stopnicah in dosežemo mestni vrvež prav ob nekdaj mejnem mostu čez Rečino. **Most Školjič** ali **Sušaški most** (hrv. Školjić, Sušački most, it. Ponte di Sušak), prečka Rečino na kraju, kjer ta

zapušča svojo staro, danes odrezano strugo – Mrtvi kanal in se po nekaj sto metrih umetno izkopanega kanala na območju pristanišča izlije v morje. Tu se je nahajal mejni prehod sredi takrat med Italijo in Kraljevino SHS, pozneje Jugoslavijo, razdeljenega mesta. Danes takratno podobo lahko vidimo na starih fotografijah. Mimo Delte – danes velikega parkirišča – se odpravimo v srce starega mesta.

Središče Reke je zgrajeno na območju nekdanje rimske *Tarsatice*. Takrat je bila obalna črta v primerjavi z današnjo nekoliko severneje in je potekala na območju današnje glavne ulice Korzo, tako da je srednjeveško mesto Reka Svetega Vida nastalo na majhnem, strnjenem območju med glavnima cerkvama in mestnim stolpom. **Cerkev Marijinega vnebovzetja** (hrv. Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije, it. Chiesa dell'Assunzione della Beata Vergine Maria) je bila zgrajena na kraju, kjer so imeli Rimljani svoje terme, o čemer pričajo arheološki ostanki. Bila je seveda večkrat prezidana in povečana, nazadnje v 19. stoletju. Za Slovence je posebej zanimivo, da so veliko dela opravili ljubljanski gradbeniki, pomemben slikarski pečat pa je v cerkvi pustil Valentin Metzinger, prav tako Ljubljančan. Ob zahodnem vhodu v cerkev stoji **poševni zvonik** (hrv. kosi toranj, it. Torre Pendente), eden od simbolov Reke in priljubljen kraj srečanja meščanov. Marijina cerkev bi najbrž, zaradi svoje velikosti, lahko prevzela vlogo reške katedrale, a je ta čast pripadla cerkvi posvečeni tradicionalnemu mestnemu zavetniku, ki stoji le 150 metrov stran. **Katedrala svetega Vida** (hrv. Katedrala svetog Vida, it. Cattedrale di San Vito) stoji na vzpetem svetu, kar je tradicija pri cerkvah, posvečenim zavetniku oči in dobrega vida, razgleda. Gre za rotundo, ki je nastala v 17. stoletju pod vodstvom jezuitov, ki so takrat prišli na Reko. Baročni oltarji in poslikave so delo v glavnem goriških in furlanskih umetnikov. Zanimiv je notranji balkon, ki je bil nekoč namenjen redovnikom, da so se maš lahko udeleževali ločeno od ostalih meščanov. Pa še podrobnost s pročelja cerkve: levo ob glavnem vhodu je v fasado vzidana majhna topovska krogla z latinskim nadpisom, katerega velike črke, če jih beremo kot rimske številke, nam v seštevku dajo letnico 1813 (le malo se moramo potruditi). Takrat je namreč britanska mornarica v bojih s Francozi (čas Ilirskih provinc) obstreljevala mesto, o čemer priča latinsko besedilo.

Od Vidove cerkve se rahlo spustimo po Medulićevoj ulici (hrv. Ulica Andrije Medulića, it. via Andrija Medulić) in dosežemo Koblerjev trg (hrv. Trg Ivana Koblera, it. Piazza Ivan Kobler), ki na prvi pogled, zaradi v 20. stoletju ne preveč posrečeno vrinjenih zgradb, ne deluje najlepše, a vendarle predstavlja zgodovinski glavni mestni trg. Tu je bilo namreč že v rimski *Tarsatici* presečišče glavnih ulic karda (lat. *cardo*) in dekuman (lat. *decumanus*). V srednjem veku pa je trg s **staro mestno hišo** (hrv. Stara viječnica, it. Vecchio Municipio), ki jo še danes vidimo na severovzhodnem vogalu, predstavljal tudi neposredni izhod na morje, ki se je takrat razprostiralo takoj za mestnimi vrati s stolpom. V ozki Ulici Starih vrat, levo od stare mestne hiše si moramo ogledati enega redkih rimskih ostankov Reke – **Stara vrata** (hrv. Stara vrata, it. Porta Vecchia / Arco Romano), preprost vhodni portal v antično mesto, ki pa je le delno ohranjen, saj je bil marsikateri sestavni kamen kasneje vzidan v srednjeveške zgradbe. Sredi Koblerjevega trga stoji stiskalnica papirja iz nekdanje reške papirnice, ki opozarja na ta pomemben del mestne industrijske dediščine.

Napotimo se zdaj skozi najbolj znano reško znamenitost: **Mestni stolp** (hrv. Gradski toranj, it. Torre Civica), ki nas privede neposredno na ljudi prepolni **Korzo** (hrv. Korzo, it. Corso). Stolp, ki se pojavlja na prenekateri fotografiji mesta, poleg ur krasijo predvsem kiparska dela. V spodnjem delu vidimo habsburški grb in podobi cesarjev Leopolda I. in Karla VI., višje pa je postavljen grb mesta, ki ponazarja dvoglavega orla, ki s kremplji drži prevrnjen vrč, iz katerega izteka voda. Tu se vnovič zavemo, da smo v mestu, ki »teče«. Pa ne le to; vir vode je na Reki neusahljiv oz. v latinščini *indeficienter.* Ta beseda je postala uradno geslo mesta. Na kupoli stolpa je še ena, povsem nova skulptura dvoglavega orla. Originalni so Italijani ob zasedbi odbili eno glavo, da so habsburškega orla spremenili v rimskega ...

Lahko se, tako kot mnogi meščani in obiskovalci, sprehodimo po Korzu, popijemo kavo in uživamo v lahkotnem sredozemskem utripu glavne ulice ali pa se podamo še proti **Nabrežju**

(Riva). Šli bomo mimo **pravoslavne cerkve sv. Nikolaja** (hrv. Crkva svetog Nikole, it. Chiesa di San Nicolò), katere gradnja se povezuje z legendo, ki govori o tem, da mesto vendarle ni bilo vedno tako odprto do vseh. Ko so pravoslavnim vernikom odrejali prostor za gradnjo svetišča, naj bi nekdo od mestnih oblastnikov izpod Mestnega stolpa v takratno morje zalučal kamen in dejal, da lahko cerkev stoji izven mesta, v morju, kamor je kamen priletel. No, kasnejše nasipavanje in nove gradnje so cerkev vendarle spojili z mestnim jedrom ...

Podajmo se še po Ulici Ivana Zajca do bližnjega **Gledališča** (hrv. Hrvatsko narodno kazalište Ivana pl. Zajca, it. Teatro Nazionale Croato "Ivan De Zajc") z enakim imenom. Mogočna stavba, ki so jo po načrtih dunajskih arhitektov Fellnerja in Helmerja zgradili leta 1885, je drugo najstarejše gledališče na Hrvaškem. Samo Osijek je dobil gledališče prej.

Za vogalom, ob izteku Mrtvega kanala v morje, v žal precej zanemarjenem delu pristanišča, lahko od daleč pogledamo še bolj zanemarjeno in propadajočo **ladjo Galeb**, s katero se je nekoč na državniške obiske vozil jugoslovanski maršal in predsednik Josip Broz Tito. Ladja, ki ima izjemno pestro preteklost – najprej je bila v Genovi izdelana navadna tovorna ladja, nato italijanska vojaška ladja, nemški polagalec min in na koncu protokolarno predsedniško plovilo. Zdaj že dolgo dobesedno razpada ob reškem pomolu in čaka na izbor pravega, od menda mnogih načrtov njene obnove in ponovne rabe ...

Veliko lepše in prestižnejše je Nabrežje, ki ga krasijo številne palače, ki so nastale po načrtih v glavnem madžarskih arhitektov konec 19. in v začetku 20. stoletja. Med njimi izstopa predvsem **palača Jadran** (hrv. palača Jadran, it. Palazzo Adria) na zahodnem koncu Rive. Že od začetka je predstavljala sedež reškega ladjarstva, danes je v njej uprava hrvaškega ladjarja *Jadrolinija*. Mogočna zgradba se ponaša z veliko simbolike, saj kipi na pročeljih ponazarjajo tako značilne mornarske poklice (strojnik, krmar ...) kot kontinente, do katerih so plule ladje z Reke. Samo Nabrežje je sicer prometno precej obremenjeno, ker poleg ceste tu poteka tudi pristaniški tir, po katerem občasno prevažajo vlakovne kompozicije iz enega dela luke v drugega, a to očitno bogatašev, ki imajo tu zasidrane svoje razkošne jahte, ne moti preveč. Ob večjih prireditvah, kot so pustni karneval ali občasni sprejemi športnih junakov (recimo Nogometnega kluba Rijeka, ki je leta 2017, pod vodstvom slovenskega trenerja Matjaža Keka osvojil naslov hrvaških državnih prvakov), pa promet tu seveda zaustavijo.

Za konec se podajmo še enkrat prek Korza in rahlo navzgor, kjer se nam vzdolž Supilove ulice (hrv. Ulica Frana Supila, it. via Frano Supila) odpira pogled na mogočno pročelje **Pomorskega in zgodovinskega muzeja Hrvaškega primorja** (hrv. Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja, it. Museo Marittimo e Storico del Litorale Croato). Njegove zanimive zbirke si lahko ogledamo v nekdanji **Guvernerjevi palači** (hrv. Guvernerova palača, it. Palazzo del Governatore). Ta je nekoč nudila sedež madžarskemu upravniku mesta, po prvi vojni pa se je vanjo med svojo šestnajstmesečno reško pustolovščino naselil še Gabriele D'Annunzio.

Pred mogočnim stopniščem, ki se vzpenja proti muzeju, je na ulici Dolac reška **Univerzitetna knjižnica** (hrv. Sveučilišna knjižnica, it. Biblioteca Universitaria), v kateri si bomo ogledali še razstavo o stari hrvaški pisavi glagolici. Ta se je dolga stoletja uporabljala predvsem v cerkvah na območju Kvarnerja in Istre, kak glagoljaški napis pa danes najdemo tudi na območju Slovenije (denimo v Hrastovljah in Zanigradu pod Kraškim robom).

Obisk Reke zaključimo na avtobusni postaji, ki se nahaja na trgu Žabica, pod novogotsko zgradbo **Kapucinske cerkve Lurške Matere Božje** (hrv. Kapucinska crkva Gospe Lurdske, it. Chiesa di Santa Maria di Lourdes e Monastero dei Cappuccini) s pripadajočim kapucinskim samostanom in se odpeljemo do Slovenskega doma Slovenskega kulturno prosvetnega društva Bazovica, ki stoji ob Vukovarski ulici nad železniško postajo in reškim Kliničnim centrom.

Viri in literatura

Bilić, Josip, 1998: *Hrvatska: turistički vodič*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.

Opačić, Vid Jakša, 2017: *Potepanja po zahodni Hrvaški: izleti po Istri, Kvarnerju, Gorskem kotarju in Liki*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Visit Rijeka. <www.visitrijeka.hr>.

Stelli, Giovanni, 2017: *Storia di Fiume: dalle origini ai giorni nostri*. Pordenone: Biblioteca dell'Immagine.

Vercesi, Pier Luigi, 2017: Fiume: *L'avventura che cambio l'Italia*. Vicenza: Neri Pozza Editore.

Zamejska Hrvaška – ekskurzije Ljubljanskega geografskega društva, 2008. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Štiri hiše v slovenskem zamejstvu

Luigia Negro
Solbica/Stolvizza
rezija@zskd.eu

Plocova hiša na Solbici v Reziji (Italija)

... kjer bivajo starine in rezijanske pravljice.

Plocawa hïša / Plocova hiša / Casa Buttolo stoji na Solbici, italijansko Stolvizza, v Reziji v slovenskem zamejstvu v Italiji. Reziji najbližja občina v Sloveniji je Bovec, rezijansko slovensko *Bolc*, *Buc*, *Bulc*. Druge rezijanske vasi poleg Solbice so še Rávanca/Rávanca/Prato di Resia, ki je središče občine, Bila/Bila/San Giorgio, Njïwa/Njiva/Gniva, Lišćaca/Liščace/Lischiazze, Osoanë/Osojane/Oseacco, Korïto/Korito/Cortis (vas je zapuščena kmalu po potresu v Furlaniji in Posočju leta 1976) in Učjá/Učjá/Uccea, ki leži na meji s Slovenijo.

Leta 2013 je Muzeo od tih rozajanskih judí / Muzej rezijanskih ljudi / Museo della gente della Val Resia kupil zapuščeno Plocovo hišo (zadnja družina v njej stanovala do začetka 70. let 20. stoletja). Hiša je bila obnovljena, restavrirana in revitalizirana z denarno pomočjo dežele Furlanije - Julijske krajine ter drugih institucij v Italiji in Sloveniji. 17. oktobra 2017 je bilo njeno slavnostno odprtje, na katerem so bili prisotni predstavniki tedanje oblasti italijanske in slovenske države, in sicer Gorazd Žmavc, minister Republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu, Igor Gabrovec, deželni svetnik Furlanije - Julijske krajine, Pietro Fontanini, predsednik Videmske pokrajine, in Sergio Chinese, župan Občine Rezija.

Plocova hiša je bila zgrajena leta 1756 (letnica je vklesana nad vrati na dvorišče) in v njej so živeli *Plocovi*. Bili so premožni, ukvarjali so se s trgovino. Iz družine je izšel tudi duhovnik Durïh Ploc / Odorico Buttolo (1768–1845), ki je študiral za duhovnika v Kopru in Rimu, bil nato najprej duhovnik na Koroškem, med drugim v Celovcu, zadnjih 15 let svojega življenja pa je preživel kot župnik na Ravanci v Reziji. Bil je eden redkih rezijanskih izobražencev svojega časa. Leta 1841 se je med svojim terenskim delom pri njem ustavil tudi ruski jezikoslovec in raziskovalec slovenskih narečij Izmail Ivanovič Sreznjevski (1812–1880). Sreznjevski je pozneje v Rezijo poslal svojega študenta Jana Niecisława Baudouina de Courtenaya (1845–1929), ki je Rezijo prvič obiskal leta 1872. Oče Durïh Ploc nam je med drugim zapisoval rezijanske molitve, zapustil pa je tudi italijansko-rezijanski slovarček. Muzej rezijanskih ljudi je leta 2016 objavil knjigo *Plavan pra Durïh Ploc anu drügi jëravi tu-w Reziji: Doge rozajanske* štorje */ Il pievano don Odorico Buttolo e altri sacerdoti in Val Resia: Frammenti di storia resiana* ‘Župnik oče Durïh Ploc / Odorico Buttolo in drugi duhovniki v Reziji: drobci rezijanske zgodovine’, v kateri sta predstavljena njegovo življenje in delo ter je objavljen njegov slovarček.

V Plocovi hiši imajo svoj sedež Muzej rezijanskih ljudi, ustanovljen leta 1995, izpostava Zveze slovenskih kulturnih društev (zveza povezuje slovenska kulturna društva v Italiji), ki je v Reziji svoj urad odprla leta 1990, in rezijansko kulturno društvo Rozajanski dum, ustanovljen leta 1983. Hiša je odprta za vse: za domačine, za slovensko govoreče, ki jim Rezijani pravimo *ti bolški/buški/bulški* ‘(ta) bovški’, in romansko, tj. furlansko in italijansko govoreče, ki jim pravimo *ti laški* ‘(ta) laški’. V tej tradicionalni rezijanski hiši, v kateri je muzej, so predstavljeni življenje v dolini v preteklosti, slovensko narečje v Reziji in rezijanske pravljice.

V Plocovi hiši je rekonstrukcija izbe (v narečju *jïspa*) in spalnice (v narečju *ćaniba*). Do oktobra 2019 je bila v muzeju razstava rezijanskih pravljic, postavljena v spomin slovenskega

etnologa in raziskovalca rezijanskega ustnega slovstva Milka Matičetovega (1919–2014), od oktobra 2019 pa razstava z naslovom *Od krstva do rojstva*, na kateri bodo razstavljeni predmeti na to temo in prikazane pripovedi. Pri postavitvi prve razstave je sodelovala arhitektka Donatella Ruttar, ki je sicer idejno zasnovala muzej SMO (Slovensko multimedijsko okno) v Špetru/San Pietro al Natisone v Nadiških dolinah, in Roberto Dapit z Univerze v Vidmu. Z muzejem SMO in z Inštitutom za slovensko kulturo iz Špetra izvajamo projekt MISMOTU, v okviru katerega predstavljamo muzeje in stvarnost slovensko govorečega prebivalstva v Videmski pokrajini (Kanalska dolina, Rezija, Terske doline, Nadiške doline).

Tudi Rezija spada v območje zakonsko zaščitene slovenske jezikovne skupnosti v deželi Furlaniji - Julijski krajini. Zakoni, ki urejajo to področje, so: italijanski državni zakon št. 482 iz leta 1999 *Predpisi o varstvu zgodovinskih jezikovnih manjšin*, ki na ozemlju Republike Italije ščiti 12 jezikovnih manjšin, med njimi tudi slovensko, italijanski državni zakon št. 38 iz leta 2001 *Zakonska določila za zaščito slovenske jezikovne manjšine v deželi Furlaniji - Julijski krajini*, in deželni zakon Furlanije - Julijske krajine št. 26 iz leta 2007 *Deželna določila za zaščito slovenske jezikovne manjšine*. V Reziji od vedno obstaja samo javna šola (5-razredna osnovna in 3-letna nižja srednja šola) z italijanskim učnim jezikom, v njej se slovenski knjižni jezik ni poučeval nikoli in v nikakršni obliki. V cerkvi so bile pridige v rezijanskem slovenskem narečju do leta 1940 (vsaj na Solbici je bilo tako) (cerkveno obredje pa je bilo do leta 1960 v latinščini).

Leta 1983 je skupina Rezijanov z namenom, da bi ohranili domačo kulturo in narečje, ustanovila kulturno društvo Rozajanski dum. Njegov prvi predsednik je bil Aldo Madotto Ćakarïn (1920–1987), ki je tudi avtor več knjig o Reziji. Kulturno društvo Rozajanski dum si prizadeva ohranjati rezijansko narečje kot tudi osveščati Rezijane, da so tudi Rezijani del slovenske jezikovne manjšine v Italiji. Kulturno društvo je v sodelovanju z Zvezo slovenskih kulturnih društev od začetka 90. let 20. stoletja organiziralo več tečajev slovenskega knjižnega jezika, od leta 2000 pa tudi tečajev rezijanskega pravopisa in slovnice.

Izpostava Zveze slovenskih kulturnih društev na Solbici sodeluje z drugimi slovenskimi kulturnimi društvi v Furlaniji - Julijski krajini, na avstrijskem Koroškem in kulturnimi društvi v Sloveniji. Zveza podpira tudi delovanje drugih kulturnih društev v Reziji, predvsem društvi Rozajanski dum in Muzej rezijanskih ljudi.

V Plocovi hiši imamo tudi predstavitve knjig in koncerte. Obiskovalci so večinoma s Solbice in širše iz Rezije. Lani smo gostili več slovenskih pevskih zborov. Vse prireditve potekajo dvojezično, in sicer v rezijanskem narečju in v italijanščini. Kulturno društvo vsako leto izda nastenski koledar *Näš kolindrin* in glasilo *Näš glas / La nostra voce*, oboje je v rezijanskem narečju in italijanščini. Kulturno društvo je od začetka svojega delovanja sodelovalo s strokovnjaki, ki se raziskovalno ukvarjajo z Rezijo.

V Plocovi hiši snemamo tudi tedensko radijsko oddajo *Te rozajanski glas*, ki je na sporedu vsako soboto ob 12-ih na Radiu Trst A, slovenskem radijskem programu deželnega sedeža RAI (Radiotelevisione Italiana) za Furlanijo - Julijsko krajino. Letos ta za Rezijo zelo pomembna oddaja praznuje že 40 let.

V Reziji lahko vidite veliko lepih stvari, zato vam rečemo: *Prïdita vïdët Plocawo hïšo!*

V knjižni jezik prestavil Matej Šekli.

***

Plocawa hïša ta-na Solbici tu-w Reziji tu-w Läškin

... tu ka so te stare rëči anu te rozajanske právice.

Plocawa hïša se nalaža ta-na Solbici, po laškin Stolvizza, tu-w Reziji (Laški pajïz) na mëji ziz Slovenijo. Pärvi kumün tu-w Sloveniji to jë Bovec, po rozajanskin *Bolc*, *Buc*, *Bulc*. Tu-w Reziji so šćë drüge väsi: Ravanca/Prato di Resia, tu ka jë pa municïpih, Bila/San Giorgio, Njïwa/Gniva, Lišćaca/Lischiazze, Osoanë/Oseacco, Korïto/Cortis (väs na jë bila zapušćanä dopu po potresu lëta 1976) anu Učja/Uccea, ka na jë ta-na kunfïnë ziz Slovenijo.

Lëta 2013 Muzeo od tih rozajanskih judi jë küpil Plocawo hišo, ka na jë bila zapušćanä (ta zadnja fameja jë stala izdë dardu pärve lita ’70) anu ziz beči ka jë dala reǵun Furlanïja - Julijska Krajina (FJK) anu drüge ištitucjuni tu-w Laškin anu pa Slovenija hïša jë bila posjortana anu narëd wsej tu-wnë w züna po starin anu 17 dnuw otobarja lëta 2017 na jë bila spet oǵana ziz no lipo vilïko fjëšto tu ka so bile pa te vilïke awtoritadi z Italije anu z Slovenije. Iti din so bili: miništrin Gorazd Žmavc za Slavince pö svitë anu ta-za majo, Igor Gabrovec na jïmë Reǵuni FJK, Pietro Fontanini, prešident od Vïdenske provïnče anu Sergio Chinese, šïndik Rezije.

Plocawa hïša jë bila narëd lëta 1756 (itaku to jë višklažánu tu-w milëzimu) anu tu-w isëj hïši so stali rüdi Plocavi. Isa fameja na jë bila pa bogata zawöjo ka ni so kupüwali anu prodajali röwbo. Od ise fameje jë bil pa rejnik pra Durïh Ploc (1768–1845) ka an jë študijäl za jëra tu-w Kopru anu tu-w Rimu nu an jë bil jëru tu-wnë w Koroškin pa tu-w Cjuwcu anu zadnjih 15 lit an jë bil plavan ta-na Ravanci. Un to jë bil dan vištudjani človëk anu lëta 1841 jë bil ta-par njimo pa profesör Izmail Ivanovič Sreznjevski (1812–1880). Isi profesör jë posläl w Rezijo sviga študinta Jana Niecisława Baudouina de Courtenaya (1845–1929) ka an jë paršäl te pärvi vijäč lëta 1872. Pra Durïh Ploc jë nan püstil pa racjuni po näs anu dan mali bisidnik (po rozajanskin anu po laškin). Lëta 2016 Muzeo od tih rozajanskih judi jë publikäl dan lïbrin tu ka se mörë lajät wsë itö ka jë naredil Pra Durih Ploc anu pa njagä bisidnik.

Tu-w Plocavi hiši mä swo sede Muzeo od tih rozajanskih judi (ka somö ji ǵali gorë lëta 1995) anu tu-w ufïcihu jë sede pa od Zveze slovenskih kulturnih društev (ka na jë oǵala swöj ufïcih tu-w Reziji lëta 1990) anu toga rozajanskaga čirkola Rozajanski Dum (ka an se ǵal gorë lëta 1983). To jë na hïša oǵana wsën: za te domaće jüdi, za te bulške ano za te laške. Izdë se mörë vïdët da kaku so bile hïše tu-w Reziji, da kaku jüdi so žïvili ninki nur, da kaku šćalë jüdi rumunïjo te slavinski dijalët anu poznät pa pravice.

Tu-w isëj hiši se möre vïdët no jïspo narëd po starin anu pa no ćanibo. Dardu otobarja 2019 jë bilu na vïdanjë kazanjë pravic. Isö to jë pa za spomanot profesörja Milka Matičetovaga (1919–2014), ka an jë karjë naredil za Rezijo. Otobarja 2019 jë na vïdanjë nö növë kazanjë ziz tïtulon *Od krstva do rojstva*. Isö to ćë bet no kazanjë za pokazat te stare rëči (etnografika) anu pa pravice wezane na ite rëči. Za naredit tö pärvë kazanjë jë pomagala pa arkitët Donatella Ruttar ka na jë naredila muzeo SMO tu-w Sin Pjërinu anu pa profesör Roberto Dapit. Ziz muzeon SMO ano ziz Inštituton za to slavinsko kulturo ka sta tu-w Sin Pjërinu wödimö na ta-prid proǵët MISMOTU za zdëlet poznät naše muzee anu te lipe rëči ka mamö tu-w naših dulïnah tu ka živïjo ti slavinski jüdi: z Kanalske dulïne dardu Nadïških dulïn.

Pa Rezija je pärt od te slavinske minoranče ka jë tu-w reǵuni Furlanïje Julijske Krajine tej parvïdinajo te laške lëči: nümar 482/1999 *Norme in materia di tutela delle minoranze linguistiche storiche*, ka na parvïdina da tu-w Laškë jë 12 minoranč anu ta-mi isëmi pa ta slavinska, lëč nümar 38/2001 *Norme per la tutela della minoranza linguistica slovena della regione Friuli-Venezia Giulia*, ka na jë köj za to slavinsko minorančo, anu lëč nümar

26/2007 *Norme regionali per la tutela della minoranza linguistica slovena*, ka to jë ta lëč ka jë naredila reǵun FJK za to slavinsko minorančo. Tu-w Reziji jë bila rüdi köj ta laška škula anu toga slavinskiga standarda to nï wmej se üčilu. Tu-w carvkäh dardu lita 1940 (wsej ta-na Solbici) prëdiće so bile po näs (miša jë bila po latïnskin dardu lita 1960).

Lëta 1983 dan par Rozajanuw ka ni so mëli par särcu itö da jë trëbë branit to domaćo kultüro anu rumuninjë ni so se spravili wkop anu ni so ǵali gorë čirkolo Rozajanski Dum. Te pärvi prešident to jë bil rejnik Aldo Madotto Ćakarïn (1920–1987), ka an jë pa napïsal već lïbrinuw. Čirkolo Rozajanski Dum dila za däržat gorë to rozajanskë rumuninjë anu pa za zdëlat poznät Rozajanën da somö pärt od te slavinske minoranče. Wkop ziz Zvezo od tih slavinskih čirkolow jë čirkolo organizäl korse za se nawüčit po slavinskin (od pärve lita ’90) anu pa po rozajanskin pïsat, lajät anu gramatiko (od lëta 2000).

Tu-w Plocavi hiši dila pa Zveza od tih slavinskih čirkolow ka na dila wkop pa ziz drügimi asočacjuni od te slavinske minoranče ka so tu-w reǵuni FJK, tu-w Awštriji anu tu-w Sloveniji. Zveza na jë pa za pomagat asočacjunën ka so tu-w Reziji, nejveć na pomaga čirkolo Rozajanski Dum anu Muzeo od tih rozajanski judi anu pa drügin.

Tu-w Plocavi hiši pražantawamo pa lïbrine anu organizawamo končerte. Ko organizawamo kej parhajajo nejveć naši jüdi ka živïjo ta-na Solbici aliböj tu-w Reziji. Lani somö mëli več slavinskih korow ka ni so pëli. Wse manifeštacjuni so po näs anu po laškin. Čirkolo Rozajanski Dum publikawa wsakë lëtu *Näš kolindrin* po rozajanskin ano po laškin ano šwöj *Näš glas / La nostra voce*.

Čirkolo Rozajanski Dum od ko an se ǵal gorë an jë rüdi dëlal wkop ziz profesörji ka so se intirišawali od Rezije.

Tu-w Plocavi hïši reǵistrawamo pa tražmišjun Te rozajanski glas ka se čüje wsako saböto opuldnë z RAI-ja itän w Tärstë. Litus to so wžë 40 lit ka jë isa wridna anu lipa tražmišjun.

Pa tu-w Reziji jë kej lipaga za vïdët anu za poznät zawöjo isagä wan račëmö da: Prïdita vïdët Plocawo hïšo!

Marko Smole
Ljubljana
smole.marko@gmail.com

Etnološka zbirka Palčava šiša v Plešcah v Gorskem kotarju (Hrvaška)

V Etnološki zbirka Palčava šiša iz vasi Plešce v dolini obmejne rečice Čabranke, na severo-vzhodnem obrobju Gorskega kotarja na Hrvaškem, se trudimo opozarjati na spoštovanje skupnega kulturnega izročila v obmejnih krajih, kjer etnična razmejitev nikoli do sedaj ni potekala po politični meji. Nekoč je bila Palčava šiša domovanje premožne in stoletja z okoljem povezane trgovske družine Čop, katere nasledniki smo sedanji lastniki. Palčava šiša je dobila svoje ime, ker se je tako pred dvema stoletjema v lokalnem govoru imenovala 'hiša prišleka iz polja'. V zadnjih desetih letih je postala neke vrste zasebno raziskovalno in prireditveno središče, ki z etnološkimi in sorodnimi raziskavami kaže in opozarja na prekomejni značaj obmejnega čebranskega kulturnega otoka in njegove povezave s slovenskim sosedstvom, a tudi z nekdanjim nemškim kulturnim otokom na Kočevskem.

Čeprav so Palčavi – Čopovi, sicer že vsaj od 15. stoletja, domnevno s prvotno obliko priimka Tschripp, prisotni izza Svete Gore na gerovskem območju, so v dolini zabeleženi šele od konca 18. stoletja naprej. Tedaj se je v Plešce iz Malega Luga, poznanega po hiši ljudskega junaka Petra Klepca, priselil Ivan Čop in tu županoval. Že čez nekaj let se je z družino odselil na Kranjsko, kamor je kot trgovec s pomočjo bratov iz Gerova in Jastrebarskega na gradbišče južne železnice dobavljal vino, žito in koruzo iz hrvaškega Pokoplja in Reke. Ko je proti koncu gradnje jeseni 1855 izbruhnila epidemija kolere, se je z družino vrnil v dolino in v gradnjo šiše leta 1856 vložil večino svojih prihrankov. V veliki, meščansko grajeni družinski hiši, ki je imela v kleteh prostora za 15.000 litrov vina, v pritličju pa še trgovino in gostilno, so potem bivale prve tri generacije, delile usodo z okolico, a obenem razvijale njeno podjetniško in kulturno okolje tudi s poznavanjem in spoštovanjem slovenskega jezika in literature. Mnogo so k temu pripomogle premožne, razgledane in marljive neveste iz slovenske strani meje. Z velikim gospodarstvom, ki je obsegalo dve veliki stanovanjski stavbi in dve gospodarski poslopji, so Palčavi že v 90. letih 19. stoletja začeli postajati gibalo turizma v dolini zgornje Kolpe in Čabranke in vodilno vlogo zadržali do druge svetovne vojne.

Druga svetovna vojna je prekinila razvoj, ne samo družine, temveč krajev na obeh straneh meje. Večina zaselkov nad dolino je bila med okupacijo požganih in skoraj petina prebivalstva je izgubila življenje v taboriščih. Mnogo hiš se je zapustilo in njiv zaraslo.

Novo perspektivo je Palčava šiša pričela dobivati z generacijo mladih naslednikov, ki so v njej odkrili skrite zaklade prednikov. Družina Smole iz Ljubljane je hišo korak za korakom obnovila s posluhom za dediščino in njene zgodbe je pod plastmi beleža in prahu postopoma odkrivala ostanke drobnih dragocenosti iz življenja njenih prebivalcev. Leta 2006 je bila hiša z dvoriščem in skednjem kot kulturni spomenik, vpisan v register Republike Hrvaške, odprta za javnost, od leta 2015 so v nacionalnem registru kulturnih spomenikov registru tudi vsi predmeti zbirke. V njej ni predstavljeno le življenjsko okolje prebivalcev hiše in doline v zadnjih stoletjih, temveč tudi snovna in nesnovna kulturna dediščina, ki je stoletja povezovala ljudi na obeh straneh meje. Med njo imajo posebno mesto domači govori, ki so bili prav na iniciativo Etnološke zbirke Palčava šiša vpisani v oba nacionalna registra Republike Hrvaške in Republike Slovenije v letu 2015.

V Palčavi šiši organiziramo narečne prireditve, predavanja, pohode, na katerih spoznavamo zgodbe v prostoru in smeri starih tovorniških poti, snemamo filme v lokalnih govorih, organiziramo etnološke raziskovalne tabore in delavnice za mlade ter za strokovnjake iz

obeh držav. Aktivni smo pri raziskovanju snovne in nesnovne kulturne dediščine obeh strani doline, saj gre za skupni kulturni otok. Ta se je oblikoval v stoletjih, vsaj od prihoda Slovanov naprej, kar smo dokazali s toponimi in zgodbami v prostoru. Objavili smo že pet knjig, od tega tri knjige o stavbni dediščini tega območja in krajev, s katerimi smo nekdaj imeli povezave (*Stavbna dediščina v dolini zgornje Kolpe in Čabranke / Stambena baština u dolini gornje Kupe i Čabranke*, Plešče in Čabar 2013). Ponosni smo, da so naše knjige – izdane pri Matici hrvaški v Čabru na Hrvaškem, v celoti dostopne tudi na Digitalni knjižnici Slovenije.

Želimo si, da bi ohranjena skupna kulturna dediščina Slovencev in Hrvatov v obmejnem prostoru postala ena od perspektiv bodočega razvoja doline Petra Klepca, ljudskega junaka teh krajev. Že tri leta smo aktivni tudi v iniciativi *Slovenščina v družini*, kjer poudarjamo pomembno identifikacijsko vlogo lokalnih narečij v obmejnem pasu Slovenije in Hrvaške, ki stoletja v miru povezuje ljudi obeh nacij in oblikujejo še vedno razpoznaven čezmejni kulturni otok. Sodelujemo v projektih Slovenskega etnološkega društva za ljubitelje etnologije ter pri raziskovalnih delavnicah, ki jih organiziramo ob sodelovanju Zgodovinskega muzeja hrvaškega primorja iz Reke ter Muzeja Kočevje. Naše delovanje podpirata tudi Urad za Slovence v zamejstvu in po svetu ter Kulturna mreža Primorsko-goranske županije.

Susanne Weitlaner
Gradec/Graz
susanne.weitlaner@pavelhaus.at

Pavlova hiša v Potrni v Radgonskem kotu (Avstrija)

... kjer se srečujejo eno-, dvo- in večjezični Štajerci in Štajerke.

Pavlova hiša / Pavelhaus se nahaja v vasi Potrna, nemško Laafeld, v bližini avstrijske Radgone, nemško Bad Radkersburg. Potrna/Laafeld je ena od petih slovenskih vasi v Radgonskem kotu na avstrijskem Štajerskem. Ostale slovenske vasi v okolici so Gornja Potrna/Oberlaafeld, Žetinci/Sicheldorf, Dedonci/Dedenitz, Zenkovci/Zelting in Gorica/Goritz. Leta 1995 je kulturno društvo Člen 7 za avstrijsko Štajersko v Potrni kupilo staro kmečko hišo, ki je bila tamkajšnjim prebivalcem po svojem zadnjem lastniku znana kot *Grofova hiša*. S finančno podporo Slovenije in Avstrije je bila hiša, ki je bila zgrajena leta 1837, zaradi svoje zgodovinske pomembnosti prenovljena. 16. maja 1998 sta hišo slavnostno odprla Mihaela Logar, državna sekretarka Republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu, in Bruno Aigner, zastopnik dr. Heinza Fischerja, predsednika državnega zbora Republike Avstrije.

Pavlova hiša nosi ime po Avgustu Pavlu, madžarsko Pável Ágoston (1886–1946), etnologu, pesniku, jezikoslovcu, dialektologu, prevajalcu, učitelju – skratka, vsestranskem intelektualcu. Pavel je bil rojen leta 1886 v le nekaj kilometrov od avstrijske Radgone oddaljeni Cankovi v slovensko-madžarski družini. Njegovi starši so na začetku 20. stoletja tamkajšnjo domačijo prodali in se za približno 20 let preselili v »našo« Pavlovo hišo. Pavel je takrat že študiral v Budimpešti madžarščino, latinščino in slovanske jezike ter je zato le od časa do časa prihajal na obisk k staršem. Od leta 1920 je stanoval v Sombotelu (madžarsko Szombathely). V svojem delovanje se je zavzemal za dobro sožitje med Slovenci in Madžari v Porabju. Prav zato in zato, ker je bil za te kraje in za svoj čas tipična večjezična oseba – govoril je slovensko, madžarsko in nemško –, se kulturni dom imenuje po njem.

Kulturni dom društva Člen 7 za avstrijsko Štajersko v Potrni je center, kjer se srečujejo eno-, dvo- in večjezični slovenski in avstrijski Štajerci. Pavlova hiša se je že od začetka imela za odprto hišo. Prvotna ideja je bila, da se imenuje prav tako – *Odprta hiša*, nato pa se je društvo odločilo za poimenovanje po Avgustu Pavlu.

V kulturnem domu je stalna razstava o zgodovini Slovencev na avstrijskem Štajerskem od prve naselitve do današnjih časov. V okvirjih predstavljamo znamenite Slovence in Slovenke, ki so delali v tem prostoru, na ekranih se vrtijo intervjuji s slovensko govorečimi, ki živijo v Gradcu. V drugi, večji dvorani pa so občasne razstave. Sodelujemo s institucijami, organizacijami, umetniki v svoji okolici in v Sloveniji ter v širšem evropskem prostoru.

Slovenci na avstrijskem Štajerskem so tako kot koroški Slovenci in gradiščanski Hrvati omenjeni v sedmem členu Avstrijske državne pogodbe iz leta 1955. Za razliko od ostalih dveh skupnosti v Avstriji pa se do nedavnega za Slovence na avstrijskem Štajerskem nihče ni preveč zanimal. Tu namreč v šolah nikoli ni bilo pouka slovenščine, slovenske maše pa so bile tu odpravljene v 30. letih 20. stoletja, ko je nemški pritisk na slovensko govoreče vse bolj naraščal. Leta 1988 je bilo ustanovljeno Kulturno društvo Člen 7 za avstrijsko Štajersko s ciljem, da v širšem prostoru širi zavest, da avstrijska Štajerska ni le nemško govoreče dežela, in da opozarja na pravice tukajšnjega slovensko govorečega prebivalstva.

Leta 2005 smo v Pavlovi hiši začeli ponujati tudi tečaj slovenščine. Zdaj imamo že štiri

skupine in vsako leto tečaje zaključujemo z izletom v Slovenijo. Ker so se pa tečajniki bali, da bi čez poletje vse naučeno pozabili, smo julija in avgusta dodatno uvedli po tri srečanja, na katerih lahko naučeno snov ponovijo. Vzdušje na tečajih je veselo in sproščeno. Med udeleženci so se spletla nova prijateljstva in pridobili smo nove prijatelje Pavlove hiše.

V Pavlovi hiši deluje tudi pevski zbor. Njegov prvi zborovodja je bil Bruno Petrischek, pripravljen je bil voditi slovensko-nemški zbor. Takrat smo razobesili plakat z napisom »Zbor išče pevce in pevke!« in tako se je bil leta 2004 ustanovljen Zbor Pavlove hiše / Pavelhaus-Chor, v katerem pojejo Avstrijci in Slovenci. Leta 2014 je vodstvo zbora prevzel Matija Horvat. Vsako leto spomladi Zbor Pavlove hiše vabi na koncert zbore drugih narodnostnih manjšin in zbore iz bližnje slovenske in štajerske regije. Zbor Pavlove hiše je že nastopal od avstrijske Koroške do Madžarske, Češke in Slovenije.

V Pavlovi hiši letno pripravimo tri do štiri razstave, ki pogosto predstavljajo tako sodobno umetnost kot tudi zgodovinske teme. V sodelovanju z Oddelkom za slavistiko Univerze Karla Franca v Gradcu smo lani postavili razstavo o razglednicah na spodnjem Štajerskem. Letos razstava v obliki razstavnih panojev potuje tako po Sloveniji kakor po Avstriji, oktobra bo v Gradcu na ogled še z originalnimi eksponati.

V Pavlovi hiši predstavljamo knjige, prirejamo manjše koncerte. Na naše dogodke pridejo tako Slovenci kakor Avstrijci. Vse naše prireditve so dvojezične. Društvo Člen 7 za avstrijsko Štajersko tudi sam izdaja različne publikacije, najstarejša publikacija je letna revija *VII* (njeno staro ime je *Signal*).

Že nekaj let smo partnerji mednarodnega festivala Dnevi poezije in vina na Ptuju in Knjižnice pod krošnjami.

V lanskem letu smo v sodelovanju z Oddelki za slavistiko Univerz v Celovcu in Gradcu ter na Dunaju organizirali tridnevno strokovno ekskurzijo za študente slovenistike v Pavlovo hišo. Uspešna prva ekskurzije se bo naslednje leto ponovila.

V Pavlovi hiši ima svoj sedež tudi štajerska pisarna slovenskega Radia Agora iz Celovca, ki poleg ORF-a poroča o dogodkih med Radgono in Mursko Soboto.

V Gradcu je od nekdaj živelo veliko Slovencev in Slovenk. Zato v Gradcu v sodelovanju z gledališčem werkraumtheater iz Gradca in Društvom avstrijsko-slovenskega prijateljstva iz Ljubljane organiziramo literarne večere, predavanja in koncerte s slovenskimi umetniki. Od leta 2013 deluje tudi Slovenska čitalnica Gradec / Slowenischer Lesesaal Graz (www.slovenska-citalnica-gradec.si) v prostorih Štajerske deželne knjižnice / Steiermärkische Landesbibliothek v Gradcu, v sklopu katere imamo veliko kulturnih dogodkov. V Gradcu je zelo aktiven tudi Klub slovenskih študentk in študentov v Gradcu / Klub slowenischer Studentinen und Studenten Graz (www.ksssg.at), ki oktobra prireja tridnevni festival Slovenski dnevi. Društvo Člen 7 za avstrijsko Štajersko v Gradcu podpira tudi pouk slovenščine in organizira spremljevalni program za otroke.

Na avstrijskem Štajerskem »se dogaja«, tako v slovenskih organizacijah kakor tudi v širšem obmejnem prostoru. Torej: Dobrodošli na avstrijskem Štajerskem, dobrodošli v Pavlovi hiši!

Dušan Mukič
Sombotel/Szombathely
dusan.mukics@gmail.com

Küharjeva spominska hiša na Gornjem Seniku v Porabju (Madžarska)

... ki slovensko mladino vabi s pridihom tradicije.

Od septembra 2010 nosi nekdanje župnišče v največji slovenski vasi na Madžarskem naziv »Küharjeva spominska hiša«. Župnik Janoš Kühar je bil rojen v Gradišču nedaleč od Tišine v današnjem Prekmurju leta 1901, od leta 1936 vse do svoje smrti leta 1987 pa je (s petletno prekinitvijo) služil kot slovenski duhovnik na Gornjem Seniku.

Leta 1938 je dal v vasi sezidati novo cerkev, katere notranji slavolok še danes krasi slovenski napis »Hvalite gospoda vsi narodi«, in naslikati tudi podobi Cirila in Metoda. »Slovenci smo bili, Slovenci smo, Slovenci ostanemo – to naj ostanejo tudi naši otroci,« je svoje geslo vztrajno ponavljal goreči župnik, ki je za potrebe slovenskega bogoslužja izdal tudi brošuri *Meša z lüdstvom* in *Svestvo pokore – sveta spoved*.

Notranja oprema Küharjeve spominske hiše je ohranjena v podobi iz časov tega »porabskega Čedermaca«, v nekdanji pisarni so na primer na ogled njegova miza, harmonij in kavč. V tem prostoru je duhovnik na listke vneto tipkal molitve, odlomke iz evangelijev in pridige v gornjeseniškem govoru prekmurskega slovenskega narečja. Sem so hodili njegovi verniki plačevat za maše in obrede krsta, poroke ali pogreba, župnik pa je tukaj pripravljal tudi mlade pare na zakonsko življenje.

V spalnici župnišča je na ogled belo pohištvo, ki ga je dal Küharjev oče izdelati za svojega starejšega sina Štefana, prav tako duhovnika, ki pa je mlad umrl. V obedovalnici si lahko ogledamo pohištvo nekdanjega župnika Géze Tülla oziroma bakreno posteljo z nočno omarico, ki ju je Janošu Küharju podaril birmanski boter dr. Franc Rogač, kasnejši škof v Pečuju. V kuhinji se še zmeraj uporablja zidan štedilnik s krušno pečjo.

V velikem prostoru, kjer so se sestajali cerkveni odborniki, danes domuje cerkvenozgodovinska razstava. V petih vitrinah so predstavljeni tako eksponati, povezani s šolstvom, veroukom, prazniki in cerkvenimi poslopji, kakor tudi križi, knjige iz župnijskih knjižnic in mašna oblačila. S predmeti z župnišč na Dolnjem Seniku in v Števanovcih Küharjeva spominska hiša ohranja spomin tudi na ostale porabske slovenske duhovnike, med najbolj znanimi naštejmo le Jožefa Košiča (1788–1867), Jožefa Borovnjaka (1826–1909), Jožefa Sakoviča (1874–1930) in dr. Mirka Lenaršiča (1882–1966).

V nekdanjem hlevu ob gornjeseniškem župnišču so predstavljena kmečka orodja, med drugimi plug, brana, vejalnik, slamoreznica, pletena priprava za nošenje sena in celo voz, s katerim so vozili pošto v Monošter in nazaj.

Državna slovenska samouprava je – kot ena od obeh krovnih organizacij Slovencev na Madžarskem – stavbo nekdanjega gornjeseniškega župnišča od zasebnika odkupila v okvirih evropskega čezmejnega projekta »Sosed sosedu« leta 2009. Od jeseni 2010 lahko »Slovensko zbirko« v samem centru največje porabske vasi obišče vsak – ob torkih, četrtkih in sobotah oziroma po predhodnem dogovoru – z vodenjem v slovenskem ali madžarskem jeziku.

Küharjeva spominska hiša je postala tudi kraj ohranjanja ljudskega izročila. Na tamkajšnjih delavnicah predajajo starejše rokodelke mlajšim spretnosti pletenja košar iz vrbovih šib in cekarjev iz koruzinega ličja ali pripravo mnogobarvnih cvetlic iz kreppapirja. Šolska mladina se lahko spoznava tudi s porabsko kuhinjo, sodeluje pa lahko tudi pri tradicionalni

peki kruha. Z vsem tem se učenci zgoščeno ukvarjajo na poletnih »taborih za ohranjanje ljudskih običajev«, ki so od leta 2013 stalnica v življenju spominske hiše. Vse te dejavnosti se seveda odvijajo med stalno uporabo slovenskega knjižnega jezika, udeleženci pa imajo na delavnicah možnost tudi uriti svoje znanje porabskega slovenskega govora.

***

Küharova spominska iža na Gorenjon Siniki v Porabji na Vogrskon

... štera slovensko mladino zové z žmajon tradicije.

Od geseni 2010 se stari farof v najvekšoj slovenskoj vesnici na Vogrskon zové »Küharova spominska iža«. Plebanoš Janoš Kühar so više petdeset lejt slüžili na Gorenjon Siniki, med drügin so leta 1938 dali zozidati nauvo cerkev ino do svoje smrti leta 1987 slovenski mešüvali, spovedavali pa včili veronavuk.

Domanjo lüstvo je na siničkon farofi najbole kancelaj poznalo, ta so ojdli meše plačüvat ino prosit gospauda za krstitke, zdavanje ali pokapanje. Eške itak leko poglednemo njini veuki sto, harmonium pa šezlon. Tan so sejdli gospaud Kühar, gda so na male papére druknivali molitve, evangelije, predge pa svojivi dvej knigi.

V spalnici je vse bejlo, poištvo so dali Kühara oča narediti starejšoma sinej Štefani, šteri so ranč tak dühovnik bili, de so pa mladi mrlí. V obedovalnici so omari nekdešnjoga gospauda Gézana Tülla, v künji pa se eške itak nücata veuki zidani špajet pa peč.

V veukoj iži, gde so cerkvene kotrige djilejše mele, je zdaj razstava. V pet vitrinaj so nutpokazani križi, cerkve, šaule, veronavuk, svetki, knige s farofov pa stari mešni gvanti. V zidini, gde je inda štala bila, leko poglednemo indašnje paverske škéri: plüg, brano, binkli, šečkar, locné pa kaula.

V »Küharovoj spominskoj iži« starejše strine svojo rokodelsko znanje prejkdavajo mlajšan, na priliko tau, kak se košare s šib pa cejkri s kukarčni lopinj pletéjo ali rauže s kreppapéra rédijo. Vsikšo leto držijo na staron farofi tabor, na šteron leko mladi vösprobajo vse indašnje meštrije, zmejs pa nücajo domanjo ali knjižno slovensko rejč.

Kratke predstavitve knjig, spletnih aplikacij, razstav, projektov, dejavnosti

Aleksandra Derganc
Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slavistiko
aleksandra.derganc@guest.arnes.si

Znanstvena monografija *Rajko Nahtigal in 100 let slavistike na Univerzi v Ljubljani*

Ob stoti obletnici ustanovitve Univerze v Ljubljani, Filozofske fakultete in Seminarja za slovansko filologijo je Oddelek za slavistiko FF UL sklenil počastiti ta jubilej s simpozijem, posvečenim akad. prof. dr. Rajku Nahtigalu in njegovemu znanstvenemu delu. Simpozij je potekal v Ljubljani od 22. do 23. marca 2018. Pričujoča knjiga, ki so jo uredile Petra Stankovska, Alenka Šivic-Dular in Aleksandra Derganc, prinaša uvodne in pozdravne besede, kratko Nahtigalovo biografijo, prvič na enem mestu njegovo celotno posodobljeno bibliografijo, prispevke s simpozija in na koncu imensko kazalo.

Simpozijski prispevki, ki so povezani s posameznimi področji Nahtigalovega znanstvenega dela, so razdeljeni na štiri poglavja: (1) starocerkvenoslovanski spomeniki, abecedi, besedila; (2) sistemski jezikovni pojavi v posameznih slovanskih jezikih; (3) etimologija in imenoslovje; (4) Nahtigalovo strokovno, organizacijsko in družbeno delo. Sestavki so tematsko raznoliki, kot je bilo raznoliko Nahtigalovo delo: zgodovinsko, primerjalno in sodobno jezikoslovje, neredko obogateno s spoznanji drugih ved, pa tudi njegov neodmisljiv prispevek k postavitvi temeljev slovenskega znanstvenega življenja. Nekateri prispevki izhajajo naravnost iz Nahtigalovih del, drugi so z njimi tematsko povezani.

Približno polovica prispevkov govori o starocerkvenoslovanskih spomenikih in starocerkvenoslovanski grafiki. Sinajskemu evhologiju sta posvečena prispevka I. Karačorove in L. Taseve. Prvi govori o pomenu – v slavistiki pogosto ocenjene za zgledno – Nahtigalove izdaje Sinajskega evhologija za paleoslavistiko, drugi o grško-starocerkvenoslovanskih ustreznicah v SE v luči tedanjih prevodov. Nadvse zanimiv je prispevek H. Miklasa in sodelavcev o treh avstrijskih projektih meddisciplinarnega raziskovanja sinajskih glagolskih rokopisov. Tu sodelujejo filologi, računalniški strokovnjaki, kemiki, konzervatorji in mikrobiologi – vse z namenom čimboljšega spoznavanja zgodovine, branja in ohranjanja teh rokopisov z najsodobnejšimi metodami. Trije prispevki govorijo o aktualnosti Nahtigalovih tez glede izvora in mesta nekaterih glagolskih črk v luči sodobne glagolske paleografije (R. Kojčeva, C. MacRobert, M. Žagar). M. Garzaniti pretresa Nahtigalovo izdajo *Proglasa k svetemu evangeliju* in dodaja lastne predloge, K. Stančev na podlagi novih ugotovitev potrjuje Nahtigalovo tezo o nemožnosti Metodovega prevoda Nomokanona. V. Badurina Stipčević obravnava hrvaška glagolska biblijska besedila in ugotavlja aktualnost in pomen predpostavk, ki jih je Nahtigal izrekel v delu *Neskol'ko zametok o slědah drevneslavjanskago parimejnika v horvatsko-glagoličeskoj literature*, P. Stankovska pa pretresa Nahtigalovo obravnavo knjig kraljev v hrvaškoglagolskih liturgijskih knjigah v luči danes dostopnih rokopisov.

L. Citko identificira južnoslovanske elemente v starobeloruskem besedilu viteškega romana o Tristanu iz 16. st., V. Legkih pa primerja dve knežji službi, posvečeni sv. Daniilu Moskovskemu (16. in 18. st.). Prispevek M. Stanonik obravnava tekstološke probleme Žakljevih zapisov balade o mladi Bredi, o kateri je – glede na to, da jo je objavil, prevedeno v ruščino, I. Sreznjevski, pisal tudi Nahtigal.

V drugem oddelku zbornika o posameznih slovanskih jezikih sta Nahtigalovim rusističnim delom posvečena dva prispevka. G. Neweklowski pretresa Nahtigalov doprinos k ruski (in slovanski) akcentologiji, A. Derganc pa Nahtigalovi deli *Ruski jezik v poljudnoznanstveni luči* in izdajo staroruskega epa *Slovo o polku Igorěvě*. Oba prispevka poudarjata aktualnost

Nahtigalovih rusističnih del. Trije prispevki obravnavajo posamezne jezikovne fenomene slovanskih jezikov: T. Pentkovska piše o pogojniku v vzhodni cerkveni slovanščini, A. Trovesi o modalni rabi bolgarskega imperfekta in ustreznicah v nekaterih drugih slovanskih jezikih, R. Benacchio pa opisuje sistem tvorjenja vidskih parov v rezijanskem dialektu in o pomenu le-tega za slovansko aspektologijo.

Tretji del zbornika prinaša prispevke o etimologiji in imenoslovju. Posebej je treba izpostaviti prispevek L. Kurkine, ki ocenjuje pomembno Nahtigalovo, tudi v ruščino in nemščino prevedeno knjigo *Slovanski jeziki*, in ugotavlja, v katerem pogledu delo kljub razumljivemu napredku v znanosti ni izgubilo aktualnosti; pomembni so zlasti nastavki hierarhičnega in dinamičnega pojmovanja slovanske jezikovne zgodovine in vpeljava slovenskega gradiva. O etimologiji oz. besedotvorju govorijo trije prispevki: J. Rejzek piše o starih krščanskih terminih v češčini in slovenščini, I. Janyšková o etimologiji starocerkvenoslovanskega izraza *potrat* (splav), H. Karlíková pa o nekaterih semantičnih spremembah v glagolskih samostalnikih na *-nije* v stari cerkveni slovanščini. M. Mordań piše o osebnih imenih v nekem kraju na severovzhodnem Poljskem, kjer živi katoliško in pravoslavno prebivalstvo.

Zadnji del zbornika je posvečen prispevkom s področja Nahtigalovega strokovnega, organizacijskega in družbenega delovanja. A. Šivic-Dular na podlagi dokumentov natančno popisuje Nahtigalovo delo v letih 1913–1930 pri ustanovitvi *Časopisa za slovenski jezik, književnost in zgodovino* in *Znanstvenega društva za humanistične vede v Ljubljani* kot organskega predhodnika filološko-historičnega razreda načrtovane Akademije znanosti in umetnosti. P. Ambrosovič na podlagi arhivskega gradiva Ruske akademije znanosti prispeva nekaj zapisov, povezanih z Nahtigalovim delovanjem v času prebivanja v Rusiji. Prispevek N. Zajc osvetljuje osebnost in delo Nahtigala kot podobo »klasičnega slavista« širokih znanstvenih zanimanj in visokih etičnih meril.

Vera Smole
Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko
vera.smole@guest.arnes.si

52. knjiga iz zbirke Glasovi *Naruobe prav*

Kot 52. po vrsti je v zbirki Glasovi junija letos pri Založbi ZRC izšla moja knjiga *Naruobe prav* s podnaslovom *folklorne in spominske pripovedi iz šentruperske fare na Dolenjskem*. To je v prvi vrsti knjiga od Šentruperčanov za Šentruperčane – sedanje in izseljene, saj smo ji tudi skupaj omogočili izid. Hkrati je spomenik šentruperskemu narečnemu govoru, ki ga žal uporablja vedno manj ljudi. Pobudnica knjige in celotne zbirke ter koordinatorica in strokovna urednica knjige je Marija Stanonik. Tako je knjiga namenjena tudi vsem, ki se ukvarjajo s slovstveno folkloristiko, etnologijo in zgodovino, zaradi zapisa »naravnost iz ust pripovedovalcev« (po zvočnih posnetkih) in obsežnega seznama narečnih besed tudi narečjeslovcem in drugim jezikoslovcem za raziskavo leksike in skladnje. Nenazadnje pa je namenjena vsem ljubiteljem slovenske narečne besede in ljudske ustvarjalnosti.

Kot druge knjige iz zbirke Glasovi vsebuje uvodni del z besedo h knjigi Marije Stanonik, predstavitvijo kraja, zgodovine in lege Jožeta Uhana ter mojima predstavitvama nastajanja knjige in narečnega govora. Osrednjemu delu sledijo Slovar manj znanih narečnih besed in oblik ter besednih zvez in imen ter različni seznami pripovedovalcev, pripovedi, zapisovalcev ter angleški in nemški povzetek. Kazalo knjig iz zbirke Glasovi dopolnjuje zemljevid s shematično predstavitvijo pokritosti območja posameznih knjig. Ta knjiga pokriva območje manjše dolenjske občine z okrog 2.900 prebivalci, živečih na 49.000 km^2, zato pa s 87 pripovedovalci, rojenimi med leti 1901 in 1965, in s 659 oštevilčenimi folklornimi in etnološkimi pripovedmi ter še 25 folklornimi obrazci in pesmimi predstavlja največjo gostoto zbranih enot. Zbiranje je z občasnimi premori trajalo dobra tri desetletja.

Knjigo smo uredile Vera Smole, Aleksandra Repe in Marija Stanonik, ilustrirala jo je Pera Maro (Petra Marovt). Posvečena je moji mami in stari mami, preko njiju pa vsem tistim, ki s prenosom na mlajše rodove – ko si ti tega sploh želijo – skozi besedo ohranjano bogato mnogovrstno kulturno dediščino in odstirajo naše korenine.

Pripovedi je Marija Stanonik razvrstila v naslednja poglavja: pravljice, bajčne, strašljive, legendne, razlagalne, zgodovinske, socialne, lovske in šaljive povedke, anekdote in etnološke pripovedi. Vsako poglavje uvaja vsaj še en folklorni obrazec ali pesem. *Pravljic* je šestnajst; v njih nastopata predvsem hudič, v šaljivih pa Pavliha. V *bajčnih povedkah* prevladujejo čarovnice oziroma coprnice in Ajdi. Kot je videti iz *strašljivih* povedk, so največ strahov povzročali umrli. Malo je *legendnih povedk*, povezane so s krščansko vero. *Razlagalne* povedke pojasnjujejo nastanek nekaj imen, razlagajo zvonjenje in ptičje petje. Med *zgodovinskimi povedkami* so tiste o gradovih in grajskih, o vzpostavitvi železniške povezave, se (namenoma) kratko dotaknejo razdeljenosti druge svetovne vojne, menda prvič tudi skrivačev, in posledic gospodarskih sprememb po njej ter prvih modernizacij. Obsežno je poglavje *socialnih povedk*, ki veliko bolj kot zgodovinske odražajo polpreteklo zgodovino večine prebivalcev teh krajev. Iz *etnološke pripovedi* izvemo o različnih običajih. Pri *lovskih povedkah* so ohranjeni spomini na šentruperske lovce in jage (pogone). *Anekdote* najbolj razkrivajo značaj Šentruperčanov. Blizu so jim *šaljive povedke*, v katerih se šaljivost zelo pogosto kaže v pretanjenem občutku za zven in pomen besede, saj samo malo okrog obrnjena spravi sogovornika v veliko zagato.

Naslov je knjiga dobila po šaljivi povedki *Naruobe prav*, uvrščeni na zadnje mesto in z ilustracijo na naslovnici, tako da se knjiga začenja in zaključuje simbolično: poudariti želi,

da ni in nikoli ni bilo nič nujno takó, kot je videti na prvi pogled. Narobe obrniti brazdo, je prav, čeprav je obrnjena narobe. Pa ne samo brazda. Naslov nam želi povedati, da se ustavimo, premislimo in poglejmo stvar še z drugega zornega kota. In da prisluhnimo besedi pozorno, v globino, da nas ta brez potrebe ne zavede, osmeši, prizadene.

Zbirka pripovedi *Naruobe prav* zapolnjuje majhen dolenjski prostor z obsežnim gradivom, ki je še posebej dragoceno zato, ker je ravno Dolenjska v zbirki Glasovi med najslabše pokritimi in ker prinaša v slovensko, slovansko in evropsko folkloristiko nove vsebine. Z urednico zbirke bi rade vzpodbudile vse, ki čutite odgovornost do tovrstne dediščine, da začnete z zbiranjem predvsem na z zbirkami nezapolnjenih območjih ali pa že obstoječe dopolnjujete. Zamudili smo pripovedovalsko bogastvo pravljic, ujamemo pa lahko veliko dragocenih drobcev ljudske ustvarjalnosti, ki še ni ali ne bo minila – morda ravno zaradi (našega) zapisa.

Viri in literatura

Smole, Vera, 2019: *Naruobe prav: folklorne in spominske pripovedi iz šentruperske fare na Dolenjskem*. Zbirka Glasovi, 52. Uredile Smole, Vera, Repe, Aleksandra, Stanonik, Marija. Ljubljana: Založba ZRC. 546 strani, ilustracije.

Uhan, Jože, 2019: O knjigi Naruobe prav, spomeniku šentruperske domače govorice: pogovor s prof. dr. Vero Smole. *Šentrupert: glasilo krajanov Krajevne skupnosti in občine Šentrupert*, poletje 2019, leto 21, št. 2. 31–32.

Éva Schwetter
Balassijev inštitut – Kulturni center Veleposlaništva Madžarske /
Balassi Intézet – Magyarország Nagykövetségének Kulturális Központja, Ljubljana
schwettereva@gmail.com

Miha Sušnik
Ljubljana
miha.svsnik@gmail.com

Blaž Božič
Ljubljana
blaz.bozic.bosko@hotmail.com

Učbenik madžarščine za Slovence 1

V prispevku je predstavljen Učbenik madžarščine za Slovence 1*, prvi visokošolski učbenik madžarščine kot tujega jezika za začetnike v slovenskem jeziku. Vsebino učbenika je možno predelati v 60 kontaktnih urah, predvidena dosežena raven znanja po* Skupnem evropskem jezikovnem okviru (SEJO) *je A1. Primeren je tako za delo v okviru jezikovnega lektorata na univerzitetnem študiju kot za druge vrste jezikovnih tečajev ter za samostojen študij. Učbenik za nekatere pojave v madžarski slovnici uvaja novo hungaristično jezikoslovno izrazje.*

1 Zasnova in namen učbenika

Učbenik madžarščine za Slovence 1 je nastal za potrebe predmeta Lektorat madžarskega jezika na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Madžarščina se kot neindoevropski jezik poučuje na Oddelku za primerjalno in splošno jezikoslovje, vendar je kot izbirni predmet na voljo tudi študentom drugih študijskih programov na fakulteti.

Čeprav lektorat na fakulteti deluje že od leta 1981, slušateljem doslej ni bila na voljo opisna slovnica madžarščine v slovenskem jeziku. Idejo novega učbenika za madžarščino je podprla tedanja predstojnica Oddelka za primerjalno in splošno jezikoslovje dr. Tatjana Marvin. Knjiga je v prvi vrsti namenjena študentom, ki obiskujejo lektorat madžarskega jezika, obenem pa je bila želja avtorjev učbenik zastaviti tako, da bi lahko koristila vsakomur, ki ga madžarski jezik zanima in si želi pridobiti osnovno znanje o njem, tudi v okviru samostojnega študija. Uporablja se tudi na tečajih madžarščine na Balassijevem inštitutu v Ljubljani.

2 Potek dela

Vsebina in struktura učbenika sta bili določeni s strani lektorice na osnovi večletnih izkušenj poučevanja madžarščine na lektoratu. Podlago za posamezno enoto je lektorica pripravila v madžarskem jeziku. Njen predlog je bil deležen skupnega pregleda in diskusije, čemur je sledila prestavitev besedila v slovenski jezik. Za jezikovno in jezikoslovno ustreznost besedila sta bila zadolžena soavtorja, študenta jezikoslovja na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Povratna mnenja za razlage in vaje v učbeniku smo pridobivali od tedanjih slušateljev lektorata. Ob pisanju dela se je izkazalo, da je madžarščino govorcem slovenščine možno najbolje približati z uravnoteženim razmerjem med didaktičnimi metodami za poučevanje tujega jezika in natančnim jezikoslovnim prikazom slovničnih značilnosti.

3 Zgradba učbenika

V učbeniku je zajeta snov, ki naj bi jo študent usvojil v prvem semestru študija. Tematska členitev dela ustreza 15-tedenski strukturi semestra. Na začetku vsakega enote je navedeno priporočeno število ur za posamezno enoto. Knjiga je zastavljena tako, da je celotno vsebino možno predelati v 60 kontaktnih urah. Vsaka enota uvede študenta v določene slovnične strukture madžarskega jezika, ki so prikazane ob jezikovnem gradivu, opremljenem s slovenskim prevodom.

Posebna pozornost je bila posvečena protistavljanju madžarščine s slovenščino, kar študentu olajšajo razumevanje in omogočajo hitrejše usvajanje snovi. Ob tem so posebej skrbno obravnavane posebnosti madžarskega jezika, ki so govorcem indoevropskih jezikov manj poznane: prikaz teh posebnosti temelji na uzaveščanju, ponavljanju in utrjevanju, kar olajšuje učinkovito usvajanje snovi.

Razlagi in ponazoritvi slovničnih struktur sledijo jezikovne vaje, s katerimi se naučeno utrjuje in hkrati širi besedišče. Na koncu vsake enote se nahaja seznam novega besedišče učne enote. Zastavljen je tako, da ga študent samostojno dopolni s slovenskimi prevodi in ga tako utrdi.

Učbenik dopolnjujejo štiri krajša besedila, ki so namenjena razvijanju bralnega razumevanja. Zaključna enota nudi sistemski in razširjen pregled izbranih madžarskih slovničnih struktur.

4 Novo hungaristično jezikoslovno izrazje v slovenščini

Pri pripravi učbenika smo se srečali s številnimi terminološkimi vprašanji, saj se slovnica madžarščine v mnogih pogledih temeljito razlikuje od slovnice slovenščine in drugih indoevropskih jezikov. Uvajanje nove hungaristične jezikoslovne terminologije je v nadaljevanju predstavljeno na primeru prostorih sklonov.

Madžarščina pozna devet prostorskih sklonov, ki izražajo mesto, cilj/usmerjenost in izvor v treh dimenzijah. Prostorski skloni v madžarščini z latinskimi poimenovanji z zgledom samostalnika *ház* ‘hiša’ so:

	mesto *kje?*	cilj/usmerjenost *kam?*	izvor *od kod?*
notranjost	*ház**ban*** ‘v hiši’ inesiv	*ház**ba*** ‘v hišo’ ilativ	*ház**ból*** ‘iz hiše’ elativ
površina	*ház**on*** ‘na hiši’ superesiv	*ház**ra*** ‘na hišo’ sublativ	*ház**ról*** ‘s hiše’ delativ
bližina	*ház**nál*** ‘pri hiši’ adesiv	*ház**hoz*** ‘k hiši’ alativ/adlativ	*ház**tól*** ‘od hiše’ ablativ

Za prostorske sklone smo želeli vzpostaviti slovensko terminologijo. Ker so latinska poimenovanja v slovenščino težko dobesedno prevedljiva, smo se odločili za opisna poimenovanja – v jedru besedne zveze, ki poimenuje sklon, je podatek, ali izraža mesto, cilj/usmerjenost ali izvor. Zanje smo uporabili izraze *mestnik*, *smernik* in *ločilnik*. Pojem *mestnik* se pojavlja pri slovničnem opisu npr. slovenskega jezika, *ločilnik* npr. latinskega jezika, *smernik* pa je prevod pojma *direktiv*, poimenovanja za sklon, ki ga pozna npr. stara hetitščina. Dimenzijo notranjosti, površine in bližine smo izrazili s pridevniki *notranjostni*, *površinski* in *bližinski*. Tako smo dobili naslednja poimenovanja:

	mestnik	smernik	ločilnik
notranjost	notranjostni mestnik	notranjostni smernik	notranjostni ločilnik
površina	površinski mestnik	površinski smernik	površinski ločilnik
bližina	bližinski mestnik	bližinski smernik	bližinski ločilnik

O vseh terminoloških vprašanjih smo se predhodno posvetovali z jezikoslovci na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, v posebno pomoč so nam bili dr. Sašo Živanović, dr. Matej Šekli in dr. Luka Repanšek.

5 Nadaljevanje dela: *Učbenik madžarščine za Slovence 2*

Učbeniku madžarščine za Slovence 1 bo sledilo nadaljevanje, ki ga pripravlja razširjena ekipa, in sicer z aktualnim lektorjem za madžarščino na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani Tamásem Kruzsliczem. *Učbenik madžarščine za Slovence 2* bo predvidoma izšel do konca leta 2019.

Irena Stramljič Breznik
Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti
irena.stramljic@um.si

Darinka Koderman Patačko
Društvo slovenskih filmskih in televizijskih prevajalcev
darinka.koderman@siol.net

Spletna aplikacija za tvorbo svojilnih pridevnikov iz tujih priimkov

V prispevku predstavljamo spletno aplikacijo za tvorbo svojilnih pridevnikov, ki vsebuje 800 priimkov, katerih nosilci so tuje osebe moškega spola: 750 na črko *b* iz Velikega splošnega leksikona Državne založbe Slovenije (2006) in še dodatnih 50 aktualnih priimkov, tj. enega ali dva za vsako od preostalih črk abecede. Aplikacija je rezultat štirimesečnega dela študentov Filozofske fakultete, Fakultete za naravoslovje in matematiko in Pedagoške fakultete Univerze v Mariboru (od 15. 2. do 14. 6. 2019) v okviru Javnega razpisa Projektno delo z negospodarskim in neprofitnim sektorjem – Študentski inovativni projekti za družbeno korist 2016–2020.

1 Zakaj svojilni pridevniki iz prevzetih priimkov

Tvorba svojilnih pridevnikov iz tujih lastnih imen spada med težja pravopisna vprašanja in posega v sporazumevalne kompetence vseh uporabnikov jezika. Zahteva namreč hkratno poznavanje pravil slovenskega glasoslovja, oblikoslovja in besedotvorja, za pravilno tvorbo svojilnega pridevnika iz tujega oziroma prevzetega priimka pa je treba poznati tudi njegov izgovor v izvornem jeziku, ki se neredko zelo razlikuje od zapisa. Ob številnih zadregah, s katerimi se zaradi tega srečujemo govorci, zlasti kadar želimo izraziti svojino za tuje moške priimke, in napakah, ki jih delamo ob tem, se je porodila zamisel o pripravi spletnega pripomočka, s katerim bi si jezikovni uporabniki lahko pomagali pri iskanju in tvorbi ustrezne oblike.

1.1 Projektni partner

Glavni partner Filozofske fakultete Univerze v Mariboru kot prijaviteljice projekta je bilo Društvo slovenskih filmskih in televizijskih prevajalcev (DSFTP), ki sta ga zastopali strokovna mentorica Darinka Koderman Patačko in bralka zvočnih posnetkov Ana Bohte. Posebno naklonjenost in podporo projektu so izkazali vodstveni in strokovni delavci zavoda Radiotelevizije Slovenija: Radio Slovenija je v svojih studiih omogočil brezplačno snemanje zvočnih posnetkov s profesionalno radijsko napovedovalko in pri tem zagotovil vso tehnično in strokovno podporo.

1.2 Faze projektnega dela

Načrtovanje in priprava za delo: podrobna predstavitev vsebine in ocene projekta, medsebojno spoznavanje študentov vseh smeri, pedagoške in strokovne mentorice, predstavitev in dopolnjevanje projektnega načrta, študij literature, izobraževanje za opravljanje nalog, predvsem usvajanje pravil tvorbe svojilnih pridevnikov iz tujih moških priimkov.

Od teorije k praksi: izpisovanje priimkov na črko *b* iz Velikega splošnega leksikona (2006), večkratni pregledi izpisov in tvorjenih oblik (tako študentje kot obe mentorici); obisk

zavoda RTV Slovenija: spoznavanje osebja, ogled prostorov, opreme, arhivov in studia, v katerem so bili posneti zvočni posnetki s profesionalno radijsko napovedovalko.

Izdelava, preizkušanje in promocija aplikacije: oblikovanje za uporabnika všečne in funkcionalne predstavitvene strani, vnos podatkov iz preglednice in povezava s pred tem urejenimi zvočnimi posnetki, vsebinsko oblikovanje spremnega besedila v zavihkih in večkratni sočasni pregledi ter poslušanje oblik v aplikaciji; izboljševanje in popravljanje; priložnostne predstavitve in prikazi; popravljanje in dopolnjevanje, tudi na podlagi priporočil prvih preizkuševalcev.

2 Rezultati projekta

Osrednji izdelek projekta je uporabna prosto dostopna spletna aplikacija z izvirnim logotipom in likom Spippka. Čeprav je bilo prvotno načrtovanih le 500 gesel, vsebuje oblike za 800 tujih priimkov moških oseb. Uporabniku so na voljo informacije v pisni in zvočni obliki. Zapisani so: osnovna (imenovalniška) oblika priimka in njen fonetični zapis, poreklo in glavni podatki o nosilcu, obliki za rodilnik in izražanje svojine ter šifra pravila, po katerem je svojilna oblika tvorjena. Osnovna, rodilniška in svojilna oblika so opremljene še z zvočnimi posnetki. Skupaj z dvojnicami je zajetih več kot 2500 zapisanih oblik in prav toliko zvočnih posnetkov.

2.1 Koristne informacije za uporabnika

Spletni pripomoček, dostopen na http://spipp.ff.um.si/, uporabniku poleg iskanja oblik svojilnih pridevnikov za tuje priimke na črko *b* v več zavihkih ponuja še natančnejše podatke o projektu, viru, osnovne informacije o kategoriji osebnih lastnih imen, o pravilih za tvorbo svojilnih pridevnikov in vsebuje relevantno literaturo in vire.

Pravila sledijo trenutno veljavnemu *Slovenskemu pravopisu* 2001 in hkrati v nekaterih primerih (tako izgovora kot svojilne oblike) upoštevajo bodisi aktualnejšo izgovorno obliko, ki se postopoma uveljavlja v govorni kulturi, ki jo vzdržujejo nacionalni mediji, bodisi v tvorbi svojilne oblike sledimo aktualnim priporočilom *Jezikovne svetovalnice* Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti (https://svetovalnica.zrc-sazu.si/).

Pravila za tvorbo svojilnih pridevnikov so podrejena morfemski strukturi, zato so tuji priimki so razvrščeni v tri velike skupine, notranje členjene na podskupine glede na tvorbene posebnosti.

V prvi so prevzeti priimki, iz katerih svojilne pridevnike tvorimo z obrazilom *-ov*, in predstavljajo 50-odstotni delež. Pri tvorbi upoštevamo osnovno pravilo, po katerem svojilne pridevnike iz moških priimkov tvorimo z obrazilom *-ov*, kadar se osnova konča na soglasnik, ki ni *j*, *c*, *č*, *ž*, *š*, *dž*, končnica pa je *-a*, *-o*, *-0*, npr. *Beineix* [beníks] → *Beineixov*.

V drugi skupini so taki priimki, katerih svojilne pridevnike tvorimo z obrazilno različico *-ev* (40-odstotni delež), upoštevaje pravilo, po katerem svojilne pridevnike iz moških priimkov tvorimo z obrazilom *-ev*, če se osnova konča na pisni ali izgovorni soglasnik, ki je *j*, *c*, *č*, *ž*, *š*, *dž*, končnica pa je *-a*, *-o*, *-0*, npr. [č]: *Bezruč* [bézruč] → *Bezručev*; [c]: *Baselitz* [bázelic] → *Baselitzev*.

V tretji skupini (10-odstotni delež) svojo podskupino tvorijo slovanski eno- ali večbesedni priimki, izvorno pridevniški, pri katerih se svojina izraža z rodilnikom (t. i. rodilniška svojina), npr. *Barišnikov* [baríšnikov-] → (delo) *Barišnikova*; *Bór-Komorowski* [bór-komorôuski] → (delo) *Bóra-Komorowskega*. Svojo podskupino pa imajo tudi neslovanski večbesedni priimki, pri katerih svojino izražamo le z rodilnikom, npr. *Baroja y Nessi* [baróha i nési] → (delo) *Baroje y Nessija*; *Berengar iz Toursa* [bêrengar iz túra] → (delo) *Berengarja iz Toursa*, ali pa z obrazilom *-ov*, npr. *Bin Gorion* [bin gorjón] → *Bin Gorionov*, ali *-ev* le iz

katere izmed njihovih sestavin, tudi z možno dvojnico rodilniške oblike, npr. *Wolf-Ferrari* [vólf-ferári] → *Wolf-Ferrarijev* / (delo) *Wolfa-Ferrarija*.

2.2 Uporabnost in potencial aplikacije

Jezikovno orodje je namenjeno tako ožji (učitelji, študentje, lektorji, prevajalci, novinarji) kot širši javnosti, predvsem jezikovnim uporabnikom, ki se želijo pisno in govorno kultivirano izražati. S širitvijo jezikovnih kompetenc materinščine v sodelovanju z Društvom slovenskih filmskih in televizijskih prevajalcev kot partnerjem, ki si prizadeva za visoko jezikovno kakovost medijskih vsebin, smo prispevali tudi k reševanju aktualnega družbenega vprašanja, povezanega z jezikovnim izobraževanjem, ter s tem k dvigu ravni funkcionalne pismenosti vseh tipov govorcev. Ti lahko tudi tako postajajo samozavestn(ejš)i uporabniki slovenščine, kakor predvideva *Resolucija o nacionalnem programu za jezikovno politiko 2019–2023*.

Spletni pripomoček je večplastno uporaben. Po eni strani predstavlja dovolj obsežno podatkovno bazo in s pravili ponujene rešitve, ki lahko s prepoznavanjem dobrih in manj dobrih predlogov prispevajo k izboljšavi tega poglavja v novonastajajočem pravopisu. Po drugi strani pa ponuja možnost za njegovo nadaljnje razvijanje v smeri avtomatskega sintetiziranja oblik na podlagi zakonitosti, ki bi jih bilo mogoče izluščiti iz zbranih primerov in bi jih v projektnem sodelovanju razvili strokovnjaki s področja jezikoslovja in umetne inteligence v novo uporabno orodje za slovenski jezik.

Helena Janežič
Narodna in univerzitetna knjižnica, Zbirka tiskov Slovencev zunaj Republike Slovenije
helena.janezic@nuk.uni-lj.si

Razstava *Sosedje Slovenci – Slovenci na Hrvaškem / Susjedi Slovenci – Slovenci u Hrvatskoj* v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

Prispevek želi osvetliti prisotnost Slovencev na ozemlju Republike Hrvaške ter predstaviti bogat doprinos tamkajšnega slovenskega življa obema sosedskima narodoma s prikazom avtohtone slovenske skupnost in naseljevanja Slovencev na Hrvaškem skozi stoletja. Nastal je ob razstavi Sosedje Slovenci – Slovenci na Hrvaškem*, ki je bila v Narodni in univerzitetni knjižnici (NUK) v Ljubljani na ogled od 4. julija do 5. oktobra 2019.*

Narodna in univerzitetna knjižnica (NUK) med svoje poslanstvo uvršča tudi zbiranje bogate slovenske ustvarjalnosti, ki v zapisani obliki nastane izven meja matične domovine. To nalogo ima Zbirka tiskov Slovencev zunaj Republike Slovenije, ki skrbi za trajno hrambo tiskanih in elektronskih publikacij, drobnih tiskov ter rokopisnega gradiva. Vsako leto razstavi del tovrstnega nacionalnega bogastva, tudi z namenom širjenja zavesti, da je NUK knjižnica vseh Slovencev, ne glede na to, kje le-ti živijo in ustvarjajo.

Kar ena petina pripadnikov slovenskega naroda živi izven meja Republike Slovenije (po oceni Urada za Slovence v zamejstvu in po svetu – ta zajema tudi naše manjšine v sosednjih državah – okrog 500.000), z vidika matične države imajo status zamejcev in izseljencev. Povezujejo se v društvih in organizacijah, ki so temelj za ohranjanje in varovanje slovenske nacionalne identitete, kulture in jezika. Eno takih društev je tudi Kulturno prosvetno društvo *Slovenski dom* iz Zagreba, ki v letošnjem letu praznuje 90. obletnico delovanja. Visok jubilej najstarejšega slovenskega društva v Evropi, ki neprekinjeno deluje že od leta 1929, je tudi povod za letošno razstavo v NUK-u. Ta je pod naslovom *Sosedje Slovenci – Slovenci na Hrvaškem / Susjedi Slovenci – Slovenci u Hrvatskoj* nastala v sodelovanju NUK in Inštituta za narodnostna vprašanja (INV) ter njegovo sodelavko dr. Barbaro Riman.

Na koga pomisli v matični domovini živeči Slovenec ob omembi besedne zveze sosedje Slovenci? Najprej na zamejske sonarodnjake v Italiji in Avstriji, morda še na tiste onkraj slovensko-madžarske meje. Najmanj pa je v slovenski zavesti prisotna misel na Slovence južno in jugovzhodno, onstran najdaljše slovenske državne meje. Po zadnjem popisu prebivalstva leta 2011 na Hrvaškem živi 10.517 Slovencev, ob razpadu nekdanje Jugoslavije leta 1991 jih je bilo 22.376. Največ oseb, ki so se opredelile za Slovence, je v sosednji državi živelo leta 1953, nekaj nad 43.000. Danes je povprečen Slovenec na Hrvaškem star 59,7 let, Slovenci tako predstavljajo narodnostno manjšino z najvišjo povprečno starostjo v državi. Največ jih živi v Zagrebu ter v Primorsko-goranski županiji, pa tudi v hrvaški Istri. Njihovo število se manjša z oddaljenostjo od slovensko-hrvaške meje.

Nekateri Slovenci živijo v Republiki Hrvaški že od nekdaj in predstavljajo avtohtono slovensko narodno skupnost. Uradno jih uvrščamo med zamejce, saj poseljujejo obmejna območja z Republiko Slovenijo, predvsem so to kraji v severni Istri, reškem zaledju, Gorskem kotarju in Med(ži)murju, pa tudi v Obkolpju in Obsotelju. Njihovo število je manjše od števila Slovencev, ki na Hrvaškem predstavljajo izseljensko skupnost. Slovenski izseljenci živijo zlasti v večjih industrijskih, turističnih in vojaških centrih, kamor so se naseljevali vse od začetka industrijske dobe, še posebej pa v 20. stoletju.

Slovenci so na Hrvaškem vedno imeli vidno vlogo. Vključeni so bili v delovanje Vojne krajine in v 16. stoletju sodelovali pri gradnji mesta Karlovec. Z reformacijo, ki se je širila v slovenske in hrvaške dežele, so se okrepile intelektualne vezi med obema nastajajočima narodoma (na Reki se je eno leto šolal tudi Primož Trubar), v Istri in tudi v notranjosti Hrvaške pa so delovali številni kranjski in štajerski stavbeniki ter kiparji.

Po letu 1848 je prisotnost Slovencev na Hrvaškem vedno bolj povezana z industrializacijo in železniškim prometom, močno se je okrepil intelektualni vidik slovenstva. Ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja so jih vabila večja mesta, predvsem v Zagrebu so živeli in delovali številni slovenski intelektualci. Močna slovenska skupnost je delovala na Reki, naseljevali so se še v Zadru, Šibeniku in Splitu. Slovenci so sodelovali pri odpiranju in gradnji labinskega rudnika in predstavljali cenjeno rudarsko silo, zraven so bili tudi pri gradnji in delovanju ladjedelnice v Puli. V hrvaških gozdovih in na slavonskih poljih je delo našlo veliko slovenskih sezonskih delavcev. V Varaždinu, Pazinu, Reki, Karlovcu in Zagrebu so Slovenci delovali kot učitelji, hrvaške gimnazije so obiskovali tudi številni slovenski dijaki. Slovenski strokovnjaki so delovali tudi na področju kmetijstva ter pri industrializaciji in elektrifikaciji raznih krajev (npr. Osijeka). Veliko je bilo na Hrvaškem slovenskih duhovnikov in redovnikov, ki so odigrali pomembno vlogo pri povezovanju Slovencev in prebujanju nacionalne zavesti.

Obdobje med obema vojnama velja za zlato dobo Slovencev na Hrvaškem, skrb za slovenstvo načrtno vodijo slovenski duhovniki. To je čas največjega števila različnih društev, Slovenci se samoorganizirajo narodnostno in kulturno. Zagreb ima v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja nad 15 % slovenskega prebivalstva, živahno pa je tudi v Karlovcu, Splitu, Šibeniku in Osijeku.

Močno se je njihov položaj spremenil po drugi svetovni vojni, saj v novi državi niso več obravnavani kot narodnostna manjšina, udejstvovali so se lahko le prosvetno in kulturno. Z osamosvojitvijo Slovenije in Hrvaške leta 1991 pa so se ponovno začeli zavedati svojih korenin, kot narodnostno manjšino jih je priznala tudi novo nastala država Hrvaška. Danes se dejavno povezujejo v sedemnajstih društvih, njihova krovna organizacija je Zveza slovenskih društev na Hrvaškem, s sedežem na Reki.

Ob razstavi *Sosedje Slovenci – Slovenci na Hrvaškem / Susjedi Slovenci – Slovenci u Hrvatskoj* je izšel tudi katalog z istoimenskim naslovom, kjer bralec lahko izve več o slovenskih društvih na Hrvaškem.

Viri in literatura

Janežič, Helena, Riman, Barbara, 2019: *Sosedje Slovenci. Slovenci na Hrvaškem / Susjedi Slovenci. Slovenci u Hrvatskoj*. Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica, Inštitut za narodnostna vprašanja.

Kržišnik-Bukić, Vera, 1995: O narodnostnem in kulturnem samoorganiziranju Slovencev na Hrvaškem v 20. stoletju. Vera Kržišnik-Bukić (ur.): *Slovenci na Hrvaškem.* Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja. 133–188.

Kržišnik-Bukić, Vera, 2006: Znameniti Slovenci na Hrvaškem skozi zgodovino: *Migracijske i etničke teme* 22. 421–445.

Pajnić, Katarina, 2006. *Struktura in položaj Slovencev na Hrvaškem*. Magistrsko delo. Ljubljana: Katarina Pajnič.

Riman, Barbara, 2010: *Slovenci v Gorskem Kotarju, Kvarnerju in Istri od leta 1918 do leta 1991*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Barbara Riman.

Zupančič, Jernej, 2008: K vprašanju avtohtonosti Slovencev na Hrvaškem. *Rast* 19/6. 568–578.

Marinka Cerinšek
Osnovna šola Frana Metelka
marinka.cerinsek@os-skocjan.si

Suzana Krvavica
Gimnazija Novo mesto
suzana.krvavica@gimnm.org

Darja Peperko Golob
Knjižnica Mirana Jarca Novo mesto
darja.golob-peperko@nm.sik.si

Vasilija Rupnik
Šolski center Nova Gorica
vasilija.rupnik@scng.si

Razstava *Jezikoslovci na Dolenjskem* v Knjižnici Mirana Jarca Novo mesto

Razstava Jezikoslovci na Dolenjskem *predstavlja gradivo, povezano z jezikoslovci, rojenimi ali delujočimi na Dolenjskem, ki ga hranijo v Knjižnici Mirana Jarca Novo mesto (Domoznanski oddelek in Posebne zbirke Boga Komelja), vključuje pa tudi gostujočo razstavo o Stanislavu Škrabcu, ki so jo v Škrabčevem letu pripravili na Šolskem centru Nova Gorica. Poleg Škrabcu je posebna pozornost namenjena jezikoslovcema Franu Serafinu Metelku (1789–1860) in Rajku Nahtigalu (1877–1958).*

Novo mesto je bilo in ostaja pomembno kulturno središče vse od ustanovitve leta 1365. V mestu so se rodili, šolali ali delovali tudi številni pomembni slovenski jezikoslovci, med katerimi je večina vsaj posredno povezana z novomeško gimnazijo, najstarejšo neprekinjeno delujočo izobraževalno ustanovo na Slovenskem, ki jo je leta 1746 ustanovila cesarica Marija Terezija, gimnazija pa je pod okriljem frančiškanov in kasneje kot državna šola vseskozi podpirala bogato kulturno življenje v mestu. O tem se lahko prepričamo tudi v Knjižnici Mirana Jarca, ki se ponaša z izredno bogato zbirko domoznanskega ter starejšega, redkega in dragocenega gradiva, hranjenega v Domoznanskem oddelku in Posebnih zbirkah, imenovanih po prvem upravniku knjižnice in knjigoljubu Bogu Komelju (1915–1981), ki je zbirke osnoval. V času od ustanovitve knjižnice leta 1946 do danes je gradivo v Posebnih zbirkah krepko preraslo sto tisoč enot. Posebne zbirke so torej prava zakladnica knjižnega in neknjižnega gradiva od 15. stoletja dalje in med drugim vsebuje tudi del zapuščin slovenskih jezikoslovcev, ki so bili po rodu Dolenjci ali Novomeščani oziroma so tukaj delovali: Hipolita Novomeškega, Adama Bohoriča, Valentina Vodnika, Frana Metelka, Stanislava Škrabca, Ivana Koštiala, Rajka Nahtigala in drugih.

Ob Slovenskem slavističnem kongresu je Knjižnica Mirana Jarca Novo mesto v sodelovanju s knjižnico Šolskega centra Nova Gorica pripravila razstavo *Jezikoslovci na Dolenjskem*, katere namen je osvetliti življenjsko pot, delo in pomen treh jezikoslovcev, povezanih z Novim mestom – Frana Metelka, Stanislava Škrabca in Rajka Nahtigala. Poleg izjemnega znanstvenega prispevka k slovenskemu jezikoslovju je med njimi več skupnih točk, med drugim so bili povezani z novomeško gimnazijo (Stanislav Škrabec je bil tam profesor, Fran Metelko in Rajko Nahtigal pa dijaka), svoje znanje pa so kot pedagogi prenašali tudi naprej.

Knjižnično gradivo dopolnjuje razstava *Pater Stanislav Škrabec (1844–1918) tako in drugače*,[1] s katero so na Šolskem centru Nova Gorica v letu 2018 počastili 100. obletnico smrti največjega slovenskega jezikoslovca druge polovice 19. stoletja. Škrabec se je rodil v Hrovači pri Ribnici, po osnovni šoli in gimnaziji je vstopil k frančiškanom, dokončal študij teologije in postal duhovnik. Njegova prva služba je bila v novomeški gimnaziji, kjer je kot učitelj pripravnik dve leti poučeval jezike. V tem času je napisal svojo prvo in zelo pomembno jezikoslovno razpravo *O glasu in naglasu slovenskega knjižnega jezika v izreki in pisavi*, ki velja za začetek znanstvenega naglasoslovja slovenskega jezika. Svoje razprave je objavljal na platnicah verskega časopisa *Cvetje z vrtov sv. Frančiška*. Danes so Stanislavu Škrabcu posvečeni: Škrabčeva domačija, Škrabčeva ustanova, Škrabčevi dnevi, tudi Škrabčeva štipendija za mlade jezikoslovce, zbirka Škrabčeva misel itd.

Razstava, katere avtorica je diplomirana bibliotekarka in profesorica slovenskega jezika Vasilija Rupnik, Škrabca prikazuje v štirih vlogah, ki jih je spretno prepletal skozi svoje življenje. Spoznamo ga kot duhovnika, jezikoslovca, učitelja in vrtnarja. Posebej je predstavljeno tudi slovensko jezikoslovje njegovega časa s pomembnejšimi slovenskimi jezikoslovci.

Fran Metelko (1789–1860) je bil rojen v Škocjanu. Šolal se je pri frančiškanih v Novem mestu, filozofijo in bogoslovje je končal v Ljubljani in bil 1814 posvečen v duhovnika. Leta 1817 je bil imenovan za profesorja na novoustanovljeni stolici za slovenski jezik na ljubljanskem liceju, po šolski reformi 1848 pa je bil do 1857 profesor slovenščine na gimnaziji. Kot profesor slovenskega jezika je vzgojil vrsto pomembnih Slovencev, med njimi tudi Franceta Prešerna. Zelo obsežno je njegovo prevajalsko delo, veliko šolskih in nabožnih besedil pa je priredil. Bil je tudi zbiratelj slovenskih pregovorov in popisovalec slovenskih krajevnih imen.

Njegovo najpomembnejše delo je v nemščini napisana slovnica slovenskega jezika *Lehrgebäude der slowenischen Sprache im Königreich Illyrien und in den benachbarten Provinzen* iz leta 1825. V njej je predstavil tudi svoj novi črkopis, ki je sicer znanstveno natančen in popoln, a nepregleden, predvsem pa je vodil v fonetično pisano dolenjščino. Zaradi poskusa, da bi prišla metelčica v javno rabo, se je leta 1830 vnela t. i. abecedna vojna, v katero sta na svoj način posegla tudi France Prešeren in Matija Čop. Leta 1833 je bila metelčica, imenovana tudi *krevljica* ali *žabica*, za šole uradno prepovedana.

Danes se po Metelku imenuje osnovna šola v Škocjanu, kjer se trudijo udejanjati Metelkovo misel »Vse za ljubo slovenščino« z različnimi dejavnostmi, kot so kulturni dan, šolsko glasilo Metelkova 51, čebelarski krožek Metelkove čebelice. Učenci so med poletnimi počitnicami vabljeni k branju za Metelkovo počitniško bralno značko; šola razpisuje literarni natečaj Metelkovo pero, šolsko leto 2019/20 pa bodo poimenovali Metelkovo leto in z različnimi kulturnimi dogodki obeležili 230 let njegovega rojstva in 160 let njegove smrti.

Posebno mesto med dolenjskimi jezikoslovci gre tudi Rajku Nahtigalu (1877–1958). Bil je sin novomeškega gimnazijskega profesorja Rajmunda Nahtigala in je prva dva razreda gimnazije obiskoval v Novem mestu, po očetovi smrti pa se je družina preselila v Ljubljano, kjer je nadaljeval šolanje. Po maturi se je vpisal na študij slavistike na Dunaju, kjer je leta 1901 doktoriral. Bil je izredni in kasneje redni profesor slovanske filologije na univerzi v Gradcu, po ustanovitvi slovenske univerze je bil leta 1919 imenovan za rednega profesorja slovanske filologije na ljubljanski univerzi. Ukvarjal se je s primerjalnim slovanskim jezikoslovjem in njegovo zgodovino in bil zlasti velik strokovnjak za staro cerkveno slovanščino in ruščino – rekonstruiral je besedilo staroruskega epa *Slovo o polku Igorevě*. Rajko Nahtigal je bil prvi dekan Filozofske fakultete v Univerze Ljubljani ter kasneje rektor ljubljanske univerze, prvi predsednik ter redni član Slovenske akademije znanosti in umetnosti.

1 Razstava je bila javnosti že predstavljena v Škrabčevem letu, med drugim tudi na Slovenskem slavističnem kongresu 2018 v Vidmu.

Po njem se imenuje ulica v Novem mestu, v Posebnih zbirkah Boga Komelja pa hranijo tudi njegove osebne predmete ter posmrtno masko.

Pogovoru o dolenjskih jezikoslovcih in tudi o zaščiti, hranjenju, digitalizaciji in dostopnosti zbirke in jezikoslovnega gradiva v Knjižnici Mirana Jarca Novo mesto je namenjen prvi večer slavističnega zborovanja. Z avtorico razstave o Škrabcu Vasilijo Rupnik, vodjo projekta Metelkovo pero Marinko Cerinšek in Darjo Golob Peperko, vodjo Posebnih zbirk Boga Komelja, se bo pogovarjala Suzana Krvavica, profesorica slovenščine na Gimnaziji Novo mesto.

Maridi Tscherne
Zavod za ohranitev kulturne dediščine Mošnice – Moschnitze
moschnitze@gmail.com

Projekt *Govorimo kočevarsko*

Zavod za ohranitev kulturne dediščine Mošnice – Moschnitze

Zavoda Mošnice – Moschnitze je bil ustanovljen marca 2012. Svoje ime je dobil po tistem delu nekdanjega nemškega jezikovnega otoka na Kočevskem, ki se knjižno nemško imenuje *Moschnitze*, kočevarsko nemško pa *Moschschn* ali *Mo(r)schschə*. V slovenščini ta predel v glavnem označujemo kot Črmošnjiško-Poljanska dolina. Zavod je član Zveze kočevarskih organizacij (nem. Dachverband der Gottscheer Organisationen, www.gottscheer.eu). Namen zavoda je varovati, ohranjati in promovirati kulturno dediščino Kočevarjev ter ohranjati kočevarski jezik v okviru danih možnosti. Nemška skupnost v Sloveniji kot narodnostna manjšina ni uradno priznana, finančna sredstva za delovanje na kulturnem področju niso sistemsko zagotovljena. Jezikovna skupnost je vezana na projekte in financiranje iz projektov. Zato ni mogoče organizirati rednega pouka kočevarščine in vaj folklornih skupin ter pevskih zborov pod strokovnim vodstvom, vabiti različnih glasbenih skupin, umetnikov. Kulturna izmenjava in sodelovanje z nemškimi manjšinami v sosednjih državah sta zato zelo omejena. Skoraj vse delo je opravljeno na prostovoljni ravni, recimo priprava projektov, vaje otroške skupine, za katere noše plačujemo iz lastnih sredstev.

Kljub temu je zavod izdal dve slikanici v kočevarščini (Tscherne 2014a in 2014b), knjigo o arhitekturni in pohištveni dediščini (Černe in Blatnik 2014), kuharsko knjigo kočevarskih jedi (Tscherne 2014c) in kratko zgodovino Kočevarjev. V svojih prostorih pripravlja razstave, poletne delavnice za otroke z osnovami kočevarščine; organiziranih je bilo več fotografskih delavnic in filmska delavnica. V okviru zavoda deluje otroška skupina, ki nastopa v kočevarskih narodnih nošah. Otroci predstavljajo kočevarske otroške igre, rime, včasih pojejo narodne pesmi, recitirajo se pesmi kočevarskih avtorjev. Eden glavnih projektov Zavoda Mošnice – Moschnitze pa je zbiranje in arhiviranje govorjene kočevarščine.

Zavod ima svoje prostore na naslovu Kočevske Poljane 18 v občini Dolenjske Toplice. Gre za dvorano poleg župnijske cerkve sv. Andreja v Kočevskih Poljanah, ki je poimenovana po Augustu Schauerju, domačinu iz Kočevskih Poljan št. 26, po domače *Jüdlsch*. August Schauer (1872–1941) je bil zavzet duhovnik in izvrstnemu pridigar, zato je bil izbran za pridigarja ob praznovanju 600. obletnice naselitve Kočevarjev, ki so ga organizirali leta 1930.

Poleg tega je bil urednik publikacije *Gottscheer Kalender*, pisec, publicist, raziskovalec zgodovine Kočevarjev ter skupaj s Hansom Tschinklom (1872–1926) in Wilhelmom Tschinklom (1875–1938) pomemben zbiratelj narodnega gradiva, predvsem narodnih pesmi. V *Gottscheer Kalender* je redno objavljal pesmi in zgodbe tudi v kočevarščini.

Projekt *Govorimo kočevarsko*

Projekt Zavoda Mošnice – Moschnitze, ki smo ga poimenovali *Govorimo kočevarsko*, želi avdiovizualno ohraniti govorjeno besedo ljudi, ki so jezik uporabljali za vsakdanjo komunikacijo in so bili po možnosti rojeni še pred drugo svetovno vojno. Snemalec ni profesionalni novinar, pač pa domačin, ki si vzame veliko časa in sogovornika obišče večkrat, se z njim pogovarja v kočevarščini, o stvareh, ki jih sogovornik pozna, na primer o njegovi družini, vaškem življenju, navadah, delu na kmetiji. Nekatera pričevanja javnosti predstavimo v obliki kratkih filmov v kočevarščini s slovenskimi podnapisi. Filmi so dovolj kratki,

da jezik in/ali etnološko vsebino predstavimo skupinam, ki nas obiščejo, pa tudi na primer na obiskih po šolah, knjižnicah in drugod. Pri montaži nam pomaga profesionalni režiser dr. Uroš Zavodnik. V okviru projekta so tako nastali filmi o vinogradništvu, pridelavi in uporabi koruze ter film o mizarstvu in predelavi lesa.

Film *Še vedno je lepo*

Kočevska je zelo gozdnata dežela in njeni prebivalci so les znali uporabiti tako za gradnjo stavb kot za vsakdanje pripomočke v gospodinjstvu in pri delu. Mizarski mojstri pa so izdelovali lepo pohištvo, ki se je marsikje ohranilo do danes. Eden teh mojstrov je bil tudi Franz Jaklitsch, po domače Krumarsch, iz Srednje vasi, nemško Mitterdorf bei Tschermoschnitz. V filmu njegov sin Hans na enak način kot njegov oče, torej ročno, izdela preprost izdelek, ter pri tem opisuje postopke in predstavi orodje, ki ga uporablja.

Raziskovalci kočevarščine so ob spreminjanju in modernizaciji kmečkega življenja običajno skoraj vso pozornost namenili ohranjanju izrazja, ki se nanaša na kmečko življenje in orodje. Pričevanje inženirja lesarstva in ekonomista Hansa Jaklitscha, ki je predstavljeno v filmu, je zato zelo pomemben vir jezikovnih izrazov s področja obrtniškega življenja in obdelave lesa.

Kočevarščina

Kočevarščina spada med bavarska, natančneje med južnobavarska nemška narečja. Najbolj sorodna so ji koroška in tirolska narečja ter narečja jezikovnih otokov v severni Italiji. Značilnost jezikovnega otoka je, da zaradi fizične ločitve od govorcev matičnega jezika ohrani bolj starodaven jezik v smislu starejšega besednega zaklada, glasovnega stanja in oblik, zato deluje arhaično. Poleg arhaičnosti so za jezikoslovce še posebej zanimive različne jezikovne spremembe, kot na primer poenotenje oblik znotraj pregibalnih vzorcev, ki izhajajo iz narečja samega, ali spremembe, povezane z jezikovnim stikom z večinskim jezikom, ki ni germanski. To lahko pomeni sprejemanje tujih besed za prej nepoznane predmete, imena krajev ipd., lahko pa tudi sprejemanje slovnične zgradbe, saj v daljšem obdobju sožitja dveh jezikov lahko prihaja do neposrednega prevajanja jezikovnih struktur.

Kočevarji so kočevarščino stoletja uporabljali le kot občevalni jezik v govorjeni obliki, njihov knjižni jezik je bila knjižna nemščina. V kočevarščini so napisane ljudske pesmi in pravljice, ki so jih načrtno zbirali v 19. in 20. stoletju. Posamezni avtorji so v kočevarščini pisali pesmi, opisovali navade in spomine na otroštvo. Najpomembnejši pisci v kočevarščini so Wilhelm Tschinkel (1875–1938), Ludwig Kren (1920) in Karl Schemnitsch (1925–2015). Prvi kratek slovar kočevarskih besed je izšel leta 1870 (Schröer 1869–1870), kočevarska slovnica 1908 (Tschinkel 1908) in kočevarski slovar v letih 1973 in 1976 (Tschinkel 1973, 1976). Eden od najpomembnejših projektov v 21. stoletju je enourni dokumentarni film v kočevarščni *V deželi Kočevarjev* iz leta 2015[1] mag. Hermanna Leustika in dr. Uroša Zavodnika.

Kratek filmček o delovanju Zveze kočevarskih organizacij in njenih članic, tudi Zavoda Mošnice – Moschnitze je dostopen na: https://www.youtube.com/watch?v=d5PcjFLDstE.

Projekt *Govorimo kočevarsko* je eden od številnih projektov v Sloveniji živečih Kočevarjev v prizadevanju za ohranitev jezika in kulture Kočevskih Nemcev oz. Kočevarjev.

1 <https://www.youtube.com/watch?v=3gfM_9FElhQ>.

Viri in literatura

Hornung, Maria, 1980: Der »Stammbaum« der Gottscheer Mundart. Ludwig Kren (ur.): *650 Jahre Gottschee, Festbuch 1980*. Klagenfurt: Gottscheer Landsmannschaft Klagenfurt.

Černe, Andrej, Blatnik, Zmago, 2014: *Les in(ni) kamen*. Stare Žage: Zavod Mošnice – Moschnitze.

Kren, Ludwig, Prelesnik, Anton, 2017: *Moja Kočevska: naravni vodni viri na Kočevskem*. Stare Žage: Zavod Mošnice – Moschnitze.

Schröer, Karl Julius, 1869–1870: *Wörterbuch der Mundart von Gottschee*. Wien: K. K. Hof- und Staatsdruckerei.

Tscherne, Maridi, 2014a: *Skrivnostni varuh gozda*. Stare Žage: Zavod Mošnice – Moschnitze.

Tscherne, Maridi, 2014b: *Sanje in predanost*. Stare Žage: Zavod Mošnice – Moschnitze.

Tscherne, Maridi (ur.), 2014c: *Kuhinja Kočevarjev*. Stare Žage: Zavod Mošnice – Moschnitze.

Tschinkel, Hans, 1908: *Grammatik dert Gottscheer Mundart*. Tübingen, Halle an der Saale: Verlag von Max Niemayer.

Tschinkel, Walter, 1973, 1976: *Wörterbuch der Gottscheer Mundart* 1–2. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

William Cisilino
Agjenzie Regjonâl pe Lenghe Furlane, diretôr / Deželna agencija za furlanski jezik, direktor
william.cisilino@regiorne.fvg.it

Agjenzie Regjonâl pe Lenghe Furlane

La ARLeF – Agjenzie Regjonâl pe Lenghe Furlane e je l'ent strumentâl de Regjon Autonome Friûl-Vignesie Julie che al coordene lis ativitâts di tutele e di promozion de lenghe furlane su la fonde di ce che al è definît de normative regjonâl (L.R. 15/96 "Normis pe tutele e pe promozion de lenghe e de culture furlanis e istituzion dal servizi pes lenghis regjonâls e minoritariis" e L.R. 29/07 "Normis pe tutele, valorizazion e promozion de lenghe furlane"). La ARLeF e à personalitât juridiche publiche e e gjolt di autonomie aministrative e finanziarie.

La Agjenzie e promôf e e supuarte il disvilup coordenât e integrât dai programs e des iniziativis de Regjon e di chês altris Aministrazions Publichis dal Friûl-Vignesie Julie, e furnìs consulence linguistiche a sogjets publics e privâts e e met in vore cetantis azions par promovi la presince e l'ûs de lenghe furlane intai ambits principâi de vite sociâl. E davuelç, cun di plui, compits di indreçament e di coordenament dal ûs dai finanziaments che, a cualsisei titul, a son destinâts dal Stât e de Regjon ae promozion e tutele de lenghe furlane.

Par rivâ a chest obietîf, la ARLeF e promôf une vore di ativitâts in setôrs diferents, favorint inte stesse suaze la colaborazion plui largje tra organisims publics e privâts, fissant i criteris e i nivei sientifics e tecnics standard, che a varan di jessi adeguâts aes ativitâts di tutele e di promozion de lenghe furlane, e verificant an par an l'impat des iniziativis sostignudis.

Tra lis tantis ativitâts sostignudis de Agjenzie al vâl la pene di ricuardâ chês intai setôrs de didatiche, cu la realizazion di materiâi e la poie ae formazion dai insegnants; de sociolinguistiche, vuardiant sul "stât di salût" dal furlan e su la sô vitalitât; e de aministrazion publiche, cul servizi di sportel linguistic regjonâl. Cun di plui, midiant di bants di pueste, e sosten iniziativis par promovi la lenghe furlane intai setôrs de editorie, dal spetacul e de ricercje sientifiche. La ARLeF e fâs campagnis sociâls periodichis par incentivâ l'insegnament, l'ûs e la trasmission intergjenerazionâl dal furlan.

Par davuelzi cun costance la sô ativitât, la Agjenzie e colabore cun diviers sogjets, dant ancje poie morâl e finanziarie a progjets ritignûts meritevui organizâts di associazions, comitâts e fondazions e di altris ents, istituzions e aziendis publichis.

Dal mês di Lui dal 2014, cun di plui, la ARLeF e supuarte il Consei Regjonâl dal Friûl-Vignesie Julie intai lavôrs de Rêt pe Promozion de Diversitât Linguistiche (*Network to Promote Linguistic Diversity* - NPLD), une plateforme operative cofinanziade de Comission Europeane par sostignî, tutelâ e promovi lis lenghis minoritariis e regjonâls de Europe. Di fat, cundut che e je focalizade sul furlan e su ducj i aspiets leâts a cheste lenghe, la ARLeF no dismentee di cjalâ in direzion europeane e multilengâl, crodint intal dirit di ogni persone e di ogni comunitât di vê une lenghe proprie e al dirit di esprimi la proprie identitât traviers di cheste lenghe.

***

Deželna agencija za furlanski jezik

ARLeF – Agjenzie Regjonâl pe Lenghe Furlane / Agenzia Regionale per la Lingua friulana, tj. Deželna agencija za furlanski jezik, je operativna institucija Avtonomne dežele Furlanije - Julijske krajine, ki v skladu z deželno zakonodajo koordinira dejavnosti v zvezi z zaščito in promocijo furlanskega jezika (deželni zakon št. 15 iz leta 1996 *Normis pe tutele e pe promozion de lenghe e de culture furlanis e istutuzion dal servizi pes lenghis regjonâls e minoritariis / Norme per la tutela e la promozione della lingua e della cultura friulane e istituzione del servzio per le lingue regionali e minoritarie* 'Predpisi o zaščiiti in promociji furlanskega jezika in kulture ter ustanovitve službe za regionalne in manjšinske jezike' in deželni zakon št. 29 iz leta 2007 *Normis pe tutele, valorizazion e promozion de lenghe furlane / Norme per la tutela, valorizazzione e promozione della lingua friulana* 'Predpisi o zaščiti, uveljavljanju in promociji furlanskega jezika'). Gre za javni pravni subjekt, ki ima upravno in finančno avtonomijo.

Agencija promovira in podpira koordinirani in integrirani razvoj programov in dejavnosti dežele in drugih teles javne uprave Furlanije - Julijske krajine na imenovanem področju, nudi jezikovno svetovanje javnim in zasebnim subjektom ter izvaja številne dejavnosti, ki pripomorejo k širjenju, prisotnosti in rabi furlanskega jezika v javnosti. Poleg tega usmerja in koordinira porabo državnih in deželnih finančnih sredstev, namenjenih promociji in zaščiti furlanskega jezika.

V okviru predstavljenih ciljev vodi številne dejavnosti na različnih področjih, podpira širše sodelovanje javnih in zasebnih deležnikov, določa znanstvene in strokovne standarde, ki so prilagojeni dejavnostim zaščite in promocije furlanskega jezika, kot tudi preverja družbeni vpliv izvedenih programov.

Med številnimi dejavnostmi, ki jih Agencija podpira, je treba omeniti poučevanje furlanskega jezika, in sicer s pripravo učnih gradiv in podporo izobraževanja učiteljev; s sociolingvističnimi raziskavami spremlja »zdravstveno stanje« furlanščine in njeno vitalnost; na področju javne uprave skrbi za deželno okence za furlanski jezik. Z različnimi razpisi podpira izhajanje publikacij v furlanskem jeziku ter njegovo rabo na področju zabavne kulture in znanstvenoraziskovalne dejavnosti. Redno organizira tudi javne dogodke, ki spodbujajo učenje, rabo in medgeneracijski prenos furlanščine.

Da bi zagotovila kontinuiteto v svojem delovanju, sodeluje z različnimi déležniki, pri čemer daje tudi moralno in finančno podporo relevantnim projektom društev, fundacij, institucij, javnih ustanov idr.

Od julija 2014 podpira Deželni svet Furlanije - Julijske krajine pri dejavnostih znotraj Mreže za promocijo jezikovne raznolikosti (*Network to Promote Linguistic Diversity* – NPLD), operativne platforme, ki jo sofinancira Evropska komisija z namenom podpore, zaščite in promocije rabe manjšinskih in regionalnih jezikov v Evropi. Čeprav se njeno delovanje osredinja na furlanski jezik in vse, kar je z njim povezano, deluje v duhu evropskosti in večjezičnosti v prepričanju, da ima vsak posameznik in vsaka skupnost pravico imeti svoj jezik in skozi slednjega izražati svojo identiteto.

Iz furlanskega v slovenski jezik prevedel Matej Šekli.

Simona Klemenčič
Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša
simona.klemencic@zrc.sazu.si

Mednarodna lingvistična olimpijada

Tekmovanje iz lingvistike je srednješolsko tekmovanje, ki se odvija v vrsti držav, katerih število se iz leta v leto povečuje. Gre za tekmovanje iz prepoznavanja logike neznanih jezikov, slovenski dijaki pa so na svetovni olimpijadi (International Linguistics Olympiad, IOL) poželi izjemne uspehe, leta 2019 zlato medaljo na ekipnem tekmovanju.

1 Kaj so tekmovanja iz lingvistike?

Tekmovalci na lingvistični olimpijadi rešujejo vrsto nalog, in sicer individualno (navadno pet nalog), in ekipno (ena naloga). Pri tem tekmovanju ne gre za to, da bi dijaki izkazali znanje posameznih jezikov, temveč za to, da iz jezikov, ki so njim praviloma povsem neznani, izluščijo slovnična pravila. Tipična naloga je sestavljena iz nekaj stavkov v jeziku, ki ga pozna zelo malo ljudi, ob njih pa so prevodi v slovenščino. V drugem delu naloge mora tekmovalec prevesti nekaj stavkov iz slovenščine v ta jezik, v tretjem pa pojasniti svojo rešitev. V tem delu čimbolj jasno in pregledno predstavi slovnična pravila tega jezika, ki jih je ugotovil iz podanih primerov.

Drugi tip naloge je naloga iz neznane pisave. Večino pisav lahko v grobem razdelimo v nekaj tipov, pojavljajo pa se tudi mešane in fantazijske pisave, ki niso narejene po zgodovinsko izpričanih vzorcih.

Tretji tip je naloga iz zgodovinskega razvoja, v kateri tekmovalec ugotavlja glasovne in druge zakone, ki so veljali v zgodovinskem razvoju nekega jezika ali več sorodnih jezikov. Včasih se ugotavljajo sorodstvena razmerja med jeziki.

Nekatere naloge se dotikajo klasifikacije sveta, kakršno izkazuje posamezni jezik z jezikovnimi sredstvi. Tako kot slovenščina s kategorijo živosti in neživosti izdaja čustveni odnos slovenskega govorca do igralnih kart in avtomobilov, najdemo v nekaterih jezikih kategorije, kakršni sta odtujljiva in neodtujljiva lastnina ali slovnični spol, ki zajema moške osebe, proti slovničnemu spolu, ki zajema ženske in strup, ali pa posebne markerje glede na to, kako je neki predmet prešel v posest govorca, npr. ali je nekaj sam vzgojil iz semena ali je dobil kot darilo ali je kupil ali pridobil kot del vojnega plena. Naloga tekmovalca je, da preseže miselni okvir pojmovnega sveta svojega jezika.

Jezik je razumljen zelo široko, kot katerikoli sistem, namenjen sporazumevanju, zato so med nalogami lahko tudi naloge iz zapisa DNK ali črtnih kod in drugih sistemov. Pri delu nalog tekmovalci poslušajo zvočne posnetke ali analizirajo video zapis.

2 Zgodovina tekmovanj iz lingvistike

Prva mednarodna lingvistična olimpijada je bila organizirana 2003 v Bolgariji. Na njej je sodelovalo 6 držav z 9 ekipami in 33 tekmovalci. Od takrat poteka letno. Slovenija se je pridružila 2008 in 2012 tudi gostila olimpijado, na kateri je sodelovalo 26 držav s 131 tekmovalci. Na olimpijadi 2019 v Južni Koreji je tekmovalo že 209 dijakov iz 36 držav. Na mednarodni lingvistični olimpijadi so slovenski tekmovalci od začetka do danes osvojili 11

častnih omemb, pet bronastih in štiri srebrne medalje ter dve ekipni – eno bronasto in eno zlato medaljo. Slovenci smo zastopani tudi v upravnem odboru in v strokovni žiriji.

V Sloveniji je tekmovanje iz lingvistike že od leta 2009 organizirano v okviru tekmovanj iz logike, ki jih organizira Zveza za tehnično kulturo Slovenije (ZOTKS). V sklopu tekmovanj iz logike so tudi jezikovne naloge, za najboljše srednješolske tekmovalce pa so organizirane dodatne priprave, ki jim sledi izbirno tekmovanje iz lingvistike. Mednarodnega tekmovanja iz logike za zdaj še ni. Tekmovanja iz logike, katerih začetnik je bil Izidor Hafner, letos v naši državi potekajo že 34. leto in se jih je v lanskem letu v osnovnih in srednjih šolah udeležilo skoraj 35.000 tekmovalcev na osnovnih in srednjih šolah. Medtem ko se pri nas več tisoč mentorjev prostovoljno dodatno izobražuje in angažira za pripravo učencev in dijakov na tekmovanje iz logike in kasneje lingvistike, v drugih državah nimajo takšne mreže predanih učiteljev. To je tudi odgovor na vprašanje, zakaj smo na mednarodni lingvistični olimpijadi tako uspešni.

||| Utemeljitvi priznanj

Natalija Petakovič
Gimnazija Novo mesto
natalija.petakovic@gimnm.org

Suzana Krvavica

Utemeljitev podelitve priznanja Suzani Krvavica za posebno uspešno pedagoško delo na področju osnovnošolskega in srednješolskega izobraževanja

Suzana Krvavica, profesorica slovenščine in umetnostne zgodovine, na Gimnaziji Novo mesto poučuje slovenščino in izbirni predmet retorika v oddelku klasične gimnazije. Preden se je zaposlila na novomeški gimnaziji, je poučevala slovenščino in umetnost v različnih programih na ekonomski šoli in na šolskem centru v Novem mestu.

V svoji 31-letni karieri se je aktivno vključevala v številne projekte za dvig kakovosti pouka slovenščine in medosebnih odnosov v šoli. Z Zavodom Republike Slovenije za šolstvo je sodelovala pri pripravi predloga učnega načrta za slovenščino v gimnaziji, kot mentorska učiteljica v projektu Posodobitev gimnazije, v projektih Kvalitetne razredne ure – pot do boljšega počutja v šoli, Modeli ravnanja šol ob pojavu izostajanja in v razvojno-raziskovalnem projektu Razmerje med razvijanjem in vrednotenjem sporazumevalne zmožnosti.

V okviru prenove programa klasične gimnazije je na šoli vodila projekt Klasik.si. in organizirala klasične dneve ter izmenjave klasikov z Gimnazije Novo mesto in Škofje Loke. V tem času je uspešno opravila dva letnika Šole retorike Zupančič. Na gimnaziji je vodja projekta Gledal(I)šče in v izbirnem tematskem sklopu poučuje gledališče. V programu Akademija znanja, ki ga na Gimnaziji Novo mesto organizirajo za nadarjene učence, že vrsto let izvaja delavnico Skriti zaklad.

Za učitelje ekonomske šole in gimnazije je izvajala interna izobraževanja o pravopisu in besedilnih vrstah. Za Republiški izpitni center iz Novega mesta je izvedla več seminarjev Pravopis za vsakdanjo rabo, izobraževanje s podobno tematiko pa je izvajala tudi za upravno-administrativne delavce Krke, tovarne zdravil. Dejavna je kot lektorica šolskih publikacij in učnih gradiv. Kot učitelj praktik je sodelovala pri pregledu delovnega zvezka *Stezice do besedne umetnosti* in je soavtorica študijskega gradiva z naslovom *Poslovno sporazumevanje v slovenskem jeziku* za višješolski program poslovni sekretar. Za omenjeni program je pripravila tudi študijsko gradivo z naslovom *Pravopis, zbirka vaj*. S Centrom Republike Slovenije za poklicno izobraževanje je sodelovala pri pripravi slovarja ekonomskih izrazov.

Suzana Krvavica je bila mentorica študentom na praksi ter učiteljem pripravnikom. Že od vsega začetka je zunanja ocenjevalka na splošni maturi iz slovenščine, od šolskega leta 2017/2018, od vključno splošne mature 2018, pa kot pomočnica glavne ocenjevalke vodi skupino ocenjevalcev iz regije Novo mesto.

Poleg visoke strokovnosti njeno delo prežemata tudi velika ljubezen do kulture in umetnosti. Na Gimnaziji Novo mesto že 18 let vodi in organizira kulturne dejavnosti ter tako dijakom kot učiteljem omogoča stik z vrhunskimi gledališkimi, glasbenimi, likovnimi in plesnimi stvaritvami. Vodi gimnazijska srečanja, na katerih so bili gostje vrhunski umetniki, med njimi nekdanji gimnazijci, ki so tudi po njeni zaslugi že v dijaških letih vzljubili umetnost in umetniško ustvarjanje. Na šoli je vrsto let vodila bralni klub in v okviru izbirnih vsebin organizirala gledališka popotovanja. Organizirala je več medpredmetnih ekskurzij

v Sarajevo in izmenjav z učenci iz Banjaluke ter Novega Sada in se pri tem povezovala s slovenskimi društvi na področju nekdanjih jugoslovanskih republik. Za zaključene skupine, dijake in strokovno javnost ob najrazličnejših priložnostih vodi t. i. Literarni sprehod po Novem mestu.

Z vsem, kar Suzana Krvavica predano počne, uspeva tako pri svojih dijakih kot tudi sodelavcih zbujati ljubezen do jezika, knjig, navduševati za umetnost in kulturo, ob tem pa tudi kot mentorica prostovoljstva biti zgled človečnosti, široke razgledanosti, srčnosti in strpnosti, zato ji Zveza društev Slavistično društvo Slovenije podeljuje priznanje za posebno uspešno pedagoško delo na področju osnovnošolskega in srednješolskega izobraževanja.

Jakob Müller
Grosuplje
jmuellergrs@gmail.com

Slavko Malnar

Utemeljitev podelitve priznanja Slavku Malnarju za posebno uspešno strokovno delo v slavistiki

Slavko Malnar, rojen na Ravnicah (Čabransko), je svoje službeno življenje začel kot enajstletnik s štirimi razredi osnovne šole, zaključil pa kot diplomirani ekonomist na visokem delovnemin političnem položaj. Po upokojitvi je ob sodelovanju pri domoznanskem zborniku spoznal, kako skromno in celo izkrivljeno je v literaturi predstavljana njegova ožja domovina. zato jo je začel znanstveno raziskovati in umetniško ubesedovati.

Leta 2001 so izšla *Prezimena*, leksikon o 1300 čabranskih priimkih v zadnjih petsto letih; ugotovil je, da jih velika večina izvira s področja Idrijskega, Cerkljanskega in Tolminskega. V naslednjih petnajstih letih je napisal še 16 knjig: jezikoslovnih, domoznanskih, etnografskih in leposlovnih. Že leto dni po prvi je izšel *Pamejnek*, slovar rodnega ravniškega govora s 7500 iztočnicami in prav tolikimi ponazarjalnimi povedmi. Leta 2008 je izšel močno razširjen *Rječnik govora čabranskog kraja* z 20.000 čabranskimi leksemi in razširjenimi oblikoslovnimi in naglasnimi podatki, leta 2014 pa dvojezični slovar, ki mu v svetovni dialektologiji težko najdemo par: za 70.000 iztočnic hrvaškega standardnega jezika navaja čabranske ustreznice, ne da bi iztočnice samo glasovno podomačil ali si jih celo izmislil.

Leta 2013 je objavil *Življenje v preteklosti = Život u prošlosti*, etnografijo Čabranskega, v kateri se kaže kot odličen poznavalec domačega življenja, materialne in duhovne kulture, vsebuje pa tudi lepo bero narečnih terminov. Veliko etnoloških in imenoslovnih podatkov vsebujejo tudi njegova domoznanska in leposlovna dela. V domačem narečju je napisal ne le pesniško zbirko in roman *Merikanc*, ampak tudi strokovno knjigo *Gorači - Gerjansku*, še posebno dragocene podatke-pa vsebuje njegov avtobiografski roman *Izgubljeno djetinstvo* (2011), v katerem je tematiziral zavest samosvoje govorne skupnosti, ki ni ne primorska ne kranjska, in – tudi teoretsko pomembno - ločenost jezikovne in etnične geneze.

Slavko Malnar je izjemen poznavalec čabranskega narečja, odličen slovarnik, imenoslovec in narodopisec, zato mu Zveza društev Slavistično društvo Slovenije podeljuje priznanje za posebno uspešno in kvalitetno strokovno delo na področju dialektologije oziroma slavistike.

In memoriam

Marko Jesenšek
Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti
marko@jesensek.si

In memoriam Zinka Zorko (24. februar 1936 – 22. marec 2019)

Zinka Zorko je bila leta 2003 izvoljena za izredno, leta 2009 pa za redno članico SAZU. Sprejem v Akademijo je sicer doživela kot priznanje za svoje delo, vendar pa predvsem kot obveznost, da raziskuje naprej, saj je pred 16-imi leti imela še veliko načrtov za dialektološko raziskovanje.

Akademikinja Zinka Zorko je že za časa življenja, v sojih najbolj ustvarjalnih znanstveno-raziskovalnih letih, veljala za največjo korifejo na področju dialektologije, saj v naši Sloveniji pred njo še ni bilo večjega poznavalca štajerskih in koroških narečij. »Dobra vila materinščine«, kakor smo jo imenovali, se je rodila 24. februarja leta 1936 v Spodnji Kapli na Kozjaku, na meji med Slovenijo in Avstrijo, v bližini južnoštajerskega Arneža. Gimnazijo je obiskovala v Mariboru, na ljubljanski univerzi pa je leta 1961 diplomirala iz slovenščine in ruščine. Najprej se je zaposlila na Ravnah (1961), leta 1971 pa je prišla na Univerzo v Mariboru, kjer je bila njena poklicna pot tesno povezana z vsemi napori (in zadovoljstvi), ki so spremljali ustanavljanje visokošolskega študija slovenistike v Mariboru. Od leta 1986 do 1996 je ob rednem delu v Mariboru predavala dialektologijo in vokalizem tudi na Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Bila je predstojnica Oddelka za slovanske jezike in književnosti na Pedagoški fakulteti v Mariboru, prodekanka Pedagoške fakultete in prorektorica Univerze v Mariboru.

Ljubezen do koroškega narečja so Zinki Zorko predali starši, strast za ukvarjanje z maternim jezikom pa se je rodila že zelo zgodaj v času nacistične okupacije, ko so nemški učitelji mlado deklico kaznovali za rabo slovenščine. Do narečja in slovenskega jezika je imela vedno zelo čustven odnos.

Zinka Zorko je bila pregovorno prijazna, vedno nasmejana gospa, ki je svojo okolico napolnjevala s človeško in čustveno toplino, predvsem pa z neizmerno pozitivno energijo. Vsi, ki smo jo poznali, pa smo jo cenili tudi zaradi njene delavnosti in skromnosti, čeprav je v življenju dosegla vse in še več, kar si je zastavila na začetku svoje pedagoške in znanstveno-raziskovalne poti. Pripovedovala mi je, da je človek skromno, delovno bitje in če bo kaj po njem ostalo, bo dobro in prav, tudi če bo to samo lep spomin. Na Zinko Zorko ostajajo lepi spomin, seveda pa še mnogo več – njena znanstveno-raziskovalna misel, tj. dediščina, ki zavezuje slovensko jezikoslovno znanost, da odgovorno nadaljuje njeno dialektološko delo.

V središču znanstvenega dela Zinke Zorko je bilo raziskovanje koroških, štajerskih in panonskih narečij na glasoslovni, oblikoslovni, skladenjski in besedijski ravni. Znamenito je njeno raziskovanje mariborskega mestnega govora, ki ga je razložila kot mednarečno, neenotno tvorbo slovenjegoriškega narečja, ki se dotika Maribora v Melju in na Košakih, severnoštajerskega narečnega kozjaškega govora kamniškega predmestja, severnopohorskega govora, ki se približuje Mariboru na Studencih in v Radvanju, in vzhodnopohorskega govor na Pobrežju, Teznem in v Razvanju. Tako natančno v Sloveniji ni bila raziskana še nobena druga mestna govorica. Določila je tudi mejo med koroškim in štajerskim narečjem v Dravski dolini (na desni strani Drave je bilo to očetovo, na levi pa mamino narečje), in sicer jo je pomaknila tako rekoč pred vrata Maribora, hkrati pa je v tem prostoru odkrila tudi zanimive prehodne in vmesne govore ter mednarečja v slovensko-nemškem stičnem prostoru na Kozjaku. Upoštevajoč stare naselitvene tokove je mejo na Pohorju postavila pri Činžatu, na Kozjaku pa pri potoku Čermenica.

Zunaj meja Republike Slovenije je raziskala govore v Podjuni, na Mlakah, v Radvanju, Gradišču, Lučanah in v Radgonskem kotu v Avstriji, v Števanovcih in Andovcih na Madžarskem ter v Štrigovi in Humu na Sutli na Hrvaškem. Povsod tod je bila v dialektologiji še trda ledina. Zinka Zorko je v poglobljeni znanstveni razpravi dokazala, da na avstrijskem Štajerskem v Radgonskem kotu živijo avtohtoni Slovenci, ki govorijo slovensko panonsko narečje. Gre za Štajerske Slovence, majhno narodnostno skupnost v Avstriji ob meji z Republiko Slovenijo. Slovenci so po prvi svetovni vojni kljub Členu 7 avstrijske državne pogodbe ostali brez pravic, brez dvojezičnih šol in dvojezičnih maš. Zinka Zorko je ves čas dokazovala, da se slovensko narečje iz roda v rod prenaša po ustni tradiciji. Če ni slovenskega učnega jezika,če ni slovenske pridige v cerkvi in slovenske molitve doma, se začne jezik izgubljati. Zinka Zorko se je zavedala, da je le vprašanje časa, kako dolgo lahko jezik še obstane, če ni izobraževanja in molitve v njem. Opozorila je, da si leta 1988 ustanovljeno Kulturno društvo člen 7 za avstrijsko Štajersko prizadeva za učenje slovenščine in za razvoj kulture pri Štajerskih Slovencih. Bila je neizmerno vesela, ko je ugotovila, da se konec osemdesetih let ponovno učijo slovenščine v osnovnih šolah v avstrijski Radgoni, Lučanah in v Arvežu, s terenskimi raziskavami pa je dokazala, da se slovensko narečje ohranja še v krajih Mlake (Laaken), Radvanje (Rothwein), Gradišče (Schlossberg), na Velikem Boču pri Lučanah (Leutschah) – Zinka Zorko je odkrila, da se je v Lučanah ohranil arhaičen štajerski govor, ljudje pa še čutijo pripadnost pomembnemu jeziku, tj. slovenščini; prav tako tudi v Deutsclandbergu.

Govore petih vasi v t. i. Radgonskem kotu je uvrstila v koroško, štajersko in panonsko narečno skupino. Natančno je preučila glasoslovje v govorih: Radvanje, Veliki Boč in Žetinci. Radvanjski govor je uvrstila v vzhodno podjunsko narečje s koroškim razvojem dolgega jata in etimološkega *e* v dvoglasnik *ie* in dolgega etimološkega *o* v dvoglasnik *uo*, dolgi *a* se zaokroži v široki *o*, dolgi *a* pa zastopa tudi dolgi polglasnik. Ohranja se tudi premena trdega *l* v *w* pred zadnjimi samoglasniki. Pri Lučanah je na Velikem Boču dokazala, da je tam še ohranjen severnoštajerski kozjaški govor z dvoglasnikoma *ej* za dolgi jat in etimološki *e* ter *ou* za dolgi etimološki *o*. Mednarečni prekmursko-slovenskogoriški govor v Žetincih pozna fonem ü za *u*, *u* pa je nastal iz zlogotvornega *l*, dolgi jat se je razvil v dvoglasnik *ej*, dolga *o* in nosni *o* imata odraz *ou*; ohranjen je izgovor samoglasniškega *r*. V soglasniškem sestavu je znano prehajanje končnega *-m* v *-n*, sicer pa so soglasniške premene v teh govorih redkejše.

Slovenska narečja so bogastvo slovenščine, tj. misel, ki Zinko Zorko osebo določa tako, da je po njej razpoznana. Razlagala je, da v literaturi sicer piše, da imamo Slovenci okoli 50 narečij, vendar pa kar naprej odkrivamo nove govore in nova mednarečja. Slovenski narečni prostor je tako razgiban, da nikoli ni bil raziskan v celoti. Logarjev *Zemljevid slovenskih narečij* je imenovala za »pravo umetniško sliko«, čeprav je njen učitelj sam priznaval, da je na njem še veliko belih lis, zlasti na severovzhodu. Slovenija je narečno razdeljena na 7 narečnih skupin, ki se ločijo predvsem po slušnem vtisu, glasoslovju, melodiji besed in besednem naglasu. Zinka Zorko je veliko narečno razgibanost slovenskega jezika razlagala tudi kot posledico različnih naselitvenih valov, ki so naše prednike naplavili v geografski prostor današnje Slovenije. Najprej se je v naše kraje pomikala zahodna naselitvena skupina, plemena, ki so šla proti Koroški in vse do Primorske tudi po nekdanji rimski cesti. Druga skupina plemen je potovala z južnimi Slovani, kajkavci, štokavci, čakavci, s katerimi so imeli naši predniki isto pradomovino, kasneje pa so se te povezave prekinile. Kajkavci so do leta 1000 del slovenskih narečij, kasneje so se obrnili proti vzhodu.

Dialektološke raziskave Zinke Zorko so izhajale iz spoznanja, da je bil današnji slovenski prostor naseljen iz različnih naselitvenih jeder. Pri tem je upoštevala etimološka dognanja Franceta Bezlaja, da so bila plemena, ki so naselila panonski del današnje Slovenije, v stiku s Slovaki in Rusi -- Bezlaj je govoril o 2000 besedah, ki so skupne tem Slovanom. Šlo je za zelo močna plemena in ko so se začela premikati, so te razlike prinesla s seboj. Predniki Slovencev v Prekmurju so v ta prostor prišli skozi slovaška vrata, zato imajo več skupnih

oblik s Slovaki, npr. obliko *nese, nesen* v spregatvi; z njimi so bili v neposrednem stiku do prihoda Madžarov.

V Dravski dolini, ki jo je Zinka Zorko natančno raziskala, je bilo po prvi naselitvi le okoli 100 ljudi. Kasneje, ko je prostora začelo zmanjkovati, so se začeli razseljevati, in sicer je šlo za t. i. notranjo kolonizacijo in v Dravsko dolino so se naselili Korošci iz Labotske doline. Čeprav je Štajerska pokrajina včasih segala od Mure do Dravograda, pa se jezikovno podoba Dravske doline temu ni prilagajala, saj so se Korošci naselili tako rekoč do Maribora, tj. do Fale in Ruš. V Dravski dolini je popisala tudi vsa hišna imena, vse žage in mline ter veliko ledinskih imen, ki so že izginjala v pozabo. Med njimi je še posebno pozornost namenjala besedi *zolika* (tj. jasa sredi gozda), ki jo je zelo presenetila, saj je bila za njen narečni prostor nenavadna in težko razložljiva. Zinka Zorko je dokazala, da gre za del besedja, ki so ga v njene kraje prinesli staroselci: Zol je pepel, Zoluška je Pepelka. To pa pomeni, da so ljudje pridobili ta prostor sredi gozda, jaso, njivo, s požiganjem. Besedo so prinesli iz pradomovine in bolj kot so ljudje živeli osamljeno, več se je ohranilo takih arhaizmov.

Naselitveni val je vplival tudi na razmere na slovenski zahodni jezikovni meji, kjer je naše prednike ustavil langobardski zid in jih postavil v stični romansko-furlansko-slovenski jezikovni prostor. Na severu slovenskega jezikovnega prostora so se meje ustalile šele v 19. oz. 20. stoletju, do takrat pa je agresivno nemštvo pomikalo slovenski jezik na jug, tako da se je vsakih sto let nacionalna meja premaknila za en dan hoda.

Pripovedovala mi je, da so največje razlike med panonsko in primorsko skupino. A ne v celoti. Izpostavila je Rezijane, koroške pastirje iz Zilje, ki so ob Furlanih razvili, tako je rekla, težko razumljivo slovensko narečno govorico z zamolklimi vokali. Boduen de Courtanye je zato mislil, da je odkril rusko pleme v skrajnem severozahodnem slovanskem jezikovnem prostoru. Zinka Zorko je vedela, da to ne drži, in je arhaičnost tega slovenskega govora pripisovala pastirjem, ki so pregovorno samotarji in jezika ne spreminjajo tako hitro. Narečja v Beneški Sloveniji pa je imenovala za razumljiva, saj je tam imela cerkev ves čas pomembno vlogo pri ohranjanju jezika in pripadnost narodu.

Zinki Zorko so bila najbližja narečja njene koroške narečne skupine – rožanščino, se spomnim, je imela za težje narečje zaradi grlnega *R*, o ziljščini pa mi je v isti sapi pripovedovala kot o redki a spevni govorici s tonemskim naglaševanjem. Najbolj vesela je bila, da se Kanalska dolina ni zlila z Nemci, čeprav je tako mislil tudi že del jezikoslovne stroke. Pred nekaj več kot petimi leti mi je, ko sva se vozila na simpozij v Celovec, navdušeno pripovedovala, da v Kanalski dolini živi dobra petina Slovencev. Mislim, da mi je omenjala število 1.600, ko sva se pogovarjala o melodiki njihovega narečja in prepletanju nemščine, italijanščine in slovenščine v tem prostoru.

Bolj natančno je raziskovala jezik v Radgonskem kotu in zaskrbljena je bila, ker v Radgoni dolgo časa ni bilo nobene slovenske šole, slovenske maše, cerkve. »Upajmo, da se bo tam kaj prebudilo«, je zelo pogosto ponavljala. Radgonski kot se ji je zdel še posebno zanimiv, ker so se v njem križali avtohtoni prebivalci s Prekmurci, ki so šli čez mejo kot hlapci in dekle, čeprav so bili ponosni Slovenci in evangeličani. Dialektološko delo, ki ga je opravila na terenu v Radgonskem kotu, je bilo pionirsko, še zlasti pa je bilo pomembno, ker so se ljudje sprva bali spregovoriti v slovenskem narečju in so bili zelo nezaupljivi. Zinka Zorko je ta zid znala prebiti in v Pepici iz Radgonskega kota je dobila eno izmed svojih najbolj zaupnih informatork, s katero se je tudi človeško zelo zbližala.

Veliko je raziskovala tudi prleščino, ki jo je pritegnila z enogalsniškim sistemom. Na Miklošičevem simpoziju v Ljutomeru se je zavzela, da se moramo Slovenci bolj sistematično raziskati razmere v panonski narečni skupini, saj hrvaški raziskovalci namigujejo, da je prleščina hrvaško narečje (enako tudi stari prekmurski knjižni jezik), čeprav vemo, da je kajkavščina v osnovi naša, slovenska in se je šele kasneje razvila v svoje narečje. Hrvatje so imeli svoj knjižni jezik, ki so ga imenovali slovenski, med tem ko je izraz kajkavski naše poimenovanje. Haloško mejo je postavila kot ostro razmejitveno črto med slovenskimi in

hrvaškimi obmejnimi narečji. Podobnosti ni odkrila veliko, potrdila je zakoreninjeno slovensko leksiko, ki je, tako mi je razlagala, posledica našega »premikanja na sever« – kajkavska je le oblika »oni delado«, vse ostalo je značilno slovensko.

Zinka Zorko je z zanimanjem spremljala tudi boj za slovenski učni jezik na slovenskih univerzah. Podpirala nas je, ki smo zagovarjali samoumevnost slovenščine in zgražala se je nad jezikovnim odpadništvom dela slovenske univerzitetne elite, ki je želela anglizirati slovensko visoko šolstvo. »Moja generacija«, mi je rekla, ko sem jo spodbujal, naj se nam pridruži in aktivno poseže v ta boj, »je slovenščino ubranila pred nasilno srbohrvatizacijo, danes ste na vrsti Vi, da naše delo nadaljujete. Odpadništvo je enako, le da je en globalni jezik zamenjan z drugim. Gre za hudo preizkušnjo, za pritisk. Ali bomo zdržali? Verjemite, da bomo, ker moramo in ker smo že večkrat v zgodovini. Pripadnost pokrajini, tj. narečju, ter narodu, tj. knjižnemu jeziku, ohranja slovenstvo. Narod, ki da kaj nase, se ne more odpovedati svojemu jeziku v visokem šolstvu in znanosti, znanost v tujščini je kratkega roka! Dolžnost svoj jezik spoštovati nam je naročil tudi Slomšek, ko se je boril za pravice slovenskega jezika v 19. stoletju, kako značilno za današnje čase, ne z Nemci, ampak z nemškutarji!« Svoja razmišljanja o vlogi in pomenu slovenskega jezika v vzgoji ter izobraževanju je pogosto zaključevala na enak način: »Nacionalna zavest in domoljubje izgubita svoj smisel, če slovenski učitelj, raziskovalec in znanstvenik ne zmore ali noče več učiti, raziskovati in pisati znanstvenih razprav v slovenskem jeziku.«

Zinka Zorko se je zavedala, da mora kot dialektologinja do potankosti poznati tudi normo in predpis slovenskega knjižnega jezika ter slovensko jezikovno politiko in načrtovanje, zato je sodelovala tudi v parlamentarni skupini, ki je pripravila Zakon o javni rabi slovenskega jezika. Kljub temu pa je bila rojena v narečje in dialektologija je bila njena prva ter največja raziskovalna ljubezen. Po njej je prepoznavna, zato nadaljnje dialektološke raziskave naših narečij ne bodo mogle brez *Narečne podobe Dravske doline*, *Haloškega narečja in drugih dialektoloških študij, Narečjeslovnih razprav o koroških, štajerskih in panonskih govorih*, brez vsega, kar je Zinka Zorko zapustila v 623 enotah svoje bibliografije, ki nam sporoča: »Tako pisane narečne podobe nima noben slovanski jezik. Izrekam veliko spoštovanje tistim, ki ohranjajo narečje v svoji domači hiši, ki govorijo v narečju tudi v svoji družbi, ko pridejo skupaj in tistim, ki imajo tudi tako samozavest. **Narečje naj ostane, narečje nas ohranja in narečje je naše bogastvo**.«

Z Aškerčevimi besedami v spoštljivem spominu do velikega dela, ki ga je opravila Zinka Zorko v svojem življenju, izrekam iskreno sožalje družini, svojcem in vsem, ki ste jo imeli radi in ste se z njo srečevali na Akademiji, pri raziskovalne delu ali v zasebnem življenju:

»Truplo tvoje pač strohni v gomili, ali čaša tvojih del ostane! Narod tvoj bo pil iz čaše tvoje, s pitjem njenim bode se napajal – *v delih svojih živel sam boš večno*!«

Marija Pirjevec
Univerza v Trstu, Visoka šola modernih jezikov za tolmače in prevajalce
pirjevec.paternu@gmail.com

In memoriam Lojzka Bratuž (19. junij 1934 – 4. maj 2019)

Vsi vemo: Lojzka Bratuž izhaja iz družine trpljenja, ki ga je ob strašni očetovi in materini usodi že kot otrok doživela od blizu in brez milosti. Kot številne primorske intelektualce iz prejšnjega stoletja je tudi Lojzkina otroška leta zaznamovala raznarodovalna politika fašistične oblasti. Ta si je za cilj postavila radikalno uničenje »zaostalega slovanskega plemena«, ki ga je bilo treba asimilirati ali brutalno iztrebiti. Kolikšen pretres je zaničevanje maternega jezika povzročilo v otroški duši male Lojzke, si lahko predstavljamo toliko bolj, če pomislimo na strahotno usodo, ki je doletela njenega očeta, skladatelja in zborovodjo, ki je leta 1937 umrl za posledicami zastrupitve. Podobno kot je Lojzkina mama, pesnica Ljubka Šorli, odgovorila na mučenje, ki mu je bila izpostavljena po moževi smrti, z vdanim sprejemanjem trpljenja in odpuščanjem, je tudi Lojzka na mladostno preganjanje in jezikovno travmo reagirala tako, da se je ponižanju uprla s trdim raziskovalnim delom ter vztrajnim prizadevanjem za uveljavitev materinščine in slovenske kulture ne samo med svojimi ljudmi, temveč tudi med italijanskimi someščani. S tem je pomagala graditi sožitje med dvema različnima, večkrat sprtima svetovoma.

V več desetletij trajajočem raziskovalnem delu je goriško literarno zgodovinarko venomer spremljalo prepričanje, da je regionalno slovstvo kot specifično področje slovenske duhovne ustvarjalnosti po eni strani sicer prostorsko, jezikovno in časovno močno determinirano in da ima zato svoje posebnosti, po drugi pa da je z nekaterimi vidnimi lastnostmi neločljivi del naše kulture, ki bi bila brez njega bistveno okrnjena in osiromašena. Odkritje in osvetlitev še neznanih ali manj znanih verskih in posvetnih besedil ter njihovih avtorjev iz goriške pretekle dobe pomeni zanjo obogatitev ne le regionalne, temveč tudi celotne kulture slovenstva. Tu je iskati razlog, da je Lojzka Bratuž svoje raziskovalne napore posvetila prav jezikovni, kulturni in književni dediščini Goriške. V tem okviru je morda njeno najpomembnejše delo objava rokopisnih homilij prvega goriškega nadškofa iz l8. stoletja Karla M. Attemsa (l752–l774) z naslovom *Slovenske pridige*. Izšle so leta l993 pri Založbi tržaškega tiska v delno posodobljenem zapisu, sedem pa je natisnjenih tudi v izvirniku. Attemsove pridige – tu gre za škofovo zasebno zapisovanje pridig, uporabljenih ob različnih priložnostih, vizitacijah ipd. – so izjemen primer cerkvene govorne prakse na zahodnem obrobju slovenskega ozemlja v drugi polovici l8. stoletja. Po mnenju Bratuževe dopuščajo novo in drugačno pojmovanje vloge, ki jo je na tem etnično mešanem prostoru imela slovenščina. Ne gre namreč spregledati, da jih je pisal cerkveni dostojanstvenik neslovenskega rodu, po izobrazbi in položaju pravi svetovljan, ki je suvereno uporabljal slovenščino kot enakovreden jezik. Ne glede na nekatera odstopanja od tedaj običajne knjižne norme in pomanjkljivosti v pravopisu, oblikoslovju ter skladnji jih je po avtoričinih besedah treba vključiti v tedanjo pridigarsko kulturo na Slovenskem, saj zasledimo v njih pridižne vzorce, značilne za ves slovenski prostor. Poleg sodobnih zapisovalcev pridig, kot denimo patra Angelika iz Kranja, Petra Pavla Glavarja iz Komende in celjskega vikarja Ksaverja Gorjupa, je Attems utegnil poznati tudi slovensko pridižno slovstvo v obdobju baroka, gotovo pa je bil seznanjen z monumentalnim delom *Sacrum promptuarium* v petih knjigah (1691– 1707) znamenitega pisca pridig Janeza Svetokriškega. Skoraj zanesljivo naj bi poznal tudi protestantsko slovstvo, predvsem Dalmatinovo *Biblijo* (1578). Po samostanih in plemiških knjižnicah na Goriškem slovenske knjige namreč niso bile redkost. Poleg osemindvajsetih pridig v slovenski izdaji je Bratuževa objavila še

šest tekstov v italijanski knjižni publikaciji *Manoscritti sloveni del Settecento*. Knjiga, ki jo dopolnjuje obsežna študija *Le omelie in lingua slovena di Carlo Michele d'Attems,* je izšla leta l993 v okviru Inštituta za vzhodnoevropske jezike in književnosti na univerzi v Vidmu.

Drugo večje delo Lojzke Bratuž, ki zasluži vso pozornost, je antologija *Gorica v slovenski književnosti* iz leta 1996. Kot izhodišče v predstavitev tega pomembnega podviga kaže navesti avtoričine besede v uvodni študiji *Kulturnozgodovinska podoba Gorice,* kjer je poudarila, /... / "da je morala slovenska narodna skupnost na tem ozemlju zaradi zgodovinskih razmer in bližine drugih narodov vedno znova dokazovati svojo bit. Kulturne dejavnosti so bile in so še eno od sredstev za takšno uveljavljenje. V kriznih obdobjih, ko je bil ogrožen sam obstoj te skupnosti, so postale pomemben dejavnik v procesu samoobrambe, in ker se je preko njih ohranjal tudi jezik, simbol narodne pripadnosti, so lahko jamčile za narodno preživetje". Iz razprave tudi zvemo, da je slovenska navzočnost v Gorici izpričana od prve navedbe besede »Gorica« v latinski darilni listini iz leta 1001, torej v času, ki nam je dal Brižinske spomenike. V tem pomembnem dokumentu, ki ga je izdal cesar Oton III., je namreč omenjena naselbina *"quae Sclavorum lingua vocatur Goriza"*. Slovensko prisotnost v naslednjih obdobjih potrjuje vrsta prispevkov, kot sta npr. dva dragocena rokopisa verske in svetne narave iz l6. stoletja, nato že omenjene Attemsove pridige iz l8. stoletja in večjezična pesniška zbirka *Raccolta di compositioni e poesie italiane, latine, francesi, friulane, tedesche, cragnoline, inglesi...* iz leta l779, v kateri zasledimo tudi dve pesmi, ki sta bržkone prvi poskus slovenske verzifikacije na Goriškem.

Z narodno prebujo v predmarčni dobi se začne načrtno kulturno delo, usmerjeno k utrjevanju narodne zavesti med ljudstvom. Pravo kulturno vrenje, ki ga je spremljalo razgibano politično delovanje, pa je zajelo Goriško po letu 1848, ko se je v Gorici oblikovalo pomembno kulturno središče Slovencev, k čemur so pripomogle vidne osebnosti: pisatelji, pesniki, jezikoslovci, zgodovinarji, kot so bili npr. Maks Pleteršnik, Fran Erjavec, Fran Levec, Franc Kos, Simon Gregorčič, Stanislav Škrabec in vrsta drugih. To obetajoče dogajanje je pretrgala prva svetovna vojna, predvsem pa fašizem, ki je za več kot dve desetletji skoraj povsem ohromil slovensko kulturno in politično življenje na Primorskem. Na novo je lahko zaživelo šele po drugi svetovni vojni, ko so v novih razmerah goriški intelektualci skušali nadaljevati bogato tradicijo iz preteklosti. V antološkem delu knjige ne gre spregledati, da zvrstno različna besedila dosledno povezuje nacionalna problematika. Vse to gradivo nam pomaga spoznati odločilna obdobja zgodovinskega in kulturnega dogajanja na Goriškem, med katerimi po avtoričinih besedah izstopajo tolminski punt v 18. stoletju, usoda Goriške v času prve svetovne vojne in obdobje četrtstoletnega fašističnega nasilja. Omenjena antologija je v nekoliko skrčeni obliki izšla leta 1997 tudi v italijanskem prevodu (*Gorizia nella letteratura slovena*).

Celovito tematsko in problemsko razsežnost raziskovalnega dela Lojzke Bratuž predstavljata dva obsežna izbora študij in esejev z naslovom *Iz goriške preteklosti* (2001) in *Iz primorske kulturne dediščine* **(**2008). Obe knjigi je izdala Goriška Mohorjeva družba. Pri svojih raziskavah je vestno upoštevala dognanja literarne znanosti, pogosto pa se je naslonila na malo znane ali povsem neznane arhivske vire, ki jih je sama odkrila in ki na novo osvetljujejo kulturno podobo goriškega prostora v preteklosti. Sem sodi na primer razprava *Rokopisi v slovenskem jeziku na Goriškem od 16. do 19. stoletja.* V njej je med drugim predstavljena latinska darilna listina iz leta 1564, s katero so goriški stanovi prisegli pokorščino svojemu vladarju v vseh treh deželnih jezikih: v italijanščini, nemščini in slovenščini. Gre, skratka, za izjemno pričevanje o jezikovni enakopravnosti na najvišji upravni ravni pred več kot štirimi stoletji, s kakršno se današnji čas ne more ponašati.

Avtoričino odkritje je tudi 450 strani obsegajoč rokopis verske vsebine Petra Budina iz Grgarja pod Sveto Goro, čigar slovenščina po mnenju Bratuževe, kljub pogosti uporabi narečnih oblik, presega jezik marsikaterega sočasnega pisca. V naslednjem jezikoslovnem prispevku *Cusanijev dvojezični priročnik* obravnava delo nabožnega pisca Jožefa Cusanija

Christianus moribundus, napisano deloma v latinščini in deloma v slovenščini (Benetke 1749). Bratuževa se je posebej posvetila Cusanijevemu jeziku, ki ima po njenem mnenju marsikaj skupnega z jezikom drugih sodobnih piscev slovenskega zahoda, a je hkrati mnogo kvalitetnejši od izraznih zmožnosti Gregoria Alasia da Sommaripa ali Karla Attemsa, dveh po poreklu tujih avtorjev, vezanih na isti prostor, pri Attemsu tudi na isti čas.

V krog širših kulturnozgodovinskih raziskav sodi študija *Preroditeljska prizadevanja Valentina Staniča in drugih goriških piscev*. Staniča nam predstavi kot pesnika, izjemnega narodnega delavca, alpinista in velikega občudovalca narave. Po njenih besedah je avtor zbirke *Pesme za kmete ino mlade ljudi* (1822) pokazal nenavadno dovzetnost za ideje novega časa, med katerimi so mu etika dela, osebna sreča in lepota sveta veljale za temeljne človeške vrednote. Ne gre prezreti, da so te vrednote med mišljenjskimi temelji razsvetljenstva. S posoškim prostorom je bil tesno povezan tudi jezikoslovec in nabožni pisec Stanislav Škrabec (1844–1918), ki je, kot beremo v prispevku Škrabčevi stiki z italijanskim svetom, dobra štiri desetletja preživel v samostanu na Kostanjevici na Krasu. Bivanje v tem etnično izpostavljenem središču ga je sililo, da je začel odkrivati tudi kulturo sosednjega italijanskega naroda in jo posredovati svojim rojakom. Ob vsej odprtosti do italijanskega sveta, posebej do njegovega kulturnega bogastva, pa mu ni ostala prikrita trda vsakdanja stvarnost in za slovenskega človeka vse prej kot ugodne razmere. Tako je na primer ob oceni dela Bruna Guyona, pisca slovenske slovnice za Italijane (Milano 1902, 1918), skeptično pripomnil, da je v resnici "zastonj upati, da bo italijanska vlada slovenščini kedaj kako pravico priznala".

Ožje literarnozgodovinske narave je študija o *Pogledih nadškofa F. B. Sedeja na Pregljevo pripovedništvo.* Tu je prikazan Sedejev odklonilni odnos do avtorja *Tolmincev*, čigar pripovedno delo je presojal z izrazito moralističnimi merili. Zanimivo je, da je škofova ozko dogmatična estetika sprožila ostre ugovore tudi v katoliških krogih. Aleš Ušeničnik in Anton Breznik sta namreč v tihi polemiki z nadškofom odrekla duhovnikom, ki nimajo ustrezne estetske izobrazbe, pravico do presojanja umetnosti.

Tudi razprave, objavljene v knjigi *Iz primorske kulturne dediščine* (2008), dajejo bralcu zaokrožen pogled v nekatera še ne dovolj raziskana poglavja kulturnozgodovinskega, jezikovnega in literarnega dogajanja na Primorskem. Taka je na primer študija o *Slovenščini v plemiških rodbinah,* v kateri je Bratuževa ovrgla v literarni zgodovini poenostavljeno prepričanje, da je bil naš jezik na zahodnem robu slovenske zemlje v preteklih stoletjih socialno podcenjen ali zaničevan. Mnogi arhivski viri namreč dokazujejo, da je bila slovenščina tudi v višjih krogih pogosto živa in upoštevana. V literarnozgodovinskem razdelku pa posebej izstopa besedilo z naslovom *Zgodba o Petru Kupljeniku v slovenski književnosti.* Zanimivo je, da je pisatelj Alojz Rebula pod vtisom te študije, v kateri se je goriška raziskovalka naslonila na nova zgodovinska odkritja o slovenskem protestantskem pridigarju Petru Kupljeniku, v svoji zbirki novel *Arhipel* (2001) umetniško upodobil lik tega neomajnega heretika. Njegovo življenje se je namreč končalo v rimski ječi, kjer je zadnja leta preživel skupaj z Giordanom Brunom. Z njim je delil tudi enako usodo, saj je bil leta 1595 obsojen na grmado in sežgan na rimskem trgu Campo dei Fiori. Lahko rečemo, da gre za enega redkih primerov v našem slovstvu, ko pisatelj črpa navdih iz besedila literarnega zgodovinarja.

V tem skopem pregledu ne moremo mimo najobsežnejšega dela Lojzke Bratuž z naslovom *Goriška knjiga,* ki je izšla pri Slovenski matici leta 2009. Gre za monografijo posoškega mesta, sestavljeno iz mozaika mnogih pričevanj o njegovi duhovni, kulturni in družbeni podobi skozi stoletja. Obsežno gradivo, ki ga je povezala v smiselno zaokroženo celoto, sledi kronološko zgodovinski črti portretiranja Gorice od srednjega veka vse do današnjih dni. Pri tem poudarja, da je bila goriška kulturna in verska panorama od najstarejših časov do sodobnosti dosledno večjezična. Zavestna prizadevanja za ohranitev slovenskega jezika in kulture pa segajo v drugo polovico 18. stoletja, to je v čas narodne prebuje. Med najbolj vidne takratne osebnosti sodi po mnenju Bratuževe že omenjeni pesnik *Valentin Stanič*, ki je s peščico sodelavcev postavil temelje kulturnega in političnega življenja na Goriškem. V

knjigi naletimo tudi na vrsto sestavkov, ki osvetljujejo najbolj dramatično dobo v zgodovini primorskih Slovencev, to je čas, ko so bili naši predniki pod fašizmom postavljeni pred skrajno duhovno in fizično preizkušnjo. Goriško kulturno življenje v 2. polovici 20. stoleja pa pomeni nadaljevanje bogate tradicije iz preteklosti, vendar v zmanjšanem obsegu, saj je obsoško mesto zaradi novih meja ostalo brez širokega zaledja in so se pretrgale vezi s pokrajinami, iz katerih so prej dotekale moči za kulturno in intelektualno delo. Pomembno vlogo je treba pri tem pripisati Goriški Mohorjevi družbi in njeni založbi, ki ji je med drugim uspelo izpeljati zahteven načrt *Slovenskega primorskega biografskega leksikona* pod uredništvom Martina Jevnikarja. Med slovenskimi avtorji, ki so pisali v povojnih letih o Gorici, omenja avtorica še mnoga imena. Med njimi so: Zora Saksida, Saša Vuga, Ljubka Šorli, Filibert Benedetič, Janez Povše, Davida Bandelj in vrsta drugih.

Sklenemo lahko z mislijo, da delo Lojzke Bratuž z veliko raziskovalno zvestobo kulturni, literarni in jezikovni zgodovini Primorske v našem času, ki je čas vsakršnih naglih globalizacij, močno učinkuje prav s svojo dokumentarnostjo in strokovnostjo, pa tudi z veliko osebno zavzetostjo.

Na tem mestu seveda ne gre prezreti njenega delovanja v različnih kulturnih društvih – med njimi bi posebej omenila *Slavistično društvo Trst-Gorica-Videm*, ki mu je predsedovala vrsto let. Po vsem tem lahko rečemo, da ji celoten primorski prostor mora biti hvaležen za vse, kar je storila za utrditev pokončnosti in samozavesti naših ljudi v Italiji. Brez njenih del bi bilo poznavanje jezikovne in literarne kulture na jugozahodnem robu slovenske zemlje skozi preteklost do današnjih dni bistveno okrnjeno. Tudi v svoji človeški naravi je Lojzka Bratuž kljub vsem življenjskim udarcem ohranjala in utrdila velik značaj: z odprto dobrosrčnostjo in zmožnostjo velike empatije do drugih. Na svoji življenjski poti je – kot lahko razberemo iz povedanega – zmogla izjemno pokončno moralno in ustvarjalno energijo.

Spoznaj svoj jezik in jezik svojega soseda

Slovenski jezik je zgodovinsko prisoten na Slovenskem, na slovenskem jezikovnem prostoru v Sloveniji in zamejstvu. Na tem kulturno enkratnem koščku Evrope se srečujejo romanska, slovanska in germanska jezikovna skupina indoevropske jezikovne družine ter ugrska podveja ugrofinske veje uralske jezikovne družine. Današnje jezikovno stanje je rezultat dinamičnega, več kot tisoč tristo let trajajočega jezikovnega in kulturnozgodovinskega razvoja tega in bližnjih jezikovnih prostorov ...

ISBN 978-961-6715-29-4

Cena: 25,00 EUR